

You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Polska prowincja paulinów od XVII wieku do 1864 roku : dzieje gospodarcze: klasztor na Jasnej Górze w Częstochowie

Author: Jacek Szpak

Citation style: Szpak Jacek. (2020). Polska prowincja paulinów od XVII wieku do 1864 roku : dzieje gospodarcze: klasztor na Jasnej Górze w Częstochowie. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Jacek Szpak

**Polska prowincja paulinów
od XVII wieku do 1864 roku**

**Dzieje gospodarcze:
klasztor na Jasnej Górze w Częstochowie**

**Polska prowincja paulinów
od XVII wieku do 1864 roku**

**Dzieje gospodarcze:
klasztór na Jasnej Górze w Częstochowie**

Prace Naukowe

Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 3911

Jacek Szpak

**Polska prowincja paulinów
od XVII wieku do 1864 roku**

**Dzieje gospodarcze:
klasztór na Jasnej Górze w Częstochowie**

Redaktor serii: historia

Sylwester Fertacz

Recenzent

Waldemar Kowalski

Spis treści

Wstęp 9

Część I Dobra jasnogórskie i ich organizacja

Rozdział 1

Zarys dziejów klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie
w latach 1382—1864

- 1.1. Klasztor jasnogórski w latach 1382—1793 25
- 1.2. Klasztor jasnogórski pod zaborami 1793—1864 34
- 1.3. Działalność społeczna, naukowa i duszpasterska paulinów jasnogórskich 41
- 1.4. Reforma zakonna z 1864 roku 49
- 1.5. Podsumowanie 50

Rozdział 2

Ekonomiczne podstawy funkcjonowania klasztoru jasnogórskiego

- 2.1. Uwagi wstępne 53
- 2.2. Dobra ziemskie do 1798 roku 54
- 2.3. Dobra ziemskie w latach 1798—1864 73
- 2.4. Podsumowanie 84

Rozdział 3

Zarząd dobrami klasztorowymi

- 3.1. Bezpośredni zarząd dobrami 87
- 3.2. Zarząd dzierżawny 92
- 3.3. Czeladź i pracownicy najemni 99
- 3.4. Zarys sytuacji prawnej chłopów w Rzeczypospolitej, w zaborze pruskim, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 113
- 3.5. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich 121
- 3.6. Średnie zobowiązania pańszczyźniane gospodarstw chłopskich w poszczególnych kluczach 151
- 3.7. Zobowiązania pańszczyźniane mieszczan 155

3.8. Zróżnicowanie ciężarów pańszczyźnianych	158
3.9. Całkowity roczny wymiar pańszczyzny w dobrach jasnogórskich	160
3.10. Ordynacje dla poddanych	163
3.11. Problemy z egzekwowaniem pańszczyzny	165
3.12. Podsumowanie	167

Część II

Gospodarka folwarczna w dobrach klasztoru jasnogórskiego

Rozdział 1

Gospodarka roślinna w dobrach jasnogórskich

1.1. Uwagi wstępne	173
1.2. Areał upraw	183
1.3. Areał całkowity dóbr jasnogórskich	193
1.4. Zasiwy w dobrach klasztoru jasnogórskiego	196
1.5. Plony w dobrach klasztoru jasnogórskiego	216
1.6. Wydatkowanie plonów	242
1.7. Podsumowanie	253

Rozdział 2

Gospodarka hodowlana w dobrach jasnogórskich

2.1. Uwagi wstępne	277
2.2. Gospodarka hodowlana w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1798	278
2.3. Hodowla w dobrach Lisiniec w latach 1798—1864	322
2.4. Gospodarka hodowlana w dobrach jasnogórskich i Lisińcu — wnioski	331
2.5. Porównanie sytuacji w gospodarce hodowlanej w latach 1647—1798 i 1798—1864	350
2.6. Dochodowość gospodarki hodowlanej	353
2.7. Podsumowanie	354

Rozdział 3

Przemysł dworski i gospodarka leśna w dobrach jasnogórskich

3.1. Uwagi wstępne	357
3.2. Przemysł dworski w dobrach jasnogórskich do 1798 roku	361
3.3. Przemysł dworski w dobrach jasnogórskich w latach 1798—1864	377
3.4. Klucz mirowski	383
3.5. Przemysł dworski w dobrach jasnogórskich i kluczu mirowskim — wnioski	383
3.6. Podsumowanie	392

Część III **Sytuacja finansowa klasztoru jasnogórskiego**

Rozdział 1

Struktura i wysokość przychodów klasztoru jasnogórskiego

- 1.1. Uwagi wstępne 397
- 1.2. Przychody klasztoru jasnogórskiego 399
- 1.3. Podsumowanie 431

Rozdział 2

Struktura i wysokość wydatków klasztoru jasnogórskiego

- 2.1. Wydatki klasztoru jasnogórskiego 441
- 2.2. Podsumowanie 495

Rozdział 3

Bilans finansowy klasztoru jasnogórskiego

- 3.1. Bilans finansów 505
- 3.2. Podsumowanie 510

Zakończenie 515

Aneks 529

Bibliografia 569

Wykaz skrótów 595

Wykaz tabel 597

Indeks osobowy 603

Indeks nazw geograficznych 625

Summary 633

Zusammenfassung 637

Wstęp

Klasztor i sanktuarium Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie odgrywały i nadal odgrywają bardzo istotną rolę w polskim katolicyzmie. Dlatego też ukazało się wiele publikacji dotyczących różnych zagadnień związanych z ich funkcjonowaniem. Najczęściej podejmowano badania nad szeroko rozumianym aspektem religijnym działalności paulinów jasnogórskich (ruch pielgrzymkowy, mariologia itp.)¹. Zgłębiono również kwestie dotyczące fundacji i uposażenia klasztoru. Wśród autorów, którzy podjęli te zagadnienia,

1 S. CHODYŃSKI: *Paulini w Polsce*. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 18. Wyd. M. NOWODWORSKI. Warszawa 1892; H. CZERWIŃ: *Sprawa obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej na sejmie grodzieńskim w 1793 roku*. „*Nasza Przeszłość*” 1969, t. 31; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966; J. ZBUDNIEWEK: *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002; J. SZPAK: *Paulińskie sanktuaria maryjne na pograniczu małopolsko-śląskim w XVIII i XIX w.* W: „*Turystyka Historyczna*”. T. 1. Red. K. NOWAK, Z. HOJKA. Katowice 2017; J. SZPAK: *Pielgrzymki Górnoślązaków do Matki Bożej od XVII do początku XIX w.* W: *Czernica. Magia przeszłości odległej i bliskiej*. Red. A. SKRZYPIETZ, P. TOMICZEK. Czernica 2018; K. STOPŃIAK: *Z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej na Lubelszczyźnie i Podlasiu w latach 1815—1914*. „*Studia Claromontana*” 1981, t. 2; S.J. ROŻEJ: *Bractwo Najświętszej Marii Panny Jasnogórskiej i Znalezienia Krzyża Świętego na Jasnej Górze w XVIII i XIX wieku*. W: „*Studia Claromontana*” 1981, t. 1; Z. ZIELIŃSKI: *Wielkopolskie pielgrzymki na Jasną Górę w czasie niewoli narodowej*. „*Studia Claromontana*” 1981, t. 1; S.Z. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra. Ośrodek kultu maryjnego (1864—1914)*. Lublin 1984; IDEM: *Przemiany w maryjnym ruchu pielgrzymkowym na Jasną Górę w XIX wieku*. W: IDEM: *Pielgrzymowanie na Jasną Górę w czasie i przestrzeni. Wybór rozpraw i artykułów*. Częstochowa 2000; J. KOPIEC: *Udział pogranicznego Śląska Opolskiego w kształtowaniu duchowości maryjnej paulinów od 1740 roku do I wojny światowej*. „*Studia Claromontana*” 2009, t. 27; B. KUBICA: *Pierwsza koronacja cudownego obrazu Matki Bożej Częstochowskiej*. „*Studia Claromontana*” 2007, t. 25; B. KUMOR: *Austriackie władze zaborcze wobec kultu Królowej Polski i pielgrzymek na Jasną Górę (1772—1809)*. „*Studia Claromontana*” 1981, t. 1; B. MATYSZCZYK: *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*. Warszawa 1982; J. MYSZOR: *Miejsce Jasnej Góry w pobożności ludu górnośląskiego w XIX i na początku XX wieku*. „*Studia Claromontana*” 1987, t. 7.

trzeba wymienić Jacka Wiesiołowskiego, Leszka Wojciechowskiego i Jerzego Sperkę².

Wielu naukowców badało tematy związane z działalnością artystyczną w sanktuarium jasnogórskim. W tym kontekście należy wspomnieć przede wszystkim prace Michała Wardzyńskiego³, Mariusza Karpowicza⁴, Aleksandra Jaśkiewicza⁵, Jerzego Gołosa⁶ czy Pawła Migasiewicza⁷. Henryk Czerwień opracował kwestie aktywności naukowej paulinów oraz funkcjonowania i organizacji drukarni jasnogórskiej⁸. Analizowano również działalność muzyczną prowadzoną przez paulinów polskich⁹, a Władysław Szczepański zgłębił temat funkcjonowania apteki jasnogórskiej¹⁰.

Stosunkiem paulinów jasnogórskich do przemian politycznych zachodzących w Rzeczypospolitej i na jej dawnych ziemiach zajął się Wojciech Kęder¹¹. Problem funkcjonowania i znaczenia twierdzy jasnogórskiej w Rzeczypospolitej

2 L. WOJCIECHOWSKI: *Przekazy Długosza o pierwszej fundacji Jasnej Góry*. „Studia Claromontana” 1984, t. 5; J. WIESIOŁOWSKI: *Fundacje paulińskie XIV i XV wieku na tle ruchu fundacyjnego klasztorów w Polsce*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów w Polsce. Fundacja — uposażenie — rozwój do około 1430 roku*. „Studia Claromontana” 1991, t. 11; J. SPERKA: *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401*. Katowice 2006.

3 *Działalność rzeźbiarska Jana Solskiego z Bytomia na służbie polskiej prowincji paulinów w pierwszej tercji XVIII w. Leśniów—Żarki—Jasna Góra—Częstochowa—Wielgomłyny*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25; *Prace rzeźbiarsko-kamieniarskie Wacława Beranka dla konwentów paulinów prowincji polskiej. Jasna Góra—Pińczów—Beszowa—Skałka*. W: *Veritati serviens. Księga pamiątkowa ojcu profesorowi Januszowi Zbudniewkowi zp.* Kom. red. J. DZIĘGIELEWSKI et al. Warszawa 2009; M. WARDZYŃSKI: *Rzeźbiarze i kamieniarze na usługach polskiej prowincji zakonu paulinów w epoce nowożytnej*. „Studia Claromontana” 2009, t. 27; IDEM: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochowie pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 1—2. Warszawa 2009.

4 M. KARPOWICZ: *Nowe spojrzenie na fresk Biblioteki Jasnogórskiej i jego autora Giuseppe Viscontiego*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25.

5 *Z dziejów mecenatu artystycznego i kulturalnego o. Konstantego Moszyńskiego*. „Studia Claromontana” 1983, t. 4.

6 J. GOŁOS: *Organy A.H. Caspariniego na Jasnej Górze*. „Studia Claromontana” 1981, t. 1.

7 P. MIGASIEWICZ: *Twórczość rzeźbiarska Stanisława Wolnowicza dla polskiej prowincji paulinów*. „Studia Claromontana” 2008, t. 26.

8 H. CZERWIEN: *Przywileje nadawania stopni naukowych w zakonie paulinów*. „Nasza Przeszłość” 1971, t. 36; H. CZERWIEN: *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730—1863*. Bytom 1998; H. CZERWIŃSKI: *Pracownicy drukarni jasnogórskiej*. „Studia Claromontana” 1989, t. 10.

9 K. MROWIEC: *Twórczość muzyczna o. Aleksandra Władysława Leszczyńskiego kompozytora jasnogórskiego z XVII wieku (na przykładzie Mandatum novum)*. „Studia Claromontana” 1981, t. 1; P. PODEJKO: *Kapela wokalnie-instrumentalna na Jasnej Górze*. „Studia Claromontana” 2001, t. 19; B. PODMIOTKO: *Arie i duety Filipa Gotschalka*. „Studia Claromontana” 1987, t. 8.

10 W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2.

11 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13.

i regionie podjęli Adam Kersten, Ryszard Bochenek, Wojciech Kęder, Zygmunt Łakociński, Dariusz Złotkowski oraz Jacek Wijaczka¹². Sytuację polskiej prowincji paulinów w dobie kasat przeprowadzanych w drugiej połowie XVIII i w XIX wieku przebadał Piotr Paweł Gach w artykule opublikowanym na łamach „Studia Claromontana”¹³.

W licznych opracowaniach naukowych i popularnonaukowych podjęto całą gamę zagadnień związanych z działalnością i funkcjonowaniem klasztoru i sanktuarium jasnogórskiego. Należy tutaj wymienić przede wszystkim prace paulina, o. Janusza Zbudniewka, który poruszył kwestię organizacji i działalności paulinów polskich, mecenatu artystycznego, działalności naukowej i patriotycznej zakonu czy sytuacji politycznej klasztoru jasnogórskiego¹⁴. Problem działalności zgromadzenia i jego pozycji w przestrzeni społeczno-politycznej Rzeczypospolitej w XVIII wieku zgłębił Dariusz Złotkowski¹⁵. Natomiast Ewa Maria Ziótek zbadała kwestię stosunku władz Księstwa Warszawskiego do zakonu paulinów oraz do klasztoru jasnogórskiego. Z kolei Jan Ziótek opracował zagadnienia związane z postawą paulinów polskich, w tym jasnogórskich, wobec powstania listopadowego¹⁶.

Jak widać, analizowano liczne tematy dotyczące funkcjonowania klasztoru i sanktuarium jasnogórskiego. Jednak niewielu autorów poświęciło uwagę kwestiom związanym z sytuacją ekonomiczną konwentu. Wśród historyków,

12 A. KERSTEN: *Szwedzi pod Jasną Górą 1655*. Warszawa 1975; R.H. BOCHENEK: *Rola twierdzy jasnogórskiej u jej genezy i w rzeczywistości połowy XVII wieku*. „Studia Claromontana” 2005, t. 23; W. KĘDER, Z. ŁAKOCIŃSKI: *Klasztor na Jasnej Górze wobec zagrożenia szwedzkiego w czasie trzeciej wojny północnej w latach 1702—1705*. „Studia Claromontana” 1983, t. 4; W. KĘDER: „*Fortalium Marianum*” w czasach konfederacji barskiej 1768—1772. „Studia Claromontana” 1988, t. 9; D. ZŁOTKOWSKI: *Życie codzienne w garnizonie jasnogórskim w latach 1764—1793*. „Studia Claromontana” 1999, t. 11; J. WIJACZKA: *Potop szwedzki w świadomości historycznej Polaków*. „Czasy Nowożytne” 2010, t. 23, s. 29—45.

13 P.P. GACH: *Paulini na ziemiach polskich 1773—1914. (Zarys przemian)*. „Studia Claromontana” 1987, t. 7.

14 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przyszłość” 1969, t. 31; IDEM: *Człowiek wielkiej wiary i pracowitości. O. Innocenty Pokorski (1656—1734)*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2; *Jasna Góra. Dzieje*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 7. Red. S. WIELGUS et al. Lublin 1997; *Jasnogórski rękopis „Registrorum confraternitatis fratrum s. Pauli Primi Heremitaе” z lat 1517—1613*. Do druku przyg. J. ZBUDNIEWEK. „Studia Claromontana” 1985, t. 6; J. ZBUDNIEWEK: *Konwent paulinów jasnogórskich*. „Studia Claromontana” 1998, t. 18; IDEM: *Ojciec Ignacy Ambroży Federowicz (1830—1913)*. „Nasza Przyszłość” 1971, t. 31; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25.

15 D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w.* Częstochowa 1994.

16 E.M. ZIÓŁEK: *Między tronem a ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*. Lublin 2012; J. ZIÓŁEK: *Udział paulinów w powstaniu listopadowym*. „Studia Claromontana” 1987, t. 7.

którzy próbowali wyjaśnić niektóre problemy gospodarcze, należy wymienić: E.M. Ziółek, W. Kędera, D. Złotkowskiego, Zygmunta Zaborskiego i Jacka Szpaka. Prace tych autorów dotyczą jednak tylko niektórych problemów i nie wyjaśniają całości zagadnień odnoszących się do zaplecza ekonomicznego klasztoru jasnogórskiego¹⁷.

Dlatego istnieje potrzeba podjęcia badań nad ogółem zagadnień związanych z gospodarczymi podstawami funkcjonowania klasztoru na Jasnej Górze. Tym bardziej że paulini jasnogórscy zachowali pewną niezależność gospodarczą do 1864 roku, a niewiele publikacji naukowych dotyczy gospodarki zakonów polskich w okresie nowożytnym (XVI—XIX w.). Co prawda w ostatnich latach — dzięki projektowi, którym kierował prof. Marek Derwich — poszerzono wiedzę na ten temat, jednak daleko jeszcze do wyczerpania potencjału badawczego, jaki kryją problemy ekonomiczne polskiego Kościoła katolickiego¹⁸. Wreszcie należy podkreślić, że dobra jasnogórskie leżały na różnych obszarach dawnej Rzeczypospolitej, a nie wyłącznie wokół Częstochowy. Dlatego też warto prześledzić, jak rozwijała się sytuacja gospodarcza w regionie północno-zachodniej Małopolski (powiat lełowski), w południowej części ziemi sieradzkiej, na ziemi wieluńskiej i na Mazowszu. W tym miejscu trzeba podkreślić, że badania nad

17 E.M. ZIÓLEK: *Między tronem a ołtarzem...*; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów...*; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999; IDEM: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6; J. SZPAK: *Ciężary wojskowe z dóbr starostwa brzeźnickiego w latach 1651—1793*. W: *Pecunia nervus belli. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XVI—XVIII wieku*. Red. M. MARKIEWICZ, R. SKOWRON, F. WOŁAŃSKI. Katowice 2016; J. SZPAK: *Finanse starostwa kłobuckiego 1659—1789*. „Magazyn Numizmatyczny” 2014, nr 40.

18 S. KOŚCIELAK: *Majątek ruchomy i nieruchomy klasztoru brygidek w Gdańsku u progu kasat oraz jego losy po kasacie w 1835 r. Wstępne ustalenia*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013; W. ROSOWSKI: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bernardynów w Janowie na Podolu u progu kasat oraz losy jego majątku po kasacie w 1832 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*; H. RUSIŃSKA-GIERTYCH: *Dochody klasztorów wynikające z działalności typograficznej na przykładzie drukarni franciszkanów we Lwowie (1770—1776)*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*; A. SZYLAR: „Sprawa o tym, jak benedyktynek gospodarstwo prowadziły...”. *Organizacja i funkcjonowanie gospodarki opactwa benedyktynek w Sandomierzu w XVII i XVIII w.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*; H. ŚWIĘCH: *Źródła utrzymania klasztoru bernardynek przy kościele pw. św. Agnieszki na Stradomiu w Krakowie oraz stan ich dochodów u progu kasaty klasztoru w 1788 r. i po przeniesieniu konwentu do klasztoru bernardynek przy kościele pw. św. Józefa*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*; T.M. TRAJDOS: *Dobra i dochody klasztorne augustianów w Brześciu Litewskim w świetle archiwaliów konwentualnych (do końca XVII w.)*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*; I. WODZIANOWSKA: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bazylianów w Zahorowie na Wołyniu u progu kasat oraz losy jego majątku i zabudowań po kasacie w 1839 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*; M. ZDANEK: *Dochodowość majątku cystersów w Mogile w połowie XVI w. na podstawie inwentarza dóbr z lat 1560—1566*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*

dziejami gospodarczymi klasztoru jasnogórskiego są fragmentem szerszego projektu badawczego, który w założeniu ma dać obraz gospodarki polskiej prowincji paulinów w okresie nowożytnym w różnych regionach Rzeczypospolitej.

Wojciech Kęder za Andrzejem Jerzym Zakrzewskim napisał: „Większość historyków i badaczy dziejów Jasnej Góry i Częstochowy przyznaje, że głównym źródłem utrzymania i rozwoju dwu organizmów w XVII—XVIII wieku był ruch pątniczy”. Jednocześnie W. Kęder stwierdził, że do takiej opinii należy podchodzić ostrożnie, ponieważ opiera się ona na przypuszczeniach¹⁹. Dlatego też najważniejszym celem niniejszego opracowania jest odpowiedź na pytanie: jakie były ekonomiczne podstawy funkcjonowania klasztoru i sanktuarium na Jasnej Górze w okresie nowożytnym?

W związku z tym podjęto badania nad całością zagadnień związanych z sytuacją ekonomiczną klasztoru Paulinów na Jasnej Górze. Przedział czasowy objęty badaniami wynika z ograniczeń, jakie nakłada na historyka zachowany materiał archiwalny. Otwiera go rok 1622, ale należy zaznaczyć, że materiałów archiwalnych z XVII wieku pozostało niewiele. Archiwum jasnogórskie bowiem uległo zniszczeniu w wyniku pożaru w 1645 roku²⁰. Stąd też dokumentacja z XVI i XVII wieku zachowała się fragmentarycznie, co uniemożliwiło analizę problemów ekonomicznych z tego czasu. Koniec badanego okresu wyznacza rok 1864, kiedy to władze carskie wdrożyły tzw. reformę klasztorów. Zakończyła się ona dla klasztoru jasnogórskiego utratą wszystkich dóbr ziemskich, a w konsekwencji — niezależności ekonomicznej, dlatego trudno od tego momentu mówić o działalności gospodarczej prowadzonej przez przeorów jasnogórskich²¹.

W książce starano się nie tylko wyjaśnić czy opisać przyczyny zjawisk, lecz także pokazać — na ile pozwoliła na to zachowana dokumentacja archiwalna — tło zjawisk gospodarczych zachodzących w dobrach jasnogórskich oraz rolę człowieka w procesie gospodarczym. Omówiono zatem organizację i strukturę aparatu administracyjnego w dobrach klasztornych oraz zobowiązania pańszczyźniane chłopów. Starano się również ustalić imiona i nazwiska osób zatrudnionych w dobrach klasztornych. Podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, czy, a jeśli tak, to w jakim stopniu, na sytuację gospodarczą klasztoru jasnogórskiego wpływała sytuacja polityczna, np. wojny toczone przez Rzeczpospolitą,

19 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 71.

20 Ibidem, s. 62.

21 AJG, sygn. 461, s. 19—26, 59—60, 65—77, 83—99; P.P. GACH: *Paulini na ziemiach polskich...*, s. 305; BJG, sygn. III—198, s. 2—4, P. PRZEŹDZIECKI: *Kronika zakonu paulinów (1864—1941)*, mps; P.P. GACH: *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*. Rzym 1979, s. 56; IDEM: *Kasaty zakonów na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska 1772—1915*. Lublin 1984, s. 175—176, 180; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 107—108.

konfederacja barska, rozbiory itp. A także czy w dobie saskiej gospodarka klasztorna pozostawała w stagnacji, a w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego odnotowano jej ożywienie?

Stan badań nad dziejami gospodarczymi klasztoru jasnogórskiego i polskiej prowincji paulinów jest niewystarczający. Dotychczasowe publikacje dotyczą tylko niektórych zagadnień związanych z gospodarczym funkcjonowaniem klasztoru. Ksiądz Z. Zaborski dwie prace poświęcił sytuacji ekonomicznej klucza wiewieckiego. Podjął w nich próbę określenia powierzchni ziemi uprawnej w kluczu. Opracował także kwestie zarządu i organizacji pracy w folwarkach, problemy związane z prowadzeniem gospodarki roślinnej i hodowlanej oraz zagadnienia finansowe w kluczu wiewieckim²².

Paulin, o. Kazimierz Sykstus (imię zakonne) Szafraniec, w książce pt. *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864* omówił pierwotne uposażenie klasztoru jasnogórskiego oraz uposażenie drugiej fundacji przeprowadzonej przez Władysława Jagiełłę. Przedstawił nadania dokonane przez sejm Rzeczypospolitej w latach 1659 i 1717 oraz późniejsze nadania i darowizny dla klasztoru ze strony osób prywatnych, a także działania zarządu klasztoru na rzecz powiększenia dóbr ziemskich. K. Szafraniec scharakteryzował administrację klasztorną, która zarządzała dobrami. Pobieźnie zajął się też kwestiami finansowymi, gospodarką roślinną i hodowlaną. Kilka uwag poświęcił również stosunkom społecznym panującym w dobrach jasnogórskich²³.

Wojciech Kęder w swojej pracy poruszył kwestie remontów twierdzy jasnogórskiej oraz strat spowodowanych przez wojska działające w rejonie Jasnej Góry. Przedstawił uposażenie klasztoru, zwłaszcza tej jego części, która była przeznaczona na utrzymanie twierdzy. Podjął też próbę oszacowania wysokości jego przychodów. Jednak zagadnienia te nie zostały w pełni opracowane, ponieważ nie stanowiły głównego tematu badań. W. Kęder przedstawił okoliczności i wysokość wsparcia finansowego klasztoru przez elity społeczne ówczesnej Rzeczypospolitej, omówił niekorzystną dla konwentu politykę króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Wreszcie scharakteryzował politykę pruską i władz Księstwa Warszawskiego wobec paulinów jasnogórskich²⁴.

Leszek Wojciechowski oraz Jerzy Sperka scharakteryzowali okoliczności fundacji klasztoru oraz jego pierwotne uposażenie²⁵. Karol Nabiałek omówił

22 Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 156—191; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 160—193.

23 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 5—21.

24 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 60—73, 105, 110—125, 132—134, 138—143, 154—197.

25 L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów...*, s. 125—129; IDEM: *Przekazy Długosza o pierwszej fundacji...*, s. 264—278; J. SPERKA: *Otoczenie Władysława*

zobowiązania feudalne chłopów jasnogórskich oraz spory graniczne między dobrami jasnogórskimi a starostwem olsztyńskim w XVI wieku²⁶.

Pozycję religijną, społeczną i ekonomiczną zakonu paulinów w XVIII wieku przybliżył w swej książce Dariusz Złotkowski. Zwrócił on uwagę na ogromną rolę, jaką w umocnieniu pozycji zakonu w czasach saskich odegrał ówczesny prowincjał — o. Konstanty Moszyński. Ponadto autor zauważył silną pozycję ekonomiczną klasztoru, która wynikała z jego popularności w społeczeństwie oraz z położenia nad granicą śląską i na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych, co ułatwiało kontakty z państwem Habsburgów oraz z innymi prowincjami państwa polsko-litewskiego²⁷.

Jacek Szpak w swoich artykułach podjął kwestie finansowe konwentu w starostwach brzeźnickim oraz kłobuckim²⁸. O wydatkach klasztoru wspominał także Michał Wardzyński, który opublikował liczne umowy zawarte między przeorami jasnogórskimi a artystami mającymi wykonać różnego rodzaju prace w kaplicy Matki Boskiej oraz w dzisiejszej bazylice jasnogórskiej²⁹.

Przedstawione publikacje dotyczące klasztoru jasnogórskiego w mniejszym lub większym stopniu odnoszą się do kwestii związanych z szeroko rozumianą gospodarką klasztorną. Jednak żadna z nich nie prezentuje całości zagadnień ekonomicznych. Fakt ten tym bardziej uzasadnia potrzebę opracowania tej tematyki.

Podstawą badań nad gospodarką klasztoru jasnogórskiego są materiały przechowywane w Archiwum Zakonu Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. Zawieruchy dziejowe, m.in. pożary, wojny, zabory i polityka zaborców, spowodowały pewien ubytek w zasobie archiwalnym. Jednak nadal są to pokaźne zbiory, być może jedne z najbardziej kompletnych na terytorium dzisiejszej Polski. Zbiory jasnogórskie są uporządkowane w zespole pod nazwą Archiwum Jasnej Góry. Część sygnatur ma tytuły nadane przez archiwariuszy, którzy porządkowali

wa *Opolczyka...*, s. 70—71, 136, 179, 233, 253, 249, 253, 258—259, 287, 290, 297, 301, 344, 346.

26 K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 2012, s. 102—103, 117—118, 136, 251.

27 D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów...*, s. 35—48, 72—76.

28 J. SZPAK: *Ciężary wojskowe z dóbr...*, s. 207—225; IDEM: *Finanse starostwa kłobuckiego...*, s. 38—48.

29 M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą...*, t. 1, s. 37, 198—199; ibidem, t. 2, s. 14—15, 159—160; *Kontrakt na budowę stalli zakonnych i pulpitu muzycznego w prezbiterium kościoła konwentalnego na Jasnej Górze, 8 II 1627 r.*; *Kontrakt na wykonanie ławek w kaplicy św. Filipa Nereusza przy kościele konwentalnym na Jasnej Górze, 7 XI 1631 r.*; *Kontrakt na budowę ołtarza głównego w kościele konwentalnym na Jasnej Górze, 24 VI 1632 r.*; *Wydatki klasztoru na Jasnej Górze na różne prace rzeźbiarskie i stolarskie, 1641—1651*. Wszystkie kontrakty w: M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą...*, t. 2, s. 117—119, 130—131.

materiały, ale zdarzają się również fascykuły, których tytuły zostały nadane w momencie tworzenia dokumentów przez sekretarzy zakonnych. Aby nie powiększać rozmiarów przypisów, ograniczono się w nich do podania skrótu archiwum oraz numeru sygnatury, np. AJG, sygn. 495, pełną nazwę fascykułu uwzględniając w *Bibliografii*.

Materiały dotyczące organizacji oraz finansów apteki przechowywane są pod sygnaturami 19 i 20. Natomiast dokumentacja wytworzona w drukarni znajduje się w fascykułach oznaczonych sygnaturami 379, 380, 381. Zachowały się także księgi finansowe zawierające przychody i wydatki klasztorne na różne cele (sygn. 27, 30, 269, 322, 335, 441, 444, 1683, 1974, 2226). Kwestie finansowe dotyczące klucza zastawnego Głusków przechowywane są pod sygnaturą 305. Z kolei przychody i wydatki w starostwie brzeźnickim z lat 1783—1798 znajdują się pod sygnaturami 407, 409 oraz 411. Zachowana dokumentacja archiwalna dotyczy również zapisów kapitałowych przekazanych klasztorowi jasnogórskiemu (sygn. 940, 1036).

W archiwum zakonnym przechowywana jest także księga dotycząca wydatków na prace budowlane w kościele klasztorным (sygn. 250). Zachowały się również dokumenty podatkowe oraz dotyczące dziesięcin opłacanych przez klasztor (sygn. 257, 264, 323, 331, 1124, 1127, 1138, 1140, 1143, 1144, 1152, 1153, 1164, 1176, 1178, 1207, 1280, 1402, 1414).

Informacje dotyczące wszelkich aspektów działalności gospodarczej w starostwie kłobuckim (inventarze wysiewów i plonów, liczba zwierząt hodowanych w folwarkach, przychody i wydatki itp.) zawarte są w fascykułach oznaczonych sygnaturami: 78, 80, 98, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 106, 118, 421. Z kolei w fascykułach z sygnaturami 214, 224, 225, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238 zachowano dokumentację dotyczącą rat dzierżawnych wypłacanych z klucza Mirów oraz kar egzekucyjnych i wszelkich spraw związanych z dzierżawami tego klucza.

Liczna jest także dokumentacja dotycząca wysiewów, plonów i hodowli w dobrach lisinieckich po 1798 roku (sygn. 258, 262, 264, 273, 279, 289, 290, 297, 339). W fascykułach archiwalnych znajdują się też materiały odnoszące się do czynszów, pańszczyzny oraz czeladzi z klucza lisinieckiego (sygn. 281, 282, 283, 308, 309, 320, 333). Zachowały się materiały dotyczące działalności młyna i cegielni w Gnaszynie (sygn. 306, 311), kamieniołomu, pieca wapiennego (sygn. 317, 319) w dobrach lisinieckich z lat 1804—1864, młyna wodnego z tartakiem w Kawodrzy z lat 1822—1864 i propinacji z lat 1798—1864 (sygn. 885).

Przetrwały do czasów współczesnych również materiały gospodarcze wytworzone w kluczach wiewieckim, Laski i brzeźnickim (sygn. 413, 417, 418, 422, 712). Natomiast pod sygnaturami 419, 812, 815 i 1130 znajdują się lustracje spisane w starostwach kłobuckim i brzeźnickim z lat 1642, 1705, 1783 i 1789. Dokumen-

tacja dotycząca wsi Konopiska zawarta jest pod sygnaturą 576 (*Descriptio villae Konopiska*), natomiast pod sygnaturą 511 zachowały się informacje na temat poddanych z klucza brudzieckiego.

Kwestie przejęcia starostw kłobuckiego i brzeźnickiego przez władze pruskie opracowano na podstawie trzech sygnatur (1135, 1136, 1185). W archiwum jasnogórskim znaleźć można źródła rejestracyjne dotyczące dzierżaw, liberacji, strat spowodowanych przez wojska operujące w rejonie twierdzy jasnogórskiej oraz wyposażenia i prac przy infrastrukturze twierdzy jasnogórskiej (sygn. 1132, 1151, 1155, 1167, 1171, 1688, 1690, 1693). Najliczniej zachowany materiał archiwalny dotyczy działalności gospodarczej w poszczególnych kluczach dóbr klasztornych. Stanowią go dokumenty ilustrujące poziom wysiewów, wysokość plonów, kwestie finansowe oraz organizacji pracy w dobrach. W tym miejscu należy wymienić m.in. materiały odnoszące się do wsi Bądków (sygn. 1199), Dworszowice (sygn. 1206), Laski i Smardze (sygn. 888, 1331, 1332), klucza głoskowskiego (sygn. 1007), Dankowa i Rembielic (sygn. 1008), Kalej (sygn. 1251), Grabówki (sygn. 1253), Kawodrzy (sygn. 1255), Szarlejki (sygn. 1367), Lgoty (sygn. 1365), folwarku Kopskie (sygn. 1335) czy Brudzie i Borowej (sygn. 1286).

Wykorzystano również akta polskiej prowincji paulinów, w których zapisywano wszelkie czynności prawne i gospodarcze, a także protokoły z kapituł zakonnych, w których zawarto m.in. sprawozdania finansowe poszczególnych klasztorów³⁰.

W Archiwum Diecezjalnym we Włocławku przechowywane są akta wizytacji arcybiskupów gnieźnieńskich zawierające informacje na temat sytuacji w klasztorze jasnogórskim u progu wojny północnej (Dokumenty Samoistne i Kopiarisze, sygn. 3248). W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie znajdują się dokumenty dotyczące kwestii finansowych, a przede wszystkim darowizn na rzecz Jasnej Góry (Komisja Województwa Mazowieckiego — Rząd Gubernialny Warszawski, sygn. 4819, 4865, 7176, 7344, 7352).

Z Archiwum Państwowego w Częstochowie wykorzystano materiały dotyczące miasta Częstochowa oraz Teki Krakowskiego. Akta te zawierają informacje na temat stosunków własnościowych w Częstochowie oraz kontaktów handlowych ze Śląskiem³¹. Natomiast w Bibliotece Polskiej w Paryżu zachował się dziariusz oblężenia twierdzy jasnogórskiej w dobie konfederacji barskiej (BPP, sygn. 47).

30 AJG, sygn. 535—541; AJG, sygn. 543—544; AJG, sygn. 546—547; AJG, sygn. 548; AJG, sygn. 741—745; AJG, sygn. 758—759; AJG, sygn. 806—807.

31 APCz., AMCz., sygn. 1, 2, 24, 200; APCz., Teki Krakowskiego, sygn. 5.

Korzystano także z wydawnictw źródłowych, na podstawie których opracowano stosunek szlachty krakowskiej do klasztoru jasnogórskiego³². Materiały źródłowe posłużyły również do opisu sytuacji prawnej chłopów polskich³³. Do porównania organizacji pracy w dobrach klasztornych z innymi dobrami przydatne były instrukcje i dyspozycje opublikowane w zbiorze pt. *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*³⁴.

W poznaniu struktury zarządu klasztoru ogromną rolę odegrało *Wyjaśnienie do konstytucji paulińskich zwane „Directorium Ordinis S. Pauli Primi Eremitae” z roku 1736* autorstwa o. Chryzostoma Koźbiałowicza³⁵. Do opracowania sytuacji ekonomicznej starostw kłobuckiego i brzeźnickiego istotnie przyczyniły się lustracje królewskich województwa krakowskiego opublikowane przez Alicję Falniowską-Gradowską, Irenę Rychlikową oraz Franciszka Leśniaka³⁶.

Pewne znaczenie dla poznania sytuacji ekonomicznej oraz warunków politycznych, w jakich działali paulini polscy, miały roczniki spisywane przez kronikarzy zakonu: o. Andrzeja Eggerera, o. Mikołaja Bengera i o. Marcina Streskę³⁷. Istotny dla poznania sytuacji polskiej prowincji do 1551 roku był zbiór dokumentów wydany przez o. Janusza Zbudniewka³⁸.

Sytuację polityczną, w jakiej działał klasztor na Jasnej Górze, opracowano na podstawie licznych publikacji dotyczących bezpośrednio zakonu paulinów, ale również regionu i Polski. Należy tutaj wymienić przede wszystkim artykuły Alek-

32 *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. T. 2. Fasc. 2: 1649—1660. Wyd. A. PRZYBOŚ. Wrocław—Kraków 1955, s. 669; *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. T. 3: 1661—1673. Wyd. A. PRZYBOŚ. Wrocław—Kraków 1959.

33 „*Studia Claromontana*” 1996, t. 16, s. 203—265.

34 *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 1. Wyd. B. BARANOWSKI et al. Wrocław 1958; *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 2. Wyd. B. BARANOWSKI, J. BARTYŚ, T. SOBZAK. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963.

35 *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 1...; *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 2...

36 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963.

37 A. EGGERER: *Księga 1 [Obejmująca okres od założenia Zakonu do 1663]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1 [Obejmujący okres od założenia Zakonu do 1727]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008; M. BENER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1...; M. STRESKA: *Księga 3 [Z uzupełnieniami obejmująca lata od 1727 do 1786]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 2 [Obejmujący lata 1727—1786]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008.

38 *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*. T. 2. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2004.

sandry Skrzypietz, Dariusza Nawrota, Janusza Zbudniewka, Bożeny Czwojdrak, Jerzego Sperki, Wojciecha Kędera, Aleksandra Achmatowicza, Hanny Dylągowej, Piotra Pawła Gacha, Brunona Kubicy oraz książkę Richarda Butterwicka³⁹.

Ogólny zarys gospodarki roślinnej i hodowli na ziemiach polskich opracowano, bazując na bogatej literaturze dotyczącej tych zagadnień. Należy tutaj wymienić prace m.in. Bohdana Baranowskiego, Andrzeja Jezierskiego, Ireny Kostrowickiej, Witolda Kuli, Cecylii Leszczyńskiej, Heleny Madurowicz, Jadwigi Muszyńskiej, Witolda Pruskiego, Jana Rutkowskiego i Jerzego Topolskiego. Prace tych autorów wykorzystano także przy porównaniu sytuacji ekonomicznej klasztoru jasnogórskiego z ogólną sytuacją gospodarczą panującą na ziemiach polskich⁴⁰.

Kwestie podatkowe opracowano na podstawie publikacji dotyczących skarbowości w dobie Rzeczypospolitej i w czasach zaborów oraz opodatkowania

39 A. SKRZYPIETZ: *Kontakty królewiczów Sobieskich z klasztorem jasnogórskim*. „Studia Claromontana” 2012, t. 30; D. NAWROT: *Zdobycie twierdzy częstochowskiej i wybuch powstania na Nowym Śląsku w 1806 i 1807 roku*. W: „Częstochowskie Teki Historyczne”. T. 3. Red. N. MORAWIEC, R.W. SZWED, M. TRĄBSKI. Częstochowa 2012; J. ZBUDNIEWEK: *Człowiek wielkiej wiary i pracowitości. O. Innocenty Pokorski...*; IDEM: *Jasna Góra w okresie niewoli narodowej*. W: Częstochowa. *Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1...; IDEM: *Jasna Góra w okresie powstań narodowych — listopadowego i styczniowego*. W: *Jasnogórskie świętowanie Eucharystii*. Kraków—Skałka 1987; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*; IDEM: *Klasztor jasnogórski i jego...*; IDEM: *Konwent paulinów jasnogórskich*. „Studia Claromontana” 1998, t. 18; IDEM: *Ojciec Ignacy Ambroży Federowicz...*; J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*; B. CZWOJDRAK, J. SPERKA: *Biskupi polscy wobec paulinów w Polsce średniowiecznej*. „Studia Claromontana” 2009, t. 27; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*; H. DYŁĄGOWA: *Duchowieństwo Księstwa Warszawskiego. Materiały statystyczno-geograficzne*. W: *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*. Oprac. H. DYŁĄGOWA et al. Lublin 1976; P.P. GACH: *Paulini na ziemiach...*; B. KUBICA: *O. Konstany Moszyński, paulin-biskup*. „Studia Claromontana” 1988, t. 9; A. ACHMATOWICZ: *Epizod napoleoński w dziejach Jasnej Góry*. „Studia Claromontana” 1987, t. 8; R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788—1792*. Tłum. M. UGNIĘWSKI. Kraków 2012.

40 W. KULA: *Rozwój gospodarczy Polski XVI—XVIII wieku*. Warszawa 1993; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski*. T. 1: *Czasy przedrozbiorowe*. Poznań 1947; IDEM: *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*. Warszawa 1953; J. TOPOLSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań 1958; W. PRUSKI: *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815—1918*. T. 1. Warszawa 1967; I. KOSTROWICKA: *Gospodarka roślinna w Królestwie Polskim (1816—1864). Próba analizy ekonomicznej*. Cz. 1—2. Warszawa 1961; J. MUSZYŃSKA: *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*. Kielce 2012; H. MADUROWICZ: *Próba rejonizacji gospodarczej Małopolski zachodniej*. W: *Studia z dziejów wsi Małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*. Red. C. BOBIŃSKA. Warszawa 1957; B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy ziemniaków na ziemiach środkowej Polski*. Łódź 1960; IDEM: *Chów bydła w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku w Łęczyckiem i na terenach sąsiednich*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 1. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1957; IDEM: *Polska karczma. Restauracja. Kawiarnia*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979; A. JEZERSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa 2011.

duchowieństwa katolickiego na ziemiach polskich. Wykorzystano pozycje autorstwa Anny Filipczak-Kocur, ks. Henryka Karbownika, Rafała Kowalczyka oraz Romana Rybarskiego⁴¹. Natomiast badając sytuację poddanych w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej oraz kwestię pracy najemnej w folwarkach, posłużono się publikacjami Anny Izydorczyk-Kamler, Cezarego Kukli i Jana Rutkowskiego⁴².

Część pierwsza niniejszego opracowania składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym przedstawiono zarys dziejów klasztoru jasnogórskiego w latach 1382—1864. Oparto się przede wszystkim na literaturze przedmiotu, ponieważ głównym celem było przybliżenie czytelnikowi okoliczności politycznych, w jakich przyszło żyć i działać paulinom jasnogórskim.

W drugim rozdziale omówiono strukturę organizacyjną dóbr klasztornych, odpowiadając na pytania: w jakich okolicznościach trafiły one w posiadanie klasztoru; w jaki sposób stały się własnością paulinów jasnogórskich; ile wsi i miasteczek należało do klasztoru; w jakich okolicznościach klasztor tracił posiadłości; czy poszczególne dobra były w pełnym posiadaniu klasztoru, czy może były to zastawy lub dzierżawy. Przybliżono też kwestię stanu posiadania innych klasztorów funkcjonujących na obszarze Rzeczypospolitej i dawnego państwa polsko-litewskiego od XV do XIX wieku. Omówiono liczbę folwarków w dobrach jasnogórskich, z uwzględnieniem poszczególnych kluczy, oraz sytuację w innych klasztorach polskich. Wreszcie porównano pod względem stanu posiadłości klasztor jasnogórski z innymi klasztorami polskiej prowincji paulinów.

W trzecim rozdziale części pierwszej omówiono strukturę organizacyjną aparatu administracyjnego zarządzającego dobrami: kompetencje przysługujące poszczególnym urzędnikom, kim oni byli oraz w jakim okresie pełnili swoje funkcje. Poruszono kwestię, czy klasztor sam zarządzał dobrami, czy może oddawał je

41 R. RYBARSKI: *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*. Warszawa 1939; IDEM: *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*. Kraków 1937; A. FILIPCZAK-KOCUR: *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587—1648*. Warszawa 2006; H. KARBOWNIK: *Obciążenie stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od połowy XVII wieku do 1795 roku*. Lublin 1984; IDEM: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772—1918*. Lublin 1998; R. KOWALCZYK: *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807—1812*. Łódź 2010.

42 J. RUTKOWSKI: *Poddaństwo włościan w XVIII wieku w Polsce i niektórych innych krajach Europy*. Poznań 1921; C. KUKŁO: *Czy w Polsce przedrozbiorowej służba domowa była etapem w życiu człowieka*. W: *Spółczesność w dobie przemian. Wiek XIX i XX. Księga jubileuszowa profesor Anny Żarnowskiej*. Red. M. NIETYKSA et al. Warszawa 2003; C. KUKŁO: *Gospodarstwo domowe mieszczan-rolników w końcu XVIII w.* W: *Celem nauki jest człowiek. Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*. Red. P. FRANASZEK. Kraków 2000; A. IZYDORCZYK-KAMLER: *Praca najemna na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*. „Kwartalnik Historyczny” 1990, R. 97, nr 1—2.

w dzierżawę. Przedstawiono organizację pracy w poszczególnych majątkach, uwzględniając takie informacje, jak liczba zatrudnionej czeladzi, służby kościelnej i wyższej kadry kierowniczej oraz rodzaj i wysokość ich wynagrodzenia. Porównano sytuację czeladzi i pracowników najemnych w majątkach jasnogórskich z warunkami pracujących w innych dobrach. Ponadto zarysowano sytuację prawną chłopów na ziemiach polskich, a także wskazano wielkości działek, jakimi gospodarowali poddani jasnogórcy, oraz zobowiązania, jakie wykonywali z poszczególnego areału gospodarstw. Scharakteryzowano również zobowiązania feudalne poddanych w innych dobrach na ziemiach polskich w badanym okresie. Omówiono strukturę ludności poddańczej w dobrach jasnogórskich, a także wyliczono średnie zobowiązania dla poszczególnych typów gospodarstw chłopskich. Ponieważ do klasztoru należały również miasteczka, podniesiono kwestię zobowiązań feudalnych mieszczan z Kłobucka, Pajęczna i Brzeźnicy. Zbadano, czy zawsze, w każdych okolicznościach zobowiązania te pozostawały na tym samym poziomie. Wreszcie przeanalizowano, jak wyglądał roczny wymiar zobowiązań pańszczyźnianych w poszczególnych kluczach dóbr klasztornych, tzn. ile dniówek rocznie odrabiano pańszczyzny sprzężanej i pieszej, ile składano danin czy czynszów w ciągu roku. W tej części omówiono także sposób regulowania zobowiązań pańszczyźnianych w kluczach jasnogórskich. Problemy badawcze dotyczące sytuacji ludności chłopskiej są tak liczne, że opisano jedynie te, które były niezbędne dla wyjaśnienia poruszanych zagadnień. W przyszłości jednak będzie można opracować w pełni wszystkie kwestie z tym związane.

Część druga poświęcona jest szeroko rozumianej gospodarce folwarcznej. W kolejnych jej rozdziałach omówiono gospodarkę roślinną, hodowlaną oraz tzw. przemysł dworski. Przy okazji przedstawiono ogólną sytuację w poszczególnych działach gospodarki folwarcznej na ziemiach polskich i przeanalizowano czynniki wpływające na poziom konkretnych dziedzin gospodarki. Opracowano również takie zagadnienia szczegółowe, jak: areał uprawny i całkowity poszczególnych kluczy; struktura oraz ilość wysiewów; jaki odsetek uprawianej ziemi należał do folwarku, a jaki do poddanych; przygotowanie do zasiewów; czas, w jakim je wykonywano, oraz wartość wysianego ziarna.

Podjęto również próbę określenia wydajności gospodarki roślinnej. Na podstawie zachowanej dokumentacji gospodarczej określono w części wartość plonów według ówczesnych cen. Podjęto badania nad strukturą wydatkowania plonów w dobrach jasnogórskich. Porównano strukturę wydatkowania produkcji roślinnej w różnych dobrach na ziemiach polskich. Opracowano dynamikę areału uprawnego, wysiewów i plonów i spróbowano określić, które rodzaje upraw dominowały: tradycyjne, reliktowe czy progresywne. Dzięki temu można było w przybliżeniu wskazać, czy i kiedy pojawił się postęp w gospodarce roślinnej.

Wreszcie ustalono wydajność czterech podstawowych gatunków zbóż w XVII, XVIII i XIX wieku.

W rozdziale dotyczącym gospodarki hodowlanej podjęto próbę oszacowania ogólnej liczby zwierząt w konkretnych kluczach klasztornych. Ustalono strukturę stada, średnią liczbę poszczególnych gatunków zwierząt w folwarku, kluczu i we wszystkich dobrach. Przeanalizowano, ile paszy zbierano w konkretnych kluczach klasztornych i ile zwierząt hodowano, wykorzystując te zasoby. Postawiono również pytanie, czy i kiedy w hodowli pojawiły się nowoczesne tendencje. Dzięki bogatej literaturze przedmiotu podjęto próbę zarysowania ogólnej sytuacji w hodowli na ziemiach polskich. Na koniec omówiono zagadnienie dochodowości hodowli.

W rozdziale poświęconym przemysłowi dworskiemu oszacowano, jak liczne były zakłady folwarczne i jaką liczbę produktów przynosiły. Spróbowano także określić dochodowość tej gałęzi gospodarki.

Część trzecia prezentowanego opracowania dotyczy szeroko rozumianych kwestii dochodowości dóbr oraz innych źródeł przychodów. Postawiono w niej następujące pytania: jak wyglądała struktura przychodów; jaka była ich wysokość; na co klasztor wydawał uzyskane środki i jaki bilans finansowy osiągnęto w badanym okresie. Podjęto również próbę ustalenia pozycji finansowej klasztoru jasnogórskiego na tle innych klasztorów działających na ziemiach polskich.

Konieczne jest wyjaśnienie przyjętego w pracy sposobu zapisu kwot. Otóż trzeba pamiętać, że złoty polski, który był walutą rozliczeniową w polskiej prowincji paulinów, liczył 30 gr srebrnych. Dla ułatwienia i skrócenia zapisu wybrano jego format przecinkowy. I tak przykładowo zapis 21,23 złp oznacza kwotę 21 złp i 23 gr, a suma 10 583,07 złp to 10 583 złp i 7 gr.

Książka została skonstruowana według kryterium merytorycznego. W opracowaniu źródeł wykorzystano metodę analityczną i statystyczną. Najpierw badano określone działy gospodarki w poszczególnych kluczach, a następnie starano się przedstawić całościowy obraz gospodarki klasztoru jasnogórskiego, na ile pozwalał na to zachowany materiał archiwalny. Tekst zawiera liczne tabele, które obrazują czytelnikowi analizowane zagadnienia. Przebadany materiał usystematyzowano w dwóch okresach: do 1798 roku oraz w latach 1798—1864. Taki układ wynika z faktu, że w 1798 roku klasztor jasnogórski utracił swoje posiadłości na rzecz Prus. Wówczas charakter gospodarstwa i możliwości gospodarcze zdecydowanie się zmieniły. Do 1798 roku paulini jasnogórscy gospodarowali arealem porównywalnym do dóbr magnackich. Dzięki temu można było wykorzystywać liczne narzędzia gospodarcze. Natomiast po konfiskacie dóbr w posiadaniu klasztoru pozostało niewielkie gospodarstwo, które funkcjonowało tylko na potrzeby własne.

Część I

Dobra jasnogórskie i ich organizacja

Rozdział 1

Zarys dziejów klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie w latach 1382—1864

1.1. Klasztor jasnogórski w latach 1382—1793

Częstochowa pojawiła się w źródłach po raz pierwszy w dokumencie wystawionym przez biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża w 1220 roku¹. W 1356 roku dziedzice wsi Częstochowa Stara — Leonard i Kanimir — otrzymali przywilej królewski na założenie dwóch wsi. Były to Częstochówka pod późniejszą Jasną Górą oraz prawdopodobnie Krowodrza (dziś Kawodrza). Miasto Częstochowa uzyskało prawa miejskie od Kazimierza Wielkiego ok. 1350 roku lub Władysława Opolczyka ok. 1382 roku².

W okolicach Częstochowy przebiegały ważne szlaki komunikacyjne, które czyniły z miasta istotny punkt na ówczesnej mapie Rzeczypospolitej. Był to trakt z Krakowa, który biegł przez Lelów w kierunkach Mstów — Wierzchowisko i Kłobuck — Krzepice. Z Krakowa prowadził również inny trakt, przez: Olkusz — Kromołów — Włodowice — Jaworznik — Żarki — Biskupice — Olsztyn — Częstochowę — Kłobuck — Krzepice do Wielkopolski i na Śląsk. Dlatego też na wzgórzu, gdzie powstał klasztor jasnogórski, istniała prawdopodobnie niewielka forteca. Znajdowała się tam też rezydencja królewska. Po 1382 roku stację królewską przeniesiono do miasta Częstochowy, jednak władcy najpewniej pozostawili sobie prawo stacji w klasztorze³.

W czasie koronacji, 17 listopada 1370 roku, Ludwik Węgierski nadał swemu bliskiemu współpracownikowi, księciu opolskiemu Władysławowi, część ziemi

1 L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów w Polsce. Fundacja — uposażenie — rozwój do około 1430 roku*. „Studia Claromontana” 1991, t. 11, s. 40—41, 101—102.

2 J. LABERSCHEK: *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*. Kraków 2006, s. 13—25, 30—34; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 2012, s. 78—86, 512—513; M. ANTONIEWICZ: *Narodziny miasta*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002, s. 121—144.

3 K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 88—92, 511—513.

wieluńskiej i sieradzkiej oraz północno-zachodnią część ziemi krakowskiej. Całe terytorium nazwano księstwem wieluńskim. Opolczyk dzierżył te obszary w charakterze lenna⁴. I to on był fundatorem klasztoru jasnogórskiego. Jego fundacja została przyjęta przez kapitułę generalną zakonu w maju 1382 roku. Do Polski przybyło kilku zakonników z Węgier, którzy przejęli z rąk plebana częstochowskiego Henryka Biela z Błeszna herbu Ostoja prawdopodobnie kościół parafialny znajdujący się na wzgórzu jasnogórskim. Dotychczasową parafię przeniesiono do kościoła pw. św. Zygmunta w Starej Częstochowie⁵.

Akt fundacyjny książę Władysław wydał 9 sierpnia 1382 roku⁶, a w 1385 roku uzupełnił swoje nadania nowym dokumentem⁷. 31 sierpnia 1384 roku paulini jasnogórscy otrzymali od księcia Opola obraz Matki Boskiej, który ten — według legendy — przywiózł z zamku bełskiego⁸. Fundacja księcia Władysława otrzymała zatwierdzenie biskupa krakowskiego Jana Radlicy⁹.

Za rządów Ludwika Węgierskiego książę Władysław Opolczyk był lojalny wobec Korony Polskiej. Kiedy jednak tron polski objął Władysław Jagiełło, stosunki między obu władcami stale się pogarszały. Ostatecznie w latach 1391—1396 doszło do wojny, w której Władysław Opolczyk został pokonany, na skutek czego utracił posiadłości lenne na obszarze Korony Polskiej¹⁰. W tej sytuacji klasztor jasnogórski stracił podstawy prawne swego istnienia, Władysław Jagiełło nie uznawał bowiem nadań poprzednika. Jednak w 1393 roku król ponownie dokonał fundacji klasztorów na Jasnej Górze i w Wieluniu¹¹.

4 Ibidem, s. 88—92, 511—513.

5 AJG, sygn. 540, s. 200—203; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przeszłość” 1969, t. 31, s. 199—200; J. SPERKA: *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401*. Katowice 2006, s. 70—71, 179, 258—259, 301, 346; J. LABERSCHKE: *Częstochowa i jej okolice...*, s. 98—99.

6 J. SPERKA: *Otoczenie Władysława Opolczyka...*, s. 136, 233, 253, 287, 290, 301, 344; M. BALIŃSKI: *Pielgrzymka do Jasnej Góry w Częstochowie odbytej przez pątnika XIX wieku i wydana z rękopisu przez Michała Balińskiego*. Warszawa 1846, s. 217—221; S. CHODYŃSKI: *Paulini w Polsce*. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 18. Wyd. M. NOWODWORSKI. Warszawa 1892, s. 427—429.

7 AJG, sygn. 575, s. 3—8; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 199—200; J. SPERKA: *Otoczenie Władysława Opolczyka...*, s. 179, 258—259, 301, 346; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 117—118; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów...*, s. 125—129; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 12—14.

8 J. SPERKA: *Otoczenie Władysława Opolczyka...*, s. 249, 253, 297.

9 B. CZWOJDRAK, J. SPERKA: *Biskupi polscy wobec paulinów w Polsce średniowiecznej*. „Studia Claromontana” 2009, t. 27, s. 58; J. SPERKA: *Otoczenie Władysława Opolczyka...*, s. 249, 253, 297; A. PORĘBA, A. SKRZYPIETZ, J. SZPAK: *Źródła Leśniowa*. Cz. 2. Leśniów—Kraków 2016, s. 15—22.

10 Szerzej na ten temat: J. SPERKA: *Wojny króla Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391—1396)*. Wodzisław Śląski 2011.

11 L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów...*, s. 115—119; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 88—92; M. BALIŃSKI: *Pielgrzymka do Jasnej Góry...*, s. 222—226.

Liczne przywileje, jakie uzyskał klasztor jasnogórski, były zatwierdzone przez królów polskich: Kazimierza Jagiellończyka (1466), Jana Olbrachta (1494), Aleksandra Jagiellończyka (1504), Zygmunta I Starego (1510), Zygmunta Augusta (1548), Stefana Batorego (1579 i 1581), Zygmunta III Wazę (1583), Władysława IV (1633 i 1635) czy Jana Kazimierza (1642, 1649, 1657)¹².

Obraz Matki Boskiej szybko zaczął przyciągać na Jasną Górę pątników. Dlatego też paulini stali się zakonem kontemplacyjno-czynnym i zaangażowali się w duszpasterstwo. Konwent jasnogórski otrzymał prawo spowiadania pątników już w 1493 roku, taki sam przywilej Zakon Braci Świętego Pawła Pierwszego Pustelnika uzyskał dopiero w 1533 roku¹³. Rozwijający się kult maryjny przyczynił się do nadania przez Episkopat Polski i Stolicę Apostolską sanktuarium jasnogórskiemu licznych przywilejów. Arcybiskup gnieźnieński Wojciech Jastrzębiec w 1425 roku wydał akt, według którego każdy wierny za nawiedzenie sanktuarium oraz modlitwę lub za przyczynienie się datkami do ozdobienia klasztoru otrzymywał 40 dni odpustu¹⁴. W 1429 roku Władysław Jagiełło uzyskał podobny odpust od papieża Marcina V¹⁵. Biskup krakowski kardynał Zbigniew Oleśnicki 27 września 1430 roku wydał dokument, w którym nadał odpust w wysokości 40 dni dla wszystkich, którzy przyczyniali się darami do odbudowy i ozdoby kościoła jasnogórskiego. W dniu 12 listopada 1442 roku kard. Z. Oleśnicki przyznał kościołowi na Jasnej Górze odpust w wysokości 5 lat, który można było uzyskać w ciągu 20 lat. Jednocześnie, jako biskup krakowski, Z. Oleśnicki stworzył możliwość uzyskania 40-dniowego odpustu. Podobne przywileje nadali biskup wrocławski Jakub z Sienna, arcybiskup gnieźnieński Jan Gruszczyński, biskup krakowski Jan Lutek z Brzezia, sufragan krakowski i biskup laodycejski Paweł z Krakowa oraz papież Aleksander VI (16 kwietnia 1493)¹⁶.

12 AJG, sygn. 575, s. 14—31; *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*. T. 2. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2004, s. 881; J. RAJMAN: *Rozwój miasta do połowy XVII wieku*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1..., s. 195.

13 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „*Studia Claromontana*” 2007, t. 25, s. 214—216.

14 J. ZBUDNIEWEK: *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1..., s. 423; L. WOJCIECHOWSKI: *Fundacja klasztoru jasnogórskiego*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1..., s. 159; IDEM: *Przekazy Długosza o pierwszej fundacji Jasnej Góry*. „*Studia Claromontana*” 1984, t. 5, s. 264—278.

15 J. ZBUDNIEWEK: *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa...*, s. 423.

16 *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*. T. 2..., s. 99, 102—104, 106—107, 126, 263—264; M. KOCZERSKA: *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423—1455)*. Warszawa 2004, s. 332, 372, 404—405; J. ZBUDNIEWEK: *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa...*, s. 423—424; P. NITECKI: *Biskupi Kościoła katolickiego w Polsce w latach 966—1999. Słownik biograficzny*. Warszawa 2000, tabela 14, s. 336.

Sława klasztoru jasnogórskiego i liczne dary, jakie składano w sanktuarium, spowodowały, że 16 kwietnia 1430 roku grupa rabusiów, którzy podawali się za husytów, napadła na Jasną Górę¹⁷. W późniejszym okresie klasztorowi wielokrotnie zagrażały oddziały wojskowe operujące w pobliżu dzisiejszej Częstochowy, m.in. w latach 1466, 1474 czy 1587¹⁸. Prowadziło to do zniszczeń w dobrach klasztornych oraz w majątkach okolicznej szlachty.

Po wybuchu wojny 30-letniej w rejonie Częstochowy dochodziło prawdopodobnie do napadów wojsk obu wojujących stron. Przynosiło to spore straty, np. w 1620 roku liczba kmieci we wsi Kusięta, należącej do starostwa olsztyńskiego, spadła z 13 do 3. Dlatego też w 1620 roku podjęto decyzję o przekształceniu Jasnej Góry w twierdzę. Projekt autorstwa Andrzeja del'Aqua powstał na przełomie 1623 i 1624 roku. Wzniesiono nowoczesną fortecę, a prace zakończono ok. 1648 roku. Twierdza jasnogórska przejęła rolę nadgranicznego punktu oporu, który bronił granicy Rzeczypospolitej od strony Śląska¹⁹. Twierdza znajdowała się pod nadzorem paulinów, a jej komendantem był prowincjał²⁰. Z jego ramienia utrzymaniem infrastruktury obronnej, zaopatrzeniem w żywność, broń i amunicję zajmowali się wyznaczeni zakonnicy. Ich funkcja była określana mianem: komendanta, dyspozytora, prefekta lub adiutanta twierdzy. Znanych jest kilka osób pełniących tę funkcję: o. Piotr Leopold Rybiński († 1689), o. Tobiasz Antoni Michałowski († 1754), o. Seweryn Antoni Witkowski († 1759), o. Fryderyk Szufowski (prefekt w 1765 roku), o. Albin Andrzej Jaworski († 1770), o. Atanazy Jan Różycki († 31 lipca 1781), o. Bazyl Sołowski († 26 lipca 1787) czy o. Józef Andrzej Ligocki († 31 lipca 1787)²¹. Twierdza jasnogórska odgrywała ważną rolę na zachod-

17 K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 343; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów...*, s. 121—122; S. CHODYŃSKI: *Paulini w Polsce...*, s. 430.

18 M. BENDER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1 [Obejmujący okres od założenia Zakonu do 1727]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 404; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 345, 348—349; J. ZBUDNIEWEK: *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa...*, s. 387.

19 J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 88, 201—202; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „*Studia Claromontana*” 1993, t. 13, s. 43—45; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 341—342, 349. O znaczeniu twierdzy jasnogórskiej zob.: S. HERBST: *Znaczenie militarne twierdzy jasnogórskiej*. „*Studia Claromontana*” 1981, t. 1, s. 252—256; W. KĘDER: *Twierdza jasnogórska — „Fortalitium Marianum”*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1..., s. 561.

20 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 83—84, 148—151; R.H. BOCHENEK: *Rola twierdzy jasnogórskiej u jej genezy i w rzeczywistości połowy XVII wieku*. „*Studia Claromontana*” 2005, t. 23, s. 159—160.

21 AJG, sygn. 539, s. 83—84; AJG, sygn. 540, s. 204; AJG, sygn. 3803, s. 125; AJG, sygn. 1126, s. 210; E. HAWELSKI: *Catalogus patrum ac fratrum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae*. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „*Studia Claromontana*” 2012, t. 30, s. 402—403, 432—435, 448—449, 452—455.

niej granicy Małopolski. Dlatego też w 1652 roku sejm uchwalił konstytucję, na mocy której paulini polscy zostali zwolnieni z ciężarów podatkowych. W zamian zakon miał utrzymywać własnym sumptem załogę twierdzy²².

Jednym z najważniejszych wydarzeń nie tylko w dziejach klasztoru jasnogórskiego, ale również całej polskiej prowincji zakonu było oblężenie w czasie potopu szwedzkiego. Już 25 lipca 1655 roku Jan Kazimierz uprzedzał paulinów o możliwości ataku szwedzkiego. Król przede wszystkim ostrzegał przed ewentualną grabieżą skarbów zgromadzonych w sanktuarium. W tej sytuacji konwent starał się zabezpieczyć przed spodziewaną agresją szwedzką. 7 listopada 1655 roku wysłannicy zakonni otrzymali w Krakowie od feldmarszałka Arvida Wittenberga salwagwardię, w której zapewniono, że klasztor nie będzie zajęty przez siły szwedzkie²³. Jednak mimo tych zapewnień 18 listopada 1655 roku oddziały gen. Burharda Müllera stanęły pod Jasną Górą. Załogą jasnogórską dowodził płk Jan Cellari, natomiast komendantem twierdzy był przeor o. Augustyn Kordecki. Obraz Matki Boskiej 8 listopada 1655 roku został wywieziony z klasztoru i ukryty w Lublińcu, a stamtąd przewieziono go do klasztoru Paulinów na Łąki NMP pod Głogówkiem. Do sanktuarium jasnogórskiego obraz wrócił dopiero w kwietniu 1656 roku. Próba zdobycia klasztoru nie udała się Szwedom i w nocy z 25 na 26 grudnia 1655 roku gen. B. Müller wycofał się spod Jasnej Góry. W kolejnych miesiącach Szwedzi próbowali zająć twierdzę jasnogórską jeszcze kilkakrotnie, ale bez powodzenia²⁴.

Obrona Jasnej Góry przyniosła paulinom polskim dużą popularność w społeczeństwie, a sanktuarium jasnogórskie zajęło szczególne miejsce w świadomości poddanych króla Polski, ponieważ było postrzegane jako symbol religijny i państwowo-polityczny²⁵. Dlatego sejm z 1658 roku uchwalił konstytucję pt. *Jasna Góra Częstochowska*, na mocy której przekazano paulinom część starostwa krzepickiego zwanego starostwem kłobuckim. Dochody z niego miały być przeznaczone na utrzymanie murów obronnych, załogi, broni i amunicji. Koszty

22 AJG, sygn. 1155, s. 55, 237—243; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 64.

23 A. KERSTEN: *Szwedzi pod Jasną Górą 1655*. Warszawa 1975, s. 12—13, 80—81.

24 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 70, 82—103; IDEM: *Ojciec Augustyn Kordecki w świetle duchowości paulinów polskich XVII w.* Warszawa 1980, s. 67—68; Z. WÓJCIK: *Tło historyczne obrony klasztoru jasnogórskiego w roku 1655*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1..., s. 318—335; opis oblężenia: AJG, sygn. 743, s. 367—371; A. KORDECKI: *Pamiętnik oblężenia Częstochowy 1655 r.* Częstochowa 1991; S. KOBIERZYCKI: *Obsidio Claris Montis. Oblężenie Jasnej Góry, z języka łacińskiego przełożyły K. Chmielewska, E. Rygał*. Oprac. A. J. ZAKRZEWSKI. Kraków 2007; J. WIJACZKA: *Potop szwedzki w świadomości historycznej Polaków*. „Czasy Nowożytne” 2010, t. 23, s. 29—45.

25 J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 101—103; J. KŁOCZOWSKI: *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*. Warszawa 2007, s. 181—182; J. WIJACZKA: *Potop szwedzki w świadomości...*, s. 29—45.

poniesione na rzecz twierdzy przez konwent jasnogórski miały być zrekompen-sowane przez skarb Rzeczypospolitej. Wszystkie te postanowienia potwierdziła rada senatu oraz sejmik krakowski²⁶.

W kolejnych latach wielokrotnie sejмки krakowskie decydowały o zwolnieniu z ciężarów wojskowych dla dóbr jasnogórskich²⁷. Takie zwolnienia wydawali również dostojnicy świeccy, m.in. hetman Dymitr Jerzy Wiśniowiecki (15 lutego 1670), kasztelan krakowski Andrzej Potocki (1689), regimentarz Stanisław Młodzianowski (1712) czy hetman Adam Mikołaj Sieniawski (1712)²⁸.

Po śmierci Jana III Sobieskiego paulini poparli w zabiegach o polski tron Augusta II Sasa, ale początkowo stosunek zakonu do króla był pełen rezerwy. Dopiero w czasie wojny północnej (1700—1721) prowincja polska wspierała Wettina. Po jego abdykacji zakon formalnie poparł Stanisława Leszczyńskiego. Jednak stosunek do nowego władcy również cechowała nieufność²⁹.

W latach 1702—1709 wojska szwedzkie wielokrotnie operowały w rejonie klasztoru, dotkliwie niszcząc dobra zakonne oraz te należące do okolicznej szlachty³⁰. Postawa paulinów w czasie wojny północnej spotkała się z dużym uznaniem szlachty popierającej Augusta II. Swoją przychylnością szlachta krakowska wyraziła na sejmiku proszowickim, na którym 16 stycznia 1710 roku polecono, aby posłowie na Radę Walną Warszawską starali się o wynagrodzenie paulinom strat, jakie ponieśli w wyniku działań wojsk szwedzkich w okresie wojny północnej. Wsparcie dla konwentu jasnogórskiego było konieczne, gdyż zakonnicy sprzedali srebra i klejnoty, aby wzmocnić twierdzę³¹. Na mocy uchwały *Jasna Góra Częstochowska* klasztor uzyskał znaczne zwolnienia podatkowe³².

26 AJG, sygn. 1155, s. 53, 237—243; *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. T. 2. Fasc. 2: 1649—1660. Wyd. A. PRZYBOS. Wrocław—Kraków 1955, s. 669; *Volumina Legum*. T. 5. Petersburg 1859, s. 258—259; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 64—65.

27 *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. T. 3: 1661—1673. Wyd. A. PRZYBOS. Wrocław—Kraków 1959, s. 365, 445—446.

28 Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „*Studia Claromontana*” 1985, t. 6, s. 182—183.

29 J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 122—123; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 87, 108—110, 121—122, 128—133; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w. Częstochowa* 1994, s. 32.

30 J. ZBUDNIEWEK: *Człowiek wielkiej wiary i pracowitości. O. Innocenty Pokorski (1656—1734)*. „*Studia Claromontana*” 1981, t. 2, s. 127—136; W. KĘDER, Z. ŁAKOCIŃSKI: *Klasztor na Jasnej Górze wobec zagrożenia szwedzkiego w czasie trzeciej wojny północnej w latach 1702—1705*. „*Studia Claromontana*” 1983, t. 4, s. 270—273, 276—277, 283—284; ANKr., ACC, sygn. 761, s. 31; M. BENDER: *Księga 2...*, s. 720—721, 735—739, 744—745; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów...*, s. 30; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 110—119, 123, 780—781.

31 ANKr., ACC, sygn. 761, s. 144; M. BENDER: *Księga 2...*, s. 787—788.

32 AJG, sygn. 1155, s. 67—68, 237—240; ANKr., ACC, sygn. 761, s. 31; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 66—67, 138—139; M. BENDER: *Księga 2...*, s. 720—721, 735—739.

Uchwałę potwierdził sejmik krakowski 30 października 1710 roku³³. Jednak realizacja uchwały Rady Walnej Warszawskiej ciągnęła się aż do 1717 roku. Wówczas to na mocy konstytucji sejmu niemego, uchwalonej 1 lutego 1717 roku, paulini otrzymali starostwo brzeźnickie³⁴. Sejm niemy potwierdził także konstytucję z 1676 roku oraz uchwałę Rady Walnej Warszawskiej, które zwalniały klasztor jasnogórski z ciężarów wojskowych³⁵.

Za panowania Augusta II klasztor jasnogórski oraz paulini polscy cieszyli się dużą popularnością wśród ówczesnych elit społeczno-politycznych. Szczególnie ceniony na dworze królewskim, wśród magnatów świeckich oraz biskupów był wielokrotny prowincjał, o. Konstanty Moszyński³⁶. O pozycji sanktuarium jasnogórskiego w Rzeczypospolitej świadczyła pierwsza na ziemiach polskich koronacja wizerunku Matki Boskiej koronami papieskimi, która odbyła się 8 września 1717 roku³⁷.

Dzięki dużej popularności sanktuarium jasnogórskiego w latach 1720—1750 dokonano renowacji fortecy. W latach 1761—1762 oraz po 1765 roku kurtyny obmurowano cegłami. Twierdza jasnogórska była wówczas najnowocześniejsza na terytorium Rzeczypospolitej. Jej załoga liczyła 90 żołnierzy i wyposażona była w silną artylerię³⁸. Przeprowadzono również liczne prace artystyczne w bazylice jasnogórskiej³⁹.

Po śmierci Augusta II paulini — jak większość społeczeństwa szlacheckiego — poparli kandydaturę Stanisława Leszczyńskiego do polskiego tronu. Dlatego w lutym 1735 roku udzielili w twierdzy jasnogórskiej schronienia przywódcom konfederacji dzikowskiej⁴⁰. Ostatecznie zakon uznał władzę Augusta III i z biegiem

33 ANKr., ACC, sygn. 761, s. 179.

34 AJG, sygn. 1178, s. 83; AJG, sygn. 1155, s. 237—243; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 67, 140—143; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów...*, s. 40.

35 *Volumina Legum*. T. 6. Petersburg 1860, s. 144; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 67.

36 J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 122—123; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 87, 108—110, 121—122, 128—133; o działalności Konstantego Moszyńskiego: B. KUBICA: *O. Konstanty Moszyński, paulin-biskup*. „Studia Claromontana” 1988, t. 9, s. 136—194.

37 J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 123; W. ZALESKI: *Jasna Góra 1382—1982*. Łódź 1982, s. 76—80; A. JĘDRZEJEWSKI: *Jasna Góra. Historia klasztoru i cudownego obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej*. Częstochowa 1946, s. 168—173; B. KUBICA: *Pierwsza koronacja cudownego obrazu Matki Bożej Częstochowskiej*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 429—458.

38 T. CIESIELSKI: *Armia koronna w czasach Augusta III*. Warszawa 2009, s. 567; W. KĘDER: „Fortalitium Marianum” w czasach konfederacji barskiej 1768—1772. „Studia Claromontana” 1988, t. 9, s. 207; R.H. BOCHENEK: *Twierdza Jasna Góra*. Warszawa 1997, s. 135—143.

39 A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu artystycznego i kulturalnego o. Konstantego Moszyńskiego*. „Studia Claromontana” 1983, t. 4, s. 370—392.

40 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 145.

czasu stosunek paulinów do niego poprawiał się. Niewątpliwy wpływ na taki rozwój sytuacji miała religijność króla i jego małżonki Marii Józefy⁴¹.

W okresie wojen śląskich twierdza jasnogórska stała się najważniejszym punktem chroniącym granice Rzeczypospolitej od strony Śląska. Jasna Góra była również schronieniem dla rannych i chorych żołnierzy cesarskich, którzy dotarli tu w 1757 roku. Specjalne podziękowania konwentowi złożyła za to cesarzowa Maria Teresa⁴².

Za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764—1795) nastroje antyklerykalne, a zwłaszcza antyzakonne w społeczeństwie szlacheckim narastały. Król popierał jedynie zakony w jego pojęciu przydatne, czyli takie, które prowadziły szkoły publiczne i opiekowały się chorymi⁴³. Mimo narastającej niechęci do zakonów paulini wspierali króla. Do mennicy królewskiej dostarczono srebro i złoto, które miały wesprzeć reformę pieniądza. Król jednak żądał ciągle nowych pożyczek, a zakon je wypłacał. Szybko jednak okazało się, że pożyczki nigdy nie zostaną zwrócone⁴⁴. Kolejnym nieprzyjaznym wobec paulinów posunięciem władcy było odebranie przeorowi jasnogórskiemu w 1765 roku dowództwa nad twierdzą. Według konstytucji uchwalonej przez sejm koronacyjny twierdzą jasnogórską miał zarządzać komendant podległy Komisji Wojskowej. Pierwszym został paulin o. Anastazy Wargawski, który był skłócony z władzami prowincji. Dlatego wybór królewski wywołał ostry protest władz zakonu. Na skutek interwencji gen. o. Gerarda Thomassicha w 1765 roku król cofnął tę nominację. Nowym komendantem został mjr Jan Wybranowski⁴⁵.

W dobie konfederacji barskiej (1768—1772) paulini jasnogórscy starali się zachować neutralność. Jednak z winy komendanta twierdzy, J. Wybranowskiego, twierdza została opanowana dwukrotnie przez konfederatów — w 1769 i 1770 roku⁴⁶. Szczególnie aktywne działania militarne pod Częstochową miały miejsce na przełomie 1770 i 1771 roku, kiedy wojska rosyjskie pod dowództwem mjr. Iwana Drewicza stanęły pod

41 J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 123; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 143—147.

42 M. STRESKA: *Księga 3 [Z uzupełnieniami obejmująca lata od 1727 do 1786]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 2 [Obejmujący lata 1727—1786]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 321.

43 S. CHODYŃSKI: *Paulini w Polsce...*, s. 454; S. LITAK: *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*. Lublin 1994, s. 188.

44 D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów...*, s. 85—88.

45 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 149—150; IDEM: *Nuncjusz Angelo Maria Durini a paulini. Przyczynek do wzajemnych relacji Stolicy Apostolskiej z Rzeczypospolitą w dobie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*. „*Studia Claromontana*” 2009, t. 27, s. 408—412.

46 D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów...*, s. 90—91; W. KĘDER: *Nuncjusz Angelo Maria Durini...*, s. 412—418.

Jasną Górą⁴⁷. Walki doprowadziły wówczas do poważnych zniszczeń i strat materialnych w okolicy twierdzy⁴⁸.

Do kolejnego oblężenia Jasnej Góry doszło w 1772 roku. Ostatni dowódca konfederacki twierdzy, [Józef] Radziwiński, uzyskał od króla zgodę na przekazanie fortecy tylko oddziałom polskim. Książę Mikołaj Golicyn zażądał jednak poddania się polskiej załogi wojskom rosyjskim, J. Radziwiński odmówił i doszło do trzytygodniowego oblężenia. Jednak pod naciskiem rosyjskim król zgodził się, aby Jasną Górę zajęli Rosjanie pod dowództwem M. Golicyna, konfederaci opuścili więc twierdzę 18 sierpnia 1772 roku. Stacjonowanie wojsk rosyjskich na Jasnej Górze przyniosło paulinom znaczne straty materialne. Między innymi M. Golicyn złupił bibliotekę klasztorną, a klasztor musiał utrzymywać oddziały rosyjskie⁴⁹.

W 1783 roku na Jasną Górę przybyła specjalnie powołana komisja pod kierownictwem generała artylerii koronnej Alojzego Brühla. Jej celem było określenie wysokości przychodów, jakie uzyskiwano ze starostw kłobuckiego i brzeźnickiego⁵⁰. W 1789 roku dokonano ponownej lustracji w starostwach kłobuckim i brzeźnickim. Wysokość intraty dla Kłobucka ustalono na 49 587 złp, a dla Brzeźnicy na 23 361 złp. Paulini złożyli jednak protest wobec tak zawyżonych dochodów. Zwrócili uwagę, że komisja lustracyjna policzyła przychody podwójnie. Ponadto zgodnie z postanowieniami komisji lustracyjnej z 1765 roku klasztor był zwolniony z płacenia podatków w kwocie 1500 złp. Była to rata, jaką paulini odbierali sobie za niespłaconą kwotę 30 000 złp, którą obiecywała wypłacić Rada Walna Warszawska w 1710 roku i sejm z 1717 roku. Komisja Skarbowa nie załatwiła pomyślnie postulatów zakonu, dlatego odwołano się do sejmu. Ostatecznie część postulatów paulinów jasnogórskich została przyjęta i zmniejszono wysokość przewidywanych przychodów⁵¹.

W czasie obrad Sejmu Wielkiego (1788—1792) pojawiła się kwestia starostw kłobuckiego i brzeźnickiego, które dzierżył klasztor jasnogórski, a które były

47 BPP, sygn. 47, s. 216—243; BPP, sygn. 111, s. 601—604; *Diariusz od podstąpienia wojska moskiewskiego pod fortecę Jasnogórską aż do cofnięcia się tegoż opisany*. W: *Kroniki polskie. Konfederacja barska*. Red. nauk. S. STERPOWSKI. Wrocław 2010, s. 124—131; T.A. NOWAK: *Diariusz oblężenia Jasnej Góry w 1771 r. wraz z modlitwą*. W: „Ziemia Częstochowska”. T. 41. Red. G. MAJKOWSKI. Częstochowa 2015, s. 177—183.

48 BPP, sygn. 47, s. 216—243; A. WASIAK: *Miasto i Klasztor wobec konfederacji barskiej*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1..., s. 431; M. STRESKA: *Księga 3...*, s. 437—440, 477; W. KĘDER: „*Fortalitium Marianum*” w czasach..., s. 201—238; IDEM: *Losy Jasnej Góry w okresie konfederacji barskiej w świetle korespondencji dyplomatycznej papieskiego sekretariatu stanu*. „*Studia Claromontana*” 2010, t. 28, s. 563—567.

49 M. STRESKA: *Księga 3...*, s. 459—463.

50 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 170—174.

51 *Ibidem*, s. 179—180.

przeznaczone na utrzymanie twierdzy. Ostatecznie uchwalono konstytucję pt. *Forteca częstochowska*. Na jej mocy państwo przejęło dochody z obu starostw⁵².

Mimo niekorzystnych dla zakonu postanowień Sejmu Czteroletniego paulini poparli Konstytucję 3 maja, m.in. w trakcie wojny polsko-rosyjskiej ówczesny prowincjał, o. Marcin Jasiński, przekazał Komisji Cywilno-Wojskowej w Szczekocinach na potrzeby wojska 6000 złp⁵³.

W wyniku II rozbioru Rzeczypospolitej, do którego doszło w 1793 roku, Jasna Góra znalazła się pod panowaniem pruskim. 27 lutego 1793 roku ok. 3000 żołnierzy pod dowództwem płk. Johanna Wartenberga podeszło pod twierdzę. Dowódca twierdzy mjr Marcin Wierzbowski zamierzał się bronić. Jednak wyraźne polecenie ambasadora carskiego Jakuba Sieversa spowodowało, że władze konfederacji targowickiej wydały rozkaz opuszczenia twierdzy przez polskie wojsko. W tej sytuacji Prusacy zajęli Jasną Górę 7 marca 1793 roku⁵⁴.

1.2. Klasztor jasnogórski pod zaborami 1793—1864

Na sejmie grodzieńskim, w czasie dyskusji nad traktatem z Prusami, 23 sierpnia 1793 roku biskupi: wileński Ignacy Massalski, inflancki Jan Kossakowski i chełmski Wojciech Skarszewski wysunęli propozycję, aby obraz Matki Boskiej Częstochowskiej został przeniesiony z Jasnej Góry do Krakowa. Zażądano także oddania skarbcza jasnogórskiego. Poseł pruski Ludwigo Heinrich Buchholtz stwierdził jednak, że obraz powinien pozostać w Częstochowie. Na kolejnych sesjach ponawiano żądanie oddania obrazu Rzeczypospolitej, które popierał poseł rosyjski Jakub Sievers. Władze pruskie zrazu były przeciwne przekazaniu obrazu. Jednak w instrukcji dla L.H. Buchholtza z 13 września 1793 roku pozostawiły decyzję co do obrazu w jego rękach. Na wieść o żądaniach sejmu grodzieńskiego paulini rozpoczęły akcję obronną. Zakonnicy zwrócili się do króla pruskiego z prośbą, aby obraz zatrzymać w Częstochowie. Prośbę poparł Ferdynand Jerzy von Oppeln Bronikowski, prezes kamery piotrkowskiej. Protest zakonu poparła

52 R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788—1792*. Kraków 2012, s. 309—310, 424—426; AJG, sygn. 419, s. 3—74.

53 D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów...*, s. 107; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 178—181.

54 D. ZŁOTKOWSKI: *Pod pruskim zaborem 1793—1806*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 2: *W okresie niewoli 1793—1918*. Red. K. KOŁODZIEJCZYK. Częstochowa 2005, s. 15—18.

także ludność okolic Częstochowy. Paulini starali się uzyskać również poparcie osób bliskich Stanisławowi Augustowi. Dwór pruski ostatecznie odrzucił polskie żądania. Na sesji sejmowej z 23 września 1793 roku zatwierdzono traktat cesyjny na rzecz Prus, a obraz jasnogórski pozostał w Częstochowie⁵⁵.

Władze pruskie odnosiły się do zakonów niechętnie, uważając je za siedlisko polskości⁵⁶. Początkowo Fryderyk Wilhelm II w edyktie z 11 listopada 1793 roku zapewniał, że nie będzie wtrącał się w wewnętrzne sprawy klasztoru jasnogórskiego⁵⁷. Szybko jednak rządy pruskie okazały się uciążliwe. Władze wojskowe zażądały bowiem dostaw żywności i paszy. Twierdza jasnogórska znalazła się pod dowództwem oficerów pruskich: de Zeltzera († 1796), Glińskiego, gen. mjr. Politza († 1805) i mjr. Hundta⁵⁸.

Wybuch powstania kościuszkowskiego zaniepokoił władze pruskie, obawiano się bowiem rozruchów. Dlatego szybko w rejon Częstochowy ściągnięto większe oddziały wojska. W nocy z 31 marca na 1 kwietnia 1794 roku wojska pruskie rozpoczęły akcję mającą opanować drogi w kierunku Krakowa. Na czele wojsk pruskich stał gen. Wilhelm Schwerin, a następnie Franz Favrat. W rejonie Częstochowy skoncentrowano prawie 22 000 żołnierzy. Na Jasnej Górze znalazł się też Fryderyk Wilhelm II, który zdążył do korpusu mającego tłumić powstanie⁵⁹. Operacje z okresu kwiecień—czerwiec 1794 roku, które toczyły się w pobliżu Częstochowy, skutkowały znacznymi stratami materialnymi u okolicznej ludności oraz w dobrach klasztoru jasnogórskiego⁶⁰.

Niechęć władz pruskich do zakonów spowodowała przejście dóbr kościelnych, dlatego w latach 1796—1798 klasztor jasnogórski utracił wszystkie dobra⁶¹. Szybko też zaczęto ograniczać zakonnikom możliwości działań duszpasterskich. Nakazano obchodzenie pruskich świąt państwowych oraz

55 H. CZERWIEN: *Sprawa obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej na sejmie grodzieńskim w 1793 roku*. „Nasza Przeszłość” 1969, t. 31, s. 107—123.

56 E.M. ZIÓŁEK: *Między tronem a ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*. Lublin 2012, s. 30—32; J. WYSOCKI: *Kościół katolicki pod zaborem pruskim*. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764—1945. Cz. 1: 1764—1918. Red. B. KUMOR, Z. OBERTYŃSKI. Poznań—Warszawa 1974, s. 153—154.

57 AJG, sygn. 746, s. 9.

58 AGAD, KRPIŚ, sygn. 241, s. 1; D. ZŁOTKOWSKI: *Pod pruskim zaborem...*, s. 15—18.

59 D. ZŁOTKOWSKI: *Pod pruskim zaborem...*, s. 19.

60 T. RAWSKI: *Przeciwdziałania rosyjskie i pruskie*. W: *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*. T. 1. Red. T. RAWSKI. Warszawa 1994, s. 169; T. RAWSKI: *Decyzje stron*. W: *Powstanie kościuszkowskie 1794...*, s. 173; S. HERBST: *Próba Kościuszki marszu na Warszawę*. W: *Powstanie kościuszkowskie 1794...*, s. 191—192; S. HERBST, T. RAWSKI: *Działania wstępne*. W: *Powstanie kościuszkowskie 1794...*, s. 243—244; Z. WALTER-JANKE: *Uderzenie od zachodu — Szczekociny*. W: *Powstanie kościuszkowskie 1794...*, s. 254—255.

61 AJG, sygn. 1135, s. 7, 23, 33—36, 53.

odprawianie nabożeństw w intencji króla i dynastii Hohenzollernów. W 1802 roku Fryderyk Wilhelm III zakazał paulinom wydawania pielgrzymom specjalnych paszportów. W ten sposób próbowano ograniczyć i poddać kontroli ruch pątniczy⁶².

Po klęsce Prusaków pod Jeną i Auerstedt w listopadzie 1806 roku wojska napoleońskie wkroczyły na ziemie polskie. W tej sytuacji cesarz Francuzów wezwał do swego sztabu Jana Henryka Dąbrowskiego oraz Józefa Wybickiego. Szlachta kaliska zaś zorganizowała powstanie antypruskie⁶³. Głównym ośrodkiem insurrekcyjnym w rejonie Częstochowy stały się dobra Męcińskich w Żarkach⁶⁴.

Prusacy wycofując się z Jasnej Góry, zamierzali zabrać skarbiec i przewieźć go do Koźła. Wieść o tym zelektryzowała cały region. W odpowiedzi Michał Pruszek, właściciel Złotego Potoku, zwołał swoich poddanych oraz oficjalistów i rozpoczął patrolowanie rejonu twierdzy jasnogórskiej. Dowódca twierdzy, mjr Hundt, gotowy był poddać się oddziałom powstańczym, ale czekał na gwarancję bezpieczeństwa wydaną przez okoliczną szlachtę. W międzyczasie pod Jasną Górę 18 listopada 1806 roku przybył oddział ppłk. Jeana Louisa Deschamps'a z 12. Regimentu Guyona. Wraz z Francuzami przybył Miaskowski, wysłannik J.H. Dąbrowskiego. W tej sytuacji mjr Hundt 19 listopada 1806 roku poddał twierdzę Francuzom⁶⁵. Ci zaś potraktowali Jasną Górę jako obiekt zdobycy i próbowali okraść sanktuarium z wotów, które gromadzone tam były od wieków. Dzięki interwencji gen. J.H. Dąbrowskiego ostatecznie skarbiec został nienaruszony. Jednak pobyt wojsk francuskich naraził klasztor na duże straty materialne⁶⁶.

Napoleon szybko zorientował się, że Kościół katolicki odgrywa ważną rolę na ziemiach polskich. Dlatego też starał się go pozyskać jako sojusznika. Samo duchowieństwo przywitało wojska napoleońskie z wielkimi nadziejami. Obecność ogromnej armii wiązała się jednak z dużymi wydatkami i stratami materialnymi.

62 Z. ZIELIŃSKI: *Wielkopolskie pielgrzymki na Jasną Górę w czasie niewoli narodowej*. „Studia Claromontana” 1981, t. 1, s. 100.

63 A. ACHMATOWICZ: *Epizod napoleoński w dziejach Jasnej Góry*. „Studia Claromontana” 1987, t. 8, s. 165—196, 200; D. NAWROT: *Zdobycie twierdzy częstochowskiej i wybuch powstania na Nowym Śląsku w 1806 i 1807 roku*. W: „Częstochowskie Teki Historyczne”. T. 3. Red. N. MORAWIEC, R.W. SZWED, M. TRĄBSKI. Częstochowa 2012, s. 78—100.

64 D. ZŁOTKOWSKI: *W Księstwie Warszawskim 1806—1815*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 2..., s. 27—28; A. ACHMATOWICZ: *Epizod napoleoński w dziejach...*, s. 179; A. ROMANOW: *Męciński Wojciech*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 20. Wrocław—Warszawa—Kraków 1975, s. 502; J. CZUBATY: *Księstwo Warszawskie 1807—1815*. Warszawa 2011, s. 73; D. NAWROT: *Zdobycie twierdzy częstochowskiej...*, s. 78—100.

65 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 189—190; A. ACHMATOWICZ: *Epizod napoleoński w dziejach...*, s. 177—182; J. CZUBATY: *Księstwo Warszawskie...*, s. 74; D. NAWROT: *Zdobycie twierdzy częstochowskiej...*, s. 78—100.

66 A. ACHMATOWICZ: *Epizod napoleoński w dziejach...*, s. 165—196, 200.

Duchowni, zarówno diecezjalni, jak i zakonni, uważali to za stan przejściowy, ponieważ głównym celem była odbudowa państwa polskiego. Podobną postawę przyjęli paulini⁶⁷. Dlatego już w grudniu 1806 roku na Jasnej Górze odbyło się uroczyste nabożeństwo w intencji powodzenia Napoleona I, paulini wierzyli bowiem, że dojdzie do odzyskania niepodległości. Nadzieje te towarzyszyły członkom zakonu przez cały okres istnienia Księstwa Warszawskiego⁶⁸.

Od 1807 roku w twierdzy jasnogórskiej stacjonował 5. Pułk Piechoty Księstwa Warszawskiego⁶⁹. W rejonie twierdzy ulokowane były też oddziały należące do korpusu gen. Józefa Zajączka. Żołnierze dawali się mocno we znaki mieszkańcom Starej Częstochowy. Jednak książe Józef Poniatowski szybko zareagował na skargi mieszczan oraz paulinów i zarządził, aby wypłacić wojsku żołd i wprowadzić dyscyplinę w oddziałach⁷⁰.

W momencie wybuchu wojny polsko-austriackiej w 1809 roku Austriacy planowali, że brygada gen. Bronowackiego uderzy w kierunku Częstochowy i zdobędzie twierdzę lub będzie ją blokować. Austriacy wkroczyli na terytorium Księstwa Warszawskiego 14 kwietnia 1809 roku i rozpoczęli działania w rejonie Żarek, Niegowej i Siewierza, aby 17 kwietnia dotrzeć pod Jasną Górę. Załogą polską, liczącą ok. 800 żołnierzy, dowodził mjr Kajetan Stuart. Bronowacki nie podjął oblężenia, ale pozostawił jeden dywizjon szwoleżerów pod dowództwem płk. Klebelsberga do obserwacji fortecy. W dniach 2 i 3 maja 1809 roku doszło do walk pod twierdzą, ale Austriakom nie udało się jej zdobyć. Po tych niepowodzeniach dywizjon płk. Klebelsberga wycofał się do Mstowa, a następnie do Pilicy. W rejonie Częstochowy działały bowiem polskie oddziały pod dowództwem płk. Dembińskiego⁷¹.

W czasach Księstwa Warszawskiego Jasna Góra znalazła się pod specjalną ochroną ze strony władz państwowych. Wynikało to głównie z symbolicznego znaczenia tego miejsca. Do protektorów klasztoru jasnogórskiego i zakonu paulinów należy zaliczyć księcia Józefa Poniatowskiego oraz jego szefa sztabu gen. Stanisława Fiszerę⁷².

W lipcu 1810 roku Jan Paweł Łuszczewski zwrócił się do arcybiskupa gnieźnieńskiego Ignacego Raczyńskiego w sprawie ewentualnej pomocy ze strony paulinów na rzecz skarbu narodowego. Chodziło o wykorzystanie złomu srebrnego

67 Ibidem, s. 196—200.

68 E.M. ZIÓŁEK: *Między tronem a ołtarzem...*, s. 686, 699.

69 A. ACHMATOWICZ: *Epizod napoleoński w dziejach...*, s. 165—196, 200.

70 AGAD, KRz., sygn. II.55, mfl. 1155, s. 57.

71 AJG, sygn. 1690, s. 39—44; B. PAWŁOWSKI: *Wojna polsko-austriacka 1809 r.* Warszawa 1999, s. 57, 157—161, 239—241, 375; D. ZŁOTKOWSKI: *W Księstwie Warszawskim 1806—1815...*, s. 31.

72 AJG, sygn. 1690, s. 51, 55, 63, 71; E.M. ZIÓŁEK: *Między tronem a ołtarzem...*, s. 513—521.

na potrzeby mennicy państwowej. Przeor jasnogórski o. Hilarion Szuffranowicz wyraził zgodę na takie rozwiązanie, ale pod warunkiem akceptacji ze strony króla saskiego Fryderyka Augusta. H. Szuffranowicz zasugerował również, aby na wykorzystanie skarbcza ksiązę warszawski uzyskał zgodę Stolicy Apostolskiej. Fryderyk August jednak nie podjął żadnej decyzji. Dopiero w marcu 1812 roku ponownie pojawiła się propozycja wykorzystania skarbcza jasnogórskiego na potrzeby państwa, ponieważ koszty wystawienia armii w planowanej wojnie z Rosją były tak duże, że brakowało gotówki. Początkowo król saski był przeciwny wykorzystaniu skarbcza jasnogórskiego, dlatego z własnej szkatuły przekazał władzom Księstwa Warszawskiego kwotę 200 000 złp. Ostatecznie Fryderyk August wydał taką zgodę, ale zastrzegł, że klasztor powinien otrzymać wynagrodzenie w postaci dóbr narodowych. Miały one przynosić takie przychody, jakie przynosiłaby prowizja od kapitałów przejętych przez skarb. Dekret ministra finansów J.P. Łuszczewskiego zakładał przejęcie przez skarb państwa złomu srebrnego i złotego ze skarbcza jasnogórskiego. Kruszec miał być w Warszawie zważony i wyceniony. Paulini zaś mieli otrzymać dobra, które przynosiłyby przychód w wysokości 4% wartości złomu. Depozyt jednak zajęto jeszcze przed wydaniem dekretu 27 maja 1812 roku i przewieziono go do Warszawy. Biskup krakowski Andrzej Gawroński wyraził również zgodę na wykorzystanie depozytu, ale w zamian za wynagrodzenie w postaci dóbr ziemskich, które przynosiłyby rocznie dochód w wysokości 5% wartości przekazanego kruszca. Wartość złota i srebra oszacowano na 211 664,28 złp, co dawało roczną prowizję w wysokości 10 583,07 złp. Projekt umowy zatwierdził Fryderyk August, a podpisano ją 8 lipca 1812 roku. Jasna Góra otrzymała w zamian za srebro i złoto klucz Mirów. Umowa została zatwierdzona przez Fryderyka Augusta dekretem z 24 sierpnia 1812 roku⁷³.

Po klęsce w wojnie z Rosją w 1812 roku wojsko i władze Księstwa Warszawskiego znalazły się w bardzo trudnej sytuacji. Książę J. Poniatowski początkowo planował wycofać się do Saksonii przez Kalisz. Jednak oddziały rosyjskie odcięły mu drogę odwrotu. W tej sytuacji jednostki polskie rozpoczęły działania w kierunku Częstochowa — Kraków. W marcu 1813 roku oddziały rosyjskie odizolowały rejon Częstochowy od Krakowa, odcinając w ten sposób komunikację z głównymi siłami księcia J. Poniatowskiego. W twierdzy jasnogórskiej pozostało 1082 żołnierzy i 24 armaty. Zdołano też przygotować odpowiednie zapasy amunicji, prochu i żywności. Na czele załogi stał płk Antoni Górski. Rosjanie rozpoczęli oblężenie 25 marca 1813 roku, a zakończyło się ono 5 kwietnia 1813 roku kapitulacją wojsk polskich. W twierdzy jasnogórskiej pozostała załoga rosyjska

73 AJG, sygn. 2164, s. 1—49; E.M. ZIÓŁEK: *Między tronem a ołtarzem...*, s. 513—514; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 191.

w sile 300 żołnierzy pod dowództwem mjr. Czeredjewa. Była ona uciążliwa dla paulinów, żołnierze dopuszczali się bowiem kradzieży i wybierali kontrybucje. Komendant zabronił samowolnego działania dopiero 27 kwietnia 1813 roku, zakazał również żołnierzom prześladowania zakonników. Załoga rosyjska została wycofana z Jasnej Góry w 1815 lub 1816 roku. Być może w mieście stacjonowała tymczasowo sotnia kozacka strzegąca granicy z Prusami. Natomiast sama twierdza na rozkaz Aleksandra I została zlikwidowana przez rozbiórkę murów obronnych. Odbudowano je dopiero z rozkazu Mikołaja I w 1843 roku, ale już nie pełniły one funkcji militarnej⁷⁴.

W 1815 roku na mocy aktu końcowego kongresu wiedeńskiego powstało Królestwo Polskie, które było powiązane unią z cesarstwem rosyjskim. Władze Królestwa Polskiego niechętnie odnosiły się do zakonów, dążąc do ich podporządkowania państwu⁷⁵. Niechęć ta zaowocowała przekroczeniem uprawnień nadanych przez Stolicę Apostolską w czasie akcji kasacyjnej przeprowadzonej w 1819 roku, która jednak ominęła klasztor jasnogórski⁷⁶.

Jednak władze państwowe mieszały się w sprawy wewnętrzne klasztoru jasnogórskiego. W 1823 roku KRWRiOP mianowała sufragana łowickiego Daniela Ostrowskiego przełożonym klasztoru. Jednak D. Ostrowski nie rozpoczął działalności, ponieważ nie dopuścił do tego biskup kaliski Andrzej Wołłowicz. Co prawda progenerał o. Jan Gólkowski starał się zrealizować przywileje papieskie i chciał używać w obrębie sanktuarium tytułu i insygniów infułata, jednak KRWRiOP nie zgodziła się na takie rozwiązanie⁷⁷.

W momencie wybuchu powstania listopadowego (29 listopada 1830) paulini ostrożnie poparli walkę o niepodległość, obawiając się kolejnych kasat⁷⁸. Jednak w kaplicy jasnogórskiej odprawiano uroczyste nabożeństwa i msze w intencji ojczyzny. Do wojska powstańczego zgłosili się o. Anastazy Józef Raacz i o. Tyrowski

74 L. MADEJ: *Rosyjski garnizon w Częstochowie w latach 1831/1832—1914*. Kraków 2009, s. 23—29; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian...*, s. 193—197; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216.

75 AGAD, CWWKP, sygn. 174, s. 5—14, 66—67; AJG, sygn. 2260, s. 87—89; W. GLIŃSKI: *Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wobec wspólnot religijnych w Królestwie Polskim 1815—1820*. Warszawa 2002, s. 55—59, 65, 86—89.

76 P.P. GACH: *Paulini na ziemiach polskich 1773—1914. (Zarys przemian)*. „Studia Claromontana” 1987, t. 7, s. 300—301; W. GLIŃSKI: *Komisja Rządowa Wyznań...*, s. 62—63; E. JABŁOŃSKA-DEPTUŁA: *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*. Lublin 1983, s. 70—71, 75—76; R. ZMUDA: *Kasata klasztorów paulińskich na terenie Królestwa Polskiego w 1819 roku*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 369—373.

77 J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra w okresie niewoli narodowej*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1..., s. 53—55.

78 J. ZBUDNIEWEK: *Konwent paulinów jasnogórskich*. „Studia Claromontana” 1998, t. 18, s. 28.

oraz kleryk Karol Knóll. Przeor jasnogórski nie przeszkadzał też członkom kapeli jasnogórskiej wiosną 1831 roku, kiedy ochotniczo wstąpili do wojska. Z dóbr jasnogórskich wystawiono w pełnym oporządzeniu i z wierzchowcem żołnierza, który służył w ochotniczym kaliskim pułku jazdy. Klasztor jasnogórski przekazał również środki finansowe na wyposażenie wojska, dostarczał żywność, furaz i konie⁷⁹. Po upadku powstania listopadowego, na przełomie 1831 i 1832 roku, Rosjanie wprowadzili do klasztoru załogę wojskową⁸⁰.

Szczególnie czynnie konwent jasnogórski angażował się w wydarzenia polityczne z lat 1861—1864⁸¹. Sanktuarium jasnogórskie stało się wówczas najważniejszym ośrodkiem kultu religijnego w Królestwie Polskim. Wierni śpiewając pieśni patriotyczne, przybywali ze sztandarami z polskim orłem. Władze co prawda nie wprowadziły do sanktuarium wojsk, ale aresztowano o. Bazylego Nowickiego za wygłoszenie rzekomo „buntowniczej” homilii. Został jednak dosyć szybko zwolniony⁸².

W odpowiedzi na zaangażowanie patriotyczne paulinów jasnogórskich 12 lipca 1863 roku płk Erenroth przeprowadził w klasztorze rewizję. W trakcie jej trwania aresztowano o. Ambrożego Federowicza, o. Czesława Harwozińskiego, o. Alojzego Bebnowskiego i subdiakona Baltazara Majewskiego. Znaleziono również zakazane przez władze carskie druki. Aresztowanych zakonników przewieziono do cytadeli w Warszawie. Jednak we wrześniu 1863 roku, na prośbę biskupa kujawsko-kaliskiego Michała Jana Marszewskiego, Rosjanie uwolnili trzech zakonników, ale o. C. Harwozińskiego zesłano do Galicja w guberni kostromskiej. W dniu 26 października 1863 roku płk Erenroth ponownie wkroczył ze swoimi oddziałami do klasztoru, a 6 stycznia 1864 roku wkroczyły oddziały kpt. Szczeplina. Przez cały 1864 rok wojsko i policja carskie dokonywały rewizji w klasztorze i sanktuarium jasnogórskim. 31 lipca 1864 roku Rosjanie aresztowali o. Eryka Nowackiego, za którego uwolnienie przeor zapłacił kontrybucję w wysokości 2000 złp. Z kolei 21 grudnia 1864 roku klasztor zapłacił specjalnie nałożony podatek w kwocie 133 746 złp. Ponadto Rosjanie skonfiskowali 22 500 złp.

79 APK, RGRP, sygn. 3968, s. 1—3; J. ZIÓŁEK: *Udział paulinów w Powstaniu Listopadowym*. „Studia Claromontana” 1987, t. 7, s. 314—319; J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra w okresie niewoli...*, s. 65.

80 L. MADEJ: *Rosyjski garnizon w Częstochowie...*, s. 33, 182—183; J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra w okresie powstań narodowych — listopadowego i styczniowego*. W: *Jasnogórskie świętowanie Eucharystii*. Kraków—Skałka 1987, s. 69.

81 E. JABŁOŃSKA-DEPTUŁA, J. GAWRYSIAKOWA: *Materiały do zaangażowania zakonów męskich w Królestwie Polskim w latach 1861—1864*. W: *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*. Oprac. H. DYŁĄGOWA et al. Lublin 1976, s. 165—169; L. NOWAK: *Federowicz Ignacy (Ambroży)*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 6. Kraków 1948, s. 380; J. ZBUDNIEWEK: *Ojciec Ignacy Ambroży Federowicz (1830—1913)*. „Nasza Przeszłość” 1971, t. 36, s. 272.

82 J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra w okresie niewoli...*, s. 71—77; IDEM: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 28.

W dniu 22 lipca aresztowano br. Bronisława Wolskiego, który brał czynny udział w powstaniu. W lecie 1864 roku Rosjanie aresztowali o. Eustachego Hawelskiego, o. Michała Brzozowskiego i ponownie o. Eryka Nowackiego. Jednak w zamian za wypłaconą przez konwent kontrybucję w wysokości co najmniej 15 000 złp zostali oni uwolnieni. Szczególnie uciążliwe było zajęcie przez wojsko carskie 27 października 1864 roku dóbr Lisiniec. Klasztor odzyskał je, ale w zamian za wykup⁸³.

W 1864 roku w klasztorze stacjonowała stale kompania 27. Witebskiego Pułku Piechoty, a oficerowie zajmowali tzw. pokoje królewskie. Obecność wojsk rosyjskich bardzo utrudniała normalne funkcjonowanie konwentu oraz pracę duszpasterską. Rosjanie bowiem często zachowywali się prowokacyjnie wobec wiernych i zakonników⁸⁴.

1.3. Działalność społeczna, naukowa i duszpasterska paulinów jasnogórskich

Przed 1634 rokiem na Jasnej Górze założono aptekę, która była wyposażona we własne laboratorium i bibliotekę. Służyła ona zakonnikom, pątnikom, mieszkańcom oraz chłopom z okolicznych wsi⁸⁵. W latach 1634—1641 ówczesny prowincjał,

83 *Diariusz jasnogórski o. Stanisława Kapiczyńskiego z lat 1839—1881*. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „Studia Claromontana” 1987, t. 7, s. 342—347; P. NITECKI: *Biskupi Kościoła katolickiego w...*, s. 283. Zaangażowani w działalność patriotyczną byli: Alojzy Bembnowski (Bębnowski), Marceli Bienkowski, Michał Brzozowski (Brzeziński), Ambroży Federowicz, Remigiusz Filowski (Filewski), Bonawentura Gawełczyk, Leopold Goruski, Czesław Harwoziński (Harwaziński, Garwaziński), Eustachy Hawelski (Chawelski), Bartłomiej Kaimski, Stanisław Kapiczyński, Szymon Kruszkowski, Laurenty Kubaczek, Piotr Kubarski, Florenty Łakota, Antoni Majewski, Baltazar Majewski, Wojciech Mańka (Mańko), Narcyz Michalski, Jerzy Mierkiewicz (Miekiewicz), Eryk Nowacki, Bazyli Nowicki, Atanazy Petrykowski, Jakub Piotrowski, Antoni Pleszyński, Franciszek Pluciński, Robert Potocki, Barnaba Ptakowski, Jan Romanowicz, Ignacy Rosiński, Jan Starzyński, Zygmunt Trawiński, Bronisław Wolski. Zob. E. JABŁOŃSKA, J. GAWRYŚIAKOWA: *Materiały do zaangażowania patriotycznego zakonów męskich w Królestwie Polskim...*, s. 165—169.

84 L. MADEJ: *Rosyjski garnizon w Częstochowie...*, s. 33, 182—183.

85 A. EGGERER: *Księga 1 [Obejmująca okres od założenia Zakonu do 1663]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1 [Obejmujący okres od założenia Zakonu do 1727]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 153, 197—198; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216; na temat opieki medycznej w klasztorach zob. również: W. SZYMBORSKI: *Profanum wkraczające w sferę sacrum — czyli o nowożytniej opiece medycznej w klasztorach dominikańskich: przykład konwentu warszawskiego*. W: *Sacrum w mieście. Epoka nowożytna i czasy współczesne: wymiar religijny, kulturalny i społeczny*. T. 2. Red. D. QUIRINI-POPEŁAWSKA, Ł. BURKIEWICZ. Kraków 2016, s. 63—85.

o. Paulin Kłodowski, wystawił budynek apteczny. Aptekarzami byli paulini lub osoby świeckie. Jednak na czele apteki stał zawsze paulin z tytułem prefekta, np. br. Mateusz († 1636), br. Dominik Kamień († 1652), o. Aleksander Szymon Psarski († 1693), o. Tyburcy Mikołaj Stolański († 1700), o. Ferdynand Sz wajcar przyślany z Węgier i Aleksy Werner (1714—1719), br. Pantaleon Śliwiński († 30 września 1771) czy br. Gerwazy Klimecki (kierował apteką w 1781 roku)⁸⁶.

Od 1784 roku apteka jasnogórska była wdzierżawiana osobom świeckim. W latach 1784—1787 dzierżawcą był Wilhelm Kratochwil, a w latach 1787—1788 Jan Krystian Kasimiński. Z kolei w latach 1811—1812 apteką jako dzierżawca kierował pochodzący z Kalisza Stanisław Miłaszewski. W latach 1812—1818 dzierżawcą był Ludwik Bilczyński, który ukończył studia na Akademii Krakowskiej. W okresie 1 grudnia 1836—1 grudnia 1838 roku dzierżawcą był Mołędziński, a w okresie 23 listopada 1838—13 listopada 1841 roku Wincenty Marszałowski⁸⁷. Natomiast w latach 1864—1865 aptekę dzierżawił Bogumił Cymermann⁸⁸.

Apteka jasnogórska utrzymywała kontakty z wrocławskimi dostawcami materiałów i składników do produkcji leków, np. w 1781 roku z Danielem Krukiem, a w 1783 — z Baltazarem Bucknerem. Współpracowano również z asesorem Collegium Medicinum we Wrocławiu Johanem Ernestem Cohlerem⁸⁹. Po drugim rozbiórce władze pruskie unormowały specjalną instrukcją organizację i działalność apteki (22 czerwca 1800). Leki produkowano własnym sumptem lub sprowadzano z Torunia, Wrocławia czy Krakowa. Apteka została zlikwidowana ukazem carskim w 1864 roku⁹⁰.

Oprócz aptekarzy zatrudniano lekarzy klasztornych. W 1732 roku lekarzem był Leopold Bauche⁹¹, w 1768 roku — Karol Stempfel, który otrzymywał rocznie 1200 złp oraz wikt i mieszkanie, natomiast w 1780 roku — Bebnari⁹².

W latach 1693—1864 w klasztorze jasnogórskim działała również drukarnia. Posiadała ona w Białej własną papiernię, a także gisernię, sztycharnię, introli-

86 AJG, sygn. 19, s. 35; AJG, sygn. 20, s. 41, 43; AJG, sygn. 3803, s. 123; A. EGGERER: *Księga 1...*, s. 153, 197—198; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216; E. HAWELSKI: *Catalogus patrum ac fratrum...*, s. 408—409, 416—417; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 72—75; S. CHODYŃSKI: *Paulini w Polsce...*, s. 462—463.

87 AJG, sygn. 20, s. 41, 43, 241—243, 269—270, 317, 375—378, 409—412.

88 AJG, sygn. 461, s. 100—103.

89 AJG, sygn. 20, s. 29, 31, 67—77; AJG, sygn. 19, s. 33, 45—55.

90 A. EGGERER: *Księga 1...*, s. 153, 197—198; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216.

91 AJG, sygn. 77, s. 181—182; AJG, sygn. 3300, s. 57.

92 S. CHODYŃSKI: *Paulini w Polsce...*, s. 462—463.

gatornię i księgarnię⁹³. Przywilej na prowadzenie drukarni został wydany przez Augusta II w 1706 roku i przez Augusta III 12 listopada 1740 roku. Odpowiednie przywileje wydali też Stanisław August Poniatowski i Fryderyk Wilhelm II⁹⁴. Drukarnia jasnogórska została zamknięta przez naczelnika wojennego Częstochowy Uczastkowa w październiku 1863 roku. Mimo prośby przeora jasnogórskiego o. Aleksego Zięby, który zwracał uwagę, że paulini drukowali jedynie książki do nabożeństw oraz elementarze szkolne dla młodzieży, władze ostatecznie zamknęły drukarnię 18 lutego 1865 roku⁹⁵.

7 lutego 1586 roku mieszczanin częstochowski, pisarz celny królewski Jakub Zalejski zapisał władzom miasta kaplicę pw. św. Jakuba oraz szpital znajdujący się przy kaplicy. Fundacja ta nie utrzymała się jednak. W latach 1629—1630 w regionie Częstochowy panowały bowiem epidemie, które spowodowały duże straty wśród ludności oraz powstrzymały handel i ruch pielgrzymkowy. Wpłynęło to na wzrost ubóstwa mieszczan. Dlatego też rajcy sprzedali ziemię zapisaną przez J. Zalejskiego rodzinie szlacheckiej Trepków, a ci z kolei odsprzedali ją Kłomnickiemu z Kłomnic. Ten zaś w 1630 roku przekazał działkę klasztorowi jasnogórskiemu z przeznaczeniem na szpital i kaplicę św. Jakuba. Na przełomie lat 30. i 40. XVII wieku paulini odbudowali kaplicę i szpital⁹⁶. Po zniszczeniu kaplicy św. Jakuba w 1777 roku szpital przeniesiono na Jasną Górę⁹⁷, a w 1786 roku do nowego budynku przy kaplicy pw. Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Została ona zbudowana z fundacji Władysława Nicińskiego na dzisiejszym Rynku Wieluńskim. Szpital pozostawał w zarządzie zakonnika z konwentu jasnogórskiego. W 1807 roku przejęło go miasto, w 1838 roku budynek został rozebrany, a uposażenie przeniesiono do nowego szpitala znajdującego się przy dzisiejszych Alejach NMP⁹⁸. Konwent przez cały czas wspierał szpital finansowo⁹⁹.

Miejscem, gdzie paulini pogłębiali swoją wiedzę, była biblioteka. Konieczność ciągłego rozwijania intelektu podkreślał o. Grzegorz Teracy w popularnym wśród

93 A. EGGERER: *Księga 1...*, s. 153, 197—198; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216.

94 AJG, sygn. 381, s. 5, 63—65.

95 AJG, sygn. 461, s. 107, 135—138.

96 J. GRACKI: *Dzieje kościoła i szpitala pw. św. Jakuba w Częstochowie (1587—1869)*. „Studia Claromontana” 2011, t. 29, s. 453—461.

97 A. EGGERER: *Księga 1...*, s. 153, 197—198; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216.

98 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 200.

99 A. EGGERER: *Księga 1...*, s. 153, 197—198; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216; J. GRACKI: *Dzieje kościoła i szpitala...*, s. 479, 483, 490—493.

paulinów dziełku *Conversio morum paulinorum*. Również generałowie zakonu w listach kierowanych do współbraci zachęcali do ciągłego pogłębiania wiedzy teologicznej i filozoficznej¹⁰⁰. Biblioteka Jasnogórska powstała w XV wieku, a obecnie istniejące pomieszczenie zostało ukończone w latach 30. XVIII wieku. Biblioteka poniosła znaczne straty, m.in. wiele cennych dzieł zabrał książę M. Golicyn w 1771 roku oraz Bogumił Samuel Linde na początku XIX wieku¹⁰¹.

Ogromną rolę w zakonie odgrywały studia filozoficzno-teologiczne¹⁰². Zakon w każdej swojej prowincji mógł założyć studium zakonne na prawach uniwersytetu, które działało także w polskiej prowincji¹⁰³. Ośrodkami studiów były klasztory na Jasnej Górze, w Krakowie na Skałce oraz w Warszawie¹⁰⁴. Na Jasnej Górze wykładano filozofię, teologię moralną, retorykę, teologię dogmatyczną, prawo i historię Kościoła. Profesorami byli zakonnicy mieszkający w klasztorze. Profesorowie seminarium zakonnego udzielali się również społecznie, m.in. w 1819 roku prowadzili korepetycje dla uczniów klasy elementarnej z Nowej Częstochowy i przedmieścia św. Barbary¹⁰⁵.

W XVI wieku powstała na Jasnej Górze kapela muzyczna, w której grali zakonnicy dla uświetnienia kultu maryjnego oraz powitań znaczących gości odwiedzających sanktuarium. Z czasem pojawili się świeccy muzycy, którzy w połowie XIX wieku zdominowali kapelę. Paulini jasnogórscy również kształcili muzyków świeckich, a kapelmistrzem był zawsze paulin¹⁰⁶. Wśród zakonników jasnogórskich było wielu kompozytorów, którzy uświetniali nabożeństwa muzyką. Należy tutaj wymienić m.in. o. Marcina Łubieńskiego, o. Władysława Leszczyńskiego, o. Pawła Siarczyńskiego, o. Eryka Bryknera, o. Pawła Wiesgärbera, o. Kacpra Aleksandrowicza, o. Szymona Neapolitanusa czy o. Uriela Tuligłow-

100 D. CICHOR: *Dziej konwentu i klasztoru paulinów we Włodawie 1698—1864*. „*Studia Claramontana*” 1993, t. 13, s. 406.

101 A. EGGERER: *Księga 1...*, s. 153, 197—198; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216.

102 B.H. CZERWIEN: *Szkoła paulińska*. W: *Dzieje teologii katolickiej*. T. 2. Cz. 2. Red. M. RECHOWICZ. Lublin 1975, s. 521—522.

103 J. FLAGA: *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVI i XVIII wieku*. Lublin 1998, s. 61—62; H. CZERWIEN: *Przywilej nadawania stopni naukowych w zakonie paulinów*. „*Nasza Przeszłość*” 1971, t. 36, s. 211—212.

104 B.H. CZERWIEN: *Szkoła paulińska...*, s. 521—524; J. ZBUDNIEWEK: *Człowiek wielkiej wiary...*, s. 125—126; P.P. GACH: *Paulini na ziemiach polskich...*, s. 294—296.

105 AJG, sygn. 2229, s. 80—11; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216; B.H. CZERWIEN: *Szkoła paulińska...*, s. 522; J. FLAGA: *Formacja i kształcenie...*, s. 100—101.

106 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 35—39; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216.

skiego¹⁰⁷. Jednym z najwybitniejszych kompozytorów jasnogórskich był o. Aleksander Leszczyński (1616—1680). Skomponował on co najmniej jedenaście utworów, m.in. *Missa per octavas*, *Mandatum novum*, *Litaniae Breves* czy *De Sanctis Martyribus*¹⁰⁸. Obok kompozytorów paulinów należy wspomnieć także o kompozytorach świeckich, których zatrudniał klasztor. Byli to: Marcin Józef Żebrowski (1710—1780), który skomponował m.in. *Missa in B*, *Rorate coeli*, Wojciech Dankowski (1760—1810), autor dzieła pt. *Vespere D*, Józef Kobierkiewicz (*Caelum gaude*), Franciszek Perneckher (*Offertorium pastorale*) czy Filip Gotschalk (*Ariae III*, *Sonety* i inne kompozycje)¹⁰⁹.

Najważniejszą sferą aktywności paulinów jasnogórskich była działalność duszpasterska. Zwłaszcza że duże znaczenie w polskim katolicyzmie miał kult maryjny, który wiązał się z czcią obrazów Matki Bożej¹¹⁰. Sanktuaria maryjne pojawiły się w Polsce w XII wieku¹¹¹, a na przełomie XII i XIII stulecia zyskały szczególną popularność¹¹². Szczyt rozwoju kultu maryjnego na ziemiach polskich przypadł na XVII—XVIII wiek¹¹³. Kult maryjny umocniły liczne wojny toczone przez Rzeczpospolitą w tym okresie¹¹⁴. Wierni szukali pocieszenia

107 P. PODEJKO: *Kapela wokalnoinstrumentalna na Jasnej Górze*. „Studia Claromontana” 2001, t. 19, s. 42—429; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 37—38; A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu...*, s. 360—370, 390; G. PRUS: *Polska prowincja paulinów w czasie panowania dynastii Wazów w Polsce (1587—1668). Studium personalne paulinów polskich*. Jasna Góra—Częstochowa 2011, s. 106—114.

108 K. TUREK: *Twórczość wokalnoinstrumentalna Filipa Gotschalka, kompozytora z Jasnej Góry*. „Studia Claromontana” 1987, t. 8, s. 242—248; B. PODMIOTKO: *Arie i duety Filipa Gotschalka*. „Studia Claromontana” 1987, t. 8, s. 249—260; K. MROWIEC: *Twórczość muzyczna o. Aleksandra Władysława Leszczyńskiego kompozytora jasnogórskiego z XVII wieku (na przykładzie Mandatum novum)*. „Studia Claromontana” 1981, t. 1, s. 202—210.

109 K. TUREK: *Twórczość wokalnoinstrumentalna...*, s. 242—248; B. PODMIOTKO: *Arie i duety Filipa Gotschalka...*, s. 249—260. Kompozycje Marcina Józefa Żebrowskiego, Wojciecha Dankowskiego, Józefa Kobierkiewicza i Franciszka Perneckhera zostały opublikowane na płytach CD w 2004 roku. P. PODEJKO: *Jasna Góra. Kapela i chór*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 7. Red. S. WIELGUS et al. Lublin 1997, s. 1096—1097; R. POŚPIECH: *Żebrowski, Żebrowski, Żebro, Żebro Marcin Józef*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 20. Red. E. GIGILEWICZ. Lublin 2014, s. 1574.

110 A. JACKOWSKI: *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*. Kraków 2003, s. 160—161.

111 A. JACKOWSKI: *Jasnogórskie pielgrzymowanie bez granic*. Częstochowa 2005, s. 40—42.

112 I. KOŁODZIEJCZYK: *Duchowość cysterska*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 1. Red. A.M. WYRWA, J. STRZELCZYK, K. KACZMAREK. Poznań 1999, s. 121; J. STOŻEK: *Duchowość cysterska*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 2. Red. R. ŁUKASZYK, L. BIENKOWSKI, F. GRYGLEWICZ. Lublin 1979, s. 734—735.

113 Z. KUCHOWICZ: *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI—XVIII wieku*. Warszawa 1993, s. 225.

114 S. GRZYBOWSKI: *Sarmatyzm*. Warszawa 1996, s. 23; Z. KUCHOWICZ: *Obyczaje i postacie...*, s. 226—227.

i ratunku wśród nieszczęść i niebezpieczeństw, jakie niosła ze sobą wojna. W potocznej wyobraźni Matka Boża jawiła się jako opiekunka i najlepsza matka, a jednocześnie niedościgły wzór życia¹¹⁵.

Matka Boska Częstochowska uznawana była początkowo za opiekunkę i ucieczkę grzeszników, a od XVI wieku czczona była jako Królowa Świata i Polski. Niewątpliwie wpływ na rozwój kultu maryjnego mieli węgierscy paulini, którzy utrzymywali żywe kontakty z polską prowincją. Dużą rolę w kształtowaniu się kultu Królowej Polski odgrywały również pielgrzymki na Jasną Górę władców Polski¹¹⁶. Dlatego też w okresie rozbiorów sanktuarium częstochowskie stanowiło duchową stolicę Polaków¹¹⁷.

Dużą rolę w katolicyzmie polskim odgrywały pielgrzymki, które odbywali przedstawiciele wszystkich grup społecznych¹¹⁸. Pierwsi pielgrzymi odwiedzali Jasną Górę już w XIV i XV wieku¹¹⁹. Najwięcej pątników przybywało do sanktuarium jasnogórskiego w określone święta. Wiązało się to z uroczystymi obchodami oraz możliwością uzyskania odpustów, dlatego święta te nazywano potocznie „odpustami”. Kult Matki Boskiej Częstochowskiej został zatwierdzony przez Stolicę Apostolską już w XV wieku, co skutkowało ciągłym wzrostem liczby pielgrzymów¹²⁰.

Główne uroczystości maryjne (odpusty) na Jasnej Górze odbywały się w święto Narodzenia Najświętszej Marii Panny (8 września). Drugim świętem maryjnym związanym z odpustem była uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny obchodzona 15 sierpnia. Kolejne święta maryjne, na które przybywało szczególnie wielu pielgrzymów, to: Nawiedzenie Najświętszej Marii Panny (2 lipca), Matki Boskiej Różańcowej (pierwsza niedziela października), Najświętszej Marii Panny z Góry Karmel (16 lipca), Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (8 grudnia), Matki Boskiej Gromnicznej (2 lutego), Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny (25 marca), Siedmiu Boleści Najświętszej Marii Panny (piątek przed Niedzielą Palmową) oraz Ofiarowanie Najświętszej Marii Panny w świątyni

115 S. NIEZNAKOWSKI: *Matka Boska w poezji Baroku i czasów saskich*. W: *Matka Boska w poezji polskiej*. T. 1: *Szkice o dziejach motywu*. Oprac. M. JASIŃSKA et al. Lublin 1959, s. 41—42, 49—53.

116 S.Z. JABŁOŃSKI: *Z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej w XVI w.* „*Studia Claromontana*” 1981, t. 2, s. 73—76.

117 J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 196—209; S. SZAFRANIEC: *Jasna Góra. Studium z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej*. BJG, mps, b. sygn., s. 88.

118 D. OLSZEWSKI: *Pobożność pątnicza w polskiej kulturze religijnej przełomu XIX i XX wieku*. „*Studia Claromontana*” 1987, t. 7, s. 78—84; J.S. BYSTROŃ: *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wieki XVI—XVIII*. T. 1. Warszawa 1994, s. 330.

119 S.Z. JABŁOŃSKI: *Z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej...*, s. 76—78.

120 *Ibidem*, s. 70—71; A. WITKOWSKA: *Kult jasnogórski w formach pątniczych do połowy XVII wieku*. „*Studia Claromontana*” 1984, t. 5, s. 150—151.

jerozolimskiej (21 listopada). Dniami odpustowymi były również święta: Wniebowstąpienia Pańskiego, Znalezienia i Podwyższenia Krzyża Świętego, Zesłania Ducha Świętego (Zielone Świątki), Trójcy Przenajświętszej i niedziela w oktawie Bożego Ciała, św. Filipa i Jakuba (1 maja), uroczystość Marii Magdaleny (22 lipca) i uroczystość św. Katarzyny (25 listopada)¹²¹.

Nie wszystkie grupy przybywające do sanktuariów były odnotowywane w księgach pielgrzymów, pątnicy indywidualni z reguły nie byli zapisywani. Dlatego trzeba mieć na uwadze, że liczba pielgrzymów była większa, niż wskazano w kronikach klasztornych. W XV wieku na Jasnej Górze odnotowano 38 pielgrzymek. W pierwszej połowie XVI stulecia przybyło do sanktuarium co najmniej 187 pielgrzymek, a w drugiej połowie XVI wieku — co najmniej 228. Z kolei w pierwszej połowie XVII wieku do sanktuarium jasnogórskiego dotarły 344 pielgrzymki, a w drugiej połowie tego stulecia zaczęły przybywać corocznie grupy z poszczególnych regionów Rzeczypospolitej. W 1711 roku do sanktuarium po raz pierwszy dotarła pielgrzymka warszawska, która organizowana jest do dzisiaj¹²².

W 1682 roku z okazji trzechsetnej rocznicy sprowadzenia obrazu na Jasną Górę zebrało się ok. 140 tys. wiernych. W dniu 8 września 1717 roku na uroczystej koronacji obrazu Matki Boskiej zebrało się ok. 200 tys. wiernych. W dobie stanisławowskiej liczba pielgrzymów nieco zmalała. Było to wynikiem niechętniej polityki króla wobec paulinów oraz trudnej sytuacji politycznej (konfederacja barska, rozbiory)¹²³. Mimo niesprzyjających warunków w 1787 roku na uroczystości Narodzenia Najświętszej Marii Panny (8 września) zgromadziło się ok. 80 tys. pielgrzymów. W okresie maj—wrzesień 1814 roku na Jasną Górę przybyło co najmniej 80 tys. wiernych. W 1817 roku z okazji setnej rocznicy koronacji obrazu zebrało się ok. 150 tys. pielgrzymów ze wszystkich zaborów. W latach 20. XIX wieku ruch pielgrzymkowy na Jasną Górę wyraźnie przybierał na sile¹²⁴. W latach 1833—1836 liczba pątników zwiększyła się trzykrotnie¹²⁵. Szczególnie wielu pielgrzymów przybywało na Jasną Górę

121 S.Z. JABŁOŃSKI: *Z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej...*, s. 76—78; IDEM: *Jasna Góra. Ośrodek kultu maryjnego (1864—1914)*. Lublin 1984, s. 93—95, 183—184, 186, 191.

122 J. ZBUDNIEWEK: *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa...*, s. 424—426.

123 Ibidem, s. 426—427.

124 S.Z. JABŁOŃSKI: *Przemiany w maryjnym ruchu pielgrzymkowym na Jasną Górę w XIX wieku*. W: IDEM: *Pielgrzymowanie na Jasną Górę w czasie i przestrzeni. Wybór rozpraw i artykułów*. Częstochowa 2000, s. 199—200; J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra w okresie niewoli...*, s. 49, 55.

125 Z.S. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra w drodze do niepodległości w latach 1795—1989*. W: *Częstochowy drogi do niepodległości*. Red. R. SZWED, W. PALUS. Częstochowa 1998, s. 82—83, 85—86; Z.S. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra daleka i bliska*. Jasna Góra—Częstochowa 2004, s. 128.

w latach 1861—1863. Paulini organizowali wówczas liczne nabożeństwa o charakterze patriotycznym¹²⁶.

Wśród pielgrzymujących na Jasną Górę było wiele wybitnych postaci. W latach 1385—1763 miejsce to odwiedzili wszyscy królowie polscy, niektórzy wielokrotnie. W 1820 i 1822 roku na Jasnej Górze przebywał król Polski i car rosyjski Aleksander I. Pielgrzymowali tu również magnaci świeccy i duchowni oraz wybitni twórcy kultury, m.in. prymas Maciej Łubieński, Jerzy Ossoliński, kanclerz wielki koronny, Jerzy Dominik Lubomirski, Stanisław Konarski, Hugo Kołłątaj, Zygmunt Krasiński, Henryk Sienkiewicz, Stanisław Moniuszko, Jan Matejko, Eliza Orzeszkowa, Władysław Reymont, Leon Biliński czy Aleksander Zelwerowicz¹²⁷. Przybywali też dostojnicy watykańscy, m.in. jesienią 1713 roku w sanktuarium spotkali się kończący swoją misję nuncjusza apostolskiego kard. Benedykt Odescalchi, arcybiskup Mediolanu, i Hieronim Grimaldi, nowy nuncjusz apostolski w Rzeczypospolitej. W 1715 roku sanktuarium jasnogórskie odwiedził biskup wrocławski Franciszek Ludwik książę von Neuburg¹²⁸.

Od XVI wieku do sanktuarium przybywali pielgrzymi z całego obszaru Rzeczypospolitej, Śląska oraz z różnych krajów, m.in. Anglii, Czech, Moraw, Węgier, Spiszu i Orawy, Niemiec, Holandii, Belgii, Austrii, Francji i Włoch, natomiast po 1795 roku — pątnicy ze wszystkich zaborów¹²⁹. Otrzymywali oni przede

126 J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra w okresie niewoli...*, s. 71.

127 J. ZBUDNIEWEK: *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa...*, s. 404—415; Z. S. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra w drodze...*, s. 87—89; A. JACKOWSKI: *Jasnogórskie pielgrzymowanie bez...*, s. 107—114; U. BORKOWSKA: *Królowie polscy a Jasna Góra od czasów Jana Kazimierza do końca Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „*Studia Claromontana*” 1985, t. 6, s. 65—86; S. Z. JABŁOŃSKI: *Przemiany w maryjnym ruchu...*, s. 197—199.

128 A. JĘDRZEJEWSKI: *Jasna Góra. Historia...*, s. 167—168; P. NITECKI: *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 307; AJG, sygn. 394, s. 7—13, 17, 19, 35, 41—42, 45, 55.

129 S. Z. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra. Ośrodek...*, s. 180—182; A. ZYSKOWSKA: *Praktyki religijne i zasięg w formach pątniczych do połowy XVII wieku*, „*Studia Claromontana*” 1984, t. 5, s. 94—97, 100—101; B. KUMOR: *Austriackie władze zaborcze wobec kultu Królowej Polski i pielgrzymek na Jasną Górę (1772—1809)*, „*Studia Claromontana*” 1981, t. 1, s. 77; K. STOPNIAK: *Z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej na Lubelszczyźnie i Podlasiu w latach 1815—1914*, „*Studia Claromontana*” 1981, t. 2, s. 86—87; S. Z. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra w drodze...*, s. 82—83, 85—86; IDEM: *Jasna Góra daleka...*, s. 128; Z. MARTYNOWSKI: *Kult Matki Bożej Częstochowskiej na Ziemi Kłodzkiej*, „*Studia Claromontana*” 1986, t. 7, s. 87—91; J. KOPIEC: *Wokół kultu Matki Bożej Częstochowskiej na ziemi opolskiej*. W: *Książę Władysław Opolczyk: fundator klasztoru paulinów na Jasnej Górze*. Red. M. ANTONIEWICZ, J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2007, s. 177—194; J. KOPIEC: *Udział pogranicznego Śląska Opolskiego w kształtowaniu duchowości maryjnej paulinów od 1740 roku do I wojny światowej*, „*Studia Claromontana*” 2009, t. 27, s. 343—344; J. MYSZOR: *Miejsce Jasnej Góry w pobożności ludu górnośląskiego w XIX i na początku XX wieku*, „*Studia Claromontana*” 1987, t. 7, s. 93; J. KOPIEC: *Wokół kultu Matki Bożej Częstochowskiej...*, s. 177—194; J. KOPIEC: *Udział pogranicznego Śląska...*, s. 343—344; J. MYSZOR: *Miejsce Jasnej Góry...*, s. 93; S. Z. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra. Ośrodek...*, s. 162—165, 180—182.

wszystkim opiekę duszpasterską. Wierni wchodzili do kaplicy, niosąc obrazy świętych i chorągwie. Każda pielgrzymka była uroczyście witana przez paulina, ponadto zakonnicy odprawiali nabożeństwa, udzielali sakramentu pokuty oraz Komunii Świętej¹³⁰.

Dużą rolę w działalności duszpasterskiej na Jasnej Górze odgrywały również bractwa religijne. W 1608 roku powstało Bractwo św. Anny, w 1619 Bractwo Różańcowe, w 1625 Bractwo Aniołów Stróżów, w 1718 Bractwo Koronacji Matki Boskiej Częstochowskiej i Znalezienia Krzyża św., w 1775 Bractwo Pana Jezusa Nazareńskiego, w 1782 Bractwo Najświętszej Trójcy od Wykupu Niewolników, w 1786 Bractwo Szkaplerza św., a w 1848 roku Bractwo Niepokalanego Serca Maryi¹³¹.

1.4. Reforma zakonna z 1864 roku

Poparcie, jakiego polskie zakony udzieliły ruchowi narodowemu z lat 1861—1864, spowodowało, że władze carskie postanowiły przeprowadzić ich kasatę. W dniu 27 października (8 listopada) 1864 roku car Aleksander II wydał ukaz normujący tzw. reformę klasztorów¹³². Zgodnie z nim, klasztory podzielono na etatowe i nieetatowe. W pierwszych miało rezydować 14 zakonnicy lub zakonników, z wyjątkiem Jasnej Góry, gdzie mogło przebywać 24 zakonników. Klasztory nieetatowe miały być skasowane, gdy liczba przebywających tam zakonnic lub zakonników spadnie do 7 osób. Kandydatów do zakonu można było przyjmować tylko do klasztorów etatowych za zgodą władz. Państwo w zamian za przejście całego majątku zakonów przekazywało klasztorom etatowym dofinansowanie w kwocie 11 666 złp rocznie, a klasztorowi jasnogórskiemu 23 332 złp. Wszystkie etatowe klasztory podlegały władzy biskupów miejsca, którzy wyznaczali swoich wizytatorów. Co roku dokonywali oni kontroli placówek i przekazywali MSW sprawozdania. Wizytatorzy byli utrzymywani przez klasztory, które ze swoich funduszy musiały wypłacać rocznie 2666 złp. Zniesiono kapituły generalne, urzędy prowincjałów i generałów oraz seminaria zakonne. Przełożeni

130 J. PŁATEK: *Sanktuarium Matki Bożej Patronki Rodzin w Leśniowie*. Rzym—Częstochowa—Leśniów 1989, s. 52.

131 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 214—216; BPAU-PANKr., rkps 5078, s. 16, *Notatki ks. J. Fijałka dotyczące konwentów paulińskich w Polsce*. Szeroko problem działalności bractw jasnogórskich opracował B. MATYSZCZYK: *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*. Warszawa 1982.

132 P.P. GACH: *Paulini na ziemiach polskich...*, s. 305.

klasztorów musieli być zatwierdzeni przez generał-gubernatora warszawskiego¹³³. Ukaz kasacyjny przyniósł również konfiskatę wszelkiego majątku należącego dotychczas do klasztorów¹³⁴.

W wyniku akcji kasacyjnej paulini utracili wszystkie swoje klasztory (Brdów, Konopnica, św. Barbara pod Jasną Górą, św. Zygmunt w Częstochowie, Leśna na Podlasiu, Leśniów i Żarki, Wielgomłyny, Wieruszów oraz Włodawa) z wyjątkiem Jasnej Góry¹³⁵.

W grudniu 1864 roku i styczniu 1865 roku spisano wszystkie ruchomości i nieruchomości znajdujące się w klasztorze jasnogórskim. Przejęto wszelkie dokumenty dotyczące dóbr, funduszy, zapisów kapitałowych, a także akta dotyczące placów w Częstochowie, klucza Mirów i folwarku Lisiniec¹³⁶. Na czele klasztoru stał odtąd prepozyt mianowany przez biskupa diecezji kalisko-kujawskiej. Skonfiskowano wszystkie majątki oraz zapisy finansowe i depozyty znajdujące się w Banku Polskim. Przy klasztorze pozostały tylko ogrody leżące wokół wzgórza klasztornego. Z przychodów uzyskiwanych z tych niewielkich dóbr oraz z pensji wypłacanych przez władze carskie można było utrzymać tylko podstawowe funkcje sanktuarium¹³⁷.

1.5. Podsumowanie

Klasztor Paulinów na Jasnej Górze w dzisiejszej Częstochowie został utworzony z fundacji książęcej, chociaż dużą rolę w jego powstaniu mógł odegrać król Polski i Węgier Ludwik Andegaweński. Od początku swego istnienia klasztor był związany z kultem maryjnym. To dzięki obrazowi Matki Boskiej nazwanej później Częstochowską zdobył on dużą popularność wśród wiernych wszystkich stanów. Szybko pojawili się pielgrzymi przybywający do klasztoru z terenów Polski, Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także z całej Europy. Dzięki temu klasztor i sanktuarium zyskiwały wiele przywilejów — zarówno duchowych, jak i materialnych.

133 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 104—106.

134 BJG, sygn. III—198, s. 2—4, P. PRZEŹDZIECKI: *Kronika zakonu paulinów (1864—1941)*, mps; P.P. GACH: *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*. Rzym 1979, s. 56; IDEM: *Kasaty zakonów na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska 1772—1915*. Lublin 1984, s. 175—176, 180.

135 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 194, 203—204, 221—223; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 197, 213, 215, 224, 232, 262, 266, 269, 272—274; *Diariusz jasnogórski o Stanisława...*, s. 347—348; R. ZMUDA: *Kasata klasztorów paulińskich...*, s. 387—391.

136 AJG, sygn. 461, s. 19—26, 59—60, 65—77, 83—99.

137 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 107—108.

W pierwszej połowie XVII wieku klasztor został otoczony nowoczesną jak na ówczesne czasy infrastrukturą obronną. Odtąd Jasna Góra stała się ważną twierdzą strzegącą pogranicza polsko-śląskiego. Dlatego w czasie potopu w 1655 roku Szwedzi postanowili zdobyć Jasną Górę. Stanowcza postawa paulinów wobec ataków szwedzkich zarówno w czasie potopu, jak i wojny północnej z początku XVIII wieku spowodowała, że zakonnicy oraz ich klasztor zdobyli dużą popularność w społeczeństwie szlacheckim.

Klasztor jasnogórski dzielił los państwa i narodu polskiego. Nie dziwi więc, że tragedia rozbiorów odbiła się mocno również na dziejach Jasnej Góry. Dzięki akcji władz klasztoru i prowincji w sanktuarium częstochowskim pozostał obraz, który w 1793 roku planowano przenieść do Krakowa. Twierdza jasnogórska była też oblegana w latach 1806, 1809 i 1813. Ostatecznie car Aleksander I nakazał rozebrać mury obronne i odtąd klasztor przestał pełnić funkcje militarne.

Paulini jasnogórscy prowadzili ożywioną działalność duszpasterską opierającą się przede wszystkim na znajdującym się w sanktuarium obrazie Matki Boskiej uznawanym za cudowny. Głosili kazania, odprawiali nabożeństwa i msze, prowadzili rekolekcje, a przede wszystkim posługiwali jako duszpasterze licznie przybywającym pielgrzymom. Ponadto prowadzili aptekę i zajmowali się działalnością charytatywną w szpitalu. Dużą rolę w konwencie jasnogórskim odgrywała nauka i mecenat artystyczny. Jasna Góra była bowiem miejscem studiów zakonnych. Wielu przeorów i prowincjałów fundowało również dzieła artystyczne mające upiększyć bazylikę i kaplicę Matki Boskiej. Wreszcie paulini jasnogórscy aktywnie włączali się w działalność patriotyczną, zwłaszcza w czasie powstania styczniowego. Głosili kazania o treściach patriotycznych, prowadzili liczne nabożeństwa i procesje, które władze rosyjskie uznawały za „buntownicze”. Część paulinów jasnogórskich włączyło się również aktywnie w konspirację przedpowstaniową i powstańczą, za co byli więzieni przez władze rosyjskie, a konwent zmuszany był do płacenia wysokich kontrybucji i kar finansowych.

Trzeba podkreślić, że to właśnie aktywność patriotyczna zakonów była jedną z głównych przyczyn kasat klasztorów przeprowadzonych przez władze carskie w 1864 roku. Urzędnicy rosyjscy otwarcie przyznawali, że klasztory są siedliskiem polskości i buntu, dlatego należy je skasować. Jednym z takich ośrodków buntu przeciw władzom zaborczym był klasztor jasnogórski, który dobrze zasłużył się Rzeczypospolitej.

Rozdział 2

Ekonomiczne podstawy funkcjonowania klasztoru jasnogórskiego

2.1. Uwagi wstępne

Dobra jasnogórskie dzieliły się na kilka grup. Pierwsza z nich obejmowała wsie zapisane paulinom przez fundatorów, czyli tzw. dobra fundacyjne (Kawodrza, Stara Częstochowa, Grabówka, Kalej, Lgota i Szarlejka)¹. Kolejną tworzyły wsie i osady ofiarowane klasztorowi, zakupione lub założone przez zakon. Posiadłości, które leżały wokół klasztoru i dzisiejszej Częstochowy, zostały w XVII wieku połączone z dobrami fundacyjnymi i utworzyły tzw. prowizorię. Czwarta grupa to majątki zastawne, pozostające w rękach przeorów do momentu spłaty pożyczek udzielonych przez paulinów. Kolejną grupę stanowiła część starostwa krzepickiego, które jako starostwo kłobuckie w 1658 roku przekazano paulinom na utrzymanie twierdzy jasnogórskiej. Szóstą grupę dóbr tworzyło starostwo brzeźnickie uzyskane w 1717 roku również na potrzeby twierdzy jasnogórskiej², a siódmą posiadłości, które klasztor otrzymał w dzierżawę od władz pruskich w 1798 roku³. Ostatnia grupa dóbr to dzierżawa klucza Mirów, który przekazał klasztorowi Fryderyk August, książę warszawski, 13 maja 1812 roku⁴.

1 AJG, sygn. 575, s. 8—14; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przeszłość” 1969, t. 31, s. 199—200; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 2012, s. 102—103, 117—118, 251; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów w Polsce. Fundacja — uposażenie — rozwój do około 1430 roku*. „Studia Claromontana” 1991, t. 11, s. 40—41, 125—141; J. WIESIOŁOWSKI: *Fundacje paulińskie XIV i XV wieku na tle ruchu fundacyjnego klasztorów w Polsce*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 149; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta Kłobucka*. Kraków 1958, s. 34; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 12—14.

2 AJG, sygn. 540, s. 200—203.

3 AJG, sygn. 302, s. 1—7; AGAD, CWWKP, sygn. 912, s. 13, 199.

4 AJG, sygn. 544, s. 459—461. Podobny podział dóbr jasnogórskich zaproponował Wojciech Kęder, zob. W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 60—61.

2.2. Dobra ziemskie do 1798 roku

2.2.1. Dobra fundacyjne

Na mocy dokumentu fundacyjnego księcia Władysława Opolczyka klasztor jasnogórski otrzymał wsie Częstochówkę i Kawodrę, folwark, kuźnice, staw oraz liczne dziesięciny. Wsie te leżały na obszarze starostwa olsztyńskiego. Dobra klasztorne uzyskały immunitet podatkowy, z wyjątkiem poradnego w wysokości 2 gr praskich, 1 ćw. owsa i 1 ćw. żyta z łana. Dobra klasztorne zostały zwolnione z prawa stacji dla urzędników książęcych. Zakonnicy i poddani klasztorni mogli zbierać drewno budowlane z lasów książęcych, ale nie mogli niszczyć barci. Klasztor otrzymał dziesięciny z ceł w Ostrzeszowie i Częstochowie, a także dziesięcinę miodową ze wsi starostwa olsztyńskiego: Przemilowic, Przewodziszwic, Bobrownik, Nadalic, Kusiąt i Biskupic. Ponadto dziesięciny pobierano ze wsi leżących na ziemi wieluńskiej: Bobrownik i Kamień oraz z młynów w Żarkach i Częstochowie. Ze starostwa brzeźnickiego paulini pobierali dziesięciny wytyczne: z Kruplina, Gajęcic, Dworszowic, Kościelnej, Dubidz i ze Starej Brzeźnicy⁵.

19 stycznia 1385 roku książę Władysław Opolczyk dokonał korekty fundacji. Nadał klasztorowi Grabówkę leżącą w starostwie olsztyńskim, a dochody z komory celnej w Ostrzeszowie, w wysokości 20 kop gr praskich, zamienił na dochody z komory celnej miasta Częstochowy, w wysokości 20 grz. Alternatywnie mieszczanie mogli przekazać pieniądze z dochodów i czynszów miejskich. Ponadto paulini otrzymali dwie jatki w Częstochowie, a pochodzący z nich łój miał być przeznaczony na świece. Wszystkie dziesięciny miodowe zostały zamienione na dziesięcinę miodową ze wsi królewskiej Rększowice, w wysokości 6 urn⁶.

Po odebraniu lenna księciu opolskiemu przez Władysława Jagiełłę dotychczasowe nadania straciły podstawy prawne. W tej sytuacji król dokonał nowej fundacji i nadał paulinom wsie, które już wcześniej zapisał im Władysław Opolczyk (Kawodrza, Częstochówka⁷, Grabówka), wsie Szarlejka i Lgota oraz kąt barci zwany Jamiska. Dobra ziemskie otrzymały immunitet podatkowy i sądowy, zostały także

5 AJG, sygn. 575, s. 3—8; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 199—200; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 102—103; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów...*, s. 40—41; J. LABERSCHKEK: *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*. Kraków 2006, s. 36—37; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 1. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1880, s. 853.

6 AJG, sygn. 575, s. 3—8; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 102—103, 117—118; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów...*, s. 125—129.

7 Według Jacka Laberschekę paulini otrzymali tylko część wsi Częstochówka, czyli kościół oraz stację królewską. Natomiast pozostała część wsi została wykupiona przez zakonników na przełomie XIV i XV wieku. Zob. J. LABERSCHKEK: *Częstochowa i jej okolice...*, s. 31.

zwolnione z obowiązku stacji. Ponadto klasztor mógł pobierać drewno z lasów królewskich. Paulini mieli jedynie płacić poradne w wysokości 1 ćw. owsa miary wieluńskiej. Klasztor otrzymał dwie jatki mięsne w Częstochowie, staw oraz 4 grz. z czynszu królewskiego w Częstochowie, a także kuźnię z prawem wydobywania rudy żelaza. Poza tym król zobowiązał wsie starostwa olsztyńskiego do uiszczania klasztorowi opłat, które na początku XVI wieku wynosiły 11,50 grz. To nowe uposażenie przyniosło klasztorowi stratę ok. 60 grz., dlatego w 1414 roku król dodał konwentowi wieś Kalej, a przed 1434 rokiem dodatkowo Kuźnicę Gnaszyńską⁸.

Lgota tylko w części należała do klasztoru i dopiero w drugiej połowie XV wieku paulini wykupili ją w całości. W Lgocie, Grabówce i Szarlejce funkcjonowało dziedziczne sołectwo. W 1427 roku sołectwo w Lgocie wykupił rycerz Mikosz, w 1466 roku paulini wykupili sołectwo w Szarlejce, a w Grabówce sołectwo funkcjonowało jeszcze w 1564 roku⁹. Później sołectwa prawdopodobnie zostały przejęte przez klasztor jasnogórski.

Co najmniej do 1564 roku wsie jasnogórskie były zobowiązane do odrabiania w ciągu roku 4 dni pańszczyzny oraz do osepowania zbożowego dla starostów olsztyńskich. Prawdopodobnie chodziło o pracę na folwarkach, ale być może też o prace przy remoncie murów zamkowych w Olsztynie¹⁰.

Ważną rolę w dobrach klasztornych odgrywała wieś Częstochówka. Została zniszczona w czasie oblężenia w 1655 roku, jednak szybko ją odbudowano i już w 1669 roku uprawiano tam 15 łanów kmiecych. We wsi mieszkało 8 zagrodników i 5 komorników. Częstochówka została ponownie zniszczona w czasie wojny północnej (1700—1721), ale i tym razem szybko ją odbudowano i stopniowo zaczęła się przekształcać w miasto. Proces ten rozpoczął się w XVII wieku, a zakończył ok. 1769 roku¹¹. Miasto przyjęło nazwę Nowej Częstochowy¹².

Na proces przekształcenia wsi w miasto wpłynął niewątpliwie fakt, że Częstochówka stała się ważnym ośrodkiem obsługi ruchu pielgrzymkowego. Dzięki przywilejowi nadanemu przez Kazimierza Jagiellończyka w 1462 roku rozwijał

8 AJG, sygn. 575, s. 8—14; J. WIESIOŁOWSKI: *Fundacje paulińskie XIV...*, s. 149; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów...*, s. 125—141; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 102—103, 251; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta Kłobucka*. Kraków 1958, s. 34; W. KĘDZER: *Jasna Góra wobec...*, s. 62; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 12—14; J. LABERSCHKE: *Częstochowa i jej okolice...*, s. 37, 39. M. BALIŃSKI: *Pielgrzymka do Jasnej Góry w Częstochowie odbyta przez pątnika XIX wieku i wydana z rękopisu przez Michała Balińskiego*. Warszawa 1846, s. 226—228.

9 J. LABERSCHKE: *Częstochowa i jej okolice...*, s. 37.

10 K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 504—505.

11 F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002, s. 357—365.

12 L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów...*, s. 40—41, 101—102.

się na szeroką skalę handel, a napływ licznych pielgrzymów powodował wzrost zamożności mieszkańców oraz duży ruch osadniczy rzemieślników, którzy wykonywali usługi dla pątników. Mieszkańcy Częstochówki produkowali żywność i wyroby rzemieślnicze na potrzeby klasztoru jasnogórskiego i klasztoru nowickiego pw. św. Barbary. W 1635 roku osada otrzymała przywilej na jeden targ tygodniowo, który odbywał się w soboty. W 1752 roku targ przeniesiono na niedzielę, ponieważ w tym dniu przybywało najwięcej pątników. W tymże 1752 roku miasto uzyskało od Augusta III prawo magdeburskie, a nieco później przywilej na siedem jarmarków rocznie¹³.

Osady i wsie leżące wokół Częstochowy były również ważnymi ośrodkami gospodarczymi. Znajdowały się tutaj zakłady rzemieślnicze, ale przede wszystkim ośrodki te były zapleczem żywnościowym dla Częstochowy. Szczególnie dużo funkcjonowało tu karczem, które obsługiwały pątników oraz podróżnych¹⁴. Wszystkie te czynniki wpłynęły na rozwój gospodarczy dóbr klasztoru jasnogórskiego.

W 1609 roku doszło do targu między starostą olsztyńskim a paulinami. Dlatego też wyznaczono granice między wsiami starostwa olsztyńskiego: Dźbowem i Rększowicami a Lgotą, Szarlejką, Kaleją, Kawodrzą i Konopiskami¹⁵.

Reasumując, dobra fundacyjne składały się ze wsi: Częstochówka, która od 1752 roku stała się miastem, wsi Kawodrzy, Grabówki, Szarlejki, Lgoty i Kalej oraz barci Jamiska i Kuźnicy Gnaszyńskiej, która przekształciła się w wieś Gnaszyn. W 1684 roku w Częstochówce, Grabówce, Kawodrzy, Szarlejce, Kalej i Lgocie znajdowało się 198 dymów. W Lgocie w 1757 roku było ich 11, w 1778 roku w Kawodrzy — 26, w 1789 roku w samej Nowej Częstochowie mieszkały 1122 osoby. Natomiast w 1791 roku w Nowej Częstochowie, św. Barbarze, Kawodrzy, Grabówce i Lgocie znajdowało się 346 dymów, w 1793 roku było ich 286, w 1794 roku — 417, a w 1795 roku w św. Barbarze, Kawodrzy, Grabówce, Szarlejce, Gorzelni i Lgocie było tylko 117 dymów¹⁶. Natomiast w latach 20. XIX wieku w Nowej Częstochowie, na przedmieściach św. Barbary i w św. Rochu, Kawodrzy i Lgocie znajdowały się 382 dymy¹⁷.

13 F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793...*, s. 357—365; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w.* Częstochowa 1994, s. 71—72; M. WARDZYŃSKI: *Rzeźba nowożytna w kręgu Jasnej Góry i polskiej prowincji zakonu paulinów*. W: IDEM: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 1. Warszawa 2009, s. 22—23.

14 F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793...*, s. 354.

15 K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 477.

16 AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1171, s. 3; AJG, sygn. 1152, s. 1; AJG, sygn. 1255, s. 33—63; M. WARDZYŃSKI: *Rzeźba nowożytna w kręgu...* T. 1, s. 3, 19, 27—34.

17 AJG, sygn. 281, s. 2—5; Nowa Częstochowa — 154 dymy, przedmieście św. Barbara — 126 dymów, przedmieście św. Roch — 28, Kawodrza — 46, Lgota — 28.

2.2.2. Posiadłości darowane, dokupione i założone przez paulinów

W XVI wieku klasztor jasnogórski zaczął otrzymywać darowizny w postaci dóbr ziemskich. Pierwszą posiadłością ofiarowaną klasztorowi była wieś Konopiska, którą w 1540 roku przekazał Hieronim z Bnina Moszyński. W tym samym roku Zygmunt I Stary zatwierdził zapis H. Moszyńskiego, a nadanie wpisano do akt grodzkich krakowskich¹⁸. Ostateczna intromisja do dóbr nastąpiła w 1547 roku¹⁹. Według lustracji z 1629 roku w Konopiskach uprawiano 9 łąnów²⁰. Około 1615 roku prowincjał o. Walenty Kowalski wybudował w Konopiskach drewniany kościół pw. św. św. Wawrzyńca i Walentego. W 1644 roku paulini wzniesli dwór, w którym szyto habity. Od 1679 roku kościół stał się filią parafii św. Zygmunta w Starej Częstochowie. W 1678 roku wybudowano rezydencję, chałupy folwarczne oraz prawdopodobnie fabrykę sukna. U schyłku XVII wieku wieś Konopiska i okoliczne osady liczyły 63 dymy i 9 łąnów kmiecych. W 1856 roku powstała tutaj odrębna parafia. Ostatnim paulinem pracującym w Konopiskach był o. Adrian Nycz, który opuścił placówkę w 1868 roku. Przy kościele w Konopiskach działało Bractwo św. Anny, od 1804 roku szkoła parafialna. Funkcjonował też szpital, który w 1782 roku otrzymał nowy budynek. Filia parafii św. Zygmunta, a następnie samodzielna parafia w Konopiskach obejmowała miejscowości: Konopiska, Błachownię, Błaszczyki, Brzóske, Bugaj, Hutki, Cisie, Gaj, Gliny, Jamki, Kaczkę, Kozyrowiznę, Leśniaki, Łaziec, Malice, Pustkowie, Rękoszowice i Trzepizury²¹.

Około 1570 roku klasztor otrzymał w darowiznie lub kupił część wsi Stradziec²². Jednak już w 1618 roku wieś została przekazana klasztorowi wieruszowskiemu²³. W 1594 roku paulini jasnogórscy oprócz wymienionych posiadłości byli właścicielami także Kiedrzyna, Wyczerpów Mniejszych i Wyczerpów Większych

18 AJG, sygn. 576, s. 109—112; *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*. T. 2. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2004, s. 698, 705—708, 719—720; H. KOŁAWSKI: *Konopiska. Szkic monograficzny*. AJG, sygn. 3867, rkps, s. 5.

19 AJG, sygn. 576, s. 123—124.

20 *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*. Oprac. W. DOMIN, J. KOŁASA, E. TYRZYNA, S. ŻYGA. Red. S. INGLÓT. Wrocław 1956, s. 178—180.

21 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 203; F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793...*, s. 347, 350—353; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 6: *Dawne województwo katowickie*. Red. I. REJDUCH-SAMEK, J. SAMEK. Z. 4: *Dawny powiat częstochowski*. Oprac. P. MALISZEWSKI, A. MAŁKIEWICZ, I. REJDUCH-SAMEK, J. SAMEK. Warszawa 1979, s. 5; H. KOŁAWSKI: *Konopiska. Szkic monograficzny...*, s. 5.

22 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 14—15; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 177; A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu...*, s. 342.

23 AJG, sygn. 1584, s. 195—202; ADWŁ., AWAG, sygn. 0312, s. 136—137.

oraz Wierzchowiska. Nie wiadomo jednak, w jaki sposób te posiadłości trafiły w ich ręce²⁴.

Zakonnicy z Jasnej Góry prowadzili również działalność osadniczą. W czasie sprawowania urzędu prowincjała przez o. Michała Kamockiego, w latach 1599—1607, powstał przysiółek Korzonek, który założono na gruntach wsi Konopiska. W 1622 roku mieszkało tam 3 zagrodników²⁵.

W 1622 roku Stanisław Dobrzelowski obiecał przekazać paulinom po swej bezpotomnej śmierci dobra rodowe. Spisał on testament 23 marca 1626 roku, który 6 lipca 1626 roku zatwierdził administrator diecezji, archidiacon gnieźnieński Piotr Grochowicki²⁶. W testamencie S. Dobrzelowski zapisał zakonowi 30 000 złp na wsiach Wiewiec, Wola Wiewiecka i Łochińsk. Z wymienionych dóbr do swej śmierci miała korzystać małżonka donatora. W zamian S. Dobrzelowski wraz z żoną mieli zostać pochowani na Jasnej Górze w habicie paulińskim. Ponadto zakonnicy mieli odprawiać mszę w intencji zmarłych oraz wypłacać na codzienną mszę po 50 złp franciszkanom w Radomsku i Piotrkowie, dominikanom w Gidlach i Piotrkowie oraz bernardynom w Przyrowie. Gdyby S. Dobrzelowski pozostawił jakiegokolwiek długi, powinna je uregulować jego małżonka²⁷.

Po śmierci S. Dobrzelowskiego w 1626 roku doszło do sporów z jego spadkobiercami. Dobra były zadłużone i obciążone różnymi zapisami. Paulini musieli zwrócić długi S. Dobrzelowskiego w kwocie 5600 złp. W 1630 i 1631 roku Aleksander Trepka przekazał paulinom swoją część Wiewca i Woli Wiewieckiej za kwotę 1800 złp. Praw do tych części zrzekli się także bracia A. Treпки oraz ich żony. Swoje części przekazali też zakonowi inni członkowie rodu Trepków. W 1675 roku Stanisław Stobiecki z Kłomnic sprzedał Jasnej Górze swoją część w Woli Wiewieckiej za 6700 złp. W latach 1684—1686 Stobieccy przekazali klasztorowi swoje części Wiewca, Woli Wiewieckiej oraz Łochińska. Zatem w ostatecznym rozrachunku zakon kupił dobra po S. Dobrzelowskim, jednak jego krewniacy przez następne lata starali się odzyskać majątek, ale bez powodzenia. Od ok. 1690 roku do klucza wiewieckiego dołączono Krzywanice, które trafiły w posiadanie zakonu jako zastaw. W latach 1700—1728 w kluczu znalazła się również wieś Dębowiec. Klucz wiewiecki pozostawał w rękach paulinów jasnogórskich do 1798 roku, kiedy to z nadania władz pruskich

24 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15.

25 K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 136.

26 AJG, sygn. 413, s. 2—9, 20—23.

27 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „*Studia Claromontana*” 1985, t. 6, s. 161—168; IDEM: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 156—157.

przejął go mjr von Kleist. Wieś Dębowiec zaś władze pruskie przekazały Frankenowi²⁸.

W 1660 roku konwent jasnogórski zakupił od Hieronima i Wojciecha Burzyńskich wieś Biała za kwotę 6000 złp. Zakonnicy we wsi prowadzili pracę duszpasterską w kościele pw. św. Stanisława Biskupa w latach 1781—1791 i 1798—1801. Opiekowali się ponadto kościołem św. Marii Magdaleny w Żabieńcu. Około 1795 roku paulini utworzyli w Białej fabrykę papieru. Wieś została przejęta przez władze pruskie w 1796 roku, a rezydencję zakonną zlikwidowano na początku XIX wieku²⁹.

10 września 1660 roku paulini kupili od Anny Skórnik za 2000 złp folwark Kopskie. Z kolei w 1670 roku Wojciech Męciński († 22 marca 1670), prawdopodobnie zapisem testamentowym, przekazał zakonnikom folwark Minorowskie³⁰.

W 1658 roku sejm uchwalił konstytucję zezwalającą klasztorowi jasnogórskiemu na kupno lub zamianę dóbr Laski i Smardze. 24 lipca 1673 roku w grodzie wieluńskim podpisano umowę między konwentem a Zofią i Balcerem Madalińskimi, którzy za 20 000 złp sprzedali wsie Laski i Smardze. Swoich praw do obu wsi zrzekli się również sukcesorzy sprzedających: Teodor Krzemieniewski, Jakub Korwin Kochanowski, Jan Trzemeski, Feliks Jan Madaliński, Adam Sobański oraz córka Zofii Madalińskiej z pierwszego małżeństwa, Katarzyna Kowalska. Intrmisja do dóbr nastąpiła w dniach 11—12 sierpnia 1673 roku, co zostało wpisane do akt grodzkich wieluńskich. Umowę oblatowano w grodzie wieluńskim 8 kwietnia 1674 roku³¹. W 1728 roku utworzono tutaj odrębny klucz, w skład którego wchodziły wsie: Laski, Smardze i Nowa Wieś³².

W 1688 roku paulini jasnogórscy kupili od Józefa Podkockiego za wyderkaf w kwocie 18 000 złp wieś Krzywianice³³. Jednak ostatecznie dobra stały się własnością konwentu w 1699 roku, kiedy to wypłacono ostatnie należności³⁴. W latach 80. XVIII wieku wieś kupił Józef Taczanowski, od którego odkupił ją w 1790 roku Ludwik Bykowski. Paulini jasnogórscy mieli jednak na wsi zabezpieczoną znaczną kwotę 60 000 złp. Dopiero na mocy ugody podpisanej 6 października

28 AJG, sygn. 413, s. 73—75, 207, 223; AJG, sygn. 418, s. 92; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 161—168; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 157—164.

29 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 191; J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „*Studia Claromontana*” 2007, t. 25, s. 194—195; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15; AJG, sygn. 744, s. 39.

30 AGAD, ZDP, sygn. 2844, b. pag.; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15.

31 AJG, sygn. 888, s. 1—67, 76—83; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15.

32 AJG, sygn. 1332, s. 33.

33 AJG, sygn. 796, s. 3, 55; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15.

34 AJG, sygn. 796, s. 55—61.

1793 roku L. Bykowski oddał zakonowi 40 088 złp, a pozostałe 10 000 złp wraz z pięcioprocentowymi odsetkami miał przekazać dłużnik L. Bykowskiego, Ksawery Zakrzewski, podczaszy gnieźnieński. Paulini mieli prawo trzymać wieś jeszcze przez rok, a gdyby dłużnik nadal nie wywiązał się ze zobowiązań, Krzywanice miały pozostawać w rękach zakonu do czasu oddania pełnej kwoty. Paulini zapewnili sobie również prawo do korzystania z pastwisk w Krzywanicach dla dóbr wiewieckich oraz prawo pobierania drewna z lasów krzywanickich³⁵.

Od 1703 roku w źródłach występowała w granicach Częstochowy jurydyka o nazwie Zbereż. Na tym terenie wzniesiono później katedrę częstochowską. W 1782 roku jurydyka obejmowała folwark klasztorny, 16 domów, w tym karczmę i browar oraz suszarnię słodów. Z jurydyką związany był dom „Kowalszczyzna”, który został przekształcony w austerię. W 1703 roku w źródłach odnotowano również 4 folwarki: Lisiniec, Babibór, Gnaszyn i Pleszyn oraz 3 młyny, które nazywano „za Grabówką”³⁶.

W 1715 roku paulini za udzielenie pożyczki w kwocie 36 000 złp przejęli w zastaw od Rogojskich wsie Borowa i Brudzice. W 1724 roku obie wsie zakon kupił na własność za sumę 70 000 złp, na co wyraził zgodę już sejm niemy w 1717 roku³⁷.

Po 1715 roku dobra jasnogórskie tylko w powiecie lelowskim województwa krakowskiego składały się z: Częstochówki, Grabówki, Kawodrzy, Konopisk, Szarlejki, Lgoty, Kalei i Białej. Z kolei w powiecie radomszczańskim województwa sieradzkiego leżały wsie: Wiewiec, Wola Wiewiecka, Lgota, Krzywanice, Brudzice i Borowa. W ziemi wieluńskiej znajdowały się Laski i Smardze³⁸. Natomiast w 1721 roku paulini otrzymali wieś Młyny³⁹.

Podsumowując, do grupy dóbr ofiarowanych zakonnikom, dokupionych lub założonych przez paulinów należy zaliczyć: Białą, Błachownię, Błaszczyki, Borową, Brudzice, Dobrą Wodę, Gnaszyn, Gorzelnię, Jeleń, Kaczory, Kiedrzyn, Konopiska, Korzonek, Kopskie, Krzywanice, Laski, Lgotę, Leśniaki, Malicze, Młyny, Mokrą, Nową Wieś, Pawłówkę, Pleszyn, Piskoszowiznę, Polaszyn, Sitowiznę, Smardze, św. Barbarę, Trzepizury, Wiewiec, Wierzchowisko, Wolę Wiewiecką,

35 AJG, sygn. 1319, s. 103, 105—107; *Urządnicy wielkopolscy XVI—XVIII wieku. Spisy*. Oprac. A. BIENIASZEWSKI. W: *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku. Spisy*. Red. A. GAŚSIOROWSKI. T. 1: *Wielkopolska (województwo poznańskie i kaliskie)*. Z. 2: *Urządnicy wielkopolscy XVI—XVIII wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1987, s. 43.

36 AJG, sygn. 425, s. 3—28; F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793...*, s. 347, 350—353; D. ŻŁOTKOWSKI: *Pod pruskim zaborem 1793—1806*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 2: *W okresie niewoli 1793—1918*. Red. R. KOŁODZIEJCZYK. Częstochowa 2005, s. 19; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 16.

37 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15.

38 AJG, sygn. 1140, s. 25.

39 AJG, sygn. 1664, s. 144, 146—147.

Wyczerpy Mniejsze, Wyczerpy Większe, Wygodę, jurydykę Zbereż w Częstochowie oraz folwarki: Pleszyn, Lisiniec, Świerc⁴⁰.

Na podstawie zachowanego materiału archiwalnego można określić liczbę dymów w niektórych wsiach darowanych, dokupionych lub założonych przez paulinów. Materiał ten przedstawiono w tabeli 1. Jak wynika z jej zawartości, w Wiewcu i Woli Wiewieckiej liczba dymów w ciągu 105 lat nie zwiększyła się, a wzrosła dopiero w 1775 roku. Wzrost liczby gospodarstw wiązał się zapewne ze spadkiem ich areału, ale brak pewności, czy w tym wypadku tak było. W 1719 roku we wsiach Brudzice i Borowa liczba gospodarstw wynosiła 28, czyli generalnie niewiele. Z kolei w 1757 roku tylko we wsi Brudzice było 29 gospodarstw. Należy zatem sądzić, że ich liczba w obu wsiach zwiększyła się, ale nie wiadomo jak bardzo. We wsiach Biała, św. Barbara, Gnaszyn i Konopiska liczba gospodarstw w ciągu jednego roku — według WDJ i WDŁ — spadła aż o 10,59. Trudno jednak powiedzieć, z czego to wynikało.

Tabela 1. Liczba dymów w dobrach darowanych, dokupionych i założonych przez paulinów

Wieś	Rok	Liczba dymów	WDJ	WDŁ
Wiewiec, Wola Wiewiecka	1649	54	100,00	—
	1754	54	100,00	100,00
	1775	74	137,04	137,04
Konopiska	1684	54	100,00	—
Brudzice, Borowa	1719	28	100,00	—
Brudzice	1757	29	103,51	103,51
Krzywanice	1775	16	100,00	—
Biała, św. Barbara, Gnaszyn, Konopiska	1793	170	100,00	—
	1794	152	89,41	89,41

Źródło: AJG, sygn. 281, s. 2—5; AJG, sygn. 1171, s. 3; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1152, s. 1; AJG, sygn. 418, s. 1—7; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 172; AJG, sygn. 1286, s. 104—105, 255—258, 258—259.

40 AJG, sygn. 421, s. 99—109; AJG, sygn. 413, s. 73—75, 207, 223; AJG, sygn. 418, s. 92; J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 194—195; AJG, sygn. 744, s. 39; AGAD, ZDP, sygn. 2844, b. pag.; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 425, s. 3—28; AJG, sygn. 1664, s. 144, 146—147; *Regestr diecezjów Franciszka Czaykowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783—1784*. Do druku podał S. GÓRZYŃSKI. Przepisami i wstępem opatrzyli: K. CHŁAPOWSKI, S. GÓRZYŃSKI. Warszawa 2009, s. 44, 276—279, 285; D. ŻŁOTKOWSKI: *Pod pruskim zaborem...*, s. 19; F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa*

2.2.3. Dobra zastawne

W 1659 roku paulini prawdopodobnie udzielili pożyczki w kwocie 4000 złp wojewodzie krakowskiemu Stanisławowi Warszyckiemu. W zamian do czasu spłaty zobowiązań przejęto wieś Parzymiechy. Pozostawała ona dosyć krótko w rękach przeora jasnogórskiego, ponieważ nie pojawiała się później w źródłach zakonnych⁴¹.

W dniu 17 marca 1724 roku prowincjał o. Konstanty Moszyński wykupił za 30 000 złp wsie Danków i Rembielice leżące w ziemi wieluńskiej. Obie znajdowały się w rękach Dombrowskiego, który trzymał je w zastawie w zamian za pożyczkę udzieloną Ludwikowi Pocijowi, hetmanowi wielkiemu litewskiemu. Zakon wypłacił sumę dłużną, dzięki czemu otrzymał w użytkowanie obie wsie na 3 lata. L. Pocij prawdopodobnie oddał 30 000 złp w dwóch ratach w 1725 i 1726 roku i wsie wróciły do niego. W obu wsiach w 1725 roku znajdowało się 80 dymów⁴².

W latach 1726—1730 Jan Skarbek, na Rudkach i Rykałach podkomorzy czerski, pożyczył od konwentu jasnogórskiego sumę 74 400 złp. W zamian oddał w zastaw dobra Głusków, Łętów i Wrzosów z folwarkiem Stara Wola oraz część wsi Witka leżącej na ziemi czerskiej. Dobra pozostawały w rękach konwentu do 1733 roku⁴³.

W 1729 roku chorąży większy piotrkowski i mniejszy sieradzki Antoni Moszyński pożyczył od polskiej prowincji paulinów kwotę 26 000 złp. Zobowiązał się do oddania pieniędzy najpóźniej w 1733 roku. Okazało się jednak, że nie był w stanie zwrócić długu, dlatego przekazał w zastaw klasztorowi jasnogórskiemu swoją wieś Zakrzewo leżącą w województwie sieradzkim⁴⁴.

W 1729 roku Karol Odrowąż Sedlnicky pożyczył od paulinów 140 000 złp na wykup dóbr Ostromęczyn, Kisielów i Chłopkovo w powiecie mielnickim w województwie podlaskim. Dobra te były w użytkowaniu klasztoru jasnogórskiego do chwili oddania pożyczki. Niestety nie udało się ustalić, kiedy to nastąpiło⁴⁵.

w latach 1660—1793..., s. 347, 350—353; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15—16; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 191, 203; F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793...*, s. 347, 350—353; *Katalog zabytków sztuki...* T. 6, s. 5; H. KOŁAWSKI: *Konopiska. Szkic monograficzny...*, s. 5; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 136; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 161—168; IDEM: *Parafia Wiewiec...*, s. 156—164.

41 AJG, sygn. 1664, s. 144, 146—147.

42 AJG, sygn. 1008, s. 3—8, 11—12, 33—37, 47—48.

43 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15; AJG, sygn. 537, s. 1120—1126; AJG, sygn. 1007, s. 3—7, 16—17, 21—25, 28—31, 37, 41, 44—48, 51; AJG, sygn. 305, s. 1—9.

44 AJG, sygn. 1352, s. 45—47; *Urzednicy wojewodztw łęczyckiego i sieradzkiego XVI—XVIII wiek. Spisy*. Oprac. E. OPALIŃSKI, H. ŻEREK-KLESZCZ. Red. A. GĄSIOROWSKI. Kórnik 1993, s. 110 (poz. 726), 135 (poz. 943), 276.

45 AJG, sygn. 537, s. 1180—1187.

W latach 1745—1747 paulini posiadali w zastawie od Jana Rogojskiego część wsi Lgota, Wiewiórszczyzna i Zaleszczyzna⁴⁶. Z kolei w latach 1752—1756 paulini udzielili pożyczki Walentemu Sariuszowi Rogojskiemu i jego synowi Wojciechowi oraz Rylskim w kwocie 152 884,15 złp. W zamian klasztor jasnogórski przejął trzecią część Wilkowiecka. Rogojscy i Ryłscy spłacili tylko część sumy dłużnej, dlatego w 1767 roku doszło do ugody konwentu z kpt. wojsk koronnych Michałem Kicińskim, który nabył prawa do wsi i w 1772 roku wykupił Wilkowiecko za 81 000 złp⁴⁷.

Do dóbr zastawnych należy zaliczyć: Parzymiechy, Danków, Rembielice, Głosków, Łętów, Wrzosów, folwark Stara Wola, część wsi Witka, Zakrzewo, Ostromęczyn, Kisielów, Chłopkowo, część wsi Lgota, Wiewiórszczyzna i Zaleszczyzna oraz trzecią część Wilkowiecka. Posiadłości te znajdowały się w użytkowaniu klasztoru przez kilka lat, z wyjątkiem Zakrzewa, który pozostał w posiadaniu zakonu aż do lat 90. XVIII wieku.

2.2.4. Starostwo kłobuckie

Na mocy konstytucji sejmowej z 1658 roku klasztor jasnogórski otrzymał w wieczystą dzierżawę część starostwa krzepickiego z ośrodkiem w Kłobucku. W konstytucji zapisano, „Iż to miejsce święte pod ten czas Rzeczpospolitej bardzo potrzebne i osobiwym od różnych nieprzyjaciół zaszczytem będące, zakonnicy tameczni [...] trzymali...”. W dniu 21 sierpnia 1658 roku na mocy tej konstytucji sejmowej król Jan Kazimierz Waza wydał specjalny przywilej przekazujący dobra kłobuckie paulinom, którzy otrzymali miasto Kłobuck wraz ze wszystkimi młynami i karczmami, poddanymi, rzemieślnikami, z przyległościami i ziemią wójtowską oraz z rolami sołtysimi. Zgodnie z przywilejem królewskim wszystkie plony i dochody miały być przekazywane na utrzymanie twierdzy jasnogórskiej. Ponadto dobra kłobuckie oraz wsie Smardze, Wola Wiewiecka, Laski i Biała zostały zwolnione z wszelkich podatków wojskowych i hiberny. Paulini zaś mieli utrzymywać mury obronne, załogę, broń i amunicję w twierdzy jasnogórskiej. Dobra kłobuckie leżały na obszarze powiatu lelowskiego w województwie krakowskim⁴⁸.

46 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15.

47 AJG, sygn. 1427, s. 1—4, 33—36, 107—108, 113, 183—185, 201—203; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15.

48 Wykaz starostów krzepickich: K. CHEŁPOWSKI: *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565—1795. (Materiały źródłowe)*. Warszawa—Bellerive-sur-Allier 2017, s. 72—73; J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra. Dzieje*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 7. Red. S. WIELGUS et al. Lublin 1997, s. 1073; AJG,

Paulini musieli jednak wykupić te ziemie z rąk dotychczasowych dzierżawców. W latach 1663—1674 klasztor jasnogórski nabył prawa do Kłobucka, Huty, Walenczowa ze Starą Hutą (Huta) i sołectwem oraz karczmą, Zakrzewa, Zagórza, Miedźna, Ostrowa, Kuźnicy Łojkowskiej, Łobodnego, młyna pod Miedźnem, sołectwa w Pierzchnie i Miedźnie, folwarku Kopskie, młyna Siatki, Kocina, Białej, Wręczycy. W 1664 roku po wygaśnięciu dożywocia w ręce paulinów przeszły wsie Grodzisko i Pierzchno. Ponadto w latach 1675—1747 zakonnicy kupili na obszarze Kłobucka 2 domy, 6 placów miejskich, 12 pól i łąk (24 przymiarki) i zamienili 3 pola i łąkę, w tym w 1715 roku z konwentem kanoników regularnych zamieniono tzw. rolę erekcyjną o powierzchni 15 zagonów. W sumie za przejęcie starostwa kłobuckiego konwent jasnogórski zapłacił 337 237 złp⁴⁹.

9 listopada 1669 roku na sejmie koronacyjnym król Michał Korybut Wiśniowiecki potwierdził dotychczasowe przywileje uzyskane przez klasztor jasnogórski oraz nadanie starostwa kłobuckiego. Podobne dokumenty wydali Jan III Sobieski (8 maja 1676) i August II (19 sierpnia 1699)⁵⁰.

W nomenklaturze zakonnej starostwo kłobuckie nazywano dobrami zagórskimi, ponieważ ośrodek administracyjny znajdował się we wsi Zagórze⁵¹. Od momentu przejścia dóbr paulini piastowali urząd starosty, który posiadał pełnię władzy publiczno-prawnej sprawowanej w imieniu króla. Starostowie pełnili funkcje policyjno-sądownicze, sprawując sądownictwo patrymonialne w imieniu władcy, w specjalnych księgach sądowych zapisywali ugody i kontrakty kupna-sprzedaży, mianowali urzędników, zbierali daniny i organizowali pracę w fol-

sygn. 1183, s. 25—27; AJG 1155, s. 53, 237—243; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta...*, s. 37; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 1. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1880, s. 855; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 4. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1883, s. 178. Przywilej królewski potwierdzili m.in. biskupi: lwowski Jan Tarnowski, krakowski Andrzej Trzebicki, wrocławski Kazimierz Czartoryski, wileński Jan Zawisza, poznański Wojciech Tolibowski, płocki Jan Gembicki, warmiński Wacław Leszczyński, nominat gnieźnieński Jan Stefan Wydźga, nominat łucki i kanclerz koronny Mikołaj Prażmowski, ponadto dostojnicy świeccy: wojewoda poznański Jan Leszczyński, wojewoda kaliski Karol Grudziński, wojewoda podolski Aleksander Stanisław Bełżecki, wojewoda chełmski Jan Kos, kasztelan wojnicki Jan Wielopolski, Jerzy Lubomirski, marszałek wielki litewski Krzysztof Zawisza, kanclerz wielki litewski Krzysztof Pac, podkanclerzy litewski Aleksander Naruszewicz, prepozyt miechowski, sekretarz wielki królewski Wojciech Koryciński, referendarz koronny Andrzej Morsztyn, podkomorzy królewski (koronny) Gottard Wilhelm Butler i sędzia krakowski Władysław Lubowiecki. Zob. AJG, sygn. 575, s. 32—36.

49 AJG, sygn. 96, s. 41, 53—54; AJG, sygn. 118, s. 1—2; AJG, sygn. 1183, s. 121, 143—144; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta...*, s. 46—48.

50 AJG, sygn. 1664, s. 133—139.

51 AJG, sygn. 118, s. 37.

warkach. Tenutariusze zatwierdzali urzędników miejskich i wiejskich, a także zatwierdzali i potwierdzali przywileje mieszczan i chłopów⁵².

W Kłobucku prawdopodobnie jeszcze przed lokacją miasta funkcjonowały jarmarki. Pierwszy odbywał się we wspomnienie św. Małgorzaty (13 lipca), patronki kościoła parafialnego, a drugi na św. Marcina (11 listopada). Już w XVI wieku w mieście organizowano 7 jarmarków i cotygodniowy targ we wtorki. Jednak handel miał charakter lokalny⁵³.

Paulini otrzymali starostwo kłobuckie jako swego rodzaju wynagrodzenie za wierną postawę wobec Rzeczypospolitej i króla w czasie potopu oraz za zniszczenia, jakich dokonały wojska szwedzkie w dobrach klasztornych. Dlatego też zakon uważał starostwo kłobuckie za swoją własność⁵⁴.

Dobra kłobuckie składały się z miasta Kłobucka, przedmieść: Staromieścia i Zawady oraz wsi i innych jednostek osadniczych: Zagórza, Zakrzowa, Łobodnego, Miedźna, Kocina, Ostrowa, Łojek, Wręczyca, Dobrej, Brzóska, Siatek, Żerdzin, Białej, Walenczowa, Huty (Stara Huta), Grodziska i Pierzchna. Folwarki funkcjonowały w Zagórzu, Zakrzowie, Łojkach, Białej Królewskiej, Hucie, Miedźnie, Wręczyca, Walenczowie, Łobodnem, Grodzisku, Ostrowach, Puchałach i Kocinie. Natomiast w 1765 roku do klucza kłobuckiego dołączono Wilkowiecko i Świerc, gdzie również działały folwarki⁵⁵.

W czasie lustracji przeprowadzonej w latach 1659—1664 ujawnił się spór prawny pomiędzy konwentem a starostą krzepickim Hiacyntem Michałowskim, który starał się utrzymać w swoich rękach Hutę, Walenczów, Grodzisko i Pierzchno. Zastrzegł, że należą one do starostwa krzepickiego i nie podlegają klasztorowi jasnogórskiemu⁵⁶. Jednak zakon zdołał obronić swój stan posiadania, o czym świadczą późniejsze dokumenty, w których odnotowywano wszystkie miejscowości jako należące do dóbr jasnogórskich. W lustracji przeprowadzonej w 1789 roku zapisano, że w skład starostwa wchodziły: Kłobuck, Zagórze, Zakrzew, Łobodne, przysiółek Łobodnego na Nowinach, Walenczów, Hutka, Ostrowy,

52 AJG, sygn. 118, s. 3—90; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 268—269, 318, 418—419.

53 Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta...*, s. 38—39; J. KWIATEK, T. LIJEWSKI: *Leksykon miast polskich*. Warszawa 1998, s. 309.

54 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 180—181.

55 AJG, sygn. 421, s. 99—109; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 26—27, 29—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: Powiat łelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 544—550.

56 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 41—45; K. CHŁAPOWSKI: *Starostwie niegrodowi w Koronie...*, s. 72.

Kocin, Grodzisk, Pustkowie Grodziskie, Dembowa, Pierzchno, Miedźno, Pustkowie Borowe, Wręczyca, Borowie Wręczyckie, pustka Siatki, pustka Długi Kąt, Łojki oraz Biała⁵⁷.

Na podstawie zachowanych źródeł można określić liczbę dymów we wsiach należących do starostwa kłobuckiego (tabela 2). W ujęciu WDJ widać wzrost liczby dymów, natomiast według WDŁ wzrost miał miejsce do 1789 roku, a następnie w ciągu 2 lat liczba dymów spadła o niecałe 2 pkt. Trzeba jednak podkreślić, że w 1791 roku nie zachowały się dane ze wszystkich jednostek osadniczych (Nowiny, Puchały, Pustkowie). Natomiast w 1794 roku zapisano wszystkie dymy z uwzględnieniem folwarków, karczem, browarów i gorzelni — było ich łącznie 1174. Z zachowanych danych wynika, że liczba dymów w dobrach kłobuckich systematycznie wzrastała. Mogło to wynikać z przyrostu naturalnego, ale też z akcji osadniczej prowadzonej przez przeorów jasnogórskich.

Tabela 2. Liczba dymów w starostwie kłobuckim

Rok	Liczba dymów	WDJ	WDŁ
1659—1664	205	100,00	—
1783	705	343,90	343,90
1789	877	427,80	124,40
1791	860	419,51	98,06
1794	1174	572,68	136,51

Źródło: AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1156, s. 1, 73—77; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 26—27, 29—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 572.

W 1783 roku komisja na czele z generałem artylerii koronnej Alojzym Brühlem przeprowadziła w starostwie kłobuckim lustrację. Spisano przychody oraz robocizny, do jakich byli zobowiązani poddani. Ponadto unormowano organizację i finansowanie załogi twierdzy jasnogórskiej. Odtąd na potrzeby twierdzy ze starostw kłobuckiego i brzeźnickiego (od 1717 roku w posiadaniu zakonu) należało przeznaczyć 30 000 złp, a dodatkowe 11 000 złp z innych dóbr klasztornych⁵⁸.

⁵⁷ *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 553—571; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 572.

⁵⁸ AJG, sygn. 541, s. 180—185; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 171—174; A. HNIĘKO: *Brühl Alojzy Fryderyk Józef*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 3. Kraków 1937, s. 13—16.

Także w 1783 roku doszło do sporu z kanonikami regularnymi z Kłobucka, którzy zażądali zwrotu należących do nich posesji, pól, łąk, młynów i lasów⁵⁹. Spór ten toczył się do 1790 roku. W wyniku ugody paulini utracili tzw. rolę erekcyjną (740 zagonów), na której wzniesiono murowany dwór i zabudowania gospodarcze, funkcjonował tutaj także ogród. Utracono również grunt Malec, 2 młyny z rolami na rzece Czarna Oksa, 7 łąk, niwkę pod Zagórzem oraz las Spiczak należący do Huty. Straty, jakie poniósł wówczas konwent jasnogórski, oszacowano na 3000 złp rocznie⁶⁰.

W czasie obrad Sejmu Wielkiego (1788—1792) posłowie podnieśli sprawę możliwości konfiskaty dóbr kościelnych. Zwrócono także uwagę na starostwa kłobuckie i brzeźnickie. Hugon Kołłątaj proponował, aby odebrać starostwa paulinom i zlicytować je, a zdobyte środki przekazać na potrzeby armii. Szacował, że Rzeczpospolita uzyska ze sprzedaży starostw kłobuckiego i brzeźnickiego 160 000 złp. W czasie swojej mowy na forum sejmowym Ignacy Wybranowski zaproponował, aby dochody z obu starostw lepiej wykorzystać. Szacował z przesadą, że roczny przychód z nich pochodzący będzie wynosić 100 000 złp. Natomiast kasztelan wieluński Ludwik Karśnicki wystąpił przeciw konfiskacie starostw przekazanych paulinom na utrzymanie twierdzy jasnogórskiej. Piotr Ożarowski przypomniał, że lustracja z 1783 roku ustaliła przychody z obu starostw na 30 000 złp. Był też przeciwny natychmiastowej konfiskacie dóbr. Wreszcie poseł Wojciech Suchodolski żądał, aby odebrać paulinom komendę nad twierdzą, zapominając, że już od 1765 roku dowódcą garnizonu był oficer mianowany przez króla. Ostatecznie uchwalono konstytucję sejmową pt. *Forteca częstochowska*. Na jej mocy Komisja Skarbowa i Komisja Wojskowa miały dokonać kolejnej lustracji starostw kłobuckiego i brzeźnickiego oraz obliczyć, jakie przychody z nich uzyskiwano. W zależności od ich wysokości należało ustalić liczebność garnizonu częstochowskiego⁶¹. Lustrację przeprowadzono w 1789 roku i odtąd przychody w całości były przeznaczane na wyposażenie twierdzy, chociaż starostwami nadal zarządzali urzędnicy zakonni⁶².

59 AJG, sygn. 78, s. 15—18. Klasztor Kanoników Regularnych laterańskich w Kłobucku ufundował w 1454 roku Jan Długosz, zob. Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta...*, s. 33.

60 AJG, sygn. 96, s. 24, 33, 36, 41, 45—47, 53—54, 117—118; AJG, sygn. 97, s. 93; AJG, sygn. 99, s. 109; AJG, sygn. 100, s. 2; AJG, sygn. 101, s. 71; AJG, sygn. 1183, s. 97—102; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta...*, s. 36.

61 R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół...*, s. 309—310, 424—426.

62 AJG, sygn. 1134, s. 51—53; AJG, sygn. 541, s. 530—544, 554—559; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta...*, s. 51. W 1789 roku sejm uchwalił nowe stawki kwarty, które spowodowały, że dzierżawcy prawie w ogóle nie mieli zysków z królewskiej, zob. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA: *Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1984, s. 59—61.

Reasumując, starostwo kłobuckie składało się z miasteczka Kłobuck oraz ze wsi i osad: Zagórza, Zakrzewa, Łobodnego, przysiółka Łobodnego na Nowinach, Walenczowa, Hutki, Ostrowa, Kocina, Grodziska, Pustkowie Grodziskiego, Dembowej, Pierzchna, Miedznej, Pustkowie Borowego, Wręczyca, Borowia Wręczyckiego, pustki Długi Kąt, Łojek, Białej i Walenczowa.

2.2.5. Starostwo brzeźnickie

Pierwsze informacje dotyczące starostwa brzeźnickiego, do jakich udało się dotrzeć, pochodzą z 1564 roku⁶³. Starostwo brzeźnickie miało charakter niegrodowy, tzn. nie był to publiczny okręg sądowy. Jednak zarządcy tego typu starostw mieli te same kompetencje co starostowie grodowi. Wyjątkiem była jurysdykcja prawna wobec szlachty. Dlatego starostowie niegrodowi sprawowali w imieniu króla władzę publiczno-prawną na danym terytorium. Głównym zadaniem tych starostów było pełnienie funkcji policyjno-sądowniczych, co przejawiało się w sprawowaniu sądów patrymonialnych. Ponadto zbierali daniny i organizowali pracę w folwarkach, zatwierdzali urzędników miejskich i wiejskich, potwierdzali przywileje miast i wsi, dbali o odpowiedni stan infrastruktury obronnej na terytorium starostwa. Wszystkie kompetencje starostów były wymieniane przez kancelarię królewską w dokumencie przekazującym zarząd nad starostwem⁶⁴.

Zgodnie z lustracją z 1616 roku starostwo brzeźnickie zostało przekazane po raz pierwszy w dzierżawę w 1565 roku Hieronimowi Bużeńskiemu, żupnikowi wielickiemu. Pożyczył on bowiem Zygmuntowi Augustowi 10 000 złp i w zamian otrzymał dzierżawę, którą trzymał w latach 1565—1578. Kolejni dzierżawcy to: Piotr Bużeński (1578—1584), Piotr Szreniawa (1584—1585), Piotr Merdyński (1585—1603), Aleksander Koniecpolski (1603—1609), Mikołaj Płaza (1609—1615/1616), Krzysztof Płaza (1616—1629), Aleksander Płaza (1629—1652), Wojciech Męciński (1652—1655), Hieronim Olszowski (1655—1677), Marcin Mielecki (1679—1698), Rafał i Magdalena Mieleccy (1698—1706) oraz Aleksander Ścibor Chełmski (1715—1717)⁶⁵.

Trzeba również zaznaczyć, że część posiadłości należących do starostwa brzeźnickiego była wyłączona spod zarządu starosty. Zgodnie bowiem ze zwyczajem

63 AJG, sygn. 1199, s. 29—32.

64 K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV...*, s. 258, 268—269, 318, 418—419; pisał o tym też: K. CHŁAPOWSKI: *Starostowie niegrodowi w Koronie...*, s. 11—50.

65 AJG, sygn. 1166, s. 3—4; AJG, sygn. 1127, s. 5, 7, 9, 29; AJG, sygn. 1178, s. 11—67, 69—95; AJG, sygn. 1267, s. 3; *Urządnicy województw łęczyckiego...*, s. 206; K. CHŁAPOWSKI: *Starostowie niegrodowi w Koronie...*, s. 171—172.

pojedyncze wsie lub wójtostwa król przekazywał innym osobom. Byli to z reguły przedstawiciele drobnej szlachty, potomkowie żołnierzy wybranieckich lub zasłużonych żołnierzy plebejskiego pochodzenia⁶⁶. Dlatego też Brzeźnica, Pajęczno, Gajęcice i Wąsosz w latach 1668—1698 znajdowały się w rękach innych dzierżawców niż starostowie brzeźnickcy. Wieś Wąsosz w latach 1717—1720 była w zarządzie Jana Nekandy Trepki⁶⁷, natomiast wójtostwo w Starej Brzeźnicy w latach 1688—1691 pozostawało w dzierżawie Andrzeja i Bogumiły z Drogoszowskich Wolskich. Następnie wójtostwo przejęli Józef i Marianna z Kuczkowskich Podchoccy⁶⁸. W 1712 roku August II wydał przywilej na wójtostwo Waclawowi Wojnowskiemu, towarzyszeni chorągwi pancernej łowczego koronnego Jakuba Zygmunta Rybińskiego. W. Wojnowski przejął wójtostwo w 1713 roku i przekazał je paulinom w 1718 roku⁶⁹.

Na podstawie konstytucji sejmu niemego z 1 lutego 1717 roku starostwo brzeźnickie przekazano konwentowi paulinów na Jasnej Górze. Do starostwa przyłączono również wieś Dębowiec, mimo że leżała ona już poza obrębem tenuty brzeźnickiej. Zakon otrzymał starostwo „na wieczność”, a wszystkie przychody czerpane z jego dóbr były przeznaczone na utrzymanie twierdzy jasnogórskiej. Paulini w 1718 roku wpisali dokumenty przejęcia dóbr brzeźnickich do akt grodzkich krakowskich, sieradzkich i piotrkowskich⁷⁰. W dniu 1 czerwca 1718 roku król August II w Rydzynie wydał paulinom jasnogórskim przywilej potwierdzający przekazanie im starostwa brzeźnickiego. Przywilej królewski został wpisany do Metryki Koronnej w 1748 roku⁷¹.

Starostwo brzeźnickie leżało na terytorium województwa sieradzkiego i powiatu radomszczańskiego (pisano wówczas radomskiego). Starostwo składało się z miasteczek Brzeźnica i Pajęczno oraz wsi: Bętków (Bądków), Dupice (Dubidze), Dworszowice, Dylów, Gajęcice, Kruplin, Majdy, Patrzykowice, Siedlec, Stara Brzeźnica, Trzeczka, Wąsosze, Wąsowskie, a także z osad i przysiółków: Borowe, Grobelne, Koły pod Wąsoszą, Łodzin, Łyki pod Wąsoszą, Patrzyków, Pustkowie Gajęckie, Pustkowie Wąsowskie (Kule), Stoczki, Strzelce, Wróże Wąsowskie i Zabranów. Poza starostwem leżała wieś Dębowiec, którą klasztor jasnogórski

66 A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA: *Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 44.

67 AJG, sygn. 1178, s. 11—67; AJG, sygn. 1127, s. 33; AJG, sygn. 1402, s. 2—4, 19, 21, 23.

68 AJG, sygn. 1402, s. 2—4, 19, 21, 23.

69 AJG, sygn. 1176, s. 5—18, 18—24; *Urzednicy centralni i nadworni Polski XVI—XVIII wiek. Spisy*. Oprac. K. CHŁAPOWSKI et al. Red. A. GAŚSIOROWSKI. Kórnik 1992, s. 74.

70 AJG, sygn. 1178, s. 83; AJG, sygn. 1155, s. 163—164, 237—243; AJG, sygn. 1128, s. 82—83; AJG, sygn. 812, s. 5; AJG, sygn. 1124, s. 37—38; AJG, sygn. 1402, s. 5; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* T. 1, s. 855; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 7. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1886, s. 818; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 193; J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 199.

71 AJG, sygn. 494, b. pag.; AJG, sygn. 1267, s. 3; AJG, sygn. 2450, s. 10—11.

również otrzymał w zarząd. W 1733 roku do starostwa brzeźnickiego włączono wieś zastawną Zakrzewo, którą paulini trzymali z tytułu niespłaconej przez Antoniego Moszyńskiego pożyczki. W 1791 roku w materiałach dotyczących starostwa pojawiła się Zimna Woda, gdzie pracował parobek⁷².

Paulini jednak, podobnie jak w przypadku starostwa kłobuckiego, musieli wykupić prawa dotychczasowych dzierżawców. W latach 1718—1727 nabyto prawa do miasteczek Brzeźnica i Pajęczno, wójtostwa w Starej Brzeźnicy oraz prawa do wsi i osad: Dębowiec, Trzepce, Wąsosz, Dupice i Gajęcice⁷³.

Mimo przekazania umówionych kwot dotychczasowym dzierżawcom część z nich zgłaszało pretensje finansowe wobec paulinów. Franciszek i Jędrzej Rychłowski, chorążycy sieradzcy, zgłosili pretensje do wsi Gajęcice. Doszło nawet do zajazdu zorganizowanego przez Rychłowskich na sporne dobra. Ostatecznie zawarto tzw. kompromis przyjacielski, w wyniku którego paulini zapłacili 20 000 złp, a Rychłowski zrezygnowali z wszelkich pretensji w imieniu własnym i swoich dziedziców⁷⁴.

Dochodziło również do sporów granicznych z okoliczną szlachtą. Między innymi w 1776 roku Michał Walewski wszczął spór graniczny między swoją wsią Jelną a Kruplinem. Sprawa ciągnęła się do 1786 roku i została rozwiązana polubownie⁷⁵.

Paulini jako starostowie regulowali wszystkie kwestie związane z podatkami, czynszami i opłatami, ale również wszelkie sprawy związane z gospodarką i organizacją władz miejskich w Brzeźnicy i Pajęcznie. Mieszczanie odwoływali się do paulinów w kwestiach ucisku podatkowego ze strony państwa. Administracja zakonna kontrolowała również księgi sądów miejskich prowadzone przez burmistrza i rajców. W razie konfliktów z administracją mieszczanie odwoływali się do przeora jasnogórskiego⁷⁶. Przykładem było wysłanie do Brzeźnicy w 1788 roku komisji zakonnej, której zadaniem było uregulowanie wszelkich spraw miejskich. W skład komisji weszli: zarządca starostwa brzeźnickiego o. Dominik Smagalski oraz dwóch wyznaczonych przez prowincjała zakonników: o. Piotr Sikorski i o. Gaudenty Wałęcki⁷⁷.

72 AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55, 76—85, 118—122, 133—137; AJG, sygn. 417, s. 3—7, 31—47, 57—58, 60—64; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1124, s. 37—38; AJG, sygn. 1127, s. 7; AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 82—83; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 29—36, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1199, s. 29—31; 37—42; AJG, sygn. 1349, s. 7—9; AJG, sygn. 1352, s. 45—47; AJG, sygn. 1402, s. 5.

73 AJG, sygn. 1166, s. 1, 3—4; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1202, s. 135—136.

74 AJG, sygn. 1248, s. 117—118, 121—123, 125—126.

75 AJG, sygn. 1323, s. 9—216.

76 AJG, sygn. 1182, s. 41—43, 57—65, 75—87, 127.

77 AGAD, KMP, sygn. 8, mfl. 24383, s. 69.

Wreszcie administratorzy zakonni musieli reagować w razie problemów ekonomicznych czy klęsk naturalnych, które zagrażały poddanym i folwarkom. Przykładem może być pomoc udzielona poddanym w 1792 roku. Wówczas to chłopci mieszkający w Gajęcicach, Bętkowie i Wąsoszy ponieśli znaczne straty spowodowane gradobiciem. Mimo że paulini nie czerpali przychodów ze starostwa brzeźnickiego, wsparli chłopów, przekazując im 80,50 k. zboża oraz pewną kwotę na zakup zwierząt. Władze państwowe zaalarmowane przez zakon dokonały lustracji i doceniając postawę paulinów, postanowiły zwrócić wyłożone kwoty, czyli 21 837,19 złp. Ponieważ jednak w skarbie nie było pieniędzy, zakon został zwolniony z 4 rat kwarty⁷⁸.

Paulini w starostwie brzeźnickim oraz w Dębowcu mieli łącznie 9 folwarków: w Dworszowicach, Kruplinie, Gajęcicach, Dupicach (Dubidze), Starej Brzeźnicy, Pajęcznie, Wąsoszy (1765), Dębowcu i Zakrzewie⁷⁹. Łącznie zatem starostwo brzeźnickie liczyło 2 miasteczka, 9 wsi, wieś poza starostwem, czyli Dębowiec, i 15 innych jednostek osadniczych.

Można również określić liczbę dymów w starostwie brzeźnickim, co ilustruje tabela 3. Porównując dane z lat 1616 i 1666, widać duży spadek liczby dymów. Wynikał on zapewne ze zniszczeń wojennych w czasie potopu. W ujęciu WDJ zauważalny jest stały wzrost liczby dymów po 1664 roku. Z kolei według WDŁ widać wzrost liczby dymów z wyjątkiem okresu po potopie i 1794 roku. Trzeba pamiętać, że Stanisław August w 1792 roku odebrał paulinom Pajęczno, Dylów i Siedlec, dlatego liczba dymów w 1794 roku była mniejsza. Z danych wynika, że liczebność dymów stale rosła, świadczy to o rozwoju demograficznym w dobrach brzeźnickich. Jednak zwiększenie liczby gospodarstw przynosiło z reguły zmniejszenie areалу działek chłopskich — ilość ziemi bowiem nie zwiększała się, zmniejszano więc nadziały chłopskie.

Po 1764 roku król Stanisław August Poniatowski zaczął podważać prawo zakonu do starostwa brzeźnickiego. W 1766 roku Komisja Skarbowa rozpatrywała, czy klasztor jasnogórski miał prawa do starostwa. Jednak tym razem, dzięki patronowi sądowemu Węgrzyckiemu, król Stanisław August potwierdził prawo klasztoru jasnogórskiego do starostwa brzeźnickiego⁸⁰.

W czasie obrad Sejmu Wielkiego (1788—1792), jak już wspomniano, pojawiły się projekty odebrania paulinom starostw brzeźnickiego i kłobuckiego⁸¹. Mimo

78 AJG, sygn. 1134, s. 18—19, 51—53.

79 AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137; AJG, sygn. 417, s. 31—57, 60—64; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1256, s. 47—55; AJG, sygn. 1352, s. 45—47; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 594.

80 AJG, sygn. 1567, s. 199—200; AJG, sygn. 540, s. 370.

81 R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół...*, s. 309—310, 424—426.

sprzeciwu zakonu utracił on wszystkie przychody, które były kierowane do skarbu koronnego, paulini jednak nadal zarządzali dobrami⁸².

Tabela 3. Liczba dymów w starostwie brzeźnickim

Rok	Liczba dymów	WDJ	WDŁ
1616	182	100,00	—
1666	100	54,94	54,94
1754	275	151,10	275,00
1765	298	163,74	108,36
1783	448	246,15	150,33
1789	596	327,47	133,04
1794	449	246,70	75,34

Źródło: AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1156, s. 75, 77; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 29—36; AJG, sygn. 1132, s. 14, 16, 18, 26—27, 30—31, 35; AJG, sygn. 1139, s. 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1256, s. 47—55; AJG, sygn. 1268, s. 53—79, 83—87; AJG, sygn. 1349, s. 7—9; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 610.

30 marca 1792 roku odłączono od starostwa miasteczko Pajęczno i wieś Dylów, Będków oraz Siedlec wraz z wójtostwami. Dobra te przeszły do skarbu państwa, a następnie przekazano je w dzierżawę Ciemnowskiemu. Uznano bowiem, że zostały one przed 1717 rokiem powierzone innym dzierżawcom i nie mogły być oddane paulinom przez sejm i króla, gdyż nie należały do starostwa brzeźnickiego. Paulini mieli oddać dobra w ciągu 4 tygodni. Poprosili jednak o przedłużenie okresu przejściowego do 24 czerwca 1792 roku, ponieważ zapłacono wszystkie opłaty, dlatego zakon poniósłby znaczne straty finansowe. Niestety w materiale archiwalnym nie zachowały się żadne informacje, czy władze uwzględniły tę prośbę⁸³.

Podsumowując, starostwo brzeźnickie składało się z 2 miasteczek: Brzeźnicy i Pajęczna oraz wsi i innych jednostek osadniczych: Dworszowice, Stara Brzeźnica, Dupice (Dubidze), Kruplin, Gajęcice, Dębowiec, Pustkowie Gajęckie, Grobelne, Patrzykowice, Majdy, Wąsosze, Pustkowie Wąsowskie, Trzeczka, Siedlec, Dylów, Bętków (Bądków), Borowiec, Stoczki, Grobelne, Zabranów, Patrzyków, Strzelce,

82 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 180—181; R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół...*, s. 424—426.

83 AJG, sygn. 1268, s. 53—79, 83—87; AGAD, KMP, sygn. 7, mfl. 24382, s. 43v; W.P. WLAŻŁAK: *Dzieje kościelne Pajęczna*. Pajęczno 2005, s. 80—84.

Łodzin, Pustkowie Gajęckie, Pustkowie Wąsowskie (Kule), Koły pod Wąsoszą, Wróże Wąsowskie i Łyki pod Wąsoszą oraz Zimna Woda.

2.3. Dobra ziemskie w latach 1798—1864

2.3.1. Klucz lisiniecki

W wyniku II rozbioru Rzeczypospolitej klasztor jasnogórski wraz ze swoimi dobrami znalazł się pod panowaniem pruskim. Natychmiast władze pruskie przejęły kontrolę nad starostwami kłobuckim i brzeźnickim. Na mocy dekretu Fryderyka Wilhelma II z 1793 roku żaden tenentariusz nie mógł poddzierżawiać starostw lub ich części bez zgody władz administracyjnych. W ciągu 2 tygodni od wydania dekretu królewskiego paulini musieli przedstawić wszystkie dokumenty dzierżawne. Wszelkie krzywdy wyrządzone poddanym miały być wynagrodzone, a krzywdziciel miał zapłacić grzywnę. Paulini starali się uzyskać potwierdzenie ze strony Fryderyka Wilhelma II dotychczasowych przywilejów nadanych im przez władców polskich i sejm. Przy tym powoływano się na patent królewski z 1793 roku, w którym władca obiecywał, że wszyscy obywatele Prus Południowych utrzymają prawa nabyte. Król pruski potwierdził tę obietnicę w czasie swojej wizyty na Jasnej Górze. Starania nie przyniosły jednak rezultatów, mimo że zwrócono się z prośbą o protekcję do ministrów pruskich: Karla Geорга von Hoyma i Ludwiga Heinricha von Buchholtza. Co więcej, kamera piotrkowska w 1794 roku zajęła Pajęczno i zakazała zakonowi czerpania zysków ze starostw brzeźnickiego i kłobuckiego. Zabroniono nawet zbierania drewna w lasach do nich należących. Ponadto władze pruskie zażądały opłat dzierżawnych, mimo że zakon nie mógł pobierać intrat ze starostw. W tej sytuacji paulini przekazali do Berlina oryginały przywilejów królewskich z 1658 i 1718 roku, które zwrócono dopiero w 1804 roku⁸⁴.

Władze konwentu jasnogórskiego nadal zarządzały starostwami. To wywołało ostrą reakcję władz pruskich. W 1794 roku wysłały one pismo, w którym zagrożono paulinom poważnymi konsekwencjami karnymi za wszelkie próby utrzymania obu starostw. Zabroniono również podejmowania jakichkolwiek działań gospodarczych na ich terenie do czasu decyzji królewskiej. W odpowiedzi zakonnicy w piśmie do Wojenno-Ekonomicznej Kamery Prus Południowych w Piotrkowie bronili się przed zarzutami nieprawego trzymania starostw.

84 AJG, sygn. 1136, s. 5—6, 35—36, 131; AJG, sygn. 1135, s. 23.

Podkreślano, że zakon otrzymał je w dzierżawę od sejmu z lat 1788—1792. Dlatego paulini starali się jedynie o potwierdzenie swoich praw dzierżawnych, a wszystkie dokumenty zostały przesłane do władz już 7 kwietnia 1794 roku. Przy tym powoływali się na dekret Fryderyka Wilhelma II, który obiecywał, że wszyscy dotychczasowi właściciele i dzierżawcy pozostaną przy swoich prawach⁸⁵.

Mimo tych starań 28 lipca 1796 roku Fryderyk Wilhelm II wydał edykt, na mocy którego konwent jasnogórski stracił miasteczko Nowa Częstochowa oraz wsie i osady: Biała, Brudzice, Dobra Woda, Gnaszyn, Gorzelnia, Grabówka, Jamińska, Jeleń, Konopiska, Kaczory, Kalej, Kawodrza, Laski, Lgota, folwark Lisiniec, Nowa Wieś, Pawłówka, Polaszyn, Smarki, Szarlejka, św. Barbara, Wiewiec, Wola Wiewiecka, Wygoda. W zamian paulini otrzymali niską rekompensatę w postaci tzw. komplancji (kompetencji), która wynosiła 26 410,13 złp⁸⁶.

W 1796 roku władze pruskie przeprowadziły lustrację w starostwach brzeźnickim i kłobuckim. Zażądano, aby paulini przekazali odpowiednim organom administracyjnym wszelkie dokumenty dotyczące obu starostw. Ostatecznie władze pruskie przejęły dobra starostwa kłobuckiego w 1796 roku, a starostwa brzeźnickiego w 1798 roku⁸⁷. Paulini starali się uzyskać przynajmniej zwrot kosztów za inwestycje i naprawy, ale bez rezultatów. Król pruski przekazał starostwo kłobuckie Chrystianowi von Lüttichau. Następnym właścicielem od 29 marca 1797 roku został tajny radca hr. Chrystian Haugwitz, a później Henkel. Odtąd starostwo nosiło nazwę „państwa zagórskiego”⁸⁸.

Fryderyk Wilhelm III zezwolił na czasową dzierżawę części dóbr fundacyjnych, która miała obowiązywać od 1 czerwca 1798 do 1 czerwca 1821 roku. Dzięki tej decyzji konwent jasnogórski uzyskał w dzierżawę dobra Lisiniec, do których należały: folwark Lisiniec, folwark i wieś św. Barbara, miasto Nowa Częstochowa, wsie: Gnaszyn ze stawem oraz Kawodrza i Lgota⁸⁹.

Dobra Lisiniec pozostawały w dzierżawie konwentu do 1864 roku, czyli do tzw. reformy klasztorów i odebrania nieruchomości przez władze carskie⁹⁰. W latach 1856—1857 ówczesny generalny przełożony paulinów o. Aleksy Zięba

85 AJG, sygn. 1135, s. 7, 23, 33—36.

86 D. ZŁOTKOWSKI: *Pod pruskim zaborem...*, s. 19.

87 AJG, sygn. 1135, s. 7, 23, 33—36, 53, 99—116; AJG, sygn. 1136, s. 107, 127.

88 AJG, sygn. 1135, s. 5—6, 53, 99—100; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 202; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta...*, s. 53; H. CZERWIEN: *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730—1863*. Bytom 1998, s. 21.

89 AJG, sygn. 302, s. 1—7, 17—19, 63; AGAD, CWWKP, sygn. 912, s. 13, 199.

90 AJG, sygn. 260, s. 2—8, 13—20; AJG, sygn. 269, s. 5—12; AJG, sygn. 281, s. 2—5; AJG, sygn. 282, s. 2—27; AJG, sygn. 283, s. 2—275; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 302, s. 69, 303; AJG, sygn. 303, s. 47—51, 232—235; AJG, sygn. 329, s. 1—9; AJG, sygn. 461, s. 115—117.

złożył memoriał do cesarzowej Marii, małżonki cara Aleksandra II, z prośbą o poparcie starań o przekształcenie dzierżawy Lisińca w wieczystą dzierżawę. Sprawa ciągnęła się do 1862 roku, kiedy to w listopadzie paulini przejęli dobra w wieczystą dzierżawę⁹¹. W 1831 roku własnością klasztoru był również folwark Ostatni Grosz. Nie wiadomo, czy był on założony na dotychczasowych gruntach, czy dokupiony przez zakon⁹². Dodatkowo w 1834 roku obywatel Częstochowy Stanisław Bartiowski zapisał paulinom w testamencie dom wartości 500 złp⁹³. Zatem w latach 1796—1864 konwent jasnogórski dzierżawił: miasteczko Częstochówkę, 2 folwarki: Lisiniec i św. Barbara, oraz 3 wsie: św. Barbarę, Lgotę i Kawodrzę. Ponadto konwent był właścicielem lub dzierżawił folwark Ostatni Grosz oraz dom w Częstochowie.

2.3.2. Klucz Mirów

W obliczu wojny z Rosją w marcu 1812 roku władze Księstwa Warszawskiego zwróciły się do zakonu paulinów z prośbą o udzielenie wsparcia finansowego dla armii. Sami paulini wyrazili zgodę na wykorzystanie złomu srebrnego znajdującego się w skarbcu jasnogórskim przez mennicę, ale za zgodą króla i władz kościelnych. W dniu 13 maja 1812 roku sekretariat stanu wydał dokument, w którym przyjmował złoto i srebro do mennicy koronnej i informował, że w zamian paulini mają otrzymać dobra narodowe jako wynagrodzenie. Administracja państwowa przejęła kruszec w dniach 27 maja—28 czerwca 1812 roku. Klasztor jasnogórski otrzymał za to klucz Mirów, który składał się z folwarków: Mirów i Joachimowo oraz wsi: Mirów, Joachimowo, Siedlec i Kusięta. Klucz leżał w ekonomii Poczesna, w powiecie częstochowskim. W dniu 8 lipca 1812 roku podpisano umowę dzierżawną między władzami Księstwa a władzami zakonu paulinów. Klasztor miał otrzymywać roczną prowizję w wysokości 5% dochodów uzyskanych z dóbr, które były wypuszczone w dzierżawę, czyli 13 476 złp rocznie. Było to więcej niż umówione odsetki, które rocznie dawały 10 583,07 złp, dlatego paulini mieli oddawać do skarbu nadpłatę w wysokości 2893,23 złp. Umowa została zatwierdzona przez Fryderyka Augusta dekretem z 24 sierpnia 1812 roku oraz przez króla Polski Aleksandra I⁹⁴.

91 AJG, sygn. 303, s. 279—280, 291, 353—355, 369—371, 395—396.

92 AJG, sygn. 339, s. 17.

93 AJG, sygn. 384, s. 13—15.

94 AJG, sygn. 461, s. 115—117; AJG, sygn. 544; APP, t. 15, s. 459—461; AJG, sygn. 237, s. 1—5, 9—20; AJG, sygn. 233, s. 2—3; E.M. ZiÓŁEK: *Między tronem a ołtarzem...*, s. 513—521; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec...*, s. 61.

Szybko okazało się że przejęcie klucza mirowskiego przez klasztor jasnogórski napotkało trudności. Dzierżawca ekonomii Poczesna Cieszkowski i poddierżawca klucza mirowskiego Antoni Łąbędzki nie chcieli oddać zarządu zakonowi. Mimo poleceń ze strony władz ministerialnych dzierżawcy nie płacili czynszów paulinom przez 6 miesięcy. Do grudnia 1813 roku Cieszkowski i A. Łąbędzki wypłacili klasztorowi zaledwie 6000 złp. W tej sytuacji władze konwentu interweniowały u podinspektora dóbr narodowych w okręgu częstochowskim oraz u prezesa Rady Ministrów. Zaległości czynszowe z Mirowa oraz kompetencji wynosiły łącznie 26 410,13 złp. Ostatecznie szef Dyrekcji Dóbr i Lasów nakazał przeprowadzić egzekucję wojskową w dobrach mirowskich⁹⁵.

Ponieważ poddzierżawianie dóbr mirowskich przynosiło klasztorowi straty finansowe, 19 stycznia 1823 roku paulini zwrócili się za pośrednictwem Komisji Województwa Kaliskiego do KRPiS z prośbą, aby zamienić dzierżawę klucza mirowskiego na własność klucza lisinieckiego. Swoją prośbę zakon uzasadniał stratami poniesionymi w wyniku poddzierżawiania Mirowa. Zwracano też uwagę, że konwent jasnogórski nie mógł bezpośrednio zarządzać kluczem mirowskim, ponieważ był zbyt bardzo oddalony od klasztoru. Przeor jasnogórski o. Eustachy Skibiński obiecywał, że jeżeli władze oddadzą zakonowi Lisiniec, konwent zrzeknie się wszelkich pretensji za przekazane w 1812 roku srebro i złoto. Komisja Województwa Kaliskiego przedstawiła prośbę KRPiS 23 stycznia 1823 roku⁹⁶. Władze ministerialne jednak odpowiedziały odmownie. W tej sytuacji zakon zwrócił się z propozycją rezygnacji z dzierżawy Mirowa w zamian za spłatę ratami odsetek od wartości złota i srebra. Jednak i tym razem KRPiS nie zgodziła się na tę propozycję⁹⁷. Klucz mirowski pozostawał więc w dzierżawie klasztoru jasnogórskiego do 1 czerwca 1874 roku, dopóty nie spłacono pożyczki⁹⁸.

W wyniku akcji kasacyjnej przeprowadzonej w 1864 roku klasztor jasnogórski utracił wszystkie dobra. Przy klasztorze pozostały jedynie nieliczne ogrody. Były to: „plebanka” w Starej Częstochowie (19 mórg), przy dzisiejszej ul. św. Barbary (4 morgi), ogród przy Blichu (2 morgi), ogród za Blichem w Nowej Częstochowie (ok. 7 mórg) i ogród leżący za klasztorem (ok. 20 mórg). Zatem klasztor jasnogórski posiadał ok. 52 mórg. Z przychodów uzyskiwanych z tych niewielkich dóbr oraz z pensji wypłacanych przez władze carskie można było utrzymać tylko podstawowe funkcje sanktuarium⁹⁹.

95 AJG, sygn. 842, s. 21—29, 33—35, 37—38, 45—50, 61—65, 89, 99—101, 107.

96 AJG, sygn. 237, s. 1—2, 9—20.

97 AJG, sygn. 233, s. 74; AJG, sygn. 237, s. 9—12.

98 AJG, sygn. 461, s. 115—117.

99 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 107—108.

Tabela 4 przedstawia rozwój dóbr ziemskich należących do klasztoru jasno-górskiego.

Tabela 4. Posiadłości ziemskie należące do klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1382—1864

Miasto	Wieś	Niezidentyfikowane jednostki osadnicze ^{a)}	Ogółem	WDJ	WDŁ
1382					
—	2	2	4	100,00	—
1414					
—	5	3	8	200,00	200,00
1540					
—	6	3	9	225,00	112,50
1594					
—	7	3	10	250,00	111,11
1607					
—	7	7	14	350,00	140,00
1640					
—	9	9	18	450,00	128,57
1665					
1	22	17	40	1000,00	222,22
1690					
1	23	29	53	1325,00	132,50
1703					
1	27	39	67	1675,00	126,41
1730					
3	48	75	126	3150,00	188,06
1765					
4	42	36	82	2050,00	65,08
1785					
4	39	49	92	2300,00	112,20
1796					
3	35	50	88	2200,00	95,65

cd. tab. 4

Miasto	Wieś	Niezidentyfikowane jednostki osadnicze ^{a)}	Ogółem	WDJ	WDŁ
1798—1812					
1	4	2	7	175,00	7,95
1812—1831					
1	8	1	10	250,00	142,86
1831—1864					
1	8	2	11	275,00	110,00

a) Nie udało się zidentyfikować, czy dane jednostki osadnicze były wsiami, osadami leśnymi, rzemieślniczymi, czy też miały jeszcze inny charakter.

Źródło: Opracowano na podstawie: AJG, sygn. 78, s. 15—18; AJG, sygn. 96, s. 24, 33, 36, 41, 53—54, 117—118; AJG, sygn. 97, s. 93; AJG, sygn. 99, s. 109; AJG, sygn. 100, s. 2; AJG, sygn. 101, s. 71; AJG, sygn. 118, s. 1—90; AJG, sygn. 233, s. 2—3, 74; AJG, sygn. 237, s. 1—5, 9—20; AJG, sygn. 260, s. 2—8, 13—20; AJG, sygn. 269, s. 5—12; AJG, sygn. 281, s. 2—5; AJG, sygn. 282, s. 2—27; AJG, sygn. 283, s. 2—275; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 302, s. 1—7, 17—19, 63, 69, 303; AJG, sygn. 303, s. 47—51, 232—235, 279—280, 291, 353—355, 369—371, 395—396; AJG, sygn. 305, s. 1—9; AJG, sygn. 329, s. 1—9; AJG, sygn. 339, s. 17; AJG, sygn. 384, s. 13—15; AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55, 76—85, 118—122, 133—137; AJG, sygn. 413, s. 2—9, 20—23, 73—75, 207, 223; AJG, sygn. 417, s. 3—7, 31—47, 57—58, 60—64; AJG, sygn. 418, s. 92; AJG, sygn. 421, s. 99—109; AJG, sygn. 425, s. 3—28; AJG, sygn. 461, s. 115—117; AJG, sygn. 494, b. pag.; AJG, sygn. 537, APP, t. 7, s. 1120—1126, 1180—1187; AJG, sygn. 540, APP, t. 11b, s. 200—203, 370; AJG, sygn. 541, APP, t. 12, s. 180—185, 530—544, 554—559; AJG, sygn. 544, APP, t. 15, s. 459—461; AJG, sygn. 575, s. 3—14, 32—36; AJG, sygn. 576, s. 109—112, 123—124; AJG, sygn. 744, APP, t. 4, s. 39; AJG, sygn. 796, s. 3, 55—61; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 842, s. 21—29, 33—35, 37—38, 45—50, 61—65, 89, 99—101, 107; AJG, sygn. 888, s. 1—67, 76—83; AJG, sygn. 1007, s. 3—7, 16—17, 21—25, 28—31, 37, 41, 44—48, 51; AJG, sygn. 1008, s. 3—8, 11—12, 33—37, 47—48; AJG, sygn. 1124, s. 37—38; AJG, sygn. 1127, s. 7, 9, 29, 33; AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 82—83; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 29—36, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1134, s. 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1135, s. 5—7, 23, 33—36, 53, 99—116; AJG, sygn. 1136, s. 5—6, 35—36, 107, 127, 131; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1140, s. 25; AJG, sygn. 1152, s. 1; AJG, sygn. 1155, s. 163—164, 237—243; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1166, s. 1, 3—4; AJG, sygn. 1171, s. 3; AJG, sygn. 1176, s. 5—24; AJG, sygn. 1178, s. 11—67, 83, 69—95; AJG, sygn. 1182, s. 41—43, 57—65, 75—87, 127; AJG, sygn. 1183, s. 97—102, 121—122, 143—144; AJG, sygn. 1199, s. 29—32, 37—42; AJG, sygn. 1202, s. 135—136; AJG, sygn. 1248, s. 117—118, 121—123, 125—126; AJG, sygn. 1255, s. 33—63; AJG, sygn. 1256, s. 47—55; AJG, sygn. 1267, s. 3; AJG, sygn. 1268, s. 53—79, 83—87; AJG, sygn. 1319, s. 103, 105—107; AJG, sygn. 1323, s. 9—216; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 1349, s. 7—9; AJG, sygn. 1352, s. 45—47; AJG, sygn. 1402, s. 2—5, 19, 21, 23; AJG, sygn. 1427, s. 1—4, 33—36, 107—108, 113, 183—185, 201—203;

AJG, sygn. 1567, s. 199—200; AJG, sygn. 1584, s. 195—202; AJG, sygn. 1664, s. 133—139, 144, 146—147; AJG, sygn. 2450, s. 10—11; AGAD, KMP, sygn. 7, mfl. 24382, s. 43v; AGAD, KMP, sygn. 8, mfl. 24383, s. 69; AGAD, CWWKP, sygn. 912, s. 13, 199; AGAD, ZDP, sygn. 2844, b. pag.; ADWł., AWAG, sygn. 0312, s. 136—137; H. KOŁAWSKI: *Konopiska. Szkic monograficzny*. AJG, sygn. 3867 (rkps), s. 5; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*. Oprac. W. DOMIN et al. Wrocław 1956, s. 178—180; *Regestr diecezjów Franciszka Czajkowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783—1784*. Do druku podał S. GÓRZYŃSKI. Przepisami i wstępem opatrzyli: K. CHŁAPOWSKI, S. GÓRZYŃSKI. Warszawa 2009, s. 44, 276—279, 285; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 26—27, 29—55, 553—571; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 544—550, 572, 594; *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*. T. 2. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2004, s. 698, 705—708, 719—720; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „*Nasza Przyszłość*” 1969, t. 31, s. 191, 199—200, 202—203; K. NABIAŁEK: *Stary ołsztyński od XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 2012, s. 102—103, 117—118, 136, 177, 251, 258, 268—269, 318, 418—419, 477, 504—505; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów w Polsce. Fundacja — uposażenie — rozwój do około 1430 roku*. „*Studia Claromontana*” 1991, t. 11, s. 40—41, 101—102, 125—141; J. WIESIOŁOWSKI: *Fundacje paulińskie XIV i XV wieku na tle ruchu fundacyjnego klasztorów w Polsce*. „*Studia Claromontana*” 1985, t. 6, s. 149; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta Kłobucka*. Kraków 1958, s. 34, 36, 38—39, 46—48, 51, 53; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 12—16, 107—108; J. LABERSCHKE: *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*. Kraków 2006, s. 31, 36—37, 39; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 1. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1880, s. 853, 855; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „*Studia Claromontana*” 1993, t. 13, s. 61, 62, 171—174, 180—181; M. BALIŃSKI: *Pielgrzymka do Jasnej Góry w Częstochowie odbyta przez pątnika XIX wieku i wydana z rękopisu przez Michała Balińskiego*. Warszawa 1846, s. 226—228; F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Częstochowa 2002, s. 347, 350—354, 357—365; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w*. Częstochowa 1994, s. 71—72; M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 1. Warszawa 2009, s. 22—23, 27—34; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 6: *Dawne województwo katowickie*. Red. I. REJDUCH-SAMEK, J. SAMEK. Z. 4: *Dawny powiat częstochowski*. Oprac. P. MALISZEWSKI et al. Warszawa 1979, s. 5; A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu artystycznego i kulturalnego o Konstantego Moszyńskiego*. „*Studia Claromontana*” 1983, t. 4, s. 342; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „*Studia Claromontana*” 1985, t. 6, s. 161—168; IDEM: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 156—164; J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „*Studia Claromontana*” 2007, t. 25, s. 194—195, 199; D. ZŁOTKOWSKI: *Pod pruskim zaborem 1793—1806*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 2: *W okresie niewoli 1793—1978*. Red. R. KOŁODZIEJCZYK. Częstochowa 2005, s. 19; R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół. Kościół katolicki 1788—1792*. Kraków 2012, s. 309—310, 424—426; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 7. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1886, s. 818; W.P. WŁAŻŁAK: *Dzieje kościelne Pajęczna*. Pajęczno 2005, s. 80—84; H. CZERWIEN: *Drukarnia paulinów w Częstochowie*

w latach 1730—1863. Bytom 1998, s. 21; E.M. ZIÓŁEK: *Między tronem a ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*. Lublin 2012, s. 513—521.

W ujęciu WDJ liczba jednostek osadniczych znajdujących się w dobrach klasztoru jasnogórskiego zawsze była wyższa niż w punkcie wyjścia obliczeń (1382 rok). Największy jej wzrost zanotowano w 1730 roku (3150,00), a najmniejszy w latach 1798—1812 (175,00). Po 1730 roku nastąpił spadek liczby jednostek osadniczych, natomiast po 1812 roku odnotowywano stopniowy jej wzrost.

W ujęciu WDŁ widać stały wzrost jednostek osadniczych do 1765 roku, a następnie wzrost i stabilizację do 1798 roku. Największy spadek zanotowano po 1798 roku, po tym czasie odnotowywano wzrost do momentu konfiskaty dóbr klasztornych w 1864 roku.

Trzeba również podkreślić, że do 1659 roku w dobrach jasnogórskich nie było miasta. Dopiero kiedy paulini otrzymali klucz kłobucki, pojawiło się miasto (Kłobuck). Liczba miast wzrosła do 3 po 1717 roku, gdy do dóbr klasztoru dołączono starostwo brzeźnickie (Brzeźnica i Pajęczno). Natomiast liczba wsi wzrastała stale do 1730 roku, a liczebność niezidentyfikowanych jednostek osadniczych była zróżnicowana: w latach 1414—1594 nie zmieniła się, a później zaczęła rosnąć.

W 1765 roku w dobrach jasnogórskich zanotowano spadek liczby jednostek osadniczych, co wynikało ze zwrotu dóbr zastawnych dłużnikom, którzy spłacili pożyczki. W 1785 roku zanotowano wzrost jednostek osadniczych o 10, natomiast w 1796 roku — spadek liczby miast i wsi spowodowany faktem, że w 1792 roku Stanisław August Poniatowski odebrał klasztorowi miasto Pajęczno oraz wsie Dylów, Będków i Siedlec, o czym pisano wcześniej. W latach 1796—1798 Prusacy skonfiskowali dobra klasztorne, ale jednocześnie przekazali w dzierżawę kilka dotychczasowych posiadłości. W latach 1798—1812 w rękach przeorów jasnogórskich pozostawało łącznie 7 jednostek osadniczych, a dzięki wynagrodzeniu za pożyczkę dla władz Księstwa Warszawskiego stan posiadania zwiększył się do 10 jednostek, a w 1831 roku do 11 jednostek osadniczych. Widać zatem ogromne straty, jakie poniósł klasztor w wyniku polityki pruskiej. W liczebności miast wyniosły one 75%, wsi — 89,48%, innych jednostek osadniczych — 96%, a w ogólnej liczbie jednostek osadniczych — 92,40%. Nawet jeżeli wziąć pod uwagę, że w następnych latach stan posiadania zwiększył się nieco, to i tak poniesione straty były duże (strata miast — 75%, strata wsi — 78,95%, strata w innych jednostkach osadniczych — 96%, strata we wszystkich jednostkach osadniczych — 88,05%).

Porównując stan uposażenia klasztoru jasnogórskiego z sytuacją innych klasztorów funkcjonujących na ziemiach polskich, trzeba stwierdzić, że do 1659 roku

było ono nieduże, zwłaszcza jeżeli wziąć pod uwagę klasztory cysterskie. Wystarczy wspomnieć, że klasztor w Koprzywnicy w momencie fundacji posiadał Koprzywnicę i 12 wsi oraz być może 3 wsie w częściach¹⁰⁰. Z kolei klasztor cysterski w Łeknie-Wągrowcu do końca XIV wieku miał aż 58 wsi oraz liczne lasy i jeziora¹⁰¹. Opactwo w Paradyżu w XIII wieku miało ponad 40 wsi i kilka części wsi¹⁰². Natomiast opactwo w Wąchocku w 1275 roku posiadało 35 wsi, a w późniejszym okresie liczba ta jeszcze wzrosła¹⁰³. Trzeba jednak podkreślić, że przedstawione dane mają charakter orientacyjny, ponieważ liczba posiadłości nic nie mówi o potencjale ekonomicznym danego klasztoru ani o wielkości płynących z tych dóbr dochodów.

Sytuacja klasztoru jasnogórskiego zmieniła się dopiero w 1659 roku, kiedy to sejm przekazał mu starostwo kłobuckie. Wówczas liczba posiadłości zaczęła się zwiększać. Najbardziej adekwatnego porównania liczby jednostek osadniczych należących do klasztorów funkcjonujących na ziemiach polskich można dokonać dla lat 1783—1784. Wówczas to Franciszek Czaykowski spisał *Regestr diecezjów*. Na podstawie tego źródła oraz źródeł wykorzystanych już w tym rozdziale można określić, że dobra Jasnej Góry w latach 1783—1784 liczyły: 4 miasteczka, 41 wsi i 46 niezidentyfikowanych jednostek osadniczych, czyli łącznie 91 jednostek osadniczych. Z kolei opactwo cysterskie w Jędrzejowie było właścicielem 24 wsi i osad, cystersi w Miechowie posiadali 28 osad i wsi, cystersi z Koprzywnicy — 19 osad i wsi, benedyktyni ze Świętego Krzyża — 41 wsi i osad, a kanonicy regularni z Czerwińska mieli 36 wsi i osad¹⁰⁴. Widać zatem, że klasztor jasnogórski był zdecydowanie najlepiej uposażoną placówką zakonną. Trzeba jednak pamiętać, że dane zawarte w pracy F. Czaykowskiego nie są pełne, natomiast materiał dotyczący Jasnej Góry został dogłębnie przebadany. Dlatego też prawdopodobnie liczba miasteczek, wsi i osad, które były własnością cystersów z Jędrzejowa, Miechowa i Koprzywnicy oraz benedyktynów ze Świętego Krzyża i kanoników regularnych z Czerwińska, była większa. Poza tym liczba miasteczek, wsi i osad nie miała tak dużego znaczenia, jak warunki, w których gospodarowano, oraz umiejętności zarządców.

100 J. DOBOSZ, L. WETESKO: *Koprzywnica*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich w dawnej Rzeczypospolitej*. Poznań 1999, s. 150—151.

101 A.M. WYRWA: *Łekno-Wągrowiec*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 2..., s. 233.

102 R. HOŁOWNIA, K. KACZMAREK: *Paradyż*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 2..., s. 287.

103 J. DOBOSZ, L. WETESKO: *Wąchock*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 2..., s. 332—333.

104 *Regestr diecezjów Franciszka...*, s. 227, 229—230, 225—227, 229—230, 255, 328, 344, 238—239, 269, 271—275, 319, 325, 355, 358—359, 374, 257—259, 262, 317, 322, 411, 429, 532, 555, 559, 574—575, 592—594, 596, 685, 693, 696, 699—700, 717, 808.

Liczba jednostek osadniczych przypadających na folwark (tabela 5) wahała się od 2 do 14. Liczba wsi zmieniała się, ponieważ paulini przejmowali lub tworzyli nowe folwarki. Najwięcej wsi na folwark przypadało w 1606 roku (14), a najmniej w latach 1382 i 1665. W ujęciu WDJ widać wzrost liczby jednostek w folwarku do 1664 roku, następnie jej spadek i ponowny wzrost aż do końca funkcjonowania dóbr klasztornych w 1864 roku. W przypadku WDŁ występowały wahania w latach 1640, 1665, 1730, 1765, 1785 i 1831—1864.

Tabela 5. Liczba wsi przypadających na 1 folwark w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1382—1864

Rok	Liczba jednostek osadniczych	WDJ	WDŁ
1382	2,00	100,00	—
1414	7,00	350,00	350,00
1540	9,00	450,00	128,57
1594	10,00	500,00	111,11
1606	14,00	700,00	140,00
1640	4,50	225,00	32,14
1665	2,00	100,00	44,44
1690	3,00	150,00	150,00
1703	3,35	167,50	111,67
1730	3,15	157,50	94,03
1765	2,34	117,00	74,29
1785	2,19	109,50	93,59
1796	2,24	112,00	102,28
1798—1812	3,50—7,00 ^{a)}	175,00—350,00	156,25—312,50
1812—1831	3,33	166,50	47,57—95,14
1831—1864	2,75	137,50	82,58

a) Dane wynikają z faktu, że folwark w św. Barbarze został po 1801 roku zlikwidowany.

Źródło: Opracowano na podstawie źródeł wskazanych w przypisie do tabeli 4.

W poszczególnych kluczach na folwark przypadała następująca liczba wsi: w dobrach fundacyjnych oraz dołączonych do nich wsi i osad usytuowanych wokół Częstochowy na folwark przypadało 5—6 wsi, w kluczu wiewieckim 1—2 wsie, w dobrach brudzickich 2 wsie, w dobrach Laski 3 wsie,

w starostwie kłobuckim 1—1,5 wsi, w starostwie brzeźnickim 3 wsie, w kluczu dankowskim 2 wsie, a w dobrach głogowskich 2,5 wsi. Mimo wszystko liczba wsi w kluczach jasnogórskich była mniejsza niż w dobrach, które wymieniono wcześniej. Średnio w latach 1622—1798 w dobrach jasnogórskich na folwark przypadało ok. 2,35 wsi i osad. Natomiast w dobrach biskupa krakowskiego w XVII wieku, w kluczu iłżeckim na folwark przypadało 3,8 wsi, w kluczu kieleckim 4 wsie, w kluczu bodzentyńskim 2,5 wsi, a w kluczu sandomierskim 3,1 wsi¹⁰⁵. Z kolei w dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich w 1685 roku na Mazowszu na folwark przypadały 3,5 wsi, w Wielkopolsce wschodniej 2,7 wsi, w Wielkopolsce zachodniej 2,8 wsi¹⁰⁶. Pod koniec XVIII wieku w kluczu gnieźnieńskim na folwark przypadało 7,5 wsi, w kluczu uniejowskim 3 wsie, w kluczu kurzelowskim 3 wsie, a w kluczu krakowskim 1 wieś¹⁰⁷. Widać więc, że liczba wsi przypadająca na folwark była silnie zróżnicowana, ale w dobrach jasnogórskich nie była wysoka.

Do schyłku XVIII wieku klasztor jasnogórski był najlepiej uposażonym klasztorem polskiej prowincji paulinów. Wystarczy wspomnieć, że konwent w Konopnicy (woj. sieradzkie) w XVII—XVIII wieku posiadał 4 wsie; klasztor w Leśniowie (woj. krakowskie, powiat lelowski) 5 wsi. Natomiast konwent w Leśnej otrzymał zapisy na 16 wsi, a we Włodawie (woj. brzesko-litewskie) — na 10 wsi. Wszystkie te zapisy zostały utracone w wyniku działań potomków fundatorów, przede wszystkim zaś na skutek polityki państw zaborczych, które zajęły większość dóbr klasztornych¹⁰⁸.

105 J. MUSZYŃSKA: *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*. Kielce 2012, s. 201.

106 J. TOPOLSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań 1958, s. 134.

107 J. TOPOLSKI: *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań 1955, s. 137.

108 AJG, sygn. 1661, s. 9—11; AJG, sygn. 596, s. 1—3, 6—8, 17, 27—47, 143—162, 173—179; AJG, sygn. 1615, s. 487—489, 503; AJG, sygn. 1538, s. 3—4, 7; AJG, sygn. 1539, s. 5—6; AJG, sygn. 1548, s. 1—7, 61—65, 69—75, 81—83, 147; AJG, sygn. 1545, s. 15—18, 43—44, 67—70; AJG, sygn. 1614, s. 44—45, 53—54; AJG, sygn. 495, s. 147—151, 169—170, 227—229; AJG, sygn. 1622, s. 73—74; AJG, sygn. 1623, s. 54; AJG, sygn. 1549, s. 5, 15—16, 41, 76—78; AJG, sygn. 1551, s. 11; AKMK, AA, sygn. 21, s. 399—400; ANKr., ACC, sygn. 346, s. 1311—1315; M. BENDER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1 [Obejmujący okres od założenia Zakonu do 1727]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 652; M. STRESKA: *Księga 3 [Z uzupełnieniami obejmująca lata od 1727 do 1786]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 2 [Obejmujący lata 1727—1786]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008 s. 210; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 191; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj...*, s. 196; D. CICHOR: *Dzieje kościoła i klasztoru paulinów we Włodawie 1698—1864*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 378—380; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 115.

2.4. Podsumowanie

Klasztor Paulinów na Jasnej Górze uzyskał swoje posiadłości w kilku etapach. Z chwilą jego fundacji otrzymał 2 wsie (Częstochówka, Kawodrza) oraz przychody z kilku wsi — z reguły dziesięciny i świadczenia w naturze. Jednak szybko okazało się, że ta forma uposażenia stwarza poważne trudności, przede wszystkim w jego egzekwowaniu. Dlatego też książę Władysław Opolczyk już 3 lata po wydaniu dokumentu fundacyjnego nadał klasztorowi kolejną wieś (Grabówkę) i przeniósł zobowiązania na rzecz klasztoru na wsie leżące bliżej Częstochowy. Po klęsce księcia opolskiego i wyparciu go z zachodniej Małopolski i ziemi wieluńskiej fundacja jasnogórska stanęła pod znakiem zapytania. Jednak król Władysław Jagiełło wydał własny dokument fundacyjny, w którym zapisał paulinom dotychczasowo trzymane wsie oraz dodał jeszcze 3 kolejne (Kalej, Szarlejka i Lgota). Dobra te nazywano w nomenklaturze zakonnej fundacyjnymi.

W ciągu XVI i XVII stulecia stan posiadania klasztoru powiększył się. Sami paulini prowadzili akcję osadniczą, prawdopodobnie dokupiono również wieś Stradziec i otrzymano w darowiźnie Konopiska. W następnych latach klasztor dostawał w formie darowizn kolejne wsie. Część posiadłości znalazła się w użytkowaniu zakonu czasowo, co było wynikiem udzielanych magnatom i szlachcie pożyczek pod zastaw.

W 1658 i 1717 roku klasztor jasnogórski otrzymał od sejmu Rzeczypospolitej dwie poważne darowizny: starostwo kłobuckie oraz starostwo brzeźnickie. Oba klucze były przeznaczone na utrzymanie załogi w twierdzy częstochowskiej oraz jej infrastruktury obronnej. W 1798 roku zaborca pruski ostatecznie przejął wszystkie dobra należące do tej pory do klasztoru jasnogórskiego. Przed koniecznością likwidacji konwentu uratowała paulinów zgoda króla pruskiego na czasowe wydzierżawienie części dotychczasowych dóbr klasztornych. Ta dzierżawa była przedłużana przez władze Królestwa Polskiego i wreszcie za zgodą cara Aleksandra II przekształciła się w dzierżawę wieczystą. Dobra dzierżawione po 1798 roku nazywano kluczem Lisinieć.

Ostatnią część dóbr klasztoru jasnogórskiego nazywano kluczem mirowskim. Paulini otrzymali go w wieloletnią dzierżawę w zamian za złoto i srebro przekazane do skarbu Księstwa Warszawskiego na potrzeby wojska. Klucz lisiniecki paulini utracili z chwilą kasaty przeprowadzonej przez carat w 1864 roku. Natomiast klucz mirowski pozostawał w dzierżawie klasztoru do 1874 roku, czyli do ostatecznego spłacenia kwoty pożyczonej przez paulinów skarbowi Księstwa Warszawskiego.

Do połowy XVII wieku klasztor jasnogórski nie miał dużego uposażenia. Dopiero sukces, jakim była obrona przed wojskiem szwedzkim w 1655 roku, przyczy-

nił się do stopniowego zwiększania jego uposażenia. Szczególnie wiele fundacji otrzymała polska prowincja paulinów w pierwszej połowie XVIII wieku. Jej rozkwit gospodarczy oraz stopniowe wzmocnienie pozycji ekonomicznej klasztoru jasnogórskiego należałoby łączyć z postawą zakonu wobec Szwedów w czasie wojny północnej oraz z działalnością wielokrotnego prowincjała o. Konstantego Moszyńskiego, który zdobył duże zaufanie króla Augusta II oraz ówczesnych elit politycznych rządzących Rzeczpospolitą. Dzięki postawie konwentu jasnogórskiego w dobie wojny północnej sejm 1717 roku przekazał klasztorowi starostwo brzeźnickie. Odtąd Jasna Góra stała się jednym z najlepiej uposażonych klasztorów na obszarze Rzeczypospolitej, a na pewno w polskiej prowincji paulinów. Upadek państwa polskiego przyniósł zakonnikom z Jasnej Góry ogromne straty majątkowe, a istnienie klasztoru stanęło pod znakiem zapytania. Ostatecznie jednak klasztor przetrwał do 1918 roku, kiedy to po odzyskaniu przez Polskę niepodległości paulini mogli odbudować strukturę zakonną w kraju.

Rozdział 3

Zarząd dobrami klasztornymi

3.1. Bezpośredni zarząd dobrami

Sprawami ekonomicznymi w każdym klasztorze paulińskim kierował jego przełożony, czyli przeor (prior). Był on wybierany w czasie kapituły elekcyjnej, która odbywała się co roku, a po reformie konstytucji zakonnych w 1643 roku — co 3 lata¹. Uprawnienia przeora były bardzo szerokie. Dbał przede wszystkim o zachowanie dyscypliny zakonnej, mianował niższych urzędników i wykonywał polecenia władz zwierzchnich, a także troszczył się o odpowiedni rozwój ekonomiczny zarządzanej placówki, m.in. zawierał umowy dzierżawne, ale za zgodą władz prowincji. Również większe prace budowlane mógł podjąć tylko za zgodą władz prowincji, czyli prowincjała i jego definitorium. Przeor nie mógł natomiast sprzedawać dóbr klasztornych ani pozbywać się sum zapisanych czy pozyskanych dla klasztoru. W razie nieprzestrzegania tego przepisu groziły mu surowe kary. Prior mógł pełnić swój urząd w jednym klasztorze tylko przez dwie kadencje, czyli 6 lat, a przedłużenie zarządu wymagało specjalnej dyspensy władz prowincji. Przeor podlegał ścisłej kontroli prowincjała i generała zakonu, którzy mogli go usunąć z urzędu lub przenieść do innego klasztoru. Zastępcą przeora był podprzeor. Do jego funkcji należało prowadzenie specjalnej księgi, w której zapisywał polecenia władz zakonnych oraz zalecenia powizytacyjne. Musiał on przebywać stale w danym klasztorze, zwłaszcza pod nieobecność przeora. Podprzeor mógł przyjmować ofiary pieniężne, które natychmiast musiał złożyć w kasie klasztornej. Ważną rolę w konwencie odgrywał zakrystian, który

1 Ch. KOŻBIAŁOWICZ: *Wyjaśnienie do konstytucji paulińskich zwane „Directorium Ordinis S. Pauli Primi Eremitae” z roku 1736*. „*Studia Claromontana*” 1996, t. 16, s. 209, 215, 220—221, 231—233; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 10; J. SZPAK: *Struktura organizacyjna i społeczna zakonu paulinów w Rzeczypospolitej w czasach saskich. W: Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*. Red. L. HARC, G. WĄS. Wrocław 2009, s. 357—358.

nie tylko zajmował się świątynią, lecz także przyjmował stypendia mszalne oraz wszelkie ofiary finansowe przekazane na potrzeby świątyni. Zakrystian mógł dysponować otrzymanymi kwotami, ale tylko za zgodą przeora².

Po reformie konstytucji zakonnych z 1643 roku dobrami jasnogóorskimi zarządzał przeor za pośrednictwem 3 urzędników — kapłanów oraz 2 lub 3 braci zakonnych. Urzędnikami tymi byli: prowizor, który ściągał długi, daniny i czynsze oraz zarządzał dobrami, depozytariusz przechowujący pieniądze oraz dispensator, nazywany też prokuratorem, który zaspokajał wszelkie potrzeby materialne konwentu³. Na kapitule w 1649 roku na urząd prowizora i dispensatora wybrano o. Franciszka Jana Pudłowskiego, a na skarbnika — o. Romualda Dymarskiego. Ponadto do rewizji skarbu jasnogóorskigo wybrano komisję złożoną z 4 zakonników: o. Andrzeja Kurdysiewicza (Kordyszewskiego), o. Albina Konczyckiego, o. Romualda Dymarskiego oraz o. Kiliana Żywieckiego. W późniejszych aktach kapitulnych nie pojawiły się już urzędy prowizora i dispensatora oraz skarbnika, ale nie oznacza to, że zostały one zniesione. Prawdopodobnie po 1649 roku urzędnicy ci byli mianowani przez przeora, a nie wybierani przez kapitułę⁴.

W 1683 roku ustanowiono generalnego administratora dóbr, ale wycofano się z tej decyzji, chociaż nie wiadomo dokładnie kiedy. Powrócono do tego rozwiązania na kapitule w 1719 roku. Ponieważ zarząd poszczególnymi wsiami i kluczami pozostawiał sporo do życzenia, na kapitułach postanowiono, aby zarządcy podejmowali większe prace budowlane tylko za zgodą władz prowincji. Ponadto 1 października 1742 roku prowincjał o. Anstazy Kiedrzyński wydał zarządzenie, aby każdy zarządca prowadził księgi przychodów i wydatków⁵.

W czasie kapituł przełożeni klasztorów przedstawiali sprawozdanie ze swego zarządu. Sprawozdanie z działalności przeora składali też dyskrecci, czyli delegaci danego klasztoru⁶. Dodatkowo konwent przysyłał do kapituły pismo zawierające ocenę zarządu przeora, którą podpisywało 2 lub 3 zakonników. Po wysłuchaniu dyskrety przeor stawał przed prowincjałem oraz definitorem prowincji i zdawał swoją relację. Następnie przeor i dyskrecci składali sprawozdanie

2 Ch. KOŹBIAŁOWICZ: *Wyjaśnienie do konstytucji paulińskich...*, s. 220—221; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogóorskich...*, s. 6.

3 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogóorskich...*, s. 6, 16—17.

4 AJG, sygn. 743, s. 113; G. PRUS: *Polska prowincja paulinów w czasie panowania dynastii Wazów w Polsce (1587—1668). Studium personalne paulinów polskich*. Jasna Góra—Częstochowa 2011, s. 205, 213, 220, 227.

5 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogóorskich...*, s. 6, 16—17; AJG, sygn. 743, s. 113.

6 Ch. KOŹBIAŁOWICZ: *Wyjaśnienie do konstytucji paulińskich...*, s. 220—221; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogóorskich...*, s. 10; J. SZPAK: *Struktura organizacyjna i społeczna...*, s. 357—358.

rachmistrzowi, który sprawdzał księgi rachunkowe. Przeor miał również prawo do ewentualnego usprawiedliwienia się przed prowincjałem i definitorem⁷.

Zarząd klasztoru, jak już wspomniano, zgodnie z postanowieniami soboru trydenckiego i konstytucjami zakonnymi podlegał kontroli władz prowincji i zakonu. Wizytację poszczególnych klasztorów przeprowadzał prowincjał wraz z sekretarzem prowincji lub wyznaczony przez prowincjała wizytator. Przeprowadzał ją także generał zakonu. Obowiązującą zasadą była wizytacja co 3 lata, przed obradami kapituły generalnej (wyborczej) lub po nich. Sprawdzano wówczas księgi finansowe, przeglądano wszystkie dokumenty i akta dotyczące funkcjonowania wspólnoty klasztornej. Wizytatorzy mieli również obowiązek zapoznania się z problemami wewnętrznymi domu zakonnego oraz ze stanem stosunków pomiędzy klasztorem a dziedzicami okolicznych dóbr⁸. W czasie wizytacji należało sprawdzić, kto ufundował i wybudował klasztor, jak wykonują swoje obowiązki poszczególni zakonnicy, przede wszystkim przeor. Wizytator musiał również dokładnie skontrolować stan zabudowań klasztornych, ocenić, czy przypadkiem nie wymagały one napraw. Dużą uwagę zwracano na dobra ziemskie, sprawdzając, czy nie zostały nieprawnie zbyte i w jakim są stanie. Wizytator odbywał również tzw. badanie z każdym z członków konwentu oddzielnie, tylko w obecności drugiego wizytatora. Pytano wówczas m.in., czy nie brakuje żywności w klasztorze, co wynikało ze sposobu zarządzania dobrami ziemskimi⁹. Wizytatorzy zobowiązani byli do dyskrecji i zachowania w tajemnicy podejmowanych czynności oraz usłyszanych od członków konwentu relacji. Miało to zapobiec niepotrzebnemu zamieszaniu w klasztorze. Wszelkie relacje wymagały dogłębnego zbadania przez wizytatorów, by uniknąć pochopnych oskarżeń i szerzenia się niesprawdzonych plotek, które mogły szkodzić konwentowi i zakonowi¹⁰.

Prawo wizytowania klasztorów otrzymali też biskupi krakowscy. W 1585 roku wizytację klasztoru jasnogórskiego odbył delegat biskupa, ks. Stanisław Reszka, a w 1593 roku ks. Krzysztof Kazimierski lub Jan Barski-Kochler. Klasztor

7 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 7.

8 AJG, sygn. 1551, s. 175—177; AJG, sygn. 1625, s. 321; AJG, sygn. 1626, s. 247, 251; AJG, sygn. 2761, s. 8, 23, 26—31, 49, 105, 113, 119—120, 130, 138, 142; AJG, sygn. 2964, s. 47, 52; AJG, sygn. 745, s. 158, 236—237, 274—275, 857; AJG, sygn. 758, s. 616—618, 837, 875; AJG, sygn. 540, s. 61, 314—315, 410, 508—509, 631, 764—765, 813; AJG, sygn. 541, s. 86, 173, 261, 304—305, 359—360, 456—457, 512; AJG, sygn. 759, s. 11—12, 71, 189, 191, 252—253; AJG, sygn. 547, s. 234—235, 237; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 9.

9 G. GYÖNGYÖSI: *Podwójne oblicze życia zakonnego. Z języka łacińskiego przełożył Kazimierz Sykstus Szafraniec ZP*, „*Studia Claromontana*” 1996, t. 16, s. 186—187, 188—189; Ch. KOZBIAŁOWICZ: *Wyjaśnienie do konstytucji paulińskich...*, s. 235—236.

10 Ch. KOZBIAŁOWICZ: *Wyjaśnienie do konstytucji paulińskich...*, s. 235—236.

wizytował również przedstawiciel nuncjusza apostołskiego Wincentego Lauro, którym w 1577 roku był biskup kujawski Stanisław Karnkowski¹¹.

Jeżeli dobra jasnogórskie pozostawały w bezpośrednim zarządzie, to były administrowane przez konkretnych urzędników delegowanych przez wspólnotę zakonną. Byli to przeorowie, administratorzy poszczególnych kluczy, skarbnik, prowizor, prokurator oraz depozytariusz.

Badacz dziejów klasztoru jasnogórskiego o. Kazimierz Sykstus Szafraniec ustalił wszystkich przeorów jasnogórskich. W tej grupie należy wyróżnić tych, którzy pełnili urząd więcej niż jeden raz. Trzykrotnie przeorami jasnogórskimi byli o. Tobiasz Czechowicz (1677—1680, 1691—1694, 1700—1702), o. Euzebiusz Najman (1687—1691, 1696—1697, 1702—1703) i o. Konstanty Moszyński (1713—1716, 1719—1722, 1728—1729). Natomiast dwukrotnie urząd przeora pełnili: o. Augustyn Kordecki (1650—1657, 1663—1671), o. Aleksy Obrycki (1745—1748, 1753—1756), o. Patrycjusz Mniński (1762—1764, 1765—1768), o. Mateusz Łękawski (1764—1765, 1771—1783), o. Aleksander Zięba (1848—1851, 1860—1862) oraz o. Mateusz Knefliński (1851—1854, 1856—1860)¹².

Jak wynika ze źródeł, funkcja administratora generalnego dóbr jasnogórskich istniała w latach 1719—1795. Niestety luki w materiale archiwalnym uniemożliwiły ustalenie wszystkich zakonników, którzy ją pełnili. Więcej zachowało się danych o prowizorach jasnogórskich, choć one również są niepełne. Warto zauważyć, że w latach 1792—1795 prowizorowi o. Dominikowi Smagalskiemu wydelegowano do pomocy zastępcę — o. Brunona Długońskiego, który w kolejnej kadencji (1795—1798) został prowizorem. W XVII wieku funkcje dyspensatora (prokuratora) pełnili zarówno ojcowie, jak i bracia laicy, ale w XVIII wieku już

11 J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 83—88.

12 AJG, sygn. 78, s. 35; AJG, sygn. 418, s. 287—288; AJG, sygn. 425, s. 22, 24; AJG, sygn. 535, s. 127, 231, 300, 364, 490, 511, 615, 768; AJG, sygn. 536, s. 138, 320—322; AJG, sygn. 537, s. 1273; AJG, sygn. 538, s. 3; AJG, sygn. 539, s. 83—84; AJG, sygn. 540, s. 26, 123, 204, 236; AJG, sygn. 541, s. 29, 128, 219, 394, 472; AJG, sygn. 543, s. 16, 100—101, 205; AJG, sygn. 759, s. 48, 347; AJG, sygn. 544, s. 489—494; AJG, sygn. 546, s. 527; AJG, sygn. 806, s. 29; AJG, sygn. 548, s. 147, 291, 296—297; AJG, sygn. 741, s. 593; AJG, sygn. 743, s. 113; AJG, sygn. 807, s. 118, 217, 221, 296, 301, 391; AJG, sygn. 885, s. 2; AJG, sygn. 1130, s. 51, 55—57; AJG, sygn. 1136, s. 71; AJG, sygn. 1199, s. 83; AJG, sygn. 1207, s. 37—86; AJG, sygn. 1277, s. 3; AJG, sygn. 1318, s. 193; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 1371, s. 133—139; AJG, sygn. 1405, s. 41—43; AJG, sygn. 1427, s. 201; AGAD, KMP, sygn. 8, mfl. 24383, s. 69; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 16—17, 115—121; E. HAWELSKI: *Catalogus patrum ac fratrum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae*. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „Studia Claromontana” 2012, t. 30, s. 396—397, 406—409, 424—425, 450—451, 458—459, 472—473, 490—491; M. BENGER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1 [Obejmujący okres od założenia Zakonu do 1727]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 453; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 188, 190—192; IDEM: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 188—191.

tylko kapłani zakonni. Tutaj dane są mocno niekompletne, podobnie zresztą jak w przypadku depozytariusza, który pojawił się w źródłach tylko raz¹³.

Administratorzy zakonni działali w dobrach wiewieckich, w starostwie kłobuckim (zagórskim), starostwie brzeźnickim i w dobrach Laski. Zarządcami z reguły byli zakonnicy: ojcowie i bracia. Czasem jednak funkcje zarządcy pełniły osoby świeckie, np. w 1751 roku Konopiskami zarządzał Antoni Pietraszewski, a w latach 1750—1751 dobrami Laski zarządzał Jakub Biliński. Zarządców zakonnych kierowano także do dóbr pozostających w zastawie, np. w dobrach Głusków. Zatrudniano również pisarza do prowadzenia ksiąg gospodarczych, którym w latach 1771—1773 był Jan Suchanowski¹⁴.

Po utracie większości dóbr w 1798 roku zarządcą dzierżawionego przez klasztor od władz pruskich majątku, na mocy norm zakonnych, był przeor, podprzeor i prokurator.

Wśród urzędników zakonnych zajmujących się kwestiami gospodarczymi pojawiają się często te same osoby. Świadczyło to o ich szczególnych predyspozycjach do pełnienia funkcji gospodarczych. Najwybitniejszymi zarządcami dóbr klasztornych byli: o. Jan Dziedzicki, który dwukrotnie był prowizorem Jasnej Góry (1748—1750, 1759—1762) oraz dwukrotnie administratorem generalnym dóbr jasnogórskich (1750—1753, 1762—1765). Ojciec Szymon Andrzej Nieznakowski zarządzał kluczem wiewieckim (1725—1731) i brzeźnickim (1725—1736), a jednocześnie pełnił urząd administratora generalnego dóbr jasnogórskich (1731—1736). Tak liczne funkcje pełnione przez S.A. Nieznakowskiego świadczyły o jego szczególnych uzdolnieniach gospodarczych oraz umiejętności zarządzania zespołami ludzkimi. Warto wspomnieć także o. Kaspra Wojciechowskiego, który w latach 1792—1795 był administratorem generalnym dóbr jasnogórskich, a w latach 1796—1799 ostatnim administratorem wiewieckim¹⁵.

13 Na podstawie źródeł wymienionych w przypisie 14.

14 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przyszłość” 1969, t. 31, s. 224; AJG, sygn. 418, s. 287—288; AJG, sygn. 536, s. 138; AJG, sygn. 537, s. 1273; AJG, sygn. 538, s. 3; AJG, sygn. 539, s. 83—84; AJG, sygn. 540, s. 26, 123, 204, 236; AJG, sygn. 541, s. 29, 128, 219, 394, 472; AJG, sygn. 543, s. 16, 100—101, 205; AJG, sygn. 759, s. 48, 347; AJG, sygn. 544, s. 489—494; AJG, sygn. 546, s. 527; AJG, sygn. 806, s. 29; AJG, sygn. 548, s. 147, 291, 296—297; AJG, sygn. 807, s. 118, 217, 221, 296, 301, 391; AJG, sygn. 1136, s. 71; AJG, sygn. 1277, s. 3, 45; AJG, sygn. 1318, s. 193; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 1371, s. 133—139; AJG, sygn. 1427, s. 201; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 16—17; E. HAWELSKI: *Catalogus patrum ac fratrum...*, s. 396—397, 406—409, 424—425, 450—451, 458—459, 472—473, 490—491; M. BENGER: *Księga 2...*, s. 453; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 188, 190—192.

15 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji...*, s. 224; AJG, sygn. 1277, s. 3, 45; AJG, sygn. 418, s. 287—288; AJG, sygn. 536, s. 138; AJG, sygn. 537, s. 1273; AJG, sygn. 538, s. 3; AJG, sygn. 539, s. 83—84; AJG, sygn. 540, s. 26, 123, 204, 236; AJG, sygn. 541, s. 29, 128, 219, 394, 472; AJG, sygn. 543, s. 16, 100—101, 205; AJG, sygn. 759, s. 48, 347; AJG, sygn. 544, s. 489—494; AJG, sygn. 546, s. 527; AJG, sygn. 806,

Zarządzający dobrami jasnogóorskimi, zgodnie z zaleceniem Anzelma Gostomskiego zawartym w książce pt. *Gospodarstwo*, starali się chronić poddanych przed nadmiernym uciskiem¹⁶.

Skład poszczególnych kluczy zarządzanych przez zakonników zmieniał się w zależności od potrzeb gospodarczych. Przykładem był klucz wiewiecki, który składał się z Wiewca i Woli Wiewieckiej. W 1690 roku do klucza dołączono Krzywanice, a w latach 1700—1728 wieś Dębowiec¹⁷, co najmniej od 1748 roku dołączono również wieś Zakrzewo (Zakrzewko), która po 1733 roku znalazła się w posiadaniu klasztoru¹⁸. Kolejnym przykładem są dobra brudzickie, w których znajdowały się wsie Borowa i Brudzice, a co najmniej od 1757 roku do klucza tego należała również wieś Lgota¹⁹.

3.2. Zarząd dzierżawny

W dobie nowożytnej zwyczajem było wydzierżawianie dóbr. Tendencje te nawiązywały się zwłaszcza po potopie i wojnie północnej, kiedy starano się uzyskać jak największy przychód przy najniższych kosztach własnych. Umowy z reguły zawierano na okres od 3 do 10 lat. W ten sposób wielcy właściciele ziemscy ograniczali wydatki na administrację. Z drugiej jednak strony dzierżawcy często uciskali poddanych, dążąc do uzyskania jak największych dochodów²⁰.

s. 29; AJG, sygn. 548, s. 147, 291, 296—297; AJG, sygn. 807, s. 118, 217, 221, 296, 301, 391; AJG, sygn. 1136, s. 71; AJG, sygn. 1318, s. 193; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 1371, s. 133—139; AJG, sygn. 1427, s. 201; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 16—17; E. HAWELSKI: *Catalogus patrum ac fratrum...*, s. 396—397, 406—409, 424—425, 450—451, 458—459, 472—473, 490—491; M. BENDER: *Księga 2...*, s. 453; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 188, 190—192.

16 S. INGLÓT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane w Polsce od XVI—XVIII w. Na podstawie dawnej literatury rolniczej*. Wrocław 1954, s. 7; AJG, sygn. 30, s. 5, 18, 22, 28—29, 35, 38, 43; AJG, sygn. 1182, s. 115—116; AJG, sygn. 1202, s. 45—46; AJG, sygn. 1256, s. 77—81; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 1309, s. 63—69, 81—83, 91—95, 113—115; AJG, sygn. 1335, s. 21—52; AJG, sygn. 1342, s. 83—84, 119, 129—131, 169, 201—249, 255—256, 231—239; AJG, sygn. 1352, s. 81—83, 143; AJG, sygn. 1361, s. 165—175, 183—190, 325, 327, 373, 375, 383, 391—393; AJG, sygn. 1405, s. 57—59; AJG, sygn. 1414, s. 17—19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37.

17 AJG, sygn. 413, s. 73—75, 207, 223; AJG, sygn. 418, s. 92; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 161—168; IDEM: *Parafia Wiewiec...*, s. 157—164.

18 AJG, sygn. 1352, s. 45—47, 81—83, 136—137.

19 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15; AJG, sygn. 1286, s. 104—105, 107, 256, 258—259.

20 A. JEZERSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa 2011, s. 76.

W majątkach jasnogórskich również wydzierżawiano część dóbr. Najczęściej dzierżawcami była okoliczna szlachta, np. po przejęciu dóbr Wiewiec dzierżawił je niejaki Głuszczyński. Później zakon skierował do Wiewca swoich administratorów²¹. Jednak część klucza wiewieckiego nadal była wydzierżawiana. W latach 1748—1751 wieś Zakrzewo (Zakrzewko) dzierżawił Jędrzej Boratyński. Dzierżawca zobowiązał się do nieuciskania poddanych. J. Boratyńskiego zwolniono z wyderkałów, które były zapisane na tej wsi. Wszelkie podatki mieli płacić paulini, a jeżeli dzierżawca zapłaciłby którykolwiek z nich, to należało mu oddać wydaną kwotę. Również remonty zabudowań gospodarczych miały być sfinansowane przez klasztor jasnogórski. O nieprzedłużeniu umowy dzierżawnej należało poinformować drugą stronę na 6 tygodni przed upływem terminu jej ważności. Dzierżawa zakończyła się wcześniej z powodu śmierci J. Boratyńskiego w 1750 roku. Kolejnym dzierżawcą wsi w latach 1753—1757 był Samuel Żabicki²².

W latach 1758—1775, 1787—1790, 1796—1798 w dzierżawie pozostawały Brudzice, Borowa i Lgota, a w latach 1796—1797 także Konopiska. W okresie 1787—1790 dzierżawcą Brudzic był Wielobidzki²³. Z kolei w 1831 roku folwark Ostatni Grosz pozostawał w dzierżawie u niejakiego Oszmiańskiego²⁴.

Szczególnie rozpowszechnione były dzierżawy w kluczu kłobuckim. W latach 1664—1667, 1672—1698, 1703—1706, 1753—1760, 1782—1790, 1792—1797 wydzierżawiano Siatki, w latach 1719—1722, 1745—1749, 1764—1767, 1784—1790, 1792—1795 Walenczów i Hutę, w latach 1721—1723, 1736—1739, 1744—1747, 1752—1757, 1768—1774, 1784—1795 Miedźno, w latach 1744—1762, 1782—1790, 1792—1793 Kocin, w latach 1782—1790 wydzierżawiono Wąsosz, w latach 1792—1798 wieś Ostrowy, a w latach 1795—1798 Zagórze²⁵.

Umowy dzierżawne w kluczu kłobuckim były zawierane na okres od roku do 3 lat. Czasem wielokrotnie zawierano umowy z tymi samymi dzierżawcami. Zapewne nie uciskali oni mocno poddanych, a rozliczenia świadczyły o ich uczciwości. Takimi wieloletnimi dzierżawcami byli m.in. Gabriel i Katarzyna Kotulińscy, którzy dzierżawili wieś Siatki w latach 1672—1698. Warto też zauważyć, że Gabriel zmarł ok. 1686 roku, a wieś nadal pozostawała w dzierżawie wdowy po nim. Innym przykładem wieloletnich dzierżawców był Ignacy Lubojeński, który dzierżawił Walenczów i Nową Hutę (1749—1754), Wąsosz (1784—1790) i Kocin

21 Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 184.

22 AJG, sygn. 1352, s. 81—83, 143.

23 AJG, sygn. 30, s. 5, 18, 22, 28—29, 35, 38, 43; AJG, sygn. 1286, s. 275—276, 305—313.

24 AJG, sygn. 339, s. 17.

25 AJG, sygn. 1342, s. 83—84, 119, 129—131, 169, 201—249, 255—256; AJG, sygn. 1361, s. 165—175, 179—181, 183—190, 325, 327, 373, 375, 383; AJG, sygn. 30, s. 5, 18, 22, 28—29, 35, 38, 43; AJG, sygn. 1309, s. 63—69, 81—83, 91—95, 113—115; AJG, sygn. 421, s. 3—16; AJG, sygn. 1335, s. 21—52.

(1752—1762). Wreszcie Marcin Paciorkowski i jego syn Franciszek dzierżawili Miedźno w latach 1768—1777 i 1784—1791²⁶.

Warunki umów były zróżnicowane i zależne od sytuacji ekonomicznej panującej w danej wsi. W kontrakcie dzierżawnym ustalono, że w razie jakichkolwiek sporów dojdzie do sądu polubownego. Ponadto dzierżawca był zobowiązany do opłacania dziesięciny ze wsi i dworu klasztorowi w Mstowie oraz mesznego klasztorowi kanoników kłobuckich. Ustalono również, że dzierżawca mógł sobie odebrać wszystkie zapomogi, jakich udzielił poddanym, ale zaznaczono, że bez uciemnienia chłopów²⁷. Dzierżawcy zobowiązywali się nie uciskać poddanych. Podejmowane prace remontowe miały być niewielkie, chyba że uzyskano by zgodę władz zakonu. Gdyby dzierżawca przekazał poddanym jakąkolwiek pomoc, miał otrzymać jej zwrot. Paulini zastrzegli sobie również, że gajowi podlegali zakonowi, a nie dzierżawcy, co świadczy o ochronie lasów przed nadmierną eksploatacją. Jak już wspomniano, na 6 tygodni przed upływem umowy dzierżawnej obie strony miały poinformować, czy kontrakt zostanie odnowiony²⁸.

Czasem dochodziło do sporów z dzierżawcami. Najczęstszą ich przyczyną był ucisk wobec poddanych lub kwestie związane z zapomogami udzielanymi chłopom. Z takimi problemami paulini musieli się zmierzyć w 1768 roku, kiedy to doszło do sporów z byłymi dzierżawcami Walenczowa i Huty — Władysławem i Salomeą Biernackimi, a także z dzierżawcą Miedźna — Marcinem Paciorkowskim, którzy uciskali poddanych. Ta ostatnia sprawa musiała zostać załatwiona polubownie, ponieważ przez kolejne lata M. Paciorkowski dzierżawił wsie klasztorne²⁹, a w latach 1788—1791 Miedźno przejął prawdopodobnie jego syn Franciszek³⁰.

Z reguły jednak dzierżawy kończyły się bez większych problemów. Przykładem jest zakończenie umowy o dzierżawę Kocina, którym zarządzał w latach 1744—1748 Bonawentura Siemieński. Władze zakonu stwierdziły brak jakichkolwiek pretensji³¹.

Dzierżawy stosowano również w starostwie brzeźnickim. Już w latach 1719—1722 Franciszek Szponar dzierżawił wieś Dębowiec. Dobrze nią gospodarował i poddani nie zgłaszali żadnych pretensji do niego³². Również w 1719 roku Pajęcz-

26 AJG, sygn. 1335, s. 21—52; AJG, sygn. 30, s. 5, 18, 28—29, 35; AJG, sygn. 1342, s. 83—84, 119, 129—131, 169, 201—249, 255—256; AJG, sygn. 1361, s. 165—175; AJG, sygn. 1309, s. 63—69, 81—83, 91—95, 113—115.

27 AJG, sygn. 1361, s. 165—175.

28 AJG, sygn. 30, s. 5, 18, 22, 28—29, 35, 38, 43; AJG, sygn. 1361, s. 165—175, 391—393.

29 AJG, sygn. 1342, s. 231—239; AJG, sygn. 1361, s. 183—190, 325, 327, 373, 375, 383.

30 AJG, sygn. 1342, s. 83—84, 119, 129—131, 169, 201—249, 255—256.

31 AJG, sygn. 1309, s. 63—69, 81—83, 91—95, 113—115.

32 AJG, sygn. 1202, s. 45—46.

no, Dylów, Będków i Siedlec za zgodą prowincjała o. K. Moszyńskiego oddano w dzierżawę Marcinowi Rzeszowskiemu³³. Z kolei w latach 1722—1728 M. Rzeszowski otrzymał w dzierżawę Pajęczno, Dylów, Siedlec i Dębowiec. W 1728 roku Pajęczno, Dylów, Siedlec i Będków przekazano w dzierżawę Baltazarowi Lippiemu. W latach 1733—1736 wieś Wąsosz pozostawała w dzierżawie Marszewskiego. Jednak jego rządy były uciążliwe dla poddanych, którzy złożyli skargę do przeora jasnogórskiego. Dzierżawca zabrał chłopom ziemię i włączył ją do folwarku. Łącznie było to kilkaset zagonów, 40 działów, 5 niw pustych i 9 ogrodów. Ponadto narzucił poddanym obowiązek odrabiania 20 dni tłoków, a wcześniej zobowiązanie to wynosiło tylko 3 dni. Wreszcie Marszewski nakazał, aby każdy poddany posiadający sprzężaj orał 5 dni, zamiast dotychczasowych 2 dni, a dodatkowo odebrał chłopom 27 złp. Skarga poddanych spowodowała, że Marszewskiemu nie przedłużono dzierżawy. W latach 1736—1739 dzierżawcą Wąsoszy był Piotr Rogala, a w latach 1739—1742 wieś pozostawała w bezpośrednim zarządzie zakonu. Jednak już w latach 1742—1745 Wąsosz znajdowała się w dzierżawie B. Lippiego. Po jej wygaśnięciu, w latach 1745—1747, wieś była ponownie zarządzana przez administratora brzeźnickiego o. Michała Tyrzyńskiego³⁴.

Również wieś Dupice w latach 1753—1754 była dzierżawiona przez Antoniego Michrowskiego. Od 24 czerwca 1754 roku całe starostwo znalazło się w dzierżawie Józefa i Marianny z Bilskich Wienerów. Umowa obowiązywała do 1757 roku. Po jej wygaśnięciu zakon nie wydzierżawiał już starostwa w całości, a jedynie poszczególne wsie. Przeor jasnogórski o. Albin Dworzański zgodził się, aby wieś Dupice przejęli w dzierżawę Kazimierz i Barbara Łojowscy. Dzierżawę przedłużono na okres 1760—1762³⁵.

W latach 80. i 90. XVIII wieku paulini nadal wydzierżawiali część swoich posiadłości w starostwie brzeźnickim. Przez okres 1784—1787 dzierżawcą Pajęczna był Komornicki. Z kolei Wąsosz w latach 1784—1790 znajdowała się w dzierżawie Lubojeńskiego. Od 1788 do 1790 roku Pajęczno i Wąsosz pozostawały w rękach dzierżawców. W 1793 roku dzierżawcą Brzeźnicy był Starnawski, jednak jego rządy dały się mocno we znaki mieszkańcom. Burmistrz Mateusz Górski i wszyscy mieszkańcy zwrócili się do przeora jasnogórskiego z prośbą o interwencję, dzierżawca bowiem zabrał mieszkańcom ziemię. Burmistrz w swym piśmie ostrzegł, że zwlekanie z interwencją groziło rozruchami w mieście. Paulini załatwili

33 AJG, sygn. 1256, s. 61—69.

34 AJG, sygn. 1414, s. 17—19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 1405, s. 57—59; AJG, sygn. 1256, s. 77—81.

35 AJG, sygn. 1203, s. 55—57, 81—83, 93—95; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w.* Częstochowa 1994, s. 40.

sprawę polubownie. Także w latach 1794—1798 wydzierżawiano Pajęczno, Wąsosz i Starą Brzeźnicę³⁶.

Zakon od 1812 roku posiadał prawa dzierżawne do klucza mirowskiego. Ponieważ jednak znajdował się on daleko od klasztoru i trudno było nim zarządzać bezpośrednio, poddzierżawiano go osobom świeckim³⁷. Klucz mirowski do 1821 roku poddzierżawiał Antoni Łabędzki³⁸, w latach 1822—1851 — Tomasz Trepka³⁹, a w latach 1851—1863 — ks. Krótkiewicz⁴⁰.

O warunkach dzierżawy wiadomo jedynie z kontraktu podpisanego z T. Trepką w 1821 roku. Wcześniej kluczem mirowskim zarządzał z ramienia zakonu przeor o. Eustachy Skibiński. T. Trepka przejmował dzierżawę na 12 lat i zobowiązywał się do wypłacania zakonowi czynszu rocznego w kwocie 10 583,07 złp w ratach kwartalnych (1 czerwca, 1 września, 1 grudnia, 1 marca), natomiast do skarbu państwa poddzierżawca miał płacić 2893,13 złp. Ponadto T. Trepka zapłacił paulinom kaucję w wysokości 3000 złp, która była potrącona z pierwszej raty czynszu. Pieniądze te były zabezpieczone na dobrach ziemskich i miały zagwarantować wykonanie warunków umowy. Podatki (liwerunek, dziesięcina, dymowe) i kwaterunki były wypłacane przez dzierżawcę. Wszelkie straty i szkody poniesione w wyniku klęsk naturalnych miał także wynagrodzić dzierżawca. Nie mógł on nakładać nowych ciężarów poza tymi, które były zapisane w tabelach prestacyjnych. Poddzierżawcy nie wolno było niszczyć stawów, a urząd wójta miał pełnić bez wynagrodzenia. T. Trepka, w przeciwieństwie do poprzedniego poddzierżawcy A. Łabędzkiego, nie miał prawa pobierania drewna z lasów. Poza tym zobowiązał się on do wystawienia nowych drewnianych domów mieszkalnych w Mirowie. W razie sporów między zakonem a dzierżawcą miały być one rozwiązywane poprzez sąd przyjacielski. Kontrakt został potwierdzony przez notariusza⁴¹.

Poddzierżawianie dóbr mirowskich przysparzało paulinom sporo problemów. W 1812 roku pożar w Mirowie zniszczył gorzelnię i ówczesny dzierżawca A. Łabędzki stracił wszystkie przychody propinacyjne, a zniszczeniu uległo 28 gospodarstw chłopskich⁴². Z kolei 8 stycznia 1821 roku poddani z Kusiat złożyli skargę na poddzierżawcę do przeora jasnogórskiego. Chłopi musieli wycinać lasy państwowe, ale pieniądze za pracę brał dzierżawca. Ponadto poddani musieli

36 AJG, sygn. 30, s. 5, 18, 22, 28—29, 35, 38, 43; AJG, sygn. 1182, s. 115—116.

37 AJG, sygn. 237, s. 1—2, 5, 9—20.

38 AJG, sygn. 214, s. 5; AJG, sygn. 234, s. 1, 3.

39 AJG, sygn. 232, s. 27—31; AJG, sygn. 225, s. 67; AJG, sygn. 226, s. 4—5; AJG, sygn. 214, s. 111.

40 AJG, sygn. 231, s. 103; AJG, sygn. 232, s. 27—31; AJG, sygn. 225, s. 67; AJG, sygn. 226, s. 4—5; AJG, sygn. 214, s. 5, 111; AJG, sygn. 238, s. 33—35.

41 AJG, sygn. 235, s. 3—17.

42 AJG, sygn. 230, s. 1—2, 5, 13, 15.

odbywać podróże do Przyrowa, dzierżawca zmuszał ich również do większej pańszczyzny, do stróży, a w żniwa do robocizny z wynagrodzeniem jedynie 18 gr za dniówkę. Praca na folwarkach była tak ciężka, że trzem chłopom padły cztery woły w czasie odrabiania pańszczyzny. Poza tym w 1819 roku poddzierżawca zaczął zbierać siano z łąki, która od 103 lat należała do rodziny Marczaków, a w 1821 roku dzierżawca włączył łąkę do folwarku. Nadużycia powtarzały się systematycznie, dlatego w grudniu 1829 roku KRPIŚ wysłała specjalną komisję w celu zbadania nadużyć wobec poddanych⁴³.

W kluczu lisinieckim wydzierżawiano ogród. W latach 1818—1825 dzierżawcą był Jakub Piotrowski. Miał dostarczać do klasztoru jasnogórskiego marchew, ogórki, kapustę, pietruszkę, pory, selery, cebulę i chrzan oraz owoce w miarę potrzeb. Ogrodu nie wolno było poddzierżawiać, a poprzedni dzierżawca nie mógł żądać żadnego odszkodowania. Do obowiązków dzierżawcy należało również dostarczenie 40 wozów nawozu do inspektu klasztornego. Ponadto dzierżawca miał posadzić 40 nowych drzewek owocowych⁴⁴.

W tabeli 6 przedstawiono wysokość czynszów dzierżawnych. Największy czynsz roczny płacono za dzierżawę klucza mirowskiego (1821—1833) i brzeżnickiego (24 czerwca 1754—24 czerwca 1757). Natomiast jeżeli chodzi o czynsz z jednej wsi, to najwięcej płacono za dzierżawę Ostrowa w latach 1792—1793 (5880 złp), a najmniej za dzierżawę Siatki w latach 1689—1706 (300 złp). Wysokość czynszu ulegała zmianie w zależności od warunków gospodarczych panujących w danym okresie.

Tabela 6. Roczna wysokość czynszów dzierżawnych opłacanych dla klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1672—1798

Klucz	Wieś	Dzierżawca	Lata	Wysokość czynszów [złp, gr]
Brudzice	Siatki	b.d.	1672—1689	333,00
		b.d.	1689—1706	300,00
		Jan Wiener	1753—1756	800,00
		Paweł i Magdalena Szyszkowscy	1757—1760	400,00
		Zaręba	1784—1790	600,00
	Brudzice	Wielobidzki	1787—1790	3000,00

43 AJG, sygn. 232, s. 1—3, 9—10, 15—16, 27—31.

44 AJG, sygn. 332, s. 13—14.

cd. tab. 6

Klucz	Wieś	Dzierżawca	Lata	Wysokość czynszów [złp, gr]
Wiewiec	Zakrzewo (Zakrzewko)	Jędrzej Boratyński	1748—1751	1200,00
Starostwo kłobuckie	Walenczów i Huta (Hutka)	Ignacy Lubojeński	1745—1749	1666,00
		Kazimierz Głuszkiewicz		1333,00
	Kocin	Ignacy Lubojeński	1752—1762	2200,00
	Wąsosz	Ignacy Lubojeński	1784—1790	1300,00
	Miedźno	Marcin Paciorkowski	1784—1791	5964,00
	Walenczów	Wichliński	1784—1790	2000,00
	Ostrowo	b.d.	1792—1793	5880,00
Starostwo brzeźnickie	Pajęczno, Dylów, Siedlec i Dębowiec	Marcin Rzeszowski	1722—1728	11 000,00
	Dupice	Antoni Michrowski	1753—1754	2000,00
	Dupice	Kazimierz i Barbara Łojowscy	1758—1760	2000,00
			1760—1762	2300,00
	całe starostwo	Józef i Marianna Wienerowie	24 VI 1754— 24 VI 1757	17 200,00
	Wąsosz	Ignacy Lubojeński	1784—1790	1300,00
	Pajęczno	Komornicki	1784—1787	4000,00
	Pajęczno	b.d.	1788—1790	3000,00
	Wąsosz	b.d.	1788—1790	1300,00
	Wąsosz	b.d.	1794—1798	1175,00
Stara Brzeźnica	b.d.	1794—1798	3000,00	
Mirów	cały klucz	Tomasz Trepka	1821—1833	10 583,07

Źródło: AJG, sygn. 30, s. 5, 18, 22, 28—29, 35, 38, 43; AJG, sygn. 235, s. 3—17; AJG, sygn. 1182, s. 115—116; AJG, sygn. 1203, s. 55—57, 81—83, 93—95; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 1286, s. 275—276, 305—313; AJG, sygn. 1309, s. 63—69, 81—83, 91—95, 113—115; AJG, sygn. 1335, s. 21—52; AJG, sygn. 1352, s. 81—83, 143; AJG, sygn. 1361, s. 165—175, 391—393; AJG, sygn. 1405, s. 57—59; AJG, sygn. 1256, s. 77—81; AJG, sygn. 1414, s. 17—19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; D. Зѣотковскі: *Удзiалъ Закопу Олцѣвъ Паулінѣвъ въ жыцiу спѣотечно-политычнѣмъ Рѣчыпосполитѣй въ XVIII в.* Чѣстохѣва 1994, s. 40.

3.3. Czeladź i pracownicy najemni

3.3.1. Czeladź i pracownicy najemni do 1798 roku

Jedną z form pracy w dobrach folwarcznych było wynajmowanie czeladzi oraz ludzi luźnych w okresie szczególnego nasilenia prac gospodarskich. Było to zjawisko normalne w ówczesnej Europie. Służba dla młodych ludzi była okresem przejściowym pomiędzy opuszczeniem domu rodzinnego a zawarciem związku małżeńskiego, co wiązało się z usamodzielnieniem ekonomicznym. Podobna sytuacja występowała w Rzeczypospolitej⁴⁵. Czeladź rekrutowała się z ludzi luźnych, dzieci kmiecych, chłopów z niższych grup społeczności wiejskiej (chałupnicy, komornicy), przybyszy oraz z najmu przymusowego poddanych⁴⁶.

Jeżeli zatrudniano małżeństwo, obowiązywał wspólny kontrakt. Umowy zawierano z wszystkimi zatrudnianymi bez względu na rodzaj wykonywanej pracy. Czeladź według A. Wyczańskiego musiała pracować ok. 300 dni rocznie, czyli więcej niż czeladnicy w rzemiośle miejskim. Termin zawarcia umowy był zróżnicowany w różnych rejonach Rzeczypospolitej. W Małopolsce tzw. okres godów (godzenia się obu stron) przypadał na czas między Bożym Narodzeniem a świętem Trzech Króli (25 grudnia—6 stycznia)⁴⁷. Czeladź zatrudniana na stałe zawierała kontrakty co najmniej na okres 1 roku⁴⁸.

Podobna sytuacja występowała w dobrach klasztoru jasnogórskiego. W kłuczu wiewieckim zatrudniano w latach 1679—1798 od 11 do 34 osób. Najwięcej ludzi najmowano w 1720 roku (34 osoby), a najmniej w 1699 (11 osób). W folwarkach w Wiewcu, Woli Wiewieckiej i Krzywanicach pracowali: pisarz, ekonom, karbowy, włodarz, polowy, gumieny, gospodarz, gospodyni, służące, kucharki, świniarki, gorzelane i gorzelaki, woźnice, owczarze i ich pomocnik (owczarek), pastuchy, pasterki, koniarkowie, mielcarze (słodownicy), leśniczy, cieśle oraz stróże. W dobrach wiewieckich dużą rolę odgrywał owczarz, który był wspierany przez pomocnika, czyli owczarka. W latach 1712—1713 na tym stanowisku zatrudniano Jacentego Trzebickiego z owczarkiem. Otrzymali oni chałupę wraz z kawałkiem gruntu, ponadto ordynarię 3,75 k. ziarna (żyta, tatarski, owsa, grochu, pszenicy), rzepę, słoninę, olej, 10 złp rocznie, 2 pary nowych butów, 1 g. piwa

45 C. KUKŁO: *Czy w Polsce przedrozbiorowej służba domowa była etapem w życiu człowieka. W: Społeczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX.* Red. M. NIETYKSZA et al. Warszawa 2003, s. 205—211.

46 A. IZDORCZYK-KAMLER: *Praca najemna na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku.* „Kwartalnik Historyczny” 1990, R. 97, nr 1—2, s. 12—15.

47 Ibidem, s. 16—17.

48 Ibidem, s. 3—4, 16—17.

tygodniowo, 7 g. soli rocznie, suknie dla owczarza i owczarka lub skórę na dwa kozuchy albo 10 złp za suknie, w zimie — jedną furę drewna, stód, 12 krążków sera i 12 kw. masła⁴⁹.

Roczną wysokość wynagrodzenia w dobrach wiewieckich dla czeladzi ilustruje Załącznik 3 zamieszczony w *Aneksie*. Warto jednak zauważyć, że w latach 1699—1720 odnotowano wzrost wynagrodzenia w pieniądzu oraz w napojach. Pojawiło się również wynagrodzenie w działkach pod uprawę oraz ordynaria w ziarnie i soli. Widać też wzrost ogólnych wydatków na czeladź, co wiązało się ze zwiększeniem liczby zatrudnionych osób.

W dobrach głoskowskich w latach 1730—1733 zatrudniano ok. 20 osób. W folwarkach w Głoskowie, Starej Woli i Łętowni zatrudniano 3 osoby wymienione z nazwiska, ale bez podania ich funkcji (Ostrowski, Jezierski, Krajewski), 2 gospodarzy (Stara Wola i Łętownia), włodarza, owczarka, kilku parobków, służącą, pastucha oraz 3 chłopców do pomocy. Na uwagę zasługuje fakt, że znaczną część wynagrodzenia regulowano w pieniądzu oraz w ordynarii zbożowej, której rocznie wypłacano 88,50 k.⁵⁰

W 1766 roku w Wilkowiecku zatrudniono łącznie 8 osób. Byli to: podstarości z żoną, woźnica i parobek do wołów (Grzelak), pasterka drobiu i trzody oraz owczarz. Wynagrodzenie było wypłacane w postaci pieniądza, ordynarii w ziarnie i soli, w zbożu przeznaczonym na wykarmienie wieprza, skórach na kozuchy, piwie oraz ziemi pod uprawę⁵¹.

W latach 1786—1788 w folwarku Lisiniec czeladzi wypłacono ordynarię w postaci 356 k. ziarna, co stanowiło 5,13% wszystkich wydatków zboża (żyto, jęczmień, tatarska, groch i proso). Ponadto czeladź otrzymała 138 beczek piwa oraz 5,50 g. gorzałki. W okresie luty 1788—styczeń 1789 czeladzi wydano 1195 k. zboża (żyto, pszenica, jęczmień, owies, tatarska, len, proso, groch), co stanowiło 8,34% wszystkich wydatków zboża w folwarku. Dodatkowo ordynaria wynosiła 228 beczek piwa i 7 g. gorzałki. Niestety brak jest informacji, ile wówczas osób zatrudniano⁵².

W kluczu kłobuckim wydawano specjalne ordynacje dla czeladzi. W 1766 roku zatrudniano łącznie 57 osób, w tym: w Zagórze 18 osób, w Zakrzewie 6, w Łobodnem 7, w dwóch folwarkach w Ostrowach 10, w Świerczowie 4, w Kocinie 5, w Puchałach 4, a w Hucie 3 osoby. Wypłacono wówczas 2088 złp, 395,25 k. zboża, 15,50 k. soli, 27 beczek piwa, 18 skór na kozuch i 6 par butów. Średnio na jednego

49 AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172.

50 AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115.

51 AJG, sygn. 421, s. 121—124.

52 AJG, sygn. 424, s. 1—52.

pracownika wypadało po 37 złp, 7 k. zboża, 0,50 k. soli oraz 0,50 beczki piwa. Z kolei w 1793 roku we wsi Kocin czeladź otrzymywała tylko wynagrodzenie w postaci ordynarii. W 1766 roku zatrudniano podstarościch w Zagórze i Ostrowach, pisarza i szafarza w Zagórze, a w pozostałych folwarkach: gospodarzy, mielcarzy, woźniców, parobków, kucharki, owczarzy z owczarkiem, pasterki, poganiaczy wołów, parobków do wołów, pasterki do drobiu i trzody⁵³. W kluczu kłobuckim pracowali również leśniczy i gajowi⁵⁴. Zapłata dla czeladzi w starostwie kłobuckim w pieniądzu była dosyć wysoka. W latach 1765—1783 wynosiła 32 384 złp, co stanowiło 21,65% wszystkich wydatków w tym kluczu⁵⁵.

Zachowane materiały dotyczące sytuacji w starostwie brzeźnickim pochodzą z lat 1748, 1785, 1791, 1794 i 1797. W 1748 roku najmowano łącznie 34 osoby, którym wypłacano rocznie 689,24 złp. W Dworszowicach zatrudniano 3 osoby, w Gajęcicach pracowało 8 osób, w Starym Mieście Brzeźnicy 5 osób, w Wąsoszy 5 osób, w Wąsoszy okazjonalnie zatrudniano tamtejszego wójta, w folwarku pod Pajęcznem zatrudniano 3 osoby, w Siedlcu najmowano tylko podstarościego oraz poganiacza wołów, w Kruplinie pracowały 2 służące, w Dupicach (Dubidze) zatrudniano gospodarza, fornała, owczarza, pastuszkę, owczarkę i służącą. Najwięcej na pensję wydano w folwarku w Dupicach (162 złp), w Starym Mieście Brzeźnicy (106 złp), Gajęcicach (124 złp), Siedlcach (98 złp), Wąsoszy (94,15 złp), Dworszowicach (51,09 złp) i Pajęcznie (45 złp). Najmniej wypłacono w Kruplinie (6 złp) i Trzepczy (3 złp)⁵⁶.

W styczniu 1785 roku w folwarkach w Dworszowicach, Kruplinie, Gajęcicach, Dupicach i Starej Brzeźnicy zatrudniano łącznie 62 — 64 osoby. Byli to: ekonom, pisarz, dyspozytor, podstarości, karbowy, 2 gospodynie, woźnica, 2 wolarzy, 6 pastuszków, 19 parobków, 6 osób czeladzi i owczarzy. Wiosną i latem liczba czeladzi zwiększała się. W miesiącach letnich zatrudniano łącznie 54 osoby, a w listopadzie zaledwie 13 osób (podstarości, karbowy, szafarz, kucharz, mielcarz, gospodyni, wolarz, pszczelarz, woźnica, 2 parobków oraz 2 służące). Najwięcej na pensje dla czeladzi wydano w Dworszowicach (526 złp), Kruplinie (226 złp) i Gajęcicach (166 złp). Natomiast w folwarkach w Dupicach wypłacono 64 złp, a w Starej Brzeźnicy 58 złp. Łącznie wydatki na pensje czeladzi wyniosły 1040 złp. W styczniu 1791 roku w całym starostwie zatrudniano łącznie 41 osób, w tym w Dworszowicach 14 osób, w Dupicach 5, w Kruplinie 9, w Starej Brzeźnicy 6, a w Gajęcicach 7 osób. Wśród czeladzi byli: pisarz, szafarz, leśniczy,

53 AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188.

54 AJG, sygn. 80, s. 17—18; AJG, sygn. 1185, s. 51—52.

55 AJG, sygn. 812, s. 16—17, 21—22.

56 AJG, sygn. 1206, s. 19—20.

gospodarz w Starej Brzeźnicy i 4 owczarze. Z kolei w 1795 roku zatrudniano chłopca do posług, leśniczych, pisarza w Gajęcicach i gospodynię. Natomiast w 1797 roku zatrudniano 2 leśniczych, ogrodnika i jego pomocnika, ekonoma oraz gospodarza⁵⁷.

Warto przyrzeć się wysokości wydatków przeznaczonych na płace dla czeladzi, służby i pracowników najemnych w starostwie brzeźnickim. W 1748 roku łącznie wypłacono 689,24 złp, w 1785 roku 1040 złp (WDE = 150,89), w 1791 roku 1605 złp (WDE = 154,33), w 1794 roku 1012 złp (WDE = 63,05), w 1795 roku 1028,28 złp (WDE = 101,61), a w 1797 roku 2449,20 złp (WDE = 238,18). Jak widać, w latach 1748—1797 nastąpił znaczny wzrost wydatków na pensje dla czeladzi. Dane te świadczą o tym, że rola i znaczenie pracy najemnej wzrastały w ciągu XVIII wieku⁵⁸.

Warto również przyrzeć się wysokości pensji poszczególnych osób. Problem ten przedstawiają Załączniki 3—4 zamieszczone w *Aneksie*. Pisarz występował w źródłach w latach 1785—1795, a jego pensja wahała się od 100 do 140 złp. Dane z 1795 roku są niepełne i dotyczą tylko dodatku do pensji. Należy jednak sądzić, że pensja w latach 1791—1795 nie uległa większym zmianom. Ekonom również występował w źródłach w latach 1785—1795, pobierał on wynagrodzenie od 200 do 240 złp. Widać wzrost pensji, z wyjątkiem 1795 roku, ale dane z tego roku nie dotyczyły wszystkich dodatków, dlatego też pensja zapewne nie uległa większym zmianom w porównaniu z sytuacją z 1791 roku. Podstarości występował w źródłach w latach 1748—1791. Jego pensja wzrastała, z wyjątkiem 1791 roku, jednak w tym wypadku dane są prawdopodobnie niepełne. Szafarz odnotowany był jedynie w 1785 i 1791 roku. Jego pensja uległa zmniejszeniu o 12 złp, czyli 15%, jednak brak jakichkolwiek przesłanek, aby stwierdzić, co było tego przyczyną. Kucharz, karbowy, pszczelarz i woźnica występowali w zachowanych źródłach z 1785 i 1791 roku. Ich pensje pozostawały raczej na tym samym poziomie, ponieważ dane z 1791 roku dotyczyły jedynie części płacy, tzw. omnasty wypłacanej kwartalnie⁵⁹.

Leśnicy wzmiankowani byli w źródłach z lat 1791—1797. Zatrudniano wówczas 2 osoby, a ich pensje były zróżnicowane, w zależności od obowiązków, jakie wykonywali, oraz od areалу lasów, którymi zarządzali. Gospodarz był zatrudniany w poszczególnych folwarkach, do jego obowiązku należała opieka nad budynkami folwarcznymi oraz nad zwierzętami, jeżeli były trzymane w folwarku. W 1748 roku odnotowano, że pensje były zróżnicowane, zapewne zależnie od

57 AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144.

58 AJG, sygn. 1206, s. 19—20; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144.

59 AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172.

liczby obowiązków. Z kolei w 1791 roku widać zmniejszenie pensji gospodarza, jednak nie zachowały się żadne przesłanki, które pozwoliłyby określić przyczyny takiego stanu rzeczy. Gospodyni, która dbała o drób trzymany w folwarku, o przygotowywanie posiłków dla czeladzi oraz o odpowiednie utrzymanie kuchni folwarcznej występowała we wszystkich zachowanych dokumentach gospodarczych. Jej pensja wzrastała, z wyjątkiem 1791 roku, ale wówczas zapisano jedynie pieniądze przeznaczone na „omnastę”. Mielcarz był zatrudniony w latach 1748—1791, a jego pensja wzrastała, ponieważ dane z 1791 roku obejmują jedynie tzw. omnastę, a nie wszystkie części wynagrodzenia. Pensja owczarza ulegała zmianom w zależności od liczebności stada, jakim musiał się opiekować. Jego pomocnikiem był tzw. owczarek, który pozostawał w „terminie”. W zachowanych źródłach występował on w 1748 i 1791 roku. Należy sądzić, że jego pensja wzrosła w 1791 roku w porównaniu ze stanem sprzed 43 lat, ponieważ w źródle zapisano jedynie wydatki na tzw. omnastę. Ogrodnik był zatrudniany jedynie w 1797 roku i otrzymywał pieniądze na zakup płótna. Fornali i włodarza zatrudniano w 1748 i 1791 roku, ich pensje, a zwłaszcza fornali, były zróżnicowane, zapewne w zależności od ilości wykonywanej pracy. W 1791 roku zapisano jedynie tzw. omnastę, ale należy sądzić, że pensje wzrosły w porównaniu ze stanem z 1748 roku⁶⁰.

Karczmarz był zatrudniony w 1748 roku, w pozostałych latach karczmy pozostawały w dzierżawie. Parobkowie występowali w źródłach do 1795 roku. Ich pensja znacznie wzrosła (1748: WDJ = 100, 1795: WDJ = 2074), natomiast kwota 8 złp podana w 1791 roku dotyczyła jedynie „omnasty”. Służące były zatrudnione w latach 1748—1791, a ich pensja wzrastała, natomiast w 1791 roku podano jedynie wydatki na „omnastę”. Pastuszek był zatrudniony w latach 1748—1791. Był to chłopiec, który zajmował się doглядaniem zwierząt na pastwiskach. Jego pensja stopniowo wzrastała. Poganiacze wołów występowali w źródłach w 1748, 1785 i 1791 roku, a ich pensja znacznie wzrosła⁶¹.

Najwyższe wynagrodzenie otrzymywał personel kierowniczy, do którego należy zaliczyć podstarościego, pisarza i ekonoma. Warto zauważyć, że w XVIII wieku liczba personelu kierowniczego wzrosła. W 1748 roku zatrudniano jedynie podstarościego, a w latach 1785—1795 dodatkowo pisarza i ekonoma. Najwyższą pensję w tej grupie otrzymywał podstarości. Do średniego personelu

60 AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172.

61 AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172.

należy zaliczyć szafarza, kucharza, leśniczych, gospodarzy, gospodynie, mielcarzy, karbowego, owczarza i włodarza. Pozostali zatrudnieni byli zaliczani do najniższego personelu. Jednak zachowane dane archiwalne dotyczą tylko środków finansowych wypłacanych pracownikom folwarków. Natomiast brak jest informacji o innych składnikach wynagrodzenia, jak np. zboże, napoje czy ubiór. Na tej podstawie należy sądzić, że wynagrodzenie czeladzi zatrudnianej w dobrach starostwa brzeźnickiego było wyższe⁶².

Reasumując, trzeba stwierdzić, że do schyłku XVIII wieku wynagrodzenie czeladzi składało się z ordynarii zbożowej i solnej, pensji pieniężnej oraz różnych dodatków: płótna, butów, ubioru, żywności, napoju lub ekwiwalentu pieniężnego na zakup ubioru, napojów czy żywności. Zatrudniano różną liczbę osób, w zależności od zapotrzebowania w konkretnym majątku i w danym roku. Wszystko zależało od potrzeb i możliwości wypłacenia wynagrodzenia oraz od ilości pracy. Ważną rolę odgrywały tzw. salaria, czyli wynagrodzenie w soli. Przyprawa ta bowiem nie tylko służyła poprawieniu smaku potraw, ale przede wszystkim używana była do konserwacji żywności.

W latach 1679—1796 w folwarku pracowało średnio 6 osób (klucz Wieciec — 7 osób, klucz Głusków — 6 osób, folwark Wilkowiecko — 8 osób, klucz Kłobuck — 5 osób, starostwo brzeźnickie — 4 osoby)⁶³. Natomiast w folwarkach w królewskich na obszarze całej Małopolski w latach 1512—1642 pracowało 6 osób. W latach 1611—1642 w województwach krakowskim, sandomierskim i lubelskim w jednym folwarku średnio pracowały 4 osoby⁶⁴. Z kolei w królewskich województwa pomorskiego w 1765 roku zatrudniano w folwarkach 3 osoby⁶⁵. Widać zatem, że w dobrach klasztoru jasnogórskiego pracowało nieco więcej osób niż w innych dobrach.

Średnie wydatki na wynagrodzenia wynosiły 887,02 złp, 45,75 k. zboża, 4,75 beczki piwa oraz 5 beczek gorzałki rocznie, nie licząc innych form wynagrodzenia. Warto również porównać średnie pensje czeladzi zatrudnionej w dobrach klasztoru jasnogórskiego z pensjami wypłacanymi w innych dobrach. I tak średnie roczne zarobki w królewskich w pierwszej połowie XVII wieku

62 AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172.

63 AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172.

64 A. IZYDORCZYK-KAMLER: *Praca najemna na wsi...*, s. 6, 9—12.

65 W. ODYNIĘC: *Położenie ekonomiczne i społeczne chłopów województwa pomorskiego w XVIII wieku*. Gdańsk 1967, s. 28—31.

kształtowały się następująco w poszczególnych województwach: w krakowskim: służąca — 10,07 złp, parobek — 10,09 złp; sandomierskim: służąca — 9,19 złp, parobek — 10,12 złp; lubelskim: służąca — 9,19 złp, parobek — 10,04 złp⁶⁶. Natomiast średnia pensja służącej w dobrach jasnogórskich wynosiła 11 złp, a parobka — 20 złp, nie licząc wynagrodzenia w naturze i rzeczowego. Jednak trzeba pamiętać, że średnia dla dóbr jasnogórskich dotyczy okresu 1672—1798, a przytoczone dane z innych dóbr odnoszą się do pierwszej połowy XVII wieku⁶⁷.

Z kolei w dobrach miasta Poznania w latach 1582—1644 zatrudniano tzw. wiktowników (92%) oraz czeladź prowadzącą własne gospodarstwa domowe, tzw. ordynariuszy (8%). Ordynariusze prawie zupełnie nie otrzymywali zapłaty w pieniądzu, ponieważ ich wynagrodzenie w naturaliach było na tyle duże, że mogli częściowo je sprzedać. Jeżeli czeladź otrzymywała wyższe wynagrodzenie, to z reguły za dodatkowe prace, które nie były określone w umowie, a płacono je w pieniądzu lub piwie. Ordynariuszami byli z reguły owczarze, rataje i urzędnicy dworscy. Rataje mieli własne domki, a ich zadaniem było utrzymywanie siły pociągowej i narzędzi rolniczych w odpowiednim stanie. Otrzymywali oni z reguły ordynarię w postaci ziarna⁶⁸.

W królewskich województwa pomorskiego w XVIII wieku ogrodników, chałupników i komorników wynagradzano kawałkiem ziemi (ogrodu) wraz z zabudowaniami. Poza tym ich zapłatą były również 2 zagony lnu i rzepy, 2 składy grochu, mogli ponadto wysiać na polach dworskich po 1 k. jęczmienia i owsa. Z obory dworskiej przydzielono im krowę i świnie oraz prawo zbioru paszy na łąkach dworskich. Dodatkowo otrzymywali 10 — 15 złp rocznie, 2 — 15 k. żyta, 1 — 3 k. jęczmienia, 1 — 1,50 k. grochu, achtel soli i beczkę piwa. Rataje w starostwie grudziądzkim mogli obsiewać morgę ziemi folwarcznej, dostawali 3 zagony rzepy i lnu, 3 składy grochu, 15 złp rocznie, 15 k. żyta, 3 k. jęczmienia, 1,50 k. grochu, mogli wysiać na polach dworskich po 1 k. jęczmienia i owsa, z obory dworskiej otrzymywali krowę i świnie oraz prawo zbierania paszy na łąkach dworskich. Parobkowie otrzymywali wynagrodzenie w naturze (zboże, jarzyny), możliwość zasiewku na gruntach dworskich oraz zapłatę

66 *Historia Polski w liczbach*. T. 1: *Państwo i społeczeństwo*. Oprac. A. WYCZAŃSKI. Warszawa 2003, s. 99.

67 AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172.

68 J. RUTKOWSKI: *Ze studiów nad położeniem czeladzi folwarcznej w dawnej Polsce*. W: IDEM: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.* Wybór i wstęp W. KULA. Warszawa 1956, s. 127—133, 140—141; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*. Warszawa 1953, s. 88—89.

pieniężną⁶⁹. Jak więc widać, charakter wynagrodzenia czeladzi w dobrach jasnogórskich nie odbiegał niczym od sposobu jej wynagradzania w innych dobrach. Natomiast jego wysokość zależała od możliwości ekonomicznych właściciela dóbr.

3.3.2. Czeladź i pracownicy najemni w latach 1798—1864

Po 1798 roku, kiedy w posiadaniu klasztoru pozostał tylko klucz lisiniecki, rola pańszczyzny spadła, a wzrosło znaczenie pracy najemnej. Dlatego też liczebność czeladzi zwiększyła się. Pełna liczba pracowników zatrudnionych w klasztorze jasnogórskim wahała się między 35 a 57 osobami (1847 — 37 osób, 1854 — 57, 1858 — 39, 1864 — 35). W spisach ujęto wówczas zarówno czeladź folwarczną, pracowników najemnych, służbę kościelną, jak i kapelę muzyczną grającą w sanktuarium jasnogórskim. Na podstawie tych danych można obliczyć średnią liczbę wszystkich zatrudnionych, która wynosiła 42 osoby. Natomiast średnia liczba najętej w folwarkach czeladzi wynosiła 22 osoby, a w klasztorze i kościele jasnogórskim — ok. 12 osób. Ludzie ci wykonywali inne prace niż gospodarskie (służba kościelna, kapela muzyczna). Liczba zatrudnionych osób ulegała częstym wahaniom, ponieważ część z nich najmowano sezonowo. Należy także pamiętać, że w każdym roku ilość pracy w gospodarstwie była różna, w zależności od urodzaju. Wystarczy wspomnieć, że w folwarku lisinieckim od 1 lipca do 31 października 1832 roku zatrudniono dodatkowo 10 osób, natomiast w 1833 roku do wykopki najęto aż 134 osoby, co świadczy o zwiększeniu areału obsadzonego ziemniakami lub o dużym plonie. Z kolei w kwietniu 1854 roku zatrudniono 21 osób, w lipcu liczba ta wzrosła do 77, a w listopadzie znów spadła do 19 osób. W styczniu i lutym 1860 roku najmowano 12 osób, ale już w okresie od 20 do 27 maja liczbę tę powiększono dodatkowo o 18 pracowników sezonowych, którzy byli zatrudniani w okresie szczególnego natężenia prac polowych, czyli wiosną, w czasie żniw i jesiennych zbiorów⁷⁰.

69 W. ODYNIĘC: *Położenie ekonomiczne i społeczne...*, s. 28—31.

70 AJG, sygn. 258, s. 57; AJG, sygn. 262, s. 3v; AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 279, s. 62—64, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 116—117, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—222, 224—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187, 219; AJG, sygn. 333, s. 11, 17—25; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 445, s. 357—364, 505—508, 533—535; AJG, sygn. 461, s. 107—113; AJG, sygn. 546, s. 364; AJG, sygn. 547, s. 253; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277; H. CZERWIŃSKI: *Pracownicy drukarni jasnogórskiej*. „Studia Claromontana” 1989, t. 10, s. 411—416.

Wynagrodzenie dla czeladzi i pracowników najemnych było wypłacane w naturaliach, pieniądzach, ziemi pod uprawę oraz w ubiorze. Wysokość zapłaty oraz jej rodzaj zależały od sytuacji ekonomicznej w danym roku oraz od ilości pracy na folwarku. W latach 1816 i 1817 wynagrodzenie wypłacano jedynie w postaci zboża, co wynikało zapewne z kryzysu ekonomicznego i braku gotówki. W latach 1819—1820 pracownicy otrzymywali wynagrodzenie w pieniądzu oraz w drewnie na opał. W latach 1825—1864 płacono jedynie pieniędzmi, a w 1827 roku — pieniędzmi i ordynarią⁷¹.

W folwarku w latach 1798—1864 zatrudniano osoby znające się na pracy w gospodarce rolnej i hodowlanej, ale również rzemieślników i innych specjalistów potrzebnych w gospodarstwie klasztorным. Byli to: ekonom (zarządca majątku), karbowy (nadzorca pracy poddanych), polowy (nadzorujący pracę w polu), włodarz (kierował czeladzią), dachowy (dbał o odpowiedni stan poszyc dachowych), kucharka, kucharz, podkucharz, pomocnik kucharza, gospodyni (prowadziła gospodarstwo folwarczne), stróż, owczarz z owczarkiem, służący i służące, pastuch i pasterki, rataje (zajmujący się orką), gorzelany (zajmujący się produkcją gorzelnianą), piwowar, parobkowie, fornale, furman, pomocnik furmana, gajowi, kołodzieje, stelmachy, rzeźnik, piekarz, furtian, kredencarz (zajmujący się zastawą stołową), lokaj, praczka, ogrodnik, koniarek (opiekował się końmi), mielczarz (zajmujący się przygotowywaniem słodów piwnych), kowal, pasterz trzody, palacze, cieśle, cyrulik lub felczer, kapelmistrz, organista, muzycy, kościelni, blicharz (producent świec) oraz pracownicy sezonowi w folwarkach. Ponadto w klasztorze jasnogórskim zatrudniano do prac polowych kolonistów, którzy osiedlili się w dobrach klasztornych, stawowego opiekującego się stawami rybnymi, zastępcę wójta, zarządcę papierni na Kopcu w Białej oraz pracowników drukarni (zecer, preserzy, drukarze, intrologator, personel pomocniczy, czyli uczniowie drukarscy, dorywczycy pracownicy pomocniczy)⁷².

Całością prac w dobrach lisinieckich zarządzali ekonomowie, którymi były osoby świeckie. Jeden z nich to Jan Kryżelski, który 3 lipca 1819 roku podpisał

71 AJG, sygn. 271, s. 61—63; AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 445, s. 357—364, 505—508; AJG, sygn. 546, s. 253, 364; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277.

72 AJG, sygn. 260, s. 69; AJG, sygn. 262, s. 3v, 84v; AJG, sygn. 271, s. 61—63; AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 279, s. 64, 116—117, 222; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 326, s. 27—28, 35—36; AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187, 219, 223; AJG, sygn. 331, s. 76; AJG, sygn. 333, s. 11, 17—25; AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 379, s. 35—37; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 445, s. 357—364, 505—508, 533—535; AJG, sygn. 461, s. 107—121; AJG, sygn. 546, s. 364; AJG, sygn. 547, s. 253; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; AJG, sygn. 1832, s. 21; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277; H. CZERWIŃSKI: *Pracownicy drukarni jasnogórskiej...*, s. 411—416.

kontrakt z przeorem jasnogórskim. Do obowiązków J. Kryżelskiego należało zarządzanie całym gospodarstwem, prowadzenie rejestrów wysiewów, plonów i rozchodów, spisywanie raportów o odrobieniu pańszczyzny, nadzorowanie włodarzy, wszelkich prac polowych. Działalność handlową ekonom mógł podejmować tylko za zgodą przeora. Jednym z ważniejszych jego obowiązków było utrzymywanie w odpowiednim stanie budowli folwarcznych, zarówno gospodarczych, jak i mieszkalnych. Ekonom spisywał też księgi gospodarstwa, w których zapisywano wszystkie przychody i straty, np. liczbę padłych zwierząt. Przyjęcie nowych pracowników i zwolnienia mogły nastąpić tylko za zgodą przeora jasnogórskiego. Za swoją pracę ekonom otrzymywał wynagrodzenie w kwocie 600 złp rocznie. Ponadto dostawał ordynarię 23 k. ziarna (pszenica, żyto, jęczmień, tatarska, groch i rzepak), 8 g. soli, 13 beczek piwa, 15 g. okowity, wieprza na zabicie, 23 k. owsa rocznie na obrok dla konia, 369 funtów siana rocznie, drewno na opał według potrzeb. Dodatkowo od każdej krowy ekonom miał otrzymywać 4 g. masła. Ordynaria była wydawana dwa razy w roku przez przeora w obecności karbowego⁷³.

W okresie od 1 lipca 1864 do 1 lipca 1865 roku ekonomem był Henryk Schmidt. Jego roczna pensja wynosiła 666,20 złp, a ordynaria: 50 k. żyta, pszenicy, jęczmienia, tatarski, grochu i ziemniaków. Ponadto otrzymał pod uprawę 8 zagonów i drewno na opał. Gdyby ekonom produkował piwo, miał oddać do klasztoru jasnogórskiego 10 g. H. Schmidt dostał także 3 krowy i 3 świnię, które mógł trzymać w oborach folwarcznych, ale musiał karmić zwierzęta na własny koszt. Ekonom otrzymał również dom mieszkalny i mógł korzystać z koni folwarcznych, ale tylko do celów służbowych⁷⁴.

Pensje ekonomów były zróżnicowane w zależności od możliwości klasztoru. W 1819 roku roczna pensja wynosiła 600 złp plus ordynaria (23 k. pszenicy, żyta, jęczmienia, tatarski, grochu i rzepaku, 8 g. soli, 13 beczek piwa, 15 g. okowity, wieprz na zabicie, 22,81 k. owsa rocznie na obrok dla konia, 369 funtów siana rocznie, drewno na opał według potrzeb). Ponadto od każdej krowy ekonom miał otrzymywać 4 g. masła. W 1827 roku pensja ekonomów znacznie się zmniejszyła — płacono wówczas jedynie 400 złp rocznie. Z kolei w roku 1832 i 1833 ekonom otrzymywał 500 złp, a w latach 1855 i 1856 kwotę 700 złp i 52 k. zboża. Widać zatem znaczne zróżnicowanie wynagrodzenia. Średnio ekonom otrzymywał 573 złp rocznie, czyli 48 złp miesięcznie; 36,50 k. zboża, nie licząc innego rodzaju wynagrodzenia⁷⁵.

73 AJG, sygn. 320, s. 13, 19, 33, 37, 41, 157, 179.

74 Ibidem, s. 231—232.

75 AJG, sygn. 271, s. 61—63; AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 445, s. 357—364, 505—508; AJG, sygn. 546, s. 253, 364; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277.

W kluczu lisinieckim zatrudniano również zastępcę wójta, ponieważ przeorowie jasnogórcy nie byli w stanie zajmować się tymi obowiązkami. W 1862 roku urząd ten pełnił Jan Jastrzębski, który otrzymywał 200 złp rocznie oraz ordynarię w wysokości 4,25 k. żyta, jęczmienia, grochu, tatarski, 7 zagonów roli, drewno na opał w kancelarii i 2 sztuki bydła. Ordynaria była wypłacana w dwóch ratach. Zastępca wójta miał ograniczone kompetencje i w razie podejmowania decyzji związanych z zakonem musiał się kontaktować z przeorem jasnogórskim⁷⁶.

Dużą rolę w gospodarstwie lisinieckim odgrywał owczarz. W latach 1816—1817 otrzymywał on wynagrodzenie tylko w postaci ordynarii zbożowej. Jeden z owczarzy dostawał 1,50 k., a drugi 4 k. W 1827 roku w źródłach zapisano jedynie wynagrodzenie w pieniądzu, w kwocie 196 złp rocznie. Za okres od 24 czerwca 1832 do 24 czerwca 1833 jednemu z owczarzy wypłacano 196 złp oraz ordynarię w wysokości 30 k. żyta, grochu, soli, pszenicy, jęczmienia, tatarski. Ponadto płacono mu 16 złp rocznie na fundusz emerytalny. Dwaj kolejni owczarze otrzymywali odpowiednio 180 i 420 złp, po 32 złp na zakup butów, po 32 złp na zakup ubioru oraz ordynarię w wysokości 42 k. Natomiast w latach 1855—1858 owczarz pobierał pensję w wysokości 200 złp. Średnia pensja roczna owczarza wynosiła 232 złp, czyli 19 złp miesięcznie, nie licząc innego wynagrodzenia⁷⁷.

Zatrudniano także ogrodnika. W okresie od 1 lutego 1855 do 1 lutego 1856 roku ogrodnikiem był Feliks Kosecki pochodzący ze Skrzydłowa. Otrzymał on bezpłatne mieszkanie, 140 złp rocznej pensji, ordynarię 13 k. ziarna (pszenica, żyto, jęczmień, tatarska, groch), 4 g. soli oraz 4 sążnie drewna opałowego. W latach 1857—1859 F. Kosecki został ponownie zatrudniony, ale zmieniono nieco warunki płacy. Nadal otrzymywał ordynarię (pszenica, żyto, jęczmień, groch), a także 2 morgi ziemi i łączkę. Ogródnik mógł też korzystać z sałaty, rzodkwi, agrestu oraz 10% owoców, ale tylko wówczas, gdy drzewa dobrze obrodziły⁷⁸.

W kluczu lisinieckim prowadzono również gospodarkę rybną. W 1857 roku ówczesny przeor jasnogórski, o. Stanisław Kapiczyński, zawarł kontrakt z Antonim Szewczykiem pochodzącym z Łojek, który był też kołodziejem. Do obowiązków stawowego należało strzeżenie ryb w stawach oraz zdawanie raportów ze stanu zarybienia. Ponadto A. Szewczyk miał rocznie wykonywać 3 wozy, a jeżeli nie było takiej potrzeby to 1 bryczkę i pół nowego wozu. Miał też dbać

76 AJG, sygn. 260, s. 27—28, 35—36.

77 AJG, sygn. 271, s. 61—63; AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 445, s. 357—364, 505—508; AJG, sygn. 546, s. 253, 364; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277.

78 AJG, sygn. 434, s. 1—5, 9—12.

o odpowiedni stan ogrodzenia wokół stawów. W zamian otrzymał chałupę i działkę ziemi pod uprawę⁷⁹.

W dobrach klasztornych, na Kopcu w Białej, działała papiernia. Na początku XIX wieku prowadził ją Karol Jungnikl⁸⁰. Na Jasnej Górze funkcjonowała również drukarnia. Paulini z reguły kształcili własny personel drukarski, wyjątkiem byli pierwsi pracownicy. Najwięcej zatrudnionych pochodziło z Częstochowy i najbliższej okolicy. Chętnie przyjmowano do pracy dzieci drukarzy jasnogórskich lub dzieci innych pracowników klasztornych. Oprócz drukarzy pracował również personel pomocniczy, który z reguły składał się z uczniów drukarskich. Poza nimi w drukarni zatrudnieni byli także okresowo pracownicy pomocniczy. Ci ostatni oraz uczniowie mieszkali w klasztorze i otrzymywali wyżywienie z kuchni klasztornej, a z biegiem czasu — również zapłatę⁸¹. Czasem jednak paulini zalegali z zapłatą, np. w 1816 roku zaległości wynosiły 7859,14 złp⁸². W 1824 roku w drukarni pracowało 6 uczniów i 14 pracowników czasowych. Uczniowie na początku XIX wieku otrzymywali rocznie 168 złp i strawne w wysokości 60 złp. W 1825 roku zecer za ułożenie arkusza tercją dostawał 5 złp, mytlem — 6 złp, a scholastyką — 8 złp. Wynagrodzenie wypłacano po ukończeniu pracy, a nie co tydzień czy co miesiąc. W 1825 roku zecer Jan Polkowski zarobił 696 złp, a rok później 535 złp. Preserzy w 1825 roku zarabiali od 482 złp do 798 złp, a w 1858 roku ich pensje wahały się od 513 złp do 766 złp. W tym samym roku płace preserów w Warszawie mieściły się w przedziale 1440—2160 złp. Trzeba jednak pamiętać o różnicach między dużym (Warszawa) i średnim (Częstochowa) miastem w poziomie i kosztach życia. Poza tym drukarze jasnogórcy mieli pierwszeństwo w zakupie wydawnictw i ich sprzedaży pielgrzymom na własny rachunek. W podanych kwotach pensji pracowników drukarni jasnogórskich nie uwzględniono dodatków, np. za liczenie ksiąg, załatwianie różnych spraw drukarni itp. Pracownicy otrzymywali również dodatki z okazji świąt Bożego Narodzenia (tzw. kolęda), rozpoczęcia Wielkiego Postu (mięsopesty) i świąt Wielkanocy. W 1825 roku w drukarni jasnogórskiej zatrudniano 6 preserów i 2 zecerów, w 1830 roku zatrudnionych było łącznie 9 pracowników, w 1835 roku — 6, w 1845 roku — 10, a w 1860 roku — 13⁸³.

W latach 1863—1864 w drukarni pracował intrologator Wincenty Saramonowicz wraz z pomocnikami. Do jego obowiązków należało oprawienie 30 tys. egzemplarzy książek rocznie. Otrzymał on w 1864 roku kwotę 1819,10 złp

79 AJG, sygn. 320, s. 223.

80 AJG, sygn. 1832, s. 21.

81 H. CZERWIŃSKI: *Pracownicy drukarni jasnogórskiej...*, s. 411—416.

82 AJG, sygn. 1832, s. 37.

83 H. CZERWIŃSKI: *Pracownicy drukarni jasnogórskiej...*, s. 411—416.

oraz 10 sążni drewna opałowego. Pomocnicy mieli być wynagradzani przez introligatora⁸⁴.

Z reguły najmowani w dobrach klasztornych pracownicy dobrze wykonywali swoje obowiązki, zdarzały się jednak nadużycia. Przykładowo w 1829 roku w kluczu lisinieckim owczarz Mateusz Wrzód został oskarżony o brak starania o zwierzęta, które padały. Zarzucano mu również, że nie dbał o odpowiednią paszę, bił zwierzęta, a niewyszkolony pies pasterski poranił owce. Ponadto owczarz miał kraść zboże i ziemniaki i sprzedawać je na targu w Częstochowie. Wreszcie zarzucono mu pijaństwo. Do rozpatrzenia sprawy przeor powołał komisję zakonną, która po przesłuchaniu czeladzi uznała owczarza winnym zarzucanych mu czynów i zwolniła go⁸⁵.

Wśród czeladzi znajdowały się osoby z reguły mieszkające w najbliższej okolicy, ludzie z różnymi historiami życiowymi. Na przykład od 1 kwietnia 1831 roku pracę podjął Augustyn Klamra, który walczył w powstaniu listopadowym. Ranny na polu bitwy i wyleczony w lazarecie w Warszawie wrócił w okolice Częstochowy⁸⁶.

Oprócz czeladzi w dobrach jasnogórskich zatrudniano pracowników sezonowych. W folwarku lisinieckim od 1 lipca do 31 października 1832 roku pracowały dodatkowo 2 osoby, które otrzymały wynagrodzenie po 30 złp⁸⁷. W październiku tegoż roku zatrudniono 8 osób, które pracowały przy wykopkach ziemniaków. Każdej z nich wypłacano po 20 gr dziennie. W 1833 roku przy wykopkach zatrudniono aż 134 osoby, co świadczy o zwiększeniu areálu obsadzonego ziemniakami. Każdy z zatrudnionych otrzymał wynagrodzenie w kwocie 8 gr dziennie⁸⁸. Ich stawki kształtowały się różnie w zależności od rodzaju wykonywanej pracy, niestety w materiale archiwalnym nie zachowały się żadne wskazówki, jaki rodzaj prac wykonywali konkretni robotnicy. Za 10 dniówek tygodniowo pracownik otrzymywał 7,10 złp, za 9,5 dniówki — 6,29 złp, za 8 dniówek — 5,26 złp, za 7 dniówek — 7,04 złp, za 6 dniówek — 8,12 złp, za 3,5 dniówki — 2,17 złp, za 2,5 dniówki tygodniowo — 1,25 złp⁸⁹. W dobrach lisinieckich paulini osiedlali również kolonistów, których najmowano jako pracowników sezonowych. Na przykład w 1832 roku zatrudniono kolonistę na 20 dni, który za swoją pracę otrzymał 57 złp⁹⁰.

84 AJG, sygn. 379, s. 35—37.

85 AJG, sygn. 320, s. 197—207.

86 Ibidem, s. 29.

87 AJG, sygn. 320, s. 219.

88 AJG, sygn. 333, s. 11, 17—25.

89 AJG, sygn. 262, s. 3v, 84v.

90 AJG, sygn. 333, s. 11, 17—25; AJG, sygn. 331, s. 76.

Kwoty całościowe przeznaczone na płace dla pracowników stałych i sezonowych wahały się — w zależności od potrzeb i możliwości ekonomicznych klasztoru. W 1812 roku na wynagrodzenie wydano 5904,15 złp⁹¹, w 1825 roku 4700 złp⁹², w 1827 i 1828 roku po 1778 złp, a w 1830 roku co najmniej 3816 złp⁹³. W latach 1855—1856 wypłacono łącznie 2260 złp⁹⁴, w 1858 roku na wynagrodzenie dla czeladzi i innych pracowników oraz na utrzymanie tzw. dziadów i bab kościelnych wydano łącznie 10 356 złp⁹⁵, w 1859 roku ok. 2000 złp⁹⁶, a w 1864 roku tylko zecerowi pracującemu w drukarni wypłacono 1819,10 złp oraz 10 sążni drewna opałowego⁹⁷. W oparciu o zachowane dane można obliczyć średnioroczne wydatki przeznaczone na wynagrodzenie dla pracowników, które wynosiły ok. 3824 złp.

W XIX wieku klasztor wypłacał również czeladzi ordynarię. W latach 1816 i 1817 wynosiła ona 52 k. ziarna dla czeladzi stałej i 16,50 k. dla pracowników sezonowych, łącznie wydawano 68,50 k. ziarna⁹⁸. W 1827 roku ordynaria to 34 k., a w 1850 roku tylko dla pracowników folwarku Lisiniec wyniosła 13,50 k.⁹⁹ W latach 1854—1856 ordynarię we wszystkich dobrach jasnogórskich stanowiło 453,50 k. ziarna¹⁰⁰. W oparciu o zachowane dane można obliczyć średnioroczne wydatki w ordynarii, które wynosiły 142,50 k. zboża i grochu.

Ustalono, że w latach 1679—1796 średnio w kluczu zatrudniano 25 osób czeladzi i pracowników. Zatem bazując na danych dotyczących liczby kluczy, można podać w przybliżeniu liczbę osób zatrudnionych w dobrach jasnogórskich. Ponieważ paulini trzymali dobra w 3 częściach: fundacyjne, zastawne i dokupione oraz starostwo kłobuckie i starostwo brzeźnickie, to zatrudnienie czeladzi w tych dobrach można szacować na 75—100 osób, nie licząc pracowników sezonowych. Doliczając do tego służbę kościelną i kapelę, można oszacować, że klasztor jasnogórski zatrudniał na stałe ok. 120—150 osób. Porównując te dane z obliczeniami dotyczącymi okresu po 1796 roku, widać spadek liczby stałej czeladzi. Taka sytu-

91 AJG, sygn. 329, s. 13—15.

92 AJG, sygn. 546, s. 364.

93 AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; AJG, sygn. 445, s. 357—364, 505—508; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 547, s. 253.

94 AJG, sygn. 273, s. 100.

95 APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277; AJG, sygn. 273, s. 100.

96 AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 258, s. 57.

97 AJG, sygn. 379, s. 35—37.

98 AJG, sygn. 289, s. 17—34.

99 AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225.

100 AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 279, s. 62—64, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245.

acja nie dziwi, ponieważ ilość dóbr znacząco zmalała, zatem i pracy było mniej. Z kolei zestawiając dane dotyczące wydatków w pieniądzu na wynagrodzenie czeladzi i stałych pracowników, widać jego wzrost, przede wszystkim w pieniądzu. W latach 1679—1796 średnio wydano 887,02 złp, a jeżeli wliczyć do tego ewentualne wynagrodzenie dla służby kościelnej, to wydatki można określić na ok. 1000 złp. Natomiast na wynagrodzenie dla czeladzi i pracowników w latach 1796—1864 wydawano średnio co najmniej 3824 złp. Zatem wzrost wyniósł aż 73,85%, co świadczy o podniesieniu znaczenia wynagrodzenia finansowego. Zwiększyły się również wydatki na zapłatę w postaci ordynarii. Do 1796 roku średniorocznie wydatkowano 45,75 k. zboża, a w latach 1796—1864 wartość ta sięgała już 142,50 k. zboża i grochu, czyli wzrost wyniósł 67,90%. Zjawisko to było związane z przemianami gospodarczymi, m.in. ze wzrostem cen oraz coraz większym znaczeniem gospodarki pieniężnej.

W XIX wieku wzrosło też znaczenie wynagrodzenia pieniężnego w przypadku indywidualnych pensji. Co prawda w starostwie brzeźnickim do 1798 roku płacono pracownikom w pieniądzu, ale w pozostałych dobrach duże znaczenie miało wynagrodzenie w postaci ordynarii zbożowej, solnej, w ubiorze, butach czy ziemi pod uprawę. Po 1798 roku widać wyraźny wzrost wynagrodzenia w pieniądzu, a spadek innego typu zapłaty. Być może świadczy to o ponownym wzroście znaczenia gospodarki pieniężnej i o rozwoju rynku wewnętrznego wokół Częstochowy.

3.4. Zarys sytuacji prawnej chłopów w Rzeczypospolitej, w zaborze pruskim, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim

Do XV wieku chłopci pozostawali osobiście wolni, a płacili jedynie czynsze i niewielkie daniny zwyczajowe. Sytuacja uległa zmianie w momencie, kiedy okazało się, że siła nabywcza czynszów chłopskich znacznie spadła. To zaś powodowało spadek dochodów panów feudalnych. W tej sytuacji zaczęto powiększać areal folwarków przez zagospodarowywanie nieużytków, przymusowy wykup sołectw oraz zagospodarowywanie w ramach folwarku ziemi użytkowanej dotąd przez panów i poddanych¹⁰¹.

101 J. TOPOLSKI: *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*. Poznań 2000, s. 14—15. Nie omówiono sytuacji poddanych w zaborze austriackim oraz pruskim po 1807 roku, ponieważ dobra jasnogórskie znajdowały się poza tym obszarem.

W 1496 roku sejm uchwalił konstytucję zabraniającą chłopom opuszczać wieś, wyjątek czyniono dla jednego syna z gospodarstwa. W kolejnych konstytucjach z lat 1501—1543 zakazano w ogóle opuszczania wsi bez zgody pana feudalnego. W ten sposób proces umacniania poddaństwa został zakończony. Na gruncie polskim wyróżnić można trzy typy poddaństwa chłopów: osobiste, sądowe i gruntowe¹⁰². Poddaństwo osobiste obejmowało przywiązanie do gruntu, zakaz zawierania małżeństw bez zgody pana, zakaz zmiany zawodu i posyłania dzieci do szkoły, ograniczenie w rozporządzaniu majątkiem nieruchomym, nakaz zajmowania się tym, co zleci pan, przymus pracy we dworze, możliwość sprzedawania poddanych bez ziemi. Poddaństwo gruntowe polegało na tym, że rzeczywistym właścicielem ziemi był pan. Ponadto poddaństwo oznaczało wszystkie powinności ekonomiczne poddanych. Jego celem było podniesienie dochodowości gospodarstwa należącego do pana. Osiągnięto to poprzez zwiększenie liczby osób zobowiązanych do darmowej pracy w folwarku oraz zmniejszenie pensji pracowników najemnych¹⁰³.

Pan decydował, czym chłopci mieli się zajmować: czy będą karczmarzami, młynarzami, kmieciami czy chałupnikami. Pan feudalny był też sędzią dla swych poddanych. W sprawach mniejszej wagi władzę sędziowską sprawowała starszyzna wiejska. Od wyroku tego sądu można było się odwoływać do wyższej instancji, czyli do pana. Dopiero sejm z 1768 roku w artykule 19 praw kardynalnych odebrał panom prawo karania śmiercią, odtąd chłop, który popełnił przestępstwo zagrożone karą śmierci, należało oddać sądowi powszechnemu. W dużych dobrach władzę sądowniczą sprawowali urzędnicy wyznaczeni przez pana, w mniejszych — każdy pan osobiście. Chłopi nie mieli prawa odwoływania się od decyzji pana ani jego zaskarżenia, np. za okrutne traktowanie. Korzystali z ziemi bezterminowo, ale pan decydował, czy przenieść poddanych na inne gospodarstwo. Wdowy, jeżeli wychodziły ponownie za mąż, pozostawały na gospodarstwie. Podobnie jeżeli wdowa miała dorosłego syna (co najmniej 15-letniego), to pozostawała z nim na gospodarstwie. Gdy gospodarz nie był już w stanie pracować, gospodarstwo przejmował syn lub zięć, a sam pozostawał przy spadkobiercach. Jeżeli taki gospodarz nie

102 K. ORZECOWSKI: *Poddaństwo. Próba oceny zależności feudalnej z punktu widzenia prawa ze szczególnym uwzględnieniem stosunków śląskich*. „Annales Silesiae” 1960, t. 1, cz. 2, s. 179; J. BARDACH, B. LEŚNODORSKI, M. PIETRZAK: *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa 1994, s. 202, 204; J. RUTKOWSKI: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w....*, s. 163—167.

103 J. RUTKOWSKI: *Poddaństwo włościan w XVIII wieku w Polsce i niektórych innych krajach Europy*. Poznań 1921, s. 12—13, 122.

miał potomstwa, wówczas gospodarstwo przejmował jego krewny lub obcy gospodarz¹⁰⁴.

Jednak nie wszyscy pracujący na roli pozostawali w osobistej zależności od pana. Tak zwani holendrzy byli osobiście wolni pod warunkiem, że zagwarantowano to im w dokumencie podpisanym przez obie strony. Emfiteuci, okupnicy i czynszownicy byli wolni od pańszczyzny tygodniowej. Pracowali oni co najwyżej w okresie letnim ustaloną liczbę dni. We wsiach mieszkali również wolni rolnicy, którzy stanowili jednak niewielką część mieszkańców. Chłop mógł zapisywać gospodarstwo testamentem, a na jego sprzedaż musiał najczęściej uzyskać zgodę pana, czasem jednak była ona tylko formalnością. Chłopi mogli również dzierżawić ziemię. Występowało kilka rodzajów dzierżaw. Jednym z nich była dzierżawa dziedziczna — gospodarstwo przechodziło z ojca na syna. Dzierżawa emfiteutyczna, czyli długoterminowa, trwała określoną liczbę lat lub pokoleń. Najczęstsze były dzierżawy krótkoterminowe, ustne, dotyczące pastwisk lub łąk. Czasem kontrakt był spisywany na okres 3 lat. O strukturze gospodarczej wsi swobodnie decydował pan, jednak musiał on uwzględniać dobro poddanych we własnym interesie. Czasem chłopi stosowali bierny opór wobec dworu lub zbiegostwo, chociaż do tej ostatniej ewentualności uciekano się w ostateczności. Mieli oni własność ruchomą, np. zwierzęta, narzędzia, naczynia itp. Nadużycia wobec poddanych się zdarzały, ale najczęściej popełniali je dzierżawcy i zarządcy. Pan z reguły dbał o odpowiedni poziom gospodarstw chłopskich. Dlatego też władza panów nad poddanymi była duża, ale jednak panowie musieli się powstrzymać od nadmiernego ucisku¹⁰⁵.

Ziemia mogła pozostawać w indywidualnym lub zbiorowym użytkowaniu chłopów. W tym drugim przypadku chłopów nazywano spółnikami. Byli nimi najczęściej bracia wspólnie gospodarujący na ojcowiznie lub ojciec z synem, czasem jednak zdarzało się, że dziedzic dodawał gospodarzowi spółnika. Każdy z nich mógł posiadać odrębne gospodarstwo, choć zdarzało się i tak, że mieli wspólny inwentarz, narzędzia i zabudowania¹⁰⁶.

Wojny z połowy XVII wieku przyniosły wsi polskiej ogromne straty na skutek grabieży, których dopuścili się wojska obce i własne. Brak żywności pogarszał warunki życia i powodował zwiększenie śmiertelności. Spadek dochodów właściciele dóbr próbowali rekompensować sobie wzrostem obciążeń

104 J. RUTKOWSKI: *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII w. W: Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.*..., s. 162—167, 171—172; IDEM: *Poddaństwo włościan w.*..., s. 57—59, 88—90, 106—111; A. JEZIEŃSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski.*..., s. 76—77.

105 J. RUTKOWSKI: *Poddaństwo włościan w.*..., s. 57—59, 88—90, 106—111.

106 J. RUTKOWSKI: *Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego*. Kraków 1910, s. 92—93, 98—101.

pańszczyźnianych. To zaś prowadziło do zubożenia gospodarstw chłopskich. Wojna północna (1700—1721) przyniosła nie mniejsze zniszczenia niż potop szwedzki. Jednak aby zredukować koszty administracyjne, wielcy właściciele ziemscy część swych dóbr wydierżawiali szlachcie. Dzierżawcy zaś dążyli do jak największych zysków, co skutkowało wzrostem ucisku pańszczyźnianego i zubożeniem chłopów¹⁰⁷. Trzeba również pamiętać o niekorzystnym wpływie na sytuację ekonomiczną, jaki wywarła pandemia, która nawiedziła Rzeczpospolitą w pierwszych dekadach XVIII wieku. Trudno jednak zmierzyć, w jaki sposób epidemie wpływały na sytuację na wsi¹⁰⁸.

Na mocy Konstytucji 3 maja 1791 roku chłopci znaleźli się pod opieką prawa, jednak nie zmieniło to niczego w ich sytuacji prawnej. Dopiero uniwersał połaniecki z 1794 roku wprowadzał pewne zmiany, m.in. rodzina chłopca walczącego w armii powstańczej była zwolniona z pańszczyzny, ale i te przepisy nie były respektowane¹⁰⁹. W tymże 1794 roku na obszarze Prus Południowych, czyli ziem polskich zabranych w II rozbiórce z 1793 roku, sytuacja prawna ludności poddańczej uległa pewnym zmianom. Władze pruskie zniosły bowiem poddaństwo osobiste i sądowe, pozostawiły jednak przywiązanie do ziemi. Ponadto chłopom przyznano prawo pozывania panów przed sąd państwowy. Wprowadzono zakaz włączania do folwarku gospodarstw chłopskich, łączenia kilku gospodarstw w jedno oraz zmniejszania ich areалу. W latach 1798—1799 władze pruskie zakazały podnoszenia ciężarów feudalnych, a w 1800 roku wprowadzono tabele prestacyjne, w których opisywano zobowiązania poddanych. Również w 1800 roku w Prusach Południowych wprowadzono *Allgemeine Landrecht*, według którego chłopci mogli uzyskać prawo własności ziemi, a rugi mogły się odbywać tylko z wyroku sądu. Chłopci jednak nie mogli swobodnie opuszczać wsi i nadal byli zobowiązani do przymusowych najmów¹¹⁰.

Konstytucja Księstwa Warszawskiego w artykule 4 znosiła niewolę osobistą. Przepis ten został sprecyzowany w dekreście króla saskiego Fryderyka

107 A. JEZERSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 75—76; Z. GULDON, J. WIJACZKA: *Zarazy a zaludnienie i gospodarka Polski w dobie wielkiej wojny północnej*. W: *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*. Red. J. MUSZYŃSKA. Kielce 2001, s. 199—215.

108 Z. GULDON, J. WIJACZKA: *Zarazy a zaludnienie...*, s. 199—215; P. MIODUNKA: *Kryzysy demograficzne w Małopolsce w końcu XVII i pierwszej połowie XVIII wieku. Zarys problematyki*. „Przeszłość Demograficzna Polski” 2015, nr 37, s. 7—37; P. MIODUNKA: *Kryzysy żywnościowe a anomalie klimatyczne od XVII do połowy XIX wieku na przykładzie Małopolski*. „Historyka Studia Metodologiczne” 2016, t. 46, s. 209—227.

109 A. JEZERSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 77; K. GRONIEWSKI: *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*. Warszawa 1976, s. 20.

110 J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864)...*, s. 296; K. GRONIEWSKI: *Uwłaszczenie chłopów w Polsce...*, s. 33—35.

Augusta z 21 grudnia 1807 roku. Na jego mocy chłop miał prawo opuścić wieś jedynie za zgodą pana oraz miejscowej władzy administracyjnej. Aby mógł to zrobić, zmuszony był jednak wykonać zasiewy na rok następny, a cały inwentarz żywy i martwy pozostawał własnością pana. Również ziemia uprawiana przez gospodarza była własnością dziedzica, chyba że została zawarta umowa zastrzegająca własność na korzyść chłopu. Konsekwencją takiego rozwiązania była możliwość rugów. W ciągu roku od daty wejścia w życie dekretu chłopu mieli zagwarantowaną nieusuwalność z gruntów, pod warunkiem jednak wykonywania powinności w dawnym wymiarze. Warunki umowy zależały od woli pana, a administracja państwowa uczestniczyła jedynie w sprawdzaniu, czy zostały one zawarte zgodnie z prawem. Wobec poddanych odmawiających wykonywania powinności pan miał możliwość egzekucji administracyjnej. Tak więc wbrew zasadzie równości wobec prawa zagwarantowanej przez konstytucję chłopu nadal pozostawali pod władzą dziedziców. Poddanie chłopów zostało dodatkowo wzmocnione w 1809 roku, kiedy władze Księstwa Warszawskiego nakazały, aby funkcje wójta pełnili właściciele dóbr. Możliwość przesiedlania się ludności wiejskiej została utrudniona przez wpis do tzw. księgi ludności. Chłop musiał najpierw otrzymać zaświadczenie od władzy administracyjnej i opowiedzieć się dziedzicowi. W dniu 12 marca 1812 roku wprowadzono zakaz opuszczania wsi przez chłopów, póki nie oddadzą lub odpracują zapomogi udzielonej im przez pana. Poddani zostali także pozbawieni praw politycznych, poza nielicznymi grupami wieczystych dzierżawców i czynszowników¹¹¹.

Artykuł 4 Konstytucji Księstwa Warszawskiego spowodował wzrost niepokoju na wsi. Część chłopów odmawiała pańszczyzny i zaczęło wycinać lasy. Napęcia były odczuwalne szczególnie w 1807 i 1808 roku. W tej sytuacji zakazano podnoszenia pańszczyzny. Nie zawsze jednak przepis ten był przestrzegany¹¹².

111 M. KALLAS: *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 1807 roku*. W: *Konstytucje Polski*. T. 1. Red. M. KALLAS. Warszawa 1990, s. 118—119; W. SOBOCIŃSKI: *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*. Toruń 1964, s. 67—68, 71—73; *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 22 VII 1807 roku*. W: *Wiek XIX w źródłach*. Oprac. M. SOBAŃSKA-BONDARUK, S.B. LENARD. Warszawa 1998, s. 40; *Dekret Fryderyka Augusta o sytuacji prawnej chłopów w Księstwie Warszawskim z 21 XII 1807 r.* W: *Wiek XIX w źródłach...*, s. 47—48; T. GOŁĘBIEWSKI: *Stosunki gospodarczo-społeczne w Królestwie Kongresowym w okresie 1815—1846*. „Przegląd Socjologiczny” 1947, t. 9, z. 1—4, s. 215; A. ŚWIĘTOCHOWSKI: *Historia chłopów polskich w zarysie*. T. 2: *W Polsce podległej*. Łwów—Poznań 1928, s. 116—121, 123—124, 251—253.

112 J. CZUBATY: *Księstwo Warszawskie 1807—1815*. Warszawa 2011, s. 324—326; S. NAWROCKI: *Uwłaszczenie chłopów i jego wpływ na przemiany gospodarczo-społeczne na wsi polskiej*. W: *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce (problemy i metody)*. Kom. red. J. TOPOLSKI. Warszawa—Poznań 1978, s. 188.

Konstytucja Królestwa Polskiego nie wspominała nic o statusie prawnym chłopów. W tej sytuacji obowiązywały przepisy z czasów Księstwa Warszawskiego. Chłopów jednak poddano władzy administracyjnej pozostającej w ręku właścicieli dóbr. Władzę tę umocniono ustawą z 1818 roku, która sankcjonowała stan obowiązujący od 1809 roku, kiedy to wójtem zgodnie z rozporządzeniem władz miał być pan. Odtąd dziedzic posiadający wieś o co najmniej 10 dymach stawał się automatycznie wójtem. Wywierał on ogromny wpływ na poddanych, ponieważ to on prowadził księgi ludności, statystykę gminną, dostarczał rekruta oraz dokonywał repartycji ciężarów na poszczególnych gospodarzy. Ponadto pełnił funkcję sędziego. Władze Królestwa Polskiego uznały, że stosunek włościan do panów pozostawał w sferze prywatnej i był on unormowany przez kodeks cywilny. W 1825 roku sejm zniósł artykuł 530 Kodeksu Napoleona, który gwarantował chłopom możliwość wykupu czynszów wieczystych, co pogorszyło ich sytuację prawną¹¹³.

W latach 30. i na początku lat 40. XIX wieku dochodziło do częstych rugów gospodarzy chłopskich. Panowie bowiem chcąc sobie zrekompensować straty ekonomiczne, zaczęli włączać do folwarków ich ziemię. W tej sytuacji 7 czerwca 1846 roku Mikołaj I wydał ukaz, na podstawie którego każdy chłop mający co najmniej 3 morgi nie mógł być rugowany przez pana. Osady opuszczone nie mogły być włączane do folwarku, a powinny być zasiedlone przez chłopów. Do 1 stycznia 1847 roku miały być zniesione wszelkie darmochoy i przymusowe najmy, chyba że zapisane one były wcześniej w tabelach prestacyjnych. Nie wolno było podnosić robocizn po zniesieniu darmochoy i przymusowych najmów. Umowy dzierżawne zawierane pomiędzy panami a chłopami miały zatwierdzać władze państwowe¹¹⁴. Ukaz z 1847 roku znosił obowiązek odrabiania m.in. tłoków, wyrabiania powróseł, pielenia pszenicy, prosa i ogrodów, szarawarków do

113 H. IZDEBSKI: *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*. W: *Konstytucje Polski*. T. 1..., s. 202; J. BARDACH, B. LEŚNODORSKI, M. PIETRZAK: *Historia państwa i prawa polskiego*. Warszawa 1994, s. 382—383, 391, 393; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza (do 1864)*..., s. 306, 311; J. LESKIEWICZOWA: *Włościanie*. W: *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815—1864*. Cz. 1: *Trwałość i rozpad więzi stanowych*. Red. W. KULA, J. LESKIEWICZOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979, s. 63—65, 67.

114 *Ukaz o urządzeniu włościan z 7 czerwca 1846 r.* W: *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*. Oprac. K. ŚRENIOWSKA, S. ŚRENIOWSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków 1961, s. 372—374; H. IZDEBSKI: *Ustawa konstytucyjna Królestwa...*, s. 202; J. BARDACH, B. LEŚNODORSKI, M. PIETRZAK: *Historia państwa i prawa...*, s. 382—383, 391, 393; T. GOŁĘBIEWSKI: *Stosunki gospodarczo-społeczne...*, s. 216, 241—245; S. ŚRENIOWSKI: *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831—1864*. Warszawa 1963, s. 91—111; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864)*..., s. 306, 311; J. LESKIEWICZOWA: *Włościanie...*, s. 63—65, 67; T. MENCZEL: *Chłopska własność i posiadanie ziemi przed uwłaszczeniem w Królestwie Polskim*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 48 (za rok 1987). Warszawa—Poznań 1991, s. 56—57, 70.

hodowli dworskiej, grabienia ściółki w lesie, suszenia gruszek i jabłek, sadzenia drzew owocowych, stróży nocnej, stróży całotygodniowej w czasie, gdy pańszczyzna nie była wymagana, strzeżenia lasów, wywózki zboża do siana, zwózki zboża i sian, wożenia drzewa na tartak, odwożenia furazów dworskich, transportu soli, pasienia koni dworskich nocą, układania zboża w stodołach, bicia trzody, wyrabiania płótna, pieczenia chleba, tłoczenia oleju czy urządzania słodów. Zniesiono również wszelkie opłaty, jakie pobierano w zamian za wymienione darmochoy i zobowiązania¹¹⁵.

W dniach 22 marca i 28 grudnia 1858 roku władze carskie wydały następane akty normujące sytuację prawną chłopów. Odtąd kontrakty zawierane pomiędzy panem a chłopem miały być wieczyste, a zmiana pańszczyzny na czynsz mogła nastąpić indywidualnie lub grupowo. Budowle, które znajdowały się na gruntach chłopskich, stawały się ich własnością, natomiast zwierzęta i narzędzia pozostawały nadal własnością pana. Zmiany wysokości czynszu można było dokonywać co 20 lat, ale można go było podwyższyć maksymalnie do 20% ostatniej stawki. Kontrakty czynszowe czasowe uległy przekształceniu w wieczyste. Zaległy czynsz podlegał egzekucji wojskowej, a zaległości 2-letnie upoważniały dziedzica do sprzedaży budynków chłopskich¹¹⁶.

16 maja 1861 roku opublikowano ukaz o okupie pańszczyzny, którym od 1 października 1861 roku zniesiono wszelkie zobowiązania feudalne w zamian za odszkodowanie, zwane właśnie okupem. Obszar Królestwa Polskiego został podzielony na cztery części, w każdej z nich cena za pańszczyznę była inna. W oddziale pierwszym dzień pieszy wyceniono na 15 kop., dwubydłęcy na 30 kop., sprzężaj czterobydłęcy na 45 kop. W oddziale drugim dzień pieszy wyceniono na 10,50 kop., sprzężaj dwubydłęcy na 27 kop., czterobydłęcy na 40 kop. W oddziale trzecim dzień pieszy kosztował 9 kop., sprzężaj dwubydłęcy 23 kop., a czterobydłęcy 35 kop. Natomiast w oddziale czwartym dzień pieszy kosztował 7 kop., sprzężaj dwubydłęcy 20 kop., a czterobydłęcy 30 kop. Obowiązek okupu miał trwać, dopóki nie zawarto umowy wieczysto-czynszowej, ale okup nie decydował o wysokości czynszu. Te postanowienia nie dotyczyły wsi, które zawarły umowy czynszowe przed 7 czerwca 1846 roku. Wysokość okupu miała obliczyć administracja państwowa na podstawie tabel prestacyjnych. Opłaty miały być wnoszone w dniach: 1 stycznia, 1 kwietnia, 1 lipca oraz 1 października każdego

115 *Postanowienie Rady Administracyjnej o najmach przymusowych i darmochoch z 26 listopada 1846 r.* W: *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim...*, s. 375—382; *Historia chłopów polskich*. T. 2: *Okres zaborów*. Red. S. INGLÓT. Warszawa 1972, s. 330—338.

116 *Postanowienie Rady Administracyjnej o zawieraniu kontraktów wieczysto-czynszowych z 28 grudnia 1858 r.* W: *Materiały do dziejów uwłaszczenia...*, s. 383—390; A. ŚWIĘTOCHOWSKI: *Historia chłopów polskich...*, s. 253—254.

roku. Wzmiankowany ukaz dotyczył również dóbr państwowych, w których chłopci nie zawarli jeszcze umów czynszowych. Poddani, którzy unikali robocizn, mieli zapłacić odszkodowanie według określonych cen: oddział pierwszy: dzień pieszy 18 kop., sprzężaj dwubydlęcy 45 kop., sprzężaj czterobydlęcy 67,50 kop.; oddział drugi: dzień pieszy 15 kop., sprzężaj dwubydlęcy 40 kop., a czterobydlęcy 60 kop.; oddział trzeci: dzień pieszy 13,50 kop., sprzężaj dwubydlęcy 34 kop., a czterobydlęcy 52,50 kop.; oddział czwarty: dzień pieszy 11 kop., sprzężaj dwubydlęcy 30 kop., a czterobydlęcy 45 kop.¹¹⁷

Uzupełnieniem aktu z 1861 roku był akt wydany 5 czerwca 1862 roku. Według niego oczynszowanie czasowe lub wieczyste dotyczyło tych osad, które objął ukaz z 1846 roku. Zarówno chłopci, jak i dziedzice mieli prawo zażądać oczynszowania. Umowa o czynsz miała obowiązywać co najmniej przez 20 lat, a wysokość czynszu obliczano ze średnich cen zbóż, wyłączając cenę najniższą i najwyższą. W umowach czasowych nie wprowadzono kontroli państwa, natomiast konieczna ona była w przypadku umów wieczystych. Jeżeli chłop w czasie obowiązywania umowy czynszowej opuścił wieś, wówczas jego gospodarstwo przechodziło na własność dziedzica. Na żądanie jednej ze stron mogło nastąpić oszacowanie i likwidacja serwitutów¹¹⁸.

Radykalnie sytuację prawną chłopów zmienił, przynajmniej formalnie, dekret uwłaszczeniowy Tymczasowego Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 roku. Według dekretu ziemia użytkowana przez chłopów stawała się ich własnością. Każdy małorolny wstępujący do wojska powstańczego miał być wynagrodzony nadziałem ziemi pochodzącej z dóbr narodowych. Ogłoszenie aktu Tymczasowego Rządu Narodowego przyspieszyło wydanie przez Aleksandra II aktu uwłaszczeniowego z 2 marca 1864 roku. Na mocy tych rozporządzeń ziemia, którą dotąd uprawiał chłop, stawała się jego własnością, a od 15 kwietnia 1864 roku został on zwolniony z wszelkich obciążeń na rzecz pana. W zamian chłopci mieli opłacać podatek gruntowy, którego wysokość równała się ogólnej sumie podatku podymnego, szarwarku i liwerunku. Przepisy te obejmowały wszystkie osady, również te, których nie dotyczył ukaz z 1846 roku. Utrzymano natomiast serwituty, chociaż na żądanie panów — za odszkodowaniem lub za porozumieniem stron — mogły być one zniesione. Szlachta miała otrzymać odszkodowanie z funduszu likwidacyjnego, który miał pochodzić przede wszystkim z opłat wno-

117 Ukaz o okupie pańszczyzny z 16 maja 1861 r. W: *Materiały do dziejów uwłaszczenia...*, s. 395—398; *Historia chłopów polskich*. T. 2..., s. 330—338.

118 A. ŚWIĘTOCHOWSKI: *Historia chłopów polskich...*, s. 331—334; S. ŚRENIOWSKI: *Studia nad prawem i stosunkami...*, s. 235—272; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864)*..., s. 313—314; J. LESKIEWICZOWA: *Włościanie...*, s. 67; S. NAWROCKI: *Uwłaszczenie chłopów i jego...*, s. 190—191; *Historia chłopów polskich*. T. 2..., s. 330—338.

szonych przez chłopów. Z uwłaszczenia wyłączone były grunty położone przy karczmach, kuźniach, młynach, cegielniach, osady młynarzy, ogrodników i chłopów mieszkających we dworze oraz domy służby leśnej, jeśli stały poza wsią¹¹⁹.

3.5. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich

3.5.1. Areal działek chłopskich¹²⁰

W dobrach klasztoru jasnogórskiego zamieszkiwały różne grupy ludności wiejskiej. Czasem w materiale archiwalnym nie wskazano nazw grup społecznych, lecz ilość gruntu, na jakiej ludność gospodarowała, czasem zaś — odwrotnie. Społeczność wiejska, która zobowiązana była do odrabiania zobowiązań feudalnych, składała się z kmieci, niekiedy zwanych „gospodarzami” lub „rolnikami”, półkmieci, najczęściej występujących pod nazwą „półrolników” (w 1731 roku — klucz głośkowski, w 1759 roku — Brudzice i Lgota, w 1786 roku — klucz wiewiecki), zagrodników, chałupników, komorników, karczmarzy, młynarzy, leśników oraz czynszowników. Ponadto w starostwie kłobuckim w 1642 roku występowali sołtysi, którzy w późniejszym okresie nie pojawili się w inwentarzach i spisach. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku wójtów, którzy występowali w źródłach tylko raz — w 1560 roku w kluczu brzeźnickim. Gospodarstwa wybrańskie funkcjonowały w starostwach kłobuckim (1659—1664, 1736, 1742—1744)

119 Dekret uwłaszczeniowy z 22 stycznia 1863 roku. W: *Źródła do dziejów Polski w XIX i XX wieku. Lata 1795—1864*. T. 1. Red. A. KOSECKI, J.R. SZAFLIK, R. TURKOWSKI. Pułtusk 1996, s. 205—207; J. BARDACH, B. LEŚNODORSKI, M. PIETRZAK: *Historia państwa i prawa...*, s. 393; A. ŚWIĘTOCHOWSKI: *Historia chłopów polskich...*, s. 339—342; S. ŚRENIOWSKI: *Studia nad prawem...*, s. 273—290; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864)...*, s. 314—315; S. NAWROCKI: *Uwłaszczenie chłopów i jego...*, s. 190—191; *Historia chłopów polskich*. T. 2..., s. 393—399.

120 Opracowano na podstawie: AJG, sygn. 260, s. 24—37; AJG, sygn. 417, s. 22—70; AJG, sygn. 418, s. 1—6, 89—90; AJG, sygn. 419, s. 52; AJG, sygn. 444, s. 104—115; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 821, s. 5, 7, 11, 39, 41; AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 87—91; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1199, s. 29—31; AJG, sygn. 1203, s. 71—72; AJG, sygn. 1206, s. 55—56; AJG, sygn. 1256, s. 47—55, 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1279, s. 26—27; AJG, sygn. 1286, s. 104—105; AJG, sygn. 1309, s. 58—60, 186—187; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 85—88, 123—125, 165—168; AJG, sygn. 1345, s. 35, 37—41; AJG, sygn. 1352, s. 64; AJG, sygn. 1361, s. 157, 194—195; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 29—55, 541, 544—551, 553—571; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 590—591, 595—609; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 175—177.

i brzeźnickim (1616, 1752). W starostwie brzeźnickim osadzano wolnych gospodarzy, czyli czynszowników, którzy pojawili się w źródłach w latach 1616, 1719, 1745, 1754 i 1768. Natomiast w starostwie kłobuckim czynszownicy pojawili się dopiero w 1736 roku i byli odnotowywani w dokumentacji gospodarczej do 1768 roku.

Powierzchnia gospodarstw chłopskich była zróżnicowana i zależała od sytuacji w danej wsi oraz od woli pana. Przykładowo w kluczu wiewieckim w 1649 roku gospodarstwa kmiecie miały 0,25 łanu, a w dobrach zastawnych Głosków w 1726 roku kmiecie gospodarowali na areale 1 łanu, „półrolnicy” — 0,50 łanu, a zagrodnicy — 0,25 łanu. Natomiast w 1731 roku zapisano, że gospodarstwa „półrolników” w dobrach głoskowskich miały powierzchnię 0,50 łanu, a gospodarstwa zagrodnicze — 0,25 łanu.

Z kolei w starostwie kłobuckim w lustracji z lat 1659—1664 zapisano, że kmiecie posiadali gospodarstwa o powierzchni 0,50—1 łanu, a „półrolnicy” — 0,50 łanu. W przypadku pozostałych grup ludności wiejskiej nie zapisano areалу gospodarstw. W 1718 roku we wsi Biała Królewska należącej do starostwa kłobuckiego występowały „półrolnicy”, którzy gospodarowali na areale 0,50 łanu. W spisie odnotowano również tzw. kwartników posiadających 0,25 łanu, natomiast nie zapisano informacji na temat areалу gospodarstw zagrodniczych i czynszowych. W latach 1742—1744 w dobrach kłobuckich kmiecie gospodarowali na areale 0,50—1 łanu, występowały także gospodarstwa o powierzchni 0,25 łanu i mniejsze. W 1764 roku w Walenczowie funkcjonowały gospodarstwa półłanowe, ćwierćłanowe i mniejsze. Natomiast w 1768 roku we wsi Miedźno i Borowe chłopci gospodarowali na areale 1 łanu, 0,50 łanu oraz 0,25 łanu i mniejszym. W 1783 roku w starostwie kłobuckim kmiecie gospodarowali na 0,50 łanu, zagrodnicy posiadali gospodarstwa o powierzchni 0,25—0,50 łanu, a chałupnicy — 0,17 łanu. Natomiast według lustracji z 1789 roku w dobrach kłobuckich nie było już gospodarstw jednołanowych. Funkcjonowały gospodarstwa o powierzchni 0,50, 0,33, 0,25, 0,17 i 0,12 łanu, a komornice posiadały „ogród”, czyli niewielką działkę przy chałupie. W tymże 1789 roku zapisano, że młynarze gospodarowali na działkach o powierzchni 0,50, 0,33 i 0,25 łanu, ale byli też tacy, którzy nie mieli działki. Włodarz gospodarował na areale 0,17 łanu, a karczarz na działce o powierzchni 0,12 łanu.

W dobrach brzeźnickich w 1560 roku kmiecie gospodarowali na działkach o powierzchni 0,50—1 łanu, natomiast wójt miał działkę o powierzchni aż 3 łanów. W 1616 roku gospodarstwa kmiecie uległy zwiększeniu, ponieważ zapisano, że gospodarowano na działkach o powierzchni 0,50, 1, 1,31 i 2,50 łanu. Zagrodnicy trzymali 0,50—1 łanu, czynszownicy („wolni gospodarze”) — 0,35—0,50 łanu, 5 wójtów gospodarowało na areale 0,25—1 łanu, a wybrańcy na działce jednoła-

nowej. Z kolei w 1705 roku zapisano tylko, że zagrodnicy mieli działki półłanowe. Nie wiadomo, jaki areal miały gospodarstwa kmiecie i innych grup ludności wiejskiej. Natomiast w 1719 roku w inwentarzu zapisano, że areal gospodarstw „półrolników” wynosił 0,50—1 łanu. W 1754 roku w dobrach brzeźnickich kmiecie gospodarowali na działkach o powierzchni 0,50—2 łanów, zagrodnicy — 0,50 łanu, a pozostałe grupy ludności — na mniejszym areale. Z lustracji przeprowadzonej w 1789 roku wynika, że w starostwie brzeźnickim funkcjonowały gospodarstwa o areale: 1, 0,50, 0,42, 0,33 (m.in. wójt), 0,25, 0,17, 0,12 i 0,08 łanu. Komornicy mieli ogród za domem, młynarze nie posiadali działek w ogóle lub dysponowali arealem 0,17—0,50 łanu, a karczmarze mieli 0,17—0,25 łanu.

Jak zatem widać, przynależność do poszczególnych grup ludności wiejskiej nie determinowała posiadania teoretycznie określonej ilości ziemi w gospodarstwie (kmiecie — 1 łan, zagrodnicy — 0,50 łanu itd.). Sytuacja zależała od warunków miejscowych oraz od woli pana wsi¹²¹.

3.5.2. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich — uwagi ogólne

Powinności ciężące na poddanych można podzielić na dworskie, kościelne i państwowe¹²². Ponieważ opisywana jest gospodarka klasztorna, omówione zostaną tylko zobowiązania wobec pana, którym w tym przypadku był klasztor na Jasnej Górze.

Dane dotyczące zobowiązań feudalnych w dobrach klasztoru jasnogórskiego sięgają połowy XVII wieku, a kończą się na dniu 1 czerwca 1852 roku, kiedy to władze carskie przeprowadziły w dobrach lisinieckich i mirowskich oczynszowanie¹²³. Wykorzystano również dane dotyczące okresu przed przejściem niektórych kluczy przez klasztor. Umożliwiło to porównanie zobowiązań feudalnych w dłuższym odcinku czasu (tabela 7). Trzeba jednak pamiętać, że w systemie folwarczno-pańszczyźnianym nie było uniwersalnych przepisów, które normowałyby zobowiązania poddanych. Sytuacja w obrębie jednej wsi czy w jednym kluczu często się różniła — gospodarstwa o tym samym areale były zobowiązane do różnych robocizn i danin. Wszystko zależało od stanu ekonomicznego

121 Do podobnych wniosków doszedł W. URBAN: *Poddani szlacheccy w województwie krakowskim w drugiej połowie XVIII wieku i ich opór antyfeudalny*. „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 1958, t. 2, s. 20—21.

122 J. RUTKOWSKI: *Klucz brzozowski biskupstwa...*, s. 121; A. ŚWIĘTOCHOWSKI: *Historia chłopów polskich...*, s. 334—335, 339—342.

123 AJG, sygn. 238, s. 95—96.

konkretnej wsi, a przede wszystkim od możliwości poszczególnych gospodarzy. Wysokość obciążeń powiązana była zawsze z arealem działek, na których gospodarowali chłopci, ale również zależała od sytuacji ekonomicznej w danym roku, na co przemożny wpływ miały klęski żywiołowe czy działania zbrojne prowadzone w regionie.

Zobowiązania feudalne obejmowały pańszczyznę sprzężajną i pieszą, daninę drobiową w postaci określonej liczby kapłonów, gęsi, kur oraz jaj, które oddawano w wymiarze rocznym. Ponadto chłopci zobowiązani byli do innych ciężarów. W tej grupie zobowiązań występowała cała gama robocizn: usługi transportowe, szarawarki, strzyża owiec, młócka zboża w stodołach folwarcznych, dodatkowa orka, koszenie łąk, czyszczenie kominów, karmienie bydła i trzody chlewnej, dostarczanie węgla drzewnego, dodatkowe dni robocze w okresie żniw, danina w wełnie oraz stróża.

Do pańszczyzny sprzężajnej, czyli odrabianej z zaprzęgiem wołów, zobowiązani byli kmiecie i zagrodnicy. Zwierzęta pociągowe poddani otrzymywali z reguły od pana, ale musieli je utrzymywać. Pańszczyznę pieszą — w różnym wymiarze — odpracowywały wszystkie grupy ludności wiejskiej. Czasem zdarzało się, że kmiecie musieli odrabiać obie formy pańszczyzny, a czasem tylko jedną.

Obowiązek odrabiania pańszczyzny pojawił się w dobrach jasnogórskich w XVI wieku. W 1532 roku poddani mieszkający w Kawodrzy, Lgocie, Szarlejce i Częstochówce byli zobowiązani do odrabiania 4 dni rocznie na potrzeby starostwa olsztyńskiego¹²⁴. Natomiast co najmniej od 1537 roku poddani z wymienionych wsi odrabiali pańszczyznę dla klasztoru w wymiarze 1 dnia tygodniowo z gospodarstwa, czyli 52 dni rocznie¹²⁵.

Porównując sytuację w dobrach jasnogórskich z sytuacją klasztoru Bożogrobców w Miechowie, trzeba stwierdzić, że w dobrach paulińskich pańszczyzna pojawiła się później. W dobrach miechowskich bowiem obowiązywała ona już w latach 1470—1480. Kmiecie odrabiali wówczas 0,5—4 dni sprzężaju w tygodniu, czyli 26—208 dni rocznie. Z kolei w 1560 roku gospodarstwa w dobrach klasztoru Cystersów w Mogile, o areale 1—2 łanów, odrabiały 1—2 dni sprzężaju tygodniowo, czyli 52—104 dni rocznie, oraz 6 dni pańszczyzny pieszej, czyli 312 dni rocznie¹²⁶.

124 K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 2012, s. 504—505.

125 *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*. T. 2. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2004, s. 678—679.

126 M. ZDANEK: *Dochodowość majątku cystersów w Mogile w połowie XVI w. na podstawie inwentarza dóbr z lat 1560—1566*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 262—263.

3.5.3. Zobowiązania pańszczyńniane poddanych jasnogórskich — gospodarstwa o areale 1,50—1 łanu¹²⁷

W grupie gospodarstw o areale 1,50—1 łanu widać znaczne zróżnicowanie wielkości pańszczyzny sprzężajnej. W kluczu brudzickim w latach 1719—1759 wymiar sprzężaju wzrósł z 312 do 520 dni rocznie. Natomiast w dobrach kłobuckich w latach 1659—1768 odnotowano jego spadek z 208 do 104 dni sprzężajnych, a następnie stabilizację. Z kolei w dobrach brzeźnickich sytuacja była bardziej skomplikowana. Otóż do 1705 roku widać wzrost robocizny i pewną ich stabilizację, następnie wymiar sprzężaju zmalał, po czym znów wzrósł, największą wartość osiągając w latach 1768 i 1789 (520 dni rocznie).

Pańszczyznę pieszą odrabiano w wymiarze 52—208 dni rocznie. Najwięcej dni pieszych odrabiano w kluczu brudzickim (1759, 1719) i kłobuckim (1742—1744, 1768), a najmniej w kluczu brzeźnickim w 1719 roku (52 dni rocznie). W dobrach brudzickich zobowiązania znacznie wzrosły w latach 1719—1759 (o 60%). W starostwie kłobuckim zwiększono liczbę dni pieszych: od zwolnienia z tej robocizny (w latach 1650—1664) do 104—208 dni (w latach 1742—1768). W przypadku starostwa brzeźnickiego pańszczyzna piesza po raz pierwszy została odnotowana w 1616 roku, a w następnych latach wysokość tego zobowiązania malała i ponownie wzrosła. Trzeba jednak zaznaczyć, że nie zawsze pańszczyzna piesza była wymagana w tych dobrach.

Osep zbożowy oddawano w owsie i życie. Największą tę daninę płacili chłopi w kluczu brzeźnickim w 1789 roku — aż do 15 k. rocznie z gospodarstwa. Natomiast najmniejszy wymiar osepu zapisano w kluczu brzeźnickim w 1616 roku, czyli jeszcze przed przejściem dóbr przez paulinów jasnogórskich, oraz w 1754 roku. Często też poddani byli zwolnieni z osepu, co zależało od warunków gospodarczych panujących w danym roku. Jeżeli chodzi o czynsze pieniężne, to wahały się one między 6 gr a 90 złp. Najwyższe zanotowano w kluczach brzeźnickim (90 złp w 1754 roku; 18,15 złp w 1616 roku) i brudzickim (15 złp w 1719 roku). Najniższe opłaty czynszowe wnosili poddani w kluczu kłobuckim (6 gr w latach 1742—1744). Danina drobiowa była składana we wszystkich kluczach w wymiarze 1—30 kur, kapłonów lub gęsi. Natomiast wysokość daniny oddawanej w jajach wahała się 1—30 sztuk.

W przypadku dóbr brudzickich należy zauważyć, że w latach 1719—1757 zobowiązania gospodarstw o areale 1,50—1 łanu zwiększyły się, z tym że w 1719 roku nie płacono czynszów. W dobrach zastawnych głoskowskich w 1726 roku poddani

¹²⁷ Zagadnienie opracowano na podstawie materiałów wskazanych w przypisie do tabeli 7. Natomiast dane porównawcze opatrzone oddzielnymi przypisami.

posiadający największe gospodarstwa odrabiali sprzężaj oraz pańszczyznę pieszą. W kluczu wiewieckim w 1786 roku wymiar sprzężaju i pańszczyzny pieszej był bardzo wysoki, ponadto płacono osep, czynszyk oraz daninę drobiową. Z kolei w Konopiskach u schyłku XVIII wieku poddani odrabiali jedynie pańszczyznę sprzężajną. W kluczu kłobuckim w latach 1659—1664 najbogatsi gospodarze odrabiali sprzężaj, płacili czynszyk oraz daninę drobiową. W następnych latach zmalała liczba dni sprzężajnych, ale wzrosła dni pieszych. Utrzymano czynszyk i daninę drobiową, a w 1768 roku pojawił się osep zbożowy. Zatem i w tym kluczu można zauważyć wzrost ilości robocizn i danin, co nie było jednoznaczne ze wzrostem ciężarów.

Najpełniejsze dane dotyczą starostwa brzeźnickiego. Odnotowano tutaj liczne wahania w liczbie zobowiązań oraz ich wymiarze. W 1560 roku, czyli jeszcze przed przejęciem klucza przez paulinów, najbogatsi gospodarze odrabiali pańszczyznę sprzężajną, płacili czynszyk oraz oddawali daninę drobiową. W 1616 roku ilość i wymiar robocizn i zobowiązań znacznie wzrosły w porównaniu z danymi z 1560 roku. Pojawiła się bowiem pańszczyzna piesza, wzrósł wymiar osepu zbożowego, czynszyku i daniny drobiowej. W 1705 roku zobowiązania feudalne znacznie zmalały, co było zapewne związane z trudną sytuacją ekonomiczną spowodowaną działaniami zbrojnymi prowadzonymi w ramach wojny północnej. Wówczas gospodarze posiadający 1,50—1 łanu odrabiali sprzężaj, płacili niewielki czynszyk i składali daninę drobiową. W latach 1719—1745 widać wzrost zobowiązań, co było zapewne wynikiem stopniowej odbudowy gospodarczej po zniszczeniach wojny północnej i konfederacji tarnogrodzkiej. W 1733 i 1745 roku zanikła pańszczyzna piesza, ale w zamian wprowadzono sprzężaj. W latach 50. XVIII wieku w starostwie zobowiązania dla omawianego typu gospodarstw były zróżnicowane. Co ciekawe, w inwentarzu zapisano wysoki czynsz, jaki płacił jeden z poddanych, w kwocie aż 90 złp rocznie, jednak był on zwolniony z innych zobowiązań. Być może był to czynszownik. W latach 1765—1789 w dobrach brzeźnickich wzrósł i utrzymał się bardzo wysoki poziom pańszczyzny sprzężajnej, której odrabiano 520 dni rocznie, ale jednocześnie zanikła pańszczyzna piesza. Reasumując, należy stwierdzić, że w grupie gospodarstw o areale 1,50—1 łanu największe obciążenia zanotowano w kluczach: brudzickim w 1759 roku, wiewieckim w 1786 roku oraz brzeźnickim w 1789 roku. Trzeba jednak zauważyć, że przedstawione dane obejmują wyliczenia roczne. Natomiast średnie zobowiązania tygodniowe w przypadku pańszczyzny kształtowałyby się następująco. W dobrach Brudzice średnio pańszczyzna sprzężajna i piesza wahały się 4—10 dniówek tygodniowo. W dobrach Głusków pańszczyzna sprzężajna wynosiła 2—4 dni tygodniowo, a piesza 2 dni. W kluczu wiewieckim pańszczyzna sprzężajna wahała się 6—10 dniówek tygo-

dniowo, a piesza 3—6 dni tygodniowo. W Konopiskach sprzężaj wynosił 3—4 dni tygodniowo, a z pańszczyzny pieszej chłopci byli zwolnieni. W kluczu kłobuckim pańszczyzna sprzężajna i piesza wynosiły 2—4 dni tygodniowo, a w kluczu brzeźnickim 1—10 dni sprzężaju i 1—4 dni pańszczyzny pieszej. Zatem największe obciążenia gospodarstw o areale 1,50—1 łanu występowały w dobrach brzeźnickich i wiewieckich.

Obok omówionych zobowiązań pańszczyźnianych cała gromada lub poszczególne grupy ludności wiejskiej były zobowiązane do dodatkowych robocizn. W kluczu brudzikim w 1719 roku gospodarze posiadający 1 łan ziemi zobowiązani byli dodatkowo do transportu wozami na rzecz folwarku oraz do daniiny w postaci 12 ł. przędzy. Z kolei w 1759 roku odrabiali w żniwa 3 dni tłoków, odbywali stróże trzody, byli zobowiązani do wypasu i strzyży owiec, sadzenia kapusty, pracy przy chmielu, do specjalnej opłaty na podróż po sól do Wieliczki w wysokości 1 złp rocznie oraz opłaty na podróże w kwocie 15 gr. Ponadto na podróż do Wieliczki oddawano 0,25 k. owsa i przędzę (1 kądziel). Z kolei poddani w kluczu głoskowskim w 1726 roku odrabiali 3 dni stróży rocznie. Natomiast w starostwie brzeźnickim w 1564 roku gospodarze jednołanowi dawali 4 sery, 1 „garnecek na piwo” masła, 1 miarę krup jęczmiennych, 2 ł. płótna. W 1616 roku gospodarze jednołanowi odbywali podróże na odległość do 7 mil, za co jednak odliczano 2 dni pańszczyzny, ponadto płacili tzw. rzeczne w kwocie 2,12 złp. W 1719 roku gospodarze ci byli zobowiązani do stróży trzody oraz do 6 ł. przędzy. Z kolei w 1736 roku oddawali 3 ł. płótna, odbywali podróż do Krakowa, a w 1754 roku odrabiali 3—4 dni tłoków rocznie, 3 dni pańskie, stróże, strzyże i pranie wełny oraz dawali przędzę — tyle łokci, ile odrabiali dni pańszczyzny.

Średnia zobowiązań feudalnych dla gospodarstw o areale 1,50—1 łanu kształtowała się następująco: pańszczyzna sprzężajna — 253 dni rocznie, pańszczyzna piesza — 108 dni rocznie, osep — 3 k. zboża, czynszyk — 1,19 złp i danina drobiowa — 4 sztuki drobiu oraz 12 jaj rocznie.

Dla porównania należy podać dane z innych typów dóbr folwarcznych. W 1646 roku w dobrach biskupów i kapituły chełmińskiej gospodarstwa tzw. gburów odrabiały 208—312 dni rocznie, 260—312 dni pańszczyzny pieszej, dawały 2 k. zboża oraz 2 sztuki drobiu¹²⁸. Z kolei w 1711 roku w dobrach klasztoru Paulinów w Leśniowie, który leżał w powiecie lelewskim, w województwie krakowskim, odrabiano 104—260 dni pańszczyzny sprzężajnej rocznie, dawano po 2 k. zboża, płacono czynszyk w kwocie 3—5,18 złp oraz składano daninę drobiową w wymiarze 2—3 sztuk drobiu

128 S. CACKOWSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII—XVIII w. Cz. 1: Gospodarstwo chłopskie*. Toruń 1961, s. 170, 172, 174—178.

i 9 jaj rocznie¹²⁹. W królewskich powiatu lelowskiego leżącego na obszarze województwa krakowskiego największe gospodarstwa w drugiej połowie XVIII wieku odrabiały pańszczyzną sprzężną w wymiarze 156—208 dni rocznie. Co ciekawe, większość poddanych była zwolniona z osep, a zobowiązanie to oddawało tylko 31,50% wsi królewskich. Obciążenie osep na jeden łan wynosiło 12 k.¹³⁰ Z kolei w klasztorach bernardyńskich właściwie nie odrabiano pańszczyzny, był to bowiem zakon żebraczy. W Kalwarii Zebrzydowskiej poddani pojawili się dopiero u schyłku XVIII wieku. W 1791 roku było 23 poddanych, którzy odrabiali łącznie 44 dni pańszczyzny rocznie¹³¹. W Wielkopolsce w dobrach szlacheckich w latach 1793—1850 chłopci odrabiali 312 dni sprzężaju i 312 dni pańszczyzny pieszej rocznie. Ponadto gospodarstwa te odpracowywały 3 dni tłoków rocznie. Gospodarze odbywali również podróże i oddawali daninę złożoną z produktów rolnych¹³².

W dobrach kapituły i biskupów chełmińskich w 1646 roku oraz w dobrach brzeźnickich w 1616 roku zobowiązania były wyższe niż w dobrach jasnogórskich. Z kolei porównując dane z dóbr klasztoru leśniowskiego z 1711 roku z danymi w dobrach jasnogórskich (klucz brudzicki) w 1719 roku, widać, że wyższe zobowiązania odrabiali poddani z Brudzie. Również w drugiej połowie XVIII wieku zobowiązania w królewskich powiatu lelowskich były mniejsze niż w dobrach klasztoru jasnogórskiego. Natomiast z zestawienia danych ze wsi Konopiska i z dóbr szlacheckich wielkopolskich u schyłku XVIII wieku wynika, że obciążenia poddanych w dobrach jasnogórskich były niższe.

129 AJG, sygn. 1549, s. 83—85; AJG, sygn. 1625, s. 133; AJG, sygn. 1626, s. 35—36, 43—45; AJG, sygn. III—36, mps, s. 32—33, S. UFNIARSKI: *Dzieje parafii żareckiej*; AKMK, sygn. AV 53, s. 302—303.

130 A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA: *Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewskich powiatu krakowskiego w drugiej połowie XVIII wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, s. 104—111, 118—130, 138, 141, 146.

131 H.E. WYCZAŃSKI: *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru Bernardynów i kalwaryjskich drózek*. Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 238.

132 W. PRUSKI: *Hodowla zwierząt hodowlanych w Wielkopolsce w latach 1793—1850*. Warszawa 1978, s. 11.

Tabela 7. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych klasztoru Paulinów na Jasnej Górze (na jedno gospodarstwo w wymiarze rocznym)¹³³

Klucz	Rok	Sprzężaj [dni]	Pańszczyzna pieszka [dni]	Osep [korce]	Czynsz [złp, gr]	Danina drobiowa, inne zobowiązania
1. Gospodarstwa chłopskie od 1,5 do 1 łanu						
Burdzice	1719	312	208	3,00	—	12 szt. drobiu, 30 jaj
	1759	208—520	520	—	15,00	4—10 szt. drobiu, 30 jaj
Głusków	1726	104—208	104	—	—	—
Wiewiec	1786	312—416—520	104—156	1,50—4,50	5,15	30 szt. drobiu
Konopiska	1794—1798	160—208	—	—	—	—
Kłobuck	1659—1664	156—208	—	—	0,15—1,21	1—9 szt. drobiu, 20 jaj
	1742—1744	104	104—208	—	0,06—0,17	1—2,5 szt. drobiu, 5—10 jaj
	1768	104	208	1,25	0,15	1 szt. drobiu, 10 jaj
Brzeźnica	1560	52	—	8,00	0,15—3,12	2—4 szt. drobiu, 20 jaj
	1616	248	186	0,25—12,00	0,12—18,15	2—6 szt. drobiu, 10—40 jaj
	1705	244	—	—	0,19	2 szt. drobiu, 10 jaj
	1719	156	52	3,25	0,16	1 szt. drobiu, 10 jaj
	1733	312	—	0,75—2,00	—	2—6 szt. drobiu

133 W tabeli uwzględniono tylko zobowiązania na rzecz klasztoru, pomijając zobowiązania na rzecz państwa czy innych instytucji kościelnych. Działki poddanych zostały częściowo określone w źródłach, a tam, gdzie takich informacji brakowało, określono je według liczby posiadanych zwierząt pociągowych lub na podstawie ogólnych danych dotyczących zobowiązań feudalnych. Zob. S. CACKOWSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach...*, s. 136—139; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864)...*, s. 213; J. RUTKOWSKI: *Klucz brzozowski biskupstwa...*, s. 121—122; IDEM: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.*, s. 221—227; IDEM: *Historia gospodarcza Polski. T. 1: Czasy przedrozbiorowe*. Poznań 1947, s. 280—281.

cd. tab. 7

Klucz	Rok	Sprzężaj [dni]	Pańszczyzna pieszka [dni]	Osep [korce]	Czynsz [złp, gr]	Danina drobiowa, inne zobowiązania
cd. 1. Gospodarstwa chłopskie od 1,5 do 1 łanu						
Cd. Brzeźnica	1745	312	—	6,00	1,02	2—4 szt. drobiu, 20 jaj
	1752	156	104	—	1,04—10,10	1—2 szt. drobiu, 1—20 jaj
	1754	104—156	104	0,25—4,00	0,12—90,00	1—8 szt. drobiu, 5—15 jaj
	1765	520	—	1,50—2,00	—	—
	1789	520	—	3,00—15,00	—	2 szt. drobiu
Średnia		253	108	3,00	1,19	4 szt. drobiu, 12 jaj
2. Gospodarstwa chłopskie od 0,99 do 0,50 łanu						
Wiewiec	1674	—	156	2,00—4,00	—	3 szt. drobiu, 30 jaj
	1779	208	—	—	—	—
	1786	208	52	0,50	—	—
Burdzice	1719	312	208	1,00—3,00	5,15	12 szt. drobiu, 30 jaj
	1759	520—208—156—130	520—156—130	—	0,15—15,00	2—10 szt. drobiu, 30 jaj
Głoków	1726	156	—	—	—	1 szt. drobiu, 5 jaj
	1731	52—156	104—208	—	—	1—2 szt. drobiu, 1—10 jaj
Kłobuck	1642	104—208	—	4,00—8,00	1,17—1,04—9,00 ^{a)}	1—7 szt. drobiu, 10—30 jaj
	1659—1664	52—104	—	1,00—3,25	0,13—2,12	1,5—5 szt. drobiu, 10 jaj
	1718	156	—	—	—	—
	1736	52—104	52—156	—	—	—

Cd. Kłobuck	1742— 1744	52— 104	104—208	0,50— 1,25	0,06—0,15	0,5—2 szt. drobiu, 5—10 jaj
	1764	52— 104	104—208	0,50— 1,00	0,09—0,18	1—2 szt. drobiu, 5—10 jaj
	1768	78	104—156	0,75— 1,25	0,07—0,15— 40,07—60,15 ^{b)}	1 szt. drobiu, 5—10 jaj
	1789	52	52—156	1,50— 2,50	0,15—100,00	1—2 szt. drobiu, 8—10 jaj
	1793	—	208	2,50	0,15	1 szt. drobiu, 10 jaj
Brzeźnica	1560	52	—	3,00— 8,00	0,15—3,12	2—4 szt. drobiu, 20 jaj
	1616	104— 208	156	0,25— 12,00	0,12—18,15	2—6 szt. drobiu, 10—40 jaj
	1666	156	—	3,00— 6,00	0,24	2—4 szt. drobiu, 30 jaj
	1705	234	—	1,50— 3,00	0,16	1—2 szt. drobiu, 10 jaj
	1719	104	52	1,00—3,25	0,16	1 szt. drobiu, 10 jaj
	1745	104— 156	—	3,00— 6,00	1,02—10,00	2—4 szt. drobiu, 10—20 jaj
	1752	52— 104	52—104— 156	0,25— 4,00	0,12—90,00	1—15 szt. drobiu, 5—20 jaj
	1765	130— 156	208—312	0,50— 2,00	0,12—0,19	1—2 szt. drobiu, 1—12 jaj
1789	260— 312	—	0,75— 2,25	0,16	1—2 szt. drobiu, 10—12 jaj	
Lisowiec	1849	6	208	—	—	2 szt. drobiu, 16 jaj
Średnia		117	110	2	5,25	3 szt. drobiu, 11 jaj
3. Gospodarstwa chłopskie od 0,49 do 0,25 łąnu						
Konopiska	1794— 1798	—	104—156	—	—	—
Wiewiec	1649	520— 208	—	2,00— 4,00	0,24—1,06	3 szt. drobiu, 30 jaj
	1674	208	—	—	—	—

cd. tab. 7

Klucz	Rok	Sprzężaj [dni]	Pańszczyzna pieszka [dni]	Osep [korce]	Czynsz [złp, gr]	Danina drobiowa, inne zobowiązania
cd. 3. Gospodarstwa chłopskie od 0,49 do 0,25 łanu						
Cd. Wiewiec	1779	—	156	—	—	—
	1786	—	52—156	—	—	—
Brudzice	1719	156	156—208	—	—	—
	1759	208	520	—	15,00	4 szt. drobiu, 30 jaj
Głosków	1726	—	—	—	—	1 szt. drobiu, 5 jaj
	1731	—	—	—	—	1 szt. drobiu, 5 jaj
Kłobuck	1642	52	52—104	2,00	0,06—1,06	1—2 szt. drobiu, 5 jaj
	1659—1664	—	104—156	—	0,12—1,18	—
	1718	—	156	—	—	—
	1742—1744	—	52—104	0,50—1,50	0,08—0,17	1—2 szt. drobiu, 5—10 jaj
	1757	—	104	—	1,04—4,15	—
	1764	—	78—208	—	—	—
	1768	—	52—104	0,50—0,75	0,06—0,12	1 szt. drobiu
	1783	—	104	1,25	0,07	1 szt. drobiu, 5 jaj
Brzeźnica	1705	52—156	—	—	—	—
	1719	156	156	—	—	3 jaja
	1742	52	52	—	1,04—10,10	1—2 szt. drobiu, 5—20 jaj
	1765	54—156	104—208	0,50—1,00	0,08—0,19	1—2 szt. drobiu, 5—12 jaj
	1789	208—260	156	—	0,16—40,00	1—2 szt. drobiu, 6—10 jaj
Liściniec	1849	5	156	—	—	1,5 szt. drobiu, 12 jaj
Średnia		89	138	0,63	5,06	1 szt. drobiu, 8 jaj

4. Gospodarstwa chłopskie od 0,24 do 0,12 łanu (komornicy, chałupnicy)						
Konopiska	1794— 1798	—	104	—	—	—
Wiewiec	1649	208— 312	pańszczyzna bez wynagrodzenia, ale z wyżywieniem na koszt pana	—	—	—
	1779	—	156	—	—	—
	1786	52	52	—	—	—
Burdzice	1719	—	104	—	—	—
	1759	—	52—104	—	—	—
Głusków	1726	—	104	—	—	—
	1731	—	52—104	—	—	—
Kłobuck	1642	—	52	—	0,06—1,18	—
	1659— 1664	—	52—104	—	0,06—1,07	—
	1718	—	104	—	—	—
	1736	—	52—130	—	—	—
	1742— 1744	52—78	104—156	—	0,04—0,12	—
	1757	—	52—156	—	1,04—48,00	—
	1764	—	52	—	—	—
	1768	—	52—104	—	0,12	—
	1783	—	104	—	0,07	1 szt. drobiu, 5 jaj
	1789	—	52—104	1,00—1,25	0,03—7,15	1 szt. drobiu, 4—5 jaj
Brzeźnica	1666	—	52 lub według potrzeb folwarku	—	—	—
	1719	—	52—104	—	—	—
	1745	104	—	—	2,00—10,00	2 szt. drobiu
	1752	—	52—104	—	5,05	10,15 gr za drób

cd. tab. 7

Klucz	Rok	Sprzężaj [dni]	Pańszczyzna piesza [dni]	Osep [korce]	Czynsz [złp, gr]	Danina drobiowa, inne zobowiązania
cd. 4. Gospodarstwa chłopskie od 0,24 do 0,12 łanu (komornicy, chałupnicy)						
Cd. Brzeźnica	1754	—	52—104	—	—	do 10 szt. drobiu
	1765	—	52—104	—	1,00	—
	1789	—	52—104	—	0,06—40,00	1 szt. drobiu, 5 jaj
Lisinieć	1849	2—4	26—104	—	—	1 szt. drobiu, 8 jaj
Średnia		11	91	0,10	0,03	1 szt. drobiu, 5 jaj
5. Karczmarze						
Wiewiec	1649	—	—	—	—	karmienie bydła i trzody chlewnej
	1779	—	156	—	—	—
Brudzice	1719	—	—	—	12,00	12 dni pieszo w żniwa, produkcja piwa, bliska podróż, łowienie ryb, wysiew każdego zboża
	1759	—	—	—	24,00	sprzedaż produkcji dworskiej, produkcja piwa we dworze, w żniwa 12 dni pieszo
Głusków	1731	—	—	—	—	karmienie 2 szt. trzody rocznie
Kłobuck	1642	—	—	—	1,20—10,00	4 szt. drobiu, droga do Wieliczki raz w roku
	1659—1664	—	—	—	3,06—7,00	—
	1718	—	—	—	15,06	12 dni rocznie robocizny
	1742—1744	—	—	—	—	nowo osadzony zwolniony był ze zobowiązań, drugi karczmarz prowadził wyszynk

Cd. Kłobuck	1768	—	—	0,75	40,07	1 szt. drobiu
	1789	—	52	—	—	3 dni tłoków pieszych, 3 ł. przędzy
Brzeźnica	1616	—	—	—	1,18—3,06	prowadził wyszynk
	1705	—	156	—	—	prowadził wyszynk
	1765	—	52	—	10,00—200,00	6 ł. przędzy, do 10 dni pracy w żniwa
	1789	—	—	—	24,00	3 dni rocznie tłoków pieszo
Średnia		—	28	0,05	18,26	4 dodatkowe dni robocze
6. Młynarze						
Wiewiec	1779	—	—	—	—	praca we dworze
Brudzice	1719	—	—	—	12,00	mlewo dla dworu
Głusków	1726	—	104	0,25	—	karmienie trzody
	1731	—	2	—	—	1 dzień pracy w żniwa
Kłobuck	1642	—	—	—	4,00—26,00	karmienie 1 szt. trzody lub opłata 1,18 złp
	1659— 1664	—	104	—	5,00—32,12	karmienie 1 szt. trzody
	1736	—	—	—	152,00	—
	1742— 1744	—	—	—	128,00—152,00	mlewo dla dworu, zwózka zboża i siana, podróż z listami
	1757	—	104	—	4,15	—
	1768	—	—	—	300,12	karmienie 1 szt. trzody
	1789	—	156	—	24,00—200,00	po 3 dni tłoków ciągłych i pieszych, za karmienie trzody 24 złp

cd. tab. 7

Klucz	Rok	Sprzężaj [dni]	Pańszczyzna pieszka [dni]	Osep [korce]	Czynsz [złp, gr]	Danina drobiowa, inne zobowiązania
cd. 6. Młynarze						
Cd. Kłobuck	1793	—	—	—	200,00	karmienie trzody lub 36 złp
Brzeźnica	1616	—	104	—	8,00—12,00	30—52 k. żyta, 2 k. pszenicy, karmienie 1—2 szt. trzody lub opłata 4—8 złp, praca w lesie po 2—3 dni, grobelne 16,12 złp
	1666	156	156—260	—	6,00—12,00	dogłądanie stawu
	1705	—	—	—	64,00—240,00	rybne 16,12 złp
	1745	—	—	24,00—100,00	15,00—118,00	karmienie 2 szt. trzody
	1754	—	—	—	12,00—160,00	—
	1765	156	156	1,00	2,12—240,00	1 szt. drobiu, 12 jaj, karmienie 1—2 szt. trzody, 3 ł. przędzy
	1789	—	—	—	24,00—240,00	za karmienie trzody 64—96 złp, rybne — 5 złp, garkowe — 24 gr
Średnia		17	60	7	80,00	0,5 dnia dodatkowej pracy, dodatkowe opłaty — 10 złp, karmienie 0,5 szt. trzody lub opłata 11,20 złp
7. Sołtysi						
Kłobuck	1642	—	—	—	0,24—48,00	—

8. Wójtowie						
Brzeźnica	1560	—	—	—	—	służba we dworze
9. Wybrańcy						
Kłobuck	1659— 1664	—	—	2,00	0,24	—
	1736 „półrolnicy”	—	—	1,25	0,15	1 szt. drobiu, 10 jaj
	1736 gajowi	—	—	—	—	strzeżenie lasów
	1742— 1744	1 ^{c)}	1—2	3,00— 5,00	00,4—00,6	0,5 szt. drobiu, służba w twierdzy jasnogórskiej
Brzeźnica	1616	—	—	—	0,21	—
	1752	—	—	—	—	—
Średnia		1	0,50	2	0,10	0,5 szt. drobiu, 2 jaja
10. Rzemieślnicy wiejscy						
Burdzice	1719 szewc	—	—	—	—	12 dni pieczo w żniwa, produkcja skóry, bliska podróż, łowienie ryb
Kłobuck	1642 zagrodnik: ślusarz	—	—	—	7,00	—
	1642 chałup- nicy: krawiec i kołodziej	—	—	—	3,18	—
	1642 chałup- nicy: bednarz i garncarz	—	—	—	9,12	—
	1659— 1664 ko- łodziej	—	—	—	3,06	—

cd. tab. 7

Klucz	Rok	Sprzężaj [dni]	Pańszczyzna piesza [dni]	Osep [korce]	Czynsz [złp, gr]	Danina drobiowa, inne zobowiązania
cd. 10. Rzemieślnicy wiejscy						
Cd. Kłobuck	1718 zagrod- nicy: grabarz, kował	—	104	—	—	—
	1768 krawcy i kowale	—	—	0,50	30,06	1 szt. drobiu
Brzeźnica	1616 kował, garncarze	—	—	—	5,00	—
	1616 zdun	—	—	—	2,00	—
	1705 garncarz	—	—	—	20,00	—
	1705 kował	—	—	—	30,00	—
	1745 zdunowie	—	—	—	—	—
	1745 szewcy i piekarze	—	—	4,00	—	—
	1754 kował i cieśla	—	52	—	—	—
	1765 kował	—	—	—	—	prace kowalskie dla dworu
Średnia		—	10	0,30	7,11	—
11. Służba leśna						
Brudzice	1719 leśniczy	—	—	—	12,00	strzeżenie lasu, zasiew i zbiór zbóż
	1759 leśniczy	—	—	—	12,00	strzeżenie lasu i reperowanie wozów dworskich, w żniwa 12 dni pieszo, zawożenie drewna do dworu

Kłobuck	1642 strzelcy (gajowi)	—	—	—	—	strzeżenie lasu
	1642 bartnicy	—	—	—	0,06—10,00	opłata lub danina z miodu
	1642 smolarze	—	—	—	—	—
	1659— 1664 strzelcy (gajowi)	—	—	—	—	strzeżenie lasu
	1659— 1664 bartnicy	—	—	—	0,06	—
	1659— 1664 smolarze	—	—	—	7,00	danina ze smoły
	1742— 1744 3 gajo- wych	78 ^{c)}	156	—	0,12	strzeżenie lasów Kocina, Miedznej, Ostrowa, Łobodne- go i Zagórza, dbanie o 5 uli
Brzeźnica	1733 leśnicy	—	—	—	—	strzeżenie lasów
Średnia		8	16	—	3,23	—
12. Gospodarze czynszowi						
Kłobuck	1736	—	—	—	z 0,5 roli: 80,00, z 0,25 roli: 40,00, z 0,12 roli: 20,00, inni: 15,06—40,00 ^{d)}	praca w folwarku od 24 czerwca
	1736 tzw. borowcy	—	—	—	20,00—70,00	—
	1742— 1744	—	—	—	zwolnieni lub 20,00	—
	1768	—	52—104	—	20,00—80,12	—
Brzeźnica	1616	według potrzeb	według potrzeb	—	—	łowienie ryb, opłaty za podróże: 9,18— 10 złp, transport według potrzeb

cd. tab. 7

Klucz	Rok	Sprzężaj [dni]	Pańszczyzna piesza [dni]	Osep [korce]	Czynsz [złp, gr]	Danina drobiowa, inne zobowiązania
cd. 12. Gospodarze czynszowi						
Cd. Brzeźnica	1719	—	—	—	20,00—30,00	10—15 dni sierpem w żniwa
	1745	—	—	—	3,00—15,00	dwóch po 60 garnków
	1754	—	—	—	10,00—40,00	pańszczyzna piesza roczna: 2—23 dni, dni pańskie: 2—4 dni, opłata w zamian za pańszczyznę: 7,11 złp jeden gospodarz, orka 3 ról pod żyto, owies i tatarkę, transport nawozu, strzyża owiec i pranie wełny, tłoki: 1 dzień do zimy, gospodarze mający woły: 3 dni orki rocznie pod żyto, owies i tatarkę, raz w roku transport siana, łowienie ryb, naprawa grobli, stróża, podatek grobelny, jeden gospodarz mostowe: 8,22 złp
	1765	—	—	6,00	zwolnieni lub 50,00	6 ł. przędzy, 6—20 dni pracy w żniwa, tłoki
Średnia		—	16	0,70	26,00	6 dni dodatkowej pracy, dodatkowe opłaty — 9 złp

- a) Kwotę 90 złp płacił kmieć zwolniony z wszelkich innych zobowiązań.
b) Kwoty 40,07 i 60,15 złp płacili chłopci zwolnieni z innych zobowiązań poza osepem (0,75 i 1 k.).

- c) Alternatywnie: albo sprzężaj, albo pieszo.
d) Część łąnu wynika z przeliczenia liczby mórg, np. 20 mórg x 100 = 200, podzielić przez 30 mórg (1 łąn) = 0,67 łąnu.

Źródło: AJG, sygn. 260, s. 24—37; AJG, sygn. 417, s. 22—70; AJG, sygn. 418, s. 1—6, 89—90; AJG, sygn. 419, s. 52; AJG, sygn. 444, s. 104—115; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 821, s. 5, 7, 11, 39, 41; AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 87—91; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1199, s. 29—31; AJG, sygn. 1203, s. 71—72; AJG, sygn. 1206, s. 55—56; AJG, sygn. 1256, s. 47—55, 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1279, s. 26—27; AJG, sygn. 1286, s. 104—105; AJG, sygn. 1309, s. 58—60, 186—187; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 85—88, 123—125, 165—168; AJG, sygn. 1345, s. 35, 37—41; AJG, sygn. 1352, s. 64; AJG, sygn. 1361, s. 157, 194—195; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 29—55, 541, 544—551, 553—571; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Wrocław 1963, s. 590—591, 595—609; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 175—177.

3.5.4. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich — gospodarstwa o areale 0,99—0,50 łąnu

Gospodarstwa o powierzchni 0,99—0,50 łąnu zobowiązane były do pańszczyzny sprzężajnej i pieszej, osepą zbożowego, daniny czynszowej i drobiowej. Największe zobowiązania sprzężajne zanotowano w kluczach brudzikim w 1759 roku (208 i 520 dni rocznie), głoskowskim w 1731 roku (208 dni) oraz brzeźnickim w 1616 roku (208 dni). Natomiast najniższy wymiar zapisano w dobrach lisinieckich w 1849 roku (6 dni rocznie) oraz głoskowskich w 1731 roku, kłobuckich i brzeźnickich (52 dni). Najwyższy wymiar pańszczyzny pieszej odrabiano w dobrach Brudzice (208 i 520 dni rocznie), Brzeźnica (208 i 312 dni) oraz Kłobuck i Lisiniec (po 208 dni rocznie).

Osep zbożowy wahał się: 0,25—8 k. zboża. Najwyższy wymiar tej daniny zanotowano w dobrach kłobuckich i brzeźnickich (po 8 k.), a najniższy w dobrach Brzeźnica (0,25 k.), Kłobuck i Wiewiec (0,50 k.). Warto również zauważyć, że w dobrach lisinieckich w połowie XIX wieku chłopci nie oddawali osepą w ogóle. Najwyższe czynsze zanotowano w starostwach brzeźnickim (90 złp) i kłobuckim w 1768 roku (60,15 złp). Natomiast najniższy czynsz zapłacono w dobrach brudzikich (15 gr) i kłobuckich (6—9 gr). Danina drobiowa wynosiła 1—30 sztuk drobiu oraz 1—30 jaj. Najwyższą daninę składali poddani w kluczach brudzikim (12 sztuk drobiu, 30 jaj) i brzeźnickim (15 sztuk drobiu i do 20 jaj).

W kluczu wiewieckim w latach 1674—1786 (tabela 7) zaobserwować można wzrost pańszczyzny sprzężajnej, a jednocześnie spadek pańszczyzny pieszej.

Zmniejszyła się też ilość osep z zbożowego, a zupełnie zanikła danina drobiowa. Z kolei w kluczu brudzickim w latach 1719—1759 wzrosły zobowiązania feudalne, z wyjątkiem ilości drobiu. W kluczu zastawnym Głusków w latach 1726—1731 widać znaczne zróżnicowanie w wartości sprzężaju. W 1731 roku pojawiły się również gospodarstwa, które zamiast sprzężaju odrabiały pańszczyzną pieszą i składały daninę drobiową, gdy inne odrabiały jedynie sprzężaj. Danina drobiowa wzrosła zarówno w ilości drobiu, jak i liczbie jaj.

W dobrach kłobuckich badane gospodarstwa odrabiały sprzężaj, pańszczyzną pieszą, oddawały osep, płacili czynszyk i składały daninę drobiową. Według lustracji z lat 1659—1664 zaznaczył się spadek sprzężaju, co było związane ze zniszczeniami gospodarczymi po potopie szwedzkim i słabą kondycją gospodarstw chłopskich, które nie mogły podołać wyższym zobowiązaniom. W 1718 roku sprzężaj wzrósł, ale w latach 40. i 50. XVIII wieku znowu zmaleł, ponowny jego spadek nastąpił po 1768 roku. Pańszczyzna piesza nie była odnotowywana w dokumentach do 1736 roku. W latach 1742—1764 widać wzrost tego zobowiązania, a następnie jego spadek w 1768 i 1789 roku. Natomiast w 1793 roku poddani nie odrabiali sprzężaju, a jedynie pańszczyzną pieszą. Wyraźnie zauważalny jest spadek zobowiązań po okresie potopu. Warto zwrócić uwagę, że w 1718 roku poddani odrabiali jedynie pańszczyzną sprzężajną, a w 1736 roku pojawiła się również piesza. Być może było to wynikiem kryzysu ekonomicznego wśród poddanych, który po 18 latach zaczął ustępować. W następnych latach zobowiązania wzrosły. Największe obciążenia odnotowano w kluczu kłobuckim w 1642 roku, jeszcze przed przejściem dóbr przez zakon, i w 1768 roku. W starostwie brzeźnickim w latach 1560—1616 zobowiązania feudalne znacznie wzrosły. Następnie w 1666 roku nastąpił ich spadek, a po 1745 roku znowu wzrost — najwyższe zobowiązania chłopi odrabiali w 1616 i 1789 roku.

Poza już opisanymi obciążeniami gospodarujący na półłanowym areale ponosili dodatkowe ciężary. W starostwie kłobuckim w latach 1742—1744 poddani z Kocina odbywali stróże i płacili myto. W starostwie kłobuckim w 1783 roku odrabiano 3 dni rocznie tłoków ciągłych. Ponadto gromady zobowiązane były do pasania bydła folwarcznego (mogły opłacić to zobowiązanie), do stróży gorzelnianej lub specjalnej opłaty, do sadzenia kapusty, łowienia ryb, strzyży owiec, szarwarku w nagłych potrzebach, np. w przypadku przerwania grobli. Gospodarze mieli również przeznaczyć do wywożenia obornika po dwóch ludzi i wóz parokonny z gospodarstwa. Liczyło się to jako 1 dzień pańszczyzny sprzężajnej lub pieszej i było odliczane z wymiaru robocizn. Ponadto gospodarze musieli odbywać orkę wymiarową (na dzień: 8 x 24 ł.), byli zobowiązani do przewozu cegieł, wapna i drewna (co również było odliczane od pańszczyzny), do 3 dni rocznie tłoków ciągłych, do daniny w przędzy w wysokości 6, 9 i 12 ł. lub opłaty

w wysokości 6 gr od 1 ł. Natomiast w 1789 roku poddani ze starostwa kłobuckiego odrabiali po 3 dni tłoków ciągłych i pieszych rocznie, składali daninę z przędzy (9—12 ł.) oraz uiszczali opłaty za karmienie trzody w wysokości 24 złp rocznie. Ponadto gospodarze musieli w razie potrzeby odbywać najmy przymusowe z wynagrodzeniem (za wóz parokony 1 złp, za wóz czterokony 2 złp, za 1 dzień młocki 24 gr, za jednego koszącego na dzień 24 gr, od sierpa za jeden dzień 12 gr, od grabienia na dzień 12 gr, od plewienia na dzień 12 gr). W zamian za pasienie była poddani odbywali stróżę gorzelnianą, wykonywali roboczną lub płacili specjalną opłatę według uznania gromad. Gospodarze musieli również sadzić kapustę, strzyc owce, łowić ryby, byli zobowiązani do szarawarków w nagłych przypadkach, a zwłaszcza przy powodzi, musieli płacić za przędzę po 6 gr za 1 ł. lub składać z niej daninę. Poza tym gospodarstwa półłanowe miały dokonywać orki (8 x 24 lasek), młócić zboża i dokonywać włóczki (praca od wschodu do zachodu słońca, z dwiema przerwami w lecie, a w czasie krótkiego dnia jedna godzina przerwy na posiłek w południe). Gospodarstwa półłanowe były zobowiązane do wożenia nawozu, a przy wozie parokonnym miało pracować 2 ludzi, ale roboczną tę odejmowano od pańszczyzny sprzężajnej i pieszej. Wreszcie zobowiązania obejmowały tzw. kłodzinę, czyli wożenie drewna, wapna i cegły, ale w ramach obowiązku pracy pańszczyźnianej. Chłopi brzeźniccy gospodarujący na powierzchni 0,50 łanu w 1719 roku odbywali stróżę i pilnowali trzody, dawali 6 ł. przędzy i wycierali sadze. Natomiast w 1789 roku odrabiali 3 dni tłoków rocznie pieszo, oddawali od 6—12 ł. przędzy, a za karmienie trzody płacili 16 gr.

Średnioroczne zobowiązania dla gospodarstw o areale 0,99—0,50 łanu wynosiły 117 dni sprzężaju, 110 dni pańszczyzny pieszej, 2 k. zboża, 5,25 złp czynszu oraz 3 sztuki drobiu i 11 jaj rocznie.

Dla porównania warto przytoczyć dane z innych dóbr. Chłopi w dobrach cystersów w Mogile w 1560 roku dysponujący arealem 0,50 łanu odrabiali 2 dni tygodniowo pańszczyzny sprzężajnej, czyli 104 dni rocznie. Dodatkowo odrabiali 1 dzień w miesiącu kosą, czyli łącznie 12 dni rocznie. Byli również zobowiązani do stawienia się na każde wezwanie do koszenia łąk i zbiórki siana oraz do tłoków w wymiarze 4 dni rocznie¹³⁴. W dobrach klasztoru w Leśniowie w 1711 roku poddani w tej kategorii gospodarstw odrabiali jedynie pańszczyznę pieszą w wymiarze 104—156 dni rocznie oraz płacili czynsz (1,20—3,00 złp)¹³⁵. Z kolei w królewskich powiatu lełowskiego w województwie krakowskim w drugiej połowie XVIII wieku gospodarstwa o areale 0,99—0,50 łanu odrabiały

134 M. ZDANEK: *Dochodowość majątku cystersów...*, s. 262—263.

135 AJG, sygn. 1549, s. 83—85; AJG, sygn. 1625, s. 133; AJG, sygn. 1626, s. 35—36, 43—45; S. UFNIARSKI: *Dzieje parafii żareckiej...*, s. 32—33; AKMK, sygn. AV 53, k. 302—303.

najczęściej 52—104 dni sprzężaju i 52 dni pańszczyzny pieszej¹³⁶. Poddani w dobrach szlacheckich w Wielkopolsce w latach 1793—1850 odrabiali 156—208 dni sprzężajem i pieszo rocznie¹³⁷. Natomiast w dobrach proboszczowskich w Lubelskiem w 1846 roku poddani odrabiali 104 dni rocznie sprzężaju i 52—104 dni pańszczyzny pieszej¹³⁸.

Porównując sytuację poddanych w dobrach klasztoru jasnogórskiego z sytuacją w innych dobrach, widać, że sprzężaj w dobrach brzeźnickich w 1560 roku był niższy niż w dobrach klasztoru mogilskiego. Z kolei gospodarze w dobrach leśniowskich w 1711 roku odrabiali zdecydowanie mniejsze robocizny niż chłopci z dóbr brudzickich i brzeźnickich w 1719 roku, a nieco wyższe niż w dobrach kłobuckich w 1718 roku. Natomiast zdecydowanie mniejsze zobowiązania feudalne występowały w drugiej połowie XVIII wieku w dobrach królewskich w powiecie lelowskim, a wyższe w dobrach jasnogórskich. Porównując dane z dóbr szlacheckich z końca XVIII wieku z danymi z dóbr jasnogórskich z lat 1786—1793, zwraca uwagę znaczne zróżnicowanie zobowiązań w majątkach klasztoru częstochowskiego. W Wiewcu (1786) pańszczyzna sprzężajna pozostawała na tym samym poziomie co w dobrach wielkopolskich. W dobrach kłobuckich (1789, 1793) i brzeźnickich (1789) obowiązywał mniejszy wymiar pańszczyzny.

3.5.5. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich — gospodarstwa o areale 0,49—0,25 łanu

Gospodarstwa o areale 0,49—0,25 łanu były zobowiązane do pańszczyzny sprzężajnej i pieszej, osep, czynszów i danin drobiowych (tabela 7). W przypadku sprzężaju największe zobowiązania występowały w kluczu wiewieckim w 1649 roku, gdzie odrabiano 208—520 dni rocznie, oraz w dobrach brzeźnickich w 1789 roku (208—260 dni rocznie). W przypadku pańszczyzny pieszej największą odrabiano w 1759 roku w kluczu brudzickim (520 dni rocznie), a najmniejszą w dobrach wiewieckich (1786), kłobuckich (1642, 1742—1744, 1768) oraz brzeźnickich (1742) — po 52 dni rocznie, czyli 1 dzień tygodniowo. Wysokość osep wahała się: 0,50—4 k. owsa i żyta. Największy osep oddawali poddani w dobrach Wiewiec w 1649 roku (2—4 k.), a najmniejszy w starostwie kłobuckim w latach 1742—1744 i w 1768 roku oraz w starostwie brzeźnickim

136 A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA: *Świadczenia poddanych na rzecz dworu...*, s. 104—111, 118—130.

137 W. PRUSKI: *Hodowla zwierząt hodowlanych...*, s. 11.

138 T. MENCEL: *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*. Lublin 1988, s. 142—143.

w 1765 roku (po 0,50 k.). Czasem poddani byli zwolnieni z osepu, np. w dobrach brzeźnickich w latach 1705, 1719, 1742 i 1789. Wysokość czynszów mieściła się w przedziale 6 gr—100 złp. Najwyższe płacono w kluczu kłobuckim (100 złp) i brzeźnickim (40 złp) w 1789 roku, a najniższe w 1642 roku w dobrach kłobuckich (6 gr)¹³⁹. Ilość daniny drobiowej wahała się od 1 sztuki na 2 lata do 4 sztuk drobiu rocznie oraz 1—30 jaj rocznie. Najwyższe zobowiązania występowały w kluczach: wiewieckim w 1649 roku, brudzickim w 1759 roku oraz w starostwie kłobuckim w 1789 roku.

W 1649 roku w kluczu wiewieckim konieczne było ponoszenie dodatkowych obciążeń. Od gospodarstw o powierzchni 0,25 łanu wymagano podwodów, transportu drewna w zimie, szarawarków i strzyży owiec. Poza tym od wspomnienia św. Michała (29 września) chłopci młócili zboże folwarczne, orali ziemię i kosili łąki. W dobrach Głusków w 1731 roku chłopci odrabiali 2 dni tłoków rocznie. W 1783 roku w dobrach kłobuckich odrabiano po 3 dni tłoków ciągłych i pieszych rocznie, dawano przędzę w wymiarze 6 ł., a za karmienie trzody płacono 24 gr. W 1789 roku gospodarstwa o powierzchni 0,33 łanu odrabiały tłoki ciągłe i piesze po 2 i 3 dni rocznie, dawały 3—9 ł. przędzy. Gospodarstwa ćwierćłanowe odrabiały tłoki ciągłe w wymiarze 2—3 dni rocznie i tłoki piesze 3—6 dni rocznie, z tym że część poddanych była zwolniona z tego obowiązku. Ponadto składano daninę z przędzy w wysokości 6, 9 i 12 ł., ale również w tym przypadku część poddanych była zwolniona z tego obowiązku. W tymże 1789 roku chłopci ze starostwa brzeźnickiego, którzy posiadali gospodarstwa o areale 0,49 łanu, odrabiali 3 dni tłoków pieszych i dawali 6 ł. przędzy. Gospodarstwa ćwierćłanowe odrabiały 15—20 dni dodatkowej pańszczyzny rocznie, 3 dni tłoków pieszych rocznie, oddawały 3, 6 i 12 ł. przędzy, a za karmienie trzody płaciły 3 złp rocznie i tzw. rybne w kwocie 5 złp rocznie. Widać zatem, że w starostwie brzeźnickim dodatkowe zobowiązania były zdecydowanie wyższe niż w dobrach kłobuckich.

Średnioroczne zobowiązania gospodarstw o areale 0,49—0,25 łanu wynosiły: 89 dni sprzężaju, 138 dni pańszczyzny pieszej, 0,75 k. zboża, 5,06 złp czynszu oraz 1 sztukę drobiu i 8 jaj rocznie. Dla porównania można podać dane z obszaru Lubelszczyzny z 1846 roku. Wówczas to w dobrach proboszczowskich chłopci odrabiali 104 dni sprzężaju i 104—156 dni pańszczyzny pieszej¹⁴⁰. Wynika z tego, że zobowiązania w dobrach jasnogórskich były niższe.

139 Trzeba pamiętać o postępującej inflacji i spadku wartości pieniądza w ciągu wieków.

140 T. MENCEL: *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim...*, s. 142—143.

3.5.6. Zobowiązania pańszczyńniane poddanych jasnogórskich — gospodarstwa o areale poniżej 0,25 łanu

Ostatnia grupa gospodarstw o powierzchni mniejszej niż 0,25 łanu odrabiała pańszczyznę sprzężajną, pieszą, dawała osep, płaciła czynsze i składała daninę drobiową (tabela 7). Najmniejszy wymiar sprzężaju zanotowano w dobrach lisinieckich w 1849 roku, wiewieckich w 1649 roku oraz w starostwie kłobuckim w latach 1642, 1659—1664, 1736, 1757, 1764 i 1789 (52 dni rocznie). Pańszczyzna piesza wahała się: 26—156 dni rocznie. Najwyższy wymiar sprzężaju obowiązywał w dobrach Wiewiec (1779), w starostwie kłobuckim w latach 1742—1744, 1757 (po 52 dni rocznie), a najmniejszy — w dobrach lisinieckich w 1849 roku (26 dni). Osep zbożowy wymagany był w starostwie kłobuckim w 1789 roku i wynosił 1—1,25 k. zboża. Czynsze były niewielkie w tej kategorii gospodarstw i wahały się od 1 szeląga do 48 złp. Najczęściej gospodarze byli zwolnieni z daniny drobiowej, ale część z nich musiała oddawać 1—10 sztuk drobiu lub wносить specjalną opłatę oraz dawać 4—8 jaj rocznie. Najwyższe zobowiązania w tej kategorii gospodarstw zapisano w Wiewcu w 1649 roku, czyli jeszcze przed przejściem dóbr przez klasztor jasnogórski.

Dane dotyczące dodatkowych zobowiązań w tej grupie gospodarstw (poniżej 0,25 łanu) zachowały się tylko ze starostw kłobuckiego i brzeźnickiego. W 1783 roku w dobrach kłobuckich chałupnicy posiadający 0,17 łanu odrabiali tłoki piesze w wymiarze 3 dni rocznie i oddawali 6 ł. przędzy lub płacili opłatę 2,09 złp. W 1789 roku te same gospodarstwa odrabiały już tłoki ciągłe i piesze po 3 dni rocznie. Ponadto oddawały przędzę w wymiarze 3, 4, 5 i 6 ł. Zobowiązania te więc wzrosły. Z kolei gospodarstwa liczące 0,12 łanu w 1789 roku w dobrach kłobuckich odrabiały tłoki ciągłe (2—3 dni rocznie) i tłoki piesze (3 dni rocznie) oraz oddawały 3 ł. przędzy. W dobrach brzeźnickich w 1789 roku gospodarstwa o powierzchni 0,17 łanu odrabiały 10—20 dni dodatkowej pańszczyzny rocznie, 3 dni tłoków pieszych rocznie, dawały 2, 6 i 12 ł. przędzy, płaciły za karmienie trzody 3 złp rocznie oraz tzw. garkowe w wysokości 3 złp. Gospodarze dysponujący arealem 0,12 łanu odrabiali 10—20 dni dodatkowej pańszczyzny rocznie, 3 dni tłoków rocznie, za karmienie trzody płacili 3—6 złp i dawali przędzę w wymiarze 6 ł. Natomiast komornicy posiadający jedynie ogród odrabiali 1—3 dni tłoków pieszych rocznie, dawali 6 ł. przędzy, a za karmienie trzody płacili 3 złp.

Średnioroczne zobowiązania najmniejszych gospodarstw w dobrach jasnogórskich wynosiły: 11 dni sprzężaju, 91 dni pańszczyzny pieszej, 0,10 k. zboża, 3 gr czynszyku oraz 1 sztukę drobiu i 1,50 jaja. Dla porównania warto podać dane z innych dóbr. W 1711 roku w dobrach klasztoru leśniowskiego najmniejsze gospodarstwa odrabiały jedynie 52 dni pańszczyzny pieszej

rocznie¹⁴¹. W 1723 roku w dobrach biskupów chełmińskich i kapituły chełmińskiej odrabiano dodatkowo w żniwa 6—15 dni, płacono czynsz w kwocie 2—6 złp. Gospodarze zobowiązani byli również do strzyży owiec, dodatkowej orki w folwarku, podróży, pracy w browarze folwarcznym, pielienia ogrodów, młócenia zbóż i daniny złożonej z 6 ł. przędzy¹⁴². Porównując dane z Lisińca z 1849 roku z danymi z dóbr proboszczowskich z lubelskiego w 1846 roku, widać, że w dobrach jasnogórskich zobowiązania były mniejsze. Jednocześnie w dobrach jasnogórskich były one wyższe niż w dobrach klasztoru leśniowskiego oraz w dobrach biskupów chełmińskich.

3.5.7. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich — karczmarze

Karczmarze w dobrach jasnogórskich byli zobowiązani do pańszczyzny pieszej, osepu, czynszów i dodatkowych obciążeń (tabela 7). Pańszczyzna piesza wymagana była w kluczach wiewieckim (1779), kłobuckim (1789) i brzeźnickim (1705, 1765). Największy jej wymiar obowiązywał w dobrach Wiewiec (1779) i Brzeźnica (1705). Osep zbożowy oddano tylko raz — w dobrach kłobuckich w 1768 roku. Ciekawe, że karczmarze w dobrach wiewieckich nie płacili czynszów, co świadczyłoby o tym, że byli to poddani klasztorowi. W pozostałych kluczach karczmarze zawsze płacili czynsze, których wysokość wahała się: 1,20—200 złp rocznie. Największy czynsz płacono w starostwie brzeźnickim w 1765 roku, a najniższy w starostwie kłobuckim w 1642 roku. Trzeba jednak pamiętać, że pieniądź polski tracił na wartości, dlatego wzrosła wysokość czynszów. We wszystkich inwentarzach, z wyjątkiem spisu z lat 1659—1664 z dóbr kłobuckich, ujęto dodatkowe zobowiązania. Składały się na nie: karmienie trzody i bydła, dodatkowe dni pracy na folwarku, produkcja piwa w browarze folwarcznym, bliska podróż, łowienie ryb, wysiewy zbóż, danina drobiowa, podróż po sól do Wieliczki oraz danina w przędzy. Oczywiście podstawowym obowiązkiem karczmarzy była sprzedaż produkcji browaru i gorzelnii dworskiej. W kluczu wiewieckim w połowie XVII wieku karczmarze mieli tylko hodować bydło i trzodę, a w 1779 roku byli zobowiązani wyłącznie do pańszczyzny pieszej. Widać zatem, że brakowało rąk do pracy, skoro ta grupa ludności musiała pracować w folwarku. W kluczu brudzickim w obu inwentarzach z lat 1719 i 1759 odnotowano czynsze i prace

141 AJG, sygn. 1549, s. 83—85; AJG, sygn. 1625, s. 133; AJG, sygn. 1626, s. 35—36, 43—45; S. UFNIARSKI: *Dzieje parafii żareckiej...*, s. 32—33; AKMK, sygn. AV 53, k. 302—303.

142 S. CACKOWSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach...*, s. 170, 172, 174—177.

dotatkowe. Czynnosc w ciągu 40 lat wzrosła o 50%, ale jednocześnie zmalała liczba dodatkowych zobowiązań. W dobrach zastawnych Głusków karczmarze w 1731 roku byli jedynie zobowiązani do prac dodatkowych. W dobrach kłobuckich w latach 1742—1744 nie występowała pańszczyzna, która pojawiła się w 1789 roku. We wszystkich inwentarzach i spisach kłobuckich odnotowano natomiast czynsz i dodatkowe robocizny. Warto też zauważyć, że w lustracji z lat 1659—1664 zapisano wyraźny spadek zobowiązań, co było wynikiem kryzysu po potopie szwedzkim. Natomiast w XVIII wieku odnotowano wzrost czynszów, z wyjątkiem 1789 roku, kiedy to w zamian wprowadzono pańszczyzną pieszą. W starostwie brzeźnickim pańszczyzna piesza występowała tylko w XVIII wieku, z wyjątkiem 1789 roku. Warto zauważyć, że wymiar pańszczyzny w 1705 roku był szczególnie wysoki, ale zlikwidowano inne ciężary, co prawdopodobnie wynikało ze zniszczeń wojennych (wojna północna). Najwyższy czynsz płacił dzierżawca karczmy w 1765 roku (200 złp), ale był on zwolniony z wszystkich innych ciężarów. Był to najprawdopodobniej dzierżawca.

3.5.8. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich — młynarze

Młynarze byli zobowiązani do pańszczyzny sprzężajnej i pieszej, osepu, czynszów oraz dodatkowych świadczeń feudalnych (tabela 7). Najwyższy wymiar pańszczyzny pieszej odnotowano w dobrach brzeźnickich, gdzie w 1666 i 1765 roku odrabiano sprzężaj w wymiarze 156 dni rocznie i 156—260 dni pańszczyzny pieszej, oraz w starostwie kłobuckim w 1789 roku, gdzie młynarze odpracowywali 104 dni pańszczyzny pieszej. Osep oddawali młynarze w dobrach głuskowskich i — szczególnie wysoki — w starostwie brzeźnickim. Natomiast czynsze płacono we wszystkich dobrach. Wysokość opłat czynszowych wahała się: 4—240 złp rocznie. Młynarze zostali również zobowiązani do odrabiania dodatkowych robocizn i świadczenia dodatkowych danin. Były to: praca we dworze, wykonywanie mlewa dla dworu, karmienie trzody lub równoważna opłata, podróże z listami, zwózka plonów, dodatkowe korce zboża, opłata na remont grobli („grobelle”), dozоровanie stanu stawów, podatek rybny, danina drobiowa, dodatkowe opłaty czynszowe i opłata zwana „garnkowe”. Największe zobowiązania odnotowano w dobrach brzeźnickich w 1666 i 1765 roku. Wówczas to młynarze odrabiali pańszczyzną sprzężajną i pieszą, oddawali osep, płaćili czynsze i odrabiali inne zobowiązania oraz składali dodatkowe daniny. W dobrach zastawnych Głusków zanotowano spadek zobowiązań feudalnych w ciągu zaledwie 5 lat (1726—1731). Ciekawe zjawisko zanotowano w dobrach kłobuckich, gdzie w la-

tach 1659—1664 nastąpił wzrost obciążeń młynarzy w porównaniu ze stanem z 1642 roku. Generalnie w starostwie kłobuckim obciążenia ulegały znacznym zmianom. Czynsze i dodatkowe zobowiązania występowały tylko w latach 1642, 1742—1744, 1768 i 1793. Natomiast w 1736 roku młynarze byli zobowiązani tylko do czynszu pieniężnego. Z kolei w starostwie brzeźnickim widać, że do początku XVIII wieku zobowiązania młynarzy były stosunkowo wysokie. Po przejściu dóbr przez klasztor jasnogórski (1717 rok) widać wzrost znaczenia opłat czynszowych, a spadek innych zobowiązań. W 1754 roku młynarz był zobowiązany jedynie do czynszów. Największe obciążenia ponosił w 1765 roku.

W dobrach jasnogórskich w drugiej połowie XVIII wieku czynsze młynarzy mieściły się w przedziale 2,12—300 złp. Natomiast w królewstwach województwa krakowskiego (powiat lełowski) wahały się: 10—150 złp, a najczęściej czynsze wynosiły 71—100 złp i 31—40 złp¹⁴³. Z kolei w 1613 roku młynarze w Ostrowie w województwie łęczyckim byli zobowiązani do czynszu w kwocie 60 złp¹⁴⁴. Wynika z tego, że opłaty czynszowe w dobrach klasztoru częstochowskiego były wyższe.

3.5.9. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich — żołnierze wybranieccy

Wybrańcy w dobrach jasnogórskich występowali w obu starostwach, które paulini otrzymali od sejmu Rzeczypospolitej. W starostwie kłobuckim gospodarstwa wybranieckie funkcjonowały w latach 1659—1744, a w starostwie brzeźnickim w latach 1616—1752. Wybrańcy byli zobowiązani do pańszczyzny sprzężanej i pieszej, do osepstwa zbożowego, czynszu i dodatkowych obciążeń (tabela 7). Najwyższe były ciężary wybrańców w starostwie kłobuckim w latach 1742—1744: odbierali pańszczyznę, płacili osepstwo i czynsz oraz oddawali drób, jaja i strzegli lasów. Natomiast wybrańcy w starostwie brzeźnickim płacili jedynie niewielki czynsz. Oczywiście najważniejszym obowiązkiem wybrańców była służba wojskowa lub innego rodzaju posługi na rzecz państwa. W latach 1742—1744 wybrańcy ze starostwa kłobuckiego odbywali służbę w twierdzy jasnogórskiej i zaliczono ten obowiązek jako wypełnienie zobowiązań wobec państwa i klasztoru. Najwyższe zobowiązania ponoszono w dobrach kłobuckich w latach 1742—1744.

143 A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA: *Świadczenia poddanych na rzecz dworu...*, s. 178.

144 Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy w województwie łęczyckim w XVI—XVIII wieku*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 4, z. 3. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1959, s. 513.

3.5.10. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich — rzemieślnicy wiejscy

Rzemieślnicy wiejscy działali w kluczach brudzickim, kłobuckim i brzeźnickim. Byli oni zobowiązani do pańszczyzny pieszej, osepu, czynszu i dodatkowych świadczeń (tabela 7). Pańszczyzna piesza była wymagana w starostwach kłobuckim i brzeźnickim. Osep pojawił się tylko dwukrotnie w obu starostwach i był niewielki. Natomiast większość rzemieślników była zobowiązana do czynszów, czasem do robocizn na rzecz dworu — przede wszystkim w swoim rzemiośle. Największe zobowiązania odnotowano w dobrach kłobuckich i brzeźnickich, tam, gdzie występowała pańszczyzna. Warto również zauważyć, że rzemieślnicy należeli do różnych grup społeczeństwa wiejskiego. Byli zagrodnikami i chałupnikami, a największe czynsze płacili krawcy i kowale.

3.5.11. Zobowiązania pańszczyźniane poddanych jasnogórskich — czynszownicy

Wolni gospodarze, zwani czynszownikami, występowali w kluczach kłobuckim i brzeźnickim, gdzie pojawili się już w 1616 roku. Głównym ich ciężarem był obowiązek opłacania czynszu pieniężnego (tabela 7). Jednak czasem czynszownicy musieli odrabiać również pańszczyźną sprzężajną i pieszą, dawać osep, odrabiać dodatkowe dni w folwarku, łowić ryby, ponosić dodatkowe opłaty, odbywać podróże i transportować zamówione surowce przez dwór, składać dodatkową daninę w postaci garnków, odrabiać strzyże, pracować wełnę i dawać daninę w przędzy. Największe obciążenia nałożono na nich w starostwie brzeźnickim w 1642 roku, czyli jeszcze przed przejęciem starostwa przez klasztor jasnogórski, oraz w 1754 roku. W dobrach kłobuckich w latach 1736—1744 widać spadek zobowiązań, a następnie ich wzrost. Z kolei w starostwie brzeźnickim zobowiązania najpierw zmniejszyły się do 1745 roku, później wzrosły w 1754 roku, po czym ponownie spadły w 1765 roku.

W 1718 roku w starostwie kłobuckim czynszownicy wykonywali dodatkowe prace na rzecz dworu. Natomiast w starostwie brzeźnickim w 1616 roku byli zobowiązani do łowienia ryb, wnoszenia dodatkowych opłat przeznaczonych na podróże w kwocie 9,18 i 10 złp oraz do transportu na rzecz dworu według zapotrzebowania. Z kolei w 1765 roku czynszownicy odrabiali dni pańskie (2, 3, 4 dni rocznie), byli zobowiązani do orki 3 ról pod żyto, owies i tatarkę, a także do transportu nawozu i siana, strzyży owiec i prania wełny, do odrabiania 1 dnia tłoków rocznie w okresie od wiosny do zimy. Musieli także łowić ryby, odrabiać

szarawarki, odbywać stróże, płacić podatek grobelny, a jeden z gospodarzy płacił tzw. mostowe w kwocie 8,22 złp.

Dodatkowe zobowiązania były bardzo zróżnicowane i zależały od potrzeb ekonomicznych w danym kluczu czy wsi. W dobrach głoskowskich da się zauważyć spadek dodatkowych świadczeń w 1731 roku, zaś w starostwach kłobuckim i brzeźnickim w ciągu XVIII wieku nastąpił ich wzrost. Najwięcej tych ciężarów zapisano w lustracji z 1789 roku, z tym że w starostwie brzeźnickim były one wyższe niż w kłobuckim.

Wszystkie te zobowiązania były normalne dla czasów nowożytnych. W XVII i XVIII wieku w dobrach biskupów i kapituły chełmińskiej dannicy płacili czynsz w wysokości 8—84 złp. Najczęstszy wymiar czynszu w 1723 roku wynosił 11,15 złp, w 1737 roku 13 złp, a w 1759 roku 13,15 złp. Ponadto dannicy dawali gęsi, kapłony i jaja oraz odrabiali dodatkowe zobowiązania, czyli szarawark żniwny w wymiarze 2—4 tygodni pieszko, w czasie żniw zwozili również płony do spichrzów folwarcznych. Odrabiali też 3 dni tłoków żniwnych, a część danników była zobowiązana do orki, młócenia co 11 k. zboża czy łowienia ryb¹⁴⁵.

3.6. Średnie zobowiązania pańszczyźniane gospodarstw chłopskich w poszczególnych kluczach¹⁴⁶

Zachowane dane pozwalają obliczyć średnie zobowiązania feudalne w poszczególnych kluczach w wymiarze rocznym. Trzeba jednak pamiętać, że podane wartości mają charakter orientacyjny, a rzeczywistość była bardziej skomplikowana, o czym pisano wcześniej.

Jak wynika z tabeli 8, najwyższe były zobowiązania gospodarstw największych, liczących 1,50—1 łanu. Następnie gospodarstw o areale 0,99—0,50 łanu, z tym że ich gospodarze płacili wyższe opłaty czynszowe niż gospodarujący na większym areale. W dalszej kolejności — gospodarstw czynszowych oraz tych, które posiadały areal 0,49—0,25 łanu, gospodarstw poniżej 0,25 łanu, gospodarstw młynarzy i karczmarzy, rzemieślników wiejskich, służby leśnej i wybrańców.

Na podstawie zachowanych danych można również pokusić się o określenie, w którym kluczu zobowiązania feudalne w 1 gospodarstwie były najwyższe. Trzeba jednak pamiętać, że są to dane uśrednione. Na pierwszym miejscu zliczono pańszczyznę sprzężajną i pieszą, a dopiero później pozostałe

145 S. CACKOWSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach...*, s. 184—186, 204—206, 213.

146 Opracowano na podstawie źródeł wskazanych w przypisie do tabeli 7.

zobowiązania. Z tabeli 8 wynika, że najwyższe obciążenia pańszczyźniane nałożono w kluczu brudzickim (sprzężaj — 132 dni, pańszczyzna piesza — 166,5 dnia, osep — 1 k., czynszyk — 10 złp, danina drobiowa — 3 sztuki drobiu i 12 jaj, dodatkowa praca — 3 dni); głoskowskim (sprzężaj — 134 dni, pańszczyzna piesza — 80 dni, osep — 0,75 k., czynszyk — 1 złp, danina drobiowa — 8 sztuk drobiu i 2 jaja); wiewieckim (sprzężaj — 104 dni, pańszczyzna piesza — 66 dni, osep — 0,27 k., danina drobiowa — 1 sztuka drobiu i 2 jaja); brzeźnickim (sprzężaj — 60 dni, pańszczyzna piesza — 54 dni, osep — 2 k., czynszyk — 30 złp, danina drobiowa — 1 sztuka drobiu i 4 jaja, dodatkowe dni robocze — 1 dzień i dodatkowe opłaty — 5 złp); w dobrach fundacyjnych (sprzężaj — 33 dni, pańszczyzna piesza — 110,5 dnia, danina drobiowa — 1 sztuka drobiu i 6 jaj) oraz w starostwie kłobuckim (sprzężaj — 15 dni, pańszczyzna piesza — 60 dni, osep — 1 k., czynszyk — 25 złp, danina drobiowa — 1 sztuka drobiu i 3 jaja). Natomiast średnioroczne zobowiązania dla wszystkich znanych typów gospodarstw w dobrach jasnogórskich kształtowały się następująco: sprzężaj — 70 dni rocznie, pańszczyzna piesza — 105 dni rocznie, osep — 1 k. zboża, czynszyk — 15 złp, 2 sztuki drobiu i 5 jaj rocznie, 2 dodatkowe dni robocze, opłaty dodatkowe — 1 złp.

Tabela 8. Średnioroczne zobowiązania feudalne jednego gospodarstwa w dobrach jasnogórskich

Klucz	Pańszczyzna sprzężajna [dni]	Pańszczyzna piesza [dni]	Osep [korce]	Czynsze [złp, gr]	Danina drobiowa
1,50—1,00 łanu					
Brudzicki	347	364	3,00	15,00	9 szt. drobiu, 30 jaj
Wiewiecki	156	104	—	—	—
Głoskowski	416	130	3,00	5,15	30 szt. drobiu
Konopiska	184	—	—	—	—
Kłobucki	143	173	1,25	00,24	3 szt. drobiu, 11 jaj
Brzeźnicki	252	111	4,50	12,00	2 szt. drobiu, 15 jaj
Średnia	250	176	2,35	8,00	11 szt. drobiu, 19 jaj
0,99—0,50 łanu					
Brudzicki	265	253	1,33	7,00	8 szt. drobiu, 30 jaj
Wiewiecki	139	69	1,62	—	1 szt. drobiu, 10 jaj
Głoskowski	121	104	—	—	1 szt. drobiu, 5 jaj

Kłobucki	88	104	2,00	12,00	2 szt. drobiu, 10 jaj
Brzeźnicki	152	87	3,00	8,00	3 szt. drobiu, 15 jaj
Lisiniec	6	208	—	—	2 szt. drobiu, 16 jaj
Średnia	128	137	2,00	9,00	3 szt. drobiu, 14 jaj
0,49—0,25 łanu					
Brudzicki	182	295	—	7,00	2 szt. drobiu, 15 jaj
Wiewiecki	187	74	—	—	—
Głokowski	—	—	—	—	1 szt. drobiu, 5 jaj
Konopiska	—	130	—	—	—
Kłobucki	12	109	1,00	1,00	1 szt. drobiu, 4 jaja
Brzeźnicki	137	113	0,25	7,00	2 szt. drobiu, 8 jaj
Lisiniec	5	156	—	—	1,5 szt. drobiu, 12 jaj
Średnia	75	125	0,18	2,00	1 szt. drobiu, 4 jaja
poniżej 0,25 łanu (0,15, 0,12 łanu, chałupnicy, komornicy)					
Brudzicki	—	87	—	—	—
Wiewiecki	143	69	—	—	—
Głokowski	—	87	—	—	—
Konopiska	—	104	—	—	—
Kłobucki	11	89	0,20	4,00	1 szt. drobiu, 5 jaj
Brzeźnicki	15	69	—	6,00	2 szt. drobiu, 5 jaj
Lisiniec	3	65	—	—	1 szt. drobiu, 8 jaj
Średnia	25	81	0,03	1,13	0,5 sztuki drobiu, 2 jaja
Karczmarze					
Wiewiecki	—	78	—	—	—
Brudzicki	—	—	—	18,00	dodatkowe dni robocze — 12
Kłobucki	—	—	0,12	18,00	dodatkowe dni robocze — 2,5, 1 szt. drobiu
Brzeźnicki	—	52	—	73,00	dodatkowe dni robocze — 4
Średnia dla wszystkich karczmarzy	—	32,50	0,06	27,00	0,5 szt. drobiu, 5 dni rocznie dodatkowej pracy

cd. tab. 8

Klucz	Pańszczyzna sprzężajna [dni]	Pańszczyzna piesza [dni]	Osep [korce]	Czynsze [złp, gr]	Danina drobiowa
Młynarze					
Kłobucki	—	45,50	—	159,00	opłaty dodatkowe — 8 złp, dodatkowe robocizny — 1 dzień, karmienie 1 szt. trzody
Brzeźnicki	45	97	12,00	165,00	opłaty dodatkowe — 42 złp, dodatkowe robocizny — 1 dzień, karmienie 1 szt. trzody
Średnia dla wszystkich młynarzy	22,50	71	6,00	162,00	opłaty dodatkowe — 25 złp, dodatkowa robocizna — 1 dzień, karmienie 1 szt. trzody
Wybrańcy					
Kłobucki	1	1	3,00	00,10	0,5 szt. drobiu, 2 jaja
Brzeźnicki	—	—	—	00,10	—
Średnia dla wszystkich wybrańców	0,50	0,50	1,50	00,10	0,25 szt. drobiu, 1 jajo
Rzemieślnicy wiejscy					
Brudzicki	—	—	—	—	dodatkowe dni pracy — 12
Kłobucki	—	17	0,07	8,00	—
Brzeźnicki	—	6,50	0,50	7,00	—
Średnia dla wszystkich rzemieślników	—	8	0,19	5,00	dodatkowe dni pracy — 4
Służba leśna					
Brudzicki	—	—	—	12,00	dodatkowe dni robocze — 6, strzeżenie lasów
Kłobucki	11	22	—	2,00	strzeżenie lasów
Brzeźnicki	—	—	—	—	strzeżenie lasów
Średnia dla wszystkich gospodarzy	4	5,50	—	00,15	dodatkowe dni robocze — 2, strzeżenie lasów

Czynszownicy					
Kłobucki	—	39	—	48,00	dotatkowe dni pracy
Brzeźnicki	według potrzeb	według potrzeb	1,20	19,00	dotatkowe dni pracy — 3, dotatkowe opłaty — 9 złp
Średnia dla wszystkich gospodarzy czynszowych	według potrzeb	według potrzeb	0,60	33,00	dotatkowe dni pracy — 1,5, dotatkowe opłaty — 4,15 złp
Średnia dla wszystkich kategorii gospodarstw wymienionych w tabeli	70	105	1,00	15,00	2 szt. drobiu, 5 jaj, dotatkowe dni robocze — 2, dotatkowe opłaty — 1 złp

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 30, s. 5, 18, 22, 28—29, 35, 38, 43; AJG, sygn. 235, s. 3—17; AJG, sygn. 1182, s. 115—116; AJG, sygn. 1203, s. 55—57, 81—83, 93—95; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 1286, s. 275—276, 305—313; AJG, sygn. 1309, s. 63—69, 81—83, 91—95, 113—115; AJG, sygn. 1335, s. 21—52; AJG, sygn. 1352, s. 81—83, 143; AJG, sygn. 1361, s. 165—175, 391—393; AJG, sygn. 1405, s. 57—59; AJG, sygn. 1256, s. 77—81; AJG, sygn. 1414, s. 17—19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym...*, s. 40.

3.7. Zobowiązania pańszczyźniane mieszczan

W dobrach klasztornych oprócz chłopów mieszkali również mieszczanie w Nowej Częstochowie, Kłobucku, Brzeźnicy i Pajęcznie. W 1642 roku mieszczanie kłobuccy łącznie płacili 928,25 złp. Było to łanowe za ogrody miejskie, za stodoły, najem domów wójtowskich, za możliwość produkcji sukna, za beczkę śledzi i 10 beczek piwa, opłata stacyjna w postaci pieniądza lub w naturze, według uznania starosty, opłata w zamian za stróżę, opłaty od rzemieślników (szewcy, piekarze, prasołowie, czyli produkujący i sprzedający sól¹⁴⁷), opłaty targowe, za 8 g. gorzałki i za wolną sprzedaż mięsa. Ponadto mieszczanie opłacali stację (96 k. zboża), a rzeźnicy dostarczali 1 kamień i 3 funty łoju. Wreszcie młynarz miejski miał obowiązek wykarmić w ciągu roku 1 wieprza. Z kolei w 1783 roku mieszczanie kłobuccy w razie nieurodzaju, gdyby chłopci nie mieli zboża, musieli płacić 3 złp za 1 k. zboża

147 J. PACHOŃSKI: *Bractwo solarzy, czyli prasołów krakowskich*. W: „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”. T. 1: *Krakowskie żupy solne na tle 1000-lecia dziejów Polski*. Wieliczka 1965, s. 193—199.

oddawanego jako osep¹⁴⁸. Trzeba też pamiętać, że Kłobuck miał charakter rolniczy i ta dziedzina gospodarki była podstawą utrzymania rodziny, a pod koniec XVIII wieku (1791—1792) dominowały gospodarstwa ubogie¹⁴⁹.

W przypadku mieszczan Brzeźnicy i Pajęczna zachowały się informacje z 1616 i 1666 roku, a więc z okresu poprzedzającego przejście starostwa przez zakon. W 1616 roku gospodarstwo mieszczańskie zobowiązane było jedynie do czynszów. Ponadto mieszczanie brzeźniccy musieli wnosić inne opłaty, które zostały jednak podane w kwotach globalnych bez podziału na poszczególne gospodarstwa. Były to: czynsz (26,12 złp), czynsz z łązni miejskiej (2 złp), opłata stacyjna za woła (2 złp), opłata od każdego wyprodukowanego garnca gorzałki (24 gr), opłata targowa za 4 jarmarki rocznie (20 złp), opłata celna (93,10 złp) oraz opłata od każdego wozu przybywającego na jarmark (4 gr). Ponadto mieszczanie oddawali starostom 188 beczek piwa wyprodukowanych w miejskim browarze oraz osep owsa w wysokości 40 k. radomskich. Natomiast w 1666 roku w Pajęcznie i Brzeźnicy nastąpił odwrót od danin pieniężnych na rzecz danin w naturaliach. Wynikało to zapewne ze zniszczeń wojennych poniesionych w wyniku potopu szwedzkiego, które skutkowały ograniczeniem gospodarki towarowo-pieniężnej. Bardziej bowiem opłacało się folwarkowi pobierać daniny w zbożu niż w pieniądzu. Widać również, że zobowiązania mieszczan pajęczańskich były wyższe niż brzeźnickich. W 1705 roku mieszczanie brzeźniccy wnosili jedynie czynsz w kwocie 70 złp rocznie oraz specjalną opłatę od rzeźników w wysokości 60 złp. W porównaniu z danymi z 1616 roku, widać zmniejszenie opłat. W 1616 roku, nie licząc opłat za wozy wjeżdżające na jarmark, mieszczanie płacili 144,16 złp, a w 1705 roku tylko 130 złp. Była to kwota niewielka, tym bardziej że przecież nastąpiła znaczna inflacja pieniądza. Tak niskie przychody wynikały zapewne ze zniszczeń spowodowanych przez wojska operujące w tym rejonie w okresie wojny północnej. W 1754 roku mieszkańcy Brzeźnicy zobowiązani byli do opłat finansowych oraz robocizn. Mieszczanie płacili czynsz (56 złp), miarowe, zwane garncowym (112 złp), zamkowe (112 złp), piekarki miejskie opłacały specjalną daninę (2,04 złp), oddawano osep owsiany (40 k.) oraz odrabiano 1 dzień tłoków rocznie. Widać zatem znaczny wzrost opłat finansowych w porównaniu z danymi z poprzedniego okresu. Jednak pojawiły się również robocizny, co świadczyło o wzroście znaczenia pańszczyzny. W 1765 roku mieszczanie z Brzeźnicy płacili jedynie czynsze (282,04 złp) i osep owsiany (40 k.), natomiast w 1789 roku pła-

148 AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 419, s. 52; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 590—591.

149 C. KUKŁO: *Gospodarstwo domowe mieszczan-rolników w końcu XVIII w. W: Celem nauki jest człowiek... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*. Red. P. FRANASZEK. Kraków 2000, s. 163—164.

cili czynsz (180 złp), odrabiali 2 dni tłoków rocznie oraz oddawali osep owsiany (80 k.). Porównując dane z lat 1616—1789, można zauważyć zamianę opłat finansowych na świadczenia w naturze po potopie szwedzkim oraz spadek zobowiązań mieszczan brzeźnickich na początku XVIII wieku. W ciągu XVIII stulecia zobowiązania pozostawały na tym samym poziomie, z niewielkim spadkiem w 1765 roku (brak tłoków)¹⁵⁰.

Mieszczanie z Pajęczna w 1719 roku płacili czynsze (z placów 22 złp i wólów 2 złp), podatki na św. Wojciecha (4 złp), czynsze z łąki „Uboga” (40 złp), a także opłaty od każdego wyprodukowanego garnca gorzałki (6 złp), od każdego waru piwa (5 złp), opłatę z ratusza i ogrodu „Garczyński” (3,06 złp), opłatę od każdej barci (1 złp), cło i targowe, rzeźnicy dawali 1 kamień łożu, garncarze po 50 garnicy, od każdego waru słodów (4 k.) dawali 0,12 k. pszenicy i jęczmienia, osep owsiany (30 k. sieradzkich). Odrabiano także pola dworskie i zwożono plony, koszone łąkę zwaną „Zagroda” i zwożono siano do stodół. Mieszczanie odbywali również podróże z listami, najdalej na Jasną Górę. Łącznie mieszczanie z Pajęczna w 1719 roku opłacili 71,06 złp, nie licząc opłat za gorzałkę i piwo (brak danych). Przekazali również 30 k. zboża. W 1728 roku płacili czynszyk (69 złp), czynsz za dzierżawę łąk (30 złp), opłatę od każdego wyprodukowanego garnca gorzałki (po 6 złp, łącznie 42 złp), opłatę targową i brukową (50 złp). Natomiast każdy garncarz miał dostarczyć do dworu po 60 garnków. Łącznie z Pajęczna uzyskano 191 złp, widać zatem wzrost wysokości czynszów o 119,24 złp (62,80%). W 1754 roku mieszczanie z Pajęczna płacili czynsz w kwocie 20 złp i oddawali osep w wysokości 30 k. miary sieradzkiej. Przede wszystkim jednak obrabiali pola i kosili łąkę „Zagrody” oraz zwozili zboże i siano do stodół dworskich. Natomiast w 1789 roku mieszkańcy Pajęczna płacili czynsz w wysokości 107 złp i obrabiali 3 niwy należące do folwarku klasztornego (orka, żniwa, zwózka plonów). Widać zatem, że w ciągu XVIII wieku zobowiązania mieszczan pajęczańskich zmieniały charakter z opłat finansowych na odrabianie robocizn w gospodarstwie folwarczym¹⁵¹. Porównując zobowiązania mieszczan, należy stwierdzić, że wyższe były one w Brzeźnicy, gdzie zapłacono łącznie 592,04 złp oraz 160 k. zboża, a w Pajęcznie wynosiły one 404,03 złp i 100 k. zboża.

Z kolei w 1802 roku część mieszkańców Nowej Częstochowy odrabiało pańszczyznę, 4 gospodarstwa odrabiały po 2 dni pańszczyzny tygodniowo, 2 gospodarstwa po 1 dniu, a 19 gospodarstw było zwolnionych z pańszczyzny.

150 AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 419, s. 52; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 590—591.

151 AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 419, s. 52; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 590—591.

3.8. Różnicowanie ciężarów pańszczyźnianych¹⁵²

Jak już pisano, wymiar pańszczyzny był silnie zróżnicowany, w zależności od sytuacji ekonomicznej danego gospodarstwa. W 1745 roku w dobrach brzeźnickich kmiecie posiadający 1 łan byli zobowiązani do odrabiania 156—312 dni sprzężaju, płacili osep — 6 k., czynszyk — 1,02 złp oraz składali daninę drobiową — 4 sztuki drobiu i 20 jaj rocznie. Natomiast we wsi Zakrzewo (wieś zastawna) w 1752 roku kmiecie, którzy posiadali gospodarstwo o areale 1 łanu, odrabiali 260 dni sprzężaju po 2 osoby oraz 156 dni pańszczyzny pieszej po 2 osoby. Ponadto płacili czynszyk w kwocie 3 złp rocznie, osep po 6 k. oraz daninę drobiową w postaci 4 sztuk kapłonów rocznie.

W 1642 roku w dobrach kłobuckich kmiecie gospodarowali na areale od 0,85—0,50 łanu. Gospodarze posiadający 0,85 łanu odrabiali 208 dni sprzężaju rocznie, dawali osep w wysokości 8 k. oraz daninę drobiową w wymiarze 4—6 sztuk drobiu i 20—30 jaj rocznie. Z kolei gospodarstwa o powierzchni 0,50 łanu odrabiały 2 dni sprzężaju, dawały osep w wymiarze 4 k., płaciły czynszyk i składały daninę drobiową (1 sztuka drobiu i 10 jaj rocznie). Było również jedno gospodarstwo kmiecie zwolnione z wszystkich zobowiązań, a w zamian płacono 9 złp czynszyku. W 1744 roku we wsi Miedźno należącej do starostwa kłobuckiego gospodarstwa o areale 0,50 łanu były w tak złej kondycji ekonomicznej, że zwolniono je z wszelkich zobowiązań feudalnych. Natomiast gospodarze posiadający również 0,50 łanu w starostwie brzeźnickim w 1754 roku odrabiali 52 dni sprzężaju i 52 dni pańszczyzny pieszej po 2 osoby. Ponadto płacili osep w wysokości 1 k. oraz dawali daninę drobiową w wysokości 2 sztuk drobiu i 5—10 jaj rocznie. W tym samym roku zagrodnicy posiadający również gospodarstwa o powierzchni 0,50 łanu odrabiali pańszczyznę pieszą 52—156 dni rocznie oraz płacili czynsze w kwotach 4,04—20 złp i dawali daninę drobiową w wysokości 15 kapłonów.

W 1642 roku w starostwie kłobuckim zagrodnicy gospodarowali na areale 0,25 łanu. Większość z nich odrabiała sprzężaj w wymiarze 52 dni rocznie

152 Całość zagadnienia opracowano na podstawie: AJG, sygn. 260, s. 24—37; AJG, sygn. 282, s. 2—27; AJG, sygn. 301, s. 56; AJG, sygn. 417, s. 22—70; AJG, sygn. 418, s. 1—6, 89—90; AJG, sygn. 419, s. 52; AJG, sygn. 444, s. 104—115; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 821, s. 5, 7, 11, 39, 41; AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 87—91; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1199, s. 29—31; AJG, sygn. 1203, s. 71—72; AJG, sygn. 1206, s. 55—56; AJG, sygn. 1256, s. 47—55, 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1279, s. 26—27; AJG, sygn. 1286, s. 104—105; AJG, sygn. 1309, s. 58—60, 186—187; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 85—88, 123—125, 165—168; AJG, sygn. 1345, s. 35, 37—41; AJG, sygn. 1352, s. 64; AJG, sygn. 1361, s. 157, 194—195; AJG, sygn. 1365, s. 11, 32—35, 39, 49; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 29—55, 541, 544—551, 553—571; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 590—591, 595—609; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 175—177.

i pańszczyznę pieszą w wysokości 52—104 dni rocznie. Ponadto dawali osep w wymiarze 2 k. owsa, płacili czynsz w kwocie 0,06—1,06 złp oraz dawali daninę drobiową w wysokości 1—2 kapłonów i 5 jaj rocznie. Jeden z zagrodników był zwolniony z wszelkich zobowiązań, a w zamian pracował 52 dni rocznie w browarze dworskim. Jednocześnie jeden z zagrodników był rzemieślnikiem wiejskim wykonującym prace ślusarskie. Zwolniono go z wszelkich zobowiązań w zamian za czynsz w wysokości 7 złp rocznie. W 1736 roku w Miedźnie, w starostwie kłobuckim, gospodarstwa o powierzchni 0,25 łanu były zobowiązane do 52 dni pańszczyzny sprzężanej lub 104 dni pańszczyzny pieszej, do osepu owsa w wysokości 0,50 k., daniny drobiowej w wysokości 1 sztuki kapłona co 2 lata i 5 jaj rocznie oraz czynszu w kwocie 6 gr rocznie. Natomiast w dobrach kłobuckich w 1789 roku, we wsi Zagórze gospodarstwa o powierzchni 0,25 łanu odrabiały 104 dni pieszo, tłoki ciągłe i piesze w wymiarze 3 dni rocznie. Z kolei poddani gospodarujący na areale 0,12 łanu odrabiali 52 dni pańszczyzny pieszej oraz 3 dni tłoków pieszych rocznie. W tym samym kluczu i w tym samym roku we wsi Zakrzów gospodarze posiadający również 0,25 łanu dawali osep w wymiarze 1,50 k. owsa, płacili czynsz w wysokości 6 złp rocznie oraz dawali daninę drobiową — 1 kura i 5 jaj rocznie. Inne gospodarstwa o tym samym areale w tej samej wsi zamiast daniny drobiowej i osepu oraz przędzy płaciły 2,09 złp rocznie.

W 1757 roku zagrodnicy w folwarku Kopskie (starostwo kłobuckie) odrabiali po 104 dni pieszo i płacili czynsz w kwocie 4,15 złp rocznie. Zagrodnicy mieszkający pod Długim Kątem w starostwie kłobuckim mieli zróżnicowane zobowiązania. Jeden z nich odrabiał 104 dni pańszczyzny pieszej i płacił czynsz w kwocie 1,04 złp rocznie. Inny zagrodnik odrabiał 156 dni pańszczyzny pieszej lub płacił czynsz w wysokości 48 złp rocznie. Wśród zagrodników w tym przysiółku byli i tacy gospodarze, których zwolniono z wszelkich zobowiązań, ale jeden z nich płacił tylko czynsz w kwocie 2,04 złp rocznie.

W 1642 roku w dobrach kłobuckich chałupnicy gospodarowali na areale 0,15 łanu. Odrabiali wówczas 52 dni pańszczyzny pieszej i płacili czynsz w kwotach 0,06—1,18 złp rocznie. Niektórzy chałupnicy byli całkowicie zwolnieni ze zobowiązań feudalnych, np. rzemieślnicy: krawiec i kołodziej oraz bednarz i garncarz, którzy płacili czynsz. Pierwsi dwaj w kwocie 3,18 złp, a dwaj pozostali — po 9,12 złp.

Komornicy w starostwie kłobuckim w 1642 roku byli zupełnie zwolnieni z obowiązków feudalnych. Natomiast komornicy w starostwie brzeźnickim w 1754 roku odrabiali 52 lub 104 dni pieszo i dawali daninę drobiową — do 10 sztuk kapłonów. Z kolei komornicy w 1789 roku w tym samym starostwie odrabiali 52 dni pańszczyzny pieszej i płacili czynsze w kwotach 10—24 złp rocznie.

W 1802 roku w Kawodrzy wóldarz był zwolniony z wszelkich robocizn. W Gnaszynie na 36 gospodarstw 5 odrabiało 4 dni pańszczyzny tygodniowo, 3 gospodarstwa po 3 dni, 25 gospodarstw po 2 dni, a 3 gospodarstwa po 1 dniu. Natomiast w Lgocie 26 gospodarstw odrabiało pańszczyznę po 3 dni tygodniowo. W 1817 roku we wsi Kawodrza 32 gospodarstwa były zobowiązane do odrabiania pańszczyzny sprzężajnej, a 44 do pańszczyzny pieszej. Natomiast w Gnaszynie 69 gospodarstw odrabiało sprzężaj, a 19 pańszczyznę pieszą. W przypadku Gnaszyna widać wyraźnie rozwój wsi, w której zwiększeniu uległa liczba gospodarstw ogółem, a i liczba gospodarstw zobowiązana do sprzężaju była wyższa. Może to świadczyć o poprawie sytuacji materialnej chłopów, których stać było na ponoszenie większych zobowiązań. W 1827 roku w Kawodrzy pańszczyznę w wymiarze 4 dni tygodniowo odrabiało 1 gospodarstwo, 17 gospodarstw odrabiało 2 dni, a 8 gospodarstw 1 dzień. Zatem porównując sytuację ekonomiczną mieszkańców tej wsi z danymi z 1817 roku, można sądzić, że uległa ona pogorszeniu, ponieważ wymiar zobowiązań zmalał.

Jak widać, zobowiązania feudalne były zróżnicowane i nawet w jednej wsi, w danym roku gospodarze posiadający ten sam areał mogli być zobowiązani do różnych robocizn i zobowiązań.

3.9. Całkowity roczny wymiar pańszczyzny w dobrach jasnogórskich

Na podstawie zachowanych danych archiwalnych można obliczyć całkowity wymiar pańszczyzny i innych zobowiązań w starostwach kłobuckim i brzeźnickim, co ilustruje tabela 9.

W starostwie kłobuckim wymiar robocizn rocznych w latach 1783—1789 wzrastał, z tym że liczba dni pańszczyzny sprzężajnej spadła. Z 1793 roku zachowały się dane jedynie ze wsi Kocin. Na uwagę zasługuje fakt, że wymiar pańszczyzny pieszej zdecydowanie wzrósł i, co warto podkreślić, dane z lat 1783 i 1789 dotyczyły wszystkich wsi starostwa, a z 1793 roku tylko 1 wsi. Widać zatem, że zmniejszyła się liczba dni sprzężajnych, a znacznie wzrosła ilość pańszczyzny pieszej.

Dane dotyczące starostwa brzeźnickiego są dokładniejsze i obejmują okres 173 lat, w tym również czas sprzed przejęcia dóbr przez klasztor jasnogórski (przed 1717 rokiem). W przypadku wymiaru pańszczyzny sprzężajnej i pieszej zaznaczył się spadek na początku XVIII wieku, co wiązało się zapewne

ze stratami poniesionymi w wojnie północnej. Następnie w ciągu XVIII stulecia widać wzrost liczby dni pańszczyzny sprzężajnej, z największą wartością w 1783 roku. Jednak już 6 lat później zanotowano znaczny spadek liczby dni sprzężajnych. Tłoki występowały od połowy XVIII wieku i widać również wzrost ich liczby, z niewielkim wahaniami w dół w 1789 roku. Dodatkowe dni pracy w folwarku pojawiły się jedynie w dokumentach z 1754 roku, a następnie zrezygnowano z nich. Jeżeli chodzi o daninę drobiową (kapłony, kury i jaja), odnotowano spadek zobowiązań na początku XVIII wieku, a następnie wzrost. Szczególnie zwiększyła się liczba jaj przekazywanych do dworu. Wysokość czynszów i różnych opłat ulegała stałemu wzrostowi, co było zrozumiałe, ponieważ trzeba uwzględnić inflację. Osep pojawiał się we wszystkich danych, z tym że pszenicę dawano jedynie w 1616 roku, a w pozostałych okresach żyto i owies. Największy wymiar osepu zanotowano w 1616 roku, a najmniejszy w 1754 roku. W drugiej połowie XVIII wieku widać powolny wzrost wysokości osepu. Dani- na w postaci piwa i siana oraz obowiązek karmienia trzody występowały tylko w 1616 roku. Natomiast obowiązkowa strzyża tylko w 1754 roku. Ilość przędzy przekazywanej przez poddanych spadła po 1754 roku, a następnie w 1789 roku zanotowano wzrost tego zobowiązania o 28,34% w porównaniu ze stanem z 1783 roku.

Tabela 9. Całkowity roczny wymiar zobowiązań feudalnych w starostwach kłobuckim i brzeźnickim

Starostwo kłobuckie					
Rodzaj zobowiązań	—	—	1783	1789	1793 (Kocin)
Pańszczyzna sprzężajna	—	—	158 dni	93 dni	—
Pańszczyzna piesza	—	—	995 dni	1346 dni	4394 dni
Tłoki	—	—	3528 dni	3825 dni	—
Kapłony	—	—	123 szt.	119 szt.	36,5 szt.
Kury	—	—	97 szt.	208 szt.	—
Jaja	—	—	1854 szt.	2138 szt.	365 szt.
Czynsze i opłaty	—	—	1440,00 złp	3323,01 złp	224,08 złp
Owies	—	—	433,75 k.	568,87 k.	3,75 k.
Karmienie trzody	—	—	—	288 złp	1 szt. lub 36 złp
Przędza	—	—	2366 ł.	3209 ł.	30,5 ł.

cd. tab. 9

Starostwo brzeźnickie					
Rodzaj zobowiązań	1616	1705	1754	1783	1789
Pańszczyzna sprzężajna	10 968 dni	5136 dni	8840 dni	18 044 dni	1035 dni
Pańszczyzna piesza	2753 dni	1219 dni	11 515 dni	32 916 dni	869 dni
Tłoki	—	—	287 dni w żniwa	881 dni	871 dni pieszo
Dni dodatkowej pracy	—	—	58,5 dnia rocznie	—	—
Kapłony	102	12	36	56	53
Kury	152	34	31	64	62
Jaja	1208	141	394	382	516
Różne czynsze i opłaty	1408,03 złp	1480,02 złp	2016,09 złp	3011,08 złp	3935,05 złp
Żyto	344 k.	36 k.	3,50 k.	16,50 k.	16,75 k.
Pszenvica	2 k.	—	—	—	—
Owies	280 k.	86 k.	73,50 k.	140,50 k.	145,50 k.
Zboże	30 k.	—	—	—	—
Piwo	188 beczek	—	—	—	—
Karmienie trzody	7	—	—	—	—
Strzyża	—	—	86 dni	—	—
Przędza	—	—	7592 ł.	1176 ł.	1641 ł.
Siano	5 brogów	—	—	—	—

Źródło: AJG, sygn. 419, s. 71—73; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 14, 16, 18, 26—27, 30—31, 35; AJG, sygn. 1202, s. 77—81; AJG, sygn. 1309, s. 58—60, 186—187; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 572; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Wrocław 1963, s. 610, 613.

Jak widać, generalnie zobowiązania stopniowo wzrastały w XVIII wieku, ale jednocześnie w 1789 roku odnotowano spadek niektórych z nich. Z tabeli 9 można również wywnioskować, że w przypadku starostwa brzeźnickiego przed przejęciem dóbr przez zakon paulinów zobowiązania były dosyć wysokie. Dotyczyło to przede wszystkim pańszczyzny sprzężajnej, daniny drobiowej czy osep.

3.10. Ordynacje dla poddanych

W dobrach jasnogórskich w drugiej połowie XVIII i w XIX wieku wydawano specjalne ordynacje regulujące zobowiązania feudalne poddanych. Było to powszechną praktyką, podobne regulacje wydawano w innych dobrach, np. w majątkach należących do książąt pomorskich w XVII wieku¹⁵³.

W 1779 roku w kluczu wiewieckim ustalono, że jeżeli w tygodniu były 2 święta, to kmiecie i zagrodnicy odrabiali 4 dni pańszczyzny tygodniowo, natomiast chałupnicy i komornicy 3 dni. Obowiązywał również przepis wprowadzony przez o. Augustyna Kordeckiego w 1650 roku, który wliczył zagrodnikom do dni roboczych podróże z listami lub transport¹⁵⁴.

W 1798 roku we wsi Konopiska ustalono, że chłopci zobowiązani byli do orki pod uprawę owsa oraz pod zasiew żyta w wymiarze 134 dni rocznie dwoma wołami na 1 gospodarstwo sprzężajne. Ponadto poddani zobowiązani byli do podorywki pod uprawę tataraki i żyta, do koszenia łąk i owsa, do dodatkowego dnia pracy w czasie żniw, rąbania drewna oraz do wożenia drewna do dworu (świętne)¹⁵⁵.

W 1849 roku wydano ordynację dla poddanych w dobrach lisinieckich, która obowiązywała do 1853 roku. Trzeba jednak zauważyć, że wydały ją władze państwowe, gdyż państwo było właścicielem wsi, a klasztor jedynie dzierżawcą. Zgodnie z ordynacją czynsze i daniny w jajach i w drobiu miały być przekazywane w dniach 15 listopada—15 grudnia każdego roku. Nie wolno było zwiększać wymiaru robocizn, podróże w sprawach folwarcznych oraz zwózka miały być identyczne z liczbą dni pańszczyźnianych, a podróże miały obejmować odległość tylko do 6 mil. Bez zgody poddanego nie wolno było przekładać robocizny z danego tygodnia na inny tydzień. W razie unikania odrabiania pańszczyzny w danym gospodarstwie dzierżawca mógł prosić władzę o wyegzekwowanie zobowiązań. Praca pańszczyźniana rozpoczynała się o wschodzie słońca i kończyła o zachodzie, chyba że była to pańszczyzna wydziałowa. Prawo do odpoczynku przysługiwało tylko w przypadku pańszczyzny wydziałowej. Wówczas w okresie 23 kwietnia—29 września chłop miał prawo do 30-minutowej przerwy śniadaniowej oraz do 1,5-godzinnej przerwy w południe. Robociznę mieli wykonywać ludzie dorośli i zdrowi. W razie choroby chłop mógł opłacić robociznę: za dzień

153 B. WACHOWIAK: *Gospodarka folwarczna w domenach Księstwa Pomorskiego w XVI i na początku XVII wieku*. Warszawa 2005, s. 72—75, 78—79.

154 Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 175—177.

155 AJG, sygn. 821, s. 11.

pieszy 12 gr, a dzień sprzężaju 24 gr. Nie wolno było zmuszać poddanych do stróży, najmów czy do prac w gorzelnii, gdzie miała pracować czeladź. Określono również wymiar pańszczyzny wydziałowej. Normy były następujące: orka 200 prętów, radlenie 300 prętów, włóczka 400 prętów (pręt = 7,5 łokcia = 425,25 cm). Norma nawożenia wynosiła cały dzień pracy wraz z zaprzęgiem. Zwózka w czasie żniw miała być prowadzona zaprzęgiem dwukonnym o ładowności 1 kopy umiarkowanej (60 sn.) na wóz. Natomiast w transporcie ziarna obowiązywała norma 5 k. (pszenica, żyto, groch, ziemniaki) i 6 k. (jęczmień, owies, tataraka) na wóz. Z kolei 1 sążień drewna trzeba było przewieźć trzema wozami. Na każdego chłopca zobowiązanego do młócki przypadała norma 30 sn. umiarkowanych. Po wymłóceniu poddani mieli obowiązek dostarczenia do spichlerzy i stodół ziarna i słomy. Dzierżawca miał prawo zamienić pańszczyznę pieszą na sprzężajną w stosunku 2 dni piesze na 1 dzień sprzężaju¹⁵⁶.

Rodzaj prac zależał od pory roku oraz od konkretnych potrzeb w folwarku. W 1827 roku w Kawodrzy chłopcy od stycznia do czerwca byli zobowiązani do młócki, cięcia sieczki, prac „siekierą”, wyrzucania obornika oraz do pracy w lesie, gorzelnii i browarze. W kwietniu i maju poddani wykonywali orkę, pracowali w gorzelnii, lesie i browarze oraz przy młóceniu zboża. W czerwcu chłopcy pracowali w browarze i gorzelnii, orali, dokonywali zasiewów i nadal prowadzili młockę¹⁵⁷. Lipiec był przeznaczony na prace w ogrodzie, a sierpień i wrzesień na żniwa, wypasanie zwierząt oraz młockę. We wrześniu rozpoczynano również przygotowywanie ziemi pod zasiewy jesienne (nawożenie, orka). W październiku kontynuowano orkę, młócono zboże oraz pracowano przy drogach. W listopadzie poddani zobowiązani byli do prac w lesie, młócki, orki, wyrębu lasów oraz do pracy w młynie. W grudniu młócono zboże oraz pracowano w lesie. Na rodzaj wykonywanej pracy nie miała większego wpływu wysokość zobowiązań. Na przykład we wsi Kawodrza w 1827 roku w ciągu 4 dni tygodniowo pracowano przy żniwach, zajmowano się zwierzętami, grabiono pozostałości na polach, nawożono pola, pracowano w młynie, przy sianie, młocce, orce i w lesie. Gospodarze zobowiązani do 2 dni tygodniowej pańszczyzny wykonywali te same prace z dodatkiem obowiązku łowienia ryb, podobnie gospodarstwa zobowiązane do odrabiania 1 dnia pańszczyzny tygodniowo¹⁵⁸.

156 AJG, sygn. 260, s. 39—41; AJG, sygn. 303, s. 117—118, 125, 201—204, 232—235.

157 AJG, sygn. 282, s. 2—27.

158 AJG, sygn. 283, s. 2—275.

3.11. Problemy z egzekwowaniem pańszczyzny

U schyłku XVIII i na początku XIX wieku pojawiły się problemy z egzekwowaniem zobowiązań folwarcznych. W latach 1794—1798 we wsi Konopiska zalegano z robocizną, nie odrobiono: 5770 dniówek pańszczyzny pieszej (wartość 5770 złp), 911 dniówek orki (1822 złp), 216 dni (216 złp) pracy przy owsie, 146 dniówek (146 złp) dodatkowej pracy w czasie żniw, 126 dniówek (126 złp) pracy przy sianie oraz 504 dniówek (1008 złp) przy wożeniu drewna (świętne, trzy razy rocznie z gospodarstwa). Łącznie zaległości w pańszczyźnie wynosiły 9088 złp¹⁵⁹. Z kolei w 1800 roku 27 gospodarstw ze wsi Lgota zalegało ze 106 dniówkami. Nie odrobiono wówczas zobowiązań przy zwózce zboża, orki oraz zwożeniu drewna. Ponowne zaległości pojawiły się w 1802 roku i dotyczyły prac przy zwózce zboża, orce, zwożeniu drewna (świętne) oraz strzyżeniu owiec. W Kawodrzy 27 gospodarstw zalegało ze 108 dniówkami, w Gnaszynie 36 gospodarstw nie odpracowało 144 dniówek, w Lgocie 7 gospodarstw zalegało z 18 dniówkami, a w Częstochówce 15 gospodarstw nie odrobiło 33 dni. Problem narastał, mimo że władze pruskie wydały dekret nakazujący poddanym odrabianie powinności. Dlatego dochodziło do egzekucji wojskowych, np. w 1805 roku¹⁶⁰.

Podobna sytuacja występowała w dzierżawionym przez klasztor kluczu mirowskim. W latach 1819—1821 strażnicy leśni, Błażej i Wawrzyniec Łapczykowie, nie odrobili 52 dniówek sprzężaju i 8 dniówek pańszczyzny pieszej. Koszt tych robocizn szacowano na 44,24 złp. Natomiast zaległości z lat 1819—1826 szacowano na 313,18 złp¹⁶¹.

Narastający problem z egzekwowaniem pańszczyzny skłonił klasztor do zastępowania pańszczyzny opłatami pieniężnymi. Taka sytuacja po 1802 roku była coraz częstsza. Wysokość przychodów z tego tytułu w latach 1819—1834 stale wzrastała, co świadczyło o rozpowszechnianiu się zjawiska zamiany pańszczyzny na czynsz¹⁶². W 1820 roku w przysiółku Nowej Częstochowy — św. Rochu — 9 gospodarstw opłacało czynsz za 1 dzień pańszczyzny tygodniowo, a 4 gospodarstwa za 2 dni tygodniowo. W latach 1826—1828 w św. Rochu i św. Barbarze część poddanych uiszczala opłaty w zamian za pańszczyznę. Wysokość opłat z jednego gospodarstwa mieściła się w przedziale 12,00—67,06 złp¹⁶³.

Chłopi dzierżawili również część ziemi uprawnej. W latach 1829—1830 stawka za 1 morgę wynosiła 6 złp rocznie, za 0,75 morgi 4,15 złp, a za 0,25 morgi

159 AJG, sygn. 821, s. 5, 7.

160 AJG, sygn. 1365, s. 11, 32—35, 39, 49.

161 AJG, sygn. 214, s. 7—9, 17—19.

162 AJG, sygn. 307, s. 1, 31, 44—45; AJG, sygn. 1727, s. 177—218.

163 AJG, sygn. 308, s. 35—36, 71, 79; AJG, sygn. 309, s. 5—6.

1,15 złp. Po 1 mordzie dzierżawiło 6 gospodarzy, 1 gospodarz dzierżawił 1,25 morgi, a 1 gospodarz 0,75 morgi¹⁶⁴.

W dniu 1 czerwca 1852 roku władze carskie przeprowadziły w dobrach lisinieckich i mirowskich czynszowanie. Jednak poddani mirowscy odmawiali płacenia swoich zobowiązań. Dopiero interwencja władz administracyjnych spowodowała, że w lipcu 1855 roku chłopci z Siedlec wyrównali zaległe czynsze od dnia 1 czerwca 1852 roku¹⁶⁵.

Zgodnie ze zwyczajem feudalnym pan miał obowiązek wesprzeć swoich poddanych w razie konieczności. Takie sytuacje były dosyć częste w dobrach jasnogórskich. W latach 1715—1716 w Brudzicach osadzono 7 kmieci, 3 półrolników i 5 zagrodników. Otrzymali oni wsparcie w postaci zwierząt hodowlanych, ziarna na zasiew i narzędzi gospodarskich. Wartość tej pomocy wynosiła 4192,18 złp. W tym samym okresie w Borowej osadzono 2 półrolników i zagrodnika, których wsparto kwotą 162,17 złp¹⁶⁶.

W latach 1758—1777 poddani z Brudzic i Lgoty dostali pomoc w postaci ziarna na zasiew, 4 wołów, 2 nowych żelaz płużnych, 2 kos, chałupy oraz 126 zagonów nieskoszonego żyta. Łącznie przekazano 76,75 k. ziarna, a cała pomoc warta była co najmniej 1015,24 zł¹⁶⁷.

W razie strat spowodowanych kataklizmami naturalnymi zwalniano poddanych ze zobowiązań feudalnych lub zmniejszano ich wymiar. W 1781 roku z ciężarów zwolniono poddanych z Białej z powodu zniszczeń wywołanych gradobiciem¹⁶⁸. Podobna sytuacja miała miejsce w 1792 roku w starostwie kłobuckim i brzeźnickim. Kłeska żywiolowa dotknęła wsie: Wręczycę, Grodzisk, Wręczycę Małą, Pierzchno, Blachownię, Błaszczyki, Zakrzów, Zagórze, Miedźno, Łobodne, Ostrowy i grunty należące do miasteczka Kłobuck. W starostwie brzeźnickim grad zniszczył zasiewy we wsiach Gajęcice i Wąsosz. Ponadto straty dotknęły wsi Kalej należącej do dóbr dziedzicznych Jasnej Góry. Starty oszacowano na 1,50 ziarna w każdym kłosie, czyli 33% planowanych zbiorów. W tej sytuacji na prośbę paulinów władze konfederacji targowickiej zwolniły wsie dotknięte gradem z wszelkich obciążeń na rzecz skarbu państwa oraz z obowiązku dostarczania żywności i furazu wojskom rosyjskim. Mieszczanie z Kłobucka zostali zwolnieni z dostarczania darmowej żywności kozakom stacjonującym w mieście. Władze konfederackie poinformowały, że zgodnie z rozkazem Katarzyny II oddziały rosyjskie powinny płacić za dostawy. Ponadto zakon wsparł chłopów najbardziej dotknię-

164 AJG, sygn. 309, s. 15—16, 19.

165 AJG, sygn. 238, s. 95—96.

166 AJG, sygn. 511, s. 23—71.

167 AJG, sygn. 1286, s. 305—307.

168 AJG, sygn. 1254, s. 45—46.

tych kłeską. Mieszkańcy Wręcycy otrzymali 36 k. ziarna, do Małej Wręcycy dostarczono 6,75 k., do Grodziska 28 k., a do Pierzchna 9,75 k. Łącznie wsparcie dla poszkodowanych wyniosło 80,50 k. ziarna. Urzędnik Komisji Skarbowej proponował, aby zwrócić paulinom całą zapomogę, co też się stało — klasztor otrzymał kwotę 21 837,19 złp. Ponadto władze przekazały zakonowi 6870,03 złp, które należało rozdzielić między poszkodowanych chłopów¹⁶⁹.

3.12. Podsumowanie

Na czele każdego klasztoru paulińskiego stał przeor, w gestii którego leżały wszystkie sprawy ekonomiczne. Jednak w przypadku konwentu jasnogórskiego na Jasnej Górze w Częstochowie przeor nadzorował i kontrolował zarząd ekonomiczny. Wynikało to z faktu, że klasztor był właścicielem wielu dóbr, a przeor oprócz obowiązków związanych ze sprawami ekonomicznymi musiał decydować o wielu innych, ważnych dla wspólnoty zakonnej kwestiach. Stąd też w przypadku klasztoru jasnogórskiego sprawami ekonomicznymi zajmowali się specjalnie wyznaczeni do tego zakonnicy. Wraz z powiększającą się liczbą dóbr pojawili się również zarządcy poszczególnych kluczy, a w XVIII wieku — generalny zarządca dóbr jasnogórskich. Urząd ten funkcjonował do 1795 roku. Zakonnicy zarządzający gospodarstwem klasztornym podlegali ścisłej kontroli przeora, jego rady, prowincjała oraz władz zakonu. Najważniejszą funkcję nadzorującą odgrywały wizytacje prowincjałskie i generalne oraz kapituły intermedialne i wyborcze, które odbywały się co 1,5 roku i co 3 lata. Na uwagę zasługuje fakt, że niektórzy zakonnicy pełnili kilka funkcji związanych z zarządem ekonomicznym. Na tych stanowiskach pozostawali oni przez wiele lat, co świadczy o ich szczególnych uzdolnieniach w dziedzinie ekonomii i zarządzania.

Część dóbr jasnogórskich pozostawała w dzierżawach, które trwały od roku do kilku lat. Ta forma zarządzania rozpowszechniła się w XVIII wieku. Dzierżawa przynosiła jednak czasem duże straty — czy to w pogłowiu zwierząt hodowlanych, czy w ilości i jakości zasiewów. Zdarzały się również sytuacje nadmiernego ucisku poddanych. Generalnie jednak większość dzierżaw kończyła się bez sporów.

Organizacja pracy w dobrach jasnogórskich nie odbiegała od norm i zwyczajów panujących w całej Rzeczypospolitej. Podstawą była pańszczyzna, czyli darmowa praca w folwarkach, którą świadczyli chłopci. Znaczną rolę jednak

169 AJG, sygn. 1134, s. 1—3, 5—6, 9—12, 16, 18—19, 22—23, 51—53.

odgrywała czeladź i ludzie luźni zatrudniani w okresach szczególnego napięcia prac polowych. Czeladź była wynagradzana pieniędzem oraz w naturze (ordynaria), czyli odpowiednią ilością zboża, piwa, gorzałki lub ubiorem czy butami. Taka forma wynagrodzenia była szczególnie rozpowszechniona w XVII i na początku XVIII wieku. W późniejszym okresie coraz większą rolę odgrywało wynagrodzenie pieniężne, co świadczyło o stopniowym rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej wokół Częstochowy. Było to tym bardziej możliwe, że rejon ten graniczył ze Śląskiem należącym do Habsburgów, a od 1740 roku do Prus. Stąd też większa możliwość rozwoju handlu. Jedną z form wynagrodzenia dla czeladzi było również nadanie ziemi, z której można było czerpać przychody. W XIX stuleciu coraz większą rolę odgrywało wynagrodzenie pieniężne, ale nadal wypłacano ordynarię.

W dobrach jasnogórskich zatrudniano kadrę zarządzającą procesem gospodarczym w folwarku, średnią kadrę oraz szeregowych pracowników. Do kadry zarządzającej należeli: podstarość, ekonom, rządcą, pisarz oraz rządcą papierni na Kopcu w Białej. Z kolei średnią kadrę tworzyli: karbowy, polowy, gumieny, włodarz, owczarz, gorzelany zajmujący się produkcją gorzelnianą, piwowar, mielczarz zajmujący się przygotowywaniem słodów piwnych, cyrulik lub felczer, kapelmistrz, organista, muzycy i zastępca wójta. Natomiast szeregowymi pracownikami byli: dachowy, kucharka, kucharz, podkucharz, pomocnik kuchacza, gospodyni, stróż, owczarek, służący, pastuch i pasterki, rataje, parobkowie, fornale, furman, pomocnik furmana, gajowi, kołodzieje, stelmachowie, rzeźnik, piekarz, furtian, kredencarz, lokaj, pszczelarz, pracza, ogrodnik, koniarek, kowal, palacze, cieśle, kościelni, blicharz, stawowy oraz pracownicy sezonowi w folwarkach i pracownicy drukarni (zecer, preserzy, drukarze, intrologator, personel pomocniczy, czyli uczniowie drukarscy, dorywczy pracownicy pomocniczy).

Wymiar pańszczyzny był silnie zróżnicowany. Rozbieżności występowały nie tylko pomiędzy poszczególnymi kluczami, ale również pomiędzy wsiami leżącymi w danych dobrach, a nawet między gospodarstwami w konkretnych wsiach. Wysokość robocizn i danin zależała od możliwości ekonomicznych gospodarstwa oraz od potrzeb folwarku, a nawet od potrzeb w danym roku gospodarczym. Rodzaj robocizn i danin występujących w dobrach jasnogórskich nie różnił się niczym od zobowiązań folwarcznych w innych dobrach leżących na ziemiach polskich. Na przełomie XVIII i XIX stulecia pojawił się jednak problem z egzekucją zobowiązań feudalnych. To zaś skutkowało interwencją władz pruskich, które do wsi zalegających z pańszczyzną wysyłały wojsko. Problemy z realizacją zobowiązań feudalnych nasilały się do tego stopnia, że zarządcy dóbr decydowali się na ich zamianę na czynsz. Od 1 czerwca 1852 roku władze carskie wprowadziły w dobrach dzierżawionych przez paulinów jasnogórskich

obowiązkowe oczynszowanie. Odtąd poddani płacili określone czynsze pieniężne, a prace polowe wykonywali pracownicy najemni oraz sezonowi.

W dobrach jasnogórskich, podobnie jak i w innych majątkach w badanym okresie, wydawano specjalne przepisy, tzw. ordynacje. Regulowały one jasno obowiązki poddanych. Wreszcie należy podkreślić, że paulini, jak i inni właściciele czy dzierżawcy dóbr w omawianym czasie, w razie potrzeby udzielali poddanym wsparcia. Pomoc była świadczona z reguły w zwierzętach hodowlanych, ziarnie na zasiew, ale również w narzędziach rolniczych. W przypadku strat spowodowanych klęskami naturalnymi czy nieurodzajem zakonnicy zwalniali na określony czas swoich poddanych z części lub z wszystkich ciężarów feudalnych.

Część II

Gospodarka folwarczna
w dobrach klasztoru
jasnogórskiego

Rozdział 1

Gospodarka roślinna w dobrach jasnogórskich

1.1. Uwagi wstępne

Folwark to gospodarstwo rolno-hodowlane, w którym właściciel nie pracował, lecz kierował darmową pracą swoich poddanych, czyli pracą pańszczyźnianą oraz najemną. W XVI wieku folwark pańszczyźniany stał się najważniejszym elementem systemu gospodarczego w Polsce. Produkował on głównie zboże na sprzedaż lub na własne potrzeby¹. Wzrost znaczenia folwarków przyniósł rozwój areалу upraw, przede wszystkim zbóż. Jednak proces ten zakończyły zniszczenia wojenne poniesione w połowie XVII wieku².

Na obszarze Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym występowały dwa typy folwarków: autonomiczny i ekspansjonistyczny. Pierwszy nastawiony był na zaspokojenie własnych potrzeb gospodarczych pana i jego rodziny oraz na rynek wewnętrzny. W drugim przypadku folwark produkował przede wszystkim zboże na sprzedaż na rynku zewnętrznym³.

Od X do schyłku XVIII wieku podstawową formą gospodarki rolnej była trójpolówka⁴. Rzadko jednak stosowano ją prawidłowo. Pola dzielono na 3 części, jednak zdarzał się też podział na więcej części, które nazywano przydatkami. Główną zasadą było ugorowanie co 3 lata każdego kawałka ziemi i odpowiednie jego nawożenie⁵. Pola były nierówne i często oddalone od siebie. Ich rozmiary były różne i zależały od doświadczeń, warunków naturalnych oraz charakteru

1 J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski*. T. 1: *Czasy przedrozbiorowe*. Poznań 1947, s. 125—127.

2 J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*. Warszawa 1953, s. 85—86, 95.

3 J. TOPOLSKI: *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*. Poznań 2000, s. 15—16.

4 *Ibidem*, s. 100—101.

5 A. WAWRZYŃCZYK: *Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 23.

gospodarstwa, w którym można było jednego roku zasiać większą ilość zbóż jarych lub ozimych. Od XVI do połowy XVII wieku w folwarkach z reguły 37% areálu uprawiano oziminami, 30% — zbożami jarymi, a 33% pozostawało ugorowane. Z kolei w XVIII wieku 35% powierzchni pól przeznaczano pod uprawę zbóż jarych, 35% pod uprawę ozimin, a 25—30% ugorowano⁶. Trójpolówka utrzymała się na ziemiach polskich do drugiej połowy XIX wieku. Natomiast na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej, gdzie leżała większość posiadłości jasnogórskich, do lat 20.—30. XIX stulecia⁷.

W połowie XVII wieku nastąpił głęboki kryzys ekonomiczny, który dotknął gospodarkę folwarczną. Jedną z najważniejszych jego przyczyn były wojny, które niosły ze sobą ogromne zniszczenia. Wystarczy wspomnieć, że w okresie 1648—1716 Rzeczpospolita toczyła wojny przez 55 lat. Trzeba również pamiętać o pomorach, które powodowały ogromne straty demograficzne (1652—1655, 1708, 1711, 1717—1719, 1727, 1736—1737). Duży wpływ na trudną sytuację ekonomiczną miał również kryzys monetarny. W latach 1654—1660 aż trzykrotnie zmniejszono ilość srebra w polskim pieniądzu, a ilość srebra w monecie spadła o 45%, czyli z 7,5 g do 3,36 g⁸.

Ogromne straty przyniósł potop szwedzki (1655—1660), zniszczono wówczas liczne narzędzia rolnicze, co uwsteczniło technikę rolniczą. Brakowało narzędzi, ziarna i zwierząt, co z kolei skutkowało spadkiem plonów, ponieważ chłop nie mógł uprawiać odpowiedniej ilości pól⁹. Wszystkie te zjawiska spowodowały konsekwencje nie tylko krótkotrwałe: zniszczenie dóbr konsumpcyjnych, zniszczenie jednorazowych możliwości produkcyjnych (nieobsianie ziemi itp.), wzrost liczby konsumentów przez np. kwaterunek wojska lub zmniejszenie liczby konsumentów przez wzrost śmiertelności, lecz także skutki długotrwałe: zmniejszenie możliwości zasiewów, np. przez pozostawienie odłogów, redukcję pogłowia, niedobór narzędzi rolniczych, spadek liczby ludzi zdatnych do pracy, np. przez zarazy¹⁰.

Zniszczenia dotknęły zwłaszcza dóbr królewskich i kościelnych, które w większym stopniu niż dobra szlacheckie utrzymywały wojska. Szczególnie

6 J. TOPOLSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań 1958, s. 65, 67—68; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)...*, s. 95.

7 J. SZPAK: *Dzieje klasztoru i parafii w Leśniowie*. Cz. 3. „Studia Claromontana” 2004, t. 22, s. 456—457.

8 F. BUJAK: *Studia historyczne i społeczne*. Lwów—Warszawa—Kraków 1924, s. 114—116.

9 W. RUSIŃSKI: *Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej oraz jej skutki na obszarze Wielkopolski*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w.* Red. W. RUSIŃSKI et al. Warszawa 1957, s. 32—33.

10 W. KULA: *Rozwój gospodarczy Polski XVI—XVIII wieku*. Warszawa 1993, s. 127—136.

niepokojący był wzrost nieużytków i odłogów, co powodowało niskie plony¹¹. Dla przykładu wystarczy podać dane z województwa kaliskiego, gdzie w 1661 roku zebrano zaledwie 25,21% plonów z 1616 roku, straty były więc ogromne i wyniosły aż 74,79%¹². Po zniszczeniach z połowy XVII wieku poziom plonów sprzed 1648 roku uzyskano dopiero u schyłku XVII stulecia¹³.

Rzeczpospolita poniosła także ogromne straty demograficzne. Wystarczy porównać liczbę gospodarstw w województwie kaliskim w latach 1616 i 1660. Strata była ogromna — sięgała aż 53,90%. W województwie sieradzkim, w którym klasztor jasnogórski miał część swoich dóbr (klucz brudzicki), straty w ludności wiejskiej, porównując dane z lat 1616 i 1661, wyniosły 43,26% rodzin¹⁴. Na obszarze powiatu lelowskiego, na terytorium którego leżał klasztor jasnogórski i zdecydowana większość jego posiadłości, liczba ludności spadła o 75% w porównaniu z sytuacją demograficzną z lat 1655 i 1659. Część ludności zmarła, a część zbiegła w inne rejony Rzeczypospolitej i na Śląsk. W województwie krakowskim zniszczenia wojenne oraz straty demograficzne spowodowały, że w dobrach królewskich odłogiem leżało 54% uprawianego przed potopem areału, a w należącym do biskupów krakowskich kluczu uszewskim — 50,20% ziemi¹⁵. Podobne straty odnotowano w innych regionach Rzeczypospolitej¹⁶.

Jednym ze skutków wojen XVII-wiecznych był powrót w niektórych regionach do dwupolówki. Spadło również поголовіe zwierząt hodowlanych. Coraz więcej zasiewano owsa, a mniej pozostałych zbóż. Ziarno na zasiew było złej jakości, co również zmniejszało plony. Na początku XVIII wieku wydajność z 1 ziarna wysianego spadła do nieco ponad 2 ziaren. Dało to wraz ze zmniejszeniem areału spadek ogólnego poziomu produkcji zbożowej. Często w pracach rolniczych

11 J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski*. T. 1..., s. 250—251.

12 W. RUSIŃSKI: *Straty i zniszczenia...*, s. 37.

13 J. TOPOLSKI: *Przełom gospodarczy w Polsce...*, s. 141—143.

14 W. RUSIŃSKI: *Straty i zniszczenia...*, s. 18, 21, 39.

15 A. KAMIŃSKI: *Zniszczenia wojenne w Małopolsce i ich skutki w okresie najazdu szwedzkiego 1655—1660*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w.* Warszawa 1957, s. 92, 112; o zniszczeniach wojennych zob. także: M. NAGIELSKI, K. KOSSARZECKI, Ł. PRZYBYŁEK, A. HARATYM: *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu: 1655—1660*. Warszawa 2015; o stratach spowodowanych przez potop szwedzki i ich konsekwencjach pisał również: M. NAGIELSKI: *Źródła dotyczące zniszczeń wojennych w połowie XVII w. w świetle regresu demograficznego Rzeczypospolitej po potopie*. W: *Między Zachodem a Wschodem*. T. 4: *Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku. Materiały konferencji naukowej*. Red. J. WIJACZKA. Toruń 2007, s. 113—132.

16 S. HOSZOWSKI: *Zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej na terenie Prus Królewskich*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie...*, s. 137, 139, 143; I. GIEYSZTOROWA: *Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w...*, s. 75—77.

wracano do dawnych narzędzi: sochy i radła, brakowało bowiem środków na wymianę z miastem i zakup lepszych narzędzi rolniczych¹⁷.

Należy także wspomnieć o klęskach żywiolowych, czyli zjawiskach klimatycznych odbiegających od normy, takich jak: mroźne zimy, późna wiosna, katastrofalne upały lub ulewy, wichury, gradobicia itp. Zjawiska te wpływały na gospodarkę, powodując trudności transportowe, słabe zbiory, brak paszy i głód, uniemożliwiając zasiew w roku następnym. Pociągało to za sobą wzrost zachorowań i zgonów wśród ludności. Ze zjawiskami klimatycznymi związana była też plaga szarańczy, która pojawiała się w czasie długich i upalnych lat. Szarańcza niszczyła plony, powodując głód i uniemożliwiając zasiewy na odpowiednim poziomie. Ze zjawiskami klimatycznymi często wiązały się zarazy, czyli epidemie chorób zakaźnych, które powodowały wzrost śmiertelności i w konsekwencji zmniejszenie liczby ludności, a co za tym idzie zmniejszenie liczby rąk do pracy i możliwości obrobienia pól uprawnych¹⁸.

Do rozprzestrzeniania się epidemii przyczyniało się także przemieszczanie się wojsk, które często przenosiły choroby zakaźne. Ponadto rekwizycje prowadzone przez wojska wzmagały głód, osłabienie fizyczne ludzi i ich podatność na choroby¹⁹.

W okresie nowożytnym epidemie towarzyszyły ludziom permanentnie. Wystarczy wspomnieć, że dżuma panowała w Rzeczypospolitej w latach 1599—1606, dur plamisty i dżuma ok. 1622—1625 roku, w latach 1652—1663 borykano się z epidemiami dżumy, tyfusu plamistego i czarnej ospy, w latach 1700—1721 w Rzeczypospolitej rozprzestrzeniały się epidemie dżumy, duru brzuszkiego, czarnej ospy, tyfusu plamistego i czerwonki. Szczyt zachorowań przypadła na lata 1708—1712. Epidemie najczęściej wybuchały w Małopolsce Zachodniej, Wielkopolsce, Prusach Królewskich i Książęcych, na Rusi, Podolu i Wołyniu, Podlasiu i na Śląsku, a więc również na obszarach, na których leżały dobra jasnogórskie, oraz na terenach sąsiednich²⁰.

Dżuma dymieniczna pojawiała się w okresie maj—czerwiec lub lipiec—sierpień i trwała 4—7 miesięcy, a szczyt zachorowań przypadła po kilku tygodniach od wybuchu choroby, na przełomie sierpnia i września, a nawet w październiku. Choroba ta zanikała w okresie zimy (grudzień—luty). Dżuma płucna pojawiała się w zimie, tyfus plamisty zimą i wiosną, a koklusz czy błonica wiosną. Zatem

17 A. JEZIERSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa 2011, s. 77—78.

18 W. KULA: *Rozwój gospodarczy Polski...*, s. 127—136.

19 A. KARPIŃSKI: *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa 2000, s. 23—26.

20 *Ibidem*, s. 70—77, 79.

mieszkańcy Rzeczypospolitej prawie przez cały rok byli narażeni na zakażenie groźnymi chorobami²¹.

Epidemie chorób prowadziły do przemieszczania się ludności, wzrostu kosztów opieki nad chorymi, braku wpływów podatkowych, upadku handlu, co skutkowało trudnościami aprowizacyjnymi. Szybko rosły ceny, głównie żywności, pojawiało się niedożywienie i głód. Zastój gospodarczy powodował bezrobocie i ubóstwo. Wyludniały się znaczne połacie kraju²². Wszystkie te czynniki miały ogromny wpływ na sytuację ekonomiczną Rzeczypospolitej.

Wojna północna (1700—1721) przyniosła nie mniejsze zniszczenia niż potop szwedzki. Grabieże dokonywały zarówno wojska własne, jak i obce. Chłopi tracąc podstawy bytu, uciekali w inne rejony kraju lub za granicę²³. Zniszczenia wojenne dla wsi polskiej z XVII i początku XVIII wieku były tak dotkliwe, że nie odbudowano jej gospodarczo jeszcze w 1765 roku²⁴. Wszystkie wymienione tu czynniki wpływały, co oczywiste, na poziom gospodarki klasztornej.

Najważniejszymi uprawami w XVI—XVIII wieku były cztery podstawowe zboża, czyli żyto, pszenica, jęczmień i owies. Najwięcej wysiewano żyta, jęczmienia i owsa, pszenicę uprawiano rzadko, głównie tam, gdzie pozwalały na to warunki glebowe. Uprawiano także ber, orkisz, tatarkę, len, groch, konopie, mak, chmiel, proso, wykę i konopie. Wśród roślin okopowych sadzono rzepę, buraki ćwikłowe, a pod koniec XVIII wieku także buraki pastewne i ziemniaki. W ogrodach uprawiano tytoń. Z reguły zasiewano odmiany znane od dawna, czasem przez krzyżowanie uzyskiwano nowe odmiany roślin, ale proces ten miał charakter przypadkowy. Areał — zgodnie z zasadą trójpolówki — dzielono na 3 części. Na jednej wysiewano zboża ozime, na drugiej „jarzynę”, czyli zboża jare, a trzecia część była ugorowana. W ten sposób zabezpieczano się przed wyjałowieniem ziemi. W okolicach, gdzie było dużo lasów, stosowano gospodarkę żarową, która przynosiła duże plony (10—20 ziaren). Jednak takie pola można było wykorzystywać przez maksymalnie 8 lat i to przy stale zmniejszających się plonach²⁵.

Czasem stosowano ugorowanie czarne, polegające na tym, że najpierw na roli zasiewano oziminy, następnie zboża jare, a w trzecim roku rola pozostawała bez

21 Ibidem, s. 70—77, 79.

22 Ibidem, s. 213—214.

23 A. JEZERSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 76.

24 J. RUTKOWSKI: *Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVII w.* W: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.* Wybór i wstęp W. KULA. Warszawa 1956, s. 88—89, 92—93, 95—104; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)...*, s. 187—188.

25 C. NONIEWICZ: *Historia gospodarcza ziem polskich pod zaborami.* Białystok 2008, s. 12—14; S. INGLOT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane w Polsce od XVI—XVIII wieku.* Wrocław 1954, s. 13—17, 22.

zasiewu, ale podlegała intensywnej uprawie (orka, włóczyk, nawożenie). Zwykle ugorowanie polegało na pozostawieniu roli bez uprawy, służyła ona wówczas jako pastwisko — rosła na niej trawa i chwasty, które zjadały zwierzęta gospodarskie, jednocześnie nawożąc glebę²⁶.

Ziemie nawożono obornikiem naturalnym lub marglem (pomieszane glina, piasek i wapń). Jednak w folwarkach, gdzie z reguły gospodarka hodowlana była niewielka, brakowało nawozu, dlatego stosowano łubin, groch i wykę²⁷. Według zaleceń Anzelm Gostomskiego nawożono również popiołem, torfem lub seradela. Po zebraniu zboża przepędzano również przez ścierniska zwierzęta hodowlane, które nawożyły gleby. A. Gostomski był także prekursorem rachunkowości w gospodarstwach folwarcznych. Uważał, że właściciel powinien mieć jasny i pełny obraz rzeczywistości gospodarczej. Stąd też zapisywano wszystkie działania podejmowane w folwarku²⁸.

Z trójpolówką związana była uprawa ogrodów. Wyróżniano ogrody kwiatowe, ziołowe, warzywne i sady²⁹. W pierwszych uprawiano kwiaty ozdobne, w drugich zioła stosowane w lecznictwie, natomiast w ogrodach warzywnych uprawiano cebulę, kapustę polską i włoską, dynie, kalafior, seler, sałatę, anyż, koper, kmin, czarnuszkę, kolendrę, szpinak, chrzan, gorczycę, czosnek, pasternak, marchew, pietruszkę, ćwikłę, ogórki, rzodkiew i rzepę. W sadach zaś uprawiano jabłonie, grusze, śliwy, orzechy włoskie i brzoskwinie, pigwy, morwy, morele, orzechy laskowe, agrest i jałowiec³⁰. W gospodarce ogrodowej w drugiej połowie XVIII wieku pojawiły się nowe uprawy, m.in. ziemniaki i koniczyna³¹. Zaczęto również modyfikować trójpolówkę — pola w dalszym ciągu dzielono na 3 części, z tym że na pierwszej sadzono ziemniaki na nawozie, na drugiej zasiewano zboża ozime, a na trzeciej zboża jare³².

Jeszcze przed 1770 rokiem pojawiły się w Rzeczypospolitej zwiastuny zmian w gospodarce rolnej. Mowa o pojedynczych gospodarstwach doświadczalnych, które zakładali magnaci. Zaczęto w nich zasiewać m.in. rośliny pastewne, np. w dobrach biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego, Piotra Świtkowskiego

26 S. INGLÓT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 17—18.

27 C. NONIEWICZ: *Historia gospodarcza ziem...*, s. 12—14; S. INGLÓT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 13—17, 22.

28 S. INGLÓT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 18—19, 21.

29 J. SZPAK: *Dzieje klasztoru i parafii w Leśniowie. Cz. 3...*, s. 457.

30 S. INGLÓT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 22—24.

31 *Dyspozycje H. Kołłątaja dla dóbr Krzyżanowice (1786)*. W: *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 1. Wyd. B. BARANOWSKI, J. BARTYS, A. KECKOWA, J. LESKIEWICZ. Wrocław 1958, s. 164, 168.

32 B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy ziemniaków na ziemiach środkowej Polski*. Łódź 1960, s. 71—75.

czy Antoniego Trębickiego³³. Pojawiła się również literatura fachowa, przedstawiająca nowoczesne metody stosowane w gospodarce rolnej, m.in. Krzysztof Kluk, proboszcz z Ciechanowca, zachęcał do uprawy koniczyny, ulepszonej trójpolówki, a nawet płodozmianu³⁴. Podkreślał, że należy gospodarować w oparciu nie tylko o doświadczenie i tradycję, lecz także osiągnięcia naukowe. Duży nacisk kładł na literaturę fachową, ale również na dyskusje z doświadczonymi gospodarzami, często cudzoziemcami. Jednak przestrzegał przed ślepym naśladownictwem rolnictwa innych krajów³⁵.

Wiedzę agronomiczną czerpano również z kalendarzy. Informacje w nich zawarte dotyczyły wszystkich działów gospodarki, a więc gospodarki roślinnej, hodowli zwierząt, nowych upraw (koniczyna, ziemniaki itp.), melioracji, nawożenia i uprawy ziemi, narzędzi, zasiewów, przechowywania zbóż, łąk, ogrodnictwa i sadownictwa, przetwórstwa oraz innych dziedzin gospodarki rolnej i leśnictwa³⁶.

W dobie Księstwa Warszawskiego rolnictwo przeżywało poważny kryzys, który był spowodowany zniszczeniami wojennymi i nadmiernym fiskalizmem³⁷. Gospodarstwa folwarczne i chłopskie były mocno zadłużone³⁸. Jednak pojawiły się również elementy pozytywne. Zaczęto ulepszać trójpolówkę przez redukcję ugorów lub wprowadzanie czteropolówki z ugorem (ziemniaki na nawozie, jęczmień, żyto, żyto lub ziemniaki na nawozie, jęczmień, żyto, owies albo ziemniaki na nawozie, żyto, żyto, owies). Z chwilą wprowadzenia uprawy seradeli system ten zmienił się. Pola obsadzano i zasiewano w kilku częściach: ziemniaki na nawozie, seradela, żyto, żyto lub ziemniaki na nawozie, seradela, żyto, owies. Czasem stosowano sześciopolówkę (ziemniaki, ozimina, jare, ugór, ozimina, jare lub ziemniaki). Te nowoczesne metody gospodarki roślinnej obejmowały najpierw zachodnie departamenty Księstwa Warszawskiego, a następnie też centralne i wschodnie³⁹.

33 M. WACHOWSKI: *Rolnictwo polskie w kręgu postępowych wpływów międzynarodowych w latach 1750—1830*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1969, R. 24, nr 1, s. 13.

34 A. JEZIEŃSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 77—78.

35 S. INGLOT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 53, 59—61.

36 B. BARANOWSKI: *Tematyka gospodarstwa wiejskiego w kalendarzach z XVIII i początków XIX w.* W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 3, z. 2. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1960, s. 61—90; T. SOBZAK: *Tematyka gospodarstwa wiejskiego w polskich czasopismach rolniczych z lat 1803—1830*. W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 3, z. 2..., s. 91—156.

37 M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa*. W: *Historia kultury materialnej Polski*. T. 5: *Od 1795 do 1870 r.* Red. E. KOWECKA. Oprac. M. RÓŻYCKA-GLASSOWA, E. KOWECKA. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978, s. 35.

38 A. JEZIEŃSKI: *Historia gospodarcza Polski 1815—1980*. Warszawa 1987, s. 27.

39 B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy...*, s. 71—75; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864)...*, s. 321, 328; C. STRZESZEWSKI: *Kryzys rolniczy na ziemiach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807—1831*. Lublin 1934, s. 77—92; B. ZIENTARA,

W pierwszych latach Królestwa Polskiego borykano się z kłopotami ze sprzedażą produkcji roślinnej, Prusacy bowiem utrudniali handel z Europą Zachodnią⁴⁰. Spadła też znacznie liczba ludności oraz zwierząt hodowlanych, co pociągnęło za sobą zmniejszenie areału uprawianej ziemi i obniżenie plonów. W latach 1816—1817 na obszarze Królestwa Polskiego panował głód i drożyzna⁴¹. Sytuacja w rolnictwie poprawiła się dopiero na początku lat 20. XIX wieku. Stopniowo wprowadzano płodozmian, który pozwalał na zastosowanie poplonów, co spowodowało zwiększenie pogłowia zwierząt hodowlanych. To zaś umożliwiło nawożenie większego areału. Jakość nawozów polepszano przez kompostowanie, przekładanie ziemią, torfem, śmieciami czy szlamem ze stawów. Rozpowszechniło się również nawożenie gipsem i guanem. Wszystkie te zmiany zachodziły jednak bardzo powoli, przede wszystkim w gospodarstwach ziemiańskich⁴².

Sytuacja gospodarcza w rolnictwie poprawiła się zdecydowanie w latach 40.—60. XIX wieku⁴³, kiedy zaczęto szerzej stosować płodozmian. System ten jednak miał wiele wariantów, w zależności od warunków naturalnych oraz od zwyczajów i wiedzy agronomicznej właściciela dóbr⁴⁴. Zmiany w rolnictwie nasiliły się przede wszystkim w guberniach warszawskiej i radomskiej. Szczególnym rysem tych zmian było zasiewanie roślin pastewnych, czyli wyki i koniczyny, początkowo jednak obsiewano nimi tylko ugory. To zaś zmniejszało możliwość

A. MĄCZAK, I. IHNATOWICZ, Z. LANDAU: *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 roku*. Warszawa 1965, s. 29, 70, 91, 299—302; W. SZCZYGIELSKI: *Produkcja gospodarstwa folwarcznego w Wieluńskim od XVI do XVIII wieku*. Łódź 1963, s. 81.

40 M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 35; A. JEZIERSKI: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 27.

41 C. STRZESZEWSKI: *Kryzys rolniczy na ziemiach...*, s. 92—95, 113—114; I. KOSTROWICKA, Z. LANDAU, J. TOMASZEWSKI: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 89, 91; W. PRUSKI: *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815—1918*. T. 1. Warszawa 1967, s. 25.

42 B. ZIENTARA, A. MĄCZAK, I. IHNATOWICZ, Z. LANDAU: *Dzieje gospodarcze Polski...*, s. 350; W. PRUSKI: *Hodowla zwierząt gospodarskich...*, s. 32; *Raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego z działalności rządu i stanu kraju w latach 1820—1823, przedstawiony na posiedzeniu Sejmu dnia 14 maja 1825 roku*. W: *Obraz Królestwa Polskiego w okresie konstytucyjnym*. T. 1: *Raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego z działalności rządu w latach 1816—1828*. Do druku przyg. J. LESKIEWICZOWA, F. RAMOTOWSKA. Warszawa 1984, s. 21—211; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864 roku)...*, s. 327; C. STRZESZEWSKI: *Kryzys rolniczy na ziemiach...*, s. 113—114, 118—119; T. GOŁĘBIEWSKI: *Stosunki gospodarczo-społeczne w Królestwie Kongresowym w okresie 1815—1846*. „Przegląd Socjologiczny” 1947, t. 9, z. 1—4, s. 221; B. SMOLEŃSKA: *Przemiany strukturalne i organizacyjne w rolnictwie Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX w. Na przykładzie dóbr wilanowskich*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 33 (za rok 1972). Warszawa—Poznań 1972, s. 102—103.

43 M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 36.

44 B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy...*, s. 71—75.

letniego wypasu zwierząt. Poza tym uprawę roślin pastewnych prowadzono jeszcze nieumiejętnie, co skutkowało niskimi plonami⁴⁵.

Trzeba również wspomnieć o zakładanych przez ziemian gospodarstwach wzorcowych, które funkcjonowały przez cały XIX wiek. Sposób organizacji i osiągnięcia tych gospodarstw były propagowane w czasopiśmie rolniczym, które właściciele ziemscy mogli prenumerować. Wśród wzorcowych gospodarstw trzeba wymienić dobra Zamoyskich w Michałowie czy Deszkowicach, dobra Ostrowskich w Maluszynie, dobra Tomasza Potockiego w Praszce, majątek Potockich z Koniecpola, Adama Chreptowicza z województwa nowogródzkiego, Alojzego Biernackiego i Wojciecha Lipskiego, a przede wszystkim Dezyderego Chłapowskiego z Turwi. Warto też zauważyć, że w XIX wieku zaznaczyło się silne zróżnicowanie w poziomie rolnictwa w poszczególnych częściach dawnej Polski⁴⁶.

Ogromny wpływ na rolnictwo miały też warunki naturalne, czyli klimat oraz gleby, na których przyszło ludziom gospodarować. Klimat na centralnych ziemiach polskich miał charakter przejściowy, tzn. obszar ten leżał w sferze między kontynentalnym klimatem Europy Wschodniej a oceanicznym Europy Zachodniej. Napływały tutaj z reguły wiatry znad Oceanu Atlantyckiego, przynosząc w lecie pogodę pochmurną i deszczową, a w zimie odwilże i mgły. Czasem jednak wiały wiatry znad Azji kontynentalnej, przynosząc w zimie mroźną pogodę, a w lecie ciepłą i słoneczną. Rzadziej wiały wiatry znad Azorów, czyli powietrze zwrotnikowe, które przynosiło w lecie pogodę ciepłą i burzową, lub wiatry znad Morza Śródziemnego, które przynosiły w lecie pogodę upalną. Klimat charakteryzował się częstymi zmianami zachodzącymi z godziny na godzinę⁴⁷.

Występowało kilka pór roku, czyli: przedwiośnie, wiosna, lato, jesień, przedzime i zima. Pory pojawiały się w różnym czasie w różnych regionach i miały tam różną długość. Dlatego też prace polowe nie zaczynały się w tym samym terminie. Proces wegetacji zależał od nasłonecznienia i od temperatury w danym regionie. Opady mieściły się w przedziale 500—700 mm rocznie. Najlepsze warunki dla

45 I. KOSTROWICKA: *Gospodarka roślinna w Królestwie Polskim (1816—1864). Próba analizy ekonomicznej*. Cz. 1—2. Warszawa 1961, s. 61—62, 67—68; EADEM: *Produkcja roślinna w Królestwie Polskim (1816—1864). Próba analizy ekonomicznej*. Cz. 2. Warszawa 1961, s. 211; I. KOSTROWICKA, Z. LANDAU, J. TOMASZEWSKI: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 93; J. RUTKOWSKI: *Historia gospodarcza Polski (do 1864)...*, s. 328; I. KOSTROWICKA: *Produkcja roślinna w Królestwie Polskim (1815—1864)*. W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 4, z. 2. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1961, s. 44—48.

46 M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 39—40, 132—134; R. KOTEWICZ: *Działalność społeczna i gospodarcza Potockich w dobrach koniecpolskich w XIX wieku*. „*Studia Historyczne*” 1996, R. 39, z. 1, s. 31—44; M. WACHOWSKI: *Rolnictwo polskie w kręgu...*, s. 12—20.

47 J. KOSTROWICKI: *Środowisko geograficzne Polski. Warunki przyrodnicze rozwoju gospodarki narodowej*. Warszawa 1961, s. 284—297, 309, 312—324.

rolnictwa to niewielkie opady w okresie zimy, suchy marzec i kwiecień oraz opady w czasie kłoszenia się zbóż w maju. Niedobór opadów w tym okresie przynosił słabe plony. Dla ziemniaków najlepsze były opady w okresie od czerwca do sierpnia. Natomiast opady we wczesnym lecie źle wpływały na ich plony. Trawy potrzebowały dużych opadów wiosną, do początku czerwca. Trzeba również wspomnieć o mikroklimacie panującym w różnych rejonach kraju, który także miał duży wpływ na gospodarkę roślinną⁴⁸.

Na obszarze zachodniej części Jury Krakowsko-Częstochowskiej, gdzie leżało najwięcej dóbr jasnogórskich, opady roczne wynosiły ok. 850 mm. Zachodziły tutaj również szybkie zmiany pogody oraz częste burze, których nasilenie obserwowano w pierwszej dekadzie lipca. Największe opady miały miejsce od czerwca do sierpnia, a więc już po okresie kłoszenia się zbóż, co mogło wpływać na słabsze plony. Natomiast region miał odpowiednie warunki dla rozwoju ziemniaka, który wymagał dużych opadów właśnie w okresie czerwiec—sierpień⁴⁹.

Średnia temperatura na Jurze wynosiła 8 stopni Celsjusza, ale obserwowano duże zróżnicowanie miejscowe. Najwyższe temperatury występowały w lipcu. Wilgotność powietrza spadała w okresie letnim, a wzrastała w okresie jesiennym i wiosennym. Zima była długa i mroźna. Klimat Jury Krakowsko-Częstochowskiej miał jednak liczne różnice lokalne, które zależały od ukształtowania terenu. Duże znaczenie dla upraw i hodowli miało również położenie względem stron świata (stoki południowe były bardziej nasłonecznione) oraz stosunki wodne. Na obszarze Jury, zwłaszcza w północnej i zachodniej jej części, czyli na obszarach, na których leżały dobra jasnogórskie, występowały duże braki wody⁵⁰.

Większość dóbr jasnogórskich leżała w północno-zachodniej części Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Występowały tutaj rędziny wapienne, które charakteryzują się silną zasadowością i są bogate w składniki pokarmowe. Zdarzały się również gleby lessowe, ale najczęściej w południowej części Jury. Często też występowały gleby brunatne, które są dosyć żyzne. W dolinach leżały gleby bagienne i torfowe, natomiast wzdłuż rzek — dosyć żyzne gleby madowe. Jednak na ok. 60% powierzchni Jury występowały gleby słabe, bielnicowe⁵¹.

Małopolska Zachodnia dzieliła się na kilka podregionów gospodarczych. Obszar położony na lewym brzegu Wisły, m.in. Jura Krakowsko-Częstochowska, był obszarem o przewadze wysiewów żyta i owsa oraz tatarski. Natomiast pszenicy wysiewano tu niewiele, a decydowały o tym słabe gleby. Majątki jasnogórskie

48 Ibidem, s. 284—297, 309, 312—324.

49 Ibidem; S. MICHALIK: *Wyżyna Krakowsko-Wieluńska*. Warszawa 1974, s. 36—41.

50 S. MICHALIK: *Wyżyna Krakowsko-Wieluńska...*, s. 36—41.

51 Ibidem, s. 34—36.

leżały na obszarze górniczym, gdzie dużą rolę odgrywało wydobywanie i wytopienie rud żelaza. W XVIII wieku jednak niewiele zakładów przemysłowych funkcjonowało w tym regionie⁵².

1.2. Areal upraw

1.2.1. Areal ziemi uprawnej do 1798 roku

Powierzchnię zasiewanego arealu można obliczyć na podstawie ilości wysianego ziarna. Za Andrzejem Wyczańskim przyjęto, że wysiewy 4 podstawowych zbóż kształtowały się następująco: żyto — 2,5 k. na morgę, pszenica — 2,3 k. na morgę, jęczmień — 2,6 k. na morgę i owies — 3,3 k. na morgę. Według Bohdana Baranowskiego średnio na 1 morgę wysadzano 6 k. ziemniaków, a Jadwiga Muszyńska ustaliła, że pozostałe zasiewy wynosiły 10% zasianego przez 4 podstawowe zboża arealu. Natomiast nieużytki, pastwiska i łąki stanowiły 50% zasiewów⁵³. Trzeba jednak pamiętać, że wszystkie dane mają charakter orientacyjny⁵⁴.

Dobra fundacyjne

Areal upraw w dobrach fundacyjnych znany jest tylko z przełomu 1792/1793 roku, wówczas uprawiano łącznie 262,50 morgi. Luki w materiale archiwalnym uniemożliwiają określenie arealu uprawnego w innych okresach⁵⁵.

52 K. MIKULSKI: *Regiony gospodarcze w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (szkic do problemów)*. W: *Rzeczpospolita w XVI—XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?* Red. B. DYBAŚ, P. HANCZEWSKI, T. KEMPNY. Toruń 2007, s. 61; H. MADUROWICZ-URBAŃSKA: *Gospodarstwo folwarczne w dobrach biskupstwa krakowskiego na pograniczu polsko-śląskim w XVII—XVIII wieku*. Kraków 1962, s. 40—41; H. MADUROWICZ: *Próba rejonizacji gospodarczej Małopolski zachodniej*. W: *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*. Red. C. BOBIŃSKA. Warszawa 1957, s. 72, 79—82, 149; ibidem, mapa *Okręgi rolnicze zachodniej części Małopolski w drugiej połowie XVIII wieku*; K. ZAMORSKI: *Struktura dochodów wielkiej własności ziemskiej XVI—XVIII wieku (na przykładzie dóbr królewskich województwa krakowskiego)*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 39 (za rok 1978). Poznań 1978, s. 31—33.

53 A. DUNIN-WĄSOWICZ: *Pomiary gruntu w Koronie w XVI—XVIII wieku*. Warszawa 1994, s. 184—185; J. MUSZYŃSKA: *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*. Kielce 2012, s. 40—41; B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy...*, s. 75—81.

54 Tekst opracowano na podstawie źródeł i literatury wskazanych w przypisie do tabeli 9. Zagadnienia, które opracowano z wykorzystaniem innych pozycji i źródeł, opatrzone odrębnym przypisem.

55 AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 419, s. 54—69; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 812,

Dobra dokupione, darowane i zastawne

W 1622 roku w Konopiskach uprawiano jedynie 30,94 morgi. Więcej danych zachowało się w przypadku klucza wiewieckiego. Największy areał zasiewano tu w 1637 roku, a najmniejszy w 1655. Ciekawe, że początkowo w całym kluczu był tylko jeden folwark — w Wiewcu, natomiast 10 lat później (1647) funkcjonowały już dwa folwarki: w Wiewcu i Woli Wiewieckiej. Prawdopodobnie podzielono między nie areał. W latach 1637—1648 odnotowano zmniejszenie zasianego areału o 49,49%. Szczególnie duży spadek ziemi uprawnej dotyczył folwarku w Wiewcu. Z kolei w porównaniu z 1637 rokiem, powierzchnia uprawna w 1655 roku zmniejszyła się aż o 77,85%. Taki stan rzeczy wynikał najprawdopodobniej ze zniszczeń wojennych. Trzeba bowiem pamiętać, że w najbliższej okolicy Częstochowy toczyły się liczne działania zbrojne. Wystarczy wspomnieć o oblężeniu Jasnej Góry. Warto również zauważyć, że w 1705 roku areał upraw w kluczu wiewieckim zwiększył się niewiele, w porównaniu ze stanem z 1655 roku. Mimo że do klucza dołączono wieś Krzywanice, areał wzrósł zaledwie o 12,84%, co wynikało ze zniszczeń poniesionych w wojnie północnej. Najwięcej upraw było wówczas w folwarku Wiewiec, a najmniej w Krzywanicach. W 1792/1793 roku uprawiano największy areał ziemi w kluczu wiewieckim. Obserwując tendencje, należy zauważyć, że zniszczenia wojenne z czasów potopu szwedzkiego były bardzo duże. Przy czym dane z 1705 roku mogą nie pokazywać skali odbudowy gospodarczej, ponieważ w tym okresie toczyła się wojna północna, a w rejonie Częstochowy miały miejsce liczne działania zbrojne⁵⁶. Porównując dane z lat 1637 i 1792/1793, należy podkreślić, że po 156 latach areał upraw zwiększył się zaledwie o 22,68%. Średnia powierzchnia obsianej ziemi w folwarkach klucza wiewieckiego wynosiła 192,39 morgi.

Warto też zadać sobie pytanie, jaki odsetek powierzchni uprawnej w danym kluczu stanowiła ziemia folwarczna, a jaka ziemia należąca do chłopów. W Wiewcu w latach 50. XVII wieku chłopci uprawiali 240 mórg, a w folwarku uprawia-

s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16, 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 255—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57, 85; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 121—125; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164, 177, 196; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 11, 27—45, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 553—573, 611; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. Częstochowa 1999, s. 168—169.

⁵⁶ ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3.

no 70,50 morgi (22,70% całego areалу)⁵⁷. Informacje dotyczące powierzchni ziemi uprawnej w dobrach Laski (tabela 10) zachowały się tylko dla przełomu 1792/1793 roku. Wówczas w folwarku uprawiano 112,50 morgi. Natomiast w dobrach Brudzice i Lgota najwięcej ziemi zasiewano w folwarku brudzickim⁵⁸. W 1719 roku w folwarku Brudzice uprawiano 78,69 morgi ziemi, a w tym czasie poddani we wsi Brudzice i Borowa uprawiali 420 mórg. Zatem do folwarku należało 15,78% uprawianej ziemi⁵⁹. Z kolei w 1757 roku w folwarku Brudzice i Lgota uprawiano 95,43 morgi, a poddani uprawiali 615 mórg, czyli areal folwarczny stanowił 12,71% ziemi uprawnej. Zatem w kluczu brudzickim w 1757 roku folwark liczył 13,43% całej ziemi uprawnej, natomiast średni areal ziemi uprawnej wynosił 87,44 morgi.

W dobrach Głusków (tabela 10) najwięcej wysiewano w folwarku głuskowskim, a najmniej w Starej Woli. Materiał archiwalny pozwolił również na określenie odsetka ziemi folwarcznej we wsi Głusków. W 1726 roku, kiedy dobra nie były jeszcze zarządzane przez paulinów, chłopci uprawiali ok. 150 mórg (51,38% ziemi uprawnej), a folwark liczył 141,90 morgi (48,62% areалу upraw). W 1730 roku areal folwarczny wynosił 197,40 morgi, co stanowiło 56,88% ziemi uprawnej — przy założeniu, że w tym czasie areal chłopski nie uległ zmianie⁶⁰.

57 Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 168—169.

58 AJG, sygn. 544, s. 433; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 258—259; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 301, s. 1, 55, 369; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 258, s. 46—47; AJG, sygn. 1007, s. 6, 21.

59 AJG, sygn. 1286, s. 104—105. Areal należący do poddanych obliczono na podstawie danych dotyczących sprzężaju chłopskiego. Za Stefanem Cackowskim przyjęto, że do odrobienia 2 łanów chłop powinien posiadać 6—8 sztuk zwierząt, do odrobienia 1 łanu 2—4 sztuki, a 0,5 łanu 2 sztuki zwierząt, zob. S. CACKOWSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII—XVIII w. Cz. 1: Gospodarstwo chłopskie*. Toruń 1961, s. 136—139.

60 AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 419, s. 54—69; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16, 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 255—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57, 85; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 121—125; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164, 177, 196; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 11, 27—45, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 553—573, 611; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 168—169.

Starostwo kłobuckie

Areał ziemi uprawnej w poszczególnych folwarkach starostwa kłobuckiego był różnicowany (tabela 10). Wszystko zależało od możliwości zagospodarowania ziemi, od liczby rąk do pracy i siły pociągowej. W Walenczowie w 1726 roku w folwarku uprawiano 60 mórg, a w 1742 roku w Hucie — 30 mórg. W folwarku Kopskie w 1757 roku uprawiano 52,20 morgi, w folwarku Walenczów i Huta w 1753 roku — 11,11 morgi, a w 1763/1764 roku — 27,02 morgi. Z kolei we wsi Miedźno w 1744 roku areał folwarku wynosił 27,60 morgi, a w 1786 roku we wsi Biała uprawiano co najmniej 60 mórg. Natomiast w 1789 roku największy areał był zagospodarowany w folwarkach w Zagórzcu (164,15 morgi), Łobodnem (158,91 morgi), Ostrowach (144,31 morgi) i w Miedźnie (141,84 morgi). Najmniejszy areał zagospodarowano w Puchałach (32,15 morgi) oraz w Białej (45,67 morgi).

Dzięki zachowanym materiałom źródłowym można również określić powierzchnię upraw ogrodowych. W roku gospodarczym 1743/1744 w folwarku we wsi Kocin zasiano łącznie 200,12 morgi, z czego w ogrodzie zagospodarowano 2,56 morgi (1,28%). Z kolei w 1753 roku uprawiano 284,26 morgi, z czego na ogrody przypadało 4,03 morgi (1,42%). Natomiast w folwarku w Ostrowach w 1792 roku zagospodarowano 63,41 morgi, z czego ok. 3 mórg (4,73%) stanowiły ogrody, w których 2,10 morgi obsadzono ziemniakami.

Jeżeli chodzi o stosunek ziemi folwarcznej do ziemi chłopskiej, to zachowały się nieliczne informacje dotyczące dóbr kłobuckich. W 1642 roku areał chłopski wynosił co najmniej 4854,90 łanów, a areał folwarczy zaledwie 197,40 morgi, czyli 3,91% całego areału uprawnego⁶¹. Natomiast w latach 1659—1664 w starostwie kłobuckim poddani gospodarowali na co najmniej 2100 morgach, a w folwarkach uprawiano 391,50 morgi, co stanowiło 15,71% całego areału. Uderza ogromny spadek areału ziemi uprawnej na przełomie lat 50. i 60. XVII wieku, który wynosił aż 50,69%, co wynikało ze zniszczeń w czasie potopu szwedzkiego.

Pełne informacje dotyczące stosunku ziemi folwarcznej do ogólnego areału zachowały się dla 1789 roku. Wówczas to powierzchnia działek chłopskich wynosiła ok. 6000 mórg, a folwarcznych — 1037,40 morgi, czyli 14,74% całego areału.

Wyliczenia z tabeli 10 pokazują, że w latach 1642—1789 areał ziemi uprawnej w folwarkach klucza kłobuckiego ciągle wzrastał. WDJ kształtował się następująco: 1642 — 100,00; 1659—1664 — 126,62; 1766 — 183,61; 1783 — 333,01; 1789 — 525,59. Natomiast WDŁ przedstawiał się następująco: 1659—1664 — 126,62; 1766 — 145,01; 1783 — 181,37; 1789 — 157,83. Zauważalny jest zatem znaczny stały wzrost areału zasiewów w folwarkach. Taka sytuacja wyini-

61 AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60.

kała zapewne z zagospodarowywania nieużytków, ale również z przenoszenia poddanych na mniejsze działki. O tym drugim zjawisku świadczyć może fakt, że w latach 1783—1789 zanotowano spadek gospodarstw kmiecych i półkmiecych, zwiększyła się natomiast liczba gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych. Pojawili się także komornicy, których wcześniej nie odnotowano⁶². Średni zagospodarowany areal ziemi folwarcznej w starostwie kłobuckim w latach 1642—1789 wynosił 500,88 morgi.

Starostwo brzeźnickie

W 1705 roku w starostwie brzeźnickim w folwarkach zasiano 55,20 morgi, a w ogrodach 2,10 morgi, zatem łączny areal ziemi uprawnej wynosił 57,30 morgi. Pół wieku później (1754 rok) areal uprawny uległ znacznemu zwiększeniu, bo wynosił 288,61 morgi. Zatem ilość zasianej ziemi zwiększyła się aż o 80,15%. Tendencje wzrostowe potwierdziły się w 1789 roku, kiedy to w folwarkach obsiano 832,24 morgi. Jednak już w 1792 roku ilość obrobionej ziemi zmniejszyła się do 457,50 morgi, czyli o 45,08% w porównaniu z sytuacją z 1789 roku. Trzeba jednak pamiętać, że część dóbr przejął król. Z danych wynika, że paulini po przejęciu klucza brzeźnickiego rozwijali gospodarkę folwarczną, powiększając areal upraw. W 1792 roku odnotowano znaczny spadek arealu, co prawdopodobnie wynikało z klęski gradobicia, jaka dotknęła starostwa brzeźnickie i kłobuckie. Średni areal zagospodarowany we wszystkich folwarkach w starostwie brzeźnickim wynosił 408,94 morgi.

Warto też prześledzić stosunek arealu uprawianego w folwarkach do arealu chłopskiego, ale dane zachowały się jedynie dla 1789 roku. Wówczas to chłopci gospodarowali na 2142,60 morgi, a w folwarkach uprawiano 832,24 łanu. Zatem łączna powierzchnia ziemi uprawnej wynosiła w starostwie brzeźnickim 2974,80 morgi, a ziemia folwarczna stanowiła 27,98% całego arealu uprawnego.

Największy średni areal uprawny występował w folwarku Lisiniec w Wiewcu, Woli Wiewieckiej, a najmniejszy w Brudzicach, Borowej, Nowej Wsi oraz w Koponiskach (tabela 10). Z kolei największy areal zagospodarowywano w kluczu kłobuckim, brzeźnickim, wiewieckim, głoskowskim i Laski. Trzeba jednak pamiętać, że zaprezentowane dane mają charakter orientacyjny.

Areal poszczególnych kluczy w latach 1622—1793 wahał się między 70,66 a 1037,40 morgi, średnia dla kluczy jasnogórskich wynosiła 1266,63 morgi, a średnia na 1 folwark — 78,46 morgi.

62 J. SZPAK: *Sytuacja poddanych w dobrach paulińskich w województwie krakowskim u schyłku XVIII i na początku XIX wieku*. W: *Studia z dziejów wsi polskiej na przełomie XVIII i XIX wieku*. Red. T. KARGOL, B. PETRYSZAK, K. ŚLUSAREK. Kraków—Lwów 2015, s. 100—101.

Tabela 10. Areał ziemi uprawnej w folwarkach należących do klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1792

Folwark	Rok	Areał zasiewów [morgi]
Dobra fundacyjne		
Folwark Lisiniec	1792/1793	262,50
Średnia w folwarku Lisiniec	1792/1793	262,50
Dobra dokupione i darowane		
Folwark Konopiska	1622	30,94
Średnia w folwarku Konopiska	1622	30,94
Folwark Wiewiec	1637	318,95
Folwarki Wiewiec, Wola Wiewiecka	1647/1648	161,09
	1655	70,66
Folwarki Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice	1705	81,07
	1792/1793	412,50
Średnia w folwarkach klucza wiewieckiego	1637—1793	174,04
Średnia w kluczu Wiewiec	1637—1793	192,39
Folwarki Laski, Smardze, Nowa Wieś	1792/1793	112,50
Średnia w folwarkach w kluczu Laski	1792—1793	37,50
Średnia w kluczu Laski	1792—1793	112,50
Folwarki Brudzice, Borowa, Lgota	1719	78,69
	1757	96,19
Średnia w folwarkach w kluczu brudzickim	1719—1757	29,15
Średnia w kluczu Brudzice	1719—1757	87,44
Dobra zastawne		
Folwarki Głusków, Łętów, Stara Wola	1726	141,90
	1730	197,46
Średnia w folwarku w kluczu głuskowskim	1726—1730	113,12
Średnia w kluczu głuskowskim	1726—1730	169,68
Klucz kłobucki		
Folwarki Zagórze, Zakrzew, Łojki, Siatki	1642	197,38
Folwarki Zagórze, Zakrzów, Łojki, Biała, Walenczów, Huta, Grodzisko, wójtostwo w Zajęczkach	1659—1664	249,92

Folwarki Zagórze, Łobodno, Kocin, Ostrowy, Zakrzów, Świerce, Puchały, Walenczów, Huta	1766	362,40
	1783	657,30
	1789	1037,40
Średnia w folwarku w kluczu kłobuckim	1642—1789	119,26
Średnia w kluczu kłobuckim	1642—1789	500,88
Klucz brzeźnicki		
Folwarki Brzeźnica, Pajęczno, Dworszowice, Stara Brzeźnica, Dupice (Dubidze), Gajęcice, Wąsosze, Bętków (Bądków), Dębowiec	1705	57,30
Folwark Zakrzewo	1733	35,65
	1752	140,71
Folwarki Brzeźnica, Pajęczno, Dworszowice, Stara Brzeźnica, Dupice (Dubidze), Gajęcice, Wąsosze, Bętków (Bądków), Dębowiec	1754	288,61
Folwark Zakrzewo	1760	35,08
Folwarki Brzeźnica, Pajęczno, Dworszowice, Stara Brzeźnica, Dupice (Dubidze), Gajęcice, Wąsosze, Bętków (Bądków), Dębowiec	1789	832,24
	1792	457,50
Średnia w folwarku w kluczu brzeźnickim	1705—1792	63,69
Średnia w kluczu brzeźnickim	1705—1792	408,94
Areał uprawny we wszystkich dobrach jasnogórskich — 37 folwarków	1792—1793	2549,47
Średni areał uprawny w folwarku	1642—1792	78,46
Średni areał uprawny w kluczu	1642—1792	1266,63

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 419, s. 54—69; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16, 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 255—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57, 85; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 121—125; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164, 177, 196; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 11, 27—45, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 553—573, 611; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 168—169.

Na podstawie dotychczasowej literatury można porównać średni areal folwarków jasnogórskich z folwarkami z innych dóbr. Przypomnijmy, że średnio w folwarku należącym do klasztoru jasnogórskiego uprawiano 78,46 morgi. W dobrach biskupów krakowskich, w kluczu iłżeckim areal uprawny w XVII wieku wahał się między 210 a 251,40 morgi, a średnia wynosiła 234 morgi⁶³. Z kolei w zachodniej części Mazowsza plebani posiadali średnio 90—120 morg. Natomiast w środkowej i wschodniej części Mazowsza gospodarstwo plebańskie liczyło 30—60 morg⁶⁴. U schyłku XV wieku folwarki należące do klasztoru Cystersów w Mogile liczyły średnio 90—120 morg, a w XVI wieku 90—180 morg⁶⁵. Folwark szlachecki we wschodniej Wielkopolsce w pierwszej połowie XVII wieku liczył 60—180 morg, a w powiecie łęczyckim u schyłku XVIII wieku mieścił się w przedziale 120—300 morg, z tym że dominowały folwarki o powierzchni do 120 morg (68%). Natomiast u schyłku XVIII wieku folwark szlachecki liczył średnio 120 morg, a w zachodniej Małopolsce 180 morg. Folwarki magnackie od końca XVI do początku XIX stulecia liczyły 270—2610 morg, a średnia wynosiła 114—945 morg⁶⁶. W archidiakonacie sandomierskim w latach 1646—1766 średni areal gospodarstw plebańskich wynosił 142,50 morgi, ale areal wahał się między 30 a 660 morgami. Największy areal zanotowano w przypadku parafii w Koprzywnicy, gdzie jednocześnie funkcjonował klasztor cystersów. Nie wiadomo jednak, czy obie instytucje, parafia i klasztor, miały wspólny czy oddzielny areal. W 1727 roku areal w Koprzywnicy wynosił 420 morg, w latach 1747—1748 i 1764—1766 po 660 morg. Najczęściej parafie posiadały areal w wysokości 30—60 morg, ale najczęściej było zapisek dotyczących gospodarstw o powierzchni 180, 160 i 120 morg⁶⁷. W dobrach klasztoru Kanoników Regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu u schyłku XV wieku w jednym folwarku uprawiano średnio 415 morg⁶⁸. Natomiast w dobrach książąt zachodniopomorskich w XVI

63 J. MUSZYŃSKA: *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*. Kielce 2012, s. 203.

64 D. GŁÓWKA: *Inny pan. Chłopi w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVII—XVIII wieku*. W: *Dwór, plebania, rodzina chłopska. Szkice z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII wieku*. Red. M. ŚLUSARSKA. Warszawa 1998, s. 27.

65 M. ZDANEK: *Dochodowość majątku cystersów w Mogile w połowie XVI w. na podstawie inwentarza dóbr z lat 1560—1566*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 263—264.

66 L. ŻYTKOWICZ: *Następstwa ekonomiczne i społeczne niskich plonów zbóż w Polsce od połowy XVI do połowy XVIII wieku*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 34 (za rok 1973). Poznań [1973], s. 9—10, 12, 26.

67 W. KOWALSKI: *Uposażenie parafii archidiakonatu sandomierskiego w XV—XVIII wieku*. Kielce 1999, s. 131—140.

68 A. POBÓG-LENARTOWICZ: *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI w.* Opole 1994, s. 123—125.

i na początku XVII wieku areał folwarków wahał się: 15—600 mórg, ale najczęściej liczył 120—420 mórg⁶⁹. Widać zatem, że folwarki klasztoru jasnogórskiego były stosunkowo niewielkie. Mniejsze występowały tylko w parafiach archidiaconatu sandomierskiego oraz w dobrach ksiąząt Pomorza Zachodniego.

Wielkość areału zasiewów w folwarkach jasnogórskich ulegała wahaniom. Wynikało to zapewne z potrzeb, ale również z możliwości zagospodarowania danego areału. Wreszcie na ilość zasianej ziemi wpływały warunki naturalne, np. deszcze czy upały, które powodowały niskie plony i brak ziarna na zasiew, a nie zawsze można było dokupić ziarno. Warto również zauważyć, że na spadek areału ziemi uprawnej duży wpływ miały działania zbrojne toczone w regionie. Jednak areał ziemi uprawnej odbudowywano dosyć szybko. Świadczą o tym dane ze wsi fundacyjnych Grabówka i Kawodrza. W 1669 roku przemarsze wojsk oraz działania zbrojne spowodowały znaczne straty. W obu wsiach chłopi uprawiali jedynie 105 mórg, a w 1696 roku już 555 mórg⁷⁰. Natomiast w Częstochówce w ciągu XVII wieku odnotowywano stały wzrost areału ziemi uprawnej⁷¹.

1.2.2. Areał ziemi uprawnej w latach 1798—1864

Od 1798 roku klasztor jasnogórski dzierżawił dobra zwane kluczem lisinieckim. Areał zasiewów ulegał wówczas znacznym wahaniom. Najmniej wysiano w 1801 roku, a najwięcej w 1850/1851 roku (tabela 11). Od wiosny 1801 do wiosny 1838 roku zaobserwować można wzrost zasiewanego areału, ale w następnych latach jego wielkość znacznie się wahała. U schyłku lat 40. XIX wieku zaznaczył się ponownie spadek areału, ale w następnych latach zanotowano jego wzrost (1849—1851). Jednak już po 1851 roku ilość zagospodarowanej ziemi spadła. Świadczą o tym dane z 1864 roku. Średnio areał uprawny wynosił w dobrach lisinieckich 209,85 morgi, a na folwark przypadało średnio 206,65 morgi. W porównaniu z okresem wcześniejszym (do 1798 roku) widać wzrost zasianego średniego areału w folwarku (o 44,46%), a spadek średniego areału w poszczególnych kluczach wyniósł aż 85,57%.

69 B. WACHOWIAK: *Gospodarka folwarczna w domenach Księstwa Pomorskiego w XVI i na początku XVII wieku*. Warszawa 2005, s. 52.

70 AJG, sygn. 1253, s. 9; AJG, sygn. 1255, s. 21; F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Częstochowa 2002, s. 347, 350—353; APCz., TK, sygn. 5, s. 74; w 1631 roku w Kawodrzy uprawiano 12 łanów, czyli w 1696 roku wrócono do stanu sprzed 65 lat.

71 APCz., TK, sygn. 5, s. 74; F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793...*, s. 357—365; w 1631 roku w Częstochówce chłopi uprawiali 13,50 łanu, a w 1669 i 1696 roku 15 łanów.

Tabela 11. Areał ziemi uprawnej w kluczu Lisiniec w latach 1798—1864

Rok	Areał zasiewów [morgi]
1801 ^{a)}	70,47
1815	85,65
1817	139,20
1830/1831	139,20
1837/1838	231,43
1847/1848	170,54
1849/1850	249,98
1850/1851	681,35
1854/1855	193,19
1855/1856	199,10
1864/1865	148,26
Średni areał uprawny w folwarku 1801—1865	206,65
Średni areał uprawny w kluczu 1801—1865	209,85

a) Folwark Lisiniec i św. Barbara. W pozostałych wypadkach tylko folwark Lisiniec, ponieważ gospodarstwa połączono.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 258, s. 46—47; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 301, s. 1, 55, 369; AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 544, s. 433; B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy ziemniaków na ziemiach Środkowej Polski*. Łódź 1960, s. 75—81.

Jeżeli chodzi o stosunek ziemi folwarcznej do ziemi uprawianej przez chłopów w dobrach lisinieckich, to dostępne są dane jedynie z 1859 roku. Wówczas to folwark uprawiał 1504,50 morgi, a chłopci — 3409,20 morgi. Do tego trzeba doliczyć obszar zajęty pod kopalnię rudy — 21,10 morgi. Zatem klucz lisiniecki liczył łącznie 4934,80 morgi, z czego do folwarku należało 30,49% ziemi, przy czym dane te dotyczą nie tylko ziemi uprawianej, lecz całej powierzchni dóbr⁷².

72 AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38.

1.3. Areal całkowity dóbr jasnogórskich

1.3.1. Areal do 1798 roku

Ogólną powierzchnię dóbr w poszczególnych folwarkach można obliczyć na podstawie zasianego areалу, ale szacunki te mają charakter orientacyjny. Bazując na danych zawartych w tabeli 10, biorąc pod uwagę największy areal uprawiany w poszczególnych kluczach oraz zakładając, że nieużytki, łąki i pastwiska stanowiły 50% areálu ziemi uprawnej, ogólną maksymalną powierzchnię dóbr w poszczególnych kluczach można oszacować następująco: dobra fundacyjne, dokupione, darowane — co najmniej 600 mórg, klucz wiewiecki — 825 mórg, klucz Łaski — 225 mórg, klucz głoskowski — 394,92 morgi, klucz brudzicki — 192,38 morgi, starostwo kłobuckie — 2074,80 morgi, starostwo brzeźnickie — 1664,48 morgi. Łącznie zatem dobra klasztoru jasnogórskiego do 1798 roku to ok. 5976,58 morgi, czyli 199,22 łanów chełmińskich i 3346,90 ha⁷³. Trzeba jednak mieć na uwadze, że są to dane szacunkowe, brak jest bowiem wszystkich dokumentów gospodarczych, zatem areal dóbr jasnogórskich mógł być większy.

1.3.2. Areal w latach 1798—1864

W przypadku klucza lisinieckiego oraz dóbr należących bezpośrednio do klasztoru jasnogórskiego w latach 1798—1864 dostępne są w miarę pewne dane o ogólnej powierzchni dóbr z XIX wieku. W dniu 10 października 1823 roku prezes Komisji Województwa Kaliskiego wysłał pismo do przeora jasnogórskiego, w którym poinformował, że zgodnie z rozporządzeniem namiestnika Królestwa Polskiego należało przeprowadzić regulację miast narodowych, m.in. Nowej i Starej Częstochowy. W wyniku procesu regulacji klasztor jasnogórski stracił grunty o powierzchni 17,40 morgi, które przeznaczono na ulice i działki

73 Za punkt wyjścia do obliczeń przyjęto największy areal uprawianej ziemi, jaki odnotowano w źródłach, zob.: AJG, sygn. 544, s. 433; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 258—259; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 301, s. 1, 55, 369; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 258, s. 46—47; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 573, 611; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16; AJG, sygn. 2226, s. 63.

miejskie. Ponadto klasztor utracił 2 działki, na których wydobywano kamień (kamionka). Były one usytuowane pod Jasną Górą i niedaleko klasztoru pw. św. Barbary. Według paulinów klasztor jasnogórski stracił ok. 80 mórg, a straty finansowe szacowano na 3363,06 złp. Konwent żądał odszkodowania za utraconą ziemię, ale bezskutecznie. Sprawa ciągnęła się do 1853 roku, kiedy to paulini prosili o zmniejszenie czynszu dzierżawnego w zamian za utraconą ziemię. Jednak Rząd Gubernialny Warszawski zwlekał z decyzją i nie podjął jej do ukazu kasacyjnego w 1864 roku. Zatem łącznie klasztor jasnogórski utracił ziemię o powierzchni 97,40 morgi⁷⁴.

W 1858 roku grunty należące bezpośrednio (niebędące w dzierżawie) do klasztoru jasnogórskiego liczyły 50,70 morgi. Były to: ogrody przy ul. św. Barbary — 8,70 morgi, działka przy domu Blich — 21 mórg, działka leżąca przy klasztorze jasnogórskim — 21 mórg⁷⁵.

W 1859 roku folwark lisiniecki posiadał 1504,50 morgi. Jednak przeprowadzono wówczas regulację. W jej wyniku folwark lisiniecki utracił 194,40 morgi, a zatem dysponował 1310,10 morgi⁷⁶. Dodając do tej ilości ziemi areal znajdujący się bezpośrednio w posiadaniu klasztoru (50,70 morgi), otrzyma się areal całkowity wynoszący 1360,80 morgi.

W maju 1859 roku określono również kategorię ziemi folwarcznej w Lisińcu. Ziemi ornej było 788,40 morgi (60,17% całej powierzchni), ogrodów 9,30 morgi (0,73% całej powierzchni), łąk 189,60 morgi (14,47% całej powierzchni), pastwisk 322,80 morgi (24,63% całej powierzchni). Ziemię orną zakwalifikowano do klasy II i III, ziemię w ogrodach do klasy II, łąki zakwalifikowano do III i IV klasy, a pastwiska do klas I—III⁷⁷.

Opierając się na dotychczasowej literaturze, można dokonać porównania arealu innych gospodarstw klasztornych z arealem dóbr jasnogórskich. Sytuację ilustruje tabela 12. Za Leonidem Żytkowiczem przyjęto, że drobna własność ziemska liczyła do 150 mórg, średnia 300—1500 mórg, a wielka ponad 1500 mórg⁷⁸. Zatem dobra jasnogórskie należały do wielkiej własności ziemskiej.

Z tabeli 12 wynika, że dobra jasnogórskie do 1798 roku były mniejsze tylko od posiadłości opactw cysterskich w Henrykowie i Trzebnicy. Dobra konwentu jasnogórskiego były większe od dóbr pozostałych klasztorów. Zatem obszar dóbr jasnogórskich nie był co prawda największy wśród klasztorów działa-

74 AJG, sygn. 345, s. 11—12, 19, 28—29—31, 61—62; APCz., AMCz., sygn. 2, s. 1—12; APCz., AMCz., sygn. 24, s. 1—5.

75 APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 280—282, 297—300.

76 AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38.

77 Ibidem, s. 1—2, 55.

78 L. ŻYTKOWICZ: *Następstwa ekonomiczne i społeczne...*, s. 9—10, 26.

jących w Rzeczypospolitej i na ziemiach sąsiednich, ale z pewnością jednym z większych⁷⁹.

Tabela 12. Areał folwarczny w gospodarstwach klasztornych na obszarze Rzeczypospolitej i Śląska

Własność klasztorna	Areał [morgi]	WDJ	WDŁ
Klasztor Paulinów na Jasnej Górze do 1798 r.	5976,58	100,00	—
Klasztor Paulinów na Jasnej Górze w latach 1798—1864	1360,80	22,77	22,77
Opactwo Cystersów w Lubiążu na Śląsku w 1811 r.	2166,06 ^{a)}	36,24	159,17
Opactwo Cystersów w Rudach na Śląsku w 1811 r.	3162,00 ^{a)}	52,91	145,98
Opactwo Cystersów w Jemielnicy na Śląsku w 1811 r.	1071,00 ^{b)}	17,92	33,87
Opactwo Cystersów w Henrykowie na Śląsku w 1811 r.	57 585,90 ^{a)}	963,53	5376,83
Opactwo Cystersów w Trzebnicy na Śląsku w 1811 r.	47 220,00 ^{a)}	790,08	82,00
Opactwo Cystersów w Krzeszowie na Śląsku w 1811 r.	5357,10 ^{b)}	89,63	11,34
Opactwo Cystersów w Mogile w Małopolsce w połowie XVI w.	1200,00	20,08	22,40
Opactwo Kartuzów w Darłowie na Pomorzu po 1520 r.	570,00	9,54	47,50
Klasztor Kanoników Regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu pod koniec XV w.	4980,00	83,33	873,68

a) Tylko folwarki klasztoru — bez filii, kaplic i kapelanii.

b) Wszystkie folwarki, również te znajdujące się w filiach i kapelaniami.

Źródło: AJG, sygn. 419, s. 71—73; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 14, 16, 18, 26—27, 30—31, 35; AJG, sygn. 1202, s. 77—81; AJG, sygn. 1309, s. 58—60, 186—187; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664. Cz. 1...*, s. 572; *Lustracja województwa krakowskiego 1789. Cz. 2...*, s. 610, 613; AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 419, s. 54—69; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1130,

⁷⁹ Problem gospodarki klasztornej w Rzeczypospolitej wymaga dalszych dogłębnych badań. Przedstawione dane mają charakter orientacyjny.

s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16, 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 255—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57, 85; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 121—125; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164, 177, 196; AJG, sygn. 2226, s. 63; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 168—169; H. GRÜGER: *Leuebes. Zisterzienserabtei. W: Jahrbuch der Schlesischen Friedrichs-Wilhelms-Universität zu Breslau*. Bd. 22. Im auftrag der stiftung kulturwerk Schlesien. Hrsg. J.J. MENZEL. Würzburg/Main 1981, s. 12—16; IDEM: *Rauden. Zisterzienserabtei. W: Jahrbuch der Schlesischen...*, s. 39; IDEM: *Himmelwitz. Zisterzienserabtei. W: Jahrbuch der Schlesischen...*, s. 54—55; IDEM: *Heinrichau. Zisterzienserabtei. W: Jahrbuch der Schlesischen...* Bd. 23. Würzburg/Main 1982, s. 35—36; IDEM: *Trebnitz. Zisterzienserabtei. W: Jahrbuch der Schlesischen...* Bd. 23, s. 64—65; H. DZIURKA: *Krzeszów. W: Monasticon Cisterciense Poloniae. T. 2: Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich w dawnej Rzeczypospolitej*. Poznań 1999, s. 166; J. MUSZYŃSKA: *Gospodarka dworska w dobrach biskupstwa krakowskiego. Produkcja zbożowa w kluczu itzeckim w połowie XVII wieku. W: Folwark — wieś — latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku*. Red. J. MUSZYŃSKA, S. KAZUSEK, J. PIELAS. Kielce 2009, s. 203; B. WACHOWIAK: *Gospodarka folwarczna w domenach Księstwa Pomorskiego w XVI i na początku XVII wieku*. Warszawa 2005, s. 19, 32—33; M. ZDANEK: *Dochodowość majątku cystersów w Mogile w połowie XVI w. na podstawie inwentarza dóbr z lat 1560—1566. W: Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 258, 263—264; A. POBÓG-LENARTOWICZ: *Uposażenie i działalność gospodarza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI w.* Opole 1994, s. 123—125.

1.4. Zasiwy w dobrach klasztoru jasnogórskiego⁸⁰

1.4.1. Uwagi ogólne

W dobrach należących do klasztoru jasnogórskiego uprawiano żyto ozime i jare, pszenicę jarą i ozimą, jęczmień, owies (zimnotrawisty, skojarzony), specjalną odmianę owsa przeznaczonego na słody piwne (owies słodowy), tatarkę, groch, orkisz, proso, rzepak, konopie i len, ziemniaki, kapustę, brukiew, marchew, rzepę i buraki, a na łąkach zaś koniczynę i wykę⁸¹.

80 Problem wysiewów opracowano na podstawie źródeł zamieszczonych w przypisach do tabel 13 i 15. Wszystkie inne poruszane problemy opatrzone oddzielnymi przypisami.

81 AJG, sygn. 544, s. 433; AJG, sygn. 712, s. 28—36, 37, 91—92; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 258—259; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 305, s. 105—114; AJG, sygn. 301, s. 1, 55, 369; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91,

Przygotowania do zasiewów obejmowały nawożenie, orkę i bronowanie. Orano w wąskie zagony, co utrudniało zbiór zbóż, zachwaszczało plony i powodowało ok. 20% strat w areale⁸². Ciężką ziemię orano pługiem, a lżejszą sochą⁸³. Orano 6—12 zagonów 4 razy dla ozimin i 2 razy dla zbóż jarych. Część pola — po zbożach jarych — przeznaczona na ugór była orana późną jesienią. Wcześniej orano pola po oziminach, które miały być obsiane zbożami jarymi. Starano się również przyorywać obornik. Poza tym orano pola najdalsze, tak aby łąki były najbliżej folwarku. Wczesną wiosną dokonywano ponownej orki, ale nie zawsze. Czasem bowiem wczesna zima uniemożliwiła pierwszą orkę lub późna wiosna powodowała opóźnienie prac. Czasem też czekano z orką aż do maja lub nawet czerwca. W ten sposób zapewniano sobie pastwiska. Następnie bronowano pole lub radlono, a niekiedy po tej pracy ponownie dokonywano orki, tym razem w poprzek pola. Terminy tych prac zależały od warunków naturalnych, ale również od możliwości ich wykonania, czyli od liczby rąk do pracy. Orka pod jarzynę wyglądała bardzo podobnie, tylko prowadzono ją w innym czasie. Po żniwach najpierw wypasano bydło na rżysku, a następnie w październiku lub na początku listopada dokonywano podorywki. Wiosną ponownie orano lub radlono, a jeżeli była możliwość, powtarzano tę czynność trzeci raz. Uprawa lnu lub konopi była bardzo staranna. Jesienią wywożono obornik, a następnie wykonywano 3—4 orki. Często jednak rośliny te uprawiano w ogrodach, a nie na polach⁸⁴. Pola ugorowane na oziminy przygotowywano pod zasiew do 24 czerwca. Natomiast pola po zbiorze zbóż jarych przeznaczano pod ugory, którymi pozostawały do jesieni następnego roku⁸⁵.

Nawożenie było niewystarczające, ponieważ hodowlę prowadzono na niewielką skalę, przez co i nie dostarczała odpowiedniej ilości nawozu. Zwierzęta znaczną część roku pozostawały poza oborą, a w zimie karmiono je słabo, dlatego były one zdecydowanie mniejsze od współczesnych. Brakowało też słomy na podściółkę. Obornik uzyskany z jednej sztuki wystarczył do nawożenia zaledwie 0,50 morgi gruntu⁸⁶.

122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 258, s. 46—47; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 57, 175, 177—181.

82 J. TOPOLSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach...*, s. 76—77.

83 C. NONIEWICZ: *Historia gospodarcza ziem...*, s. 12—14.

84 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*. Warszawa 1958, s. 124—129.

85 *Instrukcja dla folwarku Księżopól w Lubelskiem z 1751 r. W: Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 2. Wyd. B. BARANOWSKI, J. BARTYŚ, T. SOBCZAK. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 9—12.

86 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 123—124.

Siew prowadzono pieszo, z płachty⁸⁷. Do siewu wybierano zawsze najlepsze ziarno, najczęściej z poprzedniego roku, które omłócono wiosną. Zasiewy ozime wykonywano od końca sierpnia do października, a czasem do początku listopada. Natomiast zasiewy zbóż jarych wykonywano od końca kwietnia do czerwca. Najpóźniej zasiewano tatarkę⁸⁸. Siew na glebach słabych był rzadki, a na lepszych gęstszy. Po siewie ziarno bronowano lub przyorywano. Ziarno było jednak bardzo zanieczyszczone, co zmniejszało plony⁸⁹.

1.4.2. Wysiewy do 1798 roku

Dobra fundacyjne, dokupione i darowane

W 1622 roku w folwarku w Konopiskach (tabela 13) zasiewano tylko żyto i pszenicę, ze zdecydowaną przewagą tego pierwszego. Jednak w spisie najprawdopodobniej uwzględniono jedynie wysiewy ozimin, więc obraz jest niepełny.

W kluczu wiewieckim dominowała uprawa żyta, pszenicy, owsa, jęczmienia i tatarski (tabela 13). W latach 1637—1655 najczęściej wysiewano tu tatarski (25,20% zasiewów), następnie żyta (27,71%), owsa (38,16%) i jęczmienia (5,22%). Niewiele uprawiano pszenicy (3,49%) i grochu (0,22%). W 1647/1648 roku w Wiewcu dominowały wysiewy żyta, owsa i tatarski, a w Woli Wiewieckiej — tatarski, żyta, jęczmienia i owsa. W folwarku wiewieckim wysiewy były zdecydowanie większe niż w Woli Wiewieckiej (o 47,40%). W XVIII wieku w kluczu wiewieckim dominowały zasiewy owsa (40,75% wszystkich zasiewów), tatarski (33,72%) i żyta (12,73%). Więcej wysiewano żyta ozimego niż jarego. W 1705 roku w folwarku w Krzywanicach wysiewano dwa rodzaje owsa: zimnotrawisty i skojarzony. W 1647/1648 roku w Wiewcu zasiewano łącznie 365 k. zboża, co stanowiło 67,84% całego wysiewu w kluczu, a w Woli Wiewieckiej wysiano 173 k., czyli 32,16% całego wysiewu w kluczu. Zachowane dane z 1655 roku dotyczą tylko folwarku w Wiewcu. Zasiano wówczas łącznie 232,25 k. W 1705 roku najczęściej wysiano w Wiewcu (216,00 k., 63,20%), a następnie w Krzywanicach (65,25 k., 19,09%) i Woli Wiewieckiej (60,50 k., 17,71%).

Wartość wysiewu można orientacyjnie określić na podstawie cen obowiązujących w Lublinie. W 1647 roku wysiano owies o wartości 265,15 złp, a w 1655 roku

87 C. NONIEWICZ: *Historia gospodarcza ziem...*, s. 12—14.

88 W. SZCZYGIELSKI: *Produkcja rolnicza gospodarstwa w Wieluńskim...*, s. 102—103; *Instrukcja dla administratora folwarku Tworczyków z 1763 r. Lubelskie*. W: *Instrukcje gospodarcze dla dóbr...* T. 2, s. 12—18; B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 136—138.

89 AJG, sygn. 712, s. 89, 91—92; B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 136—138.

wartość wszystkich wysiewów wynosiła 453,14 złp (1 k. owsa — 1,25 złp, 1 k. żyta — 4,15 złp, 1 k. pszenicy — 5,27 złp, 1 k. grochu — 5,10 złp, 1 k. tataraki — 2,20 złp)⁹⁰.

W kluczu brudzickim najwięcej wysiewano żyta (41,93% wszystkich zasiewów), owsa (26,49%), tataraki (20,70%), a dalej jęczmienia (8,74%), grochu (0,98%), pszenicy (0,49%), konopi (0,31%), siemienia lnianego (0,13%), lnu (0,09%) oraz prosa i rzepiku (0,07%). Wysiewano przede wszystkim żyto ozieme, natomiast żyto jare nie odgrywało większej roli. W folwarkach brudzickim i lgockim dominowały wysiewy żyta, owsa i tataraki. W 1757 roku w folwarku w Brudzicach wysiano 214,25 k., co stanowiło 67,37% całego wysiewu. Natomiast w Lgocie zasiano 103,75 k., czyli 32,63% wszystkich wysiewów. Na podstawie cen lubelskich można określić wartość wysiewów owsa w kluczu brudzickim w 1757 roku na 372,12 złp⁹¹.

Dobra zastawne

W 1724 roku we wsi Rembielice wysiewano spore ilości żyta i pszenicy oziemej — 68,20 k. (tabela 13). Niestety nie wiadomo, jaka była pozostała ilość wysianych zbóż. Jednak dane te świadczą o dużym znaczeniu tych dwóch roślin w folwarku⁹².

W kluczu głóskowskim dominowały wysiewy żyta, owsa, jęczmienia, pszenicy jarej, prosa oraz grochu (tabela 13). Najwięcej zasiewano w folwarku głóskowskim (328,25 k., 69,11%), następnie łętowskim (91,75 k., 19,32%) i starowolskim (54 k., 11,57%). W Głóskowie wysiewy żyta były zdecydowanie najwyższe, natomiast w Łętowie dominowały zasiewy owsa, żyta i jęczmienia, a w Starej Woli żyta i owsa. Wartość wysiewów w dobrach Głósków można szacować na ok. 3000 złp (1 k. żyta — 7 złp, 1 k. pszenicy — 10 złp, 1 k. owsa — 5 złp, 1 k. grochu — 8 złp)⁹³.

W 1733 roku wieś Zakrzewo jako zastaw trafiła w posiadanie konwentu jasnogórskiego. W momencie przejścia wsi przez klasztor w 1733 roku zasiewano łącznie 108,75 k. (tabela 13). Wówczas najwięcej siano żyta, owsa i tataraki. Warto jednak zauważyć, że stopniowo ilość zasiewów spadała (w porównaniu ze stanem z 1733 roku — o 4,95% w 1752 roku i o 9,43% w 1760 roku). Jednocześnie zwiększała się liczba wysiewanych na polach roślin (w 1733 roku 6 gatunków,

90 W. ADAMCZYK: *Ceny w Lublinie od końca XVI do końca XVIII wieku*. Lwów 1935, s. 68—71; dane z 1647 roku dotyczą tylko cen owsa, ponieważ w pracy W. Adamczyka brak cen innych zbóż.

91 Ibidem, s. 68—71.

92 AJG, sygn. 1008, s. 51.

93 AJG, sygn. 305, s. 3—8; AJG, sygn. 537, s. 1125.

w 1752 i 1760 roku 9 gatunków). Wartość wysiewów w Zakrzewie w 1760 roku wynosiła 337,04 złp⁹⁴.

Starostwo kłobuckie

W 1642 roku i w latach 1659—1664 w folwarkach starostwa kłobuckiego przeważała uprawa żyta, owsa i tataraki (tabela 13). W porównaniu z latami 1642 i 1659—1664 jednak zasiewy zmalały. Wynikało to ze zniszczeń z czasów potopu szwedzkiego (spadek o 49 k.). Na przełomie lat 50. XVII wieku ilość zasianego żyta i jęczmienia wzrosła, a pszenicy, owsa i grochu zmalała.

W latach 1766—1789 najczęściej wysiewano żyta (34,88% zasiewów), owsa (32,46% zasiewów), tataraki (24,44% zasiewów) i jęczmienia (6,24% zasiewów). Na uwagę zasługuje również fakt, że więcej wysiewano grochu (0,88% zasiewów) niż pszenicy (0,82% zasiewów). Pozostałe uprawy nie odgrywały znaczącej roli i stanowiły łącznie 0,24% zasiewów. Oprócz czterech podstawowych zbóż (żyto ozime i jare, pszenica, jęczmień, owies) wysiewano tatarkę, groch, proso, konopie i len. Ponadto w ogrodach wysiewano i sadzono: kapustę, marchew, cebulę, ogórki, buraki, sałatę, pietruszkę, pasternak, rzepę, buraki ćwikłowe, soczewicę i ziemniaki, które uprawiano w 1792 roku w folwarku w Ostrowach (wysadzono 2,10 morgi) i w Puchałach (wysadzono 0,90 morgi).

Wartość wysiewów w starostwie kłobuckim według lustracji z lat 1659—1664 wynosiła łącznie 1017 złp (żyto — 686 złp, pszenica — 22,10 złp, jęczmień — 84 złp, owies — 101 złp, tataraka — 88 złp, groch — 36 złp)⁹⁵. W 1766 roku wartość wysiewów sięgała 28 283 złp (1 k. żyta — 25 złp, 1 k. pszenicy — 25 złp, 1 k. jęczmienia — 20 złp, 1 k. owsa — 8 złp, 1 k. tataraki — 14 złp)⁹⁶, w 1783 roku wysiewy warte były ponad 10 252,29 złp (1 k. żyta — 6 złp, 1 k. tataraki — 5 złp, 1 k. owsa — 3 złp)⁹⁷, a w 1789 roku wartość wysiewów w starostwie kłobuckim wynosiła 15 060,22 złp (1 k. żyta — 6 złp, 1 k. pszenicy — 8 złp, 1 k. jęczmienia — 5 złp, 1 k. owsa — 3 złp, 1 k. tataraki — 4 złp, 1 k. grochu — 6 złp, 1 k. prosa — 7 złp, 1 k. konopi — 6 złp)⁹⁸.

94 W. ADAMCZYK: *Ceny w Lublinie od końca...*, s. 68—71; wieś Zakrzewo znalazła się w posiadaniu klasztoru jasnogórskiego jako zastaw za pożyczkę, ale ponieważ dłużnicy nie zwrócili pożyczonej kwoty, wieś pozostała w rękach paulinów do 1798 roku, por. rozdział 1 części I.

95 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 26—42, 48—55.

96 AJG, sygn. 425, s. 27.

97 AJG, sygn. 407, s. 3—4.

98 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 574.

Starostwo brzeźnickie

W dobrach starostwa brzeźnickiego w latach 1705, 1754 i 1789 wysiewano najwięcej żyta, tatarski i owsa (tabela 13). Wysiewy żyta stanowiły 35,91%, owsa 33,76%, tatarski 20,16%, a jęczmienia 7,67% wszystkich zasiewów. Uprawa tych czterech zbóż stanowiła aż 97,50% wszystkich zasiewów. Warto też zauważyć, że nieco więcej wysiewano grochu (0,86%) niż pszenicy (0,79%). Struktura zasiewów w pozostałych uprawach wyglądała następująco: konopie 0,41%, len 0,36%, proso 0,07% i rzepak 0,01% zasiewów.

W dobrach brzeźnickich prowadzono również uprawy ogrodowe. W 1754 roku w 7 ogrodach uprawiano kapustę (45 zagonów), marchew (21 zagonów), len (46 zagonów), groch biały (11 zagonów), pasternak (8 zagonów), czarnuszkę (2 zagonów), rzepak (3 łany), konopie (53 zagonów), mak biały (17 zagonów), pietruszkę (ponad 6 zagonów), proso (16 zagonów), ćwikłę (1 zagon), cebulę, anyżek, buraki i ogórki. W folwarku w Dworszowicach uprawiano 3 ogrody, w Starej Brzeźnicy, Gajęcicach, Pajęcznie i Wąsoszy po jednym ogrodzie. Areał ogrodów wynosił ok. 229 zagonów⁹⁹.

Wartość wysiewów w kluczu brzeźnickim w 1789 roku wynosiła co najmniej 12 093,15 złp (ceny za 1 k.: żyto — 6 złp, pszenica — 8 złp, jęczmień — 5 złp, owies — 3 złp, tatarska — 4 złp, groch — 6 złp, proso — 7 złp, konopie — 6 złp)¹⁰⁰.

Tabela 13. Struktura wysiewów w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1798

Uprawa	Wysiewy [korce]	Odsetek
Folwark Konopiska 1622 r.		
Żyto ozime	66,00	94,29
Pszenica	4,00	5,71
Ogółem	70,00	100,00
Folwark Wiewiec 1637 r.		
Żyto ozime	234,00	23,08
Żyto jare	4,00	0,39
Pszenica	14,00	1,38
Jęczmień	38,00	3,75
Owies	398,00	39,25

99 AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32.

100 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 574.

cd. tab. 13

Uprawa	Wysiewy [korce]	Odsetek
Cd. folwark Wiewiec 1637 r.		
Tatarka	326,00	32,15
Ogółem	1014,00	100,00
Folwarki Wiewiec i Wola Wiewiecka 1647/1648 r.		
Żyto ozime	177,50	32,99
Żyto jare	28,25	5,25
Pszenica	38,50	7,16
Jęczmień	39,75	7,39
Owies	117,50	21,84
Tatarka	136,50	25,37
Ogółem	538,00	100,00
Folwark Wiewiec 1655 r.		
Żyto jare	4,00	1,72
Pszenica	8,25	3,55
Jęczmień	19,00	8,18
Owies	192,00	82,67
Tatarka	4,75	2,05
Groch	4,25	1,83
Ogółem	232,25	100,00
Folwarki Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice 1705 r.		
Żyto ozime	43,50	12,73
Pszenica	6,25	1,83
Jęczmień	29,75	8,71
Owies	139,25	40,75
Tatarka	115,25	33,72
Groch	7,75	2,27
Ogółem	341,75	100,00
Folwark Brudzice 1719 r.		
Żyto ozime	102,00	42,11
Żyto jare	5,25	2,17

Pszenica	1,25	0,52
Jęczmień	14,00	5,78
Owies	75,00	30,96
Tatarka	42,50	17,54
Groch	1,25	0,52
Siemię lniane	0,75	0,31
Rzepak	0,25	0,10
Ogółem	242,25	100,00
Folwarki Brudzice i Lgota 1757 r.		
Żyto ozime	126,25	39,70
Żyto jare	1,50	0,47
Pszenica jara	1,50	0,47
Jęczmień	35,00	11,00
Owies	73,50	23,11
Tatarka	73,50	23,11
Groch	4,25	1,34
Proso	0,25	0,08
Konopie	1,75	0,55
Len	0,50	0,16
Ogółem	318,00	99,99
Folwarki Głusków, Łętownia, Stara Wola 1730 r.		
Żyto ozime	341,00	71,94
Pszenica jara	8,25	1,74
Jęczmień	41,50	8,76
Owies	78,00	16,46
Groch	5,00	1,05
Proso	0,25	0,05
Ogółem	474,00	100,00
Folwark Zakrzewo 1733 r.		
Żyto ozime	40,00	36,78
Żyto jare	3,00	2,76
Jęczmień	10,00	9,20

cd. tab. 13

Uprawa	Wysiewy [korce]	Odsetek
Cd. folwark Zakrzewo 1733 r.		
Owies	37,50	34,48
Tatarka	17,25	15,86
Groch	1,00	0,92
Ogółem	108,75	100,00
Folwark Zakrzewo 1752 r.		
Żyto ozime	45,00	43,48
Pszenica jara	0,75	0,72
Jęczmień	6,00	5,80
Owies	24,75	23,91
Tatarka	25,25	24,40
Groch	0,75	0,72
Proso	0,25	0,24
Konopie	0,25	0,24
Len	0,50	0,48
Ogółem	103,50	99,99
Folwark Zakrzewo 1760 r.		
Żyto ozime	44,00	44,90
Pszenica	1,00	1,02
Jęczmień	7,00	7,14
Owies	29,50	30,10
Tatarka	14,75	15,05
Groch	1,00	1,02
Proso	0,25	0,26
Konopie	0,25	0,26
Len	0,25	0,26
Ogółem	98,00	100,01

Klucz kłobucki 1642 r. folwarki: Zagórze, Zakrzew, Łojki, Siatki		
Żyto ozime	266,00	46,58
Pszenica	12,00	2,10
Jęczmień	22,00	3,85
Owies	196,00	34,33
Tatarka	60,00	10,51
Groch	15,00	2,63
Ogółem	571,00	100,00
Klucz kłobucki 1659—1664 folwarki: Zagórze, Zakrzew, Łojki, Biała, Walenczów, Huta, Grodzisko, wójtostwo w Zajęczkach		
Żyto ozime	291,00	55,75
Żyto jare	3,00	0,57
Pszenica	7,00	1,34
Jęczmień	42,00	8,06
Owies	101,00	19,35
Tatarka	66,00	12,64
Groch	12,00	2,30
Ogółem	522,00	100,01
Klucz kłobucki 1766 r. folwarki: Zagórze, Łobodne, Kocin, Ostrowy, Zakrzów, Świerce, Puchały, Walenczów, Huta		
Żyto ozime	309,50	15,02
Żyto jare	27,75	1,35
Pszenica	24,25	1,18
Jęczmień	158,00	7,67
Owies	816,00	39,60
Tatarka	682,75	33,13
Groch	32,75	1,59
Konopie	6,50	0,32
Len	2,75	0,13
Proso	0,50	0,02
Ogółem	2060,75	100,01

cd. tab. 13

Uprawa	Wysiewy [korce]	Odsetek
Klucz kłobucki 1783 r.		
folwarki: Zagórze, Łobodne, Kocin, Ostrowy, Zakrzów, Świerce, Puchały, Walenczów, Huta		
Żyto ozime	987,25	46,98
Pszenica	13,00	0,62
Jęczmień	86,25	4,10
Owies	541,25	25,76
Tatarka	463,75	22,07
Groch	10,00	0,47
Ogółem	2101,50	100,00
Klucz kłobucki 1789 r.		
folwarki: Zagórze, Łobodne, Kocin, Ostrowy, Zakrzów, Świerce, Puchały, Walenczów, Huta		
Żyto ozime	1276,50	38,73
Pszenica	24,50	0,74
Jęczmień	221,50	6,72
Owies	1063,75	32,28
Tatarka	676,50	20,53
Groch	23,25	0,71
Konopie	5,00	0,15
Proso	4,50	0,14
Ogółem	3295,50	100,00
Klucz brzeźnicki 1705 r.		
folwarki: Dworszowice, Kruplin, Gajęcice, Dupice, Stara Brzeźnica, Pajęczno, Wąsosz, Dębowiec, Zakrzewo		
Żyto ozime	75,00	40,16
Pszenica jara	1,00	0,54
Jęczmień	15,00	8,03
Owies	52,75	28,25
Tatarka	39,00	20,88
Groch	3,00	1,61
Konopie	0,75	0,40
Len	0,25	0,13
Ogółem	186,75	100,00

Klucz brzeźnicki 1754 r.		
folwarki: Dworszowice, Kruplin, Gajęcice, Dupice, Stara Brzeźnica, Pajęczno, Wąsosz, Dębowiec, Zakrzewo		
Żyto ozime	352,75	33,74
Żyto jare	15,75	1,51
Pszenica jara	9,00	0,86
Jęczmień	100,50	9,61
Owies	324,50	31,04
Tatarka	228,00	21,81
Groch	7,50	0,72
Proso	0,25	0,02
Konopie	5,00	0,48
Len	2,00	0,19
Rzepak	0,25	0,02
Ogółem	1045,50	100,00
Klucz brzeźnicki 1789 r.		
folwarki: Dworszowice, Kruplin, Gajęcice, Dupice, Stara Brzeźnica, Pajęczno, Wąsosz, Dębowiec, Zakrzewo		
Żyto ozime	969,00	35,85
Pszenica	21,25	0,79
Jęczmień	186,25	6,89
Owies	951,00	35,19
Tatarka	526,25	19,47
Groch	23,25	0,86
Proso	2,50	0,09
Konopie	10,75	0,40
Len	12,00	0,44
Rzepak	0,50	0,02
Ogółem	2702,75	100,00
Średnie wysiewy w dobrach jasnogórskich 1622—1789		
Żyto ozime	529,00	49,57
Żyto jare	5,50	0,52
Pszenica	10,50	0,98
Jęczmień	56,50	5,29

cd. tab. 13

Uprawa	Wysiewy [korce]	Odsetek
Cd. średnie wysiewy w dobrach jasnogórskich 1622—1789		
Owies	274,25	25,70
Tatarka	184,00	17,24
Groch	5,25	0,49
Proso	0,50	0,05
Konopie	1,00	0,09
Len	0,75	0,07
Ogółem	1067,25	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 544, APP, t. 15, s. 433; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 258—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 11, 27—45, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 573, 611.

Wartość wysiewów w dobrach jasnogórskich ilustruje tabela 14. Średnio wysiewy kosztowały 7113,02 złp, trzeba jednak pamiętać o inflacji, która powodowała spadek wartości pieniądza.

Średnie wysiewy we wszystkich dobrach jasnogórskich wynosiły 1067,30 k. rocznie. Najwięcej wysiewano żyta, owsa i tatarki. Pewną rolę odgrywał również jęczmień, natomiast pozostałe gatunki roślin pełniły funkcję uzupełniającą.

Można również porównać strukturę wysiewów w dobrach jasnogórskich z wysiewami we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku. Według Bohdana Baranowskiego zasiewy folwarczne kształtowały się następująco: żyto ozime — 43,5% areалу, żyto jare — 2,7%, pszenica — 9,2%, owies — 20,9%, jęczmień — 16,5%, tatarka — 1,6%, groch — 2,7%, proso — 1,2%, rzepak i rzepik — 0,3%, len, konopie, rzepa, kapusta, wyka, inne — 1,4% areалу¹⁰¹. Widać zatem, że w dobrach jasnogórskich wysiewano więcej żyta ozimego, owsa i tatarki. Natomiast w dobrach paulińskich mniej wysiewano żyta jarego, pszenicy, jęczmienia, grochu, prosa i rzepaku. Dla pozostałych upraw nie można dokonać porównania z powodu braku danych dotyczących dóbr jasnogórskich.

101 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 132, 135.

Tabela 14. Wartość wysiewów w dobrach klasztoru jasnogórskiego
w latach 1647—1789

Dobra	Rok	Kwota [złp, gr]
Klucz Wiewiec	1647 ^{a)}	265,15
	1655	453,14
Klucz Głusków	1730	3 000,00
Klucz Brudzice	1757 ^{a)}	372,12
Folwark Zakrzewo	1760	337,04
Starostwo kłobuckie	1659—1664	1017,00
	1766	28 283,00
	1783	10 252,29
	1789	15 060,22
Starostwo brzeźnickie	1789	12 093,15
Średnia	1647—1789	7 113,02

a) Tylko wartość owsa.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 305, s. 3—8; AJG, sygn. 407, s. 3—4; AJG, sygn. 425, s. 27; AJG, sygn. 537, s. 1125; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 26—42, 48—55, 574; W. ADAMCZYK: *Ceny w Lublinie od końca XVI do końca XVIII wieku*. Lwów 1935, s. 68—71.

1.4.3. Wysiewy w latach 1798—1864

W XIX wieku w kluczu lisinieckim jęczmień wysiewano w kwietniu, owies w kwietniu i maju, proso w maju, groch w kwietniu, buraki ćwikłowe na przełomie maja i czerwca, koniczynę i wykę zasiewano w maju, wtedy też wysadzano ziemniaki. Z kolei oziminy zaczynano wysiewać już w sierpniu, a kończono na początku października. Natomiast żyto ozime wysiewano w terminie 23 sierpnia—12 października, a pszenicę ozimą na początku października¹⁰².

W dobrach lisinieckich dużą rolę odgrywała uprawa ziemniaków, które stanowiły 10,58% wszystkich wysadzanych roślin (tabela 15). Ziemniaki uprawiano na glebach lekkich lub średnich¹⁰³, a takie gleby dominowały w dobrach jasnogórskich. Przestrzegano przed sadzeniem na glebach ciężkich i podmokłych. Jednak dobra

102 AJG, sygn. 258, s. 46—47; AJG, sygn. 712, s. 89, 91—92.

103 H. MADUROWICZ-URBAŃSKA: *Gospodarstwo folwarczne w dobrach...*, s. 40—41; H. MADUROWICZ: *Próba rejonizacji gospodarczej...*, s. 72.

lisinieckie w połowie XIX wieku były już zmeliorowane, dlatego też zwiększała się ilość wysadzonych ziemniaków¹⁰⁴.

Już na początku XIX wieku pola przeznaczone na ziemniaki nawożono obornikiem pod koniec zimy lub wczesną wiosną. Norma nawożenia była jednak nadal niedostateczna, na co ogromny wpływ miała niewielka liczba zwierząt hodowanych w folwarkach. Starano się dokonywać głębokiej orki, ale w pierwszej połowie XIX wieku brakowało ciężkich pługów, dlatego też wykonywano podwójną orkę: głębszą na jesieni i płytszą wiosną¹⁰⁵.

Do upowszechnienia się uprawy ziemniaków przyczyniły się warunki glebowe. Tam, gdzie ziemie były lekkie, tam ziemniaków wysadzano więcej. Duży wpływ na rozpowszechnienie się uprawy ziemniaków miała też klęska nieurodzaju zboża w latach 1816—1817. Wówczas okazało się, że można wyżywić rodzinę i zwierzęta ziemniakami¹⁰⁶.

W kluczu Lisiniec dominowały zasiewy żyta (27,25% wszystkich zasiewów), pszenicy (27,07%), owsa (21,16%), ziemniaków (10,58%) i jęczmienia (7,89%). Pozostałe uprawy odgrywały rolę pomocniczą i uzupełniającą. Były to: groch (2,95%), tataraka (2,85%), konopie (0,07%), proso (0,06%), len (0,05%), rzepak (0,03%) oraz koniczyna i wyka (po 0,02%). Warto zauważyć, że w 1864 roku w ogóle zrezygnowano z wysiewu żyta. Ciekawa sytuacja występowała w przypadku uprawy ziemniaków. Otóż pojawiły się one w 1815 roku, aby następnie zniknąć od 1817 roku aż do 1850 roku. Jednak w następnym latach ziemniaków wysadzano dużo, a ich ilość zwiększała się. W 1850 roku stanowiły one 12,64% wszystkich zasiewów, a w 1865 roku już 46,13%. Widoczne są również wahania w ogólnej liczbie wysianych zbóż i wysadzonych ziemniaków. Spadek odnotowano w latach 1830/1831, 1848/1849, a także w latach 1854—1864, co było wynikiem ogólnego kryzysu w Królestwie Polskim.

W dobrach lisinieckich średnio wysiewano 584 k. wszystkich roślin w ciągu roku. Największe znaczenie miała uprawa żyta, owsa, ziemniaków i jęczmienia. Było to zgodne z ogólnymi tendencjami panującymi w Królestwie Polskim, z tym jednak, że w dobrach klasztoru jasnogórskiego na trzecim miejscu znalazły się ziemniaki, a nie jęczmień. W czasie zarazy ziemniaczanej w latach 1845—1855 ziemniaki próbowano zastąpić grochem, którego areał upraw na obszarze Królestwa Polskiego zwiększał się. Natomiast w dobrach jasnogórskich w uprawie grochu występowały tendencje spadkowe¹⁰⁷.

104 AJG, sygn. 260, s. 67—68; B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy...*, s. 75—81.

105 B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy...*, s. 75—81.

106 Ibidem, s. 48, 52.

107 I. KOSTROWICKA: *Produkcja roślinna w Królestwie Polskim (1815—1864)...*, s. 55—56, 60, 64—67.

Tabela 15. Struktura wysiewów w folwarku Lisiniec
w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1798—1864

Uprawa	Wysiewy [korce]	Odsetek
1801 r.		
Żyto ozime	93,75	44,43
Pszenica	3,25	1,54
Jęczmień	22,50	10,66
Owies	55,00	26,07
Tatarka	33,75	16,00
Groch	2,50	1,18
Proso	0,25	0,12
Ogółem	211,00	100,00
1815 r.		
Żyto ozime	20,75	7,65
Pszenica	15,00	5,53
Jęczmień	45,00	16,59
Owies	151,00	55,67
Groch	8,25	3,04
Ziemniaki	31,25	11,52
Ogółem	271,25	100,00
1817 r.		
Żyto ozime	120,75	30,42
Żyto jare	14,50	3,65
Pszenica	14,50	3,65
Jęczmień	39,25	9,89
Owies	168,50	42,44
Tatarka	25,75	6,49
Groch	11,75	2,96
Proso	0,50	0,13
Konopie	0,75	0,19
Len	0,50	0,13
Rzepak	0,25	0,06
Ogółem	397,00	100,00

cd. tab. 15

Uprawa	Wysiewy [korce]	Odsetek
1830/1831 r.		
Żyto ozime	206,75	59,50
Żyto jare	1,00	0,29
Pszenica	24,50	7,05
Jęczmień	43,25	12,45
Owies	24,25	7,05
Tatarka	10,50	3,02
Groch	32,00	9,21
Proso	2,00	0,59
Len	1,00	0,29
Konopie	1,25	0,36
Rzepak	1,00	0,29
Ogółem	347,50	100,00
1837/1838 r.		
Żyto ozime	230,00	37,72
Pszenica	31,50	5,17
Jęczmień	86,25	14,15
Owies	236,00	38,70
Groch	24,50	4,02
Konopie	1,00	0,16
Koniczyna	0,50	0,08
Ogółem	609,75	100,00
1848/1849 r.		
Żyto ozime	131,00	26,19
Żyto jare	24,00	4,80
Pszenica	30,00	6,00
Jęczmień	41,75	8,35
Owies	211,50	42,28
Tatarka	26,75	5,35
Groch	34,00	6,80

Koniczyna	0,75	0,15
Rzepak	0,50	0,10
Ogółem	500,25	100,02
1849/1850 r.		
Żyto ozime	181,75	25,16
Żyto jare	32,50	4,50
Pszenica	25,75	3,57
Jęczmień	180,75	25,03
Owies	225,50	31,22
Tatarka	43,00	5,95
Groch	32,00	4,43
Rzepak	1,00	0,14
Ogółem	722,25	100,00
1850/1851 r.		
Żyto ozime	200,00	12,59
Żyto jare	825,00	51,94
Pszenica	6,00	0,38
Jęczmień	45,50	2,86
Owies	208,50	13,13
Tatarka	71,00	4,47
Ziemniaki	200,75	12,64
Groch	30,00	1,89
Proso	1,25	0,08
Rzepak	0,25	0,02
Ogółem	1588,25	100,00
1854/1855 r.		
Żyto ozime	130,25	20,68
Pszenica	30,25	4,80
Jęczmień	22,00	3,49
Owies	187,00	29,69
Tatarka	14,00	2,22
Groch	30,00	4,76

cd. tab. 15

Uprawa	Wysiewy [korce]	Odsetek
Cd. 1854/1855 r.		
Ziemniaki	210,00	33,35
Len	3,00	0,48
Konopie	3,00	0,48
Koniczyna	0,25	0,04
Ogółem	629,75	99,99
1855/1856 r.		
Żyto ozime	124,50	20,56
Pszonica	30,00	4,95
Jęczmień	62,00	10,24
Owies	165,50	27,33
Groch	21,00	3,47
Ziemniaki	200,00	33,03
Proso	0,50	0,08
Koniczyna	0,50	0,08
Wyka	1,50	0,25
Ogółem	605,50	99,99
1864/1865 r.		
Pszonica	12,00	2,17
Jęczmień	81,00	14,65
Owies	162,00	29,31
Groch	25,00	4,52
Tatarka	17,00	3,08
Ziemniaki	255,00	46,13
Proso	0,75	0,14
Ogółem	552,75	100,00
Średnia wysiewów w folwarku Lisiniec 1801—1865		
Żyto ozime	131,00	22,42
Żyto jare	79,00	13,52
Pszonica	21,00	3,59

Jęczmień	61,00	10,44
Owies	163,00	27,90
Tatarka	22,00	3,77
Groch	23,00	3,94
Ziemniaki	82,00	14,04
Proso	0,50	0,09
Len	0,50	0,09
Konopie	0,50	0,09
Koniczyna	0,25	0,04
Wyka	0,25	0,04
Rzepak	0,25	0,04
Ogółem	584,20	100,01

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 258, s. 46—47; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 301, s. 1, 55, 369; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 544, s. 433.

Porównując średnie wysiewy w dobrach jasnogórskich przed 1798 rokiem i po tym czasie, należy stwierdzić, że ogólna liczba wysiewów w XIX wieku była mniejsza o 42,28%. Natomiast zwiększyła się liczba rodzajów wysiewanych roślin. Porównując wysiewy z dwóch badanych okresów, widać, że w XIX wieku nadal najwięcej wysiewano żyta i owsa, ale znaczną rolę zaczęła odgrywać również uprawa ziemniaków, a tatarka straciła swoje dotychczasowe znaczenie.

Strukturę wysiewów w dobrach jasnogórskich w latach 1798—1864 można porównać z wysiewami w dobrach klasztoru Bazylianów w Zahorowie na Wołyniu w 1822 roku. Najwięcej wówczas wysiano żyta (31,36%), owsa (17,53%), pszenicy (15,31%), jęczmienia (11,62%) i prosa (10,33%). Pozostałe uprawy nie miały większego znaczenia (gryka — 5,35%, orkisz — 2,95%, groch — 2,03, len — 2,21%, siemię konopne — 1,31%)¹⁰⁸. Zatem poziom wysiewów żyta był zbliżony, chociaż w dobrach jasnogórskich wysiewano go nieco więcej. Pszenicy zdecydowanie więcej wysiewano w dobrach zahorowskich, jednak na Wołyniu

108 I. WODZIANOWSKA: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bazylianów w Zahorowie na Wołyniu u progu kasat oraz losy jego majątku i zabudowań po kasacie w 1839 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej...*, s. 667.

występowały lepsze gleby. Jęczmienia więcej wysiewano w Zahorowie, a owsa w dobrach jasnogórskich. W dobrach klasztoru zahorowskiego nie uprawiano zupełnie tataraki, ziemniaków, koniczyny, wyki i rzepaku, co świadczy o pewnym opóźnieniu w gospodarce roślinnej na Wołyniu.

Porównując strukturę wysiewów w dobrach jasnogórskich w latach 1622—1789 ze strukturą wysiewów w parafiach archidiakonatu sandomierskiego w latach 1747, 1764—1766, 1782, zauważyć można, że w ziemi sandomierskiej więcej wysiewano pszenicy, ze względu na lepsze gleby. Nadal jednak dominowały wysiewy żyta, ale jego odsetek był zdecydowanie mniejszy niż w kłuczach jasnogórskich. Więcej niż w dobrach jasnogórskich wysiewano jęczmienia i grochu. W dobrach parafialnych w Sandomierskiem uprawiano: żyto, jęczmień, pszenicę, owies, groch, tatarkę, proso, konopie, len, orkisz, jagły i rzepak¹⁰⁹.

1.5. Plony w dobrach klasztoru jasnogórskiego¹¹⁰

1.5.1. Uwagi wstępne

Żniwa rozpoczynano w sierpniu, a kończono w połowie września. W pierwszej kolejności zbierano zboża ozime. Zboże koszone sierpem lub kosą przede wszystkim w folwarkach, jednak z czasem w ciągu XIX wieku rozpowszechniło się użycie kosi równieź w gospodarstwach chłopskich. Najczęściej koszone sierpem, obawiano się bowiem wykruszania ziarna. Aby skosić 1 morgę, trzeba było pracować — w zależności od warunków miejscowych — 4—7 dniówek. Kopa z reguły liczyła 60 snopów, a półkopek 30 snopów. Przy żęciu sierpem zboże układano w garści, które wiązano w snopy, te zaś składano w kopy. Kiedy zboże ścinano kosą, układano je w tzw. grabki, które wiązano w snopy. Jednostką przeliczeniową plonów były kopy lub wozy¹¹¹.

109 W. KOWALSKI: *Uposażenie parafii archidiakonatu...*, s. 142—145. Struktura wysiewów w parafiach archidiakonatu sandomierskiego: żyto — 24,35%, jęczmień — 22,70%, pszenica — 20,87%, owies — 20,49%, gryka — 4,69%, groch — 2,11% oraz tataraka — 1,88%.

110 Problemy dotyczące plonów zostały opracowane na podstawie źródeł i literatury wskazanej w przypisach do tabel 16—31. Pozostałe zagadnienia zostały opatrzone oddzielnymi przypisami.

111 C. NONIEWICZ: *Historia gospodarcza ziem...*, s. 12—14; W. SZCZYGIELSKI: *Produkcja gospodarstwa folwarcznego...*, s. 103—105; M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 124; B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 141—142.

Po zakończeniu żniw rozpoczynano młóckę cepami na klepisku w stodołach, rzadziej na wolnym powietrzu. Uzyskane ziarno czyszczono w tzw. arfach i młynkach, ale przede wszystkim podrzucając ziarno szuflą do góry, wtedy wiatr wymiatał zanieczyszczenia. Inny sposób czyszczenia zboża polegał na grabieniu go cienkimi grabiami, a następnie przesywaniu przez różnych rozmiarów przetaki. Młocka trwała do wiosny, ale jej największe natężenie przypadało na miesiące zimowe¹¹². Zboże sortowano na przednie, średnie oraz pierwsze. Pierwsze z reguły przeznaczano na zasiew lub sprzedaż. Średnie szło na ordynarię, potrzeby własne lub rynek wewnętrzny. Natomiast ziarno pierwsze było przeznaczone na paszę dla zwierząt¹¹³.

Ziemniaki kopano rydlem i motyką i zbierano je do koszów wiklinowych. Plony ziemniaka dzielono na 3 grupy: duże — do sprzedania i na spożycie, średnie — do sadzenia, małe oraz nadpsute — dla zwierząt. Jeśli ziemniaki miały trafić do gorzelnii, dzielono je na 2 kategorie: przeznaczone na alkohol i do sadzenia¹¹⁴.

Zebrane plony trzymano w gumnach, czyli stodołach, spichlerzach, plewniach, a czasem brogach zbóż, jeżeli nie mieściły się w pomieszczeniach. Z reguły gumna były ogrodzone i znajdowały się poza miejscami, gdzie trzymano zwierzęta, i poza domami mieszkalnymi. W spichlerzach przechowywano wymłócone zboże, a w stodołach zboże w snopach¹¹⁵.

1.5.2. Plony w kopach do 1798 roku

Plony w kopach — dobra fundacyjne, dokupione i darowane

Informacje o podanej w kopach wielkości plonów w dobrach fundacyjnych dotyczą jedynie lat 1787 i 1797 (tabela 16). Wynika z nich, że plony znacznie zmalały w 1797 roku (o 38,67%). Wówczas zmniejszyła się również ilość wysiewanych zbóż, chociaż być może spisano jedynie 4 najważniejsze zboża. W 1787 roku największe były plony żyta, tatarski, jęczmienia i owsa. Z kolei 10 lat później najczęściej zebrano żyta, owsa i jęczmienia. W 1797 roku uprawiano też pszenicę, o której nie wzmiankowano w 1787 roku.

112 C. NONIEWICZ: *Historia gospodarcza ziem...*, s. 12—14; W. SZCZYGIELSKI: *Produkcja gospodarstwa folwarcznego...*, s. 103—105; B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 143—145.

113 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 143—145.

114 *Ibidem*, s. 88—89.

115 J. TOPOLSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach...*, s. 52—53, 55—56, 58, 61—62.

Tabela 16. Plony w kopach w dobrach fundacyjnych (prowizoria) w latach 1787, 1797

Uprawy	Plony w 1787 r.	Plony w 1797 r.	Średnie plony
Żyto	1200,50	405,50	803,00
Pszenica	—	59,50	29,75
Jęczmień	420,50	185,50	303,00
Owies	193,00	188,00	190,50
Tatarka	562,00	—	281,00
Groch	12,50	—	6,25
Proso	29,75	—	14,86
Konopie	24,00	—	12,00
Len	4,75	—	2,37
Ogółem	2447,00	838,50	182,53

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107.

Wartość plonów w 1787 roku wynosiła 23 355,15 złp (ceny za 1 k. w Starej Częstochowie: pszenica — 14,15 złp, żyto — 13,15 złp, jęczmień — 8,00 złp, owies — 3,24 złp, tatarka — 6,15 złp)¹¹⁶.

Dane dotyczące plonów (w kopach) w przypadku Konopisk zachowały się jedynie dla 1622 roku (tabela 17). Najwięcej zebrano wówczas tataraki (37,53% wszystkich plonów), żyta (37,31%) i owsa (11,04%). Co łącznie dało 453 kopy (27 180 snopów).

Tabela 17. Plony w kopach w dobrach Konopiska w 1622 r.

Uprawy	Plony
Żyto	169,00
Pszenica	11,00
Jęczmień	15,00
Owies	50,00
Tatarka	170,00
Groch	30,00
Proso	8,00

116 AJG, sygn. 106, s. 171, 324.

Konopie	—
Len	—
Ogółem	453,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 576, s. 418—421.

W odniesieniu do klucza wiewieckiego zachowały się informacje z lat 1648—1728 (tabela 18). Groch zapisano tylko w inwentarzu z 1728 roku, co nie oznacza, że wcześniej go nie uprawiano. Prawdopodobnie w sprawozdaniach plony grochu spisywano w wozach. W 1649 roku największe były zbiory żyta, owsa i pszenicy, w 1699 roku — żyta, jęczmienia i owsa, w 1706 roku — żyta, jęczmienia i pszenicy, a w 1728 roku — żyta, owsa i jęczmienia. Rozpatrując całość uzyskanych plonów, należy stwierdzić, że dominowały uprawy żyta (54,03% zebranych kop), owsa (16,56%), jęczmienia (13,22%) i tataraki (8,57%). Stosunkowo niewiele zebrano pszenicy (6,16%) oraz grochu (0,95%), a najmniej zebrano prosa (0,51%).

Tabela 18. Plony w kopach w dobrach Wiewiec w latach 1649—1728

Uprawa	Plony w 1649 r.	Plony w 1699 r.	Plony w 1706 r.	Plony w 1728 r.	Plony w 1793 r.
Żyto	565,30	604,00	344,67	773,50	621,97
Pszenica	63,35	89,00	31,53	77,00	16,88
Jęczmień	51,00	211,00	66,83	231,00	213,25
Owies	203,50	210,00	31,50	256,00	213,77
Groch	—	—	—	40,00	—
Proso	4,00	18,00	—	—	8,50
Ogółem	890,15	1132,00	475,53	1736,50	1074,37

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. Częstochowa 1999, s. 178; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 712, s. 28—36; AJG, sygn. 418, s. 264—267; AJG, sygn. 2226, s. 63.

W latach 1728 i 1793 w kluczu Łaski najwięcej zebrano żyta, owsa i pszenicy (tabela 19). Oceniając łącznie plony z 2 lat, należy zauważyć, że żyto stanowiło 66,03% wszystkich zbiorów, owies — 16,97%, jęczmień — 7,34%, a pszenica — 6,81%. Najmniejsze były plony konopi (0,87%) i prosa (0,74%).

Tabela 19. Plony w kopach w dobrach Laski (Laski, Smardze, Nowa Wieś)
w latach 1728, 1793

Uprawy	Plony w 1728 r.	Plony w 1793 r.	Średnie plony
Żyto	533,00	449,05	491,02
Pszenica	55,00	29,75	42,37
Jęczmień	59,25	169,50	114,78
Owies	137,00	224,25	180,62
Proso	7,00	2,75	4,87
Konopie	6,00	—	3,00
Len	10,00	—	5,00
Ogółem	807,25	875,30	841,27

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Plony w kopach i wozach — dobra zastawne

W dobrach zastawnych Głusków w 1730 roku najczęściej zebrano żyta (48,05% wszystkich plonów), jęczmienia (23,40%) i owsa (19,35%); najmniej zaś pszenicy (5,35%), grochu (3,25%) i prosa (0,60%). Łącznie zbiory wyniosły 614,71 kop, czyli 36 883 snopy (tabela 20). Jednak część plonów zapisano w wozach. Zebrano wówczas łącznie 275 wozów tatarski i grochu. Tatarska stanowiła 86,55%, a groch 13,45% plonów zapisanych w wozach.

Tabela 20. Plony w kopach w dobrach zastawnych Głusków
(Głusków, Łętów, Wrzosów, Witkowice, Stara Wola) w 1730 r.

Uprawy	Plony
Żyto	295,34
Pszenica	32,90
Jęczmień	143,83
Owies	118,97
Groch	19,99
Proso	3,68
Ogółem	614,71

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 305, s. 105—112.

Plony w kopach i wozach — starostwo kłobuckie

Zachowany materiał archiwalny pozwolił na przedstawienie wielkości zbiorów w kopach i wozach w latach 1642—1765 (tabela 21). Plony w kopach zapisano dla żyta ozimego, żyta jarego, pszenicy, jęczmienia, owsa, tatarski, grochu, prosa, lnu i konopi. Natomiast zbiory w wozach zapisano w przypadku grochu i tatarski. W latach 1642 i 1659—1664 najczęściej zebrano żyta ozimego, owsa i tatarski, z kolei w latach 1719—1723 — żyta ozimego, owsa i jęczmienia, a w 1765 roku — żyta ozimego, jęczmienia i grochu. Średnie plony wyliczone z okresu 123 lat (1642—1765) świadczą o tym, że najczęściej zebrano żyta ozimego (64,40% wszystkich plonów), owsa (13,48%) oraz jęczmienia (10,38%).

Tabela 21. Plony w kopach w starostwie kłobuckim w latach 1642—1765

Żyto ozime	Żyto jare	Pszenica	Jęczmień	Owies	Tatarski	Groch	Proso	Len	Konopie	Ogółem
1642										
413,00	—	48,00	73,00	170,00	151,00	22,00	—	—	—	877,00
1659—1664										
394,00	8,00	9,00	72,00	140,00	151,50	41,00	—	—	—	815,50
1719										
595,10	9,43	19,75	64,43	112,30	—	—	0,67	0,88	0,50	803,06
1720										
1276,25	35,43	56,47	113,15	172,55	—	—	15,08	3,85	4,29	1677,07
1721										
719,43	28,33	30,80	127,22	171,33	—	—	5,55	—	3,42	1086,08
1722										
1116,98	49,01	32,39	127,55	253,37	—	—	6,42	1,38	4,08	1591,18
1723										
885,37	25,33	105,75	147,25	357,60	—	—	13,00	3,67	4,30	1542,27
1765										
1178,87	50,20	83,00	372,13	—	—	108,00	12,17	8,47	10,20	1823,04
Średnie plony										
822,38	25,72	48,14	137,09	172,14	37,81	21,37	6,61	2,28	3,35	1276,89

Źródło: AJG, sygn. 421, s. 3—16, 99—109; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 26—42, 48—55.

Najwięcej plonów zebrano w 1765, a najmniej w 1719 roku. Zbiory zapisane w lustracji przeprowadzonej w latach 1659—1664 były mniejsze o 7,01% od plonów z 1642 roku. Był to spadek stosunkowo niewielki, ale potwierdza on fakt, że dobra kłobuckie dotknęły zniszczenia wojenne w czasie potopu szwedzkiego. Ilość plonów w kluczu kłobuckim ulegała wahaniom. Zależała od warunków naturalnych lub sytuacji politycznej (działania zbrojne) w danym roku.

Część plonów grochu i tatarski z lat 1719—1768 została zapisana w wozach (tabela 22). Zdecydowanie dominowały zbiory tatarski, a poza tym groch w latach 1723 i 1765 nie był uprawiany na polach, lecz w ogrodach. Plony obu upraw stałe rosły. Najwyższy wskaźnik wzrostu według WDJ zanotowano w zbiorach tatarski w 1765 roku, a według WDE w 1723 roku. Plony grochu według WDJ i WDE najbardziej wzrosły w 1723 roku. Średnie zbiory tatarski w kluczu kłobuckim wynosiły 428,50 kopy, a grochu — 46,12 kopy. Ogółem średnio tatarski i grochu uzyskiwano 237,31 kopy rocznie.

Tabela 22. Plony tatarski i grochu w wozach w kluczu kłobuckim w latach 1719—1765

Rok	Tatarska	WDJ	WDE	Groch	WDJ	WDE	Ogółem	WDJ	WDE
1719	190,00	100,00	—	19,50	100,00	—	209,50	100,00	—
1720	225,00	118,42	118,42	29,00	148,72	148,72	254,00	121,24	121,24
1721	350,00	184,21	155,56	31,00	158,97	106,90	381,00	181,86	150,00
1722	412,00	216,84	117,71	105,00	538,46	338,71	517,00	246,78	135,70
1723	656,00	345,26	159,22	—	—	—	656,00	313,13	126,89
1765	738,00	388,42	112,50	—	—	—	738,00	352,27	112,50
Średnie plony	428,50	—	—	46,12	—	—	237,31	—	—

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 421, s. 3—16, 99—109.

Plony w kopach i wozach — starostwo brzeźnickie

W tabeli 23 zawarto dane dotyczące plonów (w kopach) ze wszystkich wsi starostwa brzeźnickiego. Najwięcej zebrano w 1764, a najmniej w 1616 roku. Największe plony uzyskano z żyta ozimego i jarego (53,98% wszystkich plonów), owsa (19,22%), jęczmienia (16,28%) i pszenicy (6,24%). Najmniej zebrano prosa (0,69% wszystkich plonów). Według WDJ i WDE widać systematyczny wzrost plonów do 1764 roku, natomiast w 1793 roku zanotowano niewielki spadek ilości zbiorów (o 7,91% w porównaniu ze stanem z 1764 roku). Wpływ na to miała wojna z 1792 roku i zajęcie terenów wokół Częstochowy przez Prusaków.

Tabela 23. Plony w kopach w starostwie brzeźnickim w latach 1616—1793

Żyto ozime i jare	Pszonica	Jęczmień	Owies	Tatarka	Groch	Proso	Ogółem
1616							
548,00	42,00	41,00	210,00	234,00	22,00	—	1097,00
1762							
713,15	159,12	153,70	105,00	—	—	21,92	1152,89
1763							
716,63	67,64	288,94	255,08	—	—	6,00	1334,29
1764							
867,55	124,33	329,35	414,00	—	—	2,00	1737,23
1793							
890,83	38,77	314,00	346,00	—	—	10,27	1599,87
Średnie plony							
747,23	86,37	225,40	264,02	46,80	4,40	8,04	1382,26

Źródło: AJG, sygn. 417, s. 30—31, 36—37, 39—41, 46—47, 53—54, 56—57, 71; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1206, s. 7; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Część plonów podano w wozach, co ilustruje tabela 24. Jak z niej wynika, najczęściej zbierano tatarki i owsa. Średnia w ciągu 3 lat wynosiła 696,17 wozu jęczmienia, owsa, tatarki i grochu.

Tabela 24. Plony w wozach w kluczu brzeźnickim w latach 1762—1764

Rok	Jęczmień	Owies	Tatarka	Groch	Ogółem
1762	31,00	254,00	414,00	16,00	715
1763	16,00	176,00	441,00	63,00	696
1764	—	100,00	464,00	90,00	654
Średnie plony	23,50	176,67	439,67	56,33	696,17

Źródło: AJG, sygn. 417, s. 30—31, 36—37, 39—41, 46—47, 53—54, 56—57, 71; AJG, sygn. 1206, s. 7; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Plony w kopach i wozach — wszystkie dobra jasnogórskie

Dane dotyczące ogółu plonów we wszystkich dobrach jasnogórskich zachowały się jedynie z lat 1791—1793 roku¹¹⁷. W 1790/1791 roku uzyskano łącznie

117 W zachowanej dokumentacji brak danych ze starostwa kłobuckiego.

5765,90 kopy i 1829 wozów zbiorów. Najwięcej zebrano żyta (3171 kop, 55,00%), owsa (1641,23 kopy, 28,46%), jęczmienia (834,26 kopy, 14,47%), pszenicy (86,26 kopy, 1,50%) i prosa (33,15 kopy, 0,57%). W wozach podano plony tatarski (1676 wozów, 91,63%) i grochu (153 wozy, 8,37%).

Tabela 25 ilustruje dane z 1792/1793 roku. Największe plony uzyskano wówczas w dobrach fundacyjnych i dokupionych oraz w starostwie brzeźnickim, a najmniejsze w dobrach Laski. Łącznie zebrano 5710,94 kopy, z czego najwięcej żyta, owsa, jęczmienia i pszenicy.

Tabela 25. Plony w kopach we wszystkich dobrach jasnogórskich w 1792/1793 r.

Uprawy	Dobra fundacyjne i dokupione	Wiewiec	Laski	Brzeźnica	Ogółem
Żyto	1173,60	621,97	449,05	890,83	3135,45
Pszenica	131,60	16,88	29,75	38,77	217,00
Jęczmień	380,67	213,25	169,50	314,00	1077,42
Owies	470,42	213,77	224,25	346,00	1254,44
Proso	5,11	8,50	2,75	10,27	26,63
Ogółem	2161,40	1074,37	875,30	1599,87	5710,94

Źródło: AJG, sygn. 2226, s. 63.

Plony tatarski i grochu podano w wozach. Łącznie uzyskano 1442 wozy, z czego tatarska stanowiła 86,00%, a groch 14,00% plonów.

Tabela 26. Plony w wozach we wszystkich dobrach jasnogórskich w 1792/1793 r.

Uprawy	Dobra fundacyjne i dokupione	Wiewiec	Laski	Brzeźnica	Ogółem
Tatarska	224,00	510,00	230,00	259,00	1223,00
Groch	91,00	47,00	30,00	51,00	219,00
Ogółem	315,00	557,00	260,00	310,00	1442,00

Źródło: AJG, sygn. 2226, s. 63.

Do 1798 roku średnia ilość zbiorów podana w kopach wynosiła 4709,92 kopy¹¹⁸, a wyrażona w wozach — 2086,17 wozu¹¹⁹.

1.5.3. Plony w kopach w latach 1798—1864

Plony w kopach — dobra Lisiniec

W folwarku Lisiniec po 1798 roku najwięcej zbierano żyta, owsa i pszenicy (tabela 27). Średnio w ciągu roku uzyskiwano 686,87 kopy. Najwięcej zebrano w 1823, a najmniej w 1810 roku. Być może tylko te plony zapisano w inwentarzu, ale trzeba pamiętać o kryzysie panującym wówczas w rolnictwie. Najwięcej gatunków roślin zebrano w 1823, a najmniej w 1810 roku. Ilość plonów była zmienna, zapewne zależała od warunków pogodowych panujących w danym roku, ale także od możliwości zasiania odpowiedniej ilości ziarna oraz od potrzeb folwarku.

Warto zauważyć, że średnia ilość plonów w dobrach jasnogórskich po 1798 roku spadła w kopach aż o 85,42%, w porównaniu z danymi z lat 1622—1798. Widać zatem, jakie ogromne straty poniósł klasztor w wyniku konfiskaty dóbr przeprowadzonej przez władze pruskie.

Tabela 27. Plony w kopach w dobrach Lisiniec w latach 1810—1864

Żyto	Pszennica	Jęczmień	Owies	Tatarka	Groch	Proso	Konopie	Len	Rzepak	Ogółem
1810										
214,17	99,15	—	—	—	—	10,10	—	—	—	323,42
1816										
131,54	92,64	130,49	161,44	—	—	2,30	30,07	—	—	548,48
1817										
161,84	92,64	130,49	153,33	—	—	2,30	—	—	—	540,60
1823										
245,18	384,50	200,82	127,27	50,00	52,00	3,50	0,83	0,83	3,00	1067,93

118 AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 178; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 712, s. 28—36; AJG, sygn. 418, s. 264—267; AJG, sygn. 2226, s. 63; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 305, s. 105—112; AJG, sygn. 421, s. 3—16, 99—109; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 26—42, 48—55; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 417, s. 30—31, 36—37, 39—41, 46—47, 53—54, 56—57, 71; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1206, s. 7.

119 AJG, sygn. 421, s. 3—16, 99—109; AJG, sygn. 417, s. 30—31, 36—37, 39—41, 46—47, 53—54, 56—57, 71; AJG, sygn. 1206, s. 7; AJG, sygn. 2226, s. 63.

cd. tab. 27

Żyto	Pszonica	Jęczmień	Owies	Tatarka	Groch	Proso	Konopie	Len	Rzepak	Ogółem
1826										
380,00	73,00	53,00	93,00	38,00	18,00	12,30	0,83	1,16	—	669,29
1830										
232,45	64,45	82,00	280,30	—	—	3,00	2,00	1,57	—	665,77
1849										
370,43	222,22	125,33	310,39	—	—	—	—	—	—	1028,37
1850										
306,01	124,20	45,10	226,30	—	—	—	—	—	—	701,61
1855										
217,19	57,20	124,00	104,30	—	—	—	—	—	—	502,69
1863										
433,30	164,00	166,00	135,00	—	—	0,67	—	—	—	898,97
Średnie plony										
269,21	137,40	105,72	159,13	8,80	1,80	3,48	0,67	0,36	0,30	686,87

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 289, s. 2, 261—313; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 301, s. 45; AJG, sygn. 305, s. 105—112; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181.

1.5.4. Plony w korcach do 1798 roku

Plony w korcach — dobra fundacyjne, dokupione, darowane i zastawne

W dokumentacji gospodarczej ilość plonów zapisywano również w korcach, dzięki czemu wiadomo, ile ziarna uzyskano z omłóconych kop zboża. Dane te pozwalają również na obliczenie wydajności z ziarna.

Materiał dotyczący folwarku w Konopiskach jest niepełny. Spisano jedynie informacje o plonach żyta (tabela 28). Prawdopodobnie w momencie powstania dokumentu pozostałe zboża nie były jeszcze omłócone. W zachowanych inwentarzach nie notowano zupełnie plonów lnu i rzepaku, które były liczone w kopach. Największy plon uzyskano w dobrach fundacyjnych w 1786 roku. Trzeba jednak zaznaczyć, że do tej grupy dóbr dołączono inne osady i wsie, które leżały w pobliżu klasztoru jasnogórskiego. Najmniejsze zbiory zapisano

w dobrach Konopiska. W przypadku Wiewca widać znaczne zmniejszenie ilości plonów w 1706 roku — o 77,95% w porównaniu ze stanem z 1649 roku — co było zapewne wynikiem zniszczeń wojennych. Trzeba bowiem pamiętać, że w rejonie twierdzy jasnogórskiej toczyły się działania zbrojne i następowały częste przemarsze wojsk. W 1649 roku dominowały zbiory żyta (55,79% zbiorów) i owsa (38,36%), a w 1706 roku żyta (58,84%) i tatarski (31,50%).

W przypadku dóbr głoskowskich największe były zbiory żyta (60,72%) i jęczmienia (30,64%). Natomiast w dobrach fundacyjnych w 1786 roku najwięcej zebrano żyta (34,43%), owsa (32,75%) i pszenicy (21,12%). Średnia roczna ilość plonów w korcach w dobrach fundacyjnych, zastawnych i dokupionych wynosiła 2008 k. Są to jednak dane orientacyjne, ponieważ nie jest dostępna cała dokumentacja gospodarcza.

Tabela 28. Plony w korcach w dobrach fundacyjnych, dokupionych i zastawnych w latach 1622—1786

Żyto	Pszenica	Jęczmień	Owies	Tatarski	Groch	Proso	Konopie	Len	Rzepak	Ogółem
1622: dobra Konopiska										
24,25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24,25
1649: klucz Wiewiec										
1415,00	35,75	49,75	973,25	54,00	2,75	—	6,00	—	—	2536,50
1706: klucz Wiewiec										
295,50	13,50	64,00	37,50	176,00	10,00	—	—	—	—	595,50
1731: klucz zastawny Głosków										
109,00	8,00	55,00	—	4,00	3,50	—	—	—	—	179,50
1786: dobra fundacyjne										
2308,25	1416,00	722,00	2195,00	—	8,00	54,00	—	—	—	6703,25
Średnie plony roczne										
830,50	295,00	178,00	641,00	47,00	5,00	11,00	1,00	—	—	2008,00

Źródło: AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 712, s. 28—36; AJG, sygn. 1007, s. 47—48; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 264—267.

Plony w korcach — starostwo kłobuckie

W dobrach kłobuckich, podobnie jak w przypadku plonów zapisanych w kopach, najwięcej zbierano żyta, owsa, tatarski i jęczmienia, a najmniej lnu i konopi. Jeżeli chodzi o plony ogółem, to najwięcej zebrano w 1789, a najmniej w 1642 roku (tabela 29). Do 1724 roku wielkość zbiorów ulegała wahaniom: do 1773 roku

widać stały jej wzrost, a po tym roku — spadek. Było to zapewne spowodowane walkami zbrojnymi, jakie toczyły się w rejonie Częstochowy w czasie konfederacji barskiej. W kolejnych latach zaznaczył się stały wzrost plonów, co zapewne wynikało z zagospodarowywania większego areału kosztem gospodarstw chłopskich. Średnie plony w korcach w kluczu kłobuckim wynosiły 2589,75 k. Dominowały zbiory żyta (42,13%), owsa (29,74%) i tataraki (22,63%).

Tabela 29. Plony w korcach w starostwie kłobuckim w latach 1642—1789

Żyto	Pszenica	Jęczmień	Owies	Tatarka	Groch	Proso	Konopie	Len	Rzepak	Ogółem
1642										
570,00	47,00	84,00	365,00	137,00	28,00	—	—	—	—	1231,00
1659—1664										
696,25	22,50	142,25	305,50	239,00	32,25	—	2,00	—	—	1439,75
1724										
571,75	62,25	131,75	170,00 ^{a)}	281,00	14,75	5,00	—	—	—	1236,50
1728										
563,00	11,00	190,75	372,25	449,25	25,25	12,00	10,25	3,25	—	1639,00
1765										
816,00	132,75	612,50	1085,25	972,00	72,25	7,50	9,75	3,00	—	3711,00
1773										
628,25 ^{b)}	8,75 ^{c)}	176,00 ^{d)}	444,00 ^{e)}	305,50 ^{f)}	14,25 ^{g)}	—	—	—	—	1576,75
1778										
1561,25	26,75	399,00	898,25 ^{h)}	558,75 ⁱ⁾	35,50	—	—	—	—	3479,50
1783										
2101,50	32,50	400,75	1164,75 ^{j)}	976,25	30,50	—	—	—	—	4706,25
1789										
1914,75	26,00	349,00	1662,50	1005,25	39,00	5,00	7,50	—	—	5008,50
Średnie plony										
1047,00	41,00	276,25	718,75	547,00	32,50	3,50	3,50	0,75	—	2640,25

a) Do tego trzeba dodać osep 114,25 k., czyli ogółem 284,25 k.

b) Do tego trzeba dodać ziarno dokupione 220,50 k., czyli ogółem 848,75 k.

c) Do tego trzeba dodać ziarno dokupione 3 k., czyli ogółem 11,75 k.

d) Do tego trzeba dodać ziarno dokupione 44,50 k., czyli ogółem 220,50 k.

e) Do tego trzeba dodać osep 80 k. i ziarno dokupione 314 k., czyli ogółem 838,00 k.

- f) Do tego trzeba dodać ziarno dokupione 162,50 k., czyli ogółem 468,00 k.
- g) Do tego trzeba dodać ziarno dokupione 4,75 k., czyli 19,00 k.
- h) Do tego trzeba dodać osep 92,00 k. i ziarno dokupione 47,00 k., czyli ogółem 1037,25 k.
- i) Do tego trzeba dodać ziarno dokupione 55,50 k., czyli ogółem 614,25 k.
- j) Do tego trzeba dodać osep 433,75 k. i ziarno dokupione 30 k., czyli ogółem 1628,50 k.

Źródło: AJG, sygn. 421, s. 44—49, 56—61, 99—109; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 11, 29—30, 38—39, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 573.

Dla 1789 roku udało się również obliczyć wartość plonów w starostwie kłobuckim. Otóż łącznie 5008,50 k. żyta, pszenicy, jęczmienia, owsa, tatarski, grochu, prosa i konopi było warte 22 648 złp¹²⁰.

Trzeba jednak zauważyć, że plony uzyskane w folwarkach nie wystarczały na zaspokojenie wszystkich potrzeb. Mimo że poddani przekazywali osep, to paulini zmuszeni byli dokupować zboże w latach 1773—1783. Szczególnie dużo zakupiono owsa. Należy też pamiętać, że część plonów mogła być nieużyta. Taka sytuacja miała miejsce w 1765 roku, kiedy to w magazynach klasztornych pozostało 315,50 k. żyta, jęczmienia, owsa, tatarski i grochu. Świadczyłoby to o szczególnie urodzajnym roku¹²¹.

Plony w korcach — starostwo brzeźnickie

Dla starostwa brzeźnickiego zachowało się niewiele materiałów archiwalnych dotyczących plonów w korcach. Udało się odnaleźć jedynie dane odnoszące się do folwarków w Dworszowicach, Wąsoszy, we wsi Dębowiec oraz tylko jedną informację dotyczącą plonów we wszystkich folwarkach starostwa w 1789 roku.

Z tabeli 30 wynika, że ilość plonów była silnie zróżnicowana. Zależała od sytuacji gospodarczej w danym roku. W folwarku w Wąsoszy w 1736 roku plony były bardzo małe, ale wynikało to ze zniszczeń, jakich dokonał oddający dzierżawę — niejaki Marszewski, co wyraźnie zapisał zakonnik spisujący dokument. Z kolei w 1718/1719 roku odnotowano słaby urodzaj, podobnie w 1737 roku, odnotowano też, że w okolicach Wąsoszy panowały upały, które przyniosły bardzo małe plony. Średnia plonów wyliczona z folwarków w Dworszowicach, Wąsoszy i Dębowcu w latach 1693—1765 wyniosła ok. 98 k. Trzeba jednak pamiętać, że są to obliczenia orientacyjne. Pełne informacje o plonach pochodzą jedynie z 1789 roku, wówczas uzyskano łącznie 2579 k. Najwięcej zbierano żyta, owsa, tatarski i jęczmienia, które stanowiły aż 96,79% wszystkich plonów. Średnio

120 Obliczenia własne na podstawie cen zbóż podanych w: *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 574.

121 AJG, sygn. 421, s. 99—109.

w ciągu roku w starostwie brzeźnickim uzyskiwano 718,19 k. zboża. Najwięcej zbierano żyta (37,84%), owsa (30,63%) i tataraki (18,93%). Jednak dostępne dane są niekompletne, plony z pewnością były wyższe, można je szacować na ok. 1500 k.

Tabela 30. Plony w korcach w starostwie brzeźnickim w latach 1693—1789

Żyto	Pszenvica	Jęczmień	Owies	Tatarka	Groch	Proso	Konopie	Len	Rzepak	Ogółem
1693 ^{a)}										
73,00	4,50	15,00	35,00	14,00	4,00	—	—	—	—	145,50
1736 ^{b)}										
22,25	2,25	4,75	9,25	5,25	—	—	—	—	—	44,25
1765 ^{c)}										
25,00	14,00	44,00	21,00	—	—	—	—	—	—	104,00
1789 ^{d)}										
969,00	42,50	186,00	815,00	526,00	23,00	2,50	10,50	4,00	0,50	2579,00
Średnie plony										
272,50	16,00	62,50	220,00	136,00	7,00	1,00	3,00	1,00	0,15	718,19

a) Tylko folwark w Dworszowicach.

b) Tylko folwark w Wąsoszy, po zakończeniu dzierżawy przez Marszewskiego.

c) Tylko folwark w Dębowcu.

d) Wszystkie dobra starostwa.

Źródło: AJG, sygn. 1202, s. 77—81; AJG, sygn. 1206, s. 7; AJG, sygn. 1405, s. 57—59; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 613.

Wartość plonów dla starostwa brzeźnickiego udało się ustalić tylko dla 1789 roku. Wówczas to łącznie zebrano 2579 k. o wartości ok. 10 197 złp¹²².

Plony w korcach — wszystkie dobra

Trudno powiedzieć, ile plonów podanych w korcach zbierano ze wszystkich dóbr klasztoru jasnogórskiego. Taka informacja zachowała się jedynie dla 1791/1792 roku, kiedy to zebrano łącznie 14 709 k. W tych zbiorach żyta było 6563,00 k. (44,62%), pszenicy — 136,75 k. (0,93%), jęczmienia — 1512,75 k. (10,28%), owsa — 4114,50 k. (27,97%), tataraki — 2238,75 k. (15,22%), grochu — 99,00 k. (0,67%), a prosa — 44,25 k. (0,31%)¹²³.

122 Obliczenia własne na podstawie cen zbóż podanych w: *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 613.

123 AJG, sygn. 1134, s. 1—3, 9—12, 16; AJG, sygn. 2226, s. 63.

1.5.5. Plony w korcach w latach 1798—1864

Plony w korcach — dobra Lisiniec

Zachowane materiały dotyczące dóbr dzierżawionych po 1798 roku są dosyć liczne i dotyczą lat 1800, 1810, 1816, 1823, 1826, 1829, 1855 i 1864 (tabela 31). Wielkość plonów była zmienna. Najwięcej zebrano w 1823, a najmniej w 1826 roku. Część roślin uprawiano na polach, a część w ogrodach (brukiew, marchew, buraki, rzepa). Uprawy z pól zapisywano w inwentarzu, tych z ogrodów nie uwzględniano w spisach. Średnie roczne plony w korcach wynosiły 1309,25 k., dominowały: żyto (26,35%), ziemniaki (22,97%), owies (20,01%), jęczmień (11,11%) i tataraka (9,70%).

Tabela 31. Plony w korcach w dobrach Lisiniec w latach 1800—1864

Uprawy	1800	1810	1816	1823	1826	1829	1855	1864	Średnia
Żyto	387,75	126,25	243,00	397,00	333,50	198,75	265,00	806,25	345,00
Pszenica	49,50	14,75	82,25	82,75	35,00	24,50	46,75	92,25	53,50
Jęczmień	301,25	71,25	112,25	286,75	—	43,25	131,25	217,25	145,50
Owies	326,00	249,50	719,50	285,50	27,50	215,25	196,00	76,50	262,00
Tataraka	107,75	88,50	22,75	116,50	13,00	26,50	3,00	36,25	127,00
Groch	25,75	8,00	128,50	76,50	3,50	31,50	40,25	93,00	51,00
Ziemniaki	—	180,00	—	1151,00	—	—	1074,00	—	300,75
Rzepak	—	0,50	3,75	1,50	1,75	1,25	—	—	1,00
Len	—	0,50	0,25	1,25	0,25	1,00	—	—	0,50
Konopie	3,50	2,00	0,25	1,25	—	1,00	—	—	1,00
Proso	3,00	1,25	1,75	9,00	18,00	1,25	—	0,75	4,50
Brukiew	—	—	—	18,00	—	—	80,00	—	12,25
Marchew	—	—	—	5,00	—	—	—	—	0,75
Buraki	—	—	—	6,00	—	—	30,00	—	4,50
Rzepa	—	—	—	—	—	0,25	—	—	0,03
Ogółem	1204,50	742,50	1314,25	2438,00	432,50	544,50	1866,25	1322,25	1309,25

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 289, s. 3—15, 261—317.

Produkcja roślinna własna nie zawsze była wystarczająca i paulini musieli dokonywać zakupów na rynku lokalnym. Taka sytuacja wystąpiła w 1823 roku, kiedy to w Starej Częstochowie, Borownie i Mirowie dokupiono 230 k. owsa

i 5 k. grochu¹²⁴. Z kolei w 1855 roku dokupiono łącznie 236,50 k. zboża oraz 2 k. buraka ćwikłowego¹²⁵.

Na koniec tej części rozważań warto porównać średnie plony w korcach przed 1798 rokiem i po tej dacie. Na podstawie posiadanych danych wyliczono, że we wszystkich dobrach jasnogórskich do 1798 roku rocznie zbierano 11 847,75 k.¹²⁶, a w latach 1798—1864 tylko 1309,25 k.¹²⁷ Widać więc ogromny spadek plonów, aż o 88,95%. Jednak wyliczenia mają charakter orientacyjny, o czym warto pamiętać.

1.5.6. Wartość plonów w dobrach jasnogórskich

Udało się określić wartość plonów zebranych w dobrach jasnogórskich w latach 1659—1864. Trzeba jednak pamiętać o inflacji, która obniżała wartość pieniądza, zwłaszcza po potopie szwedzkim. Z tabeli 32 wynika, że największą wartość plonów uzyskano w dobrach fundacyjnych w 1787, a najmniejszą w 1731 roku w Głoskowie. Oczywiście wartość plonów wynikała z wielu czynników i nie da się porównać sytuacji w poszczególnych kluczach w różnych okresach. Dla starostwa kłobuckiego udało się obliczyć średnią, która wynosiła 23 945,00 złp rocznie. Średnia roczna wartość plonów w latach 1731—1789 to 24 265,00 złp. Natomiast w kluczu lisinieckim, czyli w dobrach, które pozostały w posiadaniu klasztoru jasnogórskiego po 1798 roku, średnia roczna wynosiła 9547,00 złp. Widać zatem spadek wartości plonów w dobrach jasnogórskich po ich przejęciu przez Prusaków w 1798 roku. Średnia wartość plonów rocznie w latach 1659—1864 wynosiła 16 336,00 złp. Trzeba także pamiętać, że wartość plonów w latach 1816—1864 była nieco wyższa, ponieważ udało się określić jedynie ceny dla żyta, pszenicy, jęczmienia, owsa, grochu i ziemniaków, z pominięciem innych roślin. Dlatego należy podkreślić, że wszystkie dane mają charakter orientacyjny.

124 AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181.

125 AJG, sygn. 258, s. 2—73.

126 AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 712, s. 28—36; AJG, sygn. 1007, s. 47—48; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 264—267; AJG, sygn. 421, s. 44—49, 56—61, 99—109; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 573, 613; AJG, sygn. 1206, s. 7; AJG, sygn. 1405, s. 57—59; AJG, sygn. 1202, s. 77—81.

127 AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 289, s. 3—15, 261—317.

Tabela 32. Wartość plonów w dobrach klasztoru jasnogórskiego

Dobra	Rok	Wartość plonów [złp, gr]
Klucz Głusków	1731	888,00
Starostwo kłobuckie	1659—1664	2709,05
	1765	46 000,00
	1783	24 423,29
	1789	22 648,00
Dobra fundacyjne	1787	41 431,24
Starostwo brzeźnickie	1789	10 197,00
Dobra Lisiniec	1816	19 207,06
	1826	4433,20
	1829	8473,12
	1855	9776,05
	1864	5842,25
Średnia	1731—1864	1636,00

Źródło: AJG, sygn. 305, s. 3—8; AJG, sygn. 537, APP, t. 7, s. 1125; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 712, s. 28—36; AJG, sygn. 1007, s. 47—48; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 264—267; AJG, sygn. 421, s. 44—49, 56—61, 99—109; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 11, 29—30, 38—39, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 573—574, 613; AJG, sygn. 1206, s. 7; AJG, sygn. 1405, s. 57—59; AJG, sygn. 1202, s. 77—81; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 289, s. 3—15, 261—317; S. SIEGEL: *Ceny w Warszawie w latach 1816—1914*. Poznań 1949, s. 145, 148, 156.

1.5.7. Wydajność produkcji roślinnej

Wydajność do 1798 roku

W dobrach fundacyjnych do 1798 roku z 1 wozu wysianej tatarki uzyskiwano 1,24 wozu w snopach, w przypadku grochu uzyskiwano 2,34 wozu, a rzepaku — 2,48 wozu w snopach. Z kolei w kluczu wiewieckim z 1 wysianego wozu tatarki uzyskiwano 1,24 wozu snopów i 3,28 wozu grochu. Średnia wydajność tatarki wynosiła 1,24 wozu, a grochu 2,81 wozu¹²⁸.

¹²⁸ AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 193—194, 212.

Wydajność z 1 wysianego korca ilustruje tabela 33. Jak z niej wynika, plony tatarski stale rosły, natomiast w przypadku pozostałych roślin wahały się. Największe zbiory uzyskiwano z upraw konopi, pszenicy i jęczmienia. Jednak dane mają charakter orientacyjny, trzeba bowiem pamiętać, że wysokie plony pszenicy i konopi w 1764 roku mogły wynikać z dobrych warunków atmosferycznych lub z faktu, że zasiewu dokonano na nowej części pól uprawnych, gdzie ziemia nie była jeszcze wyjałowiona.

Tabela 33. Wydajność w kopach z 1 wysianego korca w dobrach jasnogórskich w latach 1622—1764

Rok	Żyto	Pszenica	Jęczmień	Owies	Tatarka	Konopie
1622	0,86	—	—	1,35	—	—
1637	1,87	2,28	1,52	0,36	1,00	—
1648	2,11	1,07	3,81	1,03	2,43	—
1705	3,15	5,09	2,69	0,72	3,60	—
1730	0,87	3,99	3,47	1,53	—	14,72
1764	3,93	9,12	7,59	—	—	28,60
Średnia	2,13	4,30	3,82	1,00	1,41	21,66

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 193—194, 212; AJG, sygn. 1361, s. 196; AJG, sygn. 297, s. 38—39.

Dzięki zachowanej dokumentacji gospodarczej udało się obliczyć wydajność z 1 omłóconej kopy (tabela 34). Najwyższą wydajność żyta odnotowano w dobrach fundacyjnych w 1787 roku i w kluczu wiewieckim w 1649 roku. Najlepszą wydajność pszenicy zanotowano w starostwie kłobuckim, wydajność jęczmienia była najwyższa w kluczu wiewieckim, z kolei najwyższą wydajność owsa odnotowano w spisie dotyczącym wszystkich dóbr (1792/1793) oraz w kluczu głuskowskim. W przypadku tatarski najlepszy wynik uzyskano w dobrach kłobuckich. Najwyższą wydajność w uprawie grochu uzyskano w starostwie kłobuckim, a prosa w dobrach fundacyjnych.

W kluczu wiewieckim w latach 1649—1706 widać spadek wydajności w uprawach żyta, pszenicy i jęczmienia. Trudno powiedzieć, jakie były tego przyczyny, prawdopodobnie w okresie wojny północnej wysiewy były niższe, a ziarno gorszej jakości. W kluczu kłobuckim w uprawie żyta i owsa zaznaczył się spadek, natomiast w uprawie pszenicy i jęczmienia wystąpiły wahania wydajności, z tym że wydajność jęczmienia po 1765 roku zaczęła spadać. Wydajność tatarski w latach 1642—1788 wzrosła o 56,91%. Średnia wydajność z 1 kopy z wszyst-

kich dóbr była najwyższa w przypadku jęczmienia, żyta, pszenicy i owsa. Najwyższą wydajność we wszystkich uprawach odnotowano w 1792/1793 roku, kiedy można było dokonać wycień ze wszystkich dóbr jasnogórskich. Wówczas to średnia dla wszystkich przebadanych gatunków roślin wyniosła 1,06 k. z jednej kopy.

Warto również zauważyć, że w ziemi łeczyckiej w XVIII wieku z jednej kopy uzyskiwano większe plony żyta (1,9 k.), pszenicy (1,5 k.), jęczmienia (2,4 k.) oraz owsa (2,8 k.). Średnia dla 4 podstawowych zbóż w dobrach jasnogórskich wynosiła 1,06 k. z 1 kopy, a w dobrach łeczyckich 2,15 k. Zatem różnica była znaczna (46,06%)¹²⁹. Z kolei w dobrach przygodzkich w latach 1767—1782 wydajność z 1 kopy kształtowała się następująco: żyto — 0,90 k., pszenica — 1,00 k., jęczmień — 1,50 k., owies — 1,80 k., proso — 1,00 k., konopie — 1,30 k.¹³⁰ Zatem w dobrach jasnogórskich wydajność żyta i owsa była wyższa, pszenicy i prosa kształtowała się na identycznym poziomie, z kolei wydajność jęczmienia była wyższa w dobrach przygodzkich.

Tabela 34. Wydajność w korcach z omlóconej 1 kopy w dobrach klasztoru jasnogórskiego w latach 1622—1793

Uprawa	Wydajność
Dobra Konopiska 1622 r.	
Żyto	0,86
Dobra Wiewiec 1649 r.	
Żyto	1,67
Pszenica	0,70
Jęczmień	1,37
Tatarka	0,63
Groch	0,42
Dobra Wiewiec 1706 r.	
Żyto	0,71
Pszenica	0,64
Jęczmień	0,77
Owies	1,20

129 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 149.

130 W. SZCZYGIELSKI: *Wysokość plonów w dobrach przygodzkich w drugiej połowie XVIII w.* W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 4, z. 1..., s. 160.

cd. tab. 34

Uprawa	Wydajność
Dobra zastawne Głusków 1730 r.	
Żyto	1,15
Pszenica	1,35
Jęczmień	1,07
Owies	1,35
Groch	0,70
Proso	0,50
Dobra Kłobuck 1642 r.	
Żyto	1,11
Pszenica	1,08
Jęczmień	1,18
Owies	1,24
Tatarka	0,81
Groch	0,76
Dobra Kłobuck 1765 r.	
Żyto	0,81
Pszenica	1,56
Jęczmień	1,62
Groch	0,66
Proso	0,61
Len	0,35
Konopie	0,95
Dobra Kłobuck 1768 r.	
Żyto	0,40
Pszenica	0,10
Jęczmień	0,53
Dobra Kłobuck 1788 r.	
Żyto	0,48
Pszenica	1,42
Jęczmień	0,36

Owies	0,28
Tatarka	1,88
Groch	1,00
Dobra Brzeźnica 1736 r.	
Żyto	0,60
Pszenica	0,55
Jęczmień	0,76
Dobra fundacyjne 1787 r.	
Żyto	2,13
Jęczmień	3,34
Groch	0,45
Proso	1,48
Wszystkie dobra 1792—1793	
Żyto	1,63
Pszenica	1,57
Jęczmień	1,80
Owies	2,43
Proso	1,33
Średnia wydajność we wszystkich dobrach	
Żyto	1,05
Pszenica	1,00
Jęczmień	1,28
Owies	1,30
Tatarka	1,11
Groch	0,66
Proso	1,00
Średnia wydajność	1,06

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 106, s. 311; AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 289, s. 3—15, 261—313; AJG, sygn. 305, s. 105—112; AJG, sygn. 418, s. 264—267; AJG, sygn. 421, s. 99—109; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 576, s. 418 421; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1361, s. 288, 290; AJG, sygn. 1405, s. 57—59; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Tabela 35 przedstawia wydajność z jednego wysianego ziarna. Jak widać, średnia wydajność w dobrach jasnogórskich była najniższa spośród wszystkich dóbr uwzględnionych w tabeli. Jednak należy zaznaczyć, że zachowane źródła są nieliczne, co może zmieniać obraz rzeczywistości. Biorąc jednak pod uwagę odsetek wysiewów w wydatkowanych plonach (ok. 30%), należy ostrożnie szacować wydajność z 1 wysianego ziarna na 3—4 ziarna. Natomiast w starostwach kłobuckim i brzeźnickim oraz w dobrach fundacyjnych w 1792 roku wydajność wynosiła średnio 4,5 ziarna z 1 wysianego¹³¹. Trzeba też wspomnieć, że wydajność z 1 wysianego ziarna była bardzo zróżnicowana. Wszystko zależało od warunków naturalnych i jakości gospodarowania. Szacuje się, że dla całej Rzeczypospolitej średnia wydajność wynosiła 3 ziarna z 1 wysianego. Jednak w rzeczywistości plony dochodziły do 6—7 ziaren¹³², czyli plony w dobrach jasnogórskich byłyby zdecydowanie niższe od średnich w całej Rzeczypospolitej.

Tabela 35. Wydajność w ziarnach z 1 wysianego ziarna w dobrach klasztoru jasnogórskiego i innych

Żyto	Pszenica	Jęczmień	Owies	Tatarka	Groch
Dobra jasnogórskie 1622—1798					
2,06	—	2,08	1,34	1,24	1,33
Dobra klasztoru Paulinów w Konopnicy					
2,59	3,97	3,11	2,04	2,01	2,90
Królewsczyzny małopolskie w drugiej połowie XVI w.					
4,85	5,05	6,00	5,00	—	—
Królewsczyzny ziemi wieluńskiej w połowie XVI w.					
3,18	3,32	4,50	4,05	—	—
Dobra książąt zachodniopomorskich: domena Barth 1604—1614					
3,30	3,75	4,10	2,90	—	2,75
Królewsczyzny ziemi wieluńskiej w 1661 r.					
2,32	3,97	4,00	2,78	—	—
Królewsczyzny pomorskie: Jasieniec, Mirachowo, Parchowo 1763—1765					
7,14	—	3,70	1,65	3,89	4,06

131 AJG, sygn. 1134, s. 1—3, 9—12, 16.

132 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 148—149.

Klucz opatowski 1776—1794					
4,20—4,50	6,80—7,30	4,60—4,90	3,70—3,90	—	—
Małopolska południowa koniec XVIII w.					
3,51	3,16	3,59	2,99	—	—

Źródło: AJG, sygn. 305, s. 105—112; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 193—194, 212, 264—267; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 1254, s. 49; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 573; B. WACHOWIAK: *Gospodarka folwarczna w domenach Księstwa Pomorskiego w XVI i na początku XVII wieku*. Warszawa 2005, s. 120—124; M. RÓŻYCKA: *Struktura wysiewów i wysokość plonów w drugiej połowie XVIII w. w kluczu opatowskim*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 4. Z. 1. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1961, s. 173—177; J. TOPOLSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań 1958, s. 213—215; W. SZCZYGIELSKI: *Próba ustalenia wysokości plonów w królewskich powiatu wieluńskiego w latach 1564—1661*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 4. Z. 1..., s. 142; A. WAWRZYŃCZYK: *Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 50, 54, 91, 115, 139; W. ODYNIC: *Położenie ekonomiczne i społeczne chłopów województwa pomorskiego w XVIII wieku*. Gdańsk 1967, s. 36; *Historia Polski w liczbach. Państwo i społeczeństwo*. T. 2. Warszawa 2006, s. 79.

Wydajność w latach 1798—1864

Wydajność z wysianego 1 korca dla 4 podstawowych zbóż w 1848/1849 roku kształtowała się następująco: żyto — 2,29 kopy, pszenica — 6,06 kopy, jęczmień — 3,01 kopy, owies — 1,46 kopy. Natomiast w 1849/1850 roku zanotowano spadek wydajności: żyto — 2,07 kopy, pszenica — 3,66 kopy, jęczmień — 0,24 kopy, owies — 1 kopa. Średnia wydajność w ciągu tych 2 lat wynosiła: dla żyta — 2,18 kopy, pszenicy — 4,86 kopy, jęczmienia — 1,62 kopy i owsa — 1,23 kopy¹³³.

Jeżeli chodzi o wydajność w korcach z omłóconej 1 kopy, to zachowane informacje są pełniejsze i pochodzą z lat 1816, 1823, 1826, 1855 i 1863 (tabela 36). Największą wydajność żyta zanotowano w 1823 roku, pszenicy w 1826 roku, jęczmienia i owsa w 1863 roku, tatkarki w 1823 roku, prosa w 1826 roku, grochu w 1823 roku, lnu w 1826 roku, a rzepaku w 1823 roku. Najwyższa średnia wydajność występowała w 1863, a najniższa w 1826 roku. Najważniejsze z punktu widzenia gospodarczego były 4 podstawowe zboża: żyto, pszenica, jęczmień i owies. Średnia wydajność dla tych roślin wyniosła 1,49 k. z omłóconej 1 kopy.

133 AJG, sygn. 297, s. 38—39.

Tabela 36. Wydajność w korcach z omłóconej 1 kopy w folwarku Lisiniec w latach 1816—1863

Uprawa	Wydajność
1816	
Żyto	1,19
Pszenica	0,87
Jęczmień	0,86
Owies	2,47
Proso	0,76
Średnia	1,23
1823	
Żyto	1,96
Pszenica	0,94
Jęczmień	1,67
Owies	2,25
Tatarka	2,33
Groch	1,47
Proso	0,30
Orkisz	1,58
Len	0,02
Konopie	0,03
Rzepak	0,50
Średnia	1,19
1826	
Żyto	1,28
Pszenica	0,99
Owies	0,98
Tatarka	0,32
Groch	0,29
Proso	1,50
Len	0,03
Rzepak	0,44
Średnia	0,73

1855	
Żyto	1,22
Pszenica	0,81
Jęczmień	1,06
Owies	1,88
Groch	0,67
Średnia	1,13
1863	
Żyto	1,30
Pszenica	0,83
Jęczmień	2,03
Owies	3,90
Proso	0,02
Średnia	1,62
Średnia wydajność	
Żyto	1,39
Pszenica	0,89
Jęczmień	1,40
Owies	2,30
Proso	0,26
Groch	0,81
Len	0,02
Rzepak	0,47
Średnia	1,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 289, s. 3—15, 261—313; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181.

Odnosnie do wydajności z 1 wysianego ziarna można podać tylko dane orientacyjne. Średnie plony na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej wahały się: 2,5—4 ziaren¹³⁴. Natomiast dla wydajności z 1 morgi można podać dane dotyczące całego obszaru Królestwa Polskiego. W 1822 roku średnio z 1 morgi zbierano: 235 kg żyta, 342 kg pszenicy i 157 kg owsa. Z kolei w 1827 roku

134 H. MADUROWICZ, A. PODRAZA: *Próba rejonizacji gospodarczej...*, s. 79—82.

zbierano: 224 kg żyta, 353 kg pszenicy i 156 kg owsa. W 1840 roku zbierano 202 kg żyta, 353 kg pszenicy, 174 kg owsa, a w 1850 roku: 241 kg żyta, 409 kg pszenicy oraz 2020 kg owsa. Z kolei wydajność ziemniaków kształtowała się następująco: w 1822 roku uzyskiwano 4 ziemniaki z jednego wysadzonego, w 1855 roku 6,60 ziemniaka, w 1860 roku 4,10 ziemniaka, w 1863 roku 4,90 ziemniaka, a w 1864 roku 4,16 ziemniaka. Natomiast w województwie kaliskim, w którym leżały dobra jasnogórskie, w 1827 roku z 1 wysadzonego ziemniaka zbierano 5 ziemniaków, a w 1864 roku w guberni warszawskiej, w której znajdowały się dobra klasztoru, zbierano 6,10 ziemniaka¹³⁵.

1.6. Wydatkowanie plonów

Kwestie dotyczące wydatkowania plonów ilustruje tabela 37. Różnice między ogólną sumą wydatkowanych zbóż a plonami wynikały z różnych przyczyn. Przykładowo mogły pozostać jakieś zapasy w spichrzach z poprzednich lat lub paulini mogli dokupić zboże na rynku.

1.6.1. Wydatkowanie plonów do 1798 roku

W kluczu wiewieckim w 1649 roku najwięcej plonów przeznaczano na zasiewy. Pojawiła się również dziesięcina dla proboszcza wiewieckiego oraz wydatki na propinację, na które przeznaczano jednak niewielką część zebranych plonów. W 1705 roku w Wiewcu, podobnie jak pół wieku wcześniej, najwięcej wydano na zasiewy i spożycie w folwarku. Pojawiły się również nowe kategorie wydatków, m.in. sprzedaż, ordynaria dla czeladzi, pomoc poddanym, pasza dla zwierząt hodowlanych. Część plonów przekazywano na spożycie do konwentu jasnogórskiego w Częstochowie oraz klasztoru na Skałce w Krakowie. Część zbiorów oddawano również na przymusowe kontrybucje dla wojsk szwedzkich. Warto zwrócić uwagę na znaczną ilość plonów sprzedanych na rynku lokalnym oraz sporą część produkcji przekazaną na propinację. Jeżeli przeliczy się dane z 1649 i 1705 roku, okaże się, że zdecydowanie najwięcej wydatkowano na wysiewy (44,27%).

Dane dotyczące wydatkowania plonów w Głóskowie pochodzą jedynie z lipca i sierpnia 1731 roku, dlatego trudno na ich podstawie wyciągnąć wnioski ogólne.

135 A. JEZERSKI: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 231; B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy...*, s. 94—96.

Warto jednak zauważyć, że najwięcej wydano wówczas na sprzedaż (73,75% zbiorów), natomiast najmniej na siewy. Okres intensywnych zasiewów miał dopiero nastąpić we wrześniu, stąd dane są mocno niekompletne i pozwalają jedynie na obliczenia orientacyjne¹³⁶.

W starostwie kłobuckim zboże wydatkowano na wysiew, propinację, pomoc dla poddanych, ordynarię, spożycie w folwarku, sprzedaż, na paszę, dla kwe-starzy, zapłatę za usługi, na meszne, pomoc dla innych klasztorów paulińskich, na potrzeby charytatywne i kontrybucje wojskowe. Najwięcej przeznaczono na wysiewy, propinację, ordynarię, sprzedaż, paszę oraz kontrybucje. Odsetek wysiewów wahał się: 38,54—58,23%. Najwięcej plonów zużyto w 1766, a najmniej w 1642 roku. Na propinację przeznaczano 18,94—14,13% wydatkowanych zbóż, z tym że nie zawsze odnotowywano tę kategorię (1774, 1776, 1781). Średnia wydatków na propinację wynosiła 16,33%. Ordynaria dla czeladzi pochłaniała 8,45—16,95% wydatków, najwięcej na ten cel wydano w 1766, a najmniej w 1776 roku. Średnio wydatki na ordynarię stanowiły 12,71% zebranego zboża. Sprzedaż zbóż z wyjątkiem 1642 roku odnotowano we wszystkich zachowanych spisach i wahała się od 2,76% (1766 rok) do 25,29% (1781 rok) wszystkich wydatków.

W przypadku sprzedaży widać znaczne wahania, zaznaczyły się jednak tendencje wzrostowe. Średnio na sprzedaż w starostwie kłobuckim przeznaczano 13,66% wszystkich zbóż. Jeżeli chodzi o paszę dla zwierząt, to kategoria ta występowała we wszystkich zachowanych inwentarzach. W latach 1725—1766 nastąpił wzrost wydatków na ten cel, a w 1774 roku odnotowano ich duży spadek. Dopiero od 1776 roku widać ponowny wzrost wydatków w tej kategorii, chociaż ich poziom był niski w porównaniu z 1766 rokiem. Średnie wydatki na paszę wynosiły 8,45% rozchodów zboża. Kontrybucje odnotowano tylko jeden raz, w 1766 roku, kiedy to wojska austriackie otrzymały aż 18,65% wszystkich wydatkowanych zbóż¹³⁷. Na uwagę zasługuje fakt, że wydatki na spożycie w folwarkach uwzględniono tylko w spisach z lat 1725, 1729 i 1766 roku, a w pozostałych inwentarzach brak tej kategorii.

Wydatki na spożycie przez zakonników mieściły się w przedziale 0,97—4,84% wydatkowanego zboża, a średnio wynosiły one 3,32%. We wszystkich 6 inwentarzach występowała pomoc poddanym oraz pożyczki dla poddanych udzielane w zbożu. Najwięcej na ten cel przeznaczono w 1725 (6,49%), a najmniej w 1766 roku (0,59%). Średnio ten cel stanowił 2,09% wszystkich rozchodów. Pozostałe wydatki nie odgrywały większej roli.

136 AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 1007, s. 47—48.

137 Trudno powiedzieć, skąd wzięły się wojska austriackie na obszarze dóbr jasnogórskich. Prawdopodobnie było to związane z zaostrzeniem sytuacji politycznej, co wiązało się z kwestią równouprawnienia innowierców, zob. W. KONOPCZYŃSKI: *Dzieje Polski nowożytnej*. T. 2. Warszawa 1996, s. 609—612.

Tabela 37. Wydatkowanie plonów w dobrach klasztoru jasnogórskiego
w latach 1642—1789

Kategorie wydatków	Ilość [korce]	Odsetek
Dobra fundacyjne (prowizoria) 1786—1789		
Wysiewy	7623,50	31,55
Spożycie w klasztorze	4085,00	16,91
Ordynaria	1797,75	7,44
Pomoc poddanym	112,00	0,46
Propinacja	6453,00	26,71
Do folwarku w Zagórz w starostwie kłobuckim	115,00	0,48
Sprzedaż	207,50	0,86
Wynagrodzenie za usługi	150,75	0,62
Pasza	3528,00	14,60
Inne	88,25	0,37
Ogółem	24 160,75	100,00
Dobra Wiewiec 1649 r.		
Wysiewy	560,25	83,53
Propinacja	13,00	1,94
Dziesięcina dla proboszcza wiewieckiego	97,50	14,53
Ogółem	670,75	100,00
Dobra Wiewiec 1705 r.		
Wysiewy	294,75	23,39
Spożycie własne	214,25	17,00
Ordynaria	30,75	2,44
Pomoc poddanym	22,00	1,75
Propinacja	177,00	14,04
Przekazane na Jasną Górę	150,25	11,92
Przekazane do Krakowa na Skałkę	16,25	1,29
Sprzedaż	133,50	10,59
Wynagrodzenie za usługi	8,75	0,69
Pasza	177,25	14,06

Kontrybucja dla wojsk szwedzkich	35,50	2,82
Ogółem	1260,25	99,99
Dobra Głusków 1 VII—VIII 1731 r.		
Wysiewy	4,00	2,84
Spożycie własne	15,75	11,19
Pomoc poddanym	6,50	4,61
Propinacja	34,25	24,33
Przekazane na Jasną Górę	6,50	4,62
Sprzedaż	73,75	52,40
Ogółem	140,75	100,00
Dobra Kłobuck 1642 r.		
Wysiewy	563,00	45,74
Niezidentyfikowane	668,00	54,26
Ogółem	1231,00	100,00
Dobra Kłobuck 1725 r.		
Wysiew	793,25	51,28
Spożycie własne	15,00	0,97
Ordynaria	174,75	11,30
Pomoc poddanym	100,50	6,50
Propinacja	298,00	19,26
Sprzedaż	49,75	3,22
Charytatywne (kwestarzowi bernardyńskiemu z Krakowa)	1,75	0,11
Za usługi rzemieślnicze	0,50	0,03
Pasza	113,50	7,34
Ogółem	1547,00	100,00
Dobra Kłobuck 1729 r.		
Wysiew	515,00	38,55
Spożycie własne	64,75	4,85
Ordynaria	114,75	8,59
Pomoc poddanym	12,25	0,92
Propinacja	212,75	15,92
Sprzedaż	190,50	14,26

cd. tab. 37

Kategorie wydatków	Ilość [korce]	Odsetek
Cd. dobra Kłobuck 1729 r.		
Pasza	108,50	8,12
Niezidentyfikowane	117,50	8,79
Ogółem	1336,00	100,00
Dobra Kłobuck 1766 r.		
Wysiewy	2066,00	50,67
Spożycie własne	169,00	4,14
Ordynaria	344,50	8,45
Pomoc poddanym	24,00	0,59
Propinacja	576,25	14,13
Przekazane do Konopnicy	9,00	0,22
Przekazane na Jasną Górę	46,00	1,13
Sprzedaż	112,50	2,76
Wynagrodzenie za usługi	9,75	0,24
Pasza	701,00	17,19
Charytatywne	18,75	0,46
Meszne do Wilkowiecka	0,75	0,02
Ogółem	4077,50	100,00
Dobra Kłobuck 1774 r.		
Wysiewy	1565,50	40,54
Ordynaria	586,75	15,19
Pomoc poddanym	48,00	1,24
Sprzedaż	806,75	20,89
Pasza	134,25	3,48
Kontrybucje dla wojsk austriackich	720,25	18,65
Ogółem	3861,50	99,99
Dobra Kłobuck 1776 r.		
Wysiewy	1868,00	58,23
Ordynaria	543,75	16,95
Pomoc poddanym	77,75	2,42

Sprzedaż	499,25	15,56
Pasza	219,00	6,83
Ogółem	3207,75	100,00
Dobra Kłobuck 1781 r.		
Wysiewy	1865,50	50,55
Ordynaria	583,25	15,80
Pomoc poddanym	30,50	0,83
Sprzedaż	933,25	25,29
Pasza	277,75	7,53
Ogółem	3690,25	100,00
Średnie wydatki		
Wysiewy	1611,00	27,32
Spożycie własne	760,75	12,90
Ordynaria	522,00	8,85
Pomoc poddanym	50,75	0,86
Propinacja	1109,25	18,81
Przekazane do innych klasztorów paulińskich	57,25	0,97
Sprzedaż	359,25	6,09
Wynagrodzenie za usługi	42,50	0,72
Pasza	657,50	11,15
Charytatywne	7,50	0,13
Dla instytucji kościelnych	49,25	0,84
Kontrybucje wojskowe	378,00	6,41
Inne	290,75	4,93
Ogółem	5895,75	99,98

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 289, s. 261—317; AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114; AJG, sygn. 418, s. 208—211; AJG, sygn. 421, s. 44—49, 58—61, 100—109; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 28—37; AJG, sygn. 812, s. 29—30; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1007, s. 47—48; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Niestety nie zachował się materiał archiwalny dotyczący wydatkowania pło-
nów w starostwie brzeźnickim. Na podstawie dostępnych danych można obli-
czyć średnie roczne wydatki we wszystkich dobrach, które wynosiły 5895,75 k.

Najwięcej przeznaczano na wysiewy, propinację, spożycie w klasztorze oraz folwarkach, na paszę dla zwierząt, ordynarię dla czeladzi, kontrybucje wojskowe oraz na sprzedaż. Pozostałe kategorie nie odgrywały większej roli (3,54%). Trzeba również pamiętać, że 4,93% wydatków nie zostało zidentyfikowanych (kategoria: inne).

Dla porównania można podać strukturę wydatkowania plonów w dobrach magnackich, świeckich i duchownych w latach 1531—1736. Wysiewy wynosiły 16,40—100% plonów, spożycie własne 3,10—60,87%, a na sprzedaż przeznaczano 40—50% plonów¹³⁸. Widać zatem, że w dobrach jasnogórskich na wysiew, spożycie własne oraz sprzedaż przeznaczano średnio mniej niż w innych dobrach. Poza tym w dobrach jasnogórskich było zdecydowanie więcej kategorii wydatków.

1.6.2. Wydatkowanie plonów w latach 1798—1864

Po 1798 roku klasztor jasnogórski stracił swoje dobra, a te, które otrzymał w dzierżawę, były zdecydowanie mniejsze niż we wcześniejszym okresie. W 1816/1817 roku najwięcej wydano na spożycie w klasztorze i w folwarku oraz na zasiewy. Dużo plonów przeznaczono na paszę dla zwierząt. W 1823/1824 roku widać znaczny wzrost wydatków na ordynarię w porównaniu z danymi z poprzedniego okresu, co świadczyłoby o wzroście znaczenia pracy najemnej w folwarku. W 1826/1827 roku można zauważyć zdecydowany spadek liczby kategorii wydatkowanych plonów. Najwięcej wydano wówczas na zasiewy, spożycie i ordynarię. Dane te świadczyłyby o pewnym kryzysie w produkcji roślinnej.

W okresie powstania listopadowego (1830/1831) najwięcej plonów przeznaczono na zasiewy, jednak drugą kategorią wydatków były zobowiązania wobec polskiego wojska. Duża część plonów została przeznaczona na wynagrodzenie dla czeladzi oraz na paszę. Znaczną ich część przeznaczono na spożycie. Natomiast propinacja i sprzedaż nie odgrywały większej roli w strukturze wydatków. Pojawiły się również wydatki różne, których nie określono dokładnie w źródle.

W 1854/1855 roku najwięcej wydatkowano na zasiewy, a następnie na spożycie. W następnym roku najwięcej przeznaczono na wysiewy, paszę dla zwierząt, na spożycie w klasztorach na Jasnej Górze i św. Barbary oraz na ordynarię dla czeladzi. Dane z 1863/1864 roku potwierdzają, że rola czeladzi w folwarku wzrastała, ponieważ ordynaria stanowiła wówczas największy odsetek wydatkowanych plonów. Następane kategorie wydatków to: zasiewy,

138 L. ŻYTKOWICZ: *Następstwa ekonomiczne i społeczne...*, s. 14, 19.

pasza dla zwierząt, spożycie w klasztorze oraz kontrybucje na rzecz wojsk carskich. Ostatnie dane pochodzą z lat 1864/1865, wówczas najwięcej wydatkowano na spożycie w klasztorze, zasiewy, paszę dla zwierząt oraz na ordynarię dla czeladzi.

Tabela 38. Wydatkowanie plonów w folwarku Lisiniec w latach 1816—1864

Kategorie wydatków	Ilość [korce]	Odsetek
1816/1817		
Wysiewy	357,00	32,46
Spożycie własne	398,75	36,26
Ordynaria	107,75	9,80
Pasza	162,25	14,75
Propinacja	50,50	4,59
Sprzedaż	18,25	1,66
Dla parafii w Miedznej	2,00	0,18
Inne	3,25	0,30
Ogółem	1099,75	100,00
1823/1824		
Wysiewy	692,25	28,14
Spożycie własne	737,75	29,99
Ordynaria	450,50	18,31
Pasza	281,25	11,43
Propinacja	286,00	11,63
Charytatywne	12,00	0,50
Ogółem	2459,75	100,00
1826/1827		
Wysiewy	308,00	63,31
Spożycie własne	144,50	29,70
Ordynaria	34,00	6,99
Ogółem	486,50	100,00
1830/1831		
Wysiewy	347,25	37,43

cd. tab. 38

Kategorie wydatków	Ilość [korce]	Odsetek
Cd. 1830/1831		
Spożycie własne	102,25	11,02
Ordynaria	131,75	14,20
Pasza	128,00	13,80
Propinacja	12,00	1,29
Sprzedaż	6,00	0,71
Na potrzeby wojska	175,75	18,94
Różne	24,75	2,61
Ogółem	927,75	100,00
1854/1855		
Wysiewy	625,50	41,42
Spożycie własne	316,25	20,94
Ordynaria	294,50	19,50
Pasza	138,50	9,17
Sprzedaż i wydatki nadzwyczajne	135,50	9,00
Ogółem	1510,25	100,00
1855/1856		
Wysiewy	610,00	28,98
Spożycie własne	560,25	26,62
Ordynaria	295,50	14,04
Pasza	590,75	28,07
Sprzedaż	48,25	2,29
Ogółem	2104,75	100,00
1863/1864		
Wysiewy	597,00	24,82
Spożycie własne	546,00	22,70
Ordynaria	699,00	29,06
Pasza	556,00	23,12
Kontrybucja dla wojsk rosyjskich	7,00	0,30
Ogółem	2405,00	100,00

1864/1865		
Wysiewy	733,75	26,62
Spożycie własne	979,00	35,51
Ordynaria	488,00	17,70
Pasza	556,00	20,17
Ogółem	2756,75	100,00
Średnia wydatków		
Wysiewy	505,25	27,99
Spożycie własne	401,00	22,21
Pasza	309,50	17,14
Ordynaria	287,75	15,94
Propinacja	116,25	6,44
Kontrybucje wojskowe	91,50	5,07
Sprzedaż	52,00	2,88
Inne	28,00	1,55
Cele charytatywne	12,00	0,66
Dla instytucji kościelnych	2,00	0,11
Ogółem	1805,25	99,99

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 289, s. 261—317; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99.

Średnia roczna wydatkowanych zbóż w latach 1798—1864 wynosiła 1817,50 k. Najwięcej przeznaczano na wysiewy, spożycie w klasztorach na Jasnej Górze i św. Barbary oraz w folwarkach, na ordynarię dla czeladzi i pracowników, a także na paszę i propinację. Pozostałe kategorie wydatków nie odgrywały większej roli (10,88%).

Tabela 39 ilustruje porównanie średnich wydatków plonów w dobrach jasno-górskich. Wyraźnie widać, że ilość wydatkowanych plonów po 1798 roku zdecydowanie spadła. Wyjątkiem był wzrost wydatków na cele charytatywne. Warto również podkreślić, że część kategorii wydatków w XIX wieku zupełnie zniknęła. Były to pomoc poddanym, wsparcie dla innych klasztorów

paulińskich oraz wynagrodzenie za usługi. Najbardziej zmalały wydatki związane z daninami i podatkami w naturze na rzecz innych instytucji kościelnych oraz na produkcję propinacyjną i na wydatki inne, czyli niezidentyfikowane. Spadła również ilość wydatkowanych plonów ogółem — według WDJ o 69,17. Utrata większości dóbr spowodowała mniejsze plony, a więc i mniejsze możliwości ich wydatkowania.

Tabela 39. Porównanie średnich wydatków plonów
w dobrach klasztoru jasnogórskiego

Kategoria wydatków	Rok	Ilość [korce]	WDJ
Wysiewy	do 1798	1611,00	100,00
	po 1798	505,25	31,36
Spożycie własne	do 1798	760,75	100,00
	po 1798	401,00	52,71
Ordynaria	do 1798	522,00	100,00
	po 1798	287,75	55,12
Pomoc poddanym	do 1798	50,75	100,00
	po 1798	00,00	00,00
Propinacja	do 1798	1109,25	100,00
	po 1798	116,25	10,48
Przekazano do innych klasztorów paulińskich	do 1798	57,25	100,00
	po 1798	00,00	00,00
Sprzedaż	do 1798	359,25	100,00
	po 1798	52,00	14,47
Wynagrodzenie za usługi	do 1798	42,50	100,00
	po 1798	00,00	00,00
Pasza	do 1798	657,50	100,00
	po 1798	309,50	47,07
Cele charytatywne	do 1798	7,50	100,00
	po 1798	12,00	160,00
Dla instytucji kościelnych	do 1798	49,25	100,00
	po 1798	2,00	4,06

Kontrybucje wojskowe	do 1798	378,00	100,00
	po 1798	91,50	24,21
Inne	do 1798	290,75	100,00
	po 1798	28,00	9,63
Ogółem	do 1798	5895,75	100,00
	po 1798	1817,50	30,83

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 289, s. 261—317; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201, 208—211; AJG, sygn. 419, s. 54—69; AJG, sygn. 421, s. 44—49, 58—61, 100—109, 112—113; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 28—37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5, 29—30; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1007, s. 47—48; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16, 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 107, 255—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57, 85; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 121—125; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164, 177, 196; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 11, 27—45, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 553—573, 611; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 168—169.

1.7. Podsumowanie

Areał ziemi uprawianej w folwarkach jasnogórskich był zróżnicowany i zależał od możliwości oraz potrzeb ekonomicznych (tabela 40). Na wielkość wysiewów wpływały różne czynniki, np. ilość ziarna, które można było przeznaczyć na wysiewy, możliwości obrobienia odpowiedniego areału czy potrzeby gospodarcze danego folwarku. Najmniejszy areał zasiewów zanotowano w Konopiskach (30,90 morgi), a największy w starostwach kłobuckim (1037,40 morgi) i brzeźnickim (832,24 morgi). Znaczne były również różnice między najmniejszym a największym zagospodarowanym areałem w poszczególnych folwarkach. Największe rozbieżności występowały w starostwach brzeźnickim (774,94 morgi), kłobuckim (675 mórg) oraz w kluczu wiewieckim (341,84 morgi). Widać zatem, że stopniowo zagospodarowywano nieużytki, łąki i pastwiska. Folwark mógł

również przejmować część działek chłopskich, o czym pisano już wcześniej. Najmniejszy areał uprawiany do 1798 roku wynosił 57,30 morgi, a największy 1037,40 morgi. Natomiast po 1798 roku najmniejszy areał upraw wynosił 70,47 morgi, a największy 681,35 morgi.

Tabela 40. Areał ziemi uprawnej w dobrach należących do klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1864

Dobra	Areał zasiewów [morgi]	
	najmniejszy	największy
Dobra fundacyjne (prowizoria)	b.d.	262,50
Wiewiec	70,66	412,50
Laski	b.d.	112,50
Brudzice	78,69	96,19
Głusków	141,90	197,46
Kłobuck	197,38	1037,40
Brzeźnica ^{a)}	57,30	832,24
Średnia dla dóbr 1622—1798	109,19	421,54
Lisinieć 1798—1864	70,47	681,35
Średnia dla wszystkich dóbr 1622—1864	102,73	454,02

a) Do starostwa brzeźnickiego włączono wieś Zakrzewo.

Źródło: AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 419, s. 54—69, 71—73; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 14—23, 26—27, 30—33, 35; AJG, sygn. 1134, s. 16, 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1202, s. 77—81; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 255—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—60, 85, 186—187; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 121—125; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164, 177, 196; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 11, 27—45, 48—55, 572; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 553—573, 611, 610, 613; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 168—169.

Jeszcze lepiej problem dynamiki rozwoju areału upraw ilustruje tabela 41. W kluczu wiewieckim udało się zaobserwować badane zjawisko w latach 1637—1793. W okresie 1637—1655 zachowały się dane dotyczące tylko dwóch folwarków (Wiewiec, Wola Wiewiecka). Na ich podstawie można stwierdzić wzrost ilości uprawianej ziemi po 1637 roku, a następnie znaczny spadek

w 1655 roku, co było wynikiem działań zbrojnych toczących się w tym rejonie. Na uwagę zasługuje fakt, że areał uprawianej ziemi w 1705 roku był niewiele większy od areału w 1655 roku, mimo że odnotowano dane z 3 folwarków. Natomiast w 1793 roku areał uprawianej ziemi był znacznie wyższy niż w poprzednich latach.

W Brudzicach, Borowej i Lgocie areał wzrósł w latach 1719—1757, natomiast w przypadku wsi i folwarku w Zakrzewie w latach 1733—1752 areał znacznie wzrósł, ale w 1760 roku spadł, i to poniżej punktu wyjściowego z 1733 roku. Taki duży spadek był wynikiem dzierżawy, w jakiej pozostawała wieś w latach 1757—1760, o czym już pisano.

W starostwie kłobuckim zasiewany areał stale się zwiększał. Natomiast w starostwie brzeźnickim zanotowano wzrost zagospodarowanej ziemi do 1789 roku, a następnie jej znaczny spadek do 1793 roku, ale trzeba pamiętać, że 3 wsie przejęło państwo. W latach 1798—1864 można zaobserwować znaczne wahania wielkości areału. W 1830/1831 roku zaznaczył się niewielki spadek areału, co było związane z działaniami zbrojnymi powstania listopadowego oraz kontrybucjami na rzecz wojsk polskich i rosyjskich, a po 1849 roku areał uprawianej ziemi rósł do 1851 roku, kiedy to osiągnięto najwyższą wartość. Ostatnie lata przed „reformą” klasztorów charakteryzowały się wahaniami wielkości areału uprawianej ziemi.

Tabela 41. Dynamika rozwoju areału uprawnego w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1637—1864

Folwarki	Rok	Areał uprawny [tany chełmińskie]	WDJ	WDŁ
Wiewiec, Wola Wiewiecka	1637	318,95	100,00	—
	1647/1648	161,09	50,51	50,51
	1655	70,66	22,15	43,86
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywaniace	1705	81,07	25,31	113,32
	1792/1793	412,50	129,33	508,82
Brudzice, Borowa, Lgota	1719	78,69	100,00	—
	1757	96,19	122,24	122,24
Starostwo kłobuckie	1642	197,38	100,00	—
	1659—1664	249,92	126,62	126,62
	1766	362,40	183,61	145,01
	1783	657,30	333,01	181,37
	1789	1037,40	525,59	157,83

cd. tab. 41

Folwarki	Rok	Areał uprawny [tany chełmińskie]	WDJ	WDE
Starostwo brzeźnickie	1705	57,30	100,00	—
	1754	288,61	503,68	503,68
	1789	832,24	1452,43	288,36
	1792	457,50	798,43	54,97
Lisowiec 1798—1864	1801	70,47	100,00	—
	1815	85,65	121,54	121,54
	1817	139,20	197,53	162,52
	1830/1831	139,20	197,53	100,00
	1837/1838	231,43	328,41	166,26
	1847/1849	170,54	242,00	73,69
	1849/1850	249,98	354,73	146,58
	1850/1851	681,35	966,87	272,56
	1854/1855	193,19	274,15	28,35
	1855/1856	199,10	282,53	103,06
	1864/1865	148,26	210,39	74,47

Źródło: Obliczenia własne na podstawie źródeł wskazanych w przypisie do tabeli 40.

Jeżeli chodzi o stosunek ziemi folwarcznej do ziemi uprawianej przez podanych, to średnia dla folwarku wynosiła 15,87%. Najmniejszy wskaźnik ziemi folwarcznej zanotowano w starostwie kłobuckim w 1642 roku, czyli jeszcze przed przejściem dóbr przez klasztor jasnogórski. Natomiast największy odsetek ziemi folwarcznej wystąpił w Głoskowie w 1731 roku.

W kluczu Brudzice w latach 1719—1757 zwiększył się areał folwarczy, ale jednocześnie zmniejszył się odsetek ziemi należącej do folwarków. Świadczy to o zagospodarowywaniu dotychczasowych nieużytków. Z kolei w starostwie kłobuckim widać wzrost powierzchni areału folwarcznego, ale odsetek ziemi wzrósł tylko w latach 1659—1664, przy jednoczesnym spadku areału ziemi chłopskiej oraz jej odsetka w ogólnej liczbie uprawianej ziemi. Wynikało to zapewne ze zniszczeń spowodowanych przez potop szwedzki. Trzeba również zwrócić uwagę na inne zjawiska związane ze stratami wojennymi (zmniejszenie liczby ludności, brak zboża na zasiew, brak zwierząt do pracy itp.), które wpłynęły na zagospodarowanie mniejszej ilości ziemi chłopskiej. Natomiast w 1789 roku wzrosła ilość ziemi zagospodarowanej w folwarkach, ale spadł jej

odsetek w porównaniu ze stanem z lat 1659—1664. Jednocześnie zwiększyła się ilość i odsetek ziemi chłopskiej.

Dynamikę wysiewów w dobrach jasnogórskich ilustruje tabela 42. W kluczu wiewieckim zanotowano znaczny spadek ilości wysiewów w 1655 roku, co wynikało ze strat wojennych i korespondowało ze spadkiem zasianego areалу, o czym pisano wcześniej. W folwarku Zakrzewo według WDJ zanotowano wahania w ilości wysiewów żyta, tataraki i grochu. Wysiewy pszenicy wzrosły, a jęczmienia i owsa spadły. Z kolei według WDŁ wysiewy żyta i tataraki zmniejszyły się, a jęczmienia, owsa i grochu wahały się. W starostwie kłobuckim WDJ wskazuje, że wysiewy żyta, jęczmienia, tataraki były wyższe niż w punkcie wyjściowym w 1642 roku. Natomiast wysiewy pozostałych roślin były zmienne. Spadek zanotowano w latach 1659—1664 i 1783. Natomiast według WDŁ wysiewy żyta stale wzrastały, a pozostałych upraw zmieniały się w latach 1659—1664, 1783.

W starostwie brzeźnickim według WDJ wysiewy żyta, owsa, tataraki i grochu zwiększyły się, natomiast pszenicy i jęczmienia były zróżnicowane, a spadek zanotowano w 1754 roku (jęczmień) i w 1789 roku (pszenica). Według WDŁ stały wzrost wysiewów dotyczył żyta, owsa, tataraki i grochu. W przypadku pszenicy i jęczmienia zanotowano spadki, a następnie wzrost ilości wysiewów.

W dobrach jasnogórskich po 1798 roku według WDJ zanotowano stały wzrost wysiewów w przypadku pszenicy, grochu i ziemniaków. W pozostałych uprawach zanotowano zmiany w ilości wysianego ziarna. Wysiewy żyta spadły w 1815 roku, jęczmienia w 1854/1855 roku, owsa w 1830/1831 roku, co mogło być związane z brakiem ziarna na zasiew w związku z dostawami dla wojska. Natomiast spadek wysiewów w przypadku tataraki zanotowano w latach 1817, 1830/1831, 1854/1855 i 1863/1864. Według WDŁ w wysiewach wszystkich roślin zanotowano znaczne różnice. Ilość wysianego żyta zmalała w latach 1815, 1848/1849, 1854/1855 i 1855/1856. Wysiewy pszenicy zmniejszyły się w latach 1817, 1848/1849, 1849/1850, 1850/1851, 1855/1856 i 1863/1864. Wynika z tego, że ilość wysianej pszenicy stale malała, co mogło się wiązać z wyjąłowieniem gleby lub potrzebami gospodarczymi. Ilość wysiewanego jęczmienia spadała w latach 1817, 1848/1849, 1850/1851, 1854/1855 i 1863/1864. Wysiewy owsa zmniejszyły się w latach 1830/1831, 1848/1849, 1850/1851, 1854—1856 oraz 1863/1864. Z kolei ilość wysianej tataraki zmalała w latach 1817, 1830/1831 i 1854/1855. Wysiewy grochu były mniejsze w latach 1837/1838, 1849—1851 i 1855/1856. Natomiast ilość wysadzonych ziemniaków spadła tylko raz — w 1855/1856 roku.

Podsumowując zagadnienie dynamiki wysiewów, trzeba zauważyć, że w dobrach jasnogórskich w latach 1655, 1659—1664, 1754, 1760, 1783, 1817, 1830—1831, 1848—1851, 1854—1856 oraz 1863—1864 pojawił się pewien kryzys, zanotowano wówczas spadek wysiewów. W latach 1655 i 1659—1664 kryzys

wynikał ze zniszczeń wojennych w czasie potopu szwedzkiego¹³⁹. W 1754 i 1760 roku jego przyczyną również mogły być działania wojsk biorących udział w wojnie siedmioletniej, ale także inne czynniki. W 1783 roku kryzys mógł być spowodowany trudnymi warunkami atmosferycznymi, natomiast problemy z lat 1817, 1830/1831 oraz 1863/1864 wynikały zapewne z ogólnego kryzysu w rolnictwie europejskim (1817) oraz z działań wojennych, dostaw dla wojsk (1831) oraz represji władz rosyjskich za wsparcie, jakiego udzielili paulini powstaniu styczniowemu (1863—1864)¹⁴⁰. Trzeba też pamiętać, że w latach 1844—1851, 1855, 1857 oraz 1863—1865 w Królestwie Polskim panowała klęska nieurodzaju¹⁴¹.

Tabela 42. Dynamika wysiewów w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1637—1798

Uprawa	Rok	WDJ	WDŁ
Klucz Wiewiec			
Żyto	1637	100,00	—
	1655	1,68	16,8
Pszemica	1637	100,00	—
	1655	58,30	58,30
Jęczmień	1637	100,00	—
	1655	50,00	50,00
Owies	1637	100,00	—
	1655	48,24	48,24

139 AJG, sygn. 418, s. 208—211; A. KERSTEN: *Szwedzi pod Jasną Górą 1655*. Warszawa 1975, s. 12—13, 80—81; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 70, 82—103; IDEM: *Ojciec Augustyn Kordecki w świetle duchowości paulinów polskich XVII w.* Warszawa 1980, s. 67—68; A. KORDECKI: *Pamiętnik oblężenia Częstochowy 1655 r.* Częstochowa 1991; S. KOBIERZYCKI: *Obsidio Claris Montis. Oblężenie Jasnej Góry*. Przeł. z jęz. łac. K. CHMIELEWSKA, E. RYGAŁ. Oprac. A.J. ZAKRZEWSKI. Kraków 2007; AJG, sygn. 743, APP, t. 3, s. 367—371.

140 AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99; *Diariusz jasnogórski o Stanisława Kapiczyńskiego z lat 1839—1881*. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „Studia Claromontana” 1987, t. 7, s. 342—347; P. NITECKI: *Biskupi Kościoła katolickiego w Polsce w latach 966—1999. Słownik biograficzny*. Warszawa 2000, s. 283; E. JABŁOŃSKA, J. GAWRYŚIAKOWA: *Materiały do zaangażowania patriotycznego zakonów męskich w Królestwie Polskim w latach 1861—1864*. W: *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*. Oprac. H. DYŁĄGOWA, E. JABŁOŃSKA-DEPTUŁA, J. GAWRYŚIAKOWA, M. MAZUREK, M. WÓJCIK. Lublin 1976, s. 165—169.

141 S. SIEGEL: *Ceny w Warszawie w latach 1816—1914*. Poznań 1949, s. 93—94.

Tatarka	1637	100,00	—
	1655	1,58	1,58
Groch	1637	0,00	—
	1655	100,00	100,00
Wieś Zakrzewo			
Żyto	1733	100,00	—
	1754	104,65	104,65
	1760	102,33	97,78
Pszenica	1754	100,00	—
	1760	133,33	130,33
Jęczmień	1754	100,00	—
	1754	60,00	60,00
	1760	70,00	116,67
Owies	1733	100,00	—
	1754	66,00	66,00
	1760	78,67	119,19
Tatarka	1733	100,00	—
	1754	146,38	146,38
	1760	85,51	58,42
Groch	1733	100,00	—
	1754	75,00	75,00
	1766	100,00	133,33
Starostwo Kłobuck			
Żyto	1642	100,00	—
	1659—1664	110,53	110,53
	1766	126,79	114,71
	1783	371,15	292,74
	1789	479,89	129,30
Pszenica	1642	100,00	—
	1659—1664	58,33	58,33
	1766	202,08	202,08
	1783	108,33	53,61

cd. tab. 42

Uprawa	Rok	WDJ	WDŁ
Cd. starostwo Kłobuck			
Cd. pszenica	1789	204,17	188,46
Jęczmień	1642	100,00	—
	1659—1664	190,91	190,91
	1766	718,18	376,19
	1783	392,05	54,59
	1789	1006,82	256,81
Owies	1642	100,00	—
	1659—1664	51,53	51,53
	1766	416,33	807,92
	1783	276,15	66,33
	1789	542,73	196,54
Tatarka	1642	100,00	—
	1659—1664	110,00	110,00
	1766	1137,92	1034,47
	1783	772,92	67,92
	1789	1127,50	145,88
Groch	1642	100,00	—
	1659—1664	80,00	80,00
	1766	218,33	272,98
	1783	66,67	30,53
	1789	155,00	232,50
Starostwo Brzeźnica			
Żyto	1705	100,00	—
	1754	491,33	491,33
	1789	1292,00	269,96
Pszenica	1705	100,00	—
	1754	900,00	900,00
	1789	95,29	236,1

Jęczmień	1705	100,00	—
	1754	14,92	14,92
	1789	1241,67	185,32
Owies	1705	100,00	100,00
	1754	615,17	615,17
	1789	1802,84	293,07
Tatarka	1705	100,00	—
	1754	584,61	584,61
	1789	1349,60	230,81
Groch	1705	100,00	—
	1754	250,00	250,00
	1789	775,00	310,00
Dobra Lisiniec po 1798 r.			
Żyto	1801	100,00	—
	1815	22,13	22,13
	1817	144,27	651,81
	1830/1831	221,60	153,60
	1837/1838	245,33	110,71
	1848/1849	165,33	67,39
	1849/1850	228,53	138,23
	1850/1851	1093,33	478,41
	1854/1855	138,93	12,71
	1855/1856	132,80	95,59
Pszenica	1801	100,00	—
	1815	461,54	461,54
	1817	446,15	96,67
	1830/1831	753,85	168,97
	1837/1838	969,23	128,57
	1848/1849	923,08	95,24
	1849/1850	792,31	85,83
	1850/1851	184,42	23,30
	1854/1855	930,77	504,17

cd. tab. 42

Uprawa	Rok	WDJ	WDŁ
Cd. dobra Lisiniec po 1798 r.			
Cd. pszenica	1855/1856	923,08	99,92
	1863/1864	369,23	40,00
Jęczmień	1801	100,0	—
	1815	200,00	200,00
	1817	174,44	87,22
	1830/1831	192,22	110,19
	1837/1838	383,33	199,42
	1848/1849	185,56	48,41
	1849/1850	803,33	432,93
	1850/1851	202,22	25,17
	1854/1855	97,78	48,35
	1855/1856	275,56	281,82
	1863/1864	360,00	12,90
Owies	1801	100,00	—
	1815	274,55	274,55
	1817	306,36	111,59
	1830/1831	44,09	14,39
	1837/1838	429,09	973,20
	1848/1849	384,55	89,62
	1849/1850	410,00	106,62
	1850/1851	379,09	92,46
	1854/1855	340,00	89,69
	1855/1856	300,91	88,50
	1863/1864	294,55	97,89
Tatarka	1801	100,00	—
	1817	76,30	76,30
	1830/1831	31,11	40,78
	1849/1850	127,41	409,52
	1850/1851	210,37	165,12

Cd. tatarka	1854/1855	41,48	19,72
	1863/1864	50,37	121,43
Groch	1801	100,00	—
	1815	330,00	330,00
	1817	470,00	142,42
	1830/1831	1280,00	272,34
	1837/1838	980,00	76,56
	1848/1849	1360,00	138,78
	1849/1850	1280,00	94,12
	1850/1851	1200,00	93,75
	1854/1855	1200,00	100,00
	1855/1856	840,00	70,00
	1863/1864	1000,00	119,05
Ziemniaki	1815	100,00	—
	1850/1851	642,40	642,40
	1854/1855	672,00	104,61
	1855/1856	640,00	95,24
	1864/1865	816,00	127,50

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 305, s. 3—8, 113—114; AJG, sygn. 407, s. 3—4; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 425, s. 27; AJG, sygn. 537, s. 1125; AJG, sygn. 544, APP, t. 15, s. 433; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 258—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664. Cz. 1...*, s. 11, 26—45, 48—55, 574; *Lustracja województwa krakowskiego 1789. Cz. 2...*, s. 573, 611; W. ADAMCZYK: *Ceny w Lublinie od końca XVI do końca XVIII wieku*. Lwów 1935, s. 68—71.

Warto zadać pytanie, jaki typ roślin dominował w folwarkach jasnogórskich. Za Ireną Kostrowicką przyjęto podział na rośliny: progresywne (ziemniaki, buraki cukrowe, rzepak, len, konopie, chmiel, tytoń, rośliny pastewne), tradycyjne (żyto, pszenica, jęczmień, owies, groch) oraz reliktowe (proso, gryka)¹⁴².

W latach 1622—1655 zdecydowanie dominowały uprawy tradycyjne, które stanowiły 100% wysiewów. Sytuacja uległa zmianie w XVIII wieku. Wówczas

142 I. KOSTROWICKA: *Produkcja roślinna w Królestwie Polskim (1815—1864)...*, s. 72.

pojawiły się rośliny progresywne, chociaż nie odgrywały poważniejszej roli. W latach 1705—1789 uprawy tradycyjne stanowiły 99,56% wysiewów, rośliny progresywne 0,37%, a reliktowe 0,07% wszystkich udokumentowanych wysiewów. Natomiast w latach 1798—1864 roku struktura wysiewów kształtowała się następująco: tradycyjne — 85,72%, progresywne — 14,20% i reliktowe — 0,08%. Widać zatem pewną zmianę w charakterze gospodarki roślinnej. Ilość wysianych roślin progresywnych znacznie się zwiększyła, wysiew roślin reliktowych pozostał na niezmiennym poziomie, a roślin tradycyjnych zmniejszył się. Nadal jednak gospodarka roślinna pozostawała pod wpływem tradycji, a zmiana ku nowoczesnemu rolnictwu była stosunkowo niewielka (tabela 43).

Można dokonać porównania z danymi dotyczącymi ogólnej struktury wysiewów w Księstwie Warszawskim oraz Królestwie Polskim w latach 1811—1824. Wówczas wysiewy roślin tradycyjnych wynosiły 88,65%, roślin reliktowych 6,12%, a progresywnych 5,23% wszystkich wysiewów¹⁴³. Zatem w dobrach jasnogórskich zdecydowanie więcej wysiewano roślin progresywnych, a mniej reliktowych. Jednak to porównanie ma ograniczoną wartość, ponieważ w przypadku dóbr klasztoru jasnogórskiego analizowano dane z dłuższego okresu, również z połowy XIX wieku, kiedy rozpowszechniały się nowoczesne metody w rolnictwie. Gdy tymczasem dane przedstawione przez Bohdana Baranowskiego dotyczyły tylko pierwszych lat XIX wieku. Ważniejsze będzie porównanie sytuacji w dobrach jasnogórskich z lat 1815—1831. Co prawda dane te nie dotyczą tego samego czasu, co prezentowane przez B. Baranowskiego, ale okresu zbliżonego.

W latach 1815—1831 wysiewy roślin tradycyjnych w dobrach jasnogórskich stanowiły 96,21%, roślin progresywnych — 3,54%, a reliktowych — 0,25%. Zatem w folwarkach paulińskich zdecydowanie dominowały wysiewy roślin tradycyjnych i progresywnych (99,75%), natomiast kultury reliktowe odgrywały mniejszą rolę niż na obszarze całego Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (rośliny tradycyjne i progresywne — 93,88%). Może to świadczyć o pewnym postępie w gospodarce roślinnej w dobrach jasnogórskich.

143 B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy...*, s. 51.

Tabela 43. Struktura wysiewów w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1798

Dobra	Rok	Uprawy progresywne		Uprawy tradycyjne		Uprawy reliktowe	
		ilość [korce]	odsetek	ilość [korce]	odsetek	ilość [korce]	odsetek
Konopiska	1622	—	—	70,00	100,00	—	—
Wiewiec	1637	—	—	1014,00	100,00	—	—
Wiewiec	1647/1648	—	—	537,75	100,00	—	—
Wiewiec	1655	—	—	232,25	100,00	—	—
Wiewiec	1705	—	—	341,75	100,00	—	—
Brudzice	1719	1,00	0,41	241,25	99,59	—	—
Brudzice	1757	2,25	0,71	315,50	99,21	0,25	0,08
Głosków	1730	—	—	473,75	99,95	0,25	0,05
Zakrzewo	1733	—	—	108,75	100,00	—	—
Zakrzewo	1752	0,75	0,72	102,50	99,04	0,25	0,24
Zakrzewo	1760	0,50	0,51	97,25	99,23	0,25	0,25
Kłobuck	1642	—	—	571,00	100,00	—	—
Kłobuck	1659—1664	—	—	522,00	100,00	—	—
Kłobuck	1766	9,25	0,37	2501,00	99,61	0,50	0,02
Kłobuck	1783	—	—	2101,50	100,00	—	—
Kłobuck	1789	5,00	0,15	3286,00	99,71	4,50	0,14
Brzeźnica	1705	1,00	0,54	185,75	99,46	—	—
Brzeźnica	1754	7,25	0,69	1038,00	99,28	0,25	0,02
Brzeźnica	1789	23,25	0,86	2676,50	99,04	2,50	0,09
Lisinieć	1801	—	—	210,75	99,88	0,25	0,12
Lisinieć	1815	31,25	11,52	240,00	88,48	—	—
Lisinieć	1817	1,50	0,38	395,00	99,50	0,50	0,13
Lisinieć	1830/1831	3,25	0,94	342,25	98,49	2,00	0,56
Lisinieć	1837/1838	1,50	0,25	608,25	99,75	—	—
Lisinieć	1848/1849	1,25	0,25	499,00	99,75	—	—
Lisinieć	1849/1850	1,00	0,14	721,25	99,86	—	—
Lisinieć	1850/1851	201,00	12,67	1386,00	87,38	1,25	0,08
Lisinieć	1854/1855	216,25	34,34	413,50	65,66	—	—
Lisinieć	155/1856	202,00	33,36	403,00	66,56	0,50	0,08
Lisinieć	1864/1865	255,00	46,13	297,00	53,73	0,75	0,14

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 258, s. 46—47; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183,

188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 301, s. 1, 55, 369; AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 544, APP, t. 15, s. 433; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 258—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 11, 27—45, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 573, 611.

Zachowana dokumentacja gospodarcza pozwoliła na przeanalizowanie dynamiki plonów w dobrach jasnogórskich w latach 1622—1864 (tabela 44). W kluczu wiewieckim według WDJ zanotowano wahania ilości zbieranych plonów żyta, pszenicy i owsa. Natomiast zbiory jęczmienia były zawsze wyższe niż w punkcie wyjścia w 1649 roku. Z kolei w ujęciu WDJ w odniesieniu do wszystkich roślin zanotowano znaczne wahania uzyskiwanych plonów. Spadek plonów nastąpił w 1706 i 1793 roku.

W dobrach Laski można porównać plony jedynie z lat 1728 i 1793. W zbiorach żyta i pszenicy zanotowano w 1793 roku spadek, a w plonach jęczmienia i owsa — wzrost, szczególnie duży w przypadku jęczmienia.

Dużo materiału archiwalnego zachowało się w odniesieniu do starostwa kłobuckiego. Według WDJ w uprawach żyta, pszenicy, jęczmienia i owsa zanotowano znaczne różnice w uzyskiwanych plonach, które zmalały w latach 1659—1664, co było związane ze zniszczeniami w czasie potopu szwedzkiego. Owsa zebrano również mniej w 1719 roku (w porównaniu z 1642 rokiem), a w 1765 roku w ogóle nie zebrano tego zboża. Tatarkę zebrano jedynie w latach 1642 i 1659—1664. Według lustracji z lat 1659—1664 plony tatarski były wówczas nieco wyższe niż w 1642 roku. Natomiast plony grochu zebrano w latach 1642, 1659—1664 i 1765 roku i były one zawsze wyższe niż w punkcie wyjścia obliczeń, czyli w 1642 roku. Tendencje według WDŁ były podobne.

W starostwie brzeźnickim według WDJ zanotowano większe plony żyta i jęczmienia niż w 1616 roku. W przypadku pszenicy mniejsze plony zebrano w 1793 roku, a owsa w 1762 roku. Podobna sytuacja występowała w ujęciu WDŁ, z tym że w latach 1762—1793 w odniesieniu do pszenicy zaobserwowano stały spadek plonów. Natomiast w zbiorach jęczmienia zanotowano spadek w 1793 roku, a w plonach owsa w 1762 i 1793 roku.

W dobrach klasztornych po 1798 roku według WDJ plony żyta i pszenicy spadły w 1816 roku. W zbiorach jęczmienia widać stałe tendencje spadkowe w latach 1830—1855, a następnie odnotowano wzrost. Natomiast owsa zbierano mniej w latach 1823, 1855 i 1863. Z kolei według WDŁ spadek plonów zanotowano

dla żyta (1816, 1830), pszenicy (1816, 1830, 1855), jęczmienia (1830, 1855) i owsa (1823, 1855). Zmniejszenie zbiorów w latach 1831—1864 nie powinno dziwić, ponieważ wystąpiły wówczas anomalie pogodowe, które wpłynęły na poziom plonów. Wystarczy wspomnieć, że w 1834 roku odnotowano susze i nieurodzaj w całym Królestwie Polskim, w 1840 i 1844 roku ciągłe deszcze, które przyniosły straty w plonach, z kolei w 1845 roku panowała tu zaraza ziemniaczana. W latach 1844—1851, 1855, 1857 i 1863—1865 w Królestwie Polskim zaznaczył się nieurodzaj, który spowodował głód i drożyznę¹⁴⁴.

Tabela 44. Dynamika plonów w kopach w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1642—1798

Uprawa	Rok	WDJ	WDŁ
Dobra Wiewiec			
Żyto	1649	100,00	100,00
	1699	106,85	106,85
	1706	60,97	57,06
	1728	138,83	224,42
	1793	110,02	80,41
Pszenica	1649	100,00	100,00
	1699	140,49	140,49
	1706	49,77	35,43
	1728	121,55	244,21
	1793	26,65	21,92
Jęczmień	1649	100,00	100,00
	1699	413,73	413,73
	1706	131,04	31,67
	1728	452,94	345,65
	1793	418,14	92,53
Owies	1649	100,00	100,00
	1699	103,19	103,19
	1706	15,48	15,00
	1728	125,80	812,70

144 S. SIEGEL: *Ceny w Warszawie...*, s. 93—94.

cd. tab. 44

Uprawa	Rok	WDJ	WDŁ
Cd. dobra Wiewiec			
Cd. owies	1793	105,05	83,50
Dobra Laski			
Żyto	1728	100,00	—
	1793	84,25	84,25
Pszenica	1728	100,00	100,00
	1793	54,09	54,09
Jęczmień	1728	100,00	100,00
	1793	286,08	286,08
Owies	1728	100,00	100,00
	1793	163,69	163,69
Starostwo Kłobuck			
Żyto	1642	100,00	100,00
	1659—1664	97,34	97,34
	1719	146,38	151,04
	1723	214,38	148,78
	1765	285,44	134,17
Pszenica	1642	100,00	100,00
	1659—1664	97,34	97,34
	1719	143,38	150,38
	1723	220,51	160,65
	1765	297,60	134,96
Jęczmień	1642	100,00	100,00
	1659—1664	101,14	101,14
	1719	88,26	89,49
	1723	201,71	228,54
	1765	509,77	252,72
Owies	1642	100,00	100,00
	1659—1664	82,35	82,35
	1719	66,06	80,21

Cd. owies	1723	210,35	318,43
	1765	—	—
Tatarka	1642	100,00	100,00
	1659—1664	101,00	101,00
	1719	—	—
	1723	—	—
	1765	—	—
Groch	1642	100,00	100,00
	1659—1664	186,36	186,36
	1719	—	—
	1723	—	—
	1765	490,91	263,41
Starostwo Brzeźnica			
Żyto	1616	100,00	100,00
	1762	130,14	130,14
	1764	158,31	121,65
	1793	162,56	102,68
Pszenica	1616	100,00	100,00
	1762	378,86	378,86
	1764	296,02	78,14
	1793	92,31	31,18
Jęczmień	1616	100,00	100,00
	1762	378,88	378,88
	1764	803,29	214,28
	1793	765,85	95,34
Owies	1616	100,00	100,00
	1762	50,00	50,00
	1764	197,14	394,29
	1793	164,76	83,58
Dobra Lisiniec po 1798 r.			
Żyto	1810	100,00	100,00
	1816	61,42	61,42

cd. tab. 44

Uprawa	Rok	WDJ	WDŁ
Cd. dobra Lisiniec po 1798 r.			
Cd. żyto	1823	114,48	186,39
	1830	108,54	94,81
	1849	172,96	159,36
	1855	101,41	58,63
	1863	202,32	199,50
Pszenica	1810	100,00	100,00
	1816	93,43	93,43
	1823	387,80	415,05
	1830	65,00	16,76
	1849	224,12	344,79
	1855	57,69	25,74
	1863	165,41	286,71
Jęczmień	1810	—	—
	1816	100,00	100,00
	1823	153,90	153,90
	1830	62,84	40,83
	1849	96,05	152,84
	1855	95,03	98,94
	1863	127,21	133,87
Owies	1810	—	—
	1816	100,00	100,00
	1823	78,83	78,83
	1830	173,62	220,24
	1849	192,26	110,73
	1855	64,61	33,60
	1863	83,62	129,43

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 305, s. 105—112; AJG, sygn. 417, s. 30—31, 36—37, 39—40, 39—41, 46—47, 53—54, 56—57, 71; AJG, sygn. 421, s. 3—16, 99—109; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 264—267; AJG, sygn. 712, s. 28—36; AJG, sygn. 815, s. 32—

51, 57—60; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1206, s. 7; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 2226, s. 63; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. Częstochowa 1999, s. 178; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 26—42, 48—55.

Z danych wynika, że kryzys w ilości uzyskiwanych plonów zaznaczył się przede wszystkim w latach 1659—1664, 1706, 1793, 1830 i 1855. W 1793 roku był on zapewne związany z działaniami zbrojnymi toczonymi w 1792 roku oraz przejściem obszarów, na których znajdowały się dobra jasnogórskie, przez Prusaków, co wiązało się z dostawami dla wojsk pruskich. Trzeba również pamiętać o gradobiciu, które dotknęło część dóbr klasztornych w 1792 roku¹⁴⁵. Kryzys w 1706 roku wynikał z działań zbrojnych, jakie toczyły się w rejonie twierdzy częstochowskiej, oraz z kontrybucji dla wojsk stacjonujących wokół twierdzy¹⁴⁶. Kryzysy z lat 1655—1664 oraz 1830—1831 związane były ze zniszczeniami wojennymi w czasie potopu szwedzkiego oraz z obowiązkowymi dostawami dla wojsk w czasie powstania listopadowego¹⁴⁷.

Przyczyny takiego stanu były różne, ale z reguły mniejszy poziom wysiewów determinował mniejsze zbiory. Taka sytuacja miała miejsce w czasie potopu szwedzkiego i tuż po jego zakończeniu w latach 1655—1664 oraz w latach 1830—1831 i 1855—1856. W innych latach kryzysy trudno powiązać z niższymi wysiewami, ponieważ brakuje kompletu dokumentów gospodarczych. O mniejszych wysiewach zachowały się bowiem informacje z lat 1754, 1760, 1783, 1817, 1848—1851, 1863—1864. Natomiast dane o niższych plonach pochodzą z lat 1706 i 1793. Jednak niewątpliwie w wymienionych latach w dobrach jasnogórskich miał miejsce jakiś kryzys w gospodarce roślinnej. Prawdopodobnie był on spowodowany działaniami zbrojnymi w rejonie twierdzy częstochowskiej (wojna północna, II rozbiór i świadczenia na rzecz wojsk pruskich).

145 AJG, sygn. 1134, s. 1—3, 9—12, 16; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99.

146 W latach 1702—1705 wojska szwedzkie, saskie i polskie w ramach kontrybucji przejęły w dobrach klasztoru jasnogórskiego 3004 k. i 708 kop zboża, zob. ADWŁ., DSiK, sygn. 3248, s. 1; o działaniach zbrojnych wokół Częstochowy zob.: J. ZBUDNIEWEK: *Człowiek wielkiej wiary i pracowitości. O. Innocenty Pokorski (1656—1734)*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2, s. 127—136; W. KĘDER, Z. ŁAKOCIŃSKI: *Klasztor na Jasnej Górze wobec zagrożenia szwedzkiego w czasie trzeciej wojny północnej w latach 1702—1705*. „Studia Claromontana” 1983, t. 4, s. 270—273, 276—277, 283—284; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej XVIII wieku*. Częstochowa 1994, s. 30; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 110—119, 123, 780—781; J.A. GIEROWSKI: *W cieniu Ligi Północnej*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1971, s. 35, 90; J.A. GIEROWSKI: *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością*. Wrocław 1953, s. 9—11; AJG, sygn. 418, s. 208—211; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99.

147 Tylko w 1830 roku paulini jasnogórscy przekazali na potrzeby wojska Królestwa Polskiego 175,75 k. zboża; AJG, sygn. 418, s. 208—211; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99.

Tabela 45 przedstawia ilość plonów zbieranych z 1 łanu w XVII, XVIII i XIX wieku. Wynika z niej, że wydajność z łanu systematycznie spadała. Jeżeli uznamy, że średnie plony za lata 1622—1664 stanowiły 100,00, to plony za lata 1705—1793 wynosiły 61,52, a plony z XIX wieku — 50,32. Widać zatem spadek plonów po zajęciu dóbr jasnogórskich przez Prusaków, co należy wiązać ze znacznym zmniejszeniem areалу ziemi uprawnej.

Tabela 45. Plony w kopach uzyskane z 1 łanu w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1855

Rok	Dobra	Wydajność
1622	Konopiska	439,81
1642	Kłobuck	133,28
1659—1664		97,90
Średnia za lata 1642—1664		226,66
1705	Wiewiec	176,78
1730	Głoków	93,42
1766	Kłobuck	150,00
1792/1793	Wiewiec	78,14
	Laski	233,41
	Brzeźnica	104,91
	niezidentyfikowane dobra	67,20
Średnia za lata 1705—1793		139,44
1801	Lisiniec	138,21
1815		116,51
1849/1850		123,45
1855		78,06
Średnia za lata 1801—1855		114,06

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 289, s. 2, 261—313; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 301, s. 45; AJG, sygn. 305, s. 105—114; AJG, sygn. 417, s. 30—31, 36—37, 39—40, 39—41, 46—47, 53—54, 56—57, 71; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201, 264—267; AJG, sygn. 419, s. 54—69, 71—73; AJG, sygn. 421, s. 3—16, 99—109, 112—113; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 28—36, 37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 14—23, 26—27, 30—33, 35; AJG, sygn. 1134, s. 16, 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154,

159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1202, s. 77—81; AJG, sygn. 1206, s. 7; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 107, 255—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—60, 85, 186—187; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 121—125; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164, 177, 196; AJG, sygn. 2226, s. 63; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 168—169, 178; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 11, 26—45, 48—55, 572; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 553—573, 610, 611, 613.

Na podstawie zachowanych materiałów źródłowych można również określić wydajność 4 podstawowych zbóż w korcach z 1 morgi. Obliczenia przedstawiono w tabeli 46. Wynika z nich, że wydajność stopniowo spadała, najniższą wartość osiągając w XIX wieku.

Tabela 46. Wydajność 4 podstawowych zbóż w korcach z 1 morgi w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1642—1864

Rok	Dobra	Wydajność
1649	Wiewiec	1,03
1642	Kłobuck	0,19
1659—1660	Kłobuck	0,21
Średnia 1649—1660		0,48
1706	Wiewiec	0,20
1783	Kłobuck	0,18
1789	Brzeźnica	0,41
Średnia 1706—1789		0,26
1816	Lisiniec	0,07
1855		0,30
1864		0,12
Średnia 1816—1864		0,16

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 419, s. 54—69; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16, 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 255—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57, 85; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 121—125; AJG, sygn. 1352, s. 61—63, 136—137, 151; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164, 177, 196; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*.

Cz. 1..., s. 11, 27—45, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 553—573, 611; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 168—169.

Reasumując, należy stwierdzić, że gospodarka roślinna w dobrach klasztoru jasnogórskiego odgrywała najważniejszą rolę spośród wszystkich dziedzin, w jakich paulini podejmowali aktywność gospodarczą. Dostarczała ona niezbędnego surowca, z którego produkowano żywność dla zakonników, gości, czeladzi oraz paszę dla zwierząt. Jednym z najważniejszych zadań gospodarki roślinnej było dostarczenie odpowiedniej ilości ziarna na zasiewy. Ponadto dostarczała ona surowca do produkcji propinacyjnej. Natomiast niewielką część produkcji sprzedawano na rynku. Zatem gospodarka roślinna była przeznaczona na zaspokojenie potrzeb własnych klasztoru i gospodarstwa folwarcznego. Czasem jednak wysokość produkcji roślinnej nie wystarczała i zarządcy dóbr musieli dokupować ziarno na zasiew lub na spożycie. Dla przykładu można podać, że w latach 1784—1798 w starostwie brzeźnickim zakupiono zboże za kwotę 8184,14 złp, co stanowiło 3,28% wszystkich wydatków w tym okresie¹⁴⁸. Z kolei w kluczu wiewieckim w latach 1783—1798 na zakup zboża wydano 150,22 złp, co stanowiło 0,06% wszystkich wydatków w tym czasie¹⁴⁹. W XIX wieku na zakup zboża wydawano większe kwoty. I tak w 1834 roku była to suma 1569,21 złp, w 1839 roku — 563,13 złp, a w pierwszym półroczu 1840 roku — 224,06 złp¹⁵⁰.

Areał folwarków klasztoru jasnogórskiego ulegał zmianom. Spadał w latach 1647, 1655, 1760, 1783, 1792, 1830/1831, 1847/1848, 1854/1855 i 1863/1864. Średnia areału uprawianego w folwarkach do 1792 roku wynosiła 78,42 morgi, a po 1798 roku 206,65 morgi, natomiast średnia dla kluczy w latach 1622—1798 to 1266,63 morgi, a dla lat 1798—1864 tylko 209,85 morgi. Natomiast areał całkowity dóbr jasnogórskich do 1798 roku liczył najprawdopodobniej ok. 6000 mórg, a po zajęciu dóbr przez Prusaków — nieco ponad 1360,80 morgi (762,05 ha).

Średni stosunek ziemi folwarcznej do ogólnej ilości uprawianej ziemi wynosił 15,87%, natomiast gospodarstwa chłopskie liczyły 84,13% areału. Jednak ilość ziemi w folwarkach była zróżnicowana w zależności od warunków w poszczególnych kluczach i folwarkach.

Wysiewy i plony wahały się w zależności od sytuacji klimatycznej, wyjąłowania gleby, możliwości zasiania danego areału (ilość zboża na zasiew), a tak-

148 AJG, sygn. 409, s. 120—122.

149 AJG, sygn. 407, s. 64—121.

150 AJG, sygn. 27, s. 45—372.

że ze względu na potrzeby gospodarcze, działania militarne oraz możliwości obrobienia ziemi.

W XVII wieku dominowały wysiewy roślin tradycyjnych. Natomiast w XVIII stuleciu zaczęto wysiewać rośliny progresywne, ale nie odgrywały one wówczas poważniejszej roli. W latach 1798—1864 nadal dominowały wysiewy roślin tradycyjnych (85,72%), ale większe znaczenie zaczęły zyskiwać rośliny progresywne, a zwłaszcza ziemniaki. Natomiast rośliny reliktowe nie odgrywały żadnej roli ekonomicznej.

Wydatność produkcji roślinnej w XVII wieku była wyższa niż w kolejnych dwóch stuleciach. Wzrost plonów ogółem wiązał się ze zwiększeniem areалу uprawianej ziemi, co jednoznacznie wskazuje na gospodarkę ekstensywną.

Najwięcej plonów w latach 1622—1798 przeznaczano na: wysiewy, produkcję propinacyjną, spożycie w klasztorze i folwarkach, paszę dla zwierząt, ordynarię dla czeladzi i pracowników najemnych, kontrybucje wojskowe oraz sprzedaż. Natomiast po 1798 roku najwięcej wydawano na zasiewy, spożycie własne, paszę, ordynarię, produkcję propinacyjną oraz na sprzedaż.

Gospodarka roślinna w dobrach klasztoru jasnogórskiego była prowadzona według tradycyjnego modelu. Generalnie folwarki jasnogórskie nie różniły się specjalnie od podobnych gospodarstw należących do bogatej szlachty czy instytucji kościelnych.

Rozdział 2

Gospodarka hodowlana w dobrach jasnogórskich

2.1. Uwagi wstępne

Gospodarka hodowlana była działem pomocniczym gospodarki roślinnej¹. Bardzo ważną kwestią w produkcji hodowlanej było uzyskanie odpowiedniej ilości paszy dla zwierząt. Jednak stan łąk w Polsce do schyłku XVIII wieku był bardzo zły, sytuacja uległa poprawie dopiero w ciągu XIX stulecia. Zbiory siana były niewielkie i nie zapewniały odpowiedniej ilości paszy. Wystarczy wspomnieć, że na początku XIX wieku w ziemi łęczyckiej z 1 ha zbierano tylko 1 wóz siana. Łąki były z reguły podzielone między folwark i poddanych, natomiast pastwiska najczęściej użytkowano wspólnie². Na łąkach rzadko wypasano zwierzęta. Jednak w drugiej połowie XVIII wieku widać pewne starania o poprawę gospodarki łąkowej. Z czasem zamieniano pastwiska na łąki³. W XIX wieku w większej własności ziemskiej zastosowano meliorację lub nawodnienie. Przesuwano też koszenie z lipca na okres kwitnienia traw w czerwcu⁴.

Pastwisk było dosyć dużo, gdyż do wypasu wykorzystywano ugory, ścierniska po skoszonych zbożach, łąki do tego przeznaczone oraz nieużytki rolne⁵. Wypas zwierząt był regulowany odpowiednimi zarządzeniami pana, a po 1793 roku kwestię tę normowało państwo pruskie. Dekret z 18 maja 1804 roku nakazywał, aby wypas bydła i trzody odbywał się zawsze pod opieką pasterzy. Jeżeli zwierzęta

1 S. INGLÓT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane w Polsce od XVI—XVIII w. Na podstawie dawnej literatury rolniczej*. Wrocław 1954, s. 26—29, 32—34.

2 *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 1. Wyd. B. BARANOWSKI, J. BARTYŚ, A. KECKOWA, J. LESKIEWICZ. Wrocław 1958, s. 169—172.

3 J. TOPOLSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań 1958, s. 276, 279.

4 M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa*. W: *Historia kultury materialnej Polski*. T. 5: *Od 1795 do 1870 r.* Red. E. KOWECKA. Oprac. M. RÓŻYCKA-GLASSOWA, E. KOWECKA. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978, s. 134.

5 J. TOPOLSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach...*, s. 287.

pasły się samotnie i spowodowały szkodę, poszkodowany mógł je zatrzymać. Można je było wykupić za odpowiednią cenę, np. za konia czy bydło płaciło się 6 złp, za świnię — 3 złp, a za owce — 2 złp⁶.

Proces hodowli dzielił się na okres zimowy i letni. Od listopada do kwietnia zwierzęta przebywały w oborach, a od kwietnia do końca października na pastwiskach. Zimą zwierzęta żywiły się plonami zebranych w okresie letnim⁷. Zwierzęta karmiono również brahą gorzelnianą oraz wywarami browarnianymi, które stanowiły pełnowartościową paszę dla bydła i trzody chlewnej⁸.

2.2. Gospodarka hodowlana w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1798

2.2.1. Kawodrza, Częstochówka, Gnaszyn, Lgota, Szarlejka

Zachowane informacje o hodowli w dobrach fundacyjnych pochodzą z lat 1788/1789 (tabela 47). Wówczas to w folwarkach trzymano łącznie 3422 sztuki zwierząt i ptactwa domowego. Dominowała hodowla owiec, drobiu, bydła mlecznego i trzody. Na 1 wieś średnio przypadały 684 sztuki zwierząt, w tym: 5 koni, 9 wołów, 58 sztuk bydła mlecznego, 329 owiec, 90 sztuk trzody i 193 sztuki drobiu⁹. Na 1 łanie w 5 wsiach fundacyjnych hodowano 3 konie, 5 wołów, 33 sztuki bydła mlecznego, 186 owiec, 51 sztuk trzody i 109 sztuk drobiu. Zatem na 1 łanie można było utrzymać 387 sztuk zwierząt i drobiu.

Stado bydła mlecznego liczyło 289 sztuk, w tym krów mlecznych było 166 (57,43% stada), jałówek 74 (25,60%), cielaków 35 (12,11%) i buhajów 14 (4,86% stada). Owiec hodowano łącznie 1644 sztuki, w tym maciorok 727 sztuk (44,22%), skopów opasowych 475 (28,89%), jagniąt 389 (23,66%) i baranów 53 (3,23%). Stado trzody chlewnej liczyło łącznie 452 sztuki, w tym prosiąt było 214 (47,34% stada), matek 65 (14,38%), wieprzów 111 (24,55%), stadników 6 (1,35%) i 56 sztuk nieokreślonych (12,38%). Z kolei inwentarz drobiu

6 AJG, sygn. 746, s. 495—502.

7 Z.J. KORYBUTIAK: *Hodowla zwierząt domowych i pasterstwo w Wileńskim i Nowogródzkim*. Wilno 1936, s. 10—11, 13—14, 21.

8 S. INGLOT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 39; W. KULA: *Rozwój gospodarczy Polski XVI—XVIII wieku*. Warszawa 1993, s. 174—175; J. RUTKOWSKI: *Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w wieku XVIII*. Kraków 1910, s. 76—77.

9 AJG, sygn. 424, s. 1—52.

składał się z 965 sztuk, w tym 24 gęsi, 128 kapłonów, 375 kurcząt, 328 kaczek i 110 indyków¹⁰.

Tabela 47. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach fundacyjnych w latach 1788—1789

Zwierzęta hodowlane	Liczba	Odsetek
Konie	26	0,76
Woły	46	1,34
Bydło mleczne	289	8,45
Owce	1644	48,04
Kozy	—	—
Trzoda	452	13,21
Drób	965	28,20
Ogółem	3422	100,00

Źródło: AJG, sygn. 424, s. 1—52.

W źródłach zachował się wykaz cen zwierząt. Wiadomo z niego, że wół kosztował 30 złp, krowa — 18 złp, cielak — 1,15 złp, wieprz — 16 złp, prosię — 15 gr, gęś — 24 gr, kapłon — 15 gr, kurczę — 7,5 gr, kaczka — 10 gr, a indyk — 15 gr. Zatem wartość wołów hodowanych w Lisińcu wynosiła 1350 złp, a krów i cielaków 3836,15 złp, nie licząc buhajów i jałówek. Wartość prosiąt i wieprzów oszacowano na 2365,15 złp, a drobiu — na 247 złp (bez kurcząt). Wartość całego stada wynosiła co najmniej 7799 złp¹¹.

2.2.2. Dobra Konopiska

Informacje dotyczące hodowli w Konopiskach zachowały się jedynie z lat 1794 i 1798. Wówczas trzymano w folwarku woły, bydło mleczne i trzodę chlewną. Wołów hodowano 5 (0,65% stada), bydła mlecznego 12 sztuk (1,56%), owiec 734 (95,57%), a trzody chlewnej 17 sztuk (2,21% stada). Stado bydła mlecznego składało się z 3 krów mlecznych (25,00%), 4 jałówek (33,33%), 3 cielaków (25,00%) oraz 2 byków (16,67%). Owczarnia liczyła 136 matek (37,06% stada), 138 skopów (37,60%), 83 jagnięta (22,62%) oraz 10 baranów (2,72%). Natomiast

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

w 1798 roku w folwarku trzymano 5 wołów (1,23% stada), 10 sztuk bydła mlecznego (2,47%), 373 owce (92,10%) oraz 17 świń (4,20%). W stadzie bydła mlecznego dominowały krowy i jałówki (po 3 sztuki, razem 60,00% stada), cielaków i byków było po 2 sztuki (po 20,00% stada). Z kolei owiec łącznie chowano 373 sztuki, w tym: maciorek 136 (36,46%), skopów przeznaczonych na opas 138 (37%), jagniąt 89 (23,86%), a baranów 10 (2,68%)¹².

Ogólny stan hodowli w Konopiskach ilustruje tabela 48. Wynika z niej, że w ciągu 4 lat liczba hodowanych zwierząt spadła o 363 sztuki, czyli aż o 47,27%. W stadzie dominowały owce, ale ich liczba zmalała o 361 sztuk (49,18%). Zmniejszyła się również liczebność bydła mlecznego, ale była to stosunkowo nieduża różnica (17,00%). Natomiast zupełnie nie hodowano koni i kóz, a brak informacji o drobiu wynikał zapewne z faktu, że w dokumentacji spisywano najważniejsze kategorie zwierząt. W Konopiskach średnio hodowano 586 sztuk zwierząt. Najważniejszą rolę odgrywał chów owiec i bydła, chociaż ilość trzody była wyższa niż bydła, to jednak nie odgrywała ona tak ważnej roli, jak hodowla bydła mlecznego. Trudno powiedzieć, jakie czynniki wpłynęły na spadek pogłowia zwierząt w Konopiskach w 1798 roku. Być może paulini sprzedali część zwierząt, dowiedziawszy się, że Prusacy zamierzają przejąć dobra.

Tabela 48. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w folwarku w Konopiskach w latach 1794 i 1798

Zwierzęta hodowlane	Rok	Liczba	Odsetek
Konie	1794	—	—
	1798	—	—
Woły	1794	5	0,65
	1798	5	1,23
Bydło mleczne	1794	12	1,56
	1798	10	2,47
Owce	1794	734	95,57
	1798	373	92,10
Kozy	1794	—	—
	1798	—	—

12 AJG, sygn. 821, s. 6, 9.

Trzoda	1794	17	2,20
	1798	17	4,20
Drób	1794	—	—
	1798	—	—
Ogółem	1794	768	100,00
	1798	405	100,00

Źródło: AJG, sygn. 821, s. 6, 9.

2.2.3. Dobra Wiewiec

W 1705 roku w Wiewcu na paszę przeznaczono łącznie 121,50 k. zbóż. W tym żyta wykorzystano 3 k., tatarki — 3 k. i owsa na obroki — aż 115,75 k. Jednak była to zbyt mała ilość i z Krzywanic przewieziono dodatkowo do Wiewca łącznie 35,50 k. owsa. Z kolei w folwarku w Woli Wiewieckiej na obroki wydano 13 k. owsa. Do tego trzeba dodać 7,25 k. zboża, ale nie wiadomo, w którym folwarku zostało ono wydane. Zatem łącznie na paszę i obroki dla zwierząt przekazano 177,25 k. owsa i żyta, co stanowiło 14,06% wydatkowanych plonów¹³.

Kolejne informacje dotyczące pozyskiwania paszy pochodzą z 1779 roku. Wówczas w Wiewcu było 5 łąk, a w Dębowcu — 2. Z łąk dębowieckich zbierano ok. 20 wozów siana. Natomiast w Krzywanicach nie było łąk¹⁴. Z kolei w 1793 roku w dobrach wiewieckich zebrano łącznie 520 wozów siana¹⁵.

Konie w dobrach wiewieckich trzymano w latach 1699—1798, ale brak tych zwierząt w spisach gospodarczych w XVII wieku nie świadczył o tym, że nie było ich w folwarkach. Wiadomo bowiem, że paulini oddawali poddanym konie, które wykorzystywali dla własnych potrzeb, a w razie konieczności chłopcy wykonywali usługi transportowe dla folwarku¹⁶.

W 1706 roku hodowano 9 koni, w tym 4 żrebaki, ale tylko w folwarku w Wiewcu¹⁷. W 1779 roku w 4 folwarkach (Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywаницe, Dębowiec) było 20 koni. W 1793 roku w kluczu wiewieckim hodowano 22 konie, natomiast w momencie przejścia tego klucza przez mjr. von Kleista w 1798 roku — 10 koni (tabela 49). Ich wartość oszacowano na 1080 złp. Paulini domagali się od władz pruskich wyrównania strat za utracone zwierzęta,

13 AJG, sygn. 418, s. 208—211.

14 Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. Częstochowa 1999, s. 168—169.

15 AJG, sygn. 2226, s. 63.

16 AJG, sygn. 444, s. 12—13.

17 AJG, sygn. 418, s. 256—262.

ale w źródłach brak informacji, czy rzeczywiście takie odszkodowanie klasztor otrzymał. Wypada wątpić¹⁸. Średnio w jednym folwarku hodowano 3 konie.

Woły odgrywały bardzo ważną rolę w gospodarstwie folwarcznym (tabela 49). Wykorzystywano je do orki i włóczki, ale również do zwożenia plonów i towarów. W folwarku dobrzyńskim w 1647 roku trzymano jedynie 2 stare woły, które jednak sprzedano za 77 złp. Natomiast w folwarkach rzepczyńskim i wolskim nie hodowano tych zwierząt, a prace w folwarku wykonywali chłopci swoim sprzężajem. Po 1655 roku w folwarkach nie hodowano w ogóle wołów¹⁹. Pojawiły się one dopiero w 1674 roku w dobrach w Wiewcu (4 sztuki). Jednak w następnych latach aż do 1706 roku nie było tych zwierząt²⁰.

W zachowanym materiale archiwalnym po 1706 roku woły pojawiły się dopiero w 1793 roku (55 sztuk). W 1798/1799 roku w Woli Wiewieckiej hodowano ich 10 sztuk, które wyceniono na 4080 złp (jeden wół kosztował zatem średnio 408 złp). Zwierzęta te przejął wraz z całym kluczem mjr von Kleist²¹.

W kluczu wiewieckim nie było potrzeby hodowania wołów w oborach folwarcznych, ponieważ zwierzęta te otrzymywali poddani, którzy musieli je wykarmić i odrabiali nimi sprzężaj w folwarku. W przypadku śmierci chłopca lub jego ucieczki zwierzęta przejmował inny gospodarz²². Średnio w folwarku hodowano 4 woły. Liczba koni i wołów w ciągu XVIII wieku wzrastała. W 1793 roku średnio na 1 łan w dobrach wiewieckich przypadały 2 konie i 4 woły²³.

Tabela 49. Hodowla koni i wołów w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1647—1798

Folwark	Konie	Woły
1647		
Dobrzelów	—	2
1655		
Dobrzyń, Rzepcza, Wola	—	—
1674		
Wiewiec	—	4
1699		
Krzywanice	2	—

18 Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 175; AJG, sygn. 891, s. 9.

19 AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51.

20 AJG, sygn. 418, s. 88, 174—177, 256—260.

21 AJG, sygn. 891, s. 9; AJG, sygn. 418, s. 260—262.

22 AJG, sygn. 444, s. 12—13.

23 Obliczenia własne, zob. tabela 10.

1706		
Wiewiec	9	—
1779		
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice, Dębowiec	20	—
1793		
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice, Dębowiec	22	55
1798		
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice, Dębowiec	10	10
Średnia na folwark	3	4

Źródło: AJG, sygn. 418, s. 88, 174—177, 256—262; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51; AJG, sygn. 891, s. 9, 260—262; AJG, sygn. 2226, s. 63; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 175.

Z hodowli bydła mlecznego otrzymywano mleko, sery, masło, mięso i skóry, przede wszystkim zaś zwierzęta te wykorzystywano jako siłę pociągową. Bydło trzymano we wszystkich folwarkach klucza wiewieckiego (tabela 50). Jednak czasem stado przenoszono z jednego folwarku do drugiego. W 1647 roku bydło hodowano w folwarkach wiewieckim, rzepczyńskim, dobrzyńskim i wolskim, natomiast w 1654 roku tylko w dwóch — w Wiewcu i Woli Wiewieckiej. Część krów w 1655 roku została przekazana na wykarmienie poddanym w Wiewcu (3 sztuki) i w Woli Wiewieckiej (4 sztuki). Rok później (1655) stado znajdowało się tylko w folwarku w Woli Wiewieckiej. W 1674 roku bydło trzymano w oborach folwarcznych w Wiewcu (51 sztuk, 56,04% stada) i Woli Wiewieckiej (40 sztuk, 43,96% stada). Z kolei w latach 1699 i 1706 zwierzęta chowano w Krzywanicach, Wiewcu i Woli Wiewieckiej. W 1706 roku największe stado hodowano w Woli Wiewieckiej (43 sztuki, 41,47% stada), Wiewcu (37 sztuk, 35,92% stada) i Krzywanicach (23 sztuki, 22,61% stada).

W 1779 roku w kluczu wiewieckim hodowano łącznie 158 sztuk bydła. W 1793 roku w dobrach wiewieckich trzymano 153 sztuki, a w momencie przejęcia klucza wiewieckiego przez mjr. von Kleista na przełomie 1798/1799 roku w folwarku w Woli Wiewieckiej hodowano tylko 9 krów dojnych. Ich wartość oceniono na 432 złp, średnia cena za krowę wynosiła zatem 48 złp²⁴.

24 Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175; AJG, sygn. 891, s. 9; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Tabela 50. Hodowla bydła mlecznego w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1674—1798

Folwark	Liczba zwierząt
1674	
Wiewiec	51
Wola Wiewiecka	40
1706	
Wiewiec	37
Wola Wiewiecka	43
Krzywanice	23
1779	
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice	158
1793	
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice	153
1798	
Wola Wiewiecka	9
Średnia na folwark	43

Źródło: AJG, sygn. 891, s. 9; AJG, sygn. 2226, s. 63; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 175.

W strukturze stada dominowały krowy mleczne (41 sztuk, 39,04% stada), cielaki (39 sztuk, 37,14%), jałówki (22 sztuki, 20,95%) oraz byki (3 sztuki, 2,87%)²⁵. W latach 1674—1798 średnio w folwarku chowano 43 sztuki, a w 1793 roku na 1 łanie hodowano średnio 11 sztuk²⁶.

W 1647 roku owce trzymano tylko w folwarku dobrzyńskim, było ich wówczas 476, w tym 206 jagniąt (43,27% stada). Rok później nadal hodowano owce wyłącznie w folwarku dobrzyńskim, ale ich liczba spadła do 356 sztuk, pogłowie zmniejszyło się więc o 25,22%. W 1654 roku owczarnia liczyła 150 sztuk i utrzymywano ją tylko w folwarku wiewieckim²⁷. 20 lat później pogłowie owiec w Wiewcu spadło do zaledwie 17 sztuk, a więc aż o 88,67%. W 1699 roku owce hodowano jedynie w Wiewcu, stado liczyło ogółem 302 sztuki, pogłowie, w porównaniu z 1674 rokiem, wzrosło zatem o 94,38%. 7 lat później (1706) stado przeniesiono do folwarku w Krzywanicach, gdzie hodowano 359 sztuk — pogłowie wzrosło zatem o 15,88% w porównaniu z danymi z 1699 roku (tabela 51)²⁸.

25 AJG, sygn. 891, s. 9; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175.

26 Obliczenia własne, zob. tabela 10.

27 AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46, 51.

28 AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262.

Tabela 51. Hodowla owiec w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1647—1798

Folwark	Liczba zwierząt
1647	
Dobrzelów	476
1648	
Dobrzelów	356
1654	
Wiewiec	150
1674	
Wiewiec	17
1699	
Wiewiec	302
1706	
Krzywanice	359
1712—1721	
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice, Dębowiec	391
1779	
Wiewiec	797
Wola Wiewiecka	252
Dębowiec	613
1793	
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice, Dębowiec	1185
Średnia na folwark	288

Źródło: AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262, 321—324; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46, 51, 55; AJG, sygn. 891, s. 9; AJG, sygn. 2226, s. 63; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 175.

Hodowla owiec w kluczu wiewieckim odgrywała bardzo ważną rolę. Za-trudniano tu nawet specjalistę, który miał kierować procesem chowu. Na przykład w latach 1712—1713 był nim owczarz Jacenty Trzebicki, który miał pomocnika zwanego owczarkiem. W latach 1712—1721 stado owiec średnio liczyło 391 sztuk. Z tego maciorek było 208 (53,19% stada), skopów przeznaczonych na opas 74 (18,92%), baranów 4 (1,04%), a jagniąt 105 (26,85%). Chów owiec był racjonalny, część zwierząt przekazywano do innych folwarków

klasztornych (1715/1716: Brudzice, Dębowiec, Wielgomłyny, 1717/1718: Brudzice, Dębowiec, 1720: Dworszowice w starostwie brzeźnickim), część sprzedawano, a pewną ich liczbę przeznaczano na spożycie. Kwestarze bernardyńscy również mogli liczyć na wsparcie ze strony paulinów. Część zwierząt padała z powodu chorób lub była zabijana przez wilki. Liczebność stada zmniejszała się rocznie o 12,09—87,04%, z tym że ta największa strata wynikała z przeniesienia części stada do innego folwarku i była to sytuacja nadzwyczajna (1715/1716 z Wiewca do Dębowca i do Wielgomłynów). Średnio rocznie hodowla zmniejszała się o 32,61%. Trzeba jednak pamiętać, że co roku stado powiększało się o nowy przychówek. Sprzedaż owiec w latach 1712—1721 wahała się: 1,10—28,05% stada, natomiast średnia sprzedaż wynosiła 9,77% pogłowa. Poziom sprzedaży ulegał wahaniom, w latach 1713—1716 odnotowano jego spadek, po czym nastąpił powolny, ale systematyczny wzrost. Na żywność przeznaczano średnio 3,90% pogłowa, kwestarzom średnio przekazywano 0,58% hodowli, straty spowodowane chorobami i atakami wilków mieściły się w przedziale 1,86—7,33% pogłowa, a średnia wynosiła 3,26%. Warto zwrócić uwagę, że niewiele zwierząt padało z powodu chorób, najwięcej — 35 sztuk — strat z tego powodu poniesiono w 1714/1715 roku. Świadczy to o dobrej opiece owczarza. Szczególną uwagę zwraca swobodne przenoszenie części hodowli do innych folwarków i klasztorów. Wynikało to z potrzeb gospodarczych w danej jednostce administracji zakonnej oraz zapewne z możliwości utrzymania zwierząt w kluczu wiewieckim²⁹.

W 1779 roku owce hodowano w trzech z czterech folwarków. W Wiewcu trzymano 797 sztuk (47,95% stada), w Woli Wiewieckiej 252 sztuki (15,17%), a w Dębowcu 613 sztuk (36,88%). Łącznie owczarnia liczyła 1662 zwierzęta³⁰. W 1793 roku w dobrach wiewieckich hodowano 1185 owiec, zatem w porównaniu ze stanem sprzed 14 lat pogłowie spadło o 28,70%³¹. W momencie przejścia klucza wiewieckiego przez mjr. von Kleista w 1798/1799 roku nie hodowano tam owiec w ogóle. Niestety w zachowanym materiale archiwalnym nie znaleziono wyjaśnienia tej sytuacji³². Prawdopodobnie przeniesiono stado do folwarku, który został w posiadaniu klasztoru.

Hodowla składała się z maciorek (średnio 208 sztuk, 53,19% stada), jagniąt (105 sztuk, 26,85% stada), skopów przeznaczonych na opas (średnio 74 sztuki,

29 AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262, 321—324; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 891, s. 9; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175.

30 Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175.

31 AJG, sygn. 2226, s. 63.

32 AJG, sygn. 891, s. 9.

18,92% stada) oraz baranów (średnio 4 sztuki, 1,04% stada)³³. W folwarku chowano przeciętnie 288 sztuk. Natomiast w 1647 roku na 1 łanie hodowano 89 owiec, w 1706 roku — 133 sztuki, a w 1793 roku — 86 sztuk³⁴.

Informacji dotyczących chowu trzody chlewnej w kluczu wiewieckim jest niewiele. Właściwie zachowały się jedynie dane o liczbie zwierząt w poszczególnych folwarkach (tabela 52). W 1647 roku trzodę hodowano we wszystkich dobrach klucza (dobrzyńskich, rzepczyńskich, wolskich). Jednak czasem w niektórych folwarkach nie było tych zwierząt, np. w 1648 roku trzymano je tylko w folwarku dobrzyńskim (4 sztuki) i w Woli Wiewieckiej (15 sztuk), a w 1655 roku nie hodowano świń w Wiewcu³⁵. W 1793 roku stado trzody chlewnej liczyło 195 sztuk³⁶. Ostatnie informacje dotyczące tych zwierząt w kluczu wiewieckim pochodzą z 1798 roku, kiedy to w Woli Wiewieckiej hodowano tylko 9 sztuk. Ich wartość oszacowano na 108 złp, a więc średnio za jedno zwierzę trzeba było zapłacić 12 złp³⁷.

Tabela 52. Hodowla trzody w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1648—1798

Folwark	Liczba zwierząt
1648	
Dobrzelów	4
Wola Wiewiecka	15
1655	
Wiewiec	26
1793	
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice, Dębowiec	195
1798	
Wola Wiewiecka	9
Średnia na folwark	31

Źródło: AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—9, 46, 51; AJG, sygn. 2226, s. 63; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 175.

33 AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262, 321—324; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46, 51, 55; AJG, sygn. 891, s. 9; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175.

34 Obliczenia własne, zob. tabela 10.

35 Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46, 51; AJG, sygn. 418, s. 260—262.

36 AJG, sygn. 2226, s. 63.

37 AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262.

Jeżeli chodzi o strukturę stada trzody chlewnej, to zachowała się jedynie informacja z 1655 roku. Wówczas hodowla liczyła 26 zwierząt: 16 dorosłych osobników i 10 prosiąt (38,46%)³⁸. Średnio na folwark przypadało 31 sztuk, a na 1 łan w 1648 roku — 0,50 sztuki, w 1655 roku — 11 sztuk, a w 1793 roku — 14 sztuk trzody³⁹.

W dobrach klucza wiewieckiego hodowano również drób, który stanowił ważne źródło pożywienia dla mieszkańców folwarku oraz dla konwentu jasnogórskiego. Hodowano gęsi, indyki, kury, kapłony i kaczki. Drób był chowany we wszystkich folwarkach (tabela 53). Hodowane kury nazywano „prostymi”. W 1654 roku w Woli Wiewieckiej zainicjowano hodowlę gęsi i indyków. W zachowanym źródle z 1655 roku zapisano ceny tych zwierząt: jedna gęś kosztowała średnio 12 gr, a jeden indyk 19 gr. Ponieważ stado liczyło 43 gęsi i 3 indyki, to ich wartość wynosiła 19,03 złp.

W 1779 roku hodowla drobiu liczyła 223 sztuki, z czego w Wiewcu trzymano 78 sztuk (34,97% stada), w Woli Wiewieckiej — 54 sztuki (24,21%), w Krzywanicach — 36 sztuk (16,16%), a w Dębowcu — 55 sztuk (24,66%). Ostatnie informacje na ten temat pochodzą z przełomu 1798/1799 roku, kiedy mjr von Kleist przejął klucz wiewiecki. Wówczas stado drobiu liczyło 157 sztuk. Średnia liczebność w hodowli poszczególnych gatunków ptactwa domowego wyglądała następująco: gęsi — 44,92%, kury — 40,42%, kapłony — 7,88%, indyki — 5,07% i kaczki — 1,71%⁴⁰. Średnio na 1 łan hodowano 27 sztuk drobiu.

Tabela 53. Hodowla drobiu w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1655—1798

Folwark	Liczba zwierząt
1655	
Dobrzelów, Wiewiec, Wola Wiewiecka	46
1779	
Wiewiec	78
Wola Wiewiecka	54
Krzywanice	36
Dębowiec	55

38 AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46, 51; AJG, sygn. 418, s. 260—262; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175.

39 Obliczenia własne, zob. tabela 10.

40 AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 891, s. 9; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175.

1798	
Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywanice	156
Średnia na folwark	42

Źródło: AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 891, s. 9; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 175.

Tabela 54 przedstawia ogólną sytuację w gospodarce hodowlanej w kluczu wiewieckim. Liczebność koni i wołów była niewielka. Jednak trzeba pamiętać, że część tych zwierząt przekazano poddanym, którzy wykonywali posługi sprzężajne i transportowe. Największy odsetek koni i wołów występował w 1798/1799 roku, najmniejszy zaś dla wołów w 1647, a dla koni w 1696 roku. Liczba koni w kluczu wiewieckim dochodziła do 20, a średnia wynosiła 10 sztuk. Liczebność wołów sięgała do 55, a średnia wynosiła 8 sztuk. Wielkość hodowli bydła mlecznego wahała się: 9—158 sztuk i 5,62—40,68% pogłównia. Najwyższy odsetek pogłównia stanowiło bydło w 1655 roku (40,68%), a najmniejszy w 1798/1799 roku (4,62%). Średnia liczebność bydła mlecznego w dobrach wiewieckich to 100 sztuk. Owce stanowiły ważny element w hodowli wiewieckiej. Ich liczba wahała się: 17—1662 sztuk, a w ogólnym pogłówniu stada zwierząt owce stanowiły 5,66—75,27%. Średnia liczba owiec w kluczu wynosiła 461 sztuk.

Najwięcej trzody chlewnej hodowano w 1793 roku, a najmniej w 1798/1799 roku. Odsetek tych zwierząt wahał się od 4,62% w 1798/1799 roku do 18,33% w 1674 roku. Średnia pogłównia świń to 66 sztuk. Pogłównie drobiu mieściło się w przedziale 60—223 sztuk, a odsetek wynosił — 10,09—80,51%. Średnia liczebność drobiu to 54 sztuki⁴¹. W kluczu wiewieckim przeciętnie na 1 łanie utrzymano 47 sztuk zwierząt, a najważniejszą dziedziną hodowli był chów owiec, drobiu i bydła mlecznego.

Średnia liczebność hodowanych w dobrach wiewieckich zwierząt w latach 1647—1799 wynosiła 749 sztuk. Konie stanowiły 0,93% całej hodowli, woły — 1,07%, bydło mleczne — 13,35%, owce — 61,55%, trzoda — 8,81%, a drób — 14,29%. Zatem klucz wiewiecki specjalizował się przede wszystkim w hodowli owiec⁴². Średnio na 1 łanie w 1647 roku trzymano 155 zwierząt hodowlanych i drobiu, w 1655 roku — 61 sztuk, w 1706 roku — 207 sztuk, a w 1793 — 117 sztuk.

41 AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 891, s. 9; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175.

42 AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 891, s. 9; ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys...*, s. 175.

Tabela 54. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w kluczu wiewieckim w latach 1647—1798

Konie		Woły		Bydło mleczne		Owce		Trzoda chlewna		Drób		Ogółem	
liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1647													
—	—	2	0,24	117	14,05	476	57,14	74	8,88	164	19,69	833	100,00
1654													
—	—	—	—	51	18,21	150	53,57	—	—	79	28,21	280	99,99
1655													
—	—	—	—	59	40,69	—	—	26	17,93	60	41,38	145	100,00
1674													
—	—	4	1,33	91	30,33	17	5,66	55	18,33	133	44,33	300	99,98
1699													
2	0,33	—	—	156	25,66	302	49,67	—	—	148	24,34	608	100,00
1706													
9	1,61	—	—	103	18,43	359	64,22	88	15,74	—	—	559	100,00
1779													
20	0,90	—	—	158	7,16	1662	75,27	145	6,57	223	10,10	2208	100,00
1793													
22	1,37	55	3,42	153	9,50	1185	73,60	195	12,11	—	—	1610	100,00
1798													
10	5,13	10	5,13	9	4,62	—	—	9	4,62	157	80,51	195	100,01

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 175; AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 891, s. 9.

2.2.4. Dobra Laski

W dobrach Laski w 1721 roku hodowano łącznie 25 koni, w tym 4 źrebaki. Konie były trzymane tylko w folwarku w Laskach (15 sztuk). Natomiast 10 sztuk przekazano chłopom w Smardzach, a w Nowej Wsi w ogóle nie trzymano tych zwierząt. Kolejne dane dotyczące stanu gospodarki hodowlanej pochodzą dopiero z 1793 roku, wówczas hodowano 25 koni.

Liczba wołów w dobrach wynosiła 20 sztuk, z czego 10 w Laskach, 6 w Smardzach i 4 w Nowej Wsi. Natomiast u poddanych trzymano łącznie 88 wołów: w Laskach 56 sztuk, a w Smardzach 32 woły. W 1793 roku hodowano 15 wołów. Z tabeli 55 wynika, że liczba koni w Laskach nie uległa zmianie w ciągu 72 lat, natomiast liczebność wołów spadła o 25%, jednak trzeba pamiętać, że część zwierząt przekazywano na utrzymanie chłopom.

Tabela 55. Hodowla koni i wołów w folwarkach klucza Laski w latach 1721—1793

Folwark	Konie	Woły
1721		
Laski, Smardze, Nowa Wieś	25	20
1793		
Laski, Smardze, Nowa Wieś	25	15
Średnia na folwark	8	18

Źródło: AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 2226, s. 63.

W 1721 roku w folwarku w Laskach hodowano 74 sztuki bydła (41,80% stada), w Smardzach — 62 sztuki (35,02%), a w Nowej Wsi — 41 sztuk (23,20%). Łącznie stado w trzech folwarkach liczyło 177 sztuk (tabela 56). Krów mlecznych hodowano 77 sztuk (43,50% stada), jałówek — 14 (7,93%), cielaków — 60 (33,89%), a byków — 26 (14,68%), które przynajmniej w części były przeznaczone na opas. Warto też zauważyć, że w Smardzach 25 krów przekazano do gospodarstw chłopskich. Natomiast w 1793 roku w kluczu trzymano 97 krów. Widać zatem, że w ciągu 72 lat liczba bydła mlecznego spadła o 45,20%. Średnio na folwark przypadało 46 sztuk.

Tabela 56. Hodowla bydła mlecznego w dobrach Laski w latach 1721—1793

Folwark	Liczba zwierząt
1721	
Laski, Smardze, Nowa Wieś	177
1793	
Laski, Smardze, Nowa Wieś	97
Średnia na folwark	46

Źródło: AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Owce w 1721 roku hodowano w folwarku w Laskach, a ich liczba wynosiła 571 sztuk (tabela 57). Natomiast w 1793 roku stado liczyło 1453 owce. Chów tych zwierząt odgrywał w Laskach znaczną rolę, o czym świadczy zwiększenie w latach 1721—1793 hodowli aż o 60,70%. Średnio w folwarku trzymano 337 owiec.

Tabela 57. Hodowla owiec w folwarkach klucza Laski w latach 1721—1793

Folwark	Liczba zwierząt
1721	
Laski, Smardze, Nowa Wieś	571
1793	
Laski, Smardze, Nowa Wieś	1453
Średnia na folwark	337

Źródło: AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 2226, s. 63.

W 1721 roku w Laskach hodowano 12 kóz. W tym samym roku trzodę chlewną trzymano w Laskach (43 sztuki, 64,17%) i Smardzach (24 sztuki, 35,83%). Łącznie stado trzody liczyło 67 sztuk. Natomiast w 1793 roku hodowano 82 zwierzęta. Z tabeli 58 wynika, że chów trzody zwiększył się w ciągu XVIII wieku. Średnia liczba tych zwierząt w folwarku wynosiła 25 sztuk.

Tabela 58. Hodowla trzody w folwarkach klucza Laski w latach 1721—1793

Folwark	Liczba zwierząt
1721	
Laski, Smardze, Nowa Wieś	67
1793	
Laski, Smardze, Nowa Wieś	82
Średnia na folwark	25

Źródło: AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Informacje dotyczące drobiu pochodzą jedynie z 1721 roku. Stado liczyło wówczas 174 sztuki, z czego w Laskach — 121 sztuk (69,54% stada), a w Smardzach — 53 sztuki (30,46%). W Laskach hodowano indyki, gęsi, kury, kapłony i kaczki, a w Smardzach gęsi, kury i kapłony. Indyki stanowiły 23,56% stada (41 sztuk), gęsi 36,78% stada (64 sztuki), kury 21,26% stada (37 sztuk), kapłony 11,49% stada (20 sztuk), a kaczki 3,91% stada (12 sztuk). Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach Laski ilustruje tabela 59, jednak zawarte w niej dane

mają charakter orientacyjny. Najwięcej hodowano owiec, bydła mlecznego i drobiu. Średnio na folwark przypadało 453 sztuk zwierząt, a na 1 łanie w 1793 roku trzymano 446 sztuk zwierząt hodowlanych i drobiu⁴³.

Tabela 59. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach Laski w latach 1721 i 1793

Zwierzęta hodowlane	Rok	Liczba	Odsetek
Konie	1721	25	2,39
	1793	25	1,50
Woły	1721	20	1,91
	1793	15	0,90
Bydło mleczne	1721	177	16,92
	1793	97	5,80
Owce	1721	571	54,59
	1793	1453	86,90
Kozy	1721	12	0,15
	1793	—	—
Trzoda	1721	67	6,41
	1793	82	4,90
Drób	1721	174	16,63
	1793	—	—
Ogółem	1721	1046	100,00
	1793	1672	100,00

Źródło: AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 2226, s. 63.

2.2.5. Dobra Brudzice

Informacje na temat hodowli w kluczu brudzickim dotyczą tylko roku 1719 (tabela 60). Wówczas w dobrach tych trzymano 2 konie, które padły w 1723 roku. W tymże 1719 roku w folwarku brudzickim chowano 6 wołów i 10 sztuk bydła, w tym 7 krów dojnych (70% stada), 2 jałówki (20% stada) i 1 buhaja (10% stada). Duże znaczenie miała hodowla owiec. Liczyła ona 147 sztuk, w tym 101 macierek (68,70% stada), 43 jagnięta (29,25% stada) i 3 barany (2,05% stada). Z drobiu

43 Areał klucza zob. tabela 10.

hodowano tylko 10 gęsi. Fragmentaryczność danych nie pozwala na uogólnienia dotyczące sytuacji w gospodarce hodowlanej w tych dobrach. Stan tego typu gospodarki w Brudzicach może wskazywać, że wówczas prowadzono ją tylko na własne potrzeby. Jedynie chów owiec mógł przynosić jakieś poważniejsze zyski, jeżeli sprzedawano wełnę lub zwierzęta⁴⁴. Średnio na 1 łan w dobrach brudzickich przypadało 67 zwierząt hodowlanych i drobiu, w tym 1 koń, 2 woły, 4 sztuki bydła mlecznego, 56 owiec oraz 4 sztuki drobiu⁴⁵.

Tabela 60. Gospodarka hodowlana w kluczu brudzickim w 1719 r.

Zwierzęta hodowlane	Liczba	Odsetek
Konie	2	1,15
Woły	6	3,43
Bydło mleczne	10	5,71
Owce	147	84,00
Trzoda	—	—
Drób	10	5,71
Ogółem	175	100,00

Źródło: AJG, sygn. 1286, s. 106, 113.

2.2.6. Dobra Danków i Rembielice

Z dóbr Danków zachowała się jedynie informacja z 6 stycznia 1725 roku. Wówczas nie hodowano w folwarkach koni. Natomiast wszystkie woły (6 sztuk) przekazano czterem poddanym, którzy odrabiali nimi sprężaj w folwarku.

Hodowano łącznie 22 sztuki bydła mlecznego, w tym 17 krów dojnych (77,27% stada), 4 cielaki (18,18%) i 1 buhaja (4,55%). Jednak liczebność stada zmieniła się jeszcze w tym samym roku, niestety nie wiadomo dokładnie kiedy. W drugim dokumencie zapisano, że w folwarku hodowano 12 krów (80% stada), 2 cielaki (13,33%) i 1 buhaja (6,67%). Zatem liczebność stada zmniejszyła się o 7 sztuk (31,81%)⁴⁶.

W dobrach dankowskich i rembielickich hodowano również inne zwierzęta: 102 owce, 19 kóz i 8 sztuk trzody chlewnej, a także drób — łącznie 46 sztuk,

44 AJG, sygn. 1286, s. 106, 113.

45 Obliczenia własne, zob. tabela 10.

46 AJG, sygn. 1008, s. 33—37, 49.

w tym: 8 gęsi (17,40% stada), 13 kur (28,26%), 14 kaczek (30,43%) i 11 kapłonów (23,91%). Ponadto utrzymywano 3 ule pszczele. Zdecydowanie najwięcej chowano owiec i drobiu, ale bardzo ważną rolę odgrywała również hodowla bydła mlecznego (tabela 61).

Tabela 61. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach Danków i Rembielice w 1725 r.

Zwierzęta hodowlane	Liczba	Odsetek
Konie	—	—
Woły	6	2,95
Bydło mleczne	22	10,84
Owce	102	50,25
Kozy	19	9,36
Trzoda	8	3,94
Drób	46	22,66
Ogółem	203	100,00

Źródło: AJG, sygn. 1008, s. 33—37, 49.

2.2.7. Dobra Głosków

Informacje dotyczące sytuacji w gospodarce hodowlanej w kluczu głoskowskim pochodzą z lat 1731 i 1733 (tabela 62). W 1731 roku hodowano 8 koni, w tym 4 klacze i 3 źrebaki. Natomiast w Łętowni i Starej Woli nie było koni. Z kolei w 1733 roku w całym kluczu głoskowskim trzymano tylko 8 klaczy. W 1731 roku w folwarku w Starej Woli były jedynie 2 woły, a 1 woła przekazano poddanemu. 2 lata później (1733) w żadnym z folwarków nie hodowano wołów — wszystkie przekazano poddanym, którzy wykonywali usługi transportowe i odrabiali sprzężaj⁴⁷.

W 1731 roku chowano łącznie 46 sztuk bydła mlecznego. W folwarku w Głoskowie trzymano 23 sztuki (50% stada), w Łętowni — 16 sztuk (34,78%), a w Starej Woli — 7 sztuk (15,22%). Trzeba również wspomnieć, że w Głoskowie utrzymywano także stado należące do klasztoru w Warszawie. Liczyło ono 12 krów i 11 cielaków. Zwierzęta te były jednak oddane na wykarmienie poddanym. Do Łętowni przeniesiono stado z Sadkowic i dodatkowo 1 krowę przekazano komornicy. Krów w ogólnym pogłowie było 20 (43,48% stada), cielaków 21 (45,65%),

⁴⁷ AJG, sygn. 1007, s. 28—31, 41—42, 45—48.

a byków 5 (10,87%). Z kolei w 1733 roku hodowano łącznie 40 sztuk bydła mlecznego⁴⁸.

Owczarnia w 1731 roku liczyła 46 zwierząt, hodowano je tylko w Łętowni. W ciągu 2 lat (1733) pogłowie owiec wzrosło do 174 sztuk, czyli o 73,57%. Informacje dotyczące trzody chlewnej pochodzą z 1733 roku, wówczas to hodowano ją w Łętowni, gdzie stado liczyło 72 sztuki. W materiale archiwalnym zachowały się wiadomości dotyczące drobiu tylko z 1731 roku. Ptactwo domowe trzymano w folwarkach w Głoskowie (84 sztuki, 56% stada) i Łętowni (66 sztuk, 44% stada). Hodowano kury, kaczki i gęsi⁴⁹.

Tabela 62. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach gloskowskich w latach 1731 i 1733

Zwierzęta hodowlane	Rok	Liczba	Odsetek
Konie	1731	8	3,16
	1733	8	2,76
Woły	1731	3	1,20
	1733	—	—
Bydło mleczne	1731	46	18,18
	1733	40	13,60
Owce	1731	46	18,18
	1733	174	59,18
Trzoda	1731	—	—
	1733	72	24,46
Drób	1731	150	59,28
	1733	—	—
Ogółem	1731	253	100,00
	1733	294	100,00

Źródło: AJG, sygn. 1007, s. 28—31, 41—42, 45—48.

Na podstawie tabeli 62 widać, że w dobrach gloskowskich dominowała hodowla owiec, których było najwięcej. Następne kategorie zwierząt to: drób, bydło, trzoda chlewna, konie i woły. Warto zauważyć, że liczba wszystkich zwierząt hodowlanych w 1733 roku zwiększyła się o 13,95%

48 Ibidem, s. 28—31, 41—42, 45—48.

49 Ibidem, s. 28—31, 47—48.

w porównaniu z 1731 rokiem. Trzeba pamiętać jednak, że klucz głoskowski pozostawał w rękach klasztoru jasnogórskiego bardzo krótko — jedynie w latach 1731—1733⁵⁰. Średnio na 1 łanie hodowano 42 zwierzęta, w tym 1 konia, 1 woła, 6 sztuk bydła mlecznego, 18 owiec, 5 świń i 11 sztuk drobiu⁵¹.

2.2.8. Starostwo kłobuckie

W latach 1659—1664 na obszarze starostwa kłobuckiego łąki znajdowały się w Zakrzowie, Łojkach, Białej, Walenczowie, Starej Hucie i Grodzisku. Zbierano z nich 26 brogów siana, przy czym najwięcej w Zakrzowie i Białej (po 10 brogów), a następnie w Łojkach (3 brogi), Walenczowie i Starej Hucie (po 2 brogi) oraz w Grodzisku (1 bróg)⁵².

130 lat później (w latach 1783, 1789) ilość zbieranego siana znacznie się zwiększyła (tabela 63). W 1783 roku łąki były uprawiane w 13 wsiach i osadach. Natomiast 6 lat później (1789) ilość zebranego siana zwiększyła się znacznie, bo aż o 783,5 wozu (277,66%). Zatem widać rozwój gospodarki łąkowej, łąk nie było jedynie w Łojkach. Najwięcej siana zbierano w Zakrzewie (234 wozy), a najmniej w Białej i folwarku Kopskie (4,5 wozu). Średnio w dobrach kłobuckich pod koniec XVIII wieku zbierano ok. 673 wozów siana.

W 1789 roku każdy wóz siana kosztował 4 złp, zatem wartość zbioru wynosiła 4260 złp⁵³. Jednak rok później klasztor jasnogórski utracił na rzecz kanoników regularnych w Kłobucku 4 łąki i pastwiska. Paulini oszacowali, że zbierano z nich łącznie 79 wozów siana o wartości 752 złp. Wóz czterokonny kosztował 16 złp, a wóz chłopski, dwukonny 8 złp. Poza tym z łąk i pastwisk zbierano 39 wozów potrawu o wartości 305 złp (1 wóz kosztował 8 złp)⁵⁴.

50 AJG, sygn. 537, s. 1120—1126; AJG, sygn. 1007, s. 3—7, 16—17, 21—25, 28—31, 37, 41, 44—48, 51; AJG, sygn. 305, s. 1—9; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 15.

51 Obliczenia własne, zob. tabela 10, dane z 1731 roku.

52 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 26—42, 48—55.

53 Ibidem, s. 573—574.

54 AJG, sygn. 98, s. 117—118; AJG, sygn. 99, s. 109; AJG, sygn. 101, s. 71.

Tabela 63. Zbiory siana w starostwie kłobuckim w latach 1783 i 1789

Folwark	Wozy		Wozy ogółem	Średnia
	1783	1789		
Zagórze	27	142	169	84,50
Zakrzew	82	234	316	158,00
Łobodne	23	40	63	31,50
Walenczów z Hutką	—	108	108	159,00
Kocin	—	80	80	
Miedzno	—	100	100	
Kocin, Walenczów, Huta, Miedzno	30	—	30	
Ostrowy	30	119	149	74,50
Grodzisk	40	84	124	62,00
Wręczyca	40	120,5	160,50	80,25
Puchały	—	33	33	16,50
Łojki	7	—	7	3,50
Biała i Kopskie	3	4,5	7,5	3,75
Ogółem	282	1065,50	1347,50	673,75

Źródło: AJG, sygn. 812, s. 4—5; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 573—574.

Konie i woły hodowano w latach 1766—1793, co ilustruje tabela 64. Z przedstawionych w niej danych wynika, że liczba wołów wzrastała powoli w ciągu XVIII wieku. Najwięcej zwierząt pociągowych trzymano tam, gdzie był największy areal do uprawy, czyli w Zagórzcu, Zakrzewie, Łobodnem (1766), Grodzisku i Wręczyca (1783). Zastanawia niewielka liczba wołów i koni w dwóch folwarkach w Ostrowach (1766). Trzeba też zwrócić uwagę, że w 1766 roku w Zagórzcu trzymano 16 koni roboczych oraz 2 sztuki przeznaczone do kolasy. Czasem w folwarkach hodowano albo konie, albo woły. Średnia dla folwarków starostwa kłobuckiego wynosiła po 5 koni i wołów. Średnio na 1 łanie w 1766 roku trzymano 5 koni i 2 woły. W 1783 roku średnia ta to 1 koń i 2 woły. Natomiast średnia ilość siły pociągowej na 1 łan w starostwie kłobuckim w drugiej połowie XVIII wieku wynosiła po 1 koniu i wole. Zatem w folwarkach paulińskich korzystano z siły pociągowej zwierząt z gospodarstw chłopskich. W przeciwnym wypadku nie byłoby możliwości obrobienia arealu uprawianego w folwarku⁵⁵.

55 AJG, sygn. 421, s. 112—120; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1279, s. 34.

Tabela 64. Hodowla koni i wołów w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1786

Folwark	Konie	Woły
1726		
Walenczów	—	8
1742		
Huta	—	4
1766		
Zagórze	18	8
Dwa folwarki w Ostrowach	2	2
Świerce	4	—
Kocin	2	—
Puchały	2	2
Huta	2	—
Łobodne	4	8
Zakrzów	21	8
1783		
Zagórze	12	4
Kocin	2	—
Biała	4	4
Łobodne	4	4
Zakrzew	4	4
Łojki	4	4
Wręczyca	—	8
Grodzisko	—	8
1786		
Wszystkie folwarki	89	86
Średnia dla 14 folwarków	5	5

Źródło: AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164.

Informacje dotyczące bydła mlecznego pochodzą z lat 1726—1793, a najpełniejsze dane zachowały się z 1766 roku (tabela 65). Wówczas to najwięcej

bydła trzymano w Zakrzowie, Świercach i Zagórzcu, a najmniej w Hucie i Kocinie. Z dostępnych źródeł wynika, że liczba bydła wahała się: 11—34 sztuk, a średnia na folwark wynosiła 21 sztuk⁵⁶.

Tabela 65. Hodowla bydła mlecznego w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1793

Folwark	Liczba zwierząt
1726	
Walenczów	13
1736	
Miedzno	34
1742	
Walenczów i Huta	22
1753	
Kocin	19
1766	
Zagórze	24
Zakrzów	25
Świerce	24
Kocin	19
Huta	16
Puchały	20
1792	
Ostrowy	24
1793	
Kocin	11
Ogółem	251
Średnia na folwark	21

Źródło: AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164; AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1309, s. 85, 185; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 421, s. 114—120.

⁵⁶ AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164; AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1309, s. 85, 185; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 421, s. 114—120.

W stadzie bydła mlecznego zdecydowanie dominowały krowy mleczne (tabela 66). Tylko w Miedźnie w 1736 roku było więcej jałówek. Taka sytuacja była naturalna, ponieważ to właśnie krowy mleczne były najbardziej przydatne pod względem gospodarczym. Średnia w stadzie kształtowała się następująco: krowy mleczne — 13 sztuk (66,32% stada), jałówki i cielaki — po 3 sztuki (15,30%) i buhaje — 0,60 sztuki (3,08%)⁵⁷. Na 1 łan areału w folwarkach starostwa kłobuckiego w 1766 roku przypadało 5 sztuk bydła mlecznego⁵⁸.

Tabela 66. Struktura stada bydła mlecznego w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1793

Folwark	Krowy mleczne		Jałówki		Cielaki		Byki	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1726								
Walenczów	12	92,30	—	—	—	—	1	7,70
1736								
Miedźno	8	23,53	14	41,18	10	29,41	2	5,88
1742								
Walenczów i Huta	20	90,90	2	9,10	—	—	—	—
1753								
Kocin	10	52,63	4	21,06	5	26,31	—	—
1764								
Walenczów	10	100,00	—	—	—	—	—	—
1792								
Puchały	20	83,33	—	—	4	16,67	—	—
1793								
Kocin	10	90,91	—	—	—	—	1	9,09
Ogółem	90	66,66	22	16,29	19	14,07	4	2,98
Średnia na folwark	13	65,00	3	15,00	3	15,00	1	5,00

Źródło: AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164, 193; AJG, sygn. 1309, s. 85, 185; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1342, s. 84.

⁵⁷ AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164, 193; AJG, sygn. 1309, s. 85, 185; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1342, s. 84.

⁵⁸ AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164, 193; AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1309, s. 85, 185; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 421, s. 114—120.

Owce hodowano tylko w niektórych folwarkach starostwa kłobuckiego (tabela 67). Najwięcej trzymano ich w 1766 roku — 1527 sztuk w 4 folwarkach, najmniej zaś — w 1726 roku. W latach 1792—1793 liczba owiec była stosunkowo duża i hodowano je w Puchałach i Kocinie. Średnio na jeden folwark przypadały 343 owce⁵⁹.

Tabela 67. Hodowla owiec w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1793

Folwark	Liczba zwierząt
1726	
Walenczów	177
1766	
Zagórze	400
Ostrów, dwa folwarki	715
Łobodne	412
Ogółem	1527
1792	
Puchały	400
1793	
Kocin	300
Średnia na folwark	343

Źródło: AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 1361, s. 158; AJG, sygn. 1309, s. 185; AJG, sygn. 1358, s. 7—13.

W materiale archiwalnym znajdują się również informacje, że w latach 1794—1796 owce były hodowane w Ostrowach, Kocinie, Miedźnie, Zagórze, Łobodnem, Walenczowie i Wręczycy. Niestety nic nie wiadomo na temat liczebności i struktury stada⁶⁰.

Jeżeli chodzi o strukturę owczarni (tabela 68), to zachowały się jedynie informacje z lat 1792—1793. Zdecydowanie dominowały wówczas w stadzie matki, które były najbardziej wartościowe pod względem gospodarczym. Drugie miejsce zajmowały nowo urodzone jagnięta. U schyłku XVIII wieku w starostwie kłobuckim nowy miot liczył ok. 30% stada. Jeżeli chodzi o liczbę owiec

⁵⁹ AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 1361, s. 158; AJG, sygn. 1309, s. 185; AJG, sygn. 1358, s. 7—13.

⁶⁰ AJG, sygn. 1156, s. 83—85, 105.

na 1 łan, to pełne dane pochodzą jedynie z 1766 roku — hodowano wówczas 126 owiec⁶¹.

Tabela 68. Struktura stada owiec w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1792—1793

Matki		Jagnięta		Młode baranki		Barany		Skopy stare	
liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Puchały 1792 r.									
237	59,25	86	21,50	61	15,25	16	4,00%	—	—
Kocin 1793 r.									
195	65,00	56	18,66	25	8,33	10	3,35	14	4,66
Średnia									
216	61,71	71	20,28	43	12,28	13	3,71	7	2,02

Źródło: AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1309, s. 185.

Zachowały się również wiadomości dotyczące wydajności i dochodowości chowu owiec. W 1794 roku uzyskano 18 kamieni i 81 funtów wełny, rok później — 23 kamienie i 112 funtów wełny z 219 dorosłych owiec, natomiast w 1796 roku — 40 kamieni i 64 funty wełny, ale nie wiadomo, z jakiej liczby zwierząt⁶².

W 1642 roku młynarze byli zobowiązani do karmienia trzody chlewnej, 9 młynarzy hodowało i oddawało rocznie 7 sztuk świń lub płaciło specjalny podatek w wysokości po 5 złp za sztukę, czyli łącznie 35 złp⁶³. Z kolei w latach 1659—1664 z 4 młynów uzyskiwano 5 świń lub ekwiwalent w kwocie 16,18 złp, 3 młynarzy płaciło po 5 złp rocznie, a 1 płacił 1,18 złp⁶⁴.

Jak widać z tabeli 69, najpełniejsze dane dotyczące trzody chlewnej pochodzą z 1766 roku. Wówczas trzymano świnię w 6 folwarkach. Najwięcej hodowano ich w Zagórzcu, a najmniej w Łobodnem. Liczba trzody chlewnej w folwarkach starostwa kłobuckiego wahała się: 3—29 sztuk, a średnia na folwark wynosiła 12 sztuk (tabela 69).

61 AJG, sygn. 1309, s. 185; AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 1361, s. 158; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 421, s. 114—120.

62 AJG, sygn. 1156, s. 83—85, 105; wydajność wełny z 1 owcy wynosiła zatem ok. 0,8 kamienia i 0,37 funta lub 0,10 kamienia i 0,51 funta.

63 AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60.

64 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 26—42, 48—55.

Tabela 69. Hodowla trzody w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1786

Folwark	Liczba zwierząt
1726	
Walenczów	7
1736	
Miedźno	8
1753	
Kocin	11
1766	
Zagórze	29
Ostrów, dwa folwarki	22
Kocin	15
Łobodne	3
Zakrzów	17
Ogółem	86
1786	
Biała	10
Średnia na folwark	12

Źródło: AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1361, s. 158; AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1309, s. 85.

Strukturę stada udało się ustalić jedynie dla 1753 roku w Kocinie. Wówczas tworzyły je: 4 maciory (28,57% stada), 4 prosięta (28,57%), 1 knur (7,14%), a resztę stanowiły prosięta starsze (5 sztuk, 35,71%)⁶⁵. Na 1 łanie w 1766 roku hodowano 7 sztuk trzody chlewnej⁶⁶.

Hodowla kóz nie odgrywała większej roli w folwarkach starostwa kłobuckiego. W materiale archiwalnym zachowały się jedynie dane z 1766 roku. Wówczas to hodowano kozy tylko w Hucie i Zakrzowie. Łącznie trzymano 23 sztuki, a średnia na folwark wynosiła 11 sztuk. Natomiast na jeden łan przypadała tylko 1 koza (tabela 70)⁶⁷.

65 AJG, sygn. 1309, s. 85.

66 AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1361, s. 158; AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1309, s. 85; *Lustracja województwa krakowskiego 1789. Cz. 2: Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 573.

67 AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 421, s. 114—120.

Tabela 70. Hodowla kóz w folwarkach starostwa kłobuckiego w 1766 r.

Folwark	Liczba zwierząt
Huta	16
Zakrzów	7
Ogółem	23
Średnia na folwark	11

Źródło: AJG, sygn. 421, s. 114—120.

Dane dotyczące pogłowia drobiu pochodzą z lat 1726—1793 (tabela 71). Należy sądzić, że drób hodowano w każdym folwarku, a brak informacji na ten temat wynika z luk w materiale archiwalnym. Liczba drobiu w folwarkach wahała się: 22—154 sztuk, a średnia wynosiła 44 sztuki.

Tabela 71. Hodowla drobiu w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1792

Folwark	Liczba zwierząt
1726	
Walenczów	22
1736	
Miedzno	37
1736	
Kocin	22
1742	
Walenczów i Huta	27
1753	
Kocin	22
1764	
Walenczów	59
1786	
Biała	51
1792	
Puchały	154
Średnia na folwark	44

Źródło: AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1309, s. 85; AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164, 193; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1279, s. 34.

Na podstawie zachowanego materiału archiwalnego można również opracować strukturę stada ptactwa domowego, co przedstawia tabela 72. Wynika z niej, że dominowała hodowla kur, gęsi, kaczek i indyków. Bardzo rzadko pojawiały się w gospodarstwach folwarcznych kapłony. Zapewne zapotrzebowanie na nie zaspokajali poddani, którzy przekazywali daniny.

Tabela 72. Struktura stada drobiu w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1792

Kury		Gęsi		Kaczki		Indyki		Kapłony	
liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Walenczów 1726 r.									
11	50,00	11	50,00	—	—	—	—	—	—
Miedźno 1736 r.									
18	48,64	15	40,54	—	—	4	10,81	—	—
Kocin 1753 r.									
0	0	11	50,00	11	50,50	—	—	—	—
Walenczów i Huta 1764 r.									
15	25,42	13	22,03	6	10,17	25	42,37	—	—
Biała 1786 r.									
16	31,37	19	37,25	—	—	—	—	16	31,37
Puchały 1792 r.									
76	49,35	48	31,17	22	14,29	8	5,19	0	0
Średnia na folwark									
23	40,35	19	33,33	6	10,53	6	10,53	3	5,26

Źródło: AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1309, s. 85; AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164, 193; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1279, s. 34.

Pełne dane dotyczące sytuacji w hodowli w starostwie kłobuckim pochodzą jedynie z 1766 roku, kiedy w folwarkach: Zagórze, dwóch folwarkach w Ostrowach, w Świercach, Puchałach, Łobodnem i Zakrzowie hodowano łącznie 1878 sztuk zwierząt, bez uwzględnienia drobiu. Najwięcej hodowano owiec, bydła mlecznego i trzody chlewnej. Najmniej trzymano kóz, wołów i koni. Jednak niewielka liczba zwierząt pociągowych wynikała z faktu przekazania ich chłopom (tabela 73).

Tabela 73. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w starostwie kłobuckim w 1766 r.

Zwierzęta hodowlane	Liczba	Odsetek
Konie	55	2,92
Woły	28	1,49
Bydło mleczne	159	8,46
Owce	1527	81,30
Kozy	23	1,26
Trzoda	86	4,57
Drób	—	—
Ogółem	1878	100,00

Źródło: AJG, sygn. 421, s. 114—120.

Część produkcji hodowlanej przekazywano do konwentu jasnogórskiego. Dane z 1720 roku świadczą, że przekazano: 6 wołów karmnych, 12 połci słoniny, 40 garncy masła, 120 serów, 60 gęsi oraz 90 kapłonów⁶⁸.

2.2.9. Starostwo brzeźnickie

W 1616 roku w folwarkach starostwa brzeźnickiego zbierano łącznie 20 brogów siana, w tym w Kruplinie 10, w Gajęcicach 3, a w Pajęcznie 7 brogów. Część siana zbierała czeladź folwarczna, a część mieszczanie z Pajęczna, którzy mieli skosić i dostarczyć do folwarku 2 brogi siana⁶⁹. Zobowiązania mieszczan pajęczańskich utrzymywały się jeszcze w 1719 roku, kiedy to z łąki zwanej „Zagroda” nadal kosili i zwozili siano do folwarków, a z łąki „Uboga” płacono czynsz w kwocie 40 złp⁷⁰. W 1754 roku 3 chłopów z Pustkowie Gajęckiego raz w roku zwoziło siano do folwarku⁷¹.

Jak widać z tabeli 74, w drugiej połowie XVIII wieku w starostwie brzeźnickim zbierano coraz więcej siana. Świadczyło to zapewne o powiększaniu areалу łąk, a co za tym idzie — o wzroście znaczenia hodowli. Według lustracji z 1789 roku w starostwie brzeźnickim znajdowało się 16 łąk. W folwarku dworszowickim było ich 5, w Gajęcicach 3, w Dupicach 2, w Starej Brzeźnicy 4, a w Wąsoszy 2 łąki.

68 AJG, sygn. 1156, s. 11.

69 AJG, sygn. 1128, s. 1—32.

70 AJG, sygn. 1256, s. 61—69.

71 AJG, sygn. 1132, s. 9—37.

Natomiast w folwarku w Kruplinie i Pajęcznie nie było łąk. Zebrano wówczas 832 wozy siana⁷². Natomiast w 1793 roku zebrano 464 wozy siana⁷³. Widać więc duży spadek zbiorów w ciągu 4 lat — aż o 44,23%. Jednak trzeba pamiętać, że w 1793 roku paulini ze starostwa brzeźnickiego na potrzeby wojska pruskiego przekazali 100 cetnarów siana, a w 1792 roku część wsi przejęła Rzeczpospolita⁷⁴.

Tabela 74. Zbiory siana w starostwie brzeźnickim w latach 1762—1793

Zbiory [wozy]				
1762	1763	1764	1789	1793
337	341	377	832	464
Średnia — 470 wozów				

Źródło: AJG, sygn. 417, s. 30—31, 36—37, 39—41, 46—47, 53—54, 56—57, 71; AJG, sygn. 419, s. 52—53; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 613.

Liczebność koni i wołów w folwarkach starostwa brzeźnickiego ilustruje tabela 75. Liczba zwierząt znacznie się wahała, w zależności od potrzeb i możliwości ich wykarmienia. We wszystkich zachowanych materiałach występowały konie, natomiast woły nie zawsze były trzymane w folwarkach. Trzeba bowiem pamiętać, że część zwierząt przekazywano poddanym. Taka sytuacja miała miejsce w 1724 roku w Dębowcu, kiedy to 6 wołów przekazano chłopom, czy w 1762 roku, kiedy przekazano w Starej Brzeźnicy 2 woły, a w 1765 roku chłopci trzymali 6 wołów i 1 konia. Liczba koni wahała się: 2—6 na folwark, a średnia wynosiła 4 sztuki. Z kolei liczebność wołów w folwarku sięgała 3—12, a średnia wynosiła 6 sztuk (tabela 75)⁷⁵.

Część koni była przeznaczona do prac polowych i do kolaski. Woły wykorzystywano do prac polowych, a część na opas. Tak było w 1745 roku w folwarku w Dworszowicach, gdzie hodowano 4 konie do prac polowych i 2 konie do kolaski, z kolei w Gajęcicach 7 wołów przeznaczono na opas, a do prac polowych 4, a w Starym Mieście Brzeźnica hodowano 2 woły na opas i 4 do prac⁷⁶. Również w 1762 roku w Gajęcicach trzymano 4 woły do prac, a 2 młode woły na opas⁷⁷.

72 AJG, sygn. 419, s. 52—53; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 613.

73 AJG, sygn. 2226, s. 63.

74 AJG, sygn. 1124, s. 51.

75 AJG, sygn. 417, s. 17—29; AJG, sygn. 1132, s. 103—110.

76 AJG, sygn. 1130, s. 55—57.

77 AJG, sygn. 1132, s. 103—110.

Tabela 75. Hodowla koni i wołów w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1719—1793

Folwark	Konie	Woły
1719		
Pajęczno	4	8
1728		
Pajęczno	4	8
1724		
Dębowiec	4	—
1744—1747		
Wąsosz, Dworszowice, Gajęcice	8 (3) ^{a)}	21 (7)
1762		
Wąsosz, Kruplin	2 (1)	12 (6)
1745		
Dworszowice, Dupice, Gajęcice, Stara Brzeźnica	24 (6)	44 (11)
1751		
Dupice	2	—
1752		
Dupice	4	—
1754		
Dworszowice, Stara Brzeźnica, Kruplin, Dupice, Gajęcice, Pajęczno, Wąsosz	26 (4)	25 (3)
1792—1793		
Dworszowice, Stara Brzeźnica, Kruplin, Dupice, Gajęcice, Pajęczno, Wąsosz	29 (4)	61 (9)
Średnia na folwark	4 sztuki	6 sztuk

a) Cyfry w nawiasach oznaczają średnią liczbę zwierząt na folwark.

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 70, 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1405, s. 69—75; AJG, sygn. 2226, s. 63.

W stadzie koni dominowały zwierzęta przeznaczone do prac polowych, ogiery lub wałachy. W 1745 roku w Dworszowicach hodowano 10 koni, w tym 2 klacze i 1 źrebaka⁷⁸. Z kolei w 1754 roku w Wąsoszy trzymano 5 koni, w tym 1 źrebaka⁷⁹. Liczba zwierząt pociągowych na 1 łan w starostwie

78 AJG, sygn. 1130, s. 55—57.

79 AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34.

brzeźnickim w 1754 roku wynosiła 3 konie i 3 woły, a w latach 1792—1793 — 2 konie i 4 woły⁸⁰.

Liczba bydła mlecznego zależała od możliwości utrzymania stada. Najwięcej zwierząt w folwarku hodowano w 1762 roku (48 sztuk), a najmniej w latach 1744—1747 (8 sztuk). Jednak w tym ostatnim przypadku trzeba pamiętać, że folwark pozostawał w dzierżawie, dlatego też paulini mogli pozostawić w nim tylko niezbędną liczbę zwierząt, a pozostałe przenieść do innych folwarków. Średnia liczba bydła mlecznego w folwarku wynosiła 24 sztuki. W razie potrzeby część zwierząt przekazywano poddanym, np. w 1762 roku w Kruplinie dano chłopom po 3 krowy i 3 jałówki (tabela 76)⁸¹.

Tabela 76. Hodowla bydła mlecznego w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1719—1793

Folwark	Liczba zwierząt
1719	
Pajęczno	11
1728	
Pajęczno	16
1724	
Dębowiec	38
1733	
Zakrzew	11
1744—1747	
Wąsosz	8
1745	
Dworszowice, Stara Brzeźnica, Dupice, Gajęcice	171 (43) ^{a)}
1751	
Dupice	10
1754	
Dworszowice, Stara Brzeźnica, Kruplin, Dupice, Gajęcice, Pajęczno	227 (38)

80 Obliczenia na podstawie: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15—23, 25, 27, 29—30, 32, 34, 103—110; AJG, sygn. 1134, s. 16; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 70, 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1405, s. 69—75; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 611; AJG, sygn. 2226, s. 63.

81 AJG, sygn. 1132, s. 103—110.

1758	
Dupice	16
1762	
Gajęcie, Wąsosz, Pajęczno, Stara Brzeźnica, Kruplin, Dworszowice	290 (48)
1792—1793	
Dworszowice, Stara Brzeźnica, Kruplin, Dupice, Gajęcie, Pajęczno, Wąsosz	205 (29)
Średnia na folwark	24

a) Cyfry w nawiasach oznaczają średnią liczbę zwierząt na folwark.

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 61—62, 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1352, s. 64; AJG, sygn. 1405, s. 69—75; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Stado bydła mlecznego składało się z krów, jałówek, cielaków i byków. Najwięcej trzymano krów dojnych, a najmniej byków, zwanych stadnikami. Z tabeli 77 wynika, że struktura stada zmieniała się dosyć często. W 1754 roku w przypadku folwarku w Wąsoszy nie zachowały się wszystkie dane. Wiadomo jednak, że na 1 łan w tym czasie w całym starostwie przypadały 24 sztuki bydła mlecznego⁸².

Tabela 77. Struktura stada bydła mlecznego w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1719—1762

Folwark	Krowy mleczne		Jałówki		Cielaki		Byki	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1719								
Pajęczno	4	33,33	5	41,67	2	16,17	1	8,83
1728								
Pajęczno	15	93,75	—	—	—	—	1	6,25
1724								
Dębowiec	10	38,46	7	26,92	8	30,77	1	3,85
1745								
Dworszowice	19	41,30	16	34,78	8	17,39	3	6,50
Gajęcie	26	49,06	21	39,62	3	5,66	3	5,66

82 AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81.

cd. tab. 77

Folwark	Krowy mleczne		Jałówki		Cielaki		Byki	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Cd. 1745								
Dupice	15	37,50	20	50,00	3	7,50	2	5,00
Stara Brzeźnica	14	66,67	5	23,81	—	—	2	9,52
1754								
Dworszowice	23	46,94	8	16,33	18	36,73	—	—
Stara Brzeźnica	13	39,39	14	42,42	6	18,19	—	—
Kruplin	20	48,78	9	21,95	10	24,39	2	4,88
Dupice	11	100,00	—	—	—	—	—	—
Pajęczno	14	35,90	9	23,08	15	38,46	1	2,56
Wąsosz	b.d.	b.d.	12	57,14	9	42,86	—	—
Gajęcice	31	46,97	20	30,30	12	18,18	3	4,55
1758								
Dupice	2	66,67	—	—	—	—	1	33,33
1762								
Pajęczno	36	63,16	20	35,09	—	—	1	1,75
Wąsosz	7	58,33	4	33,33	—	—	1	8,34
Gajęcice	28	43,08	17	26,15	20	30,77	—	65
Stara Brzeźnica	10	58,82	4	23,53	1	5,89	2	11,76
Kruplin	27	50,94	15	28,30	9	16,98	2	3,78
Dworszowice	13	36,11	7	19,44	13	36,11	3	8,34

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81.

Z zachowanych materiałów archiwalnych wynika, że owce hodowano w Dębowcu, Pajęcznie, Wąsoszy, Dupicach, Dworszowicach i Gajęcicach. Największe pogłowie zanotowano w 1745 roku w Dworszowicach, a najmniejsze w 1725 roku w Pajęcznie. Średnia liczba owiec w jednym folwarku wynosiła 317, na 1 łanie w 1754 roku hodowano ich 154, a w latach 1792—1793 — 97 owiec (tabela 78)⁸³.

83 AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81.

Tabela 78. Hodowla owiec w folwarkach starostwa brzeźnickiego
w latach 1724—1793

Folwark	Liczba zwierząt
1724	
Dębowiec	366
1725	
Pajęczno	132
1725	
Wąsosz	219
1733	
Zakrzew	300
1745	
Dworszowice	516
1751	
Dupice	300
1752	
Dupice	277
1754	
Dworszowice	500
Dupice	300
Pajęczno	305
Wąsosz	375
1758	
Dupice	300
1762	
Gajęcice	300
1792—1793	
Dworszowice, Dębowiec, Dupice, Gajęcice, Pajęczno, Wąsosz	1479 (246) ^{a)}
Średnia na folwark	317

a) Liczba w nawiasie oznacza średnią liczbę zwierząt na folwark.

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 61—62, 70, 86; AJG, sygn. 1267, s. 145; AJG, sygn. 1352, s. 64; AJG, sygn. 1405, s. 69—75; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Tabela 79 ilustruje strukturę stada owiec w folwarkach starostwa brzeźnickiego. W inwentarzach nie uwzględniono kategorii zwierząt występujących w starostwie kłobuckim, jaką stanowiły młode baranki. Zapewne zaliczono je do jagniąt. W poszczególnych folwarkach z reguły dominowały maciorki oraz jagnięta. Natomiast średnio w folwarku, w którym hodowano owce, dominowały maciorki, jagnięta i skopy, które chowano na mięso⁸⁴.

Tabela 79. Struktura stada owiec w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1724—1754

Rok — folwark	Matki		Jagnięta		Młode baranki		Barany		Skopy	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1724 — Dębowiec	206	56,28	160	43,72	—	—	—	—	—	—
1745 — Dworszowice	133	28,73	229	49,46	—	—	6	1,29	95	20,52
1751 — Dupice	156	52,00	47	15,67	—	—	9	3,00	88	29,33
1752 — Dupice	150	52,45	47	16,43	—	—	9	3,15	80	27,97
1754 — Dworszowice	169	33,80	196	39,20	—	—	5	1,00	130	26,00
1754 — Pajęczno	183	60,00	58	19,02	—	—	4	1,31	60	19,67
1754 — Wąsosz	85	22,67	172	45,87	—	—	8	2,13	110	29,33
Średnia na folwark	155	41,78	130	35,04	—	—	6	1,62	80	21,56

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 61—62, 70.

Trzodę chlewną hodowano w folwarkach Pajęczno, Dworszowice, Gajęcice i Dupice. Największe stado trzymano w 1754 roku w Gajęcicach, a najmniejsze w 1728 roku w Pajęcznie. Średnia liczba stada w folwarku wynosiła 27 sztuk (tabela 80).

W 1762 roku przy okazji oddawania dzierżawy zanotowano, że w porównaniu z inwentarzem spisany przed przejęciem dóbr przez dzierżawcę — Jana Wienera — w oborze brakowało 36 sztuk trzody chlewnej⁸⁵. Na 1 łanie w 1754 roku hodowano 12 świń, a w latach 1792—1793 — 8 sztuk⁸⁶.

84 AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 61—62, 70.

85 AJG, sygn. 1132, s. 103—110.

86 AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 103—110; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Tabela 80. Hodowla trzody chlewnej w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1719—1793

Folwark	Liczba zwierząt
1719	
Pajęczno	14
1728	
Pajęczno	10
1733	
Zakrzów	4
1754	
Dworszowice	53
Gajęcice	47
Dupice	12
1762	
Gajęcice	26
Gajęcice	41
Dworszowice	42
1792—1793	
Dworszowice, Stara Brzeźnica, Kruplin, Dupice, Gajęcice, Pajęczno, Wąsosz	124 (18) ^{a)}
Średnia na folwark	27

a) Liczba w nawiasie oznacza średnią liczbę zwierząt na folwark.

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 103—110; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 2226, s. 63; AJG, sygn. 1352, s. 64.

W strukturze stada trzody chlewnej dominowały maciory, prosięta i wieprze opasowe (tabela 81). Odsetek maciorek wahał się: 31,91—90,00% i jako jedyna kategoria zwierząt występowały one we wszystkich inwentarzach. Prosięta nie pojawiły się w dwóch inwentarzach, prawdopodobnie brakowało ich w momencie spisowania dokumentu. Młody przychówek stanowił 10—53% stada. Wieprze opasowe hodowano z przeznaczeniem na mięso i stanowiły one 2,38—51,38% pogłowia. Najmniej hodowano tzw. stadników, z reguły 1 sztukę⁸⁷.

⁸⁷ AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81.

Trzeba również przypomnieć, że dzierżawy przynosiły straty w stadzie trzody. Na przykład w 1762 roku w Dupicach, w porównaniu z inwentarzem spisany w momencie przejmowania dzierżawy, brakowało 3 sztuk, a w Gajęcicach aż 36 sztuk zwierząt⁸⁸.

Tabela 81. Struktura stada trzody chlewnej w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1719—1762

Rok — folwark	Matki		Prosięta		Wieprze opasowe		Stadnik	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1719 — Pajęczno	8	57,14	—	—	5	35,71	1	7,15
1728 — Pajęczno	9	90,00	—	—	—	—	1	10,00
1745 — Gajęcice	15	31,91	25	53,19	7	14,90	—	—
1745 — Dupice	6	46,15	—	—	6	46,15	1	7,70
1754 — Dworszowice	31	38,75	30	37,50	19	23,75	—	—
1754 — Kruplin	7	33,33	2	9,52	11	51,38	1	4,77
1762 — Gajęcice	13	46,43	4	14,29	9	32,14	2	5,71
1762 — Dworszowice	20	47,62	20	47,62	1	2,38	1	2,38
1762 — Pajęczno	13	32,50	14	35,00	11	27,50	2	5,00
1762 — Wąsosz	10	43,48	7	30,43	5	21,74	1	4,35
Średnia na folwark	20	52,63	10	26,32	7	18,42	1	2,63

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81.

Zachowane materiały archiwalne dotyczące drobiu pochodzą z folwarków w Pajęcznie, Dupicach, Dworszowicach, Gajęcicach, Starej Brzeźnicy, Kruplinie i Wąsoszy (tabela 82). Na podstawie tych danych można stwierdzić, że w folwarkach starostwa brzeźnickiego najczęściej ptactwa domowego trzymano w Gajęcicach i Dworszowicach w 1762 roku, a najmniej w Starej Brzeźnicy w 1745 roku. Warto zauważyć, że w 1762 roku drób hodowano tylko w Dworszowicach i Gajęcicach. Średnio na 1 folwark przypadało 46 sztuk ptactwa.

88 AJG, sygn. 1132, s. 103—110.

Tabela 82. Hodowla drobiu w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1728—1762

Folwark	Liczba zwierząt
1728	
Pajęczno	40
1733	
Zakrzów	11
1751	
Dupice	38
1752	
Dupice	42
1758	
Dupice	22
1745	
Dworszowice	41
Gajęcice	47
Dupice	18
Stara Brzeźnica	10
1754	
Dworszowice	78
Gajęcice	49
Dupice	38
Stara Brzeźnica	23
Kruplin	47
Pajęczno	55
Wąsosz	32
1762	
Dworszowice	110
Gajęcice	120
Średnia na folwark	46

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1203, s. 61—62, 70, 86; AJG, sygn. 1256, s. 77—81; AJG, sygn. 1352, s. 64.

Hodowla drobiu składała się z: kur, indyków, kaczek i gęsi. Największy odsetek kur odnotowano w Starej Brzeźnicy w 1754 roku, a najmniejszy w Gajęcicach w 1762 roku. Indyków najwięcej hodowano w Dworszowicach w 1745 roku, a najmniej w Pajęcznie w 1754 roku. Największy odsetek kaczek wykazano w Dworszowicach w 1762 roku, a najmniejszy w Gajęcicach w 1762 roku. Gęsi natomiast największą część stada stanowiły w 1745 roku w Starej Brzeźnicy, a najmniejszą w Pajęcznie w 1728 roku. Struktura stada wyglądała następująco: gęsi — 40,43%, kury — 31,91%, indyki — 17,02% i kaczki — 10,64%. W hodowli drobiu najważniejszą rolę odgrywały zatem gęsi i kury (tabela 83).

Tabela 83. Struktura stada drobiu w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1728—1762

Folwark	Kury		Indyki		Kaczki		Gęsi	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1728								
Pajęczno	16	40,00	7	17,50	7	17,50	10	25,00
1733								
Zakrzów	5	45,45	0	0	0	0	6	54,55
1745								
Dworszowice	0	0	24	58,54	0	0	17	41,46
Gajęcice	0	0	5	10,64	0	0	42	89,36
Dupice	0	0	6	33,33	0	0	12	66,67
Stara Brzeźnica	0	0	0	0	0	0	10	100,00
1751								
Dupice	15	39,47	5	13,16	6	15,79	12	31,58
1752								
Dupice	15	36,59	5	9,76	6	14,63	16	39,02
1754								
Dworszowice	30	38,46	7	8,98	11	14,10	30	38,46
Stara Brzeźnica	12	52,17	0	0	0	0	11	47,83
Kruplin	21	44,68	4	47	5	10,64	17	36,17
Dupice	15	39,47	5	13,16	6	15,79	12	31,58
Gajęcice	21	42,86	7	14,28	0	0	21	42,86
Pajęczno	22	40,00	4	2,50	7	17,50	22	40,00

Wąsosz	16	50,00	4	12,50	0	0	12	37,50
1758								
Dupice	11	50,00	0	0	0	0	11	50,00
1762								
Dworszowice	34	30,91	21	19,09	25	22,73	30	27,27
Gajęcice	32	26,67	31	25,83	8	6,67	49	40,83
Średnia na folwark	15	33,33	7	15,56	4	8,89	19	42,22

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1203, s. 61—62, 70, 86; AJG, sygn. 1256, s. 77—81; AJG, sygn. 1352, s. 64.

W dobrach brzeźnickich prowadzono z całą pewnością również hodowlę pszczół. Jednak zachowane informacje na ten temat są nieliczne. W 1754 roku, w momencie przejścia starostwa w dzierżawę przez Jana Wienera, spisano inwentarz, w którym zapisano, że w Dworszowicach były 24 ule, a w Gajęcicach 11. Natomiast po zakończeniu dzierżawy w 1757 roku w Gajęcicach brakowało 11 uli, a w Dworszowicach 13. Po takich stratach nie zdołano odbudować pszczelarstwa w Gajęcicach w ogóle, a w Dworszowicach liczba uli ponownie zmalała w 1762 roku do zaledwie 2⁸⁹. Informacje dotyczące sytuacji w kolejnych latach niestety nie zachowały się.

Ogólny stan gospodarki hodowlanej w starostwie brzeźnickim ilustruje tabela 84. Dostępny materiał archiwalny pozwolił na analizę stanu hodowli dla lat 1745, 1754, 1762 i 1792—1793. Dane, które się zachowały, pozwalają stwierdzić, że do 1754 roku liczba hodowanych zwierząt w folwarkach starostwa brzeźnickiego zwiększała się. W 1762 roku pogłowie zmalało, na co być może miały wpływ małe zapasy paszy. W tym roku bowiem zebrano jedynie 337 wozów siana⁹⁰. W latach 1792—1793 liczba zwierząt zwiększyła się w porównaniu z danymi z 1762 roku, ale nie osiągnięto stanu z 1754 roku. Trzeba jednak pamiętać, że w inwentarzu z lat 1792—1793 nie wpisano drobiu, co zmniejszała ogólną liczbę zwierząt. Należy też zauważyć, że zbiory siana w 1789 roku były zdecydowanie wyższe niż w latach 1792—1793. Może to świadczyć o spadku pogłowia w ciągu 3—4 lat, aczkolwiek część siana w 1793 roku paulini musieli przekazać wojsku pruskiemu⁹¹.

89 AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1203, s. 81—83, 93—95.

90 AJG, sygn. 417, s. 30—31, 36—37, 39—41, 46—47, 53—54, 56—57, 71.

91 *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 613; AJG, sygn. 419, s. 52—53; AJG, sygn. 1124, s. 51; AJG, sygn. 2226, s. 63.

W dobrach brzeźnickich najwięcej hodowano owiec, ich odsetek wahał się: 32,29—77,92% całego pogłównia. Najwięcej owiec hodowano w latach 1754 i 1792—1793. Drugie miejsce w stadzie zajmowało bydło mleczne. Stanowiło ono 10,36—31,22% całego pogłównia. Najwięcej bydła mlecznego było w 1762 roku, a najmniej w 1745. Drób odgrywał istotną rolę w hodowli, ale trzeba pamiętać, że jego znaczenie było zdecydowanie mniejsze niż trzody chlewnej. Najwięcej drobiu chowano w 1754 roku, a najmniej w 1745, z tym że w latach 1792—1793 nie uwzględniano w inwentarzu ptactwa domowego. Liczba trzody chlewnej wahała się: 109—124 sztuk, z zastrzeżeniem, że w 1745 roku nie uwzględniono tych zwierząt w spisie. Natomiast zwierzęta służące do prac polowych (konie i woły) stanowiły średnio 3,37% pogłównia. Najwięcej koni hodowano w latach 1792—1793, a najmniej w 1745 roku. Natomiast w 1762 roku w ogóle nie wskazano tych zwierząt w inwentarzu. Prawdopodobnie oddano je na utrzymanie chłopom. Największy odsetek koni w ogólnym pogłówniu zwierząt odnotowano w 1745 roku, a najmniejszy w latach 1792—1793. Najwięcej wołów trzymano w 1745 roku, a najmniej w 1754 roku. Z kolei w 1762 roku wystąpiła identyczna sytuacja jak w przypadku hodowli koni, tzn. zwierzęta zostały przekazane poddanym.

Tabela 84. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w starostwie brzeźnickim w latach 1745—1793

Konie		Woły		Bydło mleczne		Owce		Kozy		Trzoda		Drób		Ogółem	
licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%
1745 ^{a)}															
24	2,09	44	3,83	171	14,90	793	69,08	0	0	b.d.	b.d.	116	10,10	1148	100,00
1754 ^{b)}															
26	1,19	25	0,89	227	10,36	1480	67,52	0	0	112	5,11	322	14,69	2192	100,00
1762 ^{c)}															
0	0	0	0	290	31,22	300	32,29	0	0	109	11,73	230	24,76	929	100,00
1792—1793 ^{d)}															
29	1,54	61	3,21	205	10,80	1479	77,92	0	0	124	6,53	b.d.	b.d.	1898	100,00

a) Dane z czterech folwarków: Dworszowice, Gajęcice, Dupice i Stara Brzeźnica.

b) Dane z wszystkich folwarków.

c) Dane z sześciu folwarków: Gajęcice, Wąsosz, Pajęczno, Stara Brzeźnica, Kruplin, Dworszowice.

d) Dane z wszystkich folwarków.

Źródło: AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 2226, s. 63.

Jak już pisano, część wsi starostwa brzeźnickiego była oddawana w dzierżawę szlachcie. Taki typ gospodarki był niekorzystny dla hodowli. Po zakończeniu dzierżawy często okazywało się, że liczba zwierząt była znacząco mniejsza, a kondycja tych, które pozostały, pozostawiała wiele do życzenia. Przykładem może być sytuacja po dzierżawie Jana i Marianny Wienerów w latach 1754—1757. Jeszcze w 1762 roku stan hodowli był mniejszy niż ten z 1754 roku (o 18 uli, 3 konie, 121 owiec i 8 sztuk bydła)⁹².

Zwierzęta trzymano w stajniach, „wołowniach”, oborach, owczarniach, kur-nikach, które wybudowano w poszczególnych folwarkach. W 1765 roku zabudowania te znajdowały się w Pajęcznie, Gajęcicach, Wąsoszy, Dupicach i Kruplinie, a w 1789 roku w: Dworszowicach, Gajęcicach, Dupicach, Kruplinie, Starej Brzeźnicy, Pajęcznie i Wąsoszy, gdzie wzniesiono nową stajnię⁹³.

2.2.10. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach jasnogórskich w 1793 roku

Zachowała się tylko jedna informacja — pochodząca z 1793 roku — dotycząca hodowli we wszystkich folwarkach jasnogórskich. Z tabeli 85 wynika, że największe znaczenie hodowla miała w starostwie brzeźnickim, gdzie trzymano największą liczbę zwierząt. Ocenę stanu gospodarki hodowlanej utrudnia jednak podanie danych dla trzech dóbr łącznie (starostwo kłobuckie, dobra fundacyjne i klucz brudzicki). Z tabeli wiadomo, że w dobrach Łaski najważniejszą rolę odgrywał chów owiec i bydła mlecznego, w dobrach wiewieckich najważniejszy był chów owiec i trzody, a w dobrach fundacyjnych, brudzickich i kłobuckich oraz w starostwie brzeźnickim — hodowla owiec i bydła mlecznego. Ogółem we wszystkich dobrach jasnogórskich hodowano 6903 zwierzęta, nie licząc drobiu. Wyliczono również średnią liczbę zwierząt przypadającą na jeden klucz oraz na jeden folwark.

92 AJG, sygn. 1132, s. 103—110.

93 AJG, sygn. 419, s. 52—53.

Tabela 85. Ogólny stan hodowli w folwarkach jasnogórskich w 1793 r.

Dobra	Konie		Woły		Bydło mleczne		Owce		Trzoda		Ogółem	
	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%
Laski	25	1,50	15	0,90	97	5,80	1453	86,90	82	4,90	1672	100,00
Wiewiec	22	1,37	55	3,42	153	9,50	1185	73,60	195	12,11	1610	100,00
Dobra fundacyjne, dokupione, założone osady, Brudzice, i Kłobuck	35	2,03	35	2,03	339	19,73	1039	60,48	270	15,72	1718	99,99
Brzeźnica	29	1,52	61	3,21	205	10,77	1479	77,72	129	6,78	1903	100,00
Ogółem	111	1,62	166	2,40	794	11,50	5156	74,69	676	9,79	6903	100,00
Średnia na klucz	18	1,56	28	2,43	132	11,48	859	74,70	113	9,83	1150	100,00
Średnia na folwark	3	1,52	5	2,54	23	11,68	147	74,62	19	9,64	197	100,00

Źródło: AJG, sygn. 2226, s. 63.

2.3. Hodowla w dobrach Lisiniec w latach 1798—1864

Co najmniej od 1838 roku oprócz siana i potrawu w dobrach lisinieckich zbierano koniczynę, której w 1837/1838 roku zasiano 0,41 k.⁹⁴ Z kolei w 1848/1849 roku wysiano 0,56 k. koniczyny, z czego uzyskano 47 wozów⁹⁵. Natomiast wykę zasiewano co najmniej od 1856 roku, kiedy to wysiano 1,50 k.⁹⁶

Siano i potraw zbierano z łąk, które w maju 1859 roku liczyły 189,60 morgi. Ziemia przeznaczona do produkcji paszy została zakwalifikowana do kategorii III i IV. W tymże 1859 roku w dobrach klasztornych pastwiska leżały na powierzchni 322,80 morgi, a ziemię zaliczono do klas I, II i III⁹⁷. W 1864 roku siano zbierano z 4 łąk, które nazywano: Plebanka, Gaszynek, Podkiele i Kawodrza. Wydajność z jednego wozu wynosiła 2,42 cetnary siana⁹⁸.

94 AJG, sygn. 301, s. 369.

95 AJG, sygn. 297, s. 38—39.

96 AJG, sygn. 258, s. 46—47.

97 AJG, sygn. 324, s. 1—2, 55.

98 AJG, sygn. 264, s. 1—33.

Ilość paszy zbieranej z łąk klasztornych ilustruje tabela 86. Niestety zachowane dane są niepełne. Jednak nawet te nieliczne materiały pozwalają na orientacyjne przedstawienie problemu. Średnio rocznie uzyskiwano 233 wozy siana i 28 wozów potrawu. Średni zbiór koniczyny w latach 1848—1855 wynosił 35 wozów, w latach 1855—1856 uzyskiwano 69 wozów wyki.

Tabela 86. Zbiory siana, potrawu, koniczyny i wyki w wozach w folwarku Lisiniec w latach 1797—1864

Siano	Potraw	Koniczyna	Wyka
1797			
209,00	47,00	—	—
1816			
336,00	—	—	—
1817			
326,00	—	—	—
1821			
181,00	28,00	—	—
1823			
263,00	30,00	—	—
1824			
167,00	30,00	—	—
1826			
340,00	—	—	—
1848/1849			
—	—	47,00	—
1850			
225,00	38,00	47,00 ^{a)}	—
1855			
35,00	—	11,00 ^{b)}	13,00
1856			
—	—	—	125,50
1864			
183,00	—	—	—

cd. tab. 86

Siano	Potraw	Koniczyna	Wyka
1865			
300,00	189,00	—	—
Średnia			
230	60	35	69

a) Zebrano w dwóch pokosach.

b) Dokupiono jeszcze 3 wozy.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 258, s. 2—19, 46—47; AJG, sygn. 264, s. 1—33; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 301, s. 45; AJG, sygn. 461, s. 121—122.

Ponieważ w materiale archiwalnym zapisano wydajność z 1 wozu siana (1 wóz = 2,42 cetnara), można teoretycznie wyliczyć, ile uzyskiwano siana w konkretnym roku⁹⁹. Sytuacja wyglądałaby następująco: 1797 rok — 86,36 cetnara (4443 kg), 1816 rok — 138,84 cetnara (7143 kg), 1817 rok — 134,71 cetnara (6931 kg), 1821 rok — 74,79 cetnara (3848 kg), 1823 rok — 108,67 cetnara (5591 kg), 1824 rok — 69 cetnara (3550 kg), 1826 rok — 140,49 cetnara (7228 kg), 1850 rok — 92,97 cetnara (4783 kg), 1855 rok — 14,46 cetnara (744 kg), 1864 rok — 75,61 cetnara (3890 kg) i 1865 rok — 123,96 cetnarów (6378 kg). Średnio zatem uzyskiwano 96,35 cetnarów siana (4957 kg), nie licząc potrawu, koniczyny i wyki¹⁰⁰. Jak widać, najwięcej zebrano w 1816 roku, a najmniej w 1855 roku, co zapewne wynikało ze złej pogody.

Dobra klasztorne narażone były również na straty paszy w wyniku grabieży wojsk i dostaw dla wojska. W latach 1806—1815 z dóbr należących do Jasnej Góry wojska francuskie, polskie, pruskie i rosyjskie przejęły 741 k. owsa, 1259,16 cetnara (64 784 kg) siana oraz 357,77 cetnara (18 407 kg), 13,71 kopy i 49 wozów słomy. Zatem średnio w ciągu roku klasztor musiał dostarczyć wojsku 82 k. owsa dla koni, 139,90 cetnara (7198 kg) siana i 39,97 cetnara (2056 kg), 1,52 kopy i 5,50 wozu słomy¹⁰¹. Po wybuchu powstania listopadowego z dóbr jasnogórskich dostarczano wojsku ponownie paszę. Do końca stycznia 1831 roku przekazano 128 k. owsa, 8,47 cetnara słomy (436 kg) i 68,42 cetnara siana (3520 kg). Natomiast na żądanie władz rosyjskich w 1863 roku dostarczono 7 k. owsa i 97,75 cetnara siana (5029 kg) i to w ciągu 2 dni¹⁰². Jeżeli przyjmiemy, że średnio rocznie zbierano 96,35 cetnara

99 AJG, sygn. 264, s. 1—33.

100 1 cetnar = 51,45 kg, zob. J. SZYMAŃSKI: *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa 2009, s. 180.

101 AJG, sygn. 1722, s. 11, 21, 47, 84—85, 224—225, 227, 229, 235, 237, 251, 373, 402—403, 430—431.

102 AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99, 133—139.

siana, to w momencie obowiązkowych dostaw dla wojska, klasztor tracił całe zebrane siano.

Paulini w kluczu lisinieckim oprócz siana, potrawu i koniczyny wykorzystywali również jako paszę zboże. W 1816/1817 roku na paszę przekazano 14,75% wydatków zboża, czyli 162 k.; w 1823/1824 roku — 281 k. (11,43% plonów); w 1830/1831 roku wydano 128 k., czyli 13,79% plonów; w 1854/1855 roku — 138 k., czyli 9,15% plonów; w 1855/1856 roku — 591 k. (28,06% plonów); w 1863/1864 roku — 556 k. (23,11% plonów), a w 1864/1865 roku — 556 k. (20,16% plonów). Średnio na paszę przeznaczano 344 k., czyli 17,20% wydatkowanego zboża. Szczególny wzrost wydatków na ten cel nastąpił w ostatnich 10 latach funkcjonowania gospodarstwa klasztornego, w latach 1855—1865. To świadczyłoby o zmianie sposobu hodowli. W okresie tym zapewne karmiono zwierzęta zbożem i innymi paszami, a nie zadowalano się jedynie wypasaniem na pastwiskach i nieużytkach¹⁰³.

Na paszę przeznaczano owies, żyto jare i ozime, pszenicę ozimą, jęczmień, tatarkę, groch, ziemniaki, brukiew, rzepak i buraki. W 1816/1817 roku na obroki dla koni wydano 141 k. owsa, a dla cieląt 3 k. Z kolei dla drobiu przeznaczono 1 k. grochu i 4 k. dla innych zwierząt¹⁰⁴. W 1823/1824 roku na obroki dla koni zużyto 281 k. owsa¹⁰⁵, a w 1826 roku — 6,75 k. owsa¹⁰⁶. W okresie 10 kwietnia—30 grudnia 1854 roku dla zwierząt wydano 201 k., w tym dla koni na obroki — 62 k. owsa, a na paszę dla drobiu i innych zwierząt — 4 k. żyta jarego, 7 k. żyta ozimego, 1 k. pszenicy ozimej i 113 k. ziemniaków. Zatem obroki wynosiły 33,26% zboża i ziemniaków przeznaczonych na paszę¹⁰⁷. W 1855 roku na paszę dla drobiu i zwierząt przeznaczono 407 k. żyta, brukwi, rzepaku, buraków i owsa¹⁰⁸. Z kolei w okresie 1 czerwca 1864—10 lutego 1865 roku na paszę wydano 100 k. żyta ozimego i jarego oraz 456 k. owsa¹⁰⁹.

103 AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 289, s. 261—317; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99.

104 AJG, sygn. 289, s. 2—34.

105 AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181.

106 AJG, sygn. 289, s. 261.

107 AJG, sygn. 279, s. 62—63, 65—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 85—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245.

108 AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 264, s. 1—33.

109 AJG, sygn. 461, s. 121—122.

W czasie rządów pruskich (1793—1806) hodowlę koni i wołów prowadzono jedynie w folwarku lisinieckim, ponieważ — jak już pisano wcześniej — państwo przejęło dobra klasztorne. Warto zauważyć, że w 1811 roku w folwarku klasztornym nie było koni i wołów, co świadczyłoby o kryzysie w hodowli (tabela 87). Zapewne był on spowodowany przygotowaniem do wojny z Rosją. Liczebność koni była najwyższa w 1800 roku, a najmniejsza w 1865 roku. Liczba zwierząt wahała się, w zależności od możliwości utrzymania hodowli oraz od potrzeb gospodarczych. W przypadku wołów najczęściej hodowano ich w 1800 roku, a najmniej w 1831 roku. Średnia na folwark wynosiła 15 koni oraz 11 wołów.

Tabela 87. Hodowla koni i wołów w dobrach Lisiniec w latach 1800—1865

Rok	Konie	Woły
1800	28	20
1801	18	12
1811	—	—
1821	15	12
1831	18	9
1865	12	12
Średnia	15	11

Źródło: AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 290, s. 1—4; AJG, sygn. 301, s. 5—6, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251; AJG, sygn. 461, s. 103, 117; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279.

W chowie bydła mlecznego dominowały krowy mleczne i jałówki (tabela 88). Liczba krów i jałówek wzrastała do 1811 roku, a następnie ulegała wahaniom. Cielaki i byki pojawiały się w niektórych spisach. Jednak w przypadku cieląt zapewne dokumenty spisywano jeszcze przed ocieleniem krów. Natomiast tzw. stadników rzeczywiście mogło nie być w oborze. Trzeba również wspomnieć, że gospodarstwo klasztorne poniosło znaczne straty z chwilą wejścia wojsk napoleońskich w 1806 roku. Żołnierze francuscy bowiem zagrabili 12 krów i 4 jałówki. Paulini co prawda zażądali odszkodowania, ale nie zachowały się żadne informacje na temat dalszego ciągu sprawy¹¹⁰. Podobna sytuacja miała miejsce w 1813 roku, kiedy to wojska rosyjskie zagrabily nieustaloną liczbę cieląt i gęsi¹¹¹.

¹¹⁰ AJG, sygn. 1724, s. 54.

¹¹¹ AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251.

Tabela 88. Hodowla bydła mlecznego w dobrach Lisiniec w latach 1800—1865

Rok	Krowy mleczne		Jałówki		Cielęta		Byki		Ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1800	20	33,90	26	44,07	12	20,34	1	1,69	59	100,00
1811	38	42,69	33	37,07	18	20,24	—	—	89	100,00
1821	35	59,32	22	37,29	—	—	2	3,39	59	100,00
1831	23	63,89	12	33,33	—	—	1	2,78	36	100,00
1864/1865	21	65,62	5	15,63	6	18,75	—	—	32	100,00
Średnia	27	49,09	20	36,36	7	12,73	1	1,82	55	100,00

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 4; AJG, sygn. 301, s. 5—6, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 56; AJG, sygn. 547, APP, t. 18, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 461, s. 103, 117; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279.

W latach 1815—1831 liczba bydła mlecznego wahała się: 51—67 sztuk. Na uwagę zasługuje fakt, że paulini dzierżawili poddany krowy, za co otrzymywali świadczenia. Nie podano jednak, w jakiej postaci były one wypłacane: czy w postaci naturaliów, czy odrobku na folwarku, czy określonej kwoty pieniędzy. Również część koni i wołów była oddawana poddanym¹¹². W lutym 1865 roku w Lisińcu trzymano bydło mleczne w liczbie 21 sztuk. Trzeba też wspomnieć, że 8 sztuk jałówek przejął na wykarmienie młynarz z Gnaszy na. Każda z nich była warta 53 złp, a więc razem były warte 424 złp. Wartość krów trzymany bezpośrednio w folwarku oszacowano na 640 złp, jałówek na 63 złp, a cieląt na 200 złp. Łącznie wartość stada wyceniono na 1327 złp. Ceny krów wahały się: 33—80 złp, cena jałówek to 13,10 złp, a cieląt — 33,10 złp¹¹³.

Zachowane materiały dotyczące hodowli owiec pochodzą z lat 1800, 1821, 1831 i 1864/1865 (tabela 89). Trzeba podkreślić, że w latach 1801 i 1811 nie trzymano owiec w dobrach lisinieckich. Poza tym w latach 1813, 1831 i 1864/1865 podano jedynie ogólną liczbę owiec bez wyszczególnienia struktury stada¹¹⁴.

112 AJG, sygn. 301, s. 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248.

113 AJG, sygn. 461, s. 103, 117; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279.

114 AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251.

Tabela 89. Hodowla owiec w dobrach Lisiniec w latach 1800—1865

Rok	Owce matki		Jagnięta		Skopy opasowe		Barany		Ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1800	175	62,50	—	—	92	32,86	13	4,64	280	100,00
1821	609	97,75	—	—	—	—	14	2,25	623	100,00
1831	—	—	—	—	—	—	—	—	578	100,00
1864/1865	—	—	—	—	—	—	—	—	464	100,00
Średnia	196	86,73	—	—	23	10,18	7	3,09	226	100,00

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 4.

Wypada podkreślić, że paulini jasnogórscy w 1821 roku zaczęli hodować owce sprowadzone z Hiszpanii. Było ich łącznie 47 sztuk, w tym 40 maciorek i 7 baranów. Natomiast stado owiec krajowych liczyło aż 576 sztuk, w tym 569 maciorek i 7 baranów¹¹⁵. W latach 1815—1831 liczba owiec wahała się: 311—1140 sztuk¹¹⁶. W lutym 1865 roku w Lisińcu owczarnię tworzyły 464 zwierzęta. Ich ceny kształtowały się następująco: maciorka — 14,20 złp, zwierzęta jednoroczne — 6,20 złp, baran — 64,00 złp, a całe stado było warte 5174,00 złp¹¹⁷.

Hodowla owiec w latach 1832—1865 odgrywała ważną rolę. Zatrudniano specjalistę, owczarza, który za swą pracę był sownie wynagradzany¹¹⁸. Zresztą dbano nie tylko o owce, lecz także o pozostałe zwierzęta, o czym świadczy fakt, że w 1852 roku zakupiono dla nich lekarstwa na sumę 62,11 złp¹¹⁹. Średnio w folwarku lisinieckim rocznie było 226 sztuk owiec i zdecydowanie dominowały maciorki.

Informacje odnośnie do trzody zachowały się dla lat 1800—1865, ale dotyczą tylko ogólnej liczby zwierząt, bez wyszczególnienia struktury stada (tabela 90). Liczebność trzody chlewnej znacząco się wahała. Pogłowie wzrosło w latach 1801—1831, a następnie zmalało. W latach 1815—1831 liczebność stada mieściła się w przedziale 29—101 sztuk¹²⁰.

115 AJG, sygn. 334, s. 39.

116 AJG, sygn. 301, s. 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248.

117 AJG, sygn. 461, s. 103, 117; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279.

118 AJG, sygn. 1727, s. 8.

119 AJG, sygn. 339, s. 49.

120 AJG, sygn. 301, s. 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248.

Tabela 90. Hodowla trzody chlewnej w dobrach Lisiniec w latach 1800—1865

Rok	Liczba zwierząt
1800	46
1801	19
1811	34
1821	38
1831	41
1864/1865	11
Średnia	31

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 1—4; AJG, sygn. 301, s. 5—6, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 56; AJG, sygn. 547, APP, t. 18, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251.

Znaczne straty w trzodzie poniósł folwark w latach 1806 i 1813, kiedy to wojska francuskie i rosyjskie dokonały grabieży w oborach lisinieckich¹²¹. W lutym 1865 roku w Lisińcu było 11 sztuk trzody o wartości 228 złp. Podano również ceny: wieprz i maciora kosztowały po 40 złp, a prosię 14 złp¹²².

Dane dotyczące hodowli drobiu są fragmentaryczne i pochodzą z lat 1801 i 1831. Z tabeli 91 wynika, że liczba kur spadała, a hodowla pozostałych gatunków ptactwa domowego zwiększała się. Liczebność stada była zróżnicowana, np. w latach 1815—1831 wahała się: 193—251 sztuk¹²³. W 1801 roku w hodowli drobiu dominowały kury i kaczki, a 30 lat później kaczki i gęsi. Średnio rocznie stado ptactwa domowego liczyło 81 sztuk i przeważały w nim kury i kaczki.

Tabela 91. Hodowla drobiu w dobrach Lisiniec w latach 1801—1831

Rok	Kury		Kaczki		Indyki		Gęsi		Ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1801	22	56,41	11	28,21	—	—	6	15,38	39	100,00
1831	26	21,14	37	30,08	24	19,51	36	29,27	123	100,00
Średnia	24	29,63	24	29,63	12	14,81	21	25,93	81	100,00

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 4; AJG, sygn. 301, s. 1—3.

121 AJG, sygn. 1724, s. 54; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251.

122 AJG, sygn. 461, s. 103, 117; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279.

123 AJG, sygn. 301, s. 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248.

Ogólną sytuację w gospodarce hodowlanej w dobrach lisinieckich w latach 1800—1864 ilustruje tabela 92. Najwięcej zwierząt hodowano w latach 1831 i 1821, a najmniej w 1801 i 1811. Trzeba jednak podkreślić, że w tym ostatnim spisie odnotowano jedynie dwa gatunki zwierząt. Być może w folwarku nie chowano niczego poza bydłem i trzodą chlewną, jednak z pewnością hodowano drób, którego nie odnotowano. W ogóle ptactwo domowe uwzględniono tylko w dwóch spisach, a trudno sobie wyobrazić, że nie hodowano go zupełnie w pozostałych latach. Zapewne nie zapisywano ilości drobiu, nie przywiązując do niego wagi z punktu widzenia gospodarczego. Z kolei w 1801 roku nie zapisano pogłowia bydła mlecznego, choć również trudno sobie wyobrazić, aby w folwarku nie było chociaż paru sztuk. Dlatego liczba hodowanych zwierząt z pewnością była nieco wyższa. Niestety brak jakichkolwiek przesłanek, aby określić przynajmniej w przybliżeniu o ile sztuk. Po 1815 roku widać zdecydowaną odbudowę gospodarki hodowlanej, tym bardziej że — jak pisano wcześniej — zmieniono sposób hodowli. Podawano bowiem zwierzętom również zboże, koniczynę i inne pasze. W ostatnim 30-leciu (1831—1864) istnienia gospodarstwa klasztorowego zauważalny jest spadek pogłowia zwierząt, ale zachowane dane są wyrywkowe i trudno się zorientować w rzeczywistych tendencjach. Średnio w folwarku lisinieckim hodowano 454 sztuki zwierząt i drobiu.

W hodowli dominowały owce, których nie było w latach 1801 i 1811. Dużą rolę odgrywał też chów bydła mlecznego i trzody. Natomiast liczba koni i wołów była zależna od potrzeb gospodarczych. Na uwagę zasługuje fakt, że koni trzymano więcej niż wołów, tylko w 1865 roku ich liczba była równa.

Tabela 92. Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach Lisiniec w latach 1800—1864

Konie		Woły		Bydło mleczne		Owce		Kozy		Trzoda		Drób		Ogółem	
licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%	licz.	%
1800															
28	6,47	20	4,61	59	13,63	280	64,67	—	—	46	10,62	—	—	433	100,00
1801															
18	20,46	12	13,63	—	—	—	—	—	—	19	21,59	39	44,32	88	100,00
1811															
—	—	—	—	89	72,36	—	—	—	—	34	27,64	—	—	123	100,00
1821															
15	1,86	12	1,75	59	7,90	623	83,40	—	—	38	5,09	—	—	747	100,00

1831															
18	2,24	9	1,12	36	4,47	578	71,80	—	—	41	5,09	123	15,28	805	100,00
1865															
12	2,26	12	2,26	32	6,03	464	87,38	—	—	11	2,07	—	—	531	100,00
Średnia															
15	3,30	11	2,48	46	10,13	324	71,31	—	—	31	6,83	27	5,95	454	100,00

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 1—4; AJG, sygn. 301, s. 1—3, 5—6, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 461, s. 103, 117; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279.

2.4. Gospodarka hodowlana w dobrach jasnogórskich i Lisińcu — wnioski

W dobrach jasnogórskich, tak samo jak w innych gospodarstwach, od wiosny do późnej jesieni zwierzęta wypędzano na pastwiska, w okresie zimowym natomiast karmiono je zbożem gorszej jakości. Pierwsze informacje dotyczące tego rodzaju paszy pochodzą z 1705 roku z klucza wiewieckiego. Podobnie postępowano w dobrach Głusków w 1730 roku¹²⁴. Karmienie zwierząt inną paszą niż siano zintensyfikowano w XIX wieku. W dobrach lisinieckich w latach 1816—1864 średnio na paszę przeznaczano rocznie 17,20% wydatkowanego zboża. Jednak dopiero w latach 1855—1864 zmieniono znacząco sposób hodowli, coraz większą rolę przywiązując do karmienia zbożem, a nie tylko sianem i wypasem na pastwiskach¹²⁵. Na paszę przeznaczano wówczas owies, żyto jare i ozime, pszenicę ozimą, jęczmień tatarski, groch, ziemniaki, brukiew, rzepak i buraki. Dokarmiano przede wszystkim konie, bydło mleczne i drób¹²⁶.

124 AJG, sygn. 305, s. 113—115; AJG, sygn. 418, s. 208—211; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 168—169.

125 AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 289, s. 261—317; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99.

126 AJG, sygn. 289, s. 2—34; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181.

Jeżeli chodzi o ilość siana pozyskiwanego z łąk, to zachowało się niewiele informacji. W XVII wieku ilość zebranego siana określano w brogach. W starostwie kłobuckim w latach 1659—1664 zebrano ogółem 26 brogów¹²⁷, natomiast w starostwie brzeźnickim w 1616 roku — łącznie 20 brogów siana¹²⁸.

Z kolei w XVIII wieku ilość zebranego siana określano w wozach. W starostwie kłobuckim w drugiej połowie tego wieku zbierano średnio ok. 674 wozów siana. Jednak różnice roczne były znaczne, ponieważ w 1783 roku zebrano 282 wozy, a w 1789 aż 1065,5 wozu¹²⁹. W starostwie brzeźnickim w latach 1762—1793 zbierano średnio 470 wozów siana, chociaż różnice roczne były również duże (337—832 wozów)¹³⁰. W XIX wieku w dobrach lisinieckich oprócz siana zaczęto zasiewać również koniczynę i wykę. Koniczyna była uprawiana w latach 1838 i 1847—1855, a wyka w latach 1855—1856. Jednak najważniejszym składnikiem paszy było siano, którego nie zebrano jedynie w 1848 i 1856 roku, ale wówczas nie odnotowano też zbiorów potrawu, co świadczyć może o trudnych warunkach naturalnych. Średnio zwożono 230 wozów siana, 60 wozów potrawu, 35 wozów koniczyny i 69 wozów wyki z ok. 190 mórg. Wydajność z 1 morgi kształtowała się zatem następująco: 0,83 wozu siana, 3 wozy potrawu, 5 wozów koniczyny i 3 wozy wyki¹³¹.

Dobra klasztorne narażone były na straty paszy w wyniku grabieży wojsk i dostaw dla armii. Szczególnie duże straty poniesiono w latach 1806—1815¹³². Sporą ilość paszy i siana dostarczono armii polskiej także w czasie powstania listopadowego (1830—1831) oraz armii rosyjskiej w czasie powstania styczniowego (1863—1864)¹³³.

Pełne informacje dotyczące dóbr jasnogórskich pochodzą jedynie z lat 1792—1793. Wówczas to w 5 kluczach (kłobucki, brzeźnicki, Laski, Wiewiec, dobra fundacyjne) zebrano łącznie 2297 wozów siana, w tym w Laskach — 351 wozów, w Wiewcu — 520 wozów, w prowizorii — 962 wozy i w Brzeźnicy — 464 wozy¹³⁴.

127 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 26—42, 48—55.

128 AJG, sygn. 1128, s. 1—32.

129 AJG, sygn. 812, s. 4—5; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 573—574.

130 AJG, sygn. 417, s. 30—31, 36—37, 39—41, 46—47, 53—54, 56—57, 71; AJG, sygn. 419, s. 52—53; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 613.

131 AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 301, s. 45, 369; AJG, sygn. 258, s. 2—19, 46—47; AJG, sygn. 264, s. 1—33; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 324, s. 1—2, 55; AJG, sygn. 461, s. 121—122.

132 AJG, sygn. 1722, s. 11, 21, 47, 84—85, 224—225, 227, 229, 235, 237, 251, 373, 402—403, 430—431.

133 AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99, 133—139.

134 AJG, sygn. 2226, s. 63.

Średnią liczbę poszczególnych gatunków zwierząt hodowanych w dobrach jasnogórskich ilustruje tabela 93. Trzeba jednak zaznaczyć, że są to dane orientacyjne.

Tabela 93. Średnia liczba zwierząt hodowlanych w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1798

Konie	Woły	Bydło mleczne	Owce	Kozy	Trzoda	Drób	Ogółem
Dobra fundacyjne 1788/1789 r.							
średnia na folwark ^{a)}							
5	9	58	329	—	90	193	684
średnia na klucz							
26	46	289	1644	—	452	965	3422
średnia na łan chełmiński ^{b)}							
3	5	33	188	—	52	110	391
Wieś i folwark Konopiska 1794—1798							
średnia na folwark							
—	5	11	553	—	17	—	586
średnia na łan chełmiński							
—	5	11	537	—	16	—	569
Dobra Wiewiec 1647—1798							
średnia na folwark ^{c)}							
3	4	43	288	—	31	42	411
średnia na klucz							
6—9	8—12	86—129	576—864	—	62—93	84—126	822—1233
średnia na łan chełmiński							
1	1—2	13—20	90—135	—	10—15	13—20	128—192
Dobra Laski							
średnia na folwark ^{d)}							
8	4	46	337	4	25	58	478
średnia na klucz							
24	12	138	1011	12	75	174	1446
średnia na łan chełmiński							
6	3	37	270	3	20	46	386

cd. tab. 93

Konie	Woły	Bydło mleczne	Owce	Kozy	Trzoda	Drób	Ogółem
Dobra Brudzice							
średnia na folwark ^{e)}							
2	6	10	147	—	10	175	350
średnia na klucz							
6	18	30	441	—	30	525	1050
średnia na łan chełmiński							
2	6	10	152	—	10	180	361
Dobra Danków i Rembielice							
średnia na folwark ^{f)}							
—	3	11	51	9	4	23	101
średnia na klucz							
—	6	22	102	19	8	46	23
Dobra Głusków							
średnia na folwark ^{g)}							
2	1	14	36	—	12	25	90
średnia na klucz							
6	3	42	108	—	36	75	270
średnia na łan chełmiński							
1	0,50	7	19	—	6	13	48
Dobra Kłobuck							
średnia na folwark ^{h)}							
5	5	21	343	1	1	44	420
średnia na klucz							
45	45	189	3087	9	9	396	3780
średnia na łan chełmiński							
3	3	11	185	0,50	0,50	24	226
Dobra Brzeźnica							
średnia na folwark ⁱ⁾							
4	6	24	317	—	27	46	424
średnia na klucz							
36	54	216	2853	—	243	414	3816

średnia na łan chełmiński							
3	4	16	209	—	18	31	280
średnia dla wszystkich dóbr							
średnia na folwark ^{j)}							
1	1	3	63	0,50	6	16	90,50
średnia na klucz ^{k)}							
19	24	126—132	1228	5	114—118	335—340	1851—1866
średnia na łan chełmiński ^{l)}							
0,50	0,50	2	28—29	—	2	6—7	39—41

a) Dane z pięciu folwarków.

b) Przeliczenia dokonano według jedynych zachowanych danych z 1792/1793 roku, kiedy uprawiano 262,50 morgi. Średnia liczba zwierząt na łan chełmiński wynika z podzielenia średniej liczby zwierząt w danym kluczu przez średnią ilość ziemi uprawnej w tym kluczu. Tam, gdzie nie zachowały się dane dotyczące areалу uprawnego, nie wyliczono średniej liczby zwierząt na łan chełmiński.

c) Dane z trzech folwarków.

d) Dane z trzech folwarków.

e) Dane z trzech folwarków.

f) Dane z dwóch folwarków.

g) Dane z trzech folwarków.

h) Dane z dziewięciu folwarków.

i) Dane z dziewięciu folwarków.

j) Dane z trzydziestu ośmiu folwarków.

k) Dane z ośmiu kluczy, Konopiska wliczono do dóbr fundacyjnych.

l) Dane na 59 łanów; z powodu luk w zachowanym materiale archiwalnym nie udało się ustalić powierzchni folwarków w Dankowie i Rembielicach.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 88, 91, 174—177, 200—201, 256—262, 321—324; AJG, sygn. 419, s. 54—69; AJG, sygn. 421, s. 112—113, 114—120; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 37, 46—47, 51, 55, 91—92; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 821, s. 6, 9; AJG, sygn. 891, s. 9, 260—262; AJG, sygn. 1130, s. 17—26; AJG, sygn. 1007, s. 28—31, 41—42, 45—48; AJG, sygn. 1008, s. 33—37, 49; AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 32, 34, 103—110; AJG, sygn. 1134, s. 16, 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1199, s. 37—42; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 70, 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1267, s. 145; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 106, 107, 113, 255—259; AJG, sygn. 1309, s. 56—57, 85, 185; AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 1335, s. 53—55; AJG, sygn. 1342, s. 84, 121—125; AJG, sygn. 1352, s. 61—64, 136—137, 151; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 163—164, 177, 193, 196; AJG, sygn. 1405, s. 69—75; AJG, sygn. 2226, s. 63; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 11, 27—45, 48—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 553—573, 611; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcju...*, s. 168—169, 175.

Jak wynika z tabeli 93, największą średnią liczbę koni na folwark hodowano w dobrach Laski oraz dobrach fundacyjnych i w starostwie kłobuckim. Z kolei największą średnią dla klucza odnotowano w starostwach kłobuckim i brzeżnickim. Natomiast na 1 łanie najczęściej koni hodowano w dobrach Laski. W latach 1798—1864 w Lisińcu — w folwarku i kluczu — trzymano łącznie 15 koni. Liczba ta w stosunku do całego klucza nie była zbyt wysoka, ale w odniesieniu do folwarku była największa w badanym okresie (1647—1864). Dla porównania można podać informacje z innych dóbr. W 1697 roku w dobrach opactwa cystersów w Mogile pod Krakowem na 1 folwark przypadał 1 koń¹³⁵. Z kolei w dobrach starostwa grudziądzkiego w 1739 roku średnia liczba koni na folwark wynosiła aż 11 sztuk¹³⁶. Jak więc widać, liczba koni na folwark w dobrach jasnogórskich w XVII i XVIII wieku była identyczna z liczebnością tych zwierząt w dobrach cystersów w Mogile, ale zdecydowanie mniejsza niż w starostwie grudziądzkim.

Konie nie odgrywały jednak tak ważnej roli w gospodarstwie XVII i XVIII stulecia. Były z reguły wykorzystywane do transportu. W drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku w województwie łęczyckim najbardziej ograniczono właśnie hodowlę koni. Sytuacja poprawiała się w drugiej połowie tego stulecia, kiedy w folwarkach zawsze była pewna liczba koni pod wierzch i do transportu. W ciągu XVIII wieku zwiększyła się liczba koni folwarcznych służących do prac polowych. Podobnie jak w przypadku innych zwierząt, tak i w hodowli koni karmienie było niedostateczne. Musiały one bowiem dostać ziarno (najczęściej owies, rzadziej żyto i jęczmień), siewkę lub lepsze siano, a cały czas brakowało paszy. Wypasano je na pastwiskach tak długo, jak pozwalały warunki naturalne. Zgodnie z obowiązującymi zasadami gospodarowania konie wykorzystywano do brony lub wozu. Czasem jednak pracowały też przy pługu¹³⁷. Zwierzęta te z reguły wykorzystywano do prac na lekkich glebach, które dominowały w dobrach jasnogórskich. Jednak wszystko zależało od sytuacji lokalnej.

Hodowla wołów odgrywała bardzo ważną rolę, jako że zwierzęta te stanowiły podstawową siłę pociągową w gospodarstwach. Orkę chętniej przeprowadzano wołami¹³⁸, ponadto były one hodowane na mięso.

135 M. ZDANEK: *Inwentarz dóbr i folwarków opactwa cystersów w Mogile z XVI—XVII wieku. W: Folwark — wieś — latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku.* Red. J. MUSZYŃSKA, S. KAZUSEK, J. PIELAS. Kielce 2009, s. 184.

136 W. ODYNEC: *Położenie ekonomiczne i społeczne chłopów województwa pomorskiego w XVIII wieku.* Gdańsk 1967, s. 33.

137 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku.* Warszawa 1958, s. 201—203, 209—211, 213.

138 C. NONIEWICZ: *Historia gospodarcza ziem polskich pod zaborami.* Białystok 2008, s. 14—15.

Najwięcej wołów trzymano w dobrach fundacyjnych, w kluczu Brudzice oraz starostwie brzeźnickim. Największą ich liczbę w kluczu hodowano w starostwach brzeźnickim i kłobuckim oraz w dobrach fundacyjnych. Natomiast najwięcej wołów na 1 łanie hodowano w kluczu brudzickim oraz w Dankowie i Rembielicach. Z kolei w dobrach lisinieckich po 1798 roku w 1 folwarku hodowano aż 11 sztuk — była to największa liczba wołów w przebadanym okresie. Natomiast w dobrach opactwa cystersów w Mogile pod Krakowem w 1697 roku na 1 folwark przypadały 3 woły¹³⁹, a w starostwie grudziądzkim w 1739 roku aż 21 sztuk¹⁴⁰. Widać więc, że w dobrach jasnogórskich średnio na folwark przypadało więcej zwierząt niż w dobrach mogińskich, ale mniej niż w starostwie grudziądzkim.

W dobrach jasnogórskich średni stosunek wołów do koni w latach 1647—1798 kształtował się następująco: woły stanowiły 53,51% siły pociągowej, a konie — 46,49%. Liczba koni była więc nieco mniejsza od liczby wołów. Z kolei w latach 1798—1864 ten stosunek wyglądał następująco: konie — 62,64%, woły — 37,36%¹⁴¹. Zatem w XIX wieku konie zaczęły odgrywać coraz większą rolę w gospodarstwie klasztoru jasnogórskiego. Można też porównać dane dotyczące klasztoru jasnogórskiego z sytuacją w innych dobrach. W departamencie kaliskim, na obszarze którego leżały dobra jasnogórskie, w 1808 roku woły stanowiły 61,70%, a konie 38,30%. Z kolei w 1827 roku w województwie kaliskim, na obszarze którego leżały dobra klasztoru częstochowskiego, woły stanowiły 61,10% siły pociągowej, a konie 38,90%. Zatem widać minimalny spadek znaczenia wołów, ale nadal występowała znaczna różnica w średniej ich liczbie między województwem a dobrami jasnogórskimi. Wreszcie w 1863 roku w guberni warszawskiej, w której wówczas znajdowały się dobra jasnogórskie, woły stanowiły 58,20% siły pociągowej, a konie 41,80%¹⁴². Widać więc, że w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze większą rolę niż w pozostałych dobrach tego regionu odgrywały konie.

Najwięcej bydła mlecznego na 1 folwark w latach 1647—1798 hodowano w dobrach fundacyjnych i kluczu Laski. Najwyższą liczbę bydła mlecznego na 1 klucz odnotowano w dobrach fundacyjnych, brzeźnickich i kłobuckich. Natomiast na 1 łanie najwięcej bydła mlecznego hodowano w dobrach Laski i wsiach fundacyjnych. Dla porównania tych wartości można prześledzić dane z dóbr

139 M. ZDANEK: *Inwentarz dóbr i folwarków...*, s. 184.

140 W. ODYNIĘC: *Położenie ekonomiczne i społeczne...*, s. 33.

141 Średnie uzyskano, zliczając wszystkie liczby koni i wołów podane w zachowanych materiałach archiwalnych.

142 T. SOB CZAK: *Zmiany w stanie ilościowym i rejonizacji hodowli na ziemiach Polski środkowej w XIX wieku*. W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 2. Red. J. LESKIEWICZOWA. Wrocław 1959, s. 425.

starostwa korczyńskiego w województwie sandomierskim w 1660 roku. Na folwark przypadało tam 7 sztuk bydła bez cieląt, a na 1 łan wypadało po 1 sztuce bydła¹⁴³. Natomiast w dobrach cystersów z Mogiły w 1697 roku na folwark przypadało 16 sztuk bydła mlecznego¹⁴⁴. Widać więc, że w dobrach jasnogórskich utrzymywano na 1 łanie więcej bydła niż w innych dobrach.

W latach 1798—1864 na folwark przypadało 55 sztuk bydła, a na 1 łan chełmiński 8 sztuk. W XIX wieku więcej sztuk hodowano zatem na 1 folwark i 1 łan, ale mniej na klucz. Taki stan jednak wynikał z faktu, że dobra klasztorne w tym okresie obejmowały jedynie część posiadłości sprzed 1798 roku.

W Polsce dominowały trzy rasy bydła: myszate, czerwone i czarne oraz jednomaściste. Czasem pojawiały się obce rasy: holenderska, szwajcarska i tyrolska, ale hodowano je w wielkich posiadłościach magnackich. Na niskie pogłowie bydła duży wpływ miały problemy z paszą w czasie zimy¹⁴⁵, a także zniszczenia wojenne, zwłaszcza w czasie potopu szwedzkiego i wojny północnej¹⁴⁶. Widać to wyraźnie w dobrach wiewieckich, gdzie liczba zwierząt spadła w 1706 roku (103 sztuki) w porównaniu ze stanem z 1699 roku (156 sztuk). Dopiero stabilizacja sytuacji politycznej w XVIII wieku spowodowała wzrost pogłowia, jednak znaczenie produkcji mlecznej wzrosło później — pod koniec XVIII stulecia. Wcześniej bowiem bydło było traktowane jako źródło siły pociągowej oraz obornika. Wydajność mleczna krów była niewielka — w województwie łęczyckim wynosiła rocznie zaledwie 600—720 litrów, czyli ok. 2 litrów dziennie. Natomiast w pierwszej połowie XIX wieku ilość uzyskiwanego mleka mieściła się w przedziale 800—1400 litrów rocznie. Trzeba jednak pamiętać, że większą wydajność odnotowano w gospodarstwach dobrze prowadzonych, z reguły magnackich. Najczęściej z mleka produkowano masło i sery, samego mleka spożywano niewiele. Produkcja szła na potrzeby własne, rzadziej na rynek lokalny, ponieważ ceny produktów mleczarskich oraz mięsa były niskie. Bydło mleczne było karmione słabo. Z reguły przez 7 miesięcy przebywało na pastwiskach, a tylko 5 miesięcy w oborze. Paszy na ogół brakowało, a i pojenie pozostawiało wiele do życzenia, ponieważ zwierzęta piły wodę w bajorach i kałużach. Cielęta przeznaczone na ubój pozostawały przy matkach 3 tygodnie, natomiast zwierzęta przeznaczone na chów — 5—7 tygodni. Ponieważ żywienie cieląt było niedostateczne, rozwijały się one słabo. Często też niedożywienie bydła powodowało, że było ono bezpłodne. Zdecydowanie lepiej karmiono buhaje. Cielęta nieprzeznaczone do

143 *Historia Polski w liczbach. Państwo i społeczeństwo*. T. 2. Warszawa 2006, s. 82.

144 M. ZDANEK: *Inwentarz dóbr i folwarków...*, s. 184.

145 S. INGLÓT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 26—29, 32—34.

146 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 188—191.

dalszego chowu były ubijane na miejscu, a ich mięso spożywano we dworze. Byczki przeznaczone na buhaje pozostawały przy matce nawet do 1 roku¹⁴⁷. Jednak brak paszy był powszechny, dlatego też w okresie jesienno-zimowym zwierzęta znacznie chudły. Bydło karmiono sianem, słomą, plewami, zgrabkami ze ściernisk czy wywarami z gorzelnii. Woły opasowe otrzymywały ospę, sieczkę ze zgoninami, wywary i ziarno¹⁴⁸.

W XVI—XVIII wieku szczególnie dużo bydła hodowano w południowej Małopolsce i w zachodniej części województwa ruskiego, a poza Rzeczpospolitą — na Śląsku. Z kolei w XIX wieku hodowla bydła była najbardziej rozwinięta w Zachodniej Galicji oraz na Śląsku¹⁴⁹.

Tabela 94. Średnia liczba zwierząt hodowlanych w dobrach jasnogórskich w latach 1798—1864

Konie	Woły	Bydło mleczne	Owce	Kozy	Trzoda	Drób	Ogółem
Dobra Lisiniec							
średnia na folwark i klucz ^{a)}							
15	11	55	226	—	31	81	419
średnia na łan chełmiński ^{b)}							
2	2	8	32	—	4	12	60

a) Dane z jednego folwarku.

b) Przeliczenia dokonano według jedynych zachowanych danych z 1792/1793 roku, kiedy uprawiano 262,50 morgi. Średnia liczba zwierząt na łan chełmiński wynika z podzielenia średniej liczby zwierząt w danym kluczu przez średnią ilość ziemi uprawnej w tym kluczu. Tam, gdzie nie zachowały się dane dotyczące areалу uprawnego, nie wyliczono średniej liczby zwierząt na łan chełmiński.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 290, s. 1—4; AJG, sygn. 301, s. 1—3, 5—6, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 461, s. 103, 117; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279.

147 B. BARANOWSKI: *Chów bydła w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku w Łęczyckiem i na terenach sąsiednich*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 1. Warszawa 1957, s. 226, 229, 232—233, 240, 242—243; IDEM: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 188—191; W. PRUSKI: *Hodowla zwierząt hodowlanych w Wielkopolsce w latach 1793—1850*. Warszawa 1978, s. 20—21; IDEM: *Kształtowanie się hodowli zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w XIX w. Materiały z konferencji w Rogowie 16—18 września 1964*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 8. Warszawa 1966, s. 204—207; M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 135—136.

148 J. TOPOLSKI: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach...*, s. 271.

149 B. BARANOWSKI, T. SOB CZAK: *Regiony gospodarki hodowlanej na ziemiach polskich w XVI—XIX w. Materiały z konferencji w Rogowie 16—18 września 1964*. W: „Studia z Dziejów

Najwięcej owiec w jednym folwarku odnotowano w Konopiskach, dobrach kłobuckich oraz fundacyjnych. Średnio na klucz najczęściej hodowano w starostwach kłobuckim i brzeźnickim oraz w dobrach fundacyjnych. Z kolei w majątkach cystersów w Mogile w 1697 roku w 1 folwarku chowano 66 owiec¹⁵⁰. Jak więc widać, w dobrach jasnogórskich chów owiec odgrywał ważną rolę. Natomiast po 1798 roku więcej owiec hodowano jedynie na jeden folwark, ale zdecydowanie mniej przypadało ich na klucz i łan.

Owce w folwarkach jasnogórskich, jak w większości ówczesnych dóbr, dostarczały przede wszystkim wełny, ale również przynosiły spore korzyści z produkcji serów, mięsa i skór. Do chowu zatrudniano wyspecjalizowanych owczarzy¹⁵¹. Wełnę sprzedawano do warsztatów tkackich, które były szczególnie rozpowszechnione w województwach łęczyckim (Brzeziny) oraz sieradzkim (Sieradz, Uniejów, Warta, Szadek, Lutomiersk). Paulini jasnogórscy sprzedawali również wełnę kupcom gliwickim¹⁵².

Wojny z XVII wieku spowodowały spadek pogłowia owiec, a ich liczba zwiększała się powoli. Kolejne straty w chowie tych zwierząt przyniosła wojna północna z początku XVIII wieku. Dopiero w ciągu XVIII stulecia hodowla zaczęła się ponownie rozwijać. Chów owiec miał duże znaczenie dla folwarków, ponieważ można było łatwo spieniężyć produkcję, co przyczyniało się do utowarowienia produkcji folwarczej. Owce z reguły pozostawały na pastwiskach przez 8 miesięcy. Wypasano je dosyć wcześnie, aby zużyć jak najmniej paszy. Podobnie jak w przypadku bydła, również owce karmiono słodzinami gorzelnianymi, śrutem, poślednim ziarnem, siewką i słomą. Sztuki przeznaczone na ubój lub sprzedaż starano się wypasać na lepszych pastwiskach. Złe warunki hodowli zwierząt powodowały częste choroby, np. motylicę, na skutek których padały całe stada. Owce strzyżono ok. 1 maja i we wrześniu. Wełny pozyskiwano jednak niewiele, bo ok. 0,8 kg ze sztuki¹⁵³.

Gospodarstwa Wiejskiego". T. 8. Warszawa 1966, s. 181—185; J. BASZANOWSKI: *Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII wieku. Handel wołami*. Gdańsk 1977, s. 82—85; o handlu zwierzętami zob. również: *Z dziejów handlu Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku. Studia i materiały*. Red. Z. GULDON, L. STĘPKOWSKI. Kielce 1980 oraz recenzje tej pracy: J. BASZANOWSKIEGO w „Roczniku Gdańskim” (1983, nr 43, s. 229—236) i J. TRZOSKI w „Roczniku Gdańskim” (1982, nr 42, s. 267—276).

150 M. ZDANEK: *Inwentarz dóbr i folwarków...*, s. 184.

151 C. NONIEWICZ: *Historia gospodarcza ziem...*, s. 14—15; B. WACHOWIAK: *Gospodarka folwarczna w domenach Księstwa Pomorskiego w XVI i na początku XVII wieku*. Warszawa 2005, s. 154, 156; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172.

152 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 192—196; AJG, sygn. 425, s. 17, 21.

153 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 192—196.

Okres napoleoński zaznaczył się zniszczeniem hodowli na obszarze Księstwa Warszawskiego. Po 1815 roku w Królestwie Polskim najlepiej odbudowano właśnie hodowlę owiec, co wiązało się z zapotrzebowaniem na wełnę w Europie Zachodniej. Owczarstwo rozwijało się szczególnie intensywnie do 1844 roku¹⁵⁴. W 1842 roku przodowały w nim gubernie radomska, warszawska i lubelska¹⁵⁵. W Królestwie Polskim hodowano najczęściej owce zwane „ordynaryjnymi”, następnie „poprawne”, a niewiele było merynosów. Jednak w latach 1822—1862 liczba merynosów zwiększyła się, a ich odsetek wzrósł z 6,69% w 1827 roku do 20,21% w 1862 roku¹⁵⁶.

W XIX wieku zaczęto stosować nowoczesne metody chowu. Wprowadzono hodowlę stajenną. Zaczęto też korzystać z osiągnięć naukowych, lepiej karmiono owce, zwłaszcza tuż przed okoceniem¹⁵⁷.

Kozy nie odgrywały większej roli w hodowli. Występowały one w spisach tylko w latach 1647—1798 i jedynie w dobrach Laski i starostwie kłobuckim.

Najliczniejsze stado trzody chlewnej w jednym folwarku hodowano w dobrach fundacyjnych, w starostwie brzeźnickim oraz w dobrach Laski. Najwięcej świń na folwark trzymano w dobrach fundacyjnych oraz w starostwie brzeźnickim. Natomiast na 1 łanie najczęściej tych zwierząt chowano w dobrach fundacyjnych i we wsiach dóbr Laski. Natomiast w dobrach cystersów mogileńskich na 1 folwark przypadało 78 sztuk świń¹⁵⁸. Widać zatem, że w dobrach jasnogórskich nie przywiązywano szczególnej wagi do hodowli trzody chlewnej. Z kolei w XIX wieku liczba trzody na 1 folwark była zdecydowanie większa, ale mniejsza na klucz i 1 łan. Najwięcej świń hodowano w regionach, gdzie było dużo lasów, zwłaszcza dębowych¹⁵⁹. Generalnie jednak w okresie folwarczno-pańszczyźnianym na wsi polskiej trzoda chlewna nie odgrywała większej roli. Trzymano ją dla zaspokojenia potrzeb żywnościowych w poszczególnych dobrach. W okresie letnim trzodę pasano w lasach, a w okresie zimowym w zagrodach. Świnie krótko przebywały w oborach, a ich żywienie było niedostateczne. Zwierzęta karmiono buczyną, brukwią i słodzinami gorzelnianymi lub browarnymi. Stąd też niska

154 W. PRUSKI: *Kształtowanie się hodowli...*, s. 201—204; B. BARANOWSKI, T. SOB CZAK: *Regiony gospodarki hodowlanej...*, s. 181—185.

155 M. ŻYCHOWSKI: *Stan gospodarstwa wiejskiego w Królestwie Polskim w świetle statystyk z lat 1842—48*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 19 (za rok 1957). Poznań 1958, s. 149—150.

156 T. SOB CZAK: *Stan ilościowy hodowli owiec na ziemiach środkowej Polski w XIX wieku*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 4. Z. 3. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1959, s. 438—439.

157 M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 135—136.

158 M. ZDANEK: *Inwentarz dóbr i folwarków...*, s. 184.

159 W. PRUSKI: *Hodowla zwierząt hodowlanych...*, s. 33.

wydajność tej produkcji. Wojny z XVII wieku przyniosły duże straty w pogłowie świń. Ponowny spadek liczby zwierząt nastąpił w czasie wojny północnej. W ciągu XVIII wieku rola trzody chlewnej w hodowli była niewielka. Czasem poddanym dawano tzw. zakładkę, czyli zwierzę do utuczenia. Jednak chłop zabijał je sam, a na jego miejsce kupował nową sztukę. Karczmarze i młynarze otrzymywali na wyкарmienie świnie, które następnie oddawali do dworu. Taki zwyczaj obowiązywał również w dobrach jasnogórskich. Zmiana systemu chowu nastąpiła dopiero na początku XIX wieku. Wówczas zaczęto opasać trzodę w oborach zbożem i ziemniakami¹⁶⁰. W pierwszej połowie XIX wieku hodowano dwa typy świń: większe — kłapouche i mniejsze — ostrouche¹⁶¹.

Najwięcej drobiu na folwark w latach 1647—1798 hodowano w dobrach fundacyjnych oraz w kluczu brudzickim. Największe stado ptactwa domowego na klucz trzymano w dobrach fundacyjnych, brudzickich oraz w starostwie kłobuckim. Natomiast w majątkach cystersów z Mogiły w 1 folwarku chowano 17 sztuk drobiu¹⁶². Z kolei w drugiej połowie XVIII wieku w województwie łęczyckim na folwark przypadało zdecydowanie więcej drobiu, bo co najmniej 60 sztuk¹⁶³. Widać zatem, że chów ptactwa domowego nie odbiegał szczególnie od sytuacji w innych dobrach tego okresu. Natomiast drób nie odgrywał większej roli w gospodarstwie klasztornym po 1798 roku. Był za to popularny w folwarkach szlacheckich i stanowił ważny element na stole pańskim. Hodowano kury, gęsi, kaczki, indyki oraz gołębie¹⁶⁴. Ptactwo domowe dostarczało mięsa, jaj i pierza. Cena drobiu była niska, co zniechęcało do zwiększenia chowu. Najwięcej było kur i gęsi, nieco mniej kaczek i indyków. Rzadko hodowano perliczki, gołębie czy bażanty. Nośność kur była niewielka, w drugiej połowie XVIII wieku w województwie łęczyckim sięgała prawdopodobnie ok. 60 jaj rocznie¹⁶⁵. Z kolei w 1838 roku szacowano ją na 54 jaja rocznie, a w Poznańskim w 1860 roku — na 80—120 jaj rocznie¹⁶⁶.

160 S. INGLOT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 26—29, 32—34; C. NONIEWICZ: *Historia gospodarcza ziem...*, s. 14—15; B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 197—199; AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 103—110; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 2226, s. 63; AJG, sygn. 1352, s. 64; AJG, sygn. 290, s. 1—4; AJG, sygn. 301, s. 5—6, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251.

161 W. PRUSKI: *Kształtowanie się hodowli zwierząt...*, s. 210—211.

162 M. ZDANEK: *Inwentarz dóbr i folwarków...*, s. 184.

163 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 218, 221—224.

164 S. INGLOT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 26—29, 32—34.

165 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 218, 221—224.

166 W. PRUSKI: *Kształtowanie się hodowli zwierząt...*, s. 212—213.

Niewiele informacji zachowało się na temat hodowli pszczół w dobrach jasnogórskich, pochodzą one tylko ze starostwa brzeźnickiego. Nie znaczy to, że uli nie było w folwarku, lecz raczej o tym, że nie przywiązywano wagi do pszczelarstwa. W starostwie brzeźnickim w 1754 roku w dobrach oddanych w dzierżawę było 35 uli. Stan pszczelarstwa po zakończeniu dzierżawy okazał się zły, co świadczy o braku zainteresowania nim przez dzierżawców — Wienerów. Sytuacja pasiek pogarszała się aż do 1762 roku¹⁶⁷.

Trzeba przypomnieć, że do połowy XVII wieku dominowało bartnictwo, a nie pszczelarstwo. Dopiero straty poniesione w wyniku potopu szwedzkiego przyniosły rozwój pasiek¹⁶⁸. Na niewielkie znaczenie pszczelarstwa wpływał również fakt, że poddani byli zobowiązani do danin w miodzie, co zaspokajało w części potrzeby dworu¹⁶⁹.

Podsumowując, należy podkreślić, że w latach 1647—1798 najwięcej zwierząt hodowano w dobrach fundacyjnych oraz starostwach brzeźnickim i kłobuckim. W jednym folwarku trzymano 90—684 sztuk, a średnia wynosiła 90 sztuk. Liczba zwierząt w poszczególnych dobrach wahała się: 270—3816 sztuk, a średnia: 1851—1866 sztuk. Natomiast na 1 łan najwięcej zwierząt hodowano w dobrach Konopiska (569 sztuk), a najmniej w dobrach zastawnych Głusków (48 sztuk). Średnia na 1 łan wynosiła 39—41 sztuk zwierząt i drobiu.

Porównując średnie dane z lat 1647—1798 i 1798—1864, widać, że w XIX wieku w jednym folwarku hodowano więcej o 78,40% zwierząt niż w okresie wcześniejszym. Natomiast średnia przypadająca na klucz świadczy o dużym spadku liczby hodowanych zwierząt w XIX wieku, bo aż o 77,36—77,55%. Z kolei liczba zwierząt hodowanych na 1 łanie chełmińskim była większa w XIX wieku o 31,65—35,00%. Dane te sugerowałyby, że w dobrach jasnogórskich pojawiły się nowoczesne metody, pozwalające na chów większej liczby zwierząt na mniejszym areale.

Warto też prześledzić strukturę stad poszczególnych gatunków zwierząt. Tabela 95 ilustruje to zagadnienie w latach 1647—1864.

W stadach bydła mlecznego i owiec zdecydowanie dominowały krowy mleczne oraz maciorki. W hodowli bydła dużą część stanowiły jałowki, które były hodowane na krowy dojne. Natomiast cielęta stanowiły ok. 20% stada. Najmniejszą częścią stada były byki i buhaje. W 1781 roku w dobrach klasztoru Bazyliańców w Zahorowie na Wołyniu struktura stada bydła mlecznego kształtowała się

167 AJG, sygn. 1132, s. 103—110; AJG, sygn. 1203, s. 81—83, 93—95.

168 A. ŻАВКО-РОТОООВИЧ: *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 15 (za rok 1953). Poznań 1955, s. 2—52; ЕАЕМ: *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 16 (za rok 1954). Poznań 1955, s. 139, 142—143.

169 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 233—236.

następująco: krowy mleczne i jałówki — 45,45%, a cielęta i byki — po 27,27%¹⁷⁰. Widać zatem znaczną różnicę w strukturze stada. Bazylianie w swoich majątkach trzymali wiele byków, które były zapewne przeznaczone na opas i sprzedaż lub ubój. Podobna do struktury w dobrach jasnogórskich była struktura stada bydła w departamentach poznańskim, bydgoskim i kaliskim w 1808 roku. Krowy mleczne stanowiły tam 63,44%, cielęta — 30,75%, a byki — 5,81%. Brak w tym zestawieniu jałówek, ale być może włączono je do stada krów¹⁷¹. Tak więc struktura bydła w dobrach jasnogórskich nie odbiegała od norm panujących w tym czasie w Księstwie Warszawskim. Z kolei w dobrach plebańskich archidiaconatu sandomierskiego w XVIII wieku w stadzie bydła dominowały krowy mleczne (78,51%), cielaki (11,94%), jałówki (8,57%) i buhaje (0,98%)¹⁷². Jak zatem widać, w gospodarstwach plebańskich większą rolę odgrywały krowy mleczne, które dostarczały mleka i innych produktów. Większą rolę też przywiązywano w gospodarstwach plebańskich do przychówku cieląt. Natomiast buhaje — podobnie jak w dobrach jasnogórskich — stanowiły niewielki odsetek stada.

Tabela 95. Struktura poszczególnych stad zwierząt hodowlanych w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1864

Bydło mleczne		Owce		Trzoda chlewna		Drób	
zwierzęta	%	zwierzęta	%	zwierzęta	%	zwierzęta	%
krowy mleczne	50,79	matki	51,43	prosiaki	44,26	kury	36,64
jałówki	23,82	jagnięta	26,04	maciory	27,80	kaczki	21,54
cielaki	19,81	skopy opasowe	20,10	wieprze opasowe	25,59	gęsi	20,53
byki	5,58	barany	2,43	stadniki	2,35	indyki	14,72
						kapłony	6,57

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 4; AJG, sygn. 301, s. 1—35, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 461, s. 103, 117; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 821, s. 6, 9; AJG, sygn. 891, s. 9, 260—262; AJG, sygn. 1007, s. 28—31, 41—42, 45—48; AJG, sygn. 1008, s. 33—37, 49; AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 61—62, 70, 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1267, s. 145; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 106, 113; AJG, sygn. 1309,

170 I. WODZIANOWSKA: *Sytuacja gospodarcza klasztoru...*, s. 668.

171 W. PRUSKI: *Hodowla zwierząt hodowlanych...*, s. 18.

172 W. KOWALSKI: *Uposażenie parafii archidiaconatu...*, s. 156—158.

s. 85, 185; AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1352, s. 64; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164, 193; AJG, sygn. 1405, s. 69—75; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251; AJG, sygn. 2226, s. 63; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 175.

Z kolei w owczarni obok maciorek dominowały jagnięta, a następnie skopy opasowe, które stanowiły nieco ponad 20% stada. W hodowli trzody dominowały młode osobniki, a następnie maciory. Taki układ wynikał z dużej płodności macior. Natomiast wieprze opasowe stanowiły nieco ponad 25% stada.

W przypadku drobiu dominowały kury, kaczki i gęsi. Natomiast w dobrach plebańskich w archidiakonacie sandomierskim przeważał chów gęsi (47,50%), kur (42,23%), kaczek (5,80%) oraz indyków (3,71%). Kapłony, podobnie jak w dobrach jasnogórskich, nie odgrywały większej roli¹⁷³. Z kolei w dobrach klasztoru Bazylianów w Zahorowie na Wołyniu w 1781 roku dominował chów gęsi (41,33%), kur (28,00%), indyków (5,67%) i kaczek (25,00%), a w 1804 roku najwięcej hodowano kaczek (35,85%), kur (31,45%), indyków (20,75%) oraz gęsi (11,95%)¹⁷⁴.

Strukturę całego stada w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1864 przedstawiono w tabeli 96. Najwięcej hodowano owiec, drobiu i bydła mlecznego. Jednak znaczenie gospodarcze drobiu było zdecydowanie mniejsze niż pozostałych gatunków zwierząt. Sporą rolę w hodowli odgrywała również trzoda. Natomiast kozy występowały bardzo rzadko. Z kolei liczba koni i wołów w folwarkach wynikała z potrzeb ekonomicznych. Trzeba pamiętać, że znaczną część koni, a przede wszystkim wołów oddawano do gospodarstw chłopskich, które utrzymywały je i odrabiały nimi pańszczyznę. Dlatego też liczba zwierząt pociągowych należących do folwarków była zdecydowanie wyższa niż wynika to z tabeli, w której ujęto tylko zwierzęta hodowane w folwarkach. Trzeba również podkreślić, że dane liczbowe przedstawione w tabelach mają charakter uśredniony i orientacyjny. Są one co prawda obszerne, ale jest to tylko część materiałów wytworzonych w gospodarstwach folwarcznych. Część dokumentacji bowiem uległa zniszczeniu w pożarach, które trawiły wzgórza klasztorne.

Dla porównania można podać sytuację w dobrach klasztoru Bazylianów w Zahorowie na Wołyniu. W 1781 roku konie stanowiły 7,55% stada, woły — 3,75%, bydło mleczne — 15,57%, trzoda — 19,34%, owce — 18,40%, a drób — 35,38%. W 1804 roku w tych samych dobrach konie stanowiły

173 Ibidem.

174 I. WODZIANOWSKA: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bazylianów w Zahorowie na Wołyniu u progu kasat oraz losy jego majątku i zabudowań po kasacie w 1839 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Warszawa 2013, s. 668.

3,45% stada, woły — 3,83%, bydło mleczne — 11,49%, owce — 20,31%, a drób — 60,92%. Natomiast w 1823 roku konie stanowiły 4,83% stada, woły — 3,36%, bydło mleczne — 13,38%, trzoda — 17,10%, owce — 26,39%, a drób — 34,94%¹⁷⁵. Widać zatem, że w dobrach zahorowskich większe znaczenie przywiązywano do hodowli koni i wołów oraz bydła mlecznego. Natomiast chów owiec nie odgrywał tam większej roli. Z kolei w dobrach jasnogórskich najważniejszą dziedziną hodowli były owce i bydło mleczne. Różnice wynikały jednak z warunków naturalnych panujących w danym regionie oraz z potrzeb gospodarczych w poszczególnych dobrach.

Tabela 96. Struktura procentowa całego stada w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1864

Konie	Woły	Bydło mleczne	Owce	Kozy	Trzoda	Drób
1,51	1,49	12,06	63,85	0,23	7,43	13,43

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 1—4; AJG, sygn. 301, s. 1—3, 5—6, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262; AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 461, s. 103, 117; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 821, s. 6, 9; AJG, sygn. 891, s. 9; AJG, sygn. 1007, s. 28—31, 41—42, 45—48; AJG, sygn. 1008, s. 33—37, 49; AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1286, s. 106, 113; AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251; AJG, sygn. 2226, s. 63; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 175.

Dysponując danymi dotyczącymi średnich zbiorów siana w starostwach kłobuckim i brzeźnickim oraz średniej liczby zwierząt w tych dobrach, można pokusić się o wyliczenie ilości siana zużywanego dla utrzymania określonej liczby zwierząt. Sianem dokarmiano konie, woły, bydło mleczne i owce. Średnio w XVIII wieku w starostwach kłobuckim i brzeźnickim w okresie zimowym na 1 sztukę przeznaczano ok. 3 wozów siana. Dlatego też nie zawsze paszy wystarczało, choć ówczesne normy były minimalne. Czasem trzeba było więc dokupować siano i paszę. W latach 1790—1798 paulini jasnogórscy wydali na ten cel 3592,27 złp, co stanowiło 0,59% wszystkich ówczesnych wydatków¹⁷⁶. W 1855 roku dokupiono 3 wozy koniczyny¹⁷⁷. Przytoczone dane mogą świadczyć, że ilość paszy była niewystarczająca, ale i niewiele paszy dokupowano.

175 I. WODZIANOWSKA: *Sytuacja gospodarcza klasztoru...*, s. 668.

176 AJG, sygn. 30, s. 68—216.

177 AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 301, s. 45; AJG, sygn. 258, s. 2—19, 46—47; AJG, sygn. 264, s. 1—33; AJG, sygn. 461, s. 121—122.

Na stan gospodarki hodowlanej wpływ miało wiele czynników: warunki naturalne, które oddziaływały na zbiory zbóż i siana, działania zbrojne oraz choroby i epidemie nękające ludzi i zwierzęta¹⁷⁸.

Potop szwedzki przyniósł ogromne straty polskiej gospodarce, a w rejonie Jasnej Góry wielokrotnie operowały wojska szwedzkie i polskie. Wystarczy przypomnieć, że w 1659 roku w starostwie lelowskim, w którym leżała wówczas większość dóbr jasnogórskich, liczba ludności spadła do 25% stanu sprzed wybuchu wojny¹⁷⁹.

Trzeba też wspomnieć o szkodach, jakie spowodowały działania zbrojne w czasie wojny północnej (1700—1709). Straty w hodowli w latach 1702—1705 wyniosły łącznie 2054 zwierzęta hodowlane (bydło — 713 sztuk, świnie — 25, owce — 1204, konie — 112) i 1875 sztuk drobiu¹⁸⁰. Z kolei w lutym i marcu 1716 roku oddziały księcia J.I. Lubomirskiego dokonały grabieży we wsiach fundacyjnych i w starostwie kłobuckim. Wówczas paulini utracili 1369 sztuk zwierząt hodowlanych i ptactwa domowego. Sami zakonnicy oszacowali straty na co najmniej 840 złp. Trudno jednak ustalić wysokość wszystkich strat¹⁸¹.

W 1806 roku po wejściu do dóbr klasztornych wojsk francuskich i polskich żołnierze zagrabili 12 koni, 4 woły, 12 krów i 4 jałówki oraz 6 sztuk trzody. Paulini zażądali odszkodowania, ale nie zachowały się żadne informacje na temat dalszego ciągu sprawy¹⁸². Rok 1811 przyniósł kryzys w gospodarce hodowlanej, co było spowodowane nadchodzącą wojną z Rosją i kosztami z tym związanymi. Nie hodowano wówczas koni, które najpewniej zostały przejęte przez wojsko. Brak również informacji na temat wołów, które prawdopodobnie otrzymali chłopi¹⁸³. W 1813 roku paulini ponieśli znaczne straty w pogłowie zwierząt hodowlanych. Rosjanie zagrabili bowiem nieokreśloną w źródłach liczbę koni, wołów, cieląt, gęsi, owiec, indyków, kaczek i kur¹⁸⁴.

178 W. RUSIŃSKI: *Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej oraz jej skutki na obszarze Wielkopolski*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w.* Red. W. RUSIŃSKI et al. Warszawa 1957, s. 10, 14; I. GIEYSZTOROWA: *Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w. ...*, s. 75—77.

179 A. KAMIŃSKI: *Zniszczenia wojenne w Małopolsce i ich skutki w okresie najazdu szwedzkiego 1655—1660*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w. ...*, s. 92; B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne...*, s. 188—191; o stratach wojennych w Małopolsce zob. również: J. MUSZYŃSKA: *Straty demograficzne i zniszczenia gospodarcze w Małopolsce w połowie XVII wieku. Problemy badawcze*. W: *Rzeczpospolita w latach potopu*. Red. J. MUSZYŃSKA, J. WIJACZKA. Kielce 1994, s. 275—288.

180 ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 1.

181 AJG, sygn. 1167, s. 1, 51—54, 97—106, 245—246; 7 wołów wyceniono na 177 złp.

182 AJG, sygn. 1724, s. 54.

183 AJG, sygn. 301, s. 5—6; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251.

184 AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251.

Okres napoleoński przyniósł jednak duże zniszczenia w hodowli na obszarze całego Księstwa Warszawskiego¹⁸⁵. Szacuje się, że w departamencie kaliskim w 1800 roku pogłowie bydła wynosiło 254 000 sztuk, a w 1811 roku zmniejszyło się o ponad 42 000 sztuk, czyli spadło do 212 000 sztuk. Pogłowie zmaleło zatem o 16,54% w stosunku do stanu poprzedniego¹⁸⁶. Wojny napoleońskie przyczyniły się także do wyniszczenia pogłowia koni na ziemiach polskich¹⁸⁷.

Na liczebność zwierząt hodowlanych wpływały również choroby, m.in. w 1819 roku na obszarze Królestwa Polskiego odnotowano pomór bydła, który doprowadził do znacznych strat¹⁸⁸. Jednak klasztor po części rekompensował je sobie daninami, m.in. poddzierżawca klucza Mirów w okresie 22 czerwca 1826—31 maja 1835 roku przekazał do klasztoru jasnogórskiego: 38 sztuk trzody chlewnej, 172 skopy, 46 cieląt, 15 wołów opasowych, 11 krów opasowych, 34 kamienie wełny i 45,50 garnca miodu¹⁸⁹.

Niewiele informacji zachowało się na temat gospodarki rybnej. Wiadomo jedynie, że w starostwie kłobuckim funkcjonowały stawy, na których z reguły budowano spiętrzenia, umożliwiające działanie młynów. W tychże stawach zapewne prowadzono również hodowlę ryb. Niestety nie wiadomo, jakie gatunki hodowano i jaka była dochodowość tej produkcji. Być może wykorzystywano ją jedynie dla własnego spożycia. W 1789 roku stawy znajdowały się w Łobodnem, Ostrowach, Miedźnej, Łojkach, Kopskiem, Grodzisku, Białej i Kocinie¹⁹⁰. Z kolei w 1797 roku ich obecność była poświadczona w Zagórzcu¹⁹¹. W momencie kasaty, 11 lutego 1865 roku, odebrano klasztorowi jasnogórskiemu stawy rybne leżące na obszarze wsi Gnaszyn i Kawodrza¹⁹².

Z zachowanych materiałów wynika, że w starostwie brzeźnickim prowadzono gospodarkę rybną, ale niestety nie da się nic konkretnego powiedzieć na temat jej skali. Z reguły gospodarkę rybną w dobrach jasnogórskich prowadzono na własne potrzeby. Jedynie w dobrach starostwa brzeźnickiego część produkcji sprzedawano, ale w okresie poprzedzającym przejęcie dóbr przez

185 W. PRUSKI: *Kształtowanie się hodowli...*, s. 201—204.

186 J. CZUBATY: *Księstwo Warszawskie (1807—1815)*. Warszawa 2011, s. 307.

187 W. PRUSKI: *Kształtowanie się hodowli...*, s. 207.

188 *Raport Rady Stanu Królestwa Polskiego z działalności rządu i stanu kraju w latach 1820—1823 przedstawiony na posiedzeniu sejmu dnia 14 maja 1825 r.* W: *Obraz Królestwa Polskiego w okresie konstytucyjnym. Raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego z działalności rządu w latach 1816—1828*. T. 1. Oprac. J. LESKIEWICZOWA, F. RAMOTOWSKA. Warszawa 1984, s. 211.

189 AJG, sygn. 235, s. 93—97, 103, 149—177, 185—244, 253—297, 301—329, 361, 365, 417—419, 431—433, 447, 503—504, 515—516, 519, 523, 541, 603—604; AJG, sygn. 236, s. 3, 19—47.

190 AJG, sygn. 419, s. 11—12.

191 AJG, sygn. 1345, s. 107.

192 AJG, sygn. 461, s. 115—117.

klasztór jasnogórski. W 1616 roku hodowla ryb przyniosła 52 złp rocznego przychodu, co stanowiło 3,74% całej uzyskanej kwoty (1392,06 złp). Z kolei w 1705 roku gospodarka rybna zapewniła przychód w wysokości 66,20 złp, czyli 4,20% całej sumy uzyskanej przez dzierżawcę (1578,02 złp)¹⁹³. W 1745 roku staw zwany Borowieckim przynosił przychód w kwocie 600 złp¹⁹⁴. W 1754 roku eksploatowano w Dworszowicach staw leżący przy młynie w Borowcu oraz dwie sadzawki¹⁹⁵. Natomiast w 1765 roku w Pajęcznie funkcjonowały 3 niewielkie stawy¹⁹⁶, a w 1789 gospodarowano na 3 stawach w Dworszowicach, na 1 stawie w Gajęcicach oraz na niewielkiej sadzawce w Dupicach¹⁹⁷. W latach 1616—1798 gospodarka rybna przyniosła zaledwie 718,20 złp zysku, co stanowiło 0,22% wszystkich przychodów¹⁹⁸. Widać zatem, że gospodarka rybna była przeznaczona na zaspokojenie własnych potrzeb w folwarku.

W XIX wieku w dobrach lisinieckich — w Gnaszynie — 11 poddanych było zobowiązanych do połowu ryb 2—3 dni tygodniowo¹⁹⁹. Natomiast po zamianie pańszczyzny na czynsz poddani musieli uiszczać odpowiednie opłaty²⁰⁰.

Trzeba jednak podkreślić, że hodowla ryb w Rzeczypospolitej była ważną dziedziną gospodarki. Przynosiła bowiem wysokie dochody, tym bardziej że obowiązywały liczne i surowe posty, co powodowało, że spożycie ryb było bardzo duże²⁰¹. Hodowla stawowa rozwijała się szczególnie w pierwszej połowie XVII wieku, na co wpływ miała wysoka cena ryb. Tendencje takie utrzymały się do końca tego stulecia, co powodowało wzrost znaczenia produkcji karpi²⁰². W Rzeczypospolitej ryby hodowano w dwóch typach: hodowla przesadkowa

193 AJG, sygn. 409, s. 35—36; AJG, sygn. 411, s. 4—55; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1125, s. 1; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 417, s. 31—37, 40—57, 65—71, 83, 87—90; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63, 67—68; AJG, sygn. 1132, s. 9—37, 47, 49, 53; AJG, sygn. 1203, s. 55—57.

194 AJG, sygn. 1130, s. 67—68.

195 AJG, sygn. 1132, s. 15.

196 AJG, sygn. 417, s. 60—64.

197 AJG, sygn. 419, s. 52.

198 AJG, sygn. 409, s. 35—36; AJG, sygn. 411, s. 4—55; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1125, s. 1; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 417, s. 31—37, 40—57, 65—71, 83, 87—90; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63, 67—68; AJG, sygn. 1132, s. 9—37, 47, 49, 53; AJG, sygn. 1203, s. 55—57.

199 AJG, sygn. 310, s. 5.

200 AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38.

201 S. INGLOT: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane...*, s. 35—38.

202 W. SZCZYGIELSKI: *Z dziejów gospodarki rybnej w Polsce w XVI—XVIII wieku*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 9. Z. 2. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1967, s. 53—55.

(przeważnie karpia) oraz hodowla naturalna²⁰³. Nie wiadomo, jaki typ gospodarki rybnej prowadzono w dobrach jasnogórskich, ponieważ jednak ryby hodowano z reguły na potrzeby własne, należy sądzić, że miała ona charakter naturalny.

Gospodarka stawowa przyczyniała się też do intensyfikacji produkcji zbożowej, ponieważ co jakiś czas stawy osuszano i zasiewano lub przeznaczano na pastwiska. Plony z osuszonych stawów były bardzo wysokie, w porównaniu ze zwykłą trójpolówką²⁰⁴.

W pierwszej połowie XVII wieku nastąpiło zahamowanie rozwoju gospodarki stawowej. Wynikało to ze spadku cen ryb, a wzrostu cen zboża. Załamał się bowiem rynek miejski i pojawiła się nadprodukcja ryb (karpia). Szczególnie duże straty zanotowano w czasie potopu, kiedy wojska zniszczyły wiele stawów i wybrały tysiące ryb. W drugiej połowie XVII wieku z reguły nie odbudowywano gospodarki stawowej, skupiając się na gospodarce zbożowej. Ponowne duże zniszczenia przyniosła wojna północna z początku XVIII wieku²⁰⁵. W pierwszej połowie XIX stulecia gospodarka stawowa pozostawała zaniedbana. Często osuszano stawy i na ich miejscu urządzano łąki lub pastwiska²⁰⁶. Taka sytuacja miała miejsce prawdopodobnie także w dobrach jasnogórskich.

2.5. Porównanie sytuacji w gospodarce hodowlanej w latach 1647—1798 i 1798—1864

Zachowany materiał archiwalny pozwolił na porównanie sytuacji w gospodarce hodowlanej w okresie do 1798 roku i w latach 1798—1864, kiedy klasztor jasnogórski utracił dobra skonfiskowane przez państwo pruskie. Paulini jednak uzyskali zgodę władcy Prus na czasową dzierżawę części dotychczasowych dóbr klasztornych (por. rozdział 2 części I).

Tabela 97 ilustruje średnią liczbę zwierząt hodowanych w dobrach jasnogórskich oraz strukturę stada. W latach 1647—1798 w folwarkach klasztoru jasnogórskiego trzymano zdecydowanie więcej zwierząt. Było to naturalne, ponieważ do czasu zaboru dóbr przez Prusaków paulini posiadali kilka kluczy, kilkadziesiąt wsi i 4 miasta. Natomiast po 1798 roku w dzierżawie klasztoru jasnogórskiego po-

203 W. SZCZYGIELSKI: *Regiony gospodarki stawowej w Polsce od połowy XV do połowy XIX w. Materiały z konferencji w Rogowie 16—18 września 1964*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 8. Warszawa 1966, s. 193.

204 W. SZCZYGIELSKI: *Z dziejów gospodarki rybnej...*, s. 12—15.

205 Ibidem, s. 19.

206 M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 43.

zostało zaledwie miasto Nowa Częstochowa i 8 wsi. Również areal w pierwszym okresie był zdecydowanie wyższy niż w drugim. Dlatego też liczba poszczególnych gatunków zwierząt w kluczu była większa w latach 1647—1798. Liczba koni o 21,05%, wołów o 54,17%, bydła mlecznego o 56,35—58,33%, owiec o 18,40%, kóz o 100%, trzody o 73,73—78,81%, a drobiu o 75,83—76,62%. Jeżeli chodzi o strukturę stada, to w latach 1798—1864 zwiększył się odsetek koni, wołów i bydła mlecznego, a spadł odsetek owiec, trzody i drobiu. Natomiast w obu okresach dominowała hodowla owiec, bydła mlecznego, drobiu i trzody chlewnej.

Tabela 97. Porównanie sytuacji w gospodarce hodowlanej
w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1798 i 1799—1864.
Średnia liczba zwierząt na klucz

Zwierzęta hodowlane	1647—1798		1799—1864	
	średnia liczba na klucz	%	średnia liczba na klucz	%
Konie	19	1,03—1,01	15	3,58
Woły	24	1,30—1,29	11	2,62
Bydło mleczne	126—132	6,81—7,07	55	13,13
Owce	1228	66,34—65,81	226	53,94
Kozy	5	0,26—0,28	0	0
Trzoda	114—118	6,16—6,32	31	7,40
Drób	335—340	18,10—18,22	81	19,33
Ogółem	1851—1866	100,00	419	100,00

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 4; AJG, sygn. 301, s. 1—35, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 461, s. 103, 117; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 821, s. 6, 9; AJG, sygn. 891, s. 9, 260—262; AJG, sygn. 1007, s. 28—31, 41—42, 45—48; AJG, sygn. 1008, s. 33—37, 49; AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 61—62, 70, 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1267, s. 145; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 106, 113; AJG, sygn. 1309, s. 85, 185; AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1352, s. 64; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164, 193; AJG, sygn. 1405, s. 69—75; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251; AJG, sygn. 2226, s. 63; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 175.

Porównując średnią liczbę zwierząt na 1 folwark w obu okresach, widać, że w XIX wieku była ona wyższa, z wyjątkiem kóz. W przypadku liczby hodowanych zwierząt na 1 łan po 1798 roku nastąpił jej wzrost. Łącznie w latach 1798—1864

w 1 folwarku hodowano 419 zwierząt, a w latach 1647—1798 tylko 90 sztuk, zatem w drugim okresie hodowano więcej o 78,40% zwierząt. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku liczby zwierząt na 1 łąn, w latach 1798—1864 hodowano więcej zwierząt o 31,67—35,00% (tabela 98).

Omówione dane świadczą o ogromnych stratach, jakie poniósł klasztor jasnogórski w wyniku wrogiej polityki państwa pruskiego. Paulini jasnogórscy bowiem utracili ogromną część swoich dóbr. Jednocześnie w XIX wieku gospodarka hodowlana w dobrach jasnogórskich uległa intensyfikacji.

Tabela 98. Porównanie sytuacji w gospodarce hodowlanej
w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1798 i 1799—1864.
Średnia liczba zwierząt na folwark i łąn

Zwierzęta hodowlane	1647—1798		1799—1864	
	średnia liczba na folwark	średnia liczba na łąn	średnia liczba na folwark	średnia liczba na łąn
Konie	1	0,50	15	2
Woły	1	0,50	11	2
Bydło mleczne	3	2	55	8
Owce	63	28—29	226	32
Kozy	0,50	0	0	0
Trzoda	6	2	31	4
Drób	16	6—7	81	12
Ogółem	90,50	39—41	419	60

Źródło: AJG, sygn. 290, s. 4; AJG, sygn. 301, s. 1—35, 69, 289; AJG, sygn. 309, s. 13; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 418, s. 88, 91, 174—177, 256—262, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 114—120; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 444, s. 12—13; AJG, sygn. 461, s. 103, 117; AJG, sygn. 546, s. 56; AJG, sygn. 547, s. 243, 246—248; AJG, sygn. 712, s. 3—9, 17—19, 46—47, 51, 55; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 821, s. 6, 9; AJG, sygn. 891, s. 9, 260—262; AJG, sygn. 1007, s. 28—31, 41—42, 45—48; AJG, sygn. 1008, s. 33—37, 49; AJG, sygn. 1130, s. 55—57; AJG, sygn. 1132, s. 12, 15, 17—18, 20, 22, 25, 27, 29—30, 34, 103—110; AJG, sygn. 1202, s. 49—50; AJG, sygn. 1203, s. 61—62, 70, 86; AJG, sygn. 1256, s. 61—69, 77—81; AJG, sygn. 1267, s. 145; AJG, sygn. 1279, s. 34; AJG, sygn. 1286, s. 106, 113; AJG, sygn. 1309, s. 85, 185; AJG, sygn. 1332, s. 5—6, 8—11; AJG, sygn. 1342, s. 84; AJG, sygn. 1352, s. 64; AJG, sygn. 1358, s. 7—13; AJG, sygn. 1361, s. 158, 161—164, 193; AJG, sygn. 1405, s. 69—75; AJG, sygn. 1722, s. 224—225, 227, 229, 235, 237, 251; AJG, sygn. 2226, s. 63; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec...*, s. 175.

2.6. Dochodowość gospodarki hodowlanej

Na zakończenie tej części rozważań trzeba zastanowić się, czy gospodarka hodowlana generowała przychody i jakie znaczenie miały one dla sytuacji finansowej klasztoru jasnogórskiego. W kluczu zastawnym Głusków w latach 1730—1731 z gospodarki hodowlanej uzyskano 348 złp na ogólną kwotę przychodów 2380,15 złp, zatem zyski z hodowli wyniosły 14,62% przychodów, a więcej uzyskano tylko z produkcji roślinnej (40,79%) i czynszów od arendarzy (34,96%)²⁰⁷.

Z kolei w kluczu Laski w latach 1780—1783 hodowla przyniosła przychód w wysokości 1934,12 złp na ogólną sumę 21 574,06 złp. Zatem gospodarka hodowlana przyniosła 8,96% całej kwoty. Więcej uzyskano z gospodarki roślinnej (5400,02 złp), czynszów od poddanych (2046,14 złp) oraz z propinacji (1937,27 złp)²⁰⁸.

Lustratorzy w 1789 roku spisali, że w starostwie kłobuckim z gospodarki stawowej paulini uzyskiwali rocznie 1800 złp. Zakon jednak odwołał się od tych ustaleń, twierdząc, że nie pobierano żadnych opłat od stawów²⁰⁹.

W okresie od października 1783 roku do stycznia 1798 roku w kluczu wiewieckim uzyskano łącznie kwotę 232 819,28 złp. Z tego szeroko rozumiana gospodarka hodowlana, a więc sprzedaż zwierząt, pierza, skór, mięsa, miodu, wosku, wełny, sadła, serów i jaj, przyniosła 32 077,04 złp, co stanowiło 13,78% wszystkich przychodów. Więcej uzyskano jedynie z gospodarki roślinnej (96 763,07 złp, 41,56% przychodów) i propinacji (77 305,02 złp, 33,20% przychodów). W tym samym okresie na gospodarkę hodowlaną wydano w kluczu wiewieckim 2457,01 złp, zatem czysty zysk wynosił 29 620,03 złp²¹⁰. Widać zatem, że hodowla w dobrach Wiewiec w drugiej połowie XVIII wieku była jedną z najważniejszych dziedzin gospodarki.

Natomiast w starostwie brzeźnickim w latach 1616—1798 gospodarka hodowlana przyniosła łącznie 43 106,11 złp, czyli 13,05% całej uzyskanej kwoty (303 404,04 złp). Wyższe przychody uzyskano jedynie z propinacji (114 700,16 złp, 34,72%) i czynszów od poddanych (64 533,10 złp, 19,53%). Średnioroczny przychód w latach 1616—1798 wynosił 237 złp, a średnioroczne wydatki w gospodarce hodowlanej — 63 złp. Dlatego średni roczny zysk z hodowli był niewielki, sięgał zaledwie 174 złp²¹¹.

207 AJG, sygn. 305, s. 1—9.

208 AJG, sygn. 422, s. 3—13.

209 AJG, sygn. 541, s. 530—544.

210 AJG, sygn. 407, s. 3—61, 64—121.

211 AJG, sygn. 409, s. 35—36; AJG, sygn. 411, s. 4—55; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1125, s. 1; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 417, s. 31—37, 40—57, 65—71, 83, 87—90; AJG, sygn. 1128,

Po zamianie pańszczyzny na czynsz w dobrach lisinieckich w latach 50. XIX wieku poddani zobowiązani byli do uiszczania odpowiednich opłat. W 1859 roku z Kawodrzy i Gnaszyna poddani z rybołówstwa płacili 398,20 złp, a z osady leżącej przy stawie — 45,16 złp, czyli łącznie czynsz wynosił 444,06 złp²¹². Kwota ta stanowiła 0,25% wszystkich przychodów za lata 1858—1859 (łącznie uzyskano 174 106,02 złp)²¹³.

Reasumując, trzeba stwierdzić, że gospodarka hodowlana w dobrach klasztoru jasnogórskiego odgrywała znaczącą, chociaż nie najważniejszą rolę. Przede wszystkim zaspokajała potrzeby żywnościowe klasztoru oraz pracowników folwarcznych, ale część produkcji, zwłaszcza w drugiej połowie XVIII wieku, była sprzedawana na rynku lokalnym lub śląskim. Sprzedaż ta przynosiła pewne zyski, które można oszacować na ok. 1,06% przychodów, co średniorocznie wynosiło ok. 1558 złp. Była to więc kwota niewielka.

2.7. Podsumowanie

Gospodarka hodowlana w XVII—XIX wieku nie odgrywała tak istotnej roli jak roślinna. Jednak w dobrach jasnogórskich była ona ważną dziedziną gospodarki folwarcznej. W gospodarstwach klasztoru jasnogórskiego stosowano identyczne metody chowu jak w innych majątkach badanego okresu. Brakowało paszy, a więc karmienie zwierząt w okresie zimowym było niewystarczające. Liczebność hodowanych zwierząt w poszczególnych kluczach i wsiach zależała od możliwości ich wykarmienia oraz od potrzeb ekonomicznych. Warto jednak podkreślić, że po 1798 roku, kiedy to paulini utracili swoje dobra, a dzięki łasce króla pruskiego dzierżawili część dotychczasowych swoich posiadłości, liczba zwierząt znacznie spadła. Było to wynikiem utraty dużej części areału. Jednocześnie zintensyfikowano chów, tzn. pojawiły się nowoczesne jak na ówczesne

s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63, 67—68; AJG, sygn. 1132, s. 9—37, 47, 49, 53; AJG, sygn. 1203, s. 55—57; AJG, sygn. 102, s. 93, 95, 97, 101; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144; AJG, sygn. 812, s. 20; AJG, sygn. 816, s. 41—46; AJG, sygn. 822, s. 3—4; AJG, sygn. 1125, s. 7—9; AJG, sygn. 1127, s. 1—125; AJG, sygn. 1156, s. 23—25; AJG, sygn. 1176, s. 25—49, 51—57; AJG, sygn. 1177, s. 43—44; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1202, s. 77—81, 135—136, 141, 145; AJG, sygn. 1206, s. 15, 19—20; AJG, sygn. 1207, s. 37—86, 93; AJG, sygn. 1243, s. 7—29, 127—169, 331—383; AJG, sygn. 1248, s. 185—188, 195; AJG, sygn. 1267, s. 153; AJG, sygn. 1352, s. 73—76; AJG, sygn. 1402, s. 5—71; AJG, sygn. 1414, s. 17, 19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; AJG, sygn. 1664, s. 160.

212 AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38.

213 AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67.

czasu metody, m.in. nie zadowalano się jedynie wypasaniem zwierząt na pastwiskach, ale dokarmiano je paszą.

W XVII i w pierwszej połowie XVIII wieku folwarki klasztorne prowadziły hodowlę przede wszystkim dla zaspokojenia własnych potrzeb żywnościowych. Jednak od drugiej połowy XVIII wieku sytuacja w poszczególnych kluczach zaczęła się zmieniać. W dobrach wiewieckich coraz więcej produkcji sprzedawano na rynku, być może śląskim, uzyskując znaczne przychody finansowe. Jednak roczne zyski z tej dziedziny gospodarki w ogólnym bilansie przychodów klasztornych nie były wysokie.

Najważniejszą rolę w hodowli odgrywał chów owiec i bydła mlecznego. Natomiast chów trzody i drobiu miał charakter uzupełniający. Rzadko hodowano kozy, a chów koni i wołów pociagowych zależał od potrzeb w danym folwarku. Warto też pamiętać, że znaczna część koni i wołów była przekazywana do gospodarstw chłopskich. Poddani karmili je i wykonywali nimi prace w folwarku. Czasem też oddawano chłopom część bydła mlecznego. Praktyka taka była dosyć rozpowszechniona na ziemiach polskich w badanym okresie.

Warto zauważyć, że w latach 1798—1864 zintensyfikowano produkcję hodowlaną. Wówczas to hodowano zdecydowanie więcej zwierząt na 1 folwark i 1 łan. Spadła natomiast liczba zwierząt chowanych w danym kluczu dóbr.

Rozdział 3

Przemysł dworski i gospodarka leśna w dobrach jasnogórskich

3.1. Uwagi wstępne

Oprócz gospodarki roślinnej i hodowlanej w folwarku rozwijał się przemysł dworski, którego celem było przetworzenie płodów rolnych i surowców uzyskanych z hodowli. Należy tutaj wymienić przede wszystkim browarnictwo i gorzelnictwo, z którymi wiązało się funkcjonowanie karczemu. Ponadto ważnym elementem gospodarki folwarcznej było młynarstwo. W niektórych dobrach budowano również cegielnie produkujące na potrzeby własne. Czasem wydobywano kamień wapienny, z którego wypalano w specjalnych piecach (wapiennikach) wapno służące do prac budowlanych. Wreszcie pewną rolę w gospodarce folwarcznej odgrywała gospodarka leśna.

Jednym z ważniejszych uprawnień panów była propinacja, czyli prawo produkcji i sprzedaży alkoholu w swoich dobrach. W 1493 roku król Jan Olbracht wydał przywilej dla szlachty, pozwalający na swobodne sprowadzanie i produkcję alkoholu. Natomiast w XVII wieku ukształtował się zupełny monopol propinacyjny panów¹.

W dobrach produkowano przede wszystkim piwo, które było podstawowym napojem spożywanym przez wszystkie grupy społeczne. W XVI stuleciu liczba browarów oraz produkcja znacznie wzrosły. Niższe warstwy społeczne piły gorsze piwo, tzw. cienkusz, a szlachta — tzw. piwo marcowe lub dubeltowe. Rodzaj piwa zależał od jakości słodu wykorzystywanego w procesie warzenia. Jego produkcja była powszechna i odbywała się prawie w każdym folwarku. Piwo przeznaczano głównie na zaspokojenie własnych potrzeb pana oraz jego poddanych².

1 H. ROŻENOWA: *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815—1863*. Warszawa 1961, s. 45—46.

2 Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy w województwie łęczyckim w XVI—XVIII wieku*. W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 4. Z. 3. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1959, s. 533, 536—538, 545; K. BORODA: *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*. Białystok 2016, s. 538—539.

Nie wszędzie jednak tak było, np. w archidiakonacie sandomierskim w 1727 roku browary działały zaledwie w 15% parafii³.

Wojny z połowy XVII wieku spowodowały ogromne straty na wsi polskiej — wskutek grabieży wojsk obcych i własnych. Brak żywności znacznie pogorszył warunki życia i zwiększył wskaźnik śmiertelności. To zaś przyniosło spadek dochodów panów. W tej sytuacji próbowali oni rekompensować sobie straty wzrostem obciążeń pańszczyźnianych oraz naciskiem propinacyjnym⁴. Jednak potop szwedzki doprowadził do wielu zniszczeń w browarnictwie i gorzelnictwie. Dlatego też poziom produkcji alkoholu znacznie spadł, a jakość produktów była gorsza. Wyposażenie browarów w XVI—XVIII wieku nie zmieniło się znacząco, chociaż w XVIII stuleciu było ono bogatsze⁵.

Produkcja gorzałki była powszechna, choć sieć gorzelnii nie była tak rozbudowana jak sieć browarów. Produkcję przeznaczano głównie na zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych pana oraz jego poddanych. Gorzałkę z reguły produkowano z żyta z dodatkiem słodów pszenicznego lub jęczmiennego⁶.

Wódka zwykła była dosyć słaba, zawierała 25—35% czystego alkoholu. Czasem zdarzały się jednak silniejsze trunki — z zawartością alkoholu do 55%. Wódki gatunkowe zaprawiano np. anyżem, a ich cena była wyższa niż zwykłej siwuchy⁷. W gorzelniach pracowali z reguły chłopci pańszczyźniani i czeladź. Dopiero w połowie XIX wieku pojawili się fachowcy wynajmowani do pracy⁸.

Przełom w produkcji gorzałki nastąpił z chwilą, gdy ok. 1817 roku Johannes Heinrich Pistorius zbudował aparat, który pozwolił produkować alkohol z ziemniaków. Dzięki temu urządzeniu wzrosła również wydajność produkcji, np. w 1812 roku z 1 k. ziemniaków uzyskiwano 8 kw. wódki, a w 1844 roku — 11—14 kw. okowity. Produkcja alkoholu z ziemniaków wymagała ich rozgotowania i następnie roztarcia. Ponadto wódkę produkowano ze zboża, buraków, melasy i słodowin⁹.

Zastąpienie zboża ziemniakami w produkcji wódki obniżyło koszty jej produkcji. Wzrósł areal uprawy ziemniaków, a ponieważ podatek od wódki był niski, zwiększyła się również produkcja alkoholu, zwłaszcza w folwarkach ziemiań-

3 W. KOWALSKI: *Uposażenie parafii archidiakonatu sandomierskiego w XV—XVIII wieku*. Kielce 1998, s. 167.

4 A. JEZERSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa 2011, s. 75—76.

5 Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy...*, s. 546.

6 Ibidem, s. 533, 536—538, 545.

7 B. BARANOWSKI: *Polska karczma. Restauracja. Kawiarnia*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979, s. 24.

8 H. ROŻENOWA: *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa...*, s. 25, 33, 36.

9 Ibidem, s. 38.

skich i szlacheckich. Jednak rozpoczęcie produkcji spirytusu z ziemniaka wymagało sporych nakładów finansowych na zakup odpowiednich przyrządów. Zwiększenie produkcji gorzałki skutkowało wzrostem jej konsumpcji, kosztem spożycia piwa, które wyraźnie zmalało. Spowodowało to rozwój akcji trzeźwościowej na ziemiach polskich¹⁰. Gorzelnictwo osiągnęło szczyt rozwoju na przełomie lat 30. i 40. XIX wieku¹¹.

W gorzelniach dworskich produkowano również miody, a czasem nawet wino. Jednak trunków tych nie spożywano dużo. Gorzelnictwo dostarczało także produktów ubocznych, takich jak: braha gorzelniana i wywar browarny. Były one pełnowartościową paszą, którą podawano bydłu i trzodzie¹².

Produkty propinacyjne sprzedawano w karczmie. W ciągu XVI wieku znikły karczmy sołtysie, a utrzymały się tylko szlacheckie i duchowne. W miastach natomiast funkcjonowały karczmy mieszczańskie. Poddani mogli korzystać tylko z karczmy należącej do swego pana¹³.

Karczmy dworskie były zarządzane bezpośrednio przez pana lub oddawane warendę. Warunki dzierżawy i sposób rozliczenia zależały od pana. Zdarzało się też, że karczmy przejmowali tzw. karczmarze okupni, którzy wpłacali jednorazowo określoną kwotę, a co roku płacili niewielki czynsz. Karczmarzami byli też poddani, ludzie luźni, mieszczenie lub zubożała szlachta, a czasem Żydzi. Karczmarze często mieli też jakiś niewielki kawałek gruntu, który uprawiali. Czasem pan wypuszczał w dzierżawę całe prawo propinacji w zamian za określony czynsz roczny¹⁴.

Karczmy były budowane we wsiach lub na traktach podróżnych. Wznoszono je też na granicy dóbr, aby łatwiej ściągnąć klientów z innych włości. Karczmy stawiane przy traktach nazywano „zajezdnymi” lub „gościńcami”. Niektóre

10 B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy ziemniaków na ziemiach środkowej Polski*. Łódź 1960, s. 56—57; M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa*. W: *Historia kultury materialnej Polski*. T. 5: *Od 1795 do 1870 r.* Red. E. KOWECKA. Oprac. M. RÓŻYCKA-GLASSOWA, E. KOWECKA. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978, s. 84—85; B. BARANOWSKI: *Polska karczma. Restauracja...*, s. 47—49.

11 M. ŻYCHOWSKI: *Stan gospodarstwa wiejskiego w Królestwie Polskim w świetle statystyki z lat 1842—48*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 19 (za rok 1957). Poznań 1958, s. 154—155.

12 S. INGLOT: *Z dziejów wsi polskiej i rolnictwa*. Warszawa 1986, s. 205, 207; IDEM: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane w Polsce od XVI—XVIII w. Na podstawie dawnej literatury rolniczej*. Wrocław 1954, s. 39; W. KULA: *Rozwój gospodarczy Polski XVI—XVIII wieku*. Warszawa 1993, s. 174—175; J. RUTKOWSKI: *Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w wieku XVIII*. Kraków 1910, s. 76—77.

13 B. BARANOWSKI: *Polska karczma. Restauracja...*, s. 12; Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy...*, s. 533, 536—538, 545.

14 B. BARANOWSKI: *Polska karczma. Restauracja...*, s. 13—16.

z nich miały duże rozmiary — takie nazywano „austeriami”. Karczmy z reguły budowano z drewna i kryto strzechą lub gontem¹⁵.

Młyny stanowiły własność panów gruntowych i przynosiły im znaczne zyski. Można wyróżnić dwa typy młynów: małe mające do dwóch kamieni oraz młyny większe o kilku kamieniach (maksymalnie 12). Często przy młynach umieszczano inne urządzenia, np. stępy do łuszczenia ziarna, ubijania płótna czy folusze¹⁶.

Młyny można podzielić na: czynszowe, z których młynarz płacił określone daniny lub kwoty pieniędzy; dzierżawne — otrzymane na podstawie odpowiednich umów; młyny na mierze, w których młynarz pobierał określoną część dochodu i wreszcie przedsiębiorstwa dworskie prowadzone przez czeladź¹⁷.

W XVI wieku w młynach stosowano napęd kieratowy, w którym pracowały konie. Napęd taki zaniknął zupełnie w XVII wieku, a zastąpił go napęd wodny. Wymagał on choćby niewielkiego wzmocnienia prądu płynącej wody lub większego jej spiętrzenia. W regionach o sprzyjających warunkach naturalnych stosowano również napęd siły wiatru¹⁸.

W każdym młynie oprócz mąki produkowano kasze. Były to krupy uzyskiwane w bardzo prymitywnych urządzeniach — stępach. Do zbóż, z których produkowano kasze, zaliczano jęczmień, proso, grykę, owies, kukurydzę i groch. Pozostałość z produkcji kasz to otręby, które podawano jako paszę dla zwierząt¹⁹.

Od XVI wieku w folwarkach zaczęto produkować oleje we własnych olejarniach, które działały przy młynach. Olej, wytwarzany z siemienia lnianego i konopnego, z reguły spożywano w folwarku lub młynie. Na przełomie XVIII i XIX wieku oleje tłoczono również z rzepaku i rzepiku. Przy młynach wodnych od XV wieku działały również tartaki, w których dokonywano mechanicznej obróbki drewna²⁰.

Gospodarka leśna od XVI do XIX wieku była chaotyczna i rabunkowa. Często wycinano całe drzewostany, nie dbając o ich odnowienie. Wycinkę prowadzono na potrzeby własne, ale również w celu sprzedaży drewna na rynku lokalnym, krajowym i międzynarodowym. Las dostarczał do folwarku przede wszystkim

15 Ibidem, s. 16, 18, 20.

16 W.A. SERCZYK: *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965, s. 120; Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy...*, s. 515—520, 523.

17 Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy...*, s. 514.

18 Ibidem, s. 515—520, 523.

19 A. LACH: *Uboczna produkcja młynarska w XVII—XIX wieku*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 12. Z. 1. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1970, s. 182—183; Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy...*, s. 528.

20 Ibidem, s. 185—186, 193—194.

opału, ale również materiału budowlanego, owoców leśnych i grzybów. Chłopi mogli z lasu zbierać tylko tzw. leżaninę, czyli drewno leżące na ściółce leśnej, które wykorzystywano na opał. W każdej innej sytuacji poddani musieli uzyskać zgodę pana na wycinkę²¹.

3.2. Przemysł dworski w dobrach jasnogórskich do 1798 roku

3.2.1. Częstochówka, Kawodrza, Grabówka, Szarlejka, Lgota, Kalej

Zachowało się niewiele informacji dotyczących ilości zboża przeznaczonego na propinację oraz wydajności produkcji. W okresie wrzesień 1786—grudzień 1787 roku do browaru i gorzelnii wydano 320 k. żyta, 891 k. jęczmienia i 20 k. owsa, czyli łącznie 1231 k. ziarna. Z tego wyprodukowano 6584 beczki piwa i 268 beczek gorzałki. Jeżeli przyjąć, że przerobiono całe zboże, to z 1 k. ziarna uzyskiwano średnio 5 beczek piwa i 0,22 beczki gorzałki²². Z kolei w czasie styczeń 1788—wrzesień 1789 roku na propinację przeznaczono 1557,25 k. żyta, 3273,75 k. jęczmienia i 310 k. tataraki, czyli łącznie 5141 k. ziarna. Uzyskano z tego 10 859 beczek piwa i 276 beczek gorzałki. Wydajność z 1 k. ziarna wynosiła wówczas 2 beczki piwa i 0,06 beczki gorzałki. Jak więc widać, wydajność była zróżnicowana, zapewne zależała od wartości ziarna przeznaczonego do produkcji. Łącznie poziom produkcji propinacyjnej w okresie wrzesień 1786—wrzesień 1789 roku wynosił 17 173 beczki piwa i 544 beczki gorzałki. Zatem średnia produkcja roczna to 5724 beczki piwa i 181 beczek gorzałki. Całkowity poziom produkcji u schyłku XVIII wieku spadł. W 1797 roku na ten cel przeznaczono jedynie 12 k. ziarna, z których wyprodukowano — według wydajności z lat 1786—1789 — 45 beczek piwa oraz ok. 2 beczek gorzałki, co daje 4 beczki piwa i 0,14 beczki gorzałki z 1 k. ziarna. Zatem ogólny poziom produkcji w ciągu 10 lat (1786—1797) znacznie spadł²³.

21 *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 1. Wyd. B. BARANOWSKI, J. BARTYŚ, A. KECKOWA, J. LESKIEWICZ. Wrocław 1958, s. 173, 178—179; S. INGLÓT: *Z dziejów wsi polskiej...*, s. 204—207; A. NYREK: *Gospodarka leśna na Górnym Śląsku od połowy XVII do połowy XIX wieku*. Wrocław 1975, s. 110, 147—148; M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 43—45.

22 AJG, sygn. 424, s. 1—52.

23 AJG, sygn. 290, s. 1—52, 61—107.

Wzrastała natomiast wartość wyprodukowanych alkoholi. W 1748 roku wynosiła ona 2478,14 złp (WDJ = 100), w 1752 roku — 8045,08 złp (WDJ = 324,64), w 1755 roku — 9098,16 złp (WDJ = 367,14; WDŁ = 113,09), w 1762 roku — 9930 złp (WDJ = 400,70; WDŁ = 109,14), w 1765 roku — 13 452,04 złp (WDJ = 542,83; WDŁ = 135,47), z kolei w 1766 roku spadła do 10 199,18 złp (WDJ = 411,57; WDŁ = 75,82)²⁴. Ten wzrost wartości alkoholu wynikał zapewne ze zwiększającego się poziomu produkcji, ale również zależał od wzrostu cen, o czym świadczą choćby dane z Lublina z lat 1752—1766²⁵.

Nie zawsze jednak poziom produkcji trunków był wystarczający, zdarzało się bowiem, że dokupowano alkohol. Na przykład w 1765 roku złożono zamówienie na kwotę 1300 złp u kupca Dawida Lewkowicza z Janowa koło Częstochowy. Kontrahent jednak nie wywiązał się ze zobowiązań²⁶.

W latach 1748—1755 rosła też stopniowo ilość surowca przeznaczonego do produkcji. W 1748 roku w magazynie w Lisińcu przechowywano łącznie 49 k. sło-
du. W 1752 roku wyprodukowano 244 k. sło-
du, a w 1755 roku — 417 k. sło-
du. Natomiast w 1765 roku w browarze i gorzelnii przechowywano tyl-
ko 48,25 k. sło-
du (słód owsiany i pszen-
ny). Stąd też mniejsza produkcja i mniejsza
jej wartość²⁷.

Produkcję propinacyjną przeznaczano na różne cele. Niestety infor-
macje na ten temat pochodzą jedynie z okresu wrzesień 1786—wrze-
sień 1789. Wówczas najwięcej piwa wydano na spożycie (61,15% pro-
dukcji), jako płatność za różnego rodzaju usługi wydano 34,36% całej
produkcji, a na ordynarię dla czeladzi — 3,27% produkcji. Sprzedaż piwa była
niewielka i wykorzystywano na nią zaledwie 0,99% całej produkcji. Z kolei
jeśli chodzi o gorzałkę, najwięcej wydawano jej za usługi (90,05% produk-
cji), w dalszej kolejności na sprzedaż (7,64%), spożycie (1,27%) i ordynarię
(0,90% produkcji)²⁸.

Produkcję propinacyjną sprzedawano w karczmach. W źródłach zachowały
się informacje tylko o jednej karczmie w Częstochówce, która działała już od
XV wieku²⁹.

24 AJG, sygn. 425, s. 3—28.

25 W. ADAMCZYK: *Ceny w Lublinie od końca XVI do końca XVIII wieku*. Lwów 1935, s. 79—81.

26 AJG, sygn. 425, s. 3—28.

27 Ibidem.

28 AJG, sygn. 424, s. 1—52.

29 M. WARDZYŃSKI: *Rzeźba nowożytna w kręgu Jasnej Góry i polskiej prowincji zakonu pauli-
nów*. W: IDEM: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 1. Warszawa 2009,
s. 23.

3.2.2. Konopiska

Dostępne informacje dotyczące propinacji są nieliczne. Wiadomo jedynie, że w Konopiskach w 1622 roku zbudowano browar, który wzniesiono za kwotę 80 złp. Piwo było sprzedawane w karczmie, którą w 1622 roku zbudowała rodzina Krabiszów³⁰.

Ważną dziedziną przemysłu dworskiego było młynarstwo. W 1666 roku w Konopiskach Stanisław Jutka podjął budowę młyna o dwóch kołach. Mieszkańcy Konopisk dostarczyli drewna oraz 20 ludzi do pracy. Młynarz otrzymał 4 przymiarki, a po 3 latach wolnizny zobowiązany był do płacenia czynszu. Na tym młynie prowincjał o. Michał Kamocki zapisał jako wyderkał kwotę 22 złp. W dobrach Konopiska działały łącznie 3 młyny, 2 z nich były napędzane wodami rzeczki Jarzecznicy, a 1 działał na sztucznym stawku³¹.

3.2.3. Wiewiec

Browar w Wiewcu funkcjonował jeszcze przed przejęciem dóbr przez paulinów³². W 1649 roku uprawiano specjalną odmianę owsa, zwanego słodowym. Łącznie na propinację w 1649/1650 roku przekazano 13 k., z których uzyskano 387 kw. Zatem z 1 k. zboża uzyskiwano 30 kw. alkoholu. Produkcją gorzałki zajmował się tzw. gorzałczany, a słody produkował specjalnie zatrudniony specjalista, zwany mielcarzem³³.

W latach 1705—1706 na produkcję gorzałki przeznaczono 124 k. żyta jarego i ozimego (90,51%) oraz 13 k. pszenicy (9,49%), czyli łącznie 137 k. zboża. Z kolei do produkcji piwa wykorzystywano 131,75 k. jęczmienia, 15 k. owsa i 2 k. pszenicy, co razem dawało 148,75 k. ziarna. Zboże potrzebne do produkcji propinacyjnej czerpano z ról należących do folwarku w Wiewcu, ale również przywożono je z Woli Wiewieckiej i Krzywanic³⁴. W 1779 roku w Wiewcu działały gorzelnia, browar i słodownia. W latach 1786—1792 wzniesiono murowany browar, co kosztowało 646 złp. Paulini dzierżawili również propinację od proboszcza w Wiewcu³⁵.

30 AJG, sygn. 576, s. 402—407, 417.

31 Ibidem, s. 402—407.

32 Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 169—170, 177.

33 AJG, sygn. 712, s. 28—37, 62—63.

34 AJG, sygn. 418, s. 87, 208—211, 255—256, 264—267.

35 Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. Częstochowa 1999, s. 169—170, 177—180.

Średnia wydajność produkcji ok. 1663 roku kształtowała się następująco: z 6 k. zboża, 8 k. słodu, 2 k. słodu pszenicznego i 1 k. słodu jęczmiennego powinno się otrzymać 9 beczek piwa. Natomiast z 1 k. zboża powinno się otrzymać 0,14 beczki (40 kw.) gorzałki. Poziom produkcji był zróżnicowany, w 1649 roku sprzedano 405 beczek piwa i 4,50 beczki (1300 kw.) gorzałki. Na produkcję alkoholu zużyto wówczas 59 k. zboża. W okresie czerwiec 1683—czerwiec 1684 roku karczmy w Wiewcu i Woli Wiewieckiej pobrały 224 beczki piwa i ok. 2 beczek (461 kw.) gorzałki. Dla gości i na własne potrzeby w folwarku zużyto 49 beczek piwa i 0,07 beczki (20 kw.) gorzałki. W 1784 roku wyprodukowano łącznie 152 beczki piwa i ok. 4 beczek (1045 kw.) gorzałki, w 1787 roku — 169 beczek piwa i ok. 3 beczek (955 kw.) gorzałki, a w 1795 roku — 92 beczki piwa i ok. 4 beczek (1114 kw.) gorzałki³⁶. Natomiast w 1796 r. w Wiewcu i Woli Wiewieckiej wyprodukowano 14,50 beczki (1049 g.) gorzałki i 1 beczkę piwa³⁷. Widać zatem, że poziom produkcji piwa wahał się, ale z tendencją spadkową, natomiast produkcja gorzałki zwiększała się. Co prawda w 1796 roku wyprodukowano mniej tego trunku w porównaniu z rokiem wcześniejszym, ale różnica była niewielka (65 kw., spadek o 5,83%).

O młynarstwie w dobrach wiewieckich zachowały się szczątkowe informacje. Wiadomo jedynie, że w 1780 roku działał mały młynek, zwany „pod Olszyną”³⁸.

W kluczu wiewieckim w 1779 roku funkcjonowała cegielnia usytuowana w lesie. Przy niej wzniesiono dom mieszkalny, stodołę i 3 chlewy dla bydła. Brak jednak jakichkolwiek danych na temat wysokości produkcji³⁹.

Informacje dotyczące gospodarki leśnej są nieliczne. Obszary leśne występowały w Wiewcu i Krzywanicach, nie wiadomo jednak, jaką zajmowały powierzchnię. Były to lasy mieszane, złożone ze świerków, sosen, dębów i olszyn. Zarządzali nimi tzw. borowi⁴⁰.

3.2.4. Laski

Zachowane informacje dotyczące przemysłu dworskiego w dobrach Laski są szczątkowe. Wiadomo jedynie, że działały tu gorzelnia i browar⁴¹. Propinacja w latach 1780—1783 przyniosła 1937,27 złp zysku, co stanowiło 8,97% wszy-

36 Ibidem, s. 177—180.

37 AJG, sygn. 1394, s. 59.

38 Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów...*, s. 166.

39 Ibidem, s. 169—170.

40 AJG, sygn. 418, s. 287—288; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 168—169.

41 AJG, sygn. 1332, s. 6—7.

kich przychodów. Zatem średni roczny przychód w latach 1780—1783 wynosił 646,09 złp⁴².

3.2.5. Brudzice

Informacje dotyczące browarów i gorzelni w dobrach brudzickich są nieliczne. Wiadomo, że w 1719 roku funkcjonował tu browar, a produkcję własną sprzedawano w karczmie znajdującej się w Brudzicach. Karczmarz był poddany klasztoru. Paulini dbali o swoich karczmarzy, czego przykładem był remont chałupy i stodoły w Brudzicach w 1759 roku⁴³.

W 1719 roku w Brudzicach funkcjonował młyn, a młynarz był zobowiązany do mielenia zboża dla dworu bez żadnych ograniczeń⁴⁴.

Lasy były usytuowane wokół wsi Borowa. Zarządzał nimi borowy, który dbał o porządek i chronił granice lasu. Poddani mogli jedynie zbierać leżaninę. W 1757 roku w kluczu brudzickim zatrudniono drugiego leśniczego, ale nie wiadomo, w której wsi on działał⁴⁵.

3.2.6. Folwark Kopskie

W 1660 roku paulini kupili od Anny Skórnik folwark Kopskie⁴⁶. Musiał w nim działać browar i być może gorzelnia. Świadczy o tym fakt, że w 1761 roku prawo propinacji wydzierżawiono Lewkowi Herszlikowi. Płacił on roczny czynsz w kwocie 300 złp, w dwóch ratach, a poza tym miał wozić transportem folwarcznym wyprodukowany alkohol do folwarku na potrzeby zatrudnionej tam czeładzi⁴⁷. Od 1660 roku w folwarku funkcjonowały też 3 młyny: 2 z nich wzniesiono na rzece Kostrzyń, a 1 na rzece Kociamiej⁴⁸.

42 AJG, sygn. 422, s. 3—13.

43 AJG, sygn. 1268, s. 104—105, 253, 255—258, 265—266, 308.

44 Ibidem, s. 104—105.

45 Ibidem, s. 105—105, 255—258.

46 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 15; AGAD, ZDP, sygn. 2844, b. pag.

47 AJG, sygn. 1335, s. 63.

48 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 15; AGAD, ZDP, sygn. 2844, b. pag.

3.2.7. Głusków

W dobrach zastawnych Głusków funkcjonowały browary we wsiach Łętów i Stara Wola. Działyły również 2 karczmy: jedna w Głuskowie, a miejsca drugiej nie udało się ustalić. Jedną z karczem zarządzał półrolnik, a drugą żydowski arendarz⁴⁹. W 1730 roku na propinację przeznaczono 12 k. ziarna w Głuskowie, a do browaru w Starej Woli przewieziono z Łętowa 22,25 k. jęczmienia. Przychody z propinacji w 1730—1731 roku wynosiły łącznie 964,05 złp, w tym czynsz od arendarza 832,15 złp, a sprzedaż alkoholu tylko 131,20 złp, sprzedano wówczas 38 beczek piwa, a 1 beczka kosztowała 4 złp⁵⁰.

W dobrach głuskowskich w 1726 roku funkcjonowały młyny w Głuskowie i Łętowie. W 1731 roku, czyli w momencie przejęcia dóbr przez paulinów, w Głuskowie stał młyn, który miał działać na 2 sztucznych sadzawkach, które jednak nie były jeszcze ukończone. Natomiast umieszczono już dwa nowe koła młyńskie⁵¹.

3.2.8. Wilkowiecko

W Wilkowiecku w 1752 roku działała karczma, która sprzedawała produkcję browaru folwarcznego. W tymże 1752 roku funkcjonował młyn, który dzierżawił niejaki Rylski, poddany klasztoru jasnogórskiego⁵².

3.2.9. Starostwo kłobuckie

Kilka browarów i gorzelni funkcjonowało również w starostwie kłobuckim. W 1763 roku we wsi Białej działały browar i gorzelnia⁵³. Z kolei w 1789 roku w całym starostwie odnotowano 5 gorzelni i 3 browary. W Zagórzcu funkcjonowały gorzelnia oraz browar ze słodownią i suszarnią, gdzie suszono zboże przeznaczone do produkcji. W Ostrowach działała tylko gorzelnia, w Miedźnie — gorzelnia i browar, we wsi Wręczyce — gorzelnia, przy której wzniesiono spichlerz, w Białej była tylko gorzelnia, a w Kocinie

49 AJG, sygn. 1007, s. 7—10, 17, 21—25, 41, 44—46.

50 AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114.

51 AJG, sygn. 1007, s. 6—10, 16—17, 21—25, 41, 44—46.

52 AJG, sygn. 1427, s. 1—2.

53 AJG, sygn. 1279, s. 29—31.

browar⁵⁴. Natomiast w 1794 roku działało 6 browarów: w Zagórzcu, Ostrowach, Walenczowie, Hucie, Kocinie oraz Białej. W Miedźnie i Borowej browary zostały opuszczone⁵⁵. Generalnie ich liczba w dobrach kłobuckich wahała się między 3 a 5, a gorzelni było 5.

Dane dotyczące poziomu produkcji w browarach i gorzelniach pochodzą z lat 1719—1723, 1727, 1766—1767, 1792—1793. W okresie 1719—1723 do produkcji zużyto 60 k. anyżu i 154,50 k. słodu, czyli razem na produkcję przeznaczono 214,50 k. anyżu i słodu, z czego uzyskano 27 beczek (1955,75 g.) gorzałki. Natomiast 8 beczek (584,25 g.) gorzałki pozostało z poprzednich lat. Z kolei w 1727 roku z 56,25 k. słodu żytniego i tatarczanego oraz 0,40 k. anyżku uzyskano 10 beczek (711,50 g.) gorzałki. Zatem wydajność z 1 k. anyżu i słodu w latach 1719—1723 wynosiła 0,11 g. gorzałki, a w 1727 roku — 0,08 g. Natomiast w latach 1766—1767 na produkcję gorzałki przeznaczono 602,50 k. słodów i zboża, z czego uzyskano 28 beczek (2003,75 g.) gorzałki. Wydajność z jednego korca słodów i zboża wynosiła więc 0,30 g. gorzałki. Jednocześnie w magazynach folwarcznych z poprzednich lat pozostały 124 beczki (8953,75 g.), dlatego w 1766/1767 roku łączne zapasy wynosiły 152 beczki (10 957,50 g.). Produkcja bieżąca sięgała 18,29% zapasów, a produkcja z ubiegłych lat — aż 81,71%. Średnia wydajność gorzałki z 1 k. słodu i ziarna w latach 1719—1767 wynosiła 0,15 g.⁵⁶

Do produkcji piwa w browarach kłobuckich używano słodu pszenicznego, jęczmiennego i owsianego oraz chmielu. W latach 1719—1723 przerobiono 959,25 k. słodów i chmielu, z czego uzyskano 2543 beczki piwa. Zatem wydajność z 1 k. słodów i chmielu wynosiła 0,40 beczki piwa. Trzeba jednak podkreślić, że cały zapas piwa wynosił 2560,50 beczki, z czego 99,32% uzyskano z bieżącej produkcji, reszta natomiast pochodziła z poprzednich lat (0,68%). W 1727 roku ze 123 k. słodu i 29,25 k. chmielu otrzymano 539 beczek piwa. Zatem z 1 k. słodu i chmielu uzyskiwano 0,28 beczki piwa. Łącznie w 1727 roku w magazynach folwarcznych znajdowały się 764 beczki piwa: z produkcji bieżącej uzyskano ich 539 (70,55%), a z zapasów z poprzednich lat pozostało 225 beczek (29,45%). Z kolei w latach 1766—1767 na produkcję piwa przeznaczono 139 k. słodów pszenicznego i jęczmiennego, z czego uzyskano 661 beczek. Zatem wydajność z 1 k. słodu wynosiła 0,21 beczki. Natomiast w magazynach z ubiegłych lat pozostało 60 beczek. Produkcja bieżąca z roku 1766/1767 wynosiła więc 91,68% piwa znajdującego się w starostwie kłobuckim. Podsumowując dane

54 AJG, sygn. 419, s. 10—12; *Lustracja województwa krakowskiego 1789. Cz. 2: Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 541, 544—551.

55 AJG, sygn. 1156, s. 73—77.

56 AJG, sygn. 421, s. 67—79, 110—111.

z lat 1719—1767, należy stwierdzić, że średnia wydajność z 1 k. słodów i chmielu wynosiła ok. 0,33 beczki piwa, a stosunek chmielu do słodów w 1727 roku wynosił 3 do 1. W 1767 roku wyprodukowano 498 k. słodów, z czego na piwo przeznaczono 121,50 k. i 486 k. zboża, z których wyprodukowano 1428 beczek piwa. Zatem wydajność z 1 k. słodów i 1 k. ziarna wynosiła 2 beczki piwa⁵⁷.

Dzierżawcy starostwa kłobuckiego na produkcję propinacyjną przeznaczali zboże z własnych zbiorów, ale również otrzymywano je jako daniny od poddanych lub specjalne opłaty przeznaczone na propinację. W 1642 roku mieszczaństwo kłobuckie otrzymało prawo wolnej sprzedaży mięsa w okresie od św. Barbary do Trzech Króli (4 grudnia—6 stycznia). W zamian mieli płacić daninę, m.in. po 1 k. krakowskim słodów. Jednak w 1642 roku mieszczaństwo zapłaciło ekwiwalent w kwocie 416 złp rocznie⁵⁸. Zgodnie z lustracją z 1660 roku mieszczaństwo kłobuckie dzierżawiło tzw. niwy słodowe, gdzie uprawiano zboże przeznaczone do produkcji propinacyjnej. Roczny czynsz z tej działki wynosił pokaźną kwotę 400 złp, które przeznaczano na propinację w folwarku⁵⁹.

W 1724/1725 roku na propinację wydatkowano 293 k. ziarna, co stanowiło 18,94% wszystkich rozchodów zbóż. W 1728/1729 wydano łącznie 212,75 k. ziarna, co stanowiło 15,92% wszystkich wydatków zboża. Natomiast w 1766/1767 roku na propinację przeznaczono 576,25 k. ziarna, co stanowiło 14,13% wszystkich rozchodów zbóż. Zatem w latach 1724/1725, 1728/1729 i 1766/1767 na produkcję alkoholu przeznaczono średnio 361 k. zboża. Widać zatem spadek ilości ziarna przeznaczonego na propinację w 1728/1729 roku, a następnie znaczny wzrost ilości zboża, przy jednoczesnym spadku odsetka ziarna przeznaczonego na produkcję gorzałki i piwa. Świadczyłoby to o zmniejszeniu wydatków na ten cel⁶⁰. Jednak w następnych latach (1773—1783) dokupiono zboża przeznaczonego do produkcji propinacyjnej, co dowodzi wzrostu poziomu produkcji, a jednocześnie niewystarczającej wydajności gospodarki roślinnej. W ciągu tych dziesięciu lat dokupiono 1200 k. żyta, 1090,25 k. słodów i 177,25 k. chmielu, czyli łącznie 2467,50 k. Średniorocznie dokupiono 246,75 k. słodów, chmielu i zboża. Na podstawie tych danych można również obliczyć, jaki był stosunek poszczególnych surowców do produkcji. Żyto stanowiło 48,63%, słody 44,18%, a chmiel 7,19% zakupionych surowców⁶¹.

Produkcja propinacyjna była przeznaczana na różne cele. W latach 1719—1723 wyprodukowano łącznie 2540 g. gorzałki, z czego w karczmach sprzeda-

57 AJG, sygn. 421, s. 81—97, 110—111.

58 AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60.

59 AJG, sygn. 1297, s. 19—20.

60 AJG, sygn. 421, s. 44—49, 58—61, 100—109.

61 AJG, sygn. 812, s. 31.

no: 2029,50 g. (79,90%), poza karczmami sprzedano 266,50 g. (10,49%), a w folwarkach spożyto 244 g. (9,61%). W 1727 roku produkcja oraz zapasy tego trunku wyniosły 810 g., z tego w karczmach i poza nimi sprzedano 766 g. (95,57%), a w folwarku spożyto 44 g. (2,43%). Z kolei w latach 1766—1767 sprzedano 1515,25 g. (13,83%), jako ordynarię na Jasną Górę wysłano 154,50 g. (1,41%), na sprzedaż na targach oraz dla dzierżawców przeznaczono 250,25 g. (2,28%), natomiast w magazynach pozostało 9037,50 g. gorzałki (82,48% całego zapasu)⁶².

Jednak administracja folwarczna musiała również wydatkować produkcję propinacyjną w ramach kontrybucji wojskowych. W 1711 roku w okresie wojny północnej pułk ingermandzki wojska rosyjskiego wybrał z klucza kłobuckiego oraz dóbr fundacyjnych 466 g. piwa i 67 g. gorzałki (Zagórze, Zakrzew, Walenczów, Miedźno, Ostrowy, Kocin, Łobodne, Grodzisko, Wręczyca, Kalej, Lgota, Grabówka, Korzonek, Kawodrza, Częstochówka, Biała). Z kolei w lutym 1716 roku oddziały księcia Lubomirskiego pobrały 23 g. gorzałki, 7 g. piwa oraz 30 beczek wina⁶³.

Podsumowując, można stwierdzić, że średnia wydatków produkcji propinacyjnej w kluczu kłobuckim w latach 1711—1767 dla gorzałki kształtowała się następująco: sprzedaż — 90,06%, spożycie w folwarkach — 5,37%, ordynaria — 2,83%, kontrybucje — 1,74%; w wydatkach piwa natomiast: sprzedaż — 77,00%, spożycie — 18,11%, ordynaria — 4,71%, kontrybucje — 0,18%⁶⁴. Jak więc widać, propinacja była nastawiona na uzyskanie przychodów finansowych, a nie tylko na zaspokojenie potrzeb własnych.

Dochodowość produkcji propinacyjnej była zróżnicowana zależała od warunków ekonomicznych oraz od sytuacji politycznej w regionie. Według lustracji z lat 1659—1664 z 7 działających karczem w starostwie kłobuckim uzyskiwano łącznie 52,04 złp. Były to czynsze, które płacili karczmarze z Łobodna, Łojek, Wręczyca, Dobrej koło Łojek, Walenczowa i Huty. Karczmarze płacili wówczas tylko czynsz, a byli zwolnieni z robocizn⁶⁵. W 1718 roku w Białej karczmarz płacił 15,06 złp, ale był również zobowiązany do odrabiania pańszczyzny⁶⁶.

Całościowe przychody z tytułu propinacji ilustruje tabela 99. Widać, że kwota stale wzrastała w stosunku do podstawy obliczeń. Najwięcej uzyskano w 1782 roku, a najmniej w 1719 roku. Szczególny wzrost przychodów odnotowano

62 AJG, sygn. 421, s. 67—79, 110—111.

63 AJG, sygn. 1167, s. 1, 51—54, 59, 97—106, 245—246.

64 AJG, sygn. 421, s. 67—79, 81—97, 110—111; AJG, sygn. 1164, s. 59; AJG, sygn. 1167, s. 1, 51—54, 97—106, 245—246.

65 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FAŁNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 30—33, 38—41.

66 AJG, sygn. 1279, s. 26—27.

w latach 60. i 80. XVIII wieku. Trzeba jednak pamiętać, że zmieniała się wartość pieniądza, a więc wzrost uzyskanej kwoty nie był jednoznaczny z realnym wzrostem przychodów. Analizę tej kwestii utrudnia jednak brak danych na temat wydatków w browarach i gorzelniach. Według WDŁ widać wahania w wysokości przychodów. Były one szczególnie zauważalne w 1722 roku, w pozostałych latach odnotowano jednak stopniowy wzrost przychodów, z wyjątkiem 1789 roku.

Tabela 99. Przychody ze sprzedaży produkcji propinacyjnej w starostwie kłobuckim w latach 1719—1789

Rok	Kwota [złp, gr]	WDJ	WDŁ
1719	1648,08	100,00	—
1720	3045,13	184,77	184,77
1721	4138,19	251,09	135,89
1722	2538,10	154,00	61,33
1727	4730,19	287,01	186,37
1766	8737,00	530,13	184,71
1775	8776,16	532,51	100,45
1782	11 205,05	679,88	127,67
1789	8244,04	500,22	73,57
Średnia	5896,00	—	—

Źródło: AJG, sygn. 421, s. 67—79, 81—97, 110—111; AJG, sygn. 812, s. 16—17, 21—22; *Lustracja województwa krakowskiego 1789 r. Cz. 2: Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 572, 574.

W latach 1773—1783 struktura przychodów propinacyjnych kształtowała się następująco: czynsze z dzierżaw — 62 600 złp (56,79%), sprzedaż produkcji — 47 633,22 złp (43,21%). Ogólnie stanowiły one 35,17% wszystkich przychodów⁶⁷. Jednak po 1789 roku karczma z Kłobucka należąca do paulinów przekazywała zyski do skarbu Rzeczypospolitej⁶⁸.

Jeżeli chodzi o wydatki w gospodarce propinacyjnej, to zachowały się informacje jedynie z lat 1773—1783. Wydano wówczas łącznie 26 530,18 złp. Wydatki rocz-

⁶⁷ AJG, sygn. 812, s. 16—17, 21—22.

⁶⁸ AJG, sygn. 419, s. 9.

ne były zróżnicowane. W 1773 roku wydano 1324,15 złp, w 1775 roku — 1578 złp, w 1781 roku — 8605,11 złp, a w 1782 roku — kwotę 2918,07 złp. Wysokość wydatków była zmienna (1774 rok — 3757 złp, 1775 rok — 1578 złp, 1776 rok — 2607 złp, 1778 rok — 2421,04 złp). W latach 1773—1783 na propinację przeznaczano 16,18% wszystkich wydatków⁶⁹. Niestety nie zachowały się informacje dotyczące struktury wydatków, wiadomo jedynie, że w latach 1773—1783 dokupowano surowiec do produkcji, ale nie podano kwoty, jaką wydano na ten cel. Dokonywano również prac remontowych oraz wznoszono nowe budynki browarów, np. w 1797 roku w Miedźnie, na co wydano 3000 złp⁷⁰.

Zachowane dane dotyczące bilansu finansowego w gospodarce propinacyjnej pochodzą z lat 1773—1783. Wówczas uzyskano 110 233,22 złp, a wydano 26 530,18 złp. Zatem zysk wynosił 83 703,04 złp⁷¹.

W 1642 roku w dobrach kłobuckich działały 4 karczmy: we Wręczycy (Jan Wręczycycki), w Dobrej koło Łojek, Łobodnem, a jednej nie zlokalizowano⁷². Z kolei w latach 1659—1664 karczem było 9: po jednej w Łobodnie, Ostrowach, Łojkach, Dobrej, Walenczowie, Grodzisku oraz 3 we Wręczycy. W latach 1719—1724 karczmy działały w Miedźnie, Ostrowach, Kocinie, Łobodnem, Zakrzewie, Hucie, Zagórze oraz Walenczowie, a w 1727 roku powstały karczmy w Kłobucku i Borowej⁷³. W 1789 roku funkcjonowało 10 karczem: w Kłobucku, Zakrzewie, Łobodnem, Ostrowach, Miedźnie (2 karczmy), w Łojkach na tzw. Pustkowiui, we Wręczycy (nowo wzniesiona wraz z zabudowaniami gospodarczymi), Walenczowie oraz Kocinie (karczma połączona z browarem)⁷⁴.

W karczmach zatrudniano poddanych, a czasem oddawano je w dzierżawę. Na przykład w Miedźnie w 1744 roku karczmarzem był chłop sprowadzony z dóbr innego klasztoru paulińskiego — w Pińczowie⁷⁵. W tym samym roku w Kocinie w karczmie pracował poddany klasztorny, który był zobowiązany jedynie do prowadzenia karczmy⁷⁶. Z kolei w 1763 roku karczma w Białej została wydzierżawiona Mariannie i Sebastianowi Kocimskim⁷⁷. Karczmy w Walenczowie, Kopskich i Miedźnie były również wydzierżawione w latach 1773—1783⁷⁸.

69 AJG, sygn. 812, s. 16—17, 21—22.

70 AJG, sygn. 1342, s. 277.

71 AJG, sygn. 812, s. 16—17, 21—22.

72 AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60.

73 AJG, sygn. 421, s. 67—79.

74 AJG, sygn. 419, s. 11—12; AJG, sygn. 541, s. 554—559; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 541, 544—551, 574.

75 AJG, sygn. 1342, s. 123—125.

76 AJG, sygn. 1309, s. 58—60.

77 AJG, sygn. 1279, s. 29—31.

78 AJG, sygn. 812, s. 16—17, 21—22.

W 1642 roku w starostwie kłobuckim było łącznie 11 młynów. W Zakrzowie 2 (na rzece Nokci przy stawie Rosochacz, młyn Golenie), we wsi Miedźno (na rzece Nokci z jednym kołem), w Ostrowach (na rzece Nokci), 3 młyny na Siatkach na strudze Osmolica, w tym jeden pusty, 2 młyny na rzece Kostrzynce i 1 na rzece Kocienicy. Wreszcie młyn w Miedźnie, zwany kierachowskim⁷⁹. W latach 1659—1664 funkcjonowało 13 młynów: w Zagórzcu (młyny: Tyrała, Zakrzowski, Pałyga, pod Zagórzem), w Łobodnem (Rosochacz, Golenie nieobsadzony, karczma i młyn kierachowski), w Miedźnie (Marcina Suchana), w Ostrowach (jeden młyn), we Wręczyicy (jeden młyn), młyn Siatki, młyn Żerdzina oraz młyn we wsi Biała⁸⁰. W 1719 roku liczba młynów spadła do 7 (Borowy, Kocin, Puchały, Łobodne, Leszczowski, Ostrów, Kuźnikowski)⁸¹. W 1787 roku tylko na rzece Czarna Oksa funkcjonowało 9 młynów (m.in. Głusk, Otrąbka, Domagaliński, Nadolny, Rosochacz i Łobodne). Jednak kanonicy regularni laterańscy z Kłobucka zażądali oddania 2 młynów: Domagalińskiego i Nadolnego, do których rościli sobie pretensje⁸². W 1789 roku kanonicy kłobuccy rzeczywiście odzyskali, ale 3 młyny⁸³. W latach 1789—1794 w starostwie kłobuckim działało 16 młynów: w Zagórzcu, Zakrzewie (młyny Gruca i Kwiatkowskiego), Łobodnem, Ostrowie (młyny Morgi i Piotra Korkusa), Miedźnie (młyny Tałaja i Skowrona), w Kopskich (2 małe młyny), w Grodzisku (z jednym kołem), Łojkach (młyny Łojkowski i Blachownia), w Białej (młyn o jednym kole), we Wręczyicy (młyn Długi Kąt), w Kocinie (młyn na Warcie). Puste młyny stały w Nowinach, Puchałach i Borowej. Natomiast w 1794 roku opustoszał młyn w Miedźnie i liczba młynów w starostwie kłobuckim spadła do 15⁸⁴. Podsumowując, ich liczba wahała się między 16 a 17. Młyny pozostawały w dzierżawie, ale paulini zatrudniali także fachowy personel, np. w 1789 roku w dobrach jasnogórskich pracował młynarz z Wrocławia o nazwisku Buchner⁸⁵.

79 AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60.

80 *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 29—45.

81 AJG, sygn. 421, s. 129.

82 AJG, sygn. 96, s. 14.

83 AJG, sygn. 541, s. 530—544; AJG, sygn. 97, s. 93; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta Kłobucka*. Kraków 1958, s. 36.

84 AJG, sygn. 419, s. 10—12; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 29—45, 48—50; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 541, 544—555, 560, 563, 566, 569, 571.

85 AJG, sygn. 30, s. 71; AJG, sygn. 421, s. 129; AJG, sygn. 541, s. 530—544; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1279, s. 29—31; AJG, sygn. 1309, s. 58—60, 186—187; AJG, sygn. 1342, s. 85—88, 123—125, 165—168.

W dobrach kłobuckich funkcjonowały także cegielnie i piece wapienne. Produkcja w cegielni dochodziła do 200 tys. sztuk, a wysokość produkcji wapna sięgała 1000 k. rocznie⁸⁶.

Lasy na obszarze starostwa kłobuckiego znajdowały się na gruntach wsi: Kocin, Łobodne, Ostrowy, Miedźno, Zagórze oraz w pobliżu Kłobucka, tzw. las Skiczak, który w 1787 roku zajęli kanonicy laterańscy z Kłobucka⁸⁷. We wsi Łobodne rósł las dębowy, brzozowy i sosnowy. W 1796 roku paulini posiadali w Łobodnem tartak, w którym wykorzystywano piłę napędzaną siłą spadającej wody. Koszt utworzenia tego zakładu wyniósł 2300 złp. Wzniesienie zabudowań, w których działała piła, świadczyło o zintensyfikowaniu eksploatacji lasów⁸⁸. Po zajęciu starostwa przez Prusaków — w wyniku drugiego rozbioru — administracja państwowa pozwalała paulinom na korzystanie z lasów tylko, by pozyskać materiał do reperacji budynków folwarcznych⁸⁹.

Lasy były strzeżone przez leśniczych i gajowych⁹⁰. W 1718 roku w Białej pracował gajowy, który miał jedynie strzec lasów⁹¹. W 1736 i 1744 w Miedźnie mieszkało 2 gajowych. Oprócz obowiązku ochrony lasu opiekowali się oni również 5 ulami pszczelimi⁹². Z kolei w 1744 roku w Kocinie zatrudniano gajowego, który należał do grupy zagrodników i był zwolniony z wszelkich zobowiązań poza strzeżeniem lasów w Kocinie, Łobodnem i Ostrowie⁹³. Gajowego zatrudniano również w Kłobucku w urzędzie landwójta. W 1784 roku funkcję tę pełnił Marcin Zajac⁹⁴.

3.2.10. Starostwo brzeźnickie

Na obszarze starostwa działały browary i gorzelnie w Dworszowicach, Gajęcicach, Dupicach, Pajęcznie, Wąsoszy, Starej Brzeźnicy, Brzeźnicy, Pustkowiu Gajęcim, Kruplinie, Siedlcach, Dębowcu oraz w przysiółkach: Kule, Koły, Wróże, Przysiółek i Łyki⁹⁵.

86 Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta...*, s. 51.

87 AJG, sygn. 1309, s. 58—60; AJG, sygn. 1342, s. 123—125; AJG, sygn. 96, s. 36.

88 AJG, sygn. 1307, s. 149—150, 153, 157.

89 AJG, sygn. 1185, s. 51—52.

90 Ibidem.

91 AJG, sygn. 1279, s. 26—27.

92 AJG, sygn. 1342, s. 85—88, 123—125.

93 AJG, sygn. 1309, s. 58—60.

94 AJG, sygn. 80, s. 17—18.

95 AJG, sygn. 1130, s. 57; AJG, sygn. 417, s. 31—54, 40—58, 60—64, 69—71; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1202, s. 77—81; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 592—594.

Browary były wypuszczane czasem w dzierżawę, np. w 1616 roku w Pajęcznie. Zdarzały się również przypadki, kiedy całe prawo propinacji oddawano w dzierżawę, przykładowo w 1765 roku w Będkowie dzierżawcą był Żyd, który płacił roczny czynsz w wysokości 400 złp⁹⁶.

Poziom produkcji piwa i gorzałki był zróżnicowany — zależał od potrzeb i możliwości, co było uwarunkowane wysokością plonów w danym roku. W latach 1762—1765 w browarach i gorzelniach starostwa wyprodukowano 1904 beczki piwa i 10 beczek (7772 g.) gorzałki. Zatem średnioroczna produkcja z całego starostwa wynosiła 635 beczek piwa i 36 beczek (2591 g.) gorzałki rocznie⁹⁷. Z kolei w latach 1792—1793 w dobrach brzeźnickich wyprodukowano łącznie 252 beczki piwa oraz 29 beczek (2061 g.) gorzałki⁹⁸. Produkcja zmalała zatem aż o 383 beczki piwa (60,32%) i o 7 beczek (530 g.) gorzałki (20,46%).

W materiale archiwalnym nie zachowały się żadne informacje dotyczące ilości zboża przeznaczonego na propinację. Brakuje również informacji na temat wypłaty wynagrodzenia dla czeladzi w postaci piwa czy gorzałki. Dlatego należy sądzić, że większość produkcji sprzedawano, przykładowo w latach 1762—1765 sprzedano całą produkcję⁹⁹. Natomiast w latach 1792—1793 wydano, ale bez sprecyzowania, na jaki cel, 206 beczek piwa i 23 beczki (1673,50 g.) gorzałki. W magazynach pozostało 46 beczek piwa (18,25% całej produkcji) i 23 beczki (388,50 g.) gorzałki (23,21% produkcji)¹⁰⁰.

Dochodowość produkcji propinacyjnej jest trudna do określenia, ponieważ zachowany materiał jest skromny. W 1616 roku bez sprzedaży alkoholu dzierżawca uzyskiwał łącznie 33,12 złp¹⁰¹. We wsi Dębowiec w 1765 roku produkcja piwa i gorzałki przyniosła przychód w kwocie 93,18 złp, co stanowiło 8,07% przychodów ze wsi¹⁰². W latach 1762—1765 całą produkcję sprzedano. Nie zachowały się dane dotyczące cen alkoholu w starostwie brzeźnickim dla tego okresu, ale dostępne są informacje o cenach z lat 1784, 1790, 1792, 1795 i 1797. Średnia z tego okresu wynosiła za 1 beczkę piwa 9 złp, a za 1 g. gorzałki — 4,15 złp (za beczkę — 324 złp)¹⁰³. Stąd też ze sprzedaży produkcji propinacyjnej z lat 1762—1765 można było orientacyjnie uzyskać: za 1904 beczki piwa — 17 136 złp, a za 108 beczek (7772,25 g.) gorzałki — 34 975 złp. Czyli cały przychód z propinacji w ciągu 3 lat sięgał 52 111 złp,

96 AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 87—91.

97 AJG, sygn. 417, s. 31—54, 57—58, 69—71; AJG, sygn. 1202, s. 77—81.

98 AJG, sygn. 2226, s. 63.

99 AJG, sygn. 417, s. 31—54, 57—58, 69—71; AJG, sygn. 1202, s. 77—81.

100 AJG, sygn. 2226, s. 63.

101 AJG, sygn. 1128, s. 1—32.

102 AJG, sygn. 1202, s. 77—81.

103 AJG, sygn. 411, s. 5—6, 32—35, 40, 48—49, 52—55.

a średnia roczna to 17 370 złp. Do tej sumy należy dodać czynsze od dzierżawców w kwocie 440 złp. Zatem cały przychód z propinacji w latach 1762—1765 wynosił 17 810 złp rocznie, a za 3 lata 53 431 złp¹⁰⁴. Z kolei w latach 1792—1793 w dobrach brzeźnickich wyprodukowano łącznie 252 beczki piwa oraz 29 beczek (2061 g.) gorzałki. Wartość produkcji wynosiła według cen z 1792 roku (1 beczka piwa — 9,10 złp, 1 g. gorzałki — 4,08 złp) 12 057 złp¹⁰⁵.

Zachowały się natomiast informacje dotyczące wysokości przychodów w kluczu brzeźnickim z lat 1784—1798. Z propinacji uzyskano wówczas 112 930,16 złp, co stanowiło 44,71% wszystkich przychodów. Widać zatem, jak ważną rolę odgrywała propinacja w dobrach brzeźnickich¹⁰⁶.

W 1616 roku w dobrach brzeźnickich funkcjonowało 10 karczem: w Kruplinie — 3 karczmy, w Gajęcicach — 3 karczmy (Jakuba Bogusza, Doroty Wręczyckiej, Wojciecha Filipka) i w Dworszowicach — 4 karczmy¹⁰⁷. W 1705 roku w Dupicach działała 1 karczma¹⁰⁸. Po 1718 roku karczmy znajdowały się w Siedlcach, Brzeźnicy i Pajęcznie oraz w Starej Brzeźnicy, Gajęcicach, Dupicach, Kruplinie i Pustkowie Wąsowskim oraz Dębowcu (9 karczem)¹⁰⁹.

Karczmy pozostawały pod zarządem własnym folwarku lub były oddawane w dzierżawę. Taka sytuacja miała miejsce w 1616 roku w Wąsoszy (jeden z karczmarzy to Adam Chamara) i w Gajęcicach (Jakub Bogusz, Dorota Wręczycka, która przejęła karczmę po swym zmarłym mężu Marcinie, Wojciech Filipek). Karczmarzem w Dworszowicach był Wojciech Chamara, który płacił roczny czynsz ze swojej karczmy oraz z drugiej, która była wówczas opuszczona. W 1765 roku karczma w Starej Brzeźnicy była również wydzierżawiona (za 40 złp rocznie)¹¹⁰. Podobna sytuacja miała miejsce w Kruplinie w 1783 roku (za 350 złp rocznie) i w 1790 roku w Pustkowie Wąsowskim (czynsz roczny to 125 złp)¹¹¹.

Zgodnie z lustracją spisaną w 1616 roku w starostwie brzeźnickim było 7 młynów. Usytuowane były one w: Starej Brzeźnicy młyn Macieja Janity, na Jamnicy, młyn Hajnik oraz na stawie Borowym. W Gajęcicach działał młyn na Warcie, który dzierżawił Wojciech Majdy. W Bątkowie założono nowy młyn Janity, ale nie był osadzony, natomiast w Siedlcach młyn był czynny¹¹².

104 AJG, sygn. 417, s. 31—58, 69—71; AJG, sygn. 1202, s. 77—81; AJG, sygn. 1128, s. 87—91.

105 AJG, sygn. 2226, s. 63; AJG, sygn. 411, s. 5—6, 32—35, 40, 48—49, 52—55.

106 AJG, sygn. 409, s. 35—36; AJG, sygn. 411, s. 4—55.

107 AJG, sygn. 1128, s. 1—32.

108 AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 29—36; AJG, sygn. 1267, s. 3.

109 AJG, sygn. 411, s. 6—7, 40, 42, 48; AJG, sygn. 417, s. 54—58, 69—71; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 592—594.

110 AJG, sygn. 417, s. 54—57.

111 AJG, sygn. 411, s. 6—7, 40, 42, 48.

112 AJG, sygn. 1128, s. 1—32.

W 1705 roku funkcjonowały młyny w Starej Brzeźnicy, Bętkowie oraz młyny Trzepcza i Bździony. Z kolei w 1718 roku w momencie rozpoczęcia procesu przejmowania dóbr brzeźnickich przez paulinów działały młyny: w Starej Brzeźnicy, młyn Borowski, młyn na rzece Warcie oraz młyny Trzepcza, Majdy i Bździony¹¹³.

W kolejnych latach, aż do przejścia starostwa przez Prusaków, paulini posiadali młyny pod Starą Brzeźnicą, w Bętkowie, na rzece Warcie, na stawie Borowym, w Dylowie, w Pajęcznie, Kruplinie, Siedlcach, Gajęcicach, Grobelnym, Wąsoszy, młyny Bździony i Majdy, a w 1794 roku 2 młyny w Dworszowicach. Zatem łącznie paulini w starostwie brzeźnickim mieli 15 młynów¹¹⁴. Tracąc w 1792 roku wsie Pajęczno, Dylów i Siedlec, klasztor jasnogórski utracił 3 młyny¹¹⁵.

Podstawową korzyścią z posiadania młynów było darmowe mielenie zboża, tzw. mlewo. Poza tym młynarze płacili czynsze w pieniądzu, a czasem osep zbożowy. Jedną z korzyści było również karmienie trzody przez młynarzy lub odpłacanie w zamian ekwiwalentu finansowego. Przychody finansowe z młynów w starostwie brzeźnickim wynosiły od 81,24 złp w 1616 roku do 1006—1012 złp w latach 1789 i 1790. Wysokość czynszów była zmienna, ale generalnie panowała tendencja wzrostowa, co było naturalne, ponieważ postępowała inflacja. Największy czynsz odpłacano w latach 1789 i 1790, a najmniejszy w 1616 roku. Inne opłaty występowały w latach 1616 i 1705 (dzierżawa ziemi, grobelne, rybne)¹¹⁶.

W 1745 roku przychód uzyskiwany z młynów starostwa brzeźnickiego wynosił 280 złp, co stanowiło 2,23% wszystkich przychodów (12 599 złp)¹¹⁷. Z kolei w 1784 roku czynsz wynosił 1032 złp rocznie, co stanowiło 28,22% wszystkich czynszów pieniężnych (3657,11 złp). W 1790 roku młynarze wpłacili do kasy klasztornej 1006 złp, co stanowiło 32,14% wszystkich czynszów (3130,28 złp). Natomiast w 1795 roku młynarze zapłacili 676 złp, czyli 18,90% wszystkich czynszów zapłaconych przez poddanych (3576 złp). Widać zatem spadek przychodów uzyskiwanych z młynarstwa aż o 13,24%, w porównaniu z sytuacją w 1790 roku. Z zachowanego materiału udało się obliczyć, że z młynarstwa w latach 1784—1796 uzyskano 2714 złp, co stanowiło 1,07% wszystkich przychodów. Trzeba jednak pamiętać, że zachowane dane są niepełne i mają charakter orientacyjny¹¹⁸.

113 AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 29—36; AJG, sygn. 1267, s. 3.

114 AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55; AJG, sygn. 1130, s. 59—63; AJG, sygn. 417, s. 47—54, 57—58, 60—64, 67—69; AJG, sygn. 1132, s. 14, 16, 18, 26—27, 30—31, 35; AJG, sygn. 1349, s. 7—9; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 592—593.

115 AJG, sygn. 1268, s. 53—79, 83—87.

116 AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 29—36, 67—68; AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55; AJG, sygn. 541, s. 530—544.

117 AJG, sygn. 1130, s. 67—68.

118 AJG, sygn. 411, s. 4—55; AJG, sygn. 409, s. 35—36.

3.3. Przemysł dworski w dobrach jasnogórskich w latach 1798—1864

Po przejściu dóbr jasnogórskich przez państwo pruskie paulini otrzymali w dzierżawę folwark Lisiniec wraz z kilkoma wsiami, o czym już pisano. 13 sierpnia 1798 roku podpisano również umowę dzierżawną o prawo propinacji. Władze pruskie wyraziły zgodę na wykorzystanie pańszczyzny do prac w browarze i gorzelni. Dzierżawca jednak musiał utrzymać dotychczasowego pracownika browaru. W 1828 roku był nim mielczarz, który przygotowywał słady, a jego roczna pensja wynosiła 260 złp¹¹⁹.

Szybko jednak chłopci za zgodą władz klasztornych zamienili pańszczyznę na opłaty czynszowe. W 1802 roku mieszkańcy z przedmieścia św. Barbara zapłacili 238,21 złp. W 1814 roku poddani ponownie odrabiali pańszczyznę w browarze i gorzelni (1371 dni sprzężaju i 1787,50 dnia pieszo rocznie). Z kolei w 1819 roku chłopci znowu zamienili pańszczyznę na czynsz. Poddani ze wszystkich wsi należących do klucza lisinieckiego płacili wówczas 1336,26 złp rocznie¹²⁰.

W 1816/1817 roku na produkcję propinacyjną przeznaczono łącznie 50,50 k. ziarna, w tym 49,75 k. jęczmienia. Zgodnie z ustaleniami przedstawionymi dla dóbr fundacyjnych, wydajność z 1 k. ziarna w latach 1786—1789 wynosiła 4 beczki piwa i 0,14 beczki (10 g.) gorzałki. Stąd też poziom produkcji w 1816/1817 roku wynosił 188 beczek piwa lub ok. 7 beczek (493 g.) gorzałki¹²¹.

Po 1817 roku folwark lisiniecki utracił prawo sprzedaży alkoholu. Można było go jedynie produkować na potrzeby własne. Dlatego browar i gorzelnia nie działały. Natomiast alkohol produkowali poddani w domach i dostarczali go do folwarku. Jednak produkcja ta nie zaspokajała potrzeb, dlatego trunki dokupowano¹²². To z kolei spowodowało interwencję władz Częstochowy, które zażądały, aby klasztor opłacał podatek od trunków sprowadzanych do sprzedaży i produkowanych przez chłopów. Interwencja władz miejskich sprawiła, że 3 czerwca 1843 roku policja na polecenie władz powiatu wieluńskiego przeprowadziła rewizję w folwarku lisinieckim. Sprawa podatków ciągnęła się do 1847 roku, kiedy to namiestnik uwolnił klasztor od opłat z Nowej Częstochowy. Odtąd w folwarku lisinieckim można było produkować i sprowadzać doń rocznie 123 beczki piwa

119 AJG, sygn. 885, s. 1—3; AJG, sygn. 320, s. 103—105.

120 AJG, sygn. 307, s. 1, 31, 44—45; AJG, sygn. 329, s. 27.

121 AJG, sygn. 289, s. 2—4.

122 Ceny alkoholu w 1819 roku kształtowały się następująco: 1 g. gorzałki i okowity — 4 złp, szumówka, wódka gorsza 1 g. — 2,12 złp, zob.: D. Зєотковский: *Kształtowanie się cen artykułów rolnych w Królestwie Kongresowym w latach 18715—1833 (na przykładzie Częstochowy i okolic)*. W: „Ziemia Częstochowska”. T. 32. Red. M. ANTONIEWICZ. Częstochowa 2005, s. 40.

i ok. 2 beczek (120 g.) gorzałki. W przypadku zakupienia lub wyprodukowania większej ilości alkoholu należało wpłacić do kasy częstochowskiej specjalny podatek¹²³.

17 lipca 1844 roku ukazem carskim ograniczono możliwość produkcji alkoholu. Okowitę można było produkować tylko w ciągu 7 miesięcy zimowych. Prawo propinacji posiadali panowie mający 20 włók lub 20 dymów. Nałożono też podatek progresywny w wysokości 15 gr, 1 złp i 2 złp od 1 g. alkoholu o mocy 78%. Chcąc założyć gorzelnię, trzeba było uiścić specjalną opłatę konsensową w kwocie 1000, 2000 lub 4000 złp. Pracownicy gorzelnicy byli obciążeni podatkiem patentowym. Najniższa cena wódki została ustalona na 3,06 złp za 1 g.¹²⁴

Folwark lisiniecki ponownie otrzymał prawo propinacji 1 czerwca 1849 roku. Odtąd produkowany przez poddanych alkohol można było sprzedawać w hurcie i częściowo w detalu. Mieszkańcy dóbr lisinieckich mogli kupować alkohol, z wyjątkiem okowity, w innych punktach. Natomiast w karczmach administracja folwarczna mogła sprzedawać tylko produkt własny¹²⁵. Dlatego też w listopadzie 1849 roku w Gnaszynie i Kawodrzy powstały dwie nowe karczmy. Koszty budowy w Gnaszynie wyniosły 5188,24 złp, a w Kawodrzy 4430,10 złp, zatem łączny koszt prac budowlanych sięgał 9619,04 złp¹²⁶.

Przejąwszy prawo propinacji, zwiększono poziom produkcji, alkohol sprzedawano w ilości przekraczającej limit wyznaczony przez namiestnika. W 1850 roku sprzedano łącznie 5,25 beczki (378 g.) okowity, za które zapłacono do kasy miejskiej w Częstochowie podatek konsumpcyjny w kwocie 352,12 złp. Zatem stawka za 1 g. wynosiła 28 gr¹²⁷.

Od 13 marca 1852 roku paulini wydzierżawili prawo propinacji Pawłowi Wolskiemu za roczny czynsz w kwocie 2700 złp. Jednak już w grudniu 1852 roku poddzierżawca prosił o jego obniżenie, gdyż nie był w stanie zapłacić uzgodnionej kwoty. P. Wolski uzasadniał swoją prośbę tym, że w karczmach w Gnaszynie i Kawodrzy sprzedano zaledwie 119 g. okowity, dlatego też zysk roczny był niewielki i wynosił zaledwie 471,19 złp. Ponadto trzeba było zapłacić 200 złp odszkodowania poprzedniemu karczmarzowi, który dał własne drewno na budowę domu. W tej sytuacji poddzierżawca prosił, aby owe 200 złp wliczono mu do czynszu

123 AJG, sygn. 864, s. 3—5, 17—18, 20—24, 35, 47—48; AJG, sygn. 260, s. 43—44.

124 H. ROŻENOWA: *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa...*, s. 175—176; B. BARANOWSKI: *Polska karczma. Restauracja...*, s. 53; B. BARANOWSKI: *Początki i rozpowszechnienie uprawy...*, s. 58—61; M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 84—85.

125 W dokumentach gospodarczych zapisano, że w 1849 roku w folwarku lisinieckim browar pozostawał w ruinie, zob. AJG, sygn. 260, s. 43—44, 49—58.

126 AJG, sygn. 885, s. 271—277; AJG, sygn. 260, s. 49—58.

127 AJG, sygn. 1255, s. 67—91.

oraz powiększono nadział gruntu przy karczmach. Władze klasztoru wyraziły zgodę na prośbę P. Wolskiego — zmniejszono mu czynsz, a kontrakt przedłużono na kolejne lata. W okresie 11 maja 1853—24 czerwca 1855 roczny czynsz wynosił 1360 złp, jednak w 1855 roku P. Wolski prosił o kolejne jego zmniejszenie. Prośbę uzasadniał panującym głodem, nieurodzajem i drożyzną, co spowodowało spadek poziomu sprzedaży i ceny alkoholu. W 1854 roku 1 g. okowity kosztował 7,10 złp, a 1 g. wódki 5,10 złp. Natomiast w 1855 roku 1 g. okowity kosztował 5—6 złp, a 1 g. wódki — 4,08 złp¹²⁸. Niestety w materiale archiwalnym nie zachowały się żadne informacje o efektach starań P. Wolskiego.

Mimo problemów produkcja propinacyjna stopniowo się rozwijała, m.in. w latach 1852—1861 w Lisińcu wzniesiono podpiwniczony browar¹²⁹. W 1855 roku karczmę z Kawodrzy przeniesiono do Gnaszyna bez zgody władz. Dlatego też trzeba było płacić dodatkowy podatek konsumpcyjny. Sprawę jednak załatwiono polubownie i w 1856 roku władze guberni warszawskiej wydały zgodę na wzniesienie 2 dodatkowych karczem w Kawodrzy i 1 karczmy w Gnaszynie¹³⁰.

W 1861 roku ponownie podpisano z władzami carskimi umowę dzierżawną na dobra Lisiniec. W dniu 18 kwietnia 1861 roku za zgodą władz guberni warszawskiej podpisano kontrakt na dzierżawę propinacji hurtowej i detalicznej. Umowa miała obowiązywać do 1873 roku, a roczny czynsz w wysokości 928,22 złp miał być płacony w dwóch ratach (w czerwcu i grudniu): po 464,11 złp. Klasztor miał płacić wszystkie podatki i ponosić koszty utrzymania budynków. Przez cały okres obowiązywania umowy należało prowadzić księgi produkcji i sprzedaży. Dzierżawca miał płacić zobowiązania wobec państwa bez względu na sytuację ekonomiczną. Aby umowa weszła w życie, należało również wpłacić kaucję, niestety nie podano jej wysokości, być może była to kwota równa rocznemu czynszowi¹³¹.

Propinacja pozostawała w dzierżawie klasztoru do momentu realizacji ukazu kasacyjnego w 1864 roku. W dniu 19 grudnia 1864 roku władze carskie przejęły prawo propinacji, browar, gorzelnie i ich wyposażenie¹³².

Produkcja propinacyjna była sprzedawana przede wszystkim w karczmach należących do dzierżawcy lub właściciela dóbr¹³³. Ukazem z 17 lipca 1844 roku car nakazał likwidację — za odszkodowaniem — wszystkich karczem i szynków

128 AJG, sygn. 885, s. 29—31, 33, 37—39, 43—45. Cena 1 g. okowity w Kawodrzy i Gnaszynie w 1852 roku wahała się: 3,06—4,08 złp.

129 AJG, sygn. 327, s. 1, 9—10, 15—151.

130 AJG, sygn. 885, s. 49—50, 293.

131 AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 885, s. 61—66, 73.

132 AJG, sygn. 461, s. 5—60, 115—117; według źródła 1 rs = 6,20 złp.

133 AJG, sygn. 317, s. 1, 5, 11, 17, 41.

duchownych oraz karczem wolno stojących¹³⁴. Jednak dobra lisinieckie należały do państwa, a klasztor jedynie je dzierżawił, dlatego też karczmy nadal mogły działać.

Oprócz przychodów z tytułu poddzierżawiania propinacji klasztor uzyskiwał również czynsz za ziemię leżącą przy karczmach, a uprawianą przez karczmarza. Po 1853 roku klasztor otrzymywał z tego tytułu rocznie 29,10 złp¹³⁵.

Kiedy Prusacy przejęli dobra klasztorne w 1798 roku, wydzierżawili paulinom jasnogórskim również młyn wodny wraz z piłą w Gnaszynie. Pierwsza umowa dzierżawna obowiązywała w okresie 1 czerwca 1798—31 maja 1801 roku. Roczny czynsz, jaki płacił klasztor jasnogórski, wynosił 136 złp. Paulini jasnogórcy mieli obowiązek utrzymać budynki w dobrym stanie. Mieli również płacić wszystkie podatki bez względu na ewentualne klęski żywiołowe, które wpływały na wysokość przychodów. W razie awarii grobli mieli dokonać koniecznych napraw na koszt klasztoru. Umowa dzierżawna została przedłużona do 1804 roku i zatwierdzona przez Fryderyka Wilhelma III. Czynsz z młyna gnaszyńskiego nie uległ zmianie co najmniej do 1825 roku (136 złp). W latach 1832—1833 młyn był poddzierżawiony, a roczny czynsz wynosił 500 złp¹³⁶. Wysokość czynszu nie zmieniła się do 1842 roku, kiedy to poddzierżawca Franciszek Chłodziński prosił o zmniejszenie opłaty o 100 złp rocznie. Definitorium zakonne wyraziło zgodę, ale w zamian F. Chłodziński miał pokrywać z własnej kieszeni remonty młyna¹³⁷. Młyn pozostawał w rękach rodziny Chłodzińskich co najmniej do 1849 roku, F. Chłodziński zalegał jednak z czynszami. W dniu 1 listopada 1848 roku przekazał on klasztorowi kwotę 476,10 złp na poczet zaległych opłat. Po śmierci Franciszka młyn przejął jego syn Wawrzyniec, który w 1849 roku zapłacił zaległości po zmarłym ojcu w kwocie 71 złp¹³⁸.

Przychody z młyna w Gnaszynie według preliminarza finansowego miały przynosić w latach 1849—1861 rocznie 245,10 złp, co stanowiło 7,51% całego planowanego rocznego przychodu¹³⁹. Od 1853 roku poddani z dóbr Lisiniec zostali zwolnieni ze zobowiązań pańszczyźnianych. W zamian musieli płacić klasztorowi czynsz dzierżawny. Z czynszów z młynów w Gnaszynie i Kawodrzy

134 H. ROŻENOWA: *Produkcja wódki i sprawa...*, s. 175—176; B. BARANOWSKI: *Polska karczma. Restauracja...*, s. 53; IDEM: *Początki i rozpowszechnienie uprawy...*, s. 58—61; M. RÓŻYCKA-GLASSOWA: *Produkcja rolnicza i przemysłowa...*, s. 84—85.

135 AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 32—34, 36—38.

136 AJG, sygn. 306, s. 15—23, 49, 55, 57, 121; AJG, sygn. 329, s. 17—19, 25—26, 29—33.

137 AJG, sygn. 1254, s. 13—15.

138 AJG, sygn. 306, s. 203, 211.

139 AJG, sygn. 303, s. 169—172.

klasztor uzyskiwał 941,16 złp, a z ról młynarskich — 614,18 złp rocznie. Łącznie czynsz dwóch młynarzy wynosił zatem rocznie 1556,04 złp¹⁴⁰.

W 1848 roku gospodarstwo młynarskie w Gnaszynie składało się z domu mieszkalnego pokrytego strzechą, drugiego domu drewnianego pod strzechą, 2 stodół, obórki, ze spichlerza, z obory i szopy drewnianej. Do młyna przylegały grunty ogrodowe i łąki o powierzchni 55 mórg i 21 prętów¹⁴¹.

W okresie 1 czerwca 1856—31 maja 1857 roku paulini dzierżawili również młyn wodny wraz z piłą w Kawodrzy. Poddzierżawili go Fiszlowi Blochowi za czynsz roczny w kwocie 540 złp. Poddzierżawca miał również płacić wszystkie podatki, dbać o dobry stan budynków i drzew owocowych, mleć zboże (120 k. rocznie) dla klasztoru za darmo i poza kolejnością. Po zakończeniu dzierżawy F. Bloch miał zwrócić młyn i piłę w takim stanie, w jakim je odebrał. Ponadto poddzierżawca miał dbać o stawy i narybek i nie zajmować ziemi poza granicami wyznaczonymi na gospodarstwo młynarskie. Nie wolno było również bez zgody klasztoru poddzierżawiać młyna. Gdyby F. Bloch chciał wznosić jakieś budynki, to powinien to zrobić na własny koszt. W przypadku złamania umowy poddzierżawca podlegał egzekucji prawnej oraz eksmisji. Kolejni poddzierżawcy młyna w Kawodrzy to: Wojciech Boczkowski (1853—1856), Jan Macherzyński (1856—1858), Jan Bielecki (1858) i Jan Luboś (od 29 kwietnia 1858)¹⁴². Zawierane przez nich umowy dzierżawne prawdopodobnie były identyczne lub zbliżone do tej zawartej przez F. Blocha. Młyny wodne w Gnaszynie i Kawodrzy zostały przejęte przez państwo rosyjskie 11 lutego 1865 roku¹⁴³.

W dobrach lisinieckich istniały również cegielnie. W 1804 roku wypalono 5450 cegieł, w 1822 roku — 7000, w 1827 roku — 60 300, w 1828 roku — 24 000, w 1831 roku — 300, a w latach 1832 i 1833 — po 20 050 cegieł. Łącznie w latach 1804—1833 w cegielni wyprodukowano 137 150 cegieł, a średnia roczna produkcja wynosiła 19 593 sztuk. Aby wypalić cegły, trzeba było zakupić odpowiednią ilość drewna. W latach 1822—1831 nabyto 31,50 sążni drewna za kwotę 148,14 złp. W tym samym okresie w cegielni pracowali ludzie wydobywający glinę oraz strycharz wypalający cegły. Łącznie za robociznę i transport drewna zapłacono robotnikom 267,18 złp¹⁴⁴. W cegielni poddani odrabiali również pańszczyznę. W 1827 roku wynosiła ona 1—4 dni tygodniowo¹⁴⁵.

140 AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38; AJG, sygn. 258, s. 48—51.

141 AJG, sygn. 306, s. 187—189.

142 AJG, sygn. 340, s. 41—51, 65—68.

143 AJG, sygn. 461, s. 115—117.

144 AJG, sygn. 311, s. 29—37, 47, 51, 57, 61.

145 AJG, sygn. 330, s. 34—35.

Na początku XIX wieku na gruntach dzierżawionych przez klasztor jasnogórski rozpoczęto wydobycie kamienia wapiennego. Ponieważ administracja pruska na ten cel zajęła 3 morgi ziemi bez zgody i wiedzy władz zakonu, w 1804 roku paulini zwrócili się z prośbą o powstrzymanie wydobycia kamienia. Jednak interwencja nie przyniosła rezultatów. Po 1815 roku kamień nadal wydobywano za zgodą Komisji Wojewódzkiej, która w 1819 roku obiecała odszkodowanie dla paulinów. Ostatecznie kamieniołom przejęły władze państwowe i wydobywano tam kamień litograficzny na potrzeby władz administracyjnych. Od 1850 roku pozwolenie na wydobycie kamienia wydawał prezydent Częstochowy. Brak jednak jakichkolwiek informacji na temat odszkodowania dla klasztoru¹⁴⁶.

Od 1832 roku działała wapielnia w Błaszczycowie, czyli zakład wypalający wapno. W latach 1832—1834 klasztor zakupił 42,50 sążni drewna do wypalania wapna za 121,05 złp oraz ok. 24 sążni kamienia do wypalania za kwotę 32,08 złp. Kamień przywieziono z Kamyka oraz od przedsiębiorcy ze św. Barbary — Karola Grabarza. W 1834 roku za wypalanie wapna paulini zapłacili 337,12 złp, za każdy dzień pracy po 1,15 złp. Z kolei przy gaszeniu wapna pracownicy odrobili 6 dniówek, za co zapłacono 8,12 złp¹⁴⁷. W 1858 roku jeden piec mieścił 4 sążnie kamienia, a z jednego procesu technologicznego uzyskiwano 100 k. wypalonego wapna. Do wyprodukowania 100 k. wapna zużywano 108 stóp i 12 sążni drewna. Wapno było wypalane na potrzeby klasztoru, dlatego paulini nie czerpali z tej działalności żadnego zysku¹⁴⁸. Wapiennik jednak z powodu zniszczeń został opuszczony jeszcze przed 1864 rokiem¹⁴⁹.

Po przejęciu dóbr klasztornych przez władze pruskie w 1798 roku paulini utracili wszystkie lasy. W tej sytuacji w 1800 roku król pruski wydał edykt, na mocy którego duchowni, którzy utracili dobra i pobierali kompetencje, mieli prawo do drewna opałowego z lasów państwowych. Byli oni też zwolnieni z podatku drzewnego w wysokości 2 złp od 1 osmaka drewna. Natomiast duchowni mieli płacić specjalny podatek, tzw. pniowe¹⁵⁰.

146 AJG, sygn. 317, s. 1, 5, 11, 17, 41.

147 AJG, sygn. 319, s. 1—3, 7, 9, 11, 15, 19, 21, 23, 25, 27, 31, 33, 37, 39—40, 45.

148 APCz., AMCz., sygn. 200, s. 313—314.

149 AJG, sygn. 461, s. 107.

150 AJG, sygn. 445, s. 17.

3.4. Klucz mirowski

W folwarku w Mirowie funkcjonowały browar i gorzelnia, natomiast karczmy prowadzono w Mirowie, Kusiętach i Siedlcach¹⁵¹. O poziomie produkcji wiadomo niewiele, zachowały się jedynie informacje z lat 1849—1850. Wyprodukowano wówczas 1439 wiader gorzałki, czyli 17 685,31 l¹⁵².

Działał również młyn w Mirowie, a klasztor jasnogórski posiadał prawo mława. Mielone zboże było dostarczane przez poddierżawców¹⁵³. W latach 1822—1854 dzierżawcami młyna byli Maciej Starostka, a po jego śmierci wdowa po nim — Barbara Starostkowa. Roczny czynsz wynosił 250 złp, płacony był w dwóch ratach, które przekazywano bezpośrednio do kasy klasztornej. Rocznie w młynie mirowskim na potrzeby klasztoru mielono 29—250 k. zboża¹⁵⁴.

Z klucza Mirów klasztor jasnogórski pobierał również deputat drewna przyznany przez władze administracyjne. Jednak w latach 1816—1826 władze zalegały z deputatem na kwotę 3919,20 złp¹⁵⁵.

3.5. Przemysł dworski w dobrach jasnogórskich i kluczu mirowskim — wnioski

Tabela 100 przedstawia liczbę zakładów dworskich pracujących w dobrach klasztoru jasnogórskiego w badanym okresie. Jak wynika ze zgromadzonych danych, do 1798 roku najwięcej zakładów usytuowano w starostwach kłobuckim (45) i brzeźnickim (41). Najwięcej browarów było w dobrach brzeźnickich, a najwięcej gorzelni i młynów w dobrach kłobuckich. Trzeba również zaznaczyć, że w starostwie kłobuckim znajdowały się słodownia i suszarnia na zboże przeznaczone do produkcji propinacyjnej. Dlatego też w tym kluczu propinacja była najlepiej zorganizowana. W starostwie kłobuckim działały też cegielnia i piec do wypalania wapna. Zatem najlepiej „uprzemysłowionym” kluczem w dobrach jasnogórskich było właśnie starostwo kłobuckie. W kluczu wiewieckim również usytuowano słodownię, gdzie produkowano słydy gorzelniane, oraz cegielnię. W jednym kluczu średnio działało po 5 młynów, po 3 browary i karczmy oraz 2 gorzelnie. Zważywszy, że klasztor był właścicielem dóbr fundacyjnych najdłużej, w tym

151 AJG, sygn. 231, s. 2—3, 5—7, 9—11, 13—20.

152 AJG, sygn. 238, s. 31; J. SZYMAŃSKI: *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa 2009, s. 181.

153 AJG, sygn. 235, s. 261, 267; AJG, sygn. 225, s. 43.

154 AJG, sygn. 225, s. 3, 19, 67, 153.

155 AJG, sygn. 214, s. 24—25.

kluczu było zapewne więcej zakładów, niż wynika to z tabeli. Niestety brak źródeł uniemożliwia dokładne określenie ich liczby¹⁵⁶.

Po 1798 roku, kiedy to klasztor jasnogórski otrzymał w dzierżawę część swoich dotychczasowych posiadłości, liczba zakładów wyraźnie spadła. We wcześniejszym okresie wszystkich zakładów było 113, a w latach 1798—1864 tylko 17. Spadek był ogromny i wynosił aż 84,96%. Po 1798 roku dobra Lisiniec były bardziej rozwinięte pod względem gospodarczym, łącznie bowiem było w nich 11 zakładów, a w kluczu mirowskim tylko 6. Trzeba jednak pamiętać, że klucz mirowski był poddzierżawiony i paulini nie zarządzali nim bezpośrednio. Również średnia zakładów na 2 klucze, w których klasztor gospodarował, była minimalna. Najwięcej było karczem i młynów. Przyniesione dane świadczą o ogromnych stratach, jakie poniósł klasztor jasnogórski w wyniku wrogiej polityki władz pruskich.

Tabela 100. Liczba zakładów przemysłu dworskiego w dobrach jasnogórskich¹⁵⁷

Dobra	Browary	Gorzelnie	Karczmy	Młyny	Inne zakłady	Ogółem
Fundacyjne	1	1	1	—	—	3
Konopiska	1	—	1	3	—	5
Wiewiec	1	2	2	1	słodownia, cegielnia	8
Laski	1	1	—	—	—	2
Brudzice	1	—	1	1	—	3
Głosków	2	—	2	2	—	6
Wilkowiecko	—	—	1	1	—	2
Starostwo kłobuckie ^{a)}	6	6	10	19	słodownia, suszarnia, cegielnia, piec wapienny	45
Starostwo brzeźnickie	12	4	10	15	—	41
Ogółem	24	14	28	42	słodownia, suszarnia, 2 cegielnie, piec wapienny	113
Średnia na klucz	3	2	3	5	—	13

156 Trzeba stwierdzić, że w dobrach jasnogórskich liczba młynów była bardzo duża. Dla porównania wystarczy podać ich liczbę w klasztorach na Pomorzu Wschodnim. Dane dotyczą cystersów w Oliwie, cysterek w Żarnowcu, Pelplinie, kartuzów w Raju Maryi (dzisiaj Kartuzy). Średnio na jeden klasztor przypadało 10 młynów, najwięcej młynów miał klasztor w Oliwie (18,5), następnie w Kartuzach — 14, Pelplinie — 6 i Żarnowcu — 3; zob. R. KUBICKI: *Miejsce czynszów z młynów w dochodach wybranych klasztorów mniszych na Pomorzu Wschodnim do połowy XVIII w. W: Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 535, 537.

157 Podano maksymalną liczbę zakładów, które pozostawały w posiadaniu klasztoru.

Lisinec po 1798 r.	1	1	3	2	2 piły wodne, cegielnia, wapielnia (piec do wypalania wapna)	11
Mirów	1	1	3	1	—	6
Ogółem	2	2	6	3	2 piły wodne, cegielnia, piec do wypalania wapna	17
Średnia na klucz	1	1	3	1,5	—	6,5

a) Browar i gorzelnię oraz 3 młyny z Kopskich włączono do starostwa kłobuckiego, ponieważ folwark został przez władze konwentu włączony do tych dóbr.

Źródło: AGAD, ZDP, sygn. 2844, b. pag.; AJG, sygn. 96, s. 14; AJG, sygn. 97, s. 93; AJG, sygn. 225, s. 43; AJG, sygn. 231, s. 2—3, 5—7, 9—11, 13—20; AJG, sygn. 235, s. 261, 267; AJG, sygn. 258, s. 48—51; AJG, sygn. 260, s. 49—58; AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114; AJG, sygn. 306, s. 203, 211; AJG, sygn. 311, s. 29—37, 47, 51, 57, 61; AJG, sygn. 319, s. 1—3, 7, 9, 11, 15, 19, 21, 23, 25, 27, 31, 33, 37, 39—40, 45; AJG, sygn. 320, s. 103—105; AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38; AJG, sygn. 340, s. 41—51, 65—68; AJG, sygn. 411, s. 6—10, 40, 42, 48, 50, 52, 54—55; AJG, sygn. 417, s. 31—58, 60—64, 67—71; AJG, sygn. 418, s. 87, 208—211, 255—256, 264—267; AJG, sygn. 419, s. 10—12; AJG, sygn. 421, s. 67—79, 129; AJG, sygn. 461, s. 107; AJG, sygn. 541, s. 530—544, 554—559; AJG, sygn. 576, s. 402—407, 417; AJG, sygn. 712, s. 28—37, 62—63; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 885, s. 1—3, 49—50, 271—277, 293; AJG, sygn. 1007, s. 7—10, 16—17, 21—25, 41, 44—46; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 29—36, 57, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 14, 16, 18, 26—27, 30—31, 35; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1202, s. 77—81; AJG, sygn. 1254, s. 13—15; AJG, sygn. 1267, s. 3; AJG, sygn. 1268, s. 53—79, 83—87, 104—105, 253, 255—258, 265—266, 308; AJG, sygn. 1279, s. 29—31; AJG, sygn. 1286, s. 104—105; AJG, sygn. 1332, s. 6—7; AJG, sygn. 1335, s. 63; AJG, sygn. 1349, s. 7—9, 59; AJG, sygn. 1427, s. 1—2; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 313—314; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 29—45, 48—50; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 5541, 544—555, 560, 563, 566, 569, 571, 574, 592—594; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 15; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta Kłobucka*. Kraków 1958, s. 36, 51; M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochowie pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 1. Warszawa 2009, s. 23; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 166, 169—170, 177; IDEM: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 169—170, 177—180.

Średnio do 1798 roku w dobrach jasnogórskich na propinację wydawano w ciągu roku 6943 k. zboża. Najwięcej wydatkowano w dobrach fundacyjnych i w starostwie kłobuckim. Najmniej natomiast w dobrach zastawnych Głusków. Trzeba jednak zaznaczyć, że podstawa obliczeń jest niepełna z powodu zniszczenia źródeł, dlatego też wynik ma charakter orientacyjny. Dane z tabeli 101 potwierdzają uwagę, że liczba zakładów była w dobrach fundacyjnych zdecydowanie wyższa,

niż udało się to ustalić na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych. Średnia arytmetyczna wydatkowanych na propinację zbóż w jednym kluczu wynosiła 1736 k., co stanowiło średnio 17,03% zebranych plonów.

Tabela 101. Średnia roczna ilość zboża przeznaczanego na produkcję propinacyjną w dobrach jasnogórskich

Dobra	Ilość zboża [korce] ^{a)}	Odsetek wydatkowanych plonów
Fundacyjne	6453	26,70
Wiewiec	95	9,84
Głoków	34	16,04
Starostwo kłobuckie	361	15,56
Ogółem	6943	—
Średnia na klucz	1736	17,03
Lisinieć po 1798 r. ^{b)}	116	7,76

a) Ilość korców została zapisana w zaokrągleniu, według zasady: do 0,50 k. wyrównanie w dół, powyżej 0,50 k. wyrównanie w górę, np. 3,30 k. = 3 k., 4,66 k. = 5 k.

b) Po 1850 roku nie wydatkowano zboża na propinację, co wynikało z faktu, że prawo propinacji poddzierżawiano.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 289, s. 261—317; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 712, s. 28—37; AJG, sygn. 1007, s. 47—48; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 208—211; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99; AJG, sygn. 1007, s. 47—48; AJG, sygn. 812, s. 29—30; AJG, sygn. 421, s. 44—49, 58—61, 100—109; AJG, sygn. 258, s. 2—73; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 289, s. 2—4; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114; AJG, sygn. 418, s. 87, 208—211, 255—256, 264—267; AJG, sygn. 421, s. 44—49, 58—61, 100—109; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 712, s. 28—37, 62—63; AJG, sygn. 546, s. 57, 175, 177—181; AJG, sygn. 1007, s. 47—48; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 91, 97, 99.

Po 1798 roku w dobrach Lisinieć wydatkowano zdecydowanie mniej zbóż na propinację (tabela 101). Wynikało to z utraty większości dóbr i zakładów przemysłu dworskiego, ale również z faktu, że paulini wydzierżawiali prawo propinacji, otrzymując jedynie umówiony czynsz. Jednak na uwagę zasługuje

fakt, że spadł odsetek plonów przeznaczonych do browarów i gorzelni o 9,27%, co świadczy, że ta dziedzina gospodarki nie odgrywała już tak ważnej roli, jak we wcześniejszym okresie.

Najwięcej średniorocznie wyprodukowano alkoholu w dobrach fundacyjnych i starostwie kłobuckim, a najmniej w dobrach Głusków. Spore znaczenie miała propinacja również w dobrach Laski i Wiewiec (tabela 102). Kolejne dane potwierdzają, że mimo iż w dobrach fundacyjnych ustalono niewielką liczbę browarów i gorzelni, to jednak tych zakładów było więcej. Zdecydowanie więcej wytwarzano piwa, które było produktem codziennego użytku. Nie pito bowiem kawy czy herbaty, a posiłki popijano właśnie piwem. Średnio na jeden klucz produkowano 1748 beczek piwa i 333 beczki gorzałki, a łączna produkcja w kluczu wynosiła rocznie 1803,50 beczki alkoholu.

Tabela 102. Średnia roczna ilość wyprodukowanego piwa i gorzałki w dobrach jasnogórskich

Dobra	Piwo [beczki]	Gorzałka [beczki]	Ogółem [beczki]
Fundacyjne	7941	234	8175
Wiewiec	219	14	233
Laski	814	16	830
Głusków	38	—	38
Starostwo kłobuckie	1131	39	1170
Starostwo brzeźnickie	347	30	377
Ogółem	10 490	333	10 823
Średnia na klucz	1748	55,50	1803,50
Lisinieć po 1798 r.	b.d.	3	—
Mirów	b.d.	1	—
Ogółem	b.d.	4	—
Średnia na klucz	b.d.	2	—

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 238, s. 31; AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114; AJG, sygn. 417, s. 31—54, 57—58, 69—71; AJG, sygn. 421, s. 67—79, 81—97, 110—111; AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 425, s. 3—28; AJG, sygn. 712, s. 28—37, 62—63; AJG, sygn. 885, s. 29—31, 33, 37—39, 43—45; AJG, sygn. 1202, s. 77—81; AJG, sygn. 1255, s. 67—91; AJG, sygn. 1394, s. 59; AJG, sygn. 2226, s. 63; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 177—180.

Pełne dane dotyczące produkcji propinacyjnej zachowały się jedynie z 1792/1793 roku. Wówczas to w kluczu Laski wyprodukowano 814 beczek piwa i 16 beczek gorzałki, w dobrach Wiewiec 282 beczki piwa i 25 beczek gorzałki,

w dobrach brzeźnickich 252 beczki piwa i 29 beczek gorzałki, a w prowizorii (dobra fundacyjne i włączone do nich jednostki osadnicze wokół Częstochowy) wyprodukowano 4003 beczki piwa i 63 beczki gorzałki. Łącznie produkcja propinacyjna wynosiła 5351 beczek piwa i 133 beczki gorzałki¹⁵⁸.

Sytuacja w latach 1798—1864 była zdecydowanie gorsza, ale tutaj zachowało się jeszcze mniej źródeł niż dla okresu do 1798 roku. Dostępne dane pozwoliły jedynie na określenie średniej produkcji gorzałki, która była minimalna (2 beczki).

Produkcję propinacyjną wydawano na różne cele (tabela 103). Część alkoholu sprzedawano w karczmach lub poza nimi, pewną jego ilość przekazywano jako ordynarię dla czeladzi, a część stanowiła zapłatę za usługi rzemieślnicze. Trzeba również pamiętać, że określony odsetek produkcji spożywano w folwarkach. Niestety zachowało się niewiele źródeł na ten temat.

Tabela 103. Struktura wydatkowania produkcji propinacyjnej w dobrach jasnogórskich

Spożycie [%]	Ordynaria [%]	Kontrybucje [%]	Sprzedaż [%]
Starostwo kłobuckie 1659—1796			
piwo			
18,11	4,71	0,18	77,00
gorzałka			
5,37	2,83	1,74	90,06
Średnia dla całej produkcji propinacyjnej			
11,74	3,77	0,96	83,53
Dobra po 1798 r.			
piwo			
61,15	3,27	34,36	0,99
gorzałka			
1,27	0,90	90,05	7,64
Średnia dla całej produkcji propinacyjnej			
31,21	2,09	62,21	4,32

Źródło: AJG, sygn. 424, s. 1—52; AJG, sygn. 421, s. 67—79, 81—97, 110—111; AJG, sygn. 1164, s. 59; AJG, sygn. 1167, s. 1, 51—54, 97—106, 245—246.

W starostwie kłobuckim piwa i gorzałki najczęściej sprzedawano i spożywano w folwarkach. Pojawiły się również kontrybucje wojskowe, które zużywały nie-

158 AJG, sygn. 2226, s. 63.

wielką część produkcji. W kluczu lisinieckim po 1798 roku sytuacja była odmienna. Najwięcej piwa spożywano w folwarkach i wydawano za wszelkiego rodzaju usługi. Natomiast na sprzedaż przeznaczano niewielką część produkcji. Z kolei gorzałki najwięcej przeznaczano jako zapłatę za usługi oraz na sprzedaż. Jeżeli chodzi o średnią dla całej produkcji propinacyjnej, to dominowały wydatki na usługi i spożycie. Stosunkowo niewiele sprzedawano. Trzeba jednak pamiętać, że przedstawione dane mają charakter orientacyjny, ponieważ zachowały się nieliczne źródła.

Tabela 104 ilustruje średnioroczne przychody uzyskiwane w poszczególnych kluczach z propinacji. Największe zyski odnotowano w kluczu wiewieckim, a najniższe w starostwie brzeźnickim. Trzeba jednak pamiętać, że podstawa obliczeń jest stosunkowo niewielka, a przedstawione dane mają charakter orientacyjny. Poza tym udało się tylko dokonać obliczeń dla 4 kluczów do 1798 roku. Wysokość przychodów w Wiewcu mogła wynikać z faktu, że część produkcji sprzedawano w karczmach klucza wiewieckiego, a być może luki w źródłach spowodowały taki a nie inny wynik. Ogółem z 4 kluczów w ciągu roku uzyskiwano średnio 7394,14 złp, natomiast średnia na klucz wynosiła 1848,03 złp. Porównując dane sprzed 1798 roku i po tym czasie, widać, że przychody na klucz w Lisińcu były wyższe o 37,66%. Trzeba jednak pamiętać, że propinacja po 1798 roku była najczęściej poddzierzawiana innym osobom, które płaciły określony czynsz.

Tabela 104. Średnioroczny przychód z propinacji w dobrach jasnogórskich

Dobra	Przychód [zł, gr]
Wiewiec	5154,00
Laski	646,09
Głusków	964,05
Starostwo brzeźnickie	630,00
Ogółem do 1798 r.	7394,14
Średnia na klucz	1848,03
Lisinec po 1798 r.	2964,27

Źródło: AJG, sygn. 407, s. 3—61; AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114; AJG, sygn. 422, s. 3—13; AJG, sygn. 409, s. 35—36; AJG, sygn. 411, s. 4—55; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1125, s. 1; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 417, s. 31—37, 40—57, 65—71, 83, 87—90; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63, 67—68; AJG, sygn. 1132, s. 9—37, 47, 49, 53; AJG, sygn. 1203, s. 55—57; AJG, sygn. 307, s. 1, 31, 44—45; AJG, sygn. 329, s. 27; AJG, sygn. 885, s. 29—31, 33, 37—39, 43—45; AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38.

Trzeba zadać też pytanie, jaką część ogólnych przychodów stanowiły dochody uzyskane z propinacji. Zachowane źródła pozwoliły na dokonanie obliczeń dla kluczy wiewieckiego, głoskowskiego, Laski i brzeźnickiego. W dobrach Wiewiec w latach 1783—1798 uzyskano łącznie 232 819,28 złp, z tego propinacja przyniosła 77 305,02 złp, co stanowiło 33,20% całości przychodów¹⁵⁹. Z kolei w dobrach zastawnych Głosków w 1730/1731 roku z propinacji uzyskano 964,05 złp, co stanowiło 40,47% wszystkich dochodów (2380,15 złp)¹⁶⁰. W dobrach Laski w latach 1780—1783 przychód całkowity wynosił 21 574,06 złp, z czego propinacja stanowiła 8,97% (1937,27 złp)¹⁶¹. Pełniejsze dane zachowały się w przypadku starostwa brzeźnickiego. W 1616 roku propinacja przyniosła 30 złp, co stanowiło 2,20% wszystkich przychodów (1392,06 złp), w 1705 roku z propinacji uzyskano już 800 złp, co stanowiło aż 50,70% wszystkich dochodów (1578,02 złp). Widać zatem, że jeszcze przed przejęciem klucza przez klasztor jasnogórski propinacja zaczęła odgrywać coraz większą rolę. Wzrost przychodów z propinacji w latach 1616—1705 wynosił aż 96,25%. Podobna sytuacja występowała po przejęciu klucza brzeźnickiego przez klasztor. W 1745 roku z propinacji uzyskano 582 złp, czyli 4,62% wszystkich przychodów (12 599,00 złp). W 1783 roku uzyskana z propinacji kwota spadła do 350 złp, ale odsetek wzrósł do 8,29%, przy ogólnej sumie dochodów 4220 złp. Natomiast w latach 1784—1798 z propinacji uzyskano 112 930,16 złp, czyli aż 44,71% wszystkich przychodów (252 592,17 złp)¹⁶². Widać zatem stopniowy wzrost odsetka, jaki stanowiły przychody z propinacji, chociaż kwota ulegała znacznym wahaniom, w zależności od warunków panujących w danym roku czy okresie.

Średnio w dobrach jasnogórskich zyski z propinacji stanowiły 24,14% przychodów. Z kolei w dobrach szlacheckich w województwie łęczyckim średnio z propinacji uzyskiwano 20% przychodów¹⁶³. Natomiast w 1789 roku w starostwie inwołodzkim z propinacji uzyskano 58,14% (5865,10 złp) na ogólną kwotę przychodów 10 088,26 złp, a w starostwie lubocheńskim uzyskano 2649 złp, co stanowiło 29,51% przychodów (8977 złp)¹⁶⁴. Widać zatem, że propinacja w dobrach jasnogórskich przynosiła średnie przychody.

159 AJG, sygn. 407, s. 3—61.

160 AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114.

161 AJG, sygn. 422, s. 3—13.

162 AJG, sygn. 409, s. 35—36; AJG, sygn. 411, s. 4—55; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1125, s. 1; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 417, s. 31—37, 40—57, 65—71, 83, 87—90; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63, 67—68; AJG, sygn. 1132, s. 9—37, 47, 49, 53; AJG, sygn. 1203, s. 55—57.

163 B. BARANOWSKI: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*. Warszawa 1958, s. 253.

164 Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy...*, s. 533, 536—538, 545.

Z przytoczonych danych wynika, że w ciągu XVII i XVIII wieku znaczenie propinacji stopniowo wzrastało. Wynikało to z faktu, że potop szwedzki przyniósł ogromne straty na wsi polskiej. Do tego dochodziła kumulacja klęsk elementarnych różnego rodzaju. Brak żywności powodował gorsze warunki życia i większą śmiertelność, np. w ziemi sanockiej na 100 osiadłych łanów w latach 1640—1669 opustoszało 58 łanów w dobrach szlacheckich, 82 łany w dobrach duchownych i 86 łanów w królewskich. Spadek dochodów właściciele dóbr próbowali sobie rekompensować wzrostem obciążeń pańszczyźnianych, co skutkowałoubożeniem gospodarstw chłopskich. W tej sytuacji panowie zaczęli mocniej wykorzystywać propinację¹⁶⁵. Dlatego też u schyłku XVIII wieku dochody z propinacji wzrosły, ale było to również wynikiem wzrostu gospodarczego na obszarze Rzeczypospolitej¹⁶⁶.

Zachowane dane dotyczące średniorocznych przychodów z gospodarki młynarskiej są niepełne i dotyczą tylko 4 kluczy klasztornych. Jak wynika z tabeli 105, do 1798 roku najwięcej z tego tytułu otrzymywano w starostwie brzeźnickim, a najmniej w kluczu brudnickim. Łącznie z tych 4 dóbr klasztor uzyskiwał rocznie 1176,03 złp. Jednak jeżeli włączymy dochody z innych kluczy, to wydaje się, że średnie roczne przychody można określić na kwotę 2000 złp. Średnio na jeden klucz według zachowanych źródeł uzyskiwano rocznie 294 złp.

Po 1798 roku średnioroczne dochody z młynów w kluczach lisinieckim i mirowskim wynosiły 888,02 złp, a na jeden klucz przypadało 444,01 złp. Widać zatem spadek ogólnej kwoty uzyskiwanej w dobrach klasztornych (o 24,49%), wzrosła natomiast suma przychodów w jednym kluczu (o 33,79%).

Jeżeli chodzi o odsetek, jaki stanowiły przychody z młynów w ogólnej kwocie dochodów, to dysponujemy jedynie danymi z klucza wiewieckiego z lat 1783—1798. Zachowane informacje są niepełne, ponieważ dotyczą jedynie czynszów, jakie płacili młynarze. Jednak mimo wszystko warto porównać te dane z informacjami z innych dóbr.

W latach 1783—1798 w dobrach wiewieckich młynarze zapłacili 342 złp czynszów, co stanowiło zaledwie 0,14% wszystkich przychodów (232 819,28 złp)¹⁶⁷. Natomiast w dobrach klasztoru Kartuzów w dzisiejszych Kartuzach na Pomorzu z młynów w latach 1511, 1563 i 1592 uzyskiwano odpowiednio: 1,41%, 2,21% oraz 1,24% wszystkich przychodów¹⁶⁸. Z kolei w latach 1789—1791 w dobrach Miercin i Kosiorów w województwie łęczyckim z młyna otrzymano aż 41,46% przychodów

165 A. JEZERSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 75—76; Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy...*, s. 546.

166 H. ROŻENOWA: *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa...*, s. 46—47.

167 AJG, sygn. 407, s. 3—61.

168 R. KUBICKI: *Miejsce czynszów z młynów...*, s. 536.

(750 złp na 1809,07 złp całkowitego dochodu). Natomiast w dobrach Leśmierz uzyskano 320 złp, czyli 29,06% przychodów (całkowity dochód: 1101,17 złp)¹⁶⁹. Wynika z tego, że w kluczu wiewieckim przychody z dzierżaw młynów były niewielkie. Trzeba jednak pamiętać, że zachowany materiał archiwalny w przypadku dóbr jasnogórskich jest niepełny, a dane mają charakter orientacyjny.

Tabela 105. Średnioroczne przychody z produkcji młynarskiej w dobrach klasztoru jasnogórskiego

Dobra	Przychód [złp, gr]
Konopiska	30,00
Brudzice	12,00
Starostwo kłobuckie	479,03
Starostwo brzeźnickie	655,00
Ogółem	1176,03
Średnia na klucz	294,00
Lisinieć po 1798 r.	648,02
Mirów	240,00
Ogółem	888,02
Średnia na klucz	444,01

Źródło: AJG, sygn. 225, s. 3, 19, 67, 153; AJG, sygn. 258, s. 48—51; AJG, sygn. 303, s. 169—172; AJG, sygn. 306, s. 15—23, 49, 55, 57, 121; AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38; AJG, sygn. 329, s. 17—19, 25—26, 29—33; AJG, sygn. 340, s. 41—51, 65—68; AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55; AJG, sygn. 541, s. 530—544; AJG, sygn. 576, s. 402—407; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 29—36, 67—68; AJG, sygn. 1254, s. 13—15; AJG, sygn. 1286, s. 104—105; AJG, sygn. 1309, s. 58—60, 186—187; AJG, sygn. 1342, s. 85—88, 123—125, 165—168; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1..., s. 30—45, 48—50; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2..., s. 541, 554—555, 560, 563, 566, 569, 571.

3.6. Podsumowanie

W dobrach klasztoru jasnogórskiego, jak i we wszystkich majątkach w badanym okresie, produkcję roślinną i zwierzęcą przerabiano przede wszystkim na miejscu, we własnych folwarkach. Dlatego prowadzono produkcję propinacyjną,

¹⁶⁹ Z. LIBISZOWSKA: *Wiejski przemysł spożywczy...*, s. 512, 531.

w której przerabiano zboża. Piwo i gorzałkę spożywano w folwarkach, sprzedawano lub płacono nią za różnego rodzaju usługi. W okresach wojen klasztor musiał część produkcji przekazywać wojskom jako kontrybucję. Na przykład w latach 1702—1705 tylko wojska szwedzkie zagrabiły 177 beczek piwa i 511 kwart gorzałki, a straty z tego tytułu szacowano na 6370,20 złp¹⁷⁰.

Nie zawsze jednak poziom produkcji był wystarczający, dlatego zdarzało się, że dokupowano piwo lub gorzałkę. Zdecydowanie więcej produkowano piwa, które było spożywane przez czeladź i zakonników. W XVII i XVIII wieku bowiem był to podstawowy produkt spożywczy. Dopiero w XIX wieku rozpowszechniło się spożycie herbaty i kawy, choć początkowo jedynie w wyższych warstwach społecznych.

Najwięcej browarów i gorzelnii powstało w starostwach brzeźnickim i kłobuckim. Jednak najlepiej przygotowanym kluczem do produkcji alkoholu było starostwo kłobuckie i klucz wiewiecki. Tam bowiem znajdowały się również słodownie i suszarnie, które zapewniały pełny proces produkcyjny. Najwięcej karczem było w starostwach brzeźnickim i kłobuckim.

W młynach mielono przede wszystkim zboża na potrzeby własne — do wypieku chleba i do produkcji kasz, których spożywano bardzo dużo. Najwięcej młynów znajdowało się w starostwach kłobuckim i brzeźnickim. Przychody finansowe z młynów pochodziły najczęściej z czynszów i danin, jakie płacili młynarze.

W dobrach jasnogórskich działały także cegielnie, które produkowały cegły lub dachówki na potrzeby własne. Ponadto funkcjonowały tzw. piły wodne, czyli tartaki napędzane siłą spadku wody. Były one umiejscowione przy młynach. Dla własnych potrzeb produkowano także wapno.

Do 1798 roku najlepiej „przemysłowionym” kluczem było starostwo kłobuckie, gdzie funkcjonowało 45 zakładów różnego typu. Łącznie we wszystkich dobrach działało 111 zakładów. Po konfiskacie znacznej części dóbr w latach 1796—1798 liczba zakładów spadła do 17.

Podsumowując, należy stwierdzić, że zakłady „przemysłowe” w dobrach jasnogórskich służyły przede wszystkim do przetwarzania produkcji własnego gospodarstwa na potrzeby własne. Jednak część produkcji propinacyjnej sprzedawano, czerpiąc z tego znaczne przychody finansowe, przede wszystkim w starostwach kłobuckim i brzeźnickim.

Natomiast niewiele informacji zachowało się na temat gospodarki leśnej. Wiadomo jedynie, że takową prowadzono, ale oprócz ogólnych danych o administracji leśnej brak innych szczegółów.

170 ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 1.

Część III

Sytuacja finansowa klasztoru jasnogórskiego

Rozdział 1

Struktura i wysokość przychodów klasztoru jasnogórskiego

1.1. Uwagi wstępne

W niniejszej części omówione zostaną: poziom i struktura przychodów, wysokość wydatków oraz bilans finansowy klasztoru jasnogórskiego. Przychody i wydatki, o których mowa, dotyczą tylko kwot pieniężnych. Aspekt finansowy funkcjonowania zakonu można opracować dosyć dokładnie, ponieważ w Archiwum Zakonu Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie zachowało się sporo materiałów. Spisywano bowiem przychody, wydatki i bilans finansowy poszczególnych klasztorów funkcjonujących w polskiej prowincji. Obowiązek ten wynikał wprost z norm zakonnych, które nakazywały prowadzenie ksiąg finansowych. Były one kontrolowane przez prowincjała lub generała podczas wizytacji klasztoru, a także w czasie kapituły intermedialnej i wyborczej. Księgi rachunkowe podpisywał przeor i najstarszy zakonnik pracujący w danym klasztorze. Przechowywano je również w archiwum prowincji¹.

W badanym okresie (od XVII wieku do 1864 roku) na ziemiach polskich często zmieniała się wartość pieniądza. W XIV wieku król Kazimierz Wielki wprowadził do obrotu grosze, które zostały zastąpione przez złoty polski. Nowy pieniądz wszedł do użytku w wyniku reformy skarbu przeprowadzonej w latach 1526—1528 przez króla Zygmunta Starego. W użyciu pozostawał wciąż grosz, ale bito też trojaki (3 gr), szóstaki (6 gr) i szelągi ($\frac{1}{3}$ gr). W 1564 roku zaczęto bić srebrną monetę o wartości 30 gr, która nosiła nazwę złoty polski lub talar. W 1580 roku Stefan Batory uregulował system monetarny, którego podstawą był złoty polski (złp) liczący 30 gr oraz grzywna licząca 48 gr. W obrocie najczęściej były trojaki, grosze i szelągi. Oprócz monet srebrnych wybijano także

1 Ch. KOŹBIAŁOWICZ: *Wyjaśnienie do konstytucji paulińskich zwane „Directorium Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae” z roku 1736*. „Studia Claromontana” 1996, t. 16, s. 222.

tzw. czerwone złote o zawartości 3,50 g złota. Pieniądz ten stosowano z reguły w handlu zagranicznym. Za panowania Stefana Batorego pojawiły się również talary liczące 90 gr srebrnych, a za rządów Zygmunta III Wazy — 1 czerwony złoty równoważny 150 gr srebrnym².

Na przełomie XVI i XVII wieku doszło do poważnego kryzysu wartości polskiego pieniądza. Był on spowodowany odpływem lepszego pieniądza polskiego do Niemiec i napływem słabszej monety niemieckiej³. Kryzys z początku XVII wieku był odczuwany w całej Europie, a jego apogeum miało miejsce w latach 1620—1623, kiedy to nastąpiła dewaluacja monety srebrnej przy utrzymaniu wartości talara i dukata⁴.

W 1650 roku, aby wypłacić wojsku zaległy żołd, zaczęto po raz pierwszy bić miedziane szelągi. Od dzierżawcy mennicy, Tytusa Liwiusza Boratiniego, nazywano je boratynkami. Z kolei w 1663 roku nowy dzierżawca mennicy, Andrzej Tymf, zaczął bić monety o zawartości srebra 3,36 g, zamiast 8,15 g. Moneta ta nominalnie miała wartość 30 gr, chociaż w rzeczywistości była warta 12 gr. Ogółem tyńfów wybito w kwocie 2 000 000 złp, a ich kurs był przymusowy. Była to pierwsza moneta określana jako 1 złp. Deprecjacja tego pieniądza spowodowała, że 1 talar był równy 6 złp, a 1 dukat — 12 złp. W czasach saskich pieniądza nie bito w Rzeczypospolitej, lecz w mennicy elektorskiej w Saksonii. Główną monetą był wówczas talar (23,47 g srebra), ale bito też 1 złp o wadze 1,97 g srebra. Oprócz tych monet w obiegu występowały również inne z różnych okresów. Od 1741 roku Prusacy zaczęli wybijać fałszywą monetę polską. Przyniosło to Rzeczypospolitej ogromne straty, ponieważ gorszy pieniądz wybijany we Wrocławiu wypierał lepszy pieniądz polski. Dopiero w 1766 roku uruchomiono mennicę warszawską, która wybijała pieniądz polski. W obiegu znajdowały się: 1 złp (2,92 g srebra), dukat (3,43 g złota), suweren (3 dukaty) i półsuweren (1,5 dukata). 8 złp to równowartość 1 talara, a 1 dukat początkowo miał wartość 16,75 złp. Ponieważ jednak był to kurs zbyt niski, co powodowało odpływ pieniądza do Prus, w 1787 roku ustalono, że 1 dukat równać się będzie 18 złp. Mimo wielu dyskusji na ten temat w dobie Sejmu Wielkiego nie utworzono banku narodowego. W okresie powstania kościuszkowskiego wypuszczano bilety, czyli pieniądz

2 A. JEZIEŃSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa 2011, s. 61—62; J. SZYMAŃSKI: *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa 1976, s. 484—485; I. IHNATOWICZ, A. BIERNAT: *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*. Warszawa 2003, s. 89—95.

3 A. JEZIEŃSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 61—62; J. SZYMAŃSKI: *Nauki pomocnicze historii...*, s. 484—485; I. IHNATOWICZ, A. BIERNAT: *Vademecum do badań...*, s. 89—95.

4 M. BOGUCA: *Kryzys monetarny XVII w. Konsekwencje społeczne i psychologiczne w Polsce*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 37 (za rok 1976). Poznań 1976, s. 89—91.

papierowy o przymusowym kursie. Jednak jego wartość rynkowa była mniejsza od nominalnej⁵.

Na terytorium II zaboru pruskiego oprócz złotego polskiego funkcjonowały również talary pruskie. W okresie Księstwa Warszawskiego w obiegu pozostawał nadal złp. Z kolei w czasie Królestwa Polskiego do 1841 roku używano złotówki, a następnie rubla rosyjskiego. Jednak aż do 1864 roku nadal używano złotych. W tej też walucie z reguły dokonywano rozliczeń w księgach rachunkowych prowadzonych przez paulinów. Tam, gdzie finanse spisano w złotych reńskich, talarach czy rublach, dokonano przeliczenia: 1 złr = 4 złp, 1 talar pruski = 6 złp, a 1 rs = 6,20 złp⁶.

1.2. Przychody klasztoru jasnogórskiego

Przychody to wszystkie korzyści, jakie przynosiły działalność gospodarczą, praca najemna, zasiłek, prawa majątkowe czy dzierżawa. Przychód mógł mieć więc postać pieniądza, towaru lub usługi oddanej w naturze⁷. W niniejszym rozdziale pod uwagę będzie brany jedynie przychód uzyskany w pieniądzu. Zysk stanowił nadwyżkę, jaka pozostawała po odjęciu od przychodów kosztów własnych związanych z wykonywaniem działalności gospodarczej⁸.

1.2.1. Przychody z dóbr ziemskich

Strukturę przychodów udało się ustalić dla kluczy: wiewieckiego, głoskowskiego, Laski, a także dla dóbr fundacyjnych oraz starostw kłobuckiego i brzeźnickiego. Zachowały się również szczerkowe informacje odnoszące się do dóbr Danków i Rembielice.

Pełne dane dotyczące struktury przychodów w kluczu wiewieckim pochodzą z lat 1783—1798. Wynika z nich, że najwięcej uzyskano ze sprzedaży produkcji roślinnej (99 924,10 złp, 42,92%), z propinacji (77 305,02 złp, 33,21%), gospodarki hodowlanej (32 077,04 złp, 13,78%), czynszów od poddanych (5220,23 złp, 2,24%)

5 A. JEZIEŃSKI, C. LESZCZYŃSKA: *Historia gospodarcza Polski...*, s. 96—98; M. BOGUCKA: *Kryzys monetarny XVII w....*, s. 89—91.

6 AJG, sygn. 461, s. 121; AJG, sygn. 1609, s. 249, 251; J. SZYMAŃSKI: *Nauki pomocnicze historii...*, s. 584.

7 T. ORŁOWSKI: *Nowy leksykon ekonomiczny*. Warszawa 1998, s. 145.

8 *Słownik ekonomiczny dla przedsiębiorcy w warunkach rynku*. Szczecin 1994, s. 231.

oraz czynszów za dzierżawę folwarków (2594,14 złp, 1,11%). Nie udało się natomiast ustalić źródeł dla sumy 13 662,08 złp (5,87% uzyskanej kwoty). Na uwagę zasługuje duża aktywność handlowa zarządców klucza wiewieckiego. Ze sprzedaży wszelkiego rodzaju produkcji folwarcznej uzyskano aż 90,55% wszystkich przychodów. Może to świadczyć o rozwoju rynku lokalnego oraz o znacznej nadwyżce produkcji roślinnej i hodowlanej. W latach 1783—1798 w dobrach Wiewiec przychód wyniósł łącznie 232 807,28 złp⁹.

Dobra Głosków znajdowały się w zarządzie paulinów tylko w latach 1731—1733. Dlatego zachowało się niewiele informacji na temat finansów tego klucza. Jak wynika z dostępnych danych, w latach 1730—1731 największe były przychody ze sprzedaży produkcji roślinnej (971,01 złp, 40,79%), z propinacji (964,05 złp, 40,47%) oraz gospodarki hodowlanej (348 złp, 14,62%). Natomiast stosunkowo niewiele uzyskano z czynszów od poddanych (56,13 złp, 2,35%) oraz ze sprzedaży soli (40,26 złp, 1,77%). Zdecydowanie największe były wpływy z szeroko rozumianej gospodarki folwarcznej, czyli ze sprzedaży produkcji rolnej i zwierząt oraz z propinacji (60,92%). Łącznie uzyskano wówczas 2380,15 złp¹⁰.

W przypadku klucza Laski dostępne są informacje na temat struktury przychodów tylko dla lat 1780—1783. Zdecydowanie najwięcej uzyskano wówczas ze sprzedaży produkcji roślinnej (5400,20 złp, 25,03%), z czynszów od poddanych (2046,14 złp, 9,48%), propinacji (1937,27 złp, 8,97%) oraz gospodarki hodowlanej (1934,12 złp, 9,08%). Poza tym niewielki był wpływ ze sprzedaży żywności (69,15 złp, 0,32%). Zdecydowanie największe korzyści przyniosła szeroko pojęta gospodarka folwarczna (43,08%). Trzeba jednak pamiętać, że znacznego odsetka (47,12%) przychodów nie udało się odczytać z powodu zniszczenia źródła. Łącznie w latach 1780—1783 w kluczu Laski uzyskano 21 574,06 złp¹¹.

W dobrach Danków i Rembielice w 1725 roku przychód wyniósł 372,00 złp. Cała kwota pochodziła z czynszów od poddanych. Chłopi zapłacili 257,00 złp, a młynarz — 115,00 złp¹². W folwarku Lisiniec w latach 1754—1762 utrzymywano bliskie kontakty z kupcami gliwickimi, którym sprzedawano weinę. W 1754 roku prowadzono interesy z kupcem Fuglerem, a w 1762 roku z Karolem Grozwaszem, który miał za weinę zapłacić 2027,26 złp. Jednak paulini zgodzili się, aby kupiec za tę kwotę dostarczył ryby¹³. Wynika z tego, że stosowano również handel wymienny.

W odniesieniu do starostwa kłobuckiego w 1642 roku zachowały się jedynie informacje o czynszach uzyskanych od poddanych. Wyniosły one wów-

9 AJG, sygn. 407, s. 3—61.

10 AJG, sygn. 1007, s. 3—10, 16—17, 21, 23—25, 51; AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114.

11 AJG, sygn. 422, s. 3—13.

12 AJG, sygn. 1008, s. 33—37.

13 AJG, sygn. 425, s. 17, 21.

czas 680,23 złp, a w 1660 roku — 1442,04 złp. Dokładniejsze dane pochodzą dopiero z lat 1719—1722. Najwięcej uzyskano w tym czasie z propinacji (11 370,21 złp, 43,28%), czynszów od poddanych (6339,22 złp, 24,13%), gospodarki hodowlanej (3027,24 złp, 11,52%), z dzierżaw szlacheckich (3000,00 złp, 11,42%), ze zwrotu długów (1161,29 złp, 4,42%), sprzedaży siana i produkcji roślinnej (872,00 złp, 3,32%) oraz sprzedaży ziemi (500,00 złp, 1,91%). Z kolei w latach 1773—1783 największe były wpływy z propinacji¹⁴ (106 933,22 złp, 50,50%), ze sprzedaży zboża (64 003,26 złp, 30,22%), z czynszów od poddanych (14 107,13 złp, 6,66%), sprzedaży wapna, cegieł, ryb i siana (20 194,20 złp, 9,54%) oraz gospodarki hodowlanej (6518 złp, 3,08%). Łącznie uzyskano 211 757,25 złp. Ostatnie informacje ze starostwa kłobuckiego pochodzą z lustracji z 1789 roku. Ze sprzedaży zboża uzyskano wówczas 27 020,28 złp (61%), z czynszów od poddanych — 8662,28 złp (19,56%), z czynszów dzierżawnych od szlachty — 5040,15 złp (11,38%), a z propinacji — 3567,19 złp (8,06%). Łącznie w 1789 roku wpływy do klasztoru ze starostwa kłobuckiego wyniosły 44 292,00 złp¹⁵.

W starostwie brzeźnickim w latach 1616 i 1705, czyli jeszcze przed przejściem dóbr przez klasztor, wśród źródeł przychodów dominowały czynsze i opłaty od poddanych (1920,06 złp), następnie propinacja (830,00 złp), gospodarka hodowlana (120,20 złp) oraz sprzedaż produkcji roślinnej (100,00 złp). Natomiast w latach 1725—1798, kiedy starostwo znajdowało się w posiadaniu klasztoru jasnogórskiego największe wpływy odnotowano z: propinacji wraz z czynszami od karczmarzy (113 862,16 złp, 34,55%), czynszów od poddanych wiejskich (62 256,13 złp, 19,69%), gospodarki hodowlanej (54 179,29 złp, w tym rybną 600,00 złp, łącznie 16,44%), dzierżaw szlacheckich (30 200,00 złp, 9,16%), produkcji roślinnej (26 394,17 złp, 8,01%), czynszów od mieszczan (2636,20 złp, 1,10%), sprzedaży wapna, cegieł i miedzi (1324,06 złp, 0,41%), z odszkodowań za zniszczone zasiewy i ze sprzedaży łąki (61,00 złp, 0,01%). Trzeba jednak pamiętać, że źródła kwoty 38 638,16 złp (11,72%) nie zidentyfikowano. Łącznie w latach 1725—1798 przychód wyniósł 329 583,27 złp¹⁶.

14 Do propinacji wliczono również czynsze od karczmarzy w wysokości 59 300 złp.

15 AJG, sygn. 421, s. 67—79, 81—97, 129—137; AJG, sygn. 812, s. 4—5, 16—17, 22; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 26—45, 47—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 26—42, 48—55, 541, 572, 574.

16 AJG, sygn. 409, s. 35—36; AJG, sygn. 411, s. 4—55; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1125, s. 1; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 417, s. 31—37, 40—57, 65—71, 83, 87—90; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63, 67—68; AJG, sygn. 1132, s. 9—37, 47, 49, 53; AJG, sygn. 1203, s. 55—57. Podatki miejskie z Brzeźnicy i Pajęczna to: tzw. łopatkowe od rzeźników z Brzeźnicy, czynsz, myto, opłata od Żydów, miarowe (garncowe), zamkowe.

Warto zauważyć, że w latach 1725—1728 w starostwie brzeźnickim prawie 1/3 przychodów pochodziła z dzierżawy dóbr. Natomiast w okresie styczeń 1784—czerwiec 1798 roku najważniejszą rolę odgrywała propinacja oraz czynsze. Poza tym coraz większe było znaczenie sprzedaży produkcji roślinnej i zwierzęcej.

Reasumując, należy stwierdzić, że główne kategorie w strukturze przychodów w poszczególnych dobrach klasztoru jasnogórskiego powtarzały się. W dobrach wiewieckich najważniejsze źródła dochodów to: produkcja roślinna, propinacja, gospodarka hodowlana oraz czynsze od poddanych i szlacheckich dzierżawców. W dobrach głoskowskich dominowały przychody z produkcji roślinnej, propinacji oraz gospodarki hodowlanej. W dobrach Laski największe dochody przynosiły: sprzedaż produkcji roślinnej, czynsze od poddanych, gospodarka hodowlana i propinacja. Natomiast w starostwie brzeźnickim w okresie, gdy pozostawało ono w rękach zakonu, największe wpływy odnotowano z produkcji propinacyjnej, czynszów od poddanych, gospodarki hodowlanej, opłat od szlacheckich dzierżawców oraz ze sprzedaży produkcji roślinnej.

Na podstawie zachowanych materiałów (tabela 106) ustalono, że największe globalne przychody w dobrach ziemskich przynosiły: propinacja, produkcja roślinna, hodowlana, czynsze od poddanych oraz czynsze od dzierżawców poszczególnych dóbr. Pozostałe źródła przychodów odgrywały mniejszą rolę. Trzeba jednak podkreślić, że 10,29% przychodów nie zidentyfikowano. Warto odnotować, że przemysł dworski (propinacja, produkcja płótna, cegieł i miedzi) przyniósł łącznie 33,12% dochodów, a produkcja typowo rolnicza (gospodarka roślinna i hodowlana) — 36,74%. Zatem więcej uzyskiwano z tradycyjnej gospodarki rolniczej, chociaż różnica była niewielka. Należy jednak pamiętać, że zachowane materiały obejmowały tylko część badanego okresu, ponieważ nie przetrwała cała dokumentacja. Dlatego struktura przychodów w dobrach ziemskich mogła wyglądać nieco inaczej.

Tabela 106. Struktura przychodów z dóbr ziemskich należących do klasztoru jasnogórskiego w latach 1660—1798

Kategoria	Kwota [złp, gr]	Odsetek
Propinacja ^{a)}	194 069,20	31,12
Produkcja roślinna	132 610,18	21,26
Gospodarka hodowlana	88 539,15	14,20
Czynsze od poddanych	85 239,22	13,67

Niezidentyfikowane	61 929,02	9,93
Czynsze za dzierżawę folwarków	54 533,03	8,74
Sprzedaż płótna	3382,25	0,54
Sprzedaż cegły i wapna	1584,22	0,25
Sprzedaż żywności	965,11	0,15
Opłaty od poddanych w zamian za naturalia	444,25	0,07
Sprzedaż miedzi	330,00	0,05
Odszkodowanie za zniszczone zasiewy, sprzedaż łąki	61,00	0,01
Ogółem	623 690,18	99,99

a) Sprzedaż piwa i gorzałki, sprzedaż słodów, czynsz od karczmarzy.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 1; AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114; AJG, sygn. 407, s. 3—61; AJG, sygn. 409, s. 35—36; AJG, sygn. 411, s. 4—55; AJG, sygn. 417, s. 31—37, 40—57, 65—71, 83, 87—90; AJG, sygn. 422, s. 3—13; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228; 339—340; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 807, s. 39—40; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1008, s. 33—37; AJG, sygn. 1036, s. 7—13; AJG, sygn. 1125, s. 1; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63, 67—68; AJG, sygn. 1132, s. 9—37, 47, 49, 53; AJG, sygn. 1203, s. 55—57; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 26—45, 47—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 541, 572; W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2, s. 343.

Średnie roczne przychody w dobrach ziemskich należących do klasztoru jasnogórskiego kształtowały się następująco: w dobrach fundacyjnych, dokupionych i zastawnych wyniosły 36 857,00 złp, w starostwie kłobuckim — 16 670,00 złp, w kluczu wiewieckim — 13 632,00 złp, w kluczu Łaski — 12 365,00 złp i w starostwie brzeźnickim — 8 604,00 złp. Łącznie w ciągu roku klasztor powinien z tego źródła średnio uzyskać 88 128,00 złp. Do tej kwoty należy dodać średnie przychody z dóbr ziemskich, dla których dane nie zachowały się w źródłach. Zatem średniorocznie do klasztoru jasnogórskiego powinno wpływać z wszystkich dóbr ziemskich 103 353,01 złp. Jednak sytuacja finansowa zależała od wielu czynników, m.in. od urodzaju, stanu zdrowia mieszkańców (epidemie), a także od sytuacji politycznej w kraju. Dlatego też średnie przychody z dóbr ziemskich były zróżnicowane. Wystarczy wspomnieć, że w latach 1702—1705 przychody

wyniosły 36 097,03 złp, z tym że wówczas w zarządzie klasztoru nie było jeszcze starostwa brzeźnickiego¹⁷.

1.2.2. Zapisy i darowizny finansowe, zwrot pożyczek, odsetki bankowe¹⁸

Znaczna część przychodów pochodziła z darowizn wyderkafowych, darowizn związanych z obowiązkami religijnymi lub innego typu darowizn pieniężnych, a także ze zwrotu pożyczek oraz wypłaty odsetek bankowych. Tabela 107 ilustruje udokumentowane zapisy na rzecz Jasnej Góry.

Tabela 107. Zapisy kapitałowe na rzecz klasztoru Paulinów na Jasnej Górze

Data zapisu	Zapisodawca	Dobra, na których zabezpieczono zapis	Rodzaj zapisu	Kwota zapisu [złp, gr]	Odsetki rocznie [% — kwota]	Do kiedy wypłacano odsetki
xv w.	Władysław Jagiełło	Kalej	nabożeństwa i msze za króla i jego rodzinę	b.d.	703,26	1794
1622	Sebastian i Barbara Żeromscy	na wsiach Dziewki i Nowa Wieś	wyderkaf	1000,00	6% — 60,00 złp	1794
1626	Stanisław Dobrzylewski	na Wiewcu, Woli Wiewieckiej i Łochińsku	wyderkaf	30 000,00	100,00 ^{a)}	b.d.

17 AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 407, s. 3—61; AJG, sygn. 409, s. 35—36; AJG, sygn. 411, s. 4—55; AJG, sygn. 417, s. 31—37, 40—57, 65—71, 83, 87—90; AJG, sygn. 422, s. 3—13; AJG, sygn. 537, s. 478—481; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228; 339—340; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 815, s. 32—51, 57—60; AJG, sygn. 1125, s. 1; AJG, sygn. 1128, s. 1—32; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 59—63, 67—68; AJG, sygn. 1132, s. 9—37, 47, 49, 53; AJG, sygn. 1156, s. 23—25; AJG, sygn. 1203, s. 55—57; AJG, sygn. 1267, s. 139—141; AJG, sygn. 1297, s. 19—20; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 26—45, 47—55; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 541, 572.

18 To zagadnienie opracowano na podstawie źródeł wymienionych w przypisie do tabeli 107.

1633	Dorota Kotficzowa, żona Jana Kotficza	na wsi Wiewiec	msze żałobne	1000,00	5% — 50,00 złp	b.d.
1633	Tomasz Zamoyski, podkanclerzy koronny	na dobrach rodowych	msze żałobne za zmarłych przodków	3000,00	b.d.	b.d.
1642	Jan Sapieha, marszałek WKL	—	15 mszy za ofiarodawcę i jego przodków	300,00	bez odsetek	b.d.
17 IV 1643	klasztór w Wielgomłynach	—	darowizna	300,00	bez odsetek	b.d.
1647— 1648	Jerzy Ossoliński, kanclerz wielki koronny	Zakrzów i Goźlice w ziemi sandomierskiej	wyderkaf	6266,00	7% — 439,00 złp	b.d.
3 x 1651	Stanisław Chodakowski	b.d.	msza za zmarłą żonę Annę z Bobolic	1000,00	b.d.	b.d.
ok. 1658	król Jan Kazimierz	na starostwie kłobuckim	wyderkaf	b.d.	b.d.	1794
20 v 1671	ks. Aleksander Denhoff	kamienice nr 23 i 49 na rynku krakowskim	nabożeństwa za ofiarodawcę w kaplicy „Denhoffowskiej” na Jasnej Górze	10 000,00	5% — 500,00 złp	1815— 1827 1845
XVII w.	królowa Maria Kazimiera Sobieska	na wsi Skrzydłów	wyderkaf	12 000,00	3,50% — 420,00 złp	1794
1686	klasztór w Warszawie	b.d.	wyderkaf	1000,00	b.d.	b.d.
B.d.	b.d.	na dobrach Oleśnica, woj. sandomierskie	wyderkaf	9000,00	3,5% — 315,00 złp	nie wypłacono
1710	Rada Walna Warszawska	—	darowizna	30 000,00	bez odsetek	nie wypłacono
XVIII w.	prowincał K. Moszyński	na wsi Konopiska	wyderkaf	b.d.	734,14 zł	1794

cd. tab. 107

Data zapisu	Zapisodawca	Dobra, na których zabezpieczono zapis	Rodzaj zapisu	Kwota zapisu [złp, gr]	Odsetki rocznie [% — kwota]	Do kiedy wypłacano odsetki
xviii w.	paulin Primus Michał Krasowski	na wsi Brudzice	wyderkaf	b.d.	1000,00	1794
8 XI 1712	ks. Jan Męciński	Skrzydłów woj. sieradzkie	modlitwy za zmarłych z rodu Męcińskich	100,00	b.d.	b.d.
1717	Samuel Ruskowski potwierdził zapis Franciszka i Eleonory z Radlickich Zapolskich	b.d.	b.d.	1000,00	b.d.	b.d.
1720	Jerzy Dominik Lubomirski	kwota w 1741 r. zapisana na dobrach rodowych Grodzisk	40 mszy rocznie	50 000,00	7% — 3500 złp	nie wypłacono
1717—1720	Jerzy Dominik Lubomirski, starosta olsztyński	—	darowizna na remont twierdzy jasnogórskiej	110 000,00	bez odsetek	b.d.
1717—1720 ^{b)}	Jerzy Dominik Ossoliński, podkomorzy wielki koronny	—	darowizna na remont twierdzy jasnogórskiej	50 000,00	bez odsetek	b.d.
22 II 1721	królewicz Jakub Sobieski	—	pożyczka, którą paulini musieli odebrać od hetmana wielkiego litewskiego Kazimierza Jana Sapiehy	80 000,00	bez odsetek	nie uzyskano
1722	Stanisław Chomentowski	—	darowizna na prace artystyczne w bazylice jasnogórskiej	50 000,00	bez odsetek	wypłacano przez kilka lat

7 IV 1725	Samuel Ruszkowski	—	dług do odebrania	5200,05	b.d.	b.d.
		—	odsetki wyderkafowe	70,00	—	b.d.
1742	Józef Potocki, hetman wielki koronny	—	darowizna na remont twierdzy	19 000,00	bez odsetek	wypłacono
1742	Marianna z Pocięjów Borzęcka	—	darowizna na wieczną lampę przed obrazem Matki Bożej	75 000,00	b.d.	wypłacano ratami przez kilka- naście lat
ok. 1742	Józef Potocki, wojewoda krakowski i hetman wielki koronny	dobra Kotaczków w województwie sandomierskim	wyderkaf	71 429,00	b.d.	b.d.
1747	Anna z Brzezia Kalinowska, chorążyna halicka	b.d.	wyderkaf	9000,00	b.d.	nie wypła- cano
15 X 1760	Mikołaj Potocki, starosta kaniowski	na dobrach rodowych	msze i modły za zmarłego fundatora	200 000,00	b.d.	nie wia- domo, czy wypłacano
10 X 1766	ks. Stanisław Lubomirski, wojewoda braclawski	na dobrach Dąbrowa	msze odpra- wiane za dusze księcia, jego małżonki oraz przodków	7 500,00	b.d.	nie wypła- cano, zapis utracony w 1785
XVIII w.	Jadwiga Lanckorońska, żona Jana Lanckoroński- ego, kasztelana radomskiego ^{c)}	na wsi Czekarzowice	wyderkaf	9000,00	b.d.	b.d.
XVIII w.	b.d.	na wsi Lgota	b.d.	979,24	b.d.	1790
1790	dowódca garnizonu jasnogórskiego	—	darowizna na remont twierdzy	1077,00	bez odsetek	1790
XVIII w.	b.d.	na kahale w Konięcpolu	wyderkaf	9000,00	b.d.	1792
XVIII w.	Agnieszka Mieroszevska	b.d.	b.d.	2300,00	b.d.	1794

cd. tab. 107

Data zapisu	Zapisodawca	Dobra, na których zabezpieczono zapis	Rodzaj zapisu	Kwota zapisu [złp, gr]	Odsetki rocznie [% — kwota]	Do kiedy wypłacano odsetki
XVIII w.	Franciszek Leśniewicz	b.d.	b.d.	7000,00	b.d.	1794
XVIII w.	Marcin i Katarzyna Dolewscy	b.d.	b.d.	1000,00	b.d.	1794
XVIII w.	Rafał i Katarzyna Leszczyńscy	b.d.	b.d.	10 000,00	b.d.	1794
XVIII w.	Jadwiga Szypowska	na wsi Rząsa	wyderkaf	1000,00	3,50% — 35,00 złp	b.d.
XVIII w.	Adam Korczyński	b.d.	b.d.	3000,00	b.d.	1794
XVIII w.	Katarzyna Męcińska	b.d.	b.d.	7000,00	2% — 140,00 złp	1794
XVIII w.	Stanisław i Eufemia Denhoffowie	na dobrach Kru-szyna	wyderkaf	4000,00	4% — 175,00 złp	1794, 1864 ^{d)}
XVIII w.	Władysław Zawadzki	b.d.	wyderkaf	3000,00	1,50% — 43,00 złp	1794
XVII/ XVIII w.	Stanisław i Helena Warszycy	b.d.	wyderkaf	100,00	b.d.	1794
XVIII w.	Andrzej i Zofia Wolscy	b.d.	b.d.	2000,00	b.d.	1794
XVIII w.	Stefan Leszczyński	b.d.	b.d.	37 000,00	b.d.	1794
XVIII w.	Jadwiga Wylezińska	b.d.	b.d.	b.d.	3600,00 złp	1794
XVIII w.	Stanisław Chodakowski	b.d.	b.d.	1000,00	b.d.	1794
XVIII w.	ród Myślakowskich	b.d.	b.d.	1000,00	b.d.	1794
XVIII w.	Korytkiewicz	b.d.	b.d.	1000,00	b.d.	1794
XVIII w.	Franciszek Zawacki	na wsi Jurkowo	b.d.	34 000,00	b.d.	1794
XVIII w.	Maciej Dmowski	b.d.	b.d.	b.d.	7142,00 złp	1794
XVIII w.	Feliks Trepka	na wsi Biała	b.d.	b.d.	b.d.	1794

XVIII w.	Józef Poleski	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	1794
XVIII w.	Mikołaj Patecki	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	1794
1796	paulin o. Jacek Tymieniecki otrzymał od swego ojca Seweryna	—	darowizna	3000,00	bez odsetek	b.d.
1806	Karol Kempisty ^{e)}	na dobrach Naraimice	zabezpieczenie pożyczki	40 000,00	5% — 2000,00 złp	1866
1808	Antoni Aleksy Kiedrzyński	na wsi Kiedrzym w powiecie wieluńskim	zabezpieczenie pożyczki	5600,00	5% — 280,00 złp	b.d.
XIX w.	b.d.	na dobrach Siudcza i Kidawa, leżących w okręgu pilickim	wyderkaf	19 072,00	3,50% — 649,00 złp	1822
XIX w.	Piotr Borzęcki	dobra Mińsk	wyderkaf	5000,00	b.d.	1816
			darowizna	5000,00	—	1816
1818	b.d.	na dobrach Niemiesz	b.d.	10 000,00	b.d.	b.d.
1819	b.d.	b.d.	odzyskano zapis	21 000,00	5% — 1050,00 złp	b.d.
1819	b.d.	b.d.	przeniesiono ze skasowanego klasztoru brdowskiego	210,10	45% — 8,00 złp	b.d.
XIX w.	Myszkowscy	na Działoszynie	b.d.	20 000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Karsznicki	na Rozdziałach	b.d.	44 000,00 ^{f)}	b.d.	b.d.
XIX w.	Lipińscy	na Błaszczach	b.d.	13 000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	b.d.	na Kruszynie	b.d.	16 600,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Kiedrzyńscy	na Kiedrzynie	b.d.	16 600,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Kruszowski	na Lgocie Wielkiej	b.d.	19 595,25	b.d.	b.d.
XIX w.	Walewska	na Jelnie	b.d.	5000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Wiktor Gogolewski	na wsi Zdrowa	b.d.	10 000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Marceli Gogolewski	na Kłomnicach	b.d.	5000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Ostrowscy	na wsi Dąbrowa	b.d.	18 000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Błeszyński	na Wrzosowej	b.d.	12 000,00	b.d.	b.d.

cd. tab. 107

Data zapisu	Zapisodawca	Dobra, na których zabezpieczono zapis	Rodzaj zapisu	Kwota zapisu [złp, gr]	Odsetki rocznie [% — kwota]	Do kiedy wypłacano odsetki
XIX w.	b.d.	na posesjach w mieście Pilica	b.d.	15 000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Walewski	na Parzymiechach	b.d.	100,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Mycielscy	na Kołaczkowicach	b.d.	2000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Walewscy	na Stopnicy	b.d.	4000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	ród Mycielskich	na Kołaczkowice w W. Ks. Poznańskim	b.d.	2000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Walewscy	na Chojnicach w W. Ks. Poznańskim ^{g)}	wyderkaf	4000,00	b.d.	nie otrzymano
XIX w.	Zakrzewski	na wsi Niewieszka	b.d.	10 000,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Waldgow	na Borownie	b.d.	3600,00	b.d.	b.d.
XIX w.	Biernacki	na Naramienicach	b.d.	40 000,00	b.d.	b.d.
1829	Józef Kalasanty Jeziorowski	na wsi Błeszno	zabezpieczenie pożyczki	2000,00	5% — 100,00 złp	b.d.
1837	Wojciech Ostrowski z Maluszyna	na dobrach Maluszyn	pożyczka	19 833,10	5% — 991,00 złp	1864
1837	Wojciech Stanisławski z Gostynina	darowizna testamentowa	w zamian za odprawianie mszy za duszę zmarłego	100,00	bez odsetek	nie przyjęto zapisu ^{h)}
8 III 1838	Józef Suchecki	na dobrach Suchcice, leżących w okręgu piotrkowskim i guberni warszawskiej	b.d.	3000,00	5% — 150,00 złp	24 VI 1852
1842	Paweł Stawianowski	na dobrach Rekle leżących na obszarze okręgu radomskiego i guberni warszawskiej	wyderkaf	2000,00	5% — 100,00 złp	1864
11 V 1844	Emilia Woroch	na młynie po Zmierskich w Częstochowie	wyderkaf	2000,00	6% — 120,00 złp	b.d.

1848	Ostrowscy z Maluszyna	na dobrach Dąbrowa i Łągiewniki, leżących w okręgu wieluńskim i guberni warszawskiej	wyderkaf	18 000,00	5% — 900,00 złp	b.d.
1851	Stanisław Zawadzki ⁱ⁾	Wielka Wieś, Strumiany i Grzmiąca k. Konopnicy w powiecie sieradzkim i guberni warszawskiej	spłata należności za dobra	—	5% — 3350,00 złp do 1858 r. w latach 1858—1864: 4% — 720,00 złp ^{j)}	1864
1855	Katarzyna z Kalinowskich Kozłowska z Mszczonowa	b.d.	zapis testamentem, w zamian za nabożeństwa żałobne	200,00	b.d.	b.d.
1857	rodzina paulina o. Bartłomieja Rubiszewskiego	b.d.	w zamian za nabożeństwa żałobne za rodzinę Rubiszewskich	3000,00	4% — 120,00 złp	b.d.
15 II 1858	b.d.	na dobrach Rozdziały w okręgu kaliskim i guberni warszawskiej	b.d.	22 000,00	5% — 1100,00 złp	24 VI 1862
10 VIII 1859	Kazimierz Strzelecki	na wsi Niechcice w okręgu radomskim i guberni warszawskiej	b.d.	1000,00	5% — 50,00 złp	24 VI 1864
1859	b.d.	na dobrach Strumiany	wyderkaf	63 700,00	5% — 3185,00 złp	1866
1859	b.d.	na dobrach Niemiesz	wyderkaf	10 000,00	5% — 500,00 złp	b.d.
1859	b.d.	na dobrach Machczyn w powiecie piotrkowskim i guberni warszawskiej	wyderkaf	19 834,00	5% — 992,00 złp	b.d.
XIX w.	Emilia Woroch	na dwóch posesjach, nr 368 i 370 w Częstochowie	b.d.	2000,00	5% — 100,00 złp	b.d.

cd. tab. 107

Data zapisu	Zapisodawca	Dobra, na których zabezpieczono zapis	Rodzaj zapisu	Kwota zapisu [złp, gr]	Odsetki rocznie [% — kwota]	Do kiedy wypłacano odsetki
1859	Kruszowski	na dobrach Lgota Wielka leżących w okręgu radomskim i guberni warszawskiej	b.d.	19 595,25	5% — 980,00 złp	1864
XIX w.	b.d.	na dobrach Kraniec i Poradzewo	b.d.	1673,00	5% — 83,00 złp	b.d.
Ogółem	99 zapisów			1 526 936,09	35 568,10 złp	—

a) Kwota 100 złp była wypłacana, dopóki żyła wdowa po testatorze, a po jej śmierci cała kwota miała przejść w posiadanie klasztoru.

b) Nieokreślone kwoty na remont twierdzy przekazał kasztelan sęddecki Michał Morsztyn. Dzięki temu w latach 1724—1746 zmodernizowano bastiony św. Barbary i św. Jakuba.

c) W 1836 roku konwent jasnogórski rozpoczął starania o odzyskanie zapisu w wysokości 9000 złp, którego dokonała Jadwiga Lanckorońska, żona Jana Lanckorońskiego, kasztelana radomskiego. Zapis został zabezpieczony na wsi Czekarzowice leżącej na obszarze guberni sandomierskiej. Starania zakonu poparła Prokuratoria Królestwa Polskiego. Jednak mimo zaangażowania całego aparatu administracyjnego, łącznie z policmajstrem, do 1854 roku nie udało się odzyskać zapisu. Nie znaleziono bowiem żadnych spadkobierców zapisodawczyni. Zob. APR, RGR [1808] 1815—1866 [1898], sygn. 5799, s. 11—13, 16—51, 58, 64—67; Jan Kazimierz z Brzezia Lanckoroński, kasztelan radomski w latach 1693—1698, zob. *Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI—XVIII wieku. Spisy*. Oprac. K. CHŁAPOWSKI, A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA. Red. A. GAŚSIOROWSKI. Kórnik 1993, s. 72, 190.

d) 18 lutego 1827 roku konwent jasnogórski odzyskał kapitał 4000 złp na Kruszynie. Kwoty zapisów zostały przekazane przez dziedziców dóbr listami zastawnymi TKZ, zob. AJG, sygn. 547, s. 182—183.

e) W latach 1859—1866 pozostało do spłacenia 31 667 złp i od tej kwoty pobierano 1583 złp rocznie. W 1834 roku dobra te należały do Raczyńskich, którzy nie wypłacali odsetek, mimo że Prokuratoria Królestwa Polskiego starała się odzyskać pieniądze na rzecz klasztoru. W kilka lat później sąd apelacyjny wydał wyrok przyznający kwotę paulinom. Pieniądze nie zostały jednak spłacone do 1864 roku, zob. APCz., AMCz., sygn. 200, b. pag.; AJG, sygn. 548, s. 198, 205—207; AJG, sygn. 461, s. 83—99.

f) 18 lutego 1827 roku konwent jasnogórski odzyskał kapitał 14 000 złp zapisanych na dobrach Rozdziały. Kwoty zapisów zostały przekazane przez dziedziców dóbr listami zastawnymi TKZ, zob. AJG, sygn. 547, s. 182—183.

g) Z dóbr Kołaczkowice i Chojnice nie pobierano odsetek. W 1834 roku paulini zwrócili się do KRSW o wsparcie w rewindykacji zaległości. Komisja w piśmie ze stycznia 1835 roku odpowiedziała, że kwoty te mogą być oddane przez władze Królestwa z funduszu religijnego dawnego departamentu poznańskiego. W źródłach jednak brak informacji na ten temat. Zob. AJG, sygn. 548, s. 198, 205—207; APCz., AMCz., sygn. 200, b. pag.

h) Przeor jasnogórski nie przyjął zapisu, ponieważ to władze administracyjne ściągały pieniądze i przekazywały na konto funduszu religijnego, który z kolei wpłacał do Banku Polskiego i dopiero stamtąd wypłacano konwentowi odsetki. Taki sposób wypłacania pieniędzy kosztował

zbyt wiele, dlatego zakon zrezygnował z zapisu. Zob. AGAD, KWM—RGW, sygn. 7344, s. 1—2, 7, 57—60, 74—76, 78.

i) Konwent jasnogórski posiadał również zabezpieczoną kwotę 67 000 złp na wsiach Wielka Wieś, Strumiany i Grzmiąca k. Konopnicy w powiecie sieradzkim i guberni warszawskiej. Jednak właściciel wsi Karśnicki zalegał ze spłatą odsetek oraz samej pożyczki w kwocie 5600 złp. Wsie zostały zlicytowane przez TKZ, a zakon kupił dobra i odsprzedał je adwokatowi Stanisławowi Zawadzkiemu. Ten jednak nie był w stanie zapłacić całej sumy, dlatego zaczął spłacać 5% odsetek, czyli 3350 złp. rocznie. Jednak i w tym wypadku pojawiły się zaległości, które w latach 1851—1864 wynosiły 7353 złp. W 1858 roku kwota 18 000 złp została wpisana do księgi hipotecznej, a odsetki zmniejszyły się do 4% rocznie (720 złp). Były one jednak wpłacane regularnie. Zob. AJG, sygn. 546, s. 55, 58; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 216.

j) Część kwoty spłacono, a ponieważ Zawadzki miał problem ze spłatą reszty kwoty, obliczono odsetki.

Źródło: AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 3—45; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 484—485, b. pag.; AJG, sygn. 461, s. 19—36, 83—99; AJG, sygn. 536, s. 443—444; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 64—65, 83—84, 227—228; 339—340; AJG, sygn. 544, s. 142—145, 443—445; AJG, sygn. 547, s. 21, 182—183, 326—328; AJG, sygn. 548, s. 198, 205—207, 291, 298—300; AJG, sygn. 741, s. 333—335; AJG, sygn. 742, s. 90—91, 201—202; AJG, sygn. 743, s. 268—269; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 806, s. 133—134; AJG, sygn. 807, s. 39—40, 150, 561—569; AJG, sygn. 812, s. 5; AJG, sygn. 938, s. 1—3, 12—13, 41—63; AJG, sygn. 939, s. 1, 3—114; AJG, sygn. 950, s. 19—21, 51—55; AJG, sygn. 1010, s. 16—17; AJG, sygn. 1036, s. 1, 7—13; AJG, sygn. 1124, s. 37—38; AJG, sygn. 1128, s. 82—83; AJG, sygn. 1142, s. 31—32; AJG, sygn. 1155, s. 67—68, 237—243; AJG, sygn. 1178, s. 83; AJG, sygn. 1402, s. 5; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 1693, s. 27—29; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254, 379—380 (część kart niepaginowana); AGAD, KWM—RGW, sygn. 4819, s. 1—2; AGAD, KWM—RGW, sygn. 4865, s. 1—10; AGAD, KWM—RGW, sygn. 7344, s. 1—2, 7, 57—60, 74—76, 78; AGAD, KWM—RGW, sygn. 7176, s. 1, 7, 10, 36—38, 52—53; AGAD, KWM—RGW, sygn. 7352, s. 1—7, 11, 13, 20—25; ANKr., ACC, sygn. 761, s. 31, 179; P. NITECKI: *Biskupi Kościoła katolickiego w Polsce w latach 965—1999. Słownik biograficzny*. Warszawa 2000, s. 451; R.H. BOCHENEK: *Twierdza Jasna Góra*. Warszawa 1997, s. 134—138; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w.* Częstochowa 1994, s. 40; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 50, 66—70, 138—143; *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII w. Spisy*. Oprac. K. CHŁAPOWSKI et al. Kórnik 1992, s. 118; A. SKRZYPIETZ: *Kontakty królewiczów Sobieskich z klasztorem jasnogórskim*. „Studia Claromontana” 2012, t. 30, s. 542; M. BENDER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 720—721, 735—739, 897; M. STRESKA: *Księga 3 [Z uzupełnieniami obejmująca lata od 1727 do 1786]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 2 [Obejmujący lata 1727—1786]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 144, 242; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 15; Z. ZABORSKI Z.: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 161—168; IDEM: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 156—157; S. TOMOŃ: *Fundacja paulińskiego klasztoru i kościoła pw. św. Barbary i Andrzeja*

Ap. w Częstochowie w pierwszej połowie wieku XVII. „Studia Claromontana” 2005, t. 23, s. 240—245.

Na podstawie przeanalizowanych źródeł zidentyfikowano 99 zapisów na kwotę 1526 936,09 złp. Od tej sumy klasztor powinien otrzymywać odsetki, ale nie wiadomo, w jakiej wysokości. Według zachowanych materiałów zbierano kwotę 35 568,10 złp. Skądinąd wiadomo, że odsetki od wyderkałów wahały się: 3,5—7%. Jak więc widać, paulini jasnogórcy nie otrzymywali wszystkich odsetek, a część z nich napływała z opóźnieniem. Na przykład w 1823 roku konwent jasnogórski miał zapisane 246 895,25 złp, z czego powinien otrzymać 39 205,23 złp, ale wpłynęło zaledwie 7475,23 złp, czyli 19,07% przewidzianej kwoty¹⁹. Ponadto w 1794 roku klasztor jasnogórski, w wyniku przejścia zapisów przez zaborców, utracił co najmniej 159 042,00 złp²⁰.

Część zapisów kapitałowych była martwa, tzn. klasztor nie otrzymywał z ich tytułu żadnych odsetek. Co prawda przeorowie jasnogórcy starali się odzyskać zapisy na drodze sądowej, ale nie zawsze się to udawało. Przykładem może być zapis dokonany przez księdza Aleksandra Denhoffa, który 20 maja 1671 roku zapisał 10 000 złp. Kwota została zabezpieczona na kamienicach nr 23 i 49 stojących na rynku w Krakowie. W zamian paulini jasnogórcy byli zobowiązani do odprawiania nabożeństw za ofiarodawcę w kaplicy „Denhoffowskiej”. Po 1815 roku władze miejskie Krakowa zaprzestały jednak wypłacać należność. W tej sytuacji paulini przekazali sprawę do Prokuratorii Królestwa Polskiego, a władze Rzeczypospolitej Krakowskiej uznały prawa paulinów do wyderkału w listopadzie 1827 roku²¹. Odsetki w wysokości 5%, czyli 500 złp rocznie, były wypłacane do 1845 roku. Wówczas to kamienice kupił Józef Haller, który zaprzestał wypłacać należność. W 1847 roku prowincjał o. Eustachy Hawelski rozpoczął starania o odzyskanie zaległych odsetek. Wyrok w tej sprawie wydał sąd cesarsko-królewski w Krakowie w listopadzie 1846 roku. Jednak władze Krakowa dążyły do przejścia kwoty zapisu oraz odsetek i w 1850 roku złożyły pozew do sądu. Władze austriackie odmówiły paulinom prawa do wyderkału, uznano bowiem, że na mocy konwencji petersburskiej z 1797 roku kwota przeszła na własność Austrii, następnie od 1809 roku na władze Księstwa Warszawskiego, w 1815 roku na własność władz Wolnego Miasta Krakowa, a po włączeniu Rzeczypospolitej Krakowskiej do cesarstwa austriackiego w 1846 roku — ponownie na własność monarchii Habsburgów. Zakon zwrócił się z prośbą o wsparcie swych starań do

19 AJG, sygn. 546, s. 55, 58; APCz., AMCz., sygn. 200, b. pag.

20 AJG, sygn. 544, s. 142—145.

21 AJG, sygn. 547, s. 326—328.

biskupa kujawsko-kaliskiego Walentego Tomaszewskiego. Przy tym powoływano się na inny zapis A. Denhoffa, który przekazał wyderkafe proboszczowi z Kruszy ny i ten pobierał odsetki. Ostatecznie jednak paulini utracili zapisaną kwotę²².

Odsetki, jakie miał pobierać klasztor jasnogórski od zapisów i wyderkałów, sięgały 3,5—7%. Warto jednak zauważyć, że sejm z 1775 roku ustalił wysokość odsetek od pożyczonych kwot, jakie mogły pobierać instytucje kościelne. Mia nowicie nie mogły one przekraczać 3,5%, podczas gdy świeccy mogli pobie rać odsetki w wysokości 5%. Ponadto w traktacie petersburskim z 26 stycz nia 1797 roku postanowiono, że kwoty należące do Kościoła pozostają „pod opieką” państw zaborczych i znajdują się w gestii skarbu tych państw. Z kolei pod panowaniem pruskim paulini jasnogórscy mogli od sum zapisanych pobie rać odsetki w wysokości 5%. Jednak to rozporządzenie pozostawało tylko na papierze, a klasztor pobierał odsetki w wysokości 3,5%. Sytuacja uległa zmianie dopiero w 1811 roku, kiedy to sejm Księstwa Warszawskiego wprowadził w życie przepisy pruskie²³.

Zapisy ze zobowiązaniami religijnymi wyniosły 276 200 złp, zapisy wyder kałowe — 310 397 złp, darowizny celowe — 253 377 złp, zapisy pożyczek, które trzeba było odebrać — 85 200,05 złp, a zabezpieczenie pożyczek — 67 433,10 złp. Warto zauważyć, że część darowizn celowych nie została w ogóle wypłacona, np. 30 000 złp, które obiecywała przekazać Rada Walna Warszawska w 1710 roku. Z darowizn celowych 180 077 złp przeznaczono na prace przy infrastrukturze obronnej twierdzy, 50 000 złp — na prace artystyczne w bazylice jasnogórskiej, 75 000 złp — na zabezpieczenie wiecznej lampy w kaplicy Matki Boskiej. W po zostających przypadkach nie udało się ustalić, na jaki cel przeznaczono zapisy i darowizny²⁴.

Zapisów kapitałowych dokonywali władcy polscy, przedstawiciele rodzin królewskich, magnaci i szlachta, a w XIX wieku również mieszczenie. Ponadto kwoty zapisywali: sejm Rzeczypospolitej, przeorowie klasztorów paulińskich jako przedstawiciele wspólnoty danego konwentu, prowincjał paulinów, zakon nicy otrzymujący zapisy po rodzicach oraz dowódca garnizonu jasnogórskiego. Jeden zapis przeniesiono ze skasowanego w 1819 roku klasztoru brdowskiego²⁵.

Klasztor jasnogórski uzyskał największe zapisy spośród klasztorów pol skiej prowincji, co ilustruje tabela 108. Trzeba jednak zaznaczyć, że badania

22 AJG, sygn. 807, s. 150, 561—569; APCz., AMCz., sygn. 200, b. pag.; P. NITECKI: *Biskupi Kościoła katolickiego w Polsce w latach 965—1999. Słownik biograficzny*. Warszawa 2000, s. 451.

23 T. WALACHOWICZ: *Kościół katolicki w prawodawstwie Księstwa Warszawskiego*. Lub lin 1984, s. 153—155, 173—178, 202.

24 Na podstawie źródeł wymienionych w przypisie do tabeli 107.

25 Na podstawie źródeł wymienionych w przypisie do tabeli 107.

nad sytuacją ekonomiczną w polskiej prowincji paulinów są kontynuowane i dotychczasowe ustalenia mogą ulec zmianie.

Tabela 108. Zapisy kapitałowe i darowizny w klasztorach polskiej prowincji paulinów

Klasztor	Kwota zapisów [złp, gr]
Włodawa	876 496,00
Leśna Podlaska	304 467,00
Leśniów	182 520,00
Stara Wieś	116 087,00
Wieluń	102 250,00
Wilno	81 400,00
Konopnica	69 677,00
Klasztor na Łąkach Panny Maryi pod Głogówkiem na Śląsku	34 800,00
Ogółem	1 767 697,00

Źródło: AJG, sygn. 596, s. 1—3, 6—8, 27—47, 143—162; AJG, sygn. 1529, s. 1—2, 4—5, 7—13, 18—20; AJG, sygn. 1530, s. 7—8, 15—17, 19—20, 51; AJG, sygn. 1539, s. 129—131, 145—149, 162—163, 188—189; AJG, sygn. 1547, s. 177—182; AJG, sygn. 1548, s. 1—7, 9; AJG, sygn. 1549, s. 70; AJG, sygn. 1567, s. 199; AJG, sygn. 1579, s. 127, 133—134, 144—151; AJG, sygn. 1585, s. 9, 11; AJG, sygn. 1586, s. 55—59, 75—77; AJG, sygn. 1607, s. 45; AJG, sygn. 1609, s. 245—246; AJG, sygn. 1614, s. 217—218, 313; AJG, sygn. 1615, s. 207—233, 237—245, 253, 261—262, 267, 269, 275, 281, 309, 335; AJG, sygn. 1623, s. 17, 48—53; AJG, sygn. 1624, s. 91; AJG, sygn. 1625, s. 1—3, 5—6, 280, 289, 327—329; AJG, sygn. 1652, s. 344, 376, 397; AJG, sygn. 1658, s. 33—44; AJG, sygn. 1661, s. 9—11; ANKr., Teki Schneidra, sygn. 1514, s. 57—58, 79—80; M. STRESKA: *Księga 3 [Z uzupełnieniami obejmująca lata od 1727 do 1786]...*, s. 209; J. ZBUDNIEWEK: *Fundacja konwentu paulinów w Leśniowie-Żarkach*. W: *Źródła Leśniowa*. Red. nauk. J. SZPAK. Leśniów 2009, s. 66; J. ZBUDNIEWEK: *Wkład paulinów starowiejskich w kulturę ziemi przemyskiej*. „Studia Claromontana” 1996, t. 16, s. 345—347; D. CICHOR: *Dzieje kościoła i klasztoru paulinów we Włodawie 1698—1864*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 378—380, 401—403; R. ZMUDA: *Kasata klasztorów paulińskich na terenie Królestwa Polskiego w 1819 roku*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 420—422; J. SZPAK: *Dzieje konwentu i parafii paulinów w Leśniowie-Żarkach 1706—1864*. „Studia Claromontana” 2002, t. 20, s. 570, 582—591; J. SZPAK: *Dzieje konwentu i parafii paulinów w Leśniowie-Żarkach 1706—1864*. „Studia Claromontana” 2004, t. 22, s. 532, 567.

Jak widać, największe zapisy oprócz klasztoru jasnogórskiego otrzymały klasztory we Włodawie, w Leśnej Podlaskiej i Leśniowie. Jednak kwota zapisów we Włodawie stanowi zaledwie 48,81% kwot, suma zapisów w Leśnej — 16,96%, a w Leśniowie — zaledwie 10,16% sum zapisanych dla Jasnej Góry. Łącznie za-

pisy i darowizny finansowe w 8 klasztorach wynosiły 1 767 697 złp, co stanowiło 98,44% kwoty uzyskanej przez klasztor jasnogórski.

Wysokość zapisów i darowizn finansowych, jakie uzyskał klasztor jasnogórski, świadczy o znaczeniu klasztoru i sanktuarium zarówno w polskiej prowincji paulinów, jak i w Rzeczypospolitej. Inne klasztory paulińskie nie mogły się równać randze Jasnej Góry. Były to co najwyżej ośrodki znane w lokalnym środowisku, a w najlepszym wypadku w regionie. Dlatego też ich zapisy były zdecydowanie mniejsze.

Podobnie sytuacja przedstawia się w porównaniu z innymi klasztorami funkcjonującymi na ziemiach polskich. Klasztor i kościół Kanoników Regularnych w Mstowie pod Częstochową w 1774 posiadał zapisy na 23 350 złp. Ale trzeba mieć na uwadze, że w aktach wizytacji biskupich nie zostały wymienione wszystkie zapisy. Odsetki od tej kwoty wynosiły w 1774 roku 432 złp. Poza tym zaległości w ich wypłacie sięgały ponad 4000 złp²⁶. Z kolei klasztor Bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej w latach 1671—1772 otrzymał zapisy wyderkafowe na kwotę 66 700 złp, z których miał uzyskać rocznie co najmniej 3220 złp. W latach 1811—1878 bernardyni kalwaryjscy otrzymali zapisy na kwotę 7276 florenów, 1000 koron i 500 marek niemieckich. W zamian odprawiali msze w intencji ofiarodawców²⁷. Natomiast zapisy testamentowe klasztoru franciszkanów w Międzyrzeczu Ostrogskim opiewały na kwotę 6928 złp, a wyderkafowe — 36 400 złp. Z tej ostatniej kwoty franciszkanie międzyrzeccy otrzymywali odsetki w wysokości co najmniej 1770 złp rocznie²⁸.

Widać więc, że klasztor i sanktuarium jasnogórskie odgrywały zdecydowanie ważniejszą rolę religijną od pozostałych, co też przekładało się na zaopatrzenie finansowe, które w znacznej mierze związane było z posługami religijnymi (nabożeństwa i msze za ofiarodawców).

Pewna część przychodów pochodziła ze zwrotu zaciągniętych u władz prowincji i klasztoru pożyczek. Część pożyczonych pieniędzy była lokowana w listach zastawnych TKZ. Informacje dotyczące spłaty długów zachowały się dla lat 1801—1802, 1822 i 1861. W latach 1801—1802 klasztor otrzymał z tego tytułu 8580,20 złp, co stanowiło 11,15% wszystkich przychodów (76 974,02 złp). W 1822 roku dłużnicy zwrócili kwotę 15 576,24 złp, co stanowiło 23,45% wszystkich przychodów (66 430,07 złp). Z kolei w 1861 roku zwrot długów

26 ADWł., AWAG, sygn. 0374, s. 90—95.

27 H.E. WYCZAWSKI: *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich drózek*. Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 231—233, 244.

28 T. CIESIELSKI: *Aktywność gospodarcza klasztoru franciszkanów w Międzyrzeczu Ostrogskim w XVI w.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 439—441, 445.

przyniósł 6033 złp, a z listów zastawnych uzyskano 32 320 złp, łącznie wpływ z tego tytułu sięgał 38 233 złp, co stanowiło 28,60% wszystkich przychodów klasztoru²⁹.

Część pieniędzy otrzymywano jako odsetki od sum zdeponowanych w bankach. W 1769 roku klasztor złożył w Banku Wiedeńskim 239 200 złp. Odsetki były wypłacane do 20 września 1798 roku, ponieważ na podstawie konwencji petersburskiej ze stycznia 1797 roku całą kwotę przejęło państwo austriackie. W 1812 roku paulini starali się odzyskać utracone kapitały, ale bez powodzenia. W styczniu 1835 roku ówczesny generał zakonu, o. Jan Gólkowski, zwrócił się do Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego w sprawie odzyskania tej kwoty. Zakon zażądał zwrotu 230 000 złp. Ojciec J. Gólkowski powoływał się na traktat wiedeński oraz na fakt, że sanktuarium jasnogórskie funkcjonuje i jest jednym z najważniejszych miejsc kultu religijnego na ziemiach dawnej Polski. Generał paulinów prosił o roczne odsetki w wysokości 39 200 złp, które miały być przeznaczone na cele remontowe w klasztorze jasnogórskim. Sprawę skierowano do KRSW, która w piśmie ze stycznia 1835 roku odpowiedziała negatywnie³⁰. Znaczna część kapitału została więc utracona przez klasztor.

W archiwum jasnogórskim zachowały się sprawozdania finansowe dotyczące przychodów rocznych otrzymywanych z tytułu odsetek od wyderkałów i darowizn oraz zwrotów długów. Kwestię tę ilustruje tabela 109. Dostępne informacje odnoszą się do lat 1719—1864. Według WDJ po latach 1719—1720 roku uzyskiwano mniejsze kwoty, wyjątkiem był rok 1861. Szczególnie niskie były wpływy w 1808 roku, w okresie Księstwa Warszawskiego, co świadczy o kryzysie finansowym panującym w państwie, płatnicy bowiem nie wypłacali odsetek. Z kolei według WDŁ widać znaczne wahania w otrzymywanych kwotach. Jednak z wyjątkiem lat 1801/1802, 1819, 1822, 1839, 1858/1859 i 1861 uzyskiwano mniejsze sumy niż w poprzednim, odnotowanym w tabeli okresie. Warto podkreślić, że u schyłku istnienia Rzeczypospolitej (lata 80.—90. XVIII w.) odnotowano spadek przychodów, co świadczy o kryzysie finansowym w społeczeństwie oraz o zmianie mentalności. Poprawa miała miejsce w 1801/1802 roku, po czym odnotowano kolejny kryzys trwający do lat 20. XIX wieku. Sytuacja poprawiła się dopiero w latach 50. XIX wieku, a w okresie powstania styczniowego (1863—1864) uzyskiwane przychody znowu zmalały. Średnio w latach 1719—1864 w ciągu roku z odsetek wyderkałowych i bankowych oraz z darowizn klasztor jasnogórski

29 AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, APP, t. 11b, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 758, APP, t. 10, s. 478—481; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300.

30 AJG, sygn. 548, s. 198, 205—207, 240—246.

otrzymywał 17 797 złp. Natomiast średnie roczne przychody w latach 1719—1794 wynosiły 21 479 złp, a w okresie 1801—1864 — 12 597,02 złp. Uzyskiwane sumy po rozbiorach zmalały zatem aż o 41,35%.

Tabela 109. Roczne przychody z wyderkałów, darowizn, zwrotu pożyczek i odsetek bankowych w latach 1719—1864³¹

Kwota przychodów [zł, gr]	WDJ	WDŁ
1719—1720		
53 500,00 ^{a)}	100,00	—
1742—1743		
29 984,06	56,04	56,04
IX 1759—IX 1760		
27 191,13	50,82	90,69
1767—1768		
10 694,04	19,99	39,33
30 IX 1788—31 X 1789		
3 112,00	5,82	29,10
1794		
2 391,10	4,47	76,83
1 X 1801—30 IX 1802		
6 538,19	12,22	273,44
1808		
280,00	0,52	4,28
1819		
1 050,00	1,96	375,00
1822		
17 776,24	33,23	1 692,98
1823		
7 475,23	13,97	42,05
1834		
5 121,00	9,57	68,51

31 W tabeli zamieszczono tylko sumy, które z pewnością wpłynęły do kasy klasztornej.

cd. tab. 109

Kwota przychodów [zł, gr]	WDJ	WDŁ
1839		
11 464,10	21,43	223,86
1845—1846		
3350,00	6,26	29,22
1858—1859		
27 045,02	50,55	807,31
1861		
92 503,20	172,90	342,03
1864		
3070,00	5,74	3,32
Średnia za lata 1719—1864		17 797,00 złp

a) 160 00 złp było przeznaczonych na remont twierdzy, a 500 złp to odsetki od wyderkafu zapisanego na kamienicach krakowskich przez ks. Aleksandra Denhoffa.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 422, s. 3—13; AJG, sygn. 461, s. 83—99; AJG, sygn. 537, APP, t. 7, s. 478; AJG, sygn. 540, APP, t. 11b, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 55, 58; AJG, sygn. 548, APP, t. 20, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 758, APP, t. 10, s. 478—481; AJG, sygn. 807, APP, t. 21, s. 150, 561—569, 573—574; AJG, sygn. 812, s. 5; AJG, sygn. 1124, s. 37—38; AJG, sygn. 1128, s. 82—83; AJG, sygn. 1155, s. 67—68, 237—243; AJG, sygn. 1178, s. 83; AJG, sygn. 1402, s. 5; AJG, sygn. 544, APP, t. 15, s. 142—145; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 1693, s. 27—29; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254, 379—380; ANKr., ACC., sygn. 761, s. 31, 179; AGAD, KWM—RGW, sygn. 4865, s. 1—10; AGAD, KWM—RGW, sygn. 7352, s. 1—7, 11, 13, 20—25; M. BENER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]*..., s. 720—721, 735—739; R.H. BOCHENEK: *Twierdza Jasna Góra*. Warszawa 1997, s. 134—137; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w.* Częstochowa 1994, s. 40; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 50, 66—70, 138, 140—142.

1.2.3. Drukarnia jasnogórska

Nie zachowały się informacje dotyczące struktury przychodów drukarni jasnogórskiej. Należy jednak sądzić, że głównym źródłem przychodu była sprzedaż wydrukowanych książek. Część potrzebnych środków otrzymywano również

od władz prowincji czy klasztoru. Na przykład w 1833 roku przekazano 5,15 złp, w 1835 roku — 81,19 złp, a w 1859 roku — 588 złp³². Były to jednak sumy niewielkie, dlatego też większość kosztów drukarnia pokrywała z własnych przychodów. Warto również pamiętać, że sprzedawcy książek lub zlecający druk prywatny zalegali ze spłatą należności, co znacznie zmniejszało przychody. Na przykład w 1830 roku dłużnicy zalegali ze spłatą 3572 złp³³.

Zachowały się natomiast materiały dotyczące rocznych przychodów z działalności drukarni jasnogórskiej (tabela 110). Najwięcej uzyskano w drukarni w 1722/1723 roku, a najmniej w 1834 roku. Przychody drukarni były bardzo zróżnicowane. Zarówno w ujęciu WDJ, jak i WDŁ widać znaczny ich spadek. Taka sytuacja miała miejsce w latach 1766—1788, następnie w 1792 roku odnotowano znaczny wzrost przychodów, ale w późniejszym okresie ich wysokość była zmienna. Średnie roczne przychody z działalności drukarni jasnogórskiej wynosiły 2731,01 złp.

Tabela 110. Roczne przychody z drukarni jasnogórskiej w latach 1722—1839

Kwota przychodów [zł, gr]	WDJ	WDŁ
V 1722—1 XI 1723		
9213,29	100,00	—
1736—1737		
2211,00	24,00	24,00
1750—1751		
4059,05	44,06	183,58
IX 1759—IX 1760		
5213,09	56,58	128,43
1762—1763		
2819,05	30,60	54,08
1765—1766		
3262,01	35,41	115,71
1769		
1000,00	10,85	30,66

32 AJG, sygn. 27, s. 45—372; APCz., AMCz., sygn. 200, b. pag.; AJG, sygn. 461, s. 100—103; W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 343.

33 H. CZERWIEN: *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730—1863*. Bytom 1998, s. 120—121.

cd. tab. 110

Kwota przychodów [zł, gr]	WDJ	WDŁ
1779		
1360,00	14,76	136,00
1788		
1611,00	17,49	118,46
1792		
4718,00	51,21	292,86
1 II 1797—31 I 1798		
2000,00	21,71	42,39
1 X 1801—30 IX 1802		
1200,00	13,02	60,00
1804		
1010,09	10,96	84,17
1822		
2400,00	26,05	237,60
1824		
3800,00	41,24	158,33
1834		
68,24	0,74	1,80
1839		
488,00	5,30	715,12
Średnia dla lat 1722—1839	2731,01 złp	

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 548, APP, t. 20, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; H. CZERWIEN: *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730—1863*. Bytom 1998, s. 162.

Przychody z drukarni jasnogórskiej były stosunkowo niewielkie (średnia to 2731,01 złp). Jednak porównując je z przychodami drukarni prowadzonej przez franciszkanów lwowskich z lat 1770—1774, kiedy uzyskano w roku średnio 1312 złp (wszystkie przychody: 5249,02 złp), to okażą się one wyższe o prawie 52%.

1.2.4. Apteka klasztorna

Wysokość przychodów w aptece jasnogórskiej znana jest z okresu 1750—1864, ale nie są to dane coroczne. Ze sprzedaży leków w latach 1780—1784 uzyskano kwotę 13 735,05 złp, a w okresie 1795—1801 — 47 276,01 złp³⁴. W 1811 roku apteka klasztorna została wydzierżawiona Stanisławowi Miłaszewskiemu pochodzącemu z Kalisza. Dzierżawa obowiązywała przez 3 lata, a roczny czynsz wynosił 1200 złp (łącznie 3600 złp). Ponadto dzierżawca wypłacił 600 złp za leki i preparaty znajdujące się w aptece oraz 4000 złp kaucji³⁵.

Dzierżawcy apteki jednak często się zmieniali, prawdopodobnie nie mogąc spłacić czynszu. W latach 1812—1814 dzierżawcą był Ludwik Bilczyński, któremu zmniejszono roczny czynsz do 1000 złp³⁶. Taka wysokość czynszu dzierżawnego utrzymała się co najmniej do 1824 roku³⁷. W 1818 roku na Jasną Górę przybył — w drodze na kongres Świętego Przymierza — car Aleksander I. W czasie jego pobytu dwór cesarsko-królewski zakupił w aptece leki za kwotę 264 złp³⁸. Niestety brak informacji o innych przychodach apteki w tym roku. Z kolei w latach 1833—1840 uzyskano 6514,10 złp, co daje średnią roczną 931,01 złp³⁹. Spadek przychodów z apteki potwierdza fakt, że w okresie 1 grudnia 1836—1 grudnia 1839 roku ówczesny dzierżawca, Wojciech Mołędziński, wniósł rocznie 900 złp. Poza tym dzierżawca wpłacił kaucję w wysokości 1000 złp, ale paulini płacili W. Mołędzińskiemu od tej sumy prowizje w wysokości 5% rocznie, czyli 5 złp. W kolejnych latach wysokość przychodów z apteki malała. W. Mołędziński nie dotrwał do końca kontraktu i w lutym 1838 roku zatrudniono aptekarza o nazwisku Oczko. Jednak już w listopadzie 1838 roku wydzierżawiono aptekę Wincentemu Marszałowskiemu, który zawarł kontrakt na okres 23 listopada 1838—23 listopada 1841 roku. Roczny czynsz wynosił 800 złp i miał być wypłacany w ratach kwartalnych po 200 złp⁴⁰. W okresie od 1857 roku do 28 listopada 1864 aptekę dzierżawił Bogumił Zimmermann, który płacił czynsz w kwocie 600 złp rocznie⁴¹. Przychody uzyskiwane z apteki klasztornej stale więc spadały.

34 W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska...*, s. 352.

35 AJG, sygn. 20, s. 241—243.

36 W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska...*, s. 343; AJG, sygn. 20, s. 269—270, 317.

37 AJG, sygn. 2226, s. 129.

38 AJG, sygn. 394, s. 7—13, 17, 19, 35, 41—42, 45, 55.

39 AJG, sygn. 2226, s. 129.

40 AJG, sygn. 20, s. 375—378, 409—412.

41 APCz., AMCz., sygn. 200, b. pag.; AJG, sygn. 461, s. 100—103.

Trzeba też pamiętać, że przychody z apteki nie wpływały regularnie. Świadczy o tym choćby zapis z 1711 roku, kiedy to odbiorcy leków zalegali aptece z kwotą 1598 złp⁴². W 1835 roku przeor jasnogórski złożył do władz administracyjnych prośbę o zwolnienie z podatków. Uzasadniał to faktem, że apteka znajdowała się w remoncie i nie przynosiła żadnych przychodów. Brak jednak informacji, czy takie zwolnienie uzyskano⁴³.

Tabela 111 przedstawia przychody uzyskane przez aptekę jasnogórską w latach 1750/1751—1864. W ujęciu WDJ widać ich wzrost do schyłku XVIII wieku, a następnie stały spadek. Najwyższą kwotę uzyskano w 1797/1798 roku, a najmniejszą w 1864. Z kolei WDŁ ukazuje prawie stały spadek poziomu przychodów, z wyjątkiem sytuacji w 1784 roku i w okresie 1812—1822, kiedy przychody pozostawały na tym samym poziomie.

Tabela 111. Roczne przychody z apteki jasnogórskiej w latach 1750—1864

Kwota przychodów [zł, gr]	WDJ	WDŁ
1750—1751		
2534,06	100,00	—
1781		
2298,12	90,69	90,69
1784		
4723,17	183,39	205,52
1795		
8467,25	334,14	179,27
1801		
5795,23	228,69	68,44
1812		
1000,00	39,46	17,26
1822		
1000,00	39,46	100,00
1833		
931,00	36,74	93,10

42 AJG, sygn. 19, s. 7—11.

43 AJG, sygn. 20, s. 40—403, 405.

1839		
771,24	30,43	82,84
1864		
600,00	23,68	77,80
Średnia za 1750—1864	2812,02	

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2, s. 352; AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 461, s. 100—103; AJG, sygn. 20, s. 269—270, 317, 409—412; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67, 129.

1.2.5. Zakrystia jasnogórska

Przychody z zakrystii uzyskiwano: ze sprzedaży dewocjonaliów i świec, z wszelkich ofiar związanych z działalnością duszpasterską, również z datków do skarbon kościelnych i ofiar od plebanów za pomoc duszpasterską świadczoną przez paulinów.

Jedną z ważniejszych kategorii przychodów z zakrystii były tzw. stypendia mszalne. Stypendium za jedną mszę w latach 1783—1789 wynosiło 1 złp, a za wotywę 3 złp, natomiast w 1790 roku stypendium za wotywę sięgało 7 złp. W okresie wrzesień 1783—31 października 1784 roku zakrystia uzyskała ze stypendiów mszalnych kwotę 7558,06 złp⁴⁴. Z kolei w okresie 1 października 1801—30 września 1802 ze stypendiów otrzymano 14 314,15 złp, co stanowiło 74,56% wszystkich przychodów uzyskanych przez zakrystię (inne źródła przychodów przyniosły 4884 złp)⁴⁵.

Przychody uzyskane przez zakrystię odgrywały ważną rolę w utrzymaniu kościoła i konwentu. W lutym 1814 roku na zakup żywności i ubrania pobrano z zakrystii 3053,08 złp. Z kolei w 1830 roku z zakrystii na potrzeby klasztoru wydano 13 810,24 złp, a w okresie 20 grudnia 1830—17 lutego 1831 roku 12 790,14 złp, czyli w ciągu 14 miesięcy zakrystia dostarczyła 26 601,38 złp⁴⁶. Natomiast w okresie styczeń 1839—czerwiec 1840 roku zakrystia uzyskała 30 716,24 złp⁴⁷.

44 AJG, sygn. 30, s. 3—215; AJG, sygn. 2226, s. 65—67.

45 AJG, sygn. 2226, s. 65—67.

46 AJG, sygn. 1683, s. 27—31, 77, 83, 85, 103, 107—110.

47 AJG, sygn. 27, s. 1—42.

W połowie XIX wieku coraz większą rolę w przychodach zakrystii odgrywały ofiary wiernych składane do skarbon. W latach 1853—1858 z tego źródła uzyskano łącznie 62 940 złp⁴⁸.

Pełna struktura przychodów zakrystii znana jest jedynie z 1864 roku. Wówczas to uzyskano łącznie 19 643 złp. Stypendia mszalne wyniosły 10 066 złp (51,24%), za nabożeństwa żałobne, wotywy, za posługi w kaplicy oraz za okolicznościowe kazania niedzielne uzyskano 9580 złp (48,74%). Trzeba jeszcze wspomnieć o długach wobec zakrystii, które opiewały na kwotę 10 721,27 złp⁴⁹.

Najwyższe przychody z zakrystii uzyskano w 1788/1789 roku, a najmniejsze w 1858/1859. W ujęciu WDJ widać, że podstawa wyliczeń była dosyć niska, mniej zakrystia uzyskiwała jedynie w 1705 roku. Z kolei WDŁ pokazuje znaczne wahania przychodów: w latach 1704—1705, 1762—1768 i 1801—1834 i 1864 zmalały, natomiast w latach 1703, 1726—1727, 1731—1732, 1743—1744, 1788—1789, 1839, 1861 i 1864 wzrosły. Roczne przychody z zakrystii w okresie 1705—1864 wynosiły średnio 28 585 złp (tabela 112).

Tabela 112. Roczne przychody z zakrystii jasnogórskiej w latach 1702—1864

Kwota przychodów [zł, gr]	WDJ	WDŁ
1702		
5948,08	100,00	—
1703		
13 070,12	219,74	219,74
1704		
9831,18	165,28	75,22
1705		
2072,28	34,84	21,08
1726—1727		
17 049,00	286,63	822,72
V 1731—3 IX 1732		
91 394,14	1536,53	536,07
1737—1738		
51 514,07	866,06	56,36

48 APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254.

49 AJG, sygn. 461, s. 132—134.

1743—1744		
58 422,07	982,20	113,41
1750—1753		
52 799,03	887,61	90,38
1762—1765		
18 960,00	318,76	35,91
1765—1768		
17 977,03	307,23	94,82
IX 1788—31 X 1789		
59 949,25	1007,89	333,48
1 X 1801—30 IX 1802		
19 198,15	322,76	32,02
1834		
11 013,06	185,15	57,37
1839		
20 273,00	340,83	184,08
1858—1859		
13 340,00	224,27	65,80
1861		
32 065,20	539,08	240,37
1864		
19 646,00	330,29	61,27
Średnia za lata 1726—1864	28 585,00 złp	

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 1; AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228; 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254.

1.2.6. Bractwa religijne i konfraternia

W sanktuarium jasnogórskim żywo działały bractwa religijne i konfraternia. W 1608 roku powstało Bractwo św. Anny, w 1619 Bractwo Różańcowe, w 1625 Bractwo Aniołów Stróżów, w 1718 roku Bractwo Koronacji Matki Boskiej

Częstochowskiej i Znalezienia Krzyża św., w 1775 roku Bractwo Pana Jezusa Nazareńskiego, w 1782 roku Bractwo Najświętszej Trójcy od Wykupu Niewolników, w 1786 Bractwo Szkaplerza św., a w 1848 roku założono Bractwo Niepokalanego Serca Maryi. W sanktuarium jasnogórskim od drugiej połowy XIV wieku działała również konfraternia. Celem bractw był rozwój życia duchowego oraz działalność o charakterze publicznym, np. charytatywnym. Z kolei konfraternia to stowarzyszenie dobrodziejów i współpracowników zakonu. Przyjmował do niej zawsze generał zakonu — zarówno osoby duchowne, jak i świeckie⁵⁰. Wszystkie te instytucje i organizacje funkcjonowały samodzielnie. Każde bractwo miało podobną strukturę, na jego czele stał kapelan duchowny⁵¹. Jednak bractwa działające na Jasnej Górze miały naczelnego zarządcę, którym był prowincjał. Wszystkie bractwa czerpały przychody ze wspólnych źródeł. Należy do nich zaliczyć: skarbony, do których wierni składali datki, czynsze pobierane z browaru w Częstochowie, z domu w Częstochowie i placu brackiego znajdującego się w Częstochowie oraz od 100 zagonów leżących w Pierzchni. Ponadto bartnik dostarczał miód, który sprzedawano, pobierano również opłaty grzebalne na cmentarzu św. Rocha. Bractwa otrzymywały także darowizny na konkretne dzieła oraz opłatę wyderkafową (od 100 złp)⁵².

W tabeli 113 przedstawiono przychody bractw religijnych. Jak z niej wynika, zarówno w ujęciu WDJ, jak i WDŁ przychody stale rosły, z wyjątkiem lat 1738—1739. Trzeba jednak podkreślić, że kwoty uzyskiwane z tytułu działalności bractw religijnych i konfraterni były niewielkie. W ujęciu WDJ widać, że do 1752 roku przychody wzrastały, a następnie spadły. Z kolei WDŁ pokazuje wzrost przychodów w latach 1738—1739, 1751—1752 i 1765—1768. Roczne przychody stanowiły niewielką sumę — średnio 802,04 złp.

50 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przyszłość” 1969, t. 31, s. 195—199; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 214—216; B. MATYSZCZYK: *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*. Warszawa 1982, s. 31—67; BPAU-PANKr., rkps 5078, s. 16, *Notatki ks. J. Fijałka dotyczące konwentów paulińskich w Polsce*; J. ZBUDNIEWEK: *Jasnogórski rękopis „Registrorum confarternitatis fratrum s. Pauli Primi Heremitaе” z lat 1517—1613*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 240—374; S.J. PŁATEK: *Wybrane zagadnienia z historii i duchowości paulinów*. Jasna Góra—Częstochowa 2009, s. 176—177, 182—183, 185—186.

51 S. LITAK: *Bractwa w Polsce przedrozbiorowej XIII—XVIII wieku. Rozwój i problematyka*. „Przegląd Historyczny” 1998, t. 88, z. 3—4, s. 521—522; W. BOCHNAK: *Religijne stowarzyszenia katolików świeckich w diecezji wrocławskiej od XVI wieku do 1810 roku*. Wrocław 1983, s. 2, 128—139; T. RYK: *Bractwo św. Urszuli w Krakowie*. W: *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*. Lublin 1974, s. 40—45; S.J. ROŻEJ: *Bractwo Najświętszej Maryi Panny i Znalezienia Krzyża Świętego na Jasnej Górze w XVIII i XIX wieku*. „Studia Claromontana” 1981, t. 1, s. 146—156.

52 B. MATYSZCZYK: *Bractwa religijne na Jasnej Górze...*, s. 62, 65—67.

Tabela 113. Roczne przychody z bractw religijnych i konfraterni działających w klasztorze jasnogórskim w latach 1725—1766

Kwota przychodów [zł, gr]	WDJ	WDŁ
1725—1726		
745,07	100,00	—
1738—1739		
916,07	122,95	122,95
1751—1752		
1205,03	161,73	131,54
1759—1760		
425,01	57,04	35,27
1765—1766		
717,00	96,23	168,70
Średnia za lata 1725—1769		802,04 złp

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: B. MATYSZCZYK: *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*. Warszawa 1982, s. 66—67; AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67.

1.2.7. Kompetencje za skonfiskowane przez państwo dobra ziemskie

Jak już wcześniej pisano, po 1796 roku klasztor jasnogórski utracił wszystkie swoje dobra ziemskie, a klucz lisiniecki pozostawał jedynie w jego dzierżawie. Z tytułu konfiskaty paulini otrzymywali od państwa tzw. kompetencje (czasem zwane komplancjami)⁵³. Władze pruskie obliczyły, że za wszystkie stracone dobra klasztor powinien otrzymywać 26 461,26 złp. Taka sama kwota obowiązywała w czasach Księstwa Warszawskiego⁵⁴. Władze Księstwa bowiem przejęły obowiązki wypłaty kompetencji. Miały one być wypłacane z góry co kwartał.

53 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772—1918*. Lublin 1998, s. 60.

54 H. DYŁĄGOWA: *Duchowieństwo Księstwa Warszawskiego. Materiały statystyczno-geograficzne*. W: *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*. Oprac. H. DYŁĄGOWA, E. JABŁOŃSKA-DEPTUŁA, J. GAWRYSIAKOWA, M. MAZUREK, M. WÓJCIK. Lublin 1976, s. 37.

Jednak w okresie wojen, kiedy skarb państwa borykał się z ogromnym deficytem, nie wypłacano tych należności⁵⁵. Zobowiązania państwa wobec klasztoru jasnogórskiego po 1815 roku przejęły także władze Królestwa Polskiego, które miały rocznie wypłacać ustaloną wcześniej kwotę⁵⁶.

Przychody z kompetencji ilustruje tabela 114. Według WDJ i WDŁ widać, że w latach 1801—1822 wysokość przychodów pozostawała na podobnym poziomie. Sytuacja zmieniła się w 1834 roku, kiedy to wysokość przychodów spadła. Natomiast od 1839 roku widać wzrost przychodów. Najwięcej z kompetencji uzyskano w 1858/1859 roku, ale wynikało to z faktu, że państwo zalegało ze spłatą należności za wcześniejsze okresy. Najmniej uzyskano w 1834 roku, co zapewne wynikało z problemów związanych z represjami po upadku powstania listopadowego. Średnie przychody roczne z tytułu kompetencji wynosiły, według posiadanych danych, 32 774,03 złp⁵⁷.

Tabela 114. Roczne przychody uzyskane z kompetencji w latach 1801—1859

Kwota przychodów [zł, gr]	WDJ	WDŁ
1 X 1801—30 IX 1802		
26 200,00	100,00	—
1822		
26 410,13	100,80	100,80
1834		
19 754,16	75,40	74,80
1839		
28 103,22	107,26	142,26
1858—1859		
63 403,26	242,00	225,61
Średnia za lata 1801—1859		32 774,03

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG,

55 T. WALACHOWICZ: *Kościół katolicki w prawodawstwie...*, s. 156, 162—171.

56 APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242.

57 AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228; 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 2226, s. 65—67.

sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254.

Warto również zauważyć, że administracja carska wypłacała nie tylko kompetencje za przejęte dobra, lecz także kwoty na utrzymanie zakonników ze skasowanych klasztorów paulińskich w 1819 roku. Otóż w 1834 roku wypłacano na utrzymanie 3 zakonników, a w 1839 roku płacono na utrzymanie już tylko 2 zakonników. Po tej dacie nie było wzmianek o wpłatach z tego tytułu. Prawdopodobnie zakonnicy, którzy w 1819 roku pracowali w skasowanych konwentach, zmarli⁵⁸.

1.2.8. Przychody inne i niezidentyfikowane

Do kategorii przychodów innych zaliczono pomoc prowincjała, pieniądze uzyskane z różnego typu czynszów, dziesięcin, kanonów, kwoty oddawane do skarbu klasztornego przez dispensatora, czyli prokuratora, oraz przychody, których źródeł nie ustalono z powodu luk w zachowanym materiale archiwalnym. Spisujący rachunki zakonnicy bowiem nie wyszczególnili kwot uzyskanych z konkretnych źródeł przychodów. Dlatego też nie można podzielić kwot na źródła przychodów⁵⁹.

1.3. Podsumowanie

W Archiwum Diecezji Włocławskiej oraz w Archiwum Zakonu Paulinów na Jasnej Górze zachowały się stosunkowo liczne informacje dotyczące struktury i wysokości przychodów klasztoru jasnogórskiego. Dzięki temu można było zrekonstruować ich źródła oraz wysokość. Jednak niełatwo ustalić dokładną strukturę przychodów. Sekretarze spisujący bowiem kwestie finansowe nie zawsze skrupulatnie określali ich źródła.

Tabela 115 ilustruje strukturę przychodów klasztoru jasnogórskiego w latach 1702—1861. Porównano strukturę przychodów do 1798 roku oraz

58 AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300.

59 Opracowano na podstawie źródeł wymienionych w przypisie do tabeli 118.

z lat 1798—1864, kiedy to klasztor utracił większość dóbr ziemskich. Dla pierwszego okresu zachowały się informacje z lat: 1702—1704, 1725—1728, 1759—1762, 1788—1789 i 1797—1798. Dla drugiego natomiast z lat: 1801—1802, 1822, czerwiec 1833—czerwiec 1840, 1858—1859 i z 1861. W obu przypadkach analizie poddano przychody z 11-letnich okresów.

W XVIII wieku najwięcej uzyskano ze źródeł niezidentyfikowanych i innych, do których zaliczono różnego rodzaju czynsze, opłaty, kwoty wniesione przez urzędników klasztornych, ale których proveniencji nie podano w źródłach. Drugą kategorią były przychody z gospodarki folwarcznej, czyli ze sprzedaży produkcji roślinnej, zwierzęcej oraz z produkcji przemysłów dworskich. Widać zatem, że najważniejszą rolę odgrywała gospodarka folwarczna, tym bardziej że należy sądzić, iż część z nieokreślonych źródeł przychodów pochodziła z folwarków klasztornych. Kolejną kategorią przychodów były odsetki wyderkafowe oraz darowizny i zapisy finansowe, a pod koniec XVIII wieku także odsetki bankowe⁶⁰. Zakrystia wniosła stosunkowo niewielką kwotę do skarbcza klasztornego, a przychody z drukarni, apteki i bractw religijnych były nieznaczące.

W XIX stuleciu największe były wpływy z wypłaty kompetencji przez władze państwowe za skonfiskowane dobra ziemskie. Warto jednak zauważyć, że państwo regulowało te zobowiązania z opóźnieniem, czasem nawet wieloletnim. Wystarczy wspomnieć, że w 1822 roku wypłacono 13 361,24 złp zaległych kompetencji z lat 1809—1812⁶¹. Kolejne kategorie przychodów to: wyderkafy, darowizny, zwrot długów, odsetki bankowe, przychody z zakrystii, z dóbr ziemskich oraz przychody inne i niezidentyfikowane. Warto zaznaczyć, że w ramach przychodów innych otrzymywano pewne kwoty z wynajmu lokali mieszkaniowych oraz pomieszczeń na magazyny dla armii carskiej. Natomiast stosunkowo niewiele uzyskano z dóbr ziemskich. Jednak trzeba zaznaczyć, że przychody w tej kategorii niewiele różniły się od planowanych dochodów w budżecie opracowanym przez administrację państwową przy okazji przygotowań do odnowienia kontraktu czynszowego, który miał obowiązywać w latach 1849—1861. Wówczas planowano, że dobra ziemskie miały przynosić rocznie 9010,06 złp⁶².

Po 1798 roku nie odnotowywano przychodów z działalności bractw religijnych, a przychody z drukarni i apteki, podobnie jak wcześniej, nie odgrywały

60 W 1788 roku klasztor jasnogórski zdeponował w Banku Wiedeńskim ponad 232 000 złp. Odsetki z tego tytułu w latach 1788—1798 wyniosły 50 510 złp.

61 AJG, sygn. 269, s. 21.

62 AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228; 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 260, s. 21—23.

większej roli. Porównując strukturę przychodów w XVIII i XIX wieku, należy zauważyć, że po 1798 roku mniejszą rolę odgrywały kwoty uzyskane z gospodarki folwarcznej. Co może świadczyć o przeznaczeniu produktów uzyskanych z rolnictwa i hodowli przede wszystkim na zaspokojenie własnych potrzeb. W ciągu 11 lat uzyskano zdecydowanie różną wysokość przychodów w obu okresach. W XIX wieku przychody były mniejsze niż w XVIII stuleciu o 25,89%. Jednak trudno z tego faktu wyciągać daleko idące wnioski, ponieważ analizę oparto na zachowanych źródłach. Obraz mógłby się zmienić, gdyby udało się przeprowadzić analizę dla okresów dłuższych niż 11 lat, a zachowany materiał byłby liczniejszy.

Tabela 115. Struktura przychodów klasztoru jasnogórskiego w latach 1702—1861

Okresy 11-letnie					
Kategorie przychodów	1702—1704, 1725—1728, 1759—1762, 1788—1789, 1797—1798		Kategorie przychodów	1801—1802, 1822, VI 1833—VI 1840, 1858—1859, 1861	
	kwota [złp, gr]	%		kwota [złp, gr]	%
Inne i niezidentyfikowane	585 294,08	45,40	Kompetencje	287 688,04	30,11
Dobra ziemskie	505 085,18	39,18	Wyderkafy, darowizny, zwrot długów, odsetki bankowe	197 724,13	20,70
Wyderkafy, darowizny, zwrot długów, odsetki bankowe	90 886,11	7,05	Zakrystia	190 786,27	19,97
Zakrystia	81 368,22	6,31	Dobra ziemskie	148 336,18	15,53
Drukarnia	17 745,29	1,38	Inne i niezidentyfikowane	116 234,18	12,17
Apteka	5000,00	0,39	Apteka	7502,10	0,78
Bractwa religijne	3822,12	0,29	Drukarnia	7095,15	0,74
			Bractwa religijne	—	—
Ogółem	1 289 203,10	100,00	Ogółem	955 368,15	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 1; AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 807, s. 39—40; AJG, sygn. 1036, s. 7—13; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska*. „Studia Claramontana” 1981, t. 2, s. 343.

Reasumując, należy stwierdzić, że źródła przychodów były zapisywane w księgach rachunkowych w różny sposób. Zmieniała się również struktura wysokości przychodów z poszczególnych źródeł. Generalnie klasztor jasnogórski uzyskiwał przychody z dóbr ziemskich zgrupowanych w prowizorii (dobra fundacyjne oraz wsie i osady usytuowane blisko Częstochowy), klucza wiewieckiego, klucza Laski, klucza brudzickiego oraz starostw kłobuckiego i brzeźnickiego. Ponadto przychody dawały operacje handlowe, czyli handel produktami rolnymi i zwierzęcymi oraz wyrobami przemysłów dworskich, działalność drukarni i apteki oraz zakrystii. Klasztor otrzymywał także pieniądze od prowincjała, z czynszów za dzierżawy czy w zamian za pańszczyznę. Wpływy, choć niewielkie, odnotowano również z działalności bractw religijnych i konfraterni zakonnej. Z tym że instytucje te były samodzielne ekonomicznie, ale przychody wliczono do całej kwoty uzyskanej przez skarb klasztorny. Część środków uzyskiwano także z odsetek od wyderkałów, pożyczek oraz kwot zdeponowanych w bankach. Wśród źródeł przychodów zapisano także pieniądze darowane na cele budowlane oraz na hibernę. Znaczna część przychodów pochodziła z kompetencji, jakie wypłacały władze państw zaborczych, które przejęły dobra ziemskie po 1796 roku. Trzeba również wspomnieć o kwotach uzyskanych za wynajem lokali wojsku czy osobom prywatnym, a także o długach wobec konwentu, które także wliczano do przychodów. Pochodzenia części przychodów nie udało się jednak ustalić.

Warto porównać kategorie przychodów klasztoru jasnogórskiego ze strukturą wpływów innych klasztorów działających na ziemiach polskich. Klasztor Kanoników Regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu w XV wieku czerpał przychody z gospodarki czynszowej, z opłat targowych i opłat z jatek, opłat z karczem, z ceł, z młynów, z opłat z łąźni oraz z opłat czynszowych za domy⁶³. Z kolei klasztor Bożogrobców w Miechowie w 1529 roku najwięcej uzyskał z czynszów za dzierżawę ról (32,50%), z dziesięcin (26,80%), z czynszów za wynajem domów (25%), z czynszów od młynów (6,90%) oraz z innych czynszów (z folusza, od rzeźników, z mesznego, kołędzy, z mostowego itp.)⁶⁴. Trzeba jednak pamiętać, że w XV i na początku XVI wieku gospodarka miała nieco inny charakter niż w XVII i XVIII stuleciu. Natomiast klasztor Bernardynek przy kościele pw. św. Agnieszki na Stradomiu w Krakowie w latach 1786—1788 najwięcej uzyskał z odsetek wyderkałowych (8735,15 złp)⁶⁵. Klasztor Benedyktynek w Sandomierzu

63 A. POBÓG-LENARTOWICZ: *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI w.* Opole 1994, s. 75—100.

64 J. RAJMAN: *Gospodarka w dobrach klasztoru bożogrobców miechowskich w XV—XVI w.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 417—419.

65 H. ŚWIĘCH: *Źródła utrzymania klasztoru bernardynek przy kościele pw. św. Agnieszki na Stradomiu w Krakowie oraz stan ich dochodów u progu kasaty klasztoru w 1788 r. i po przeniesieniu*

w latach 1739—1800 najwięcej uzyskiwał z tytułu odsetek wyderkafowych (rocznie średnio 15 486 złp, 72,01%), z dóbr ziemskich (24,31%) oraz z jałmużny (rocznie średnio 792 złp, 3,68%)⁶⁶.

Tabela 116 ilustruje strukturę przychodów w poszczególnych wymienionych klasztorach. W tabeli uwzględniono 5 najważniejszych kategorii przychodów dla Jasnej Góry. Jak widać, procentowo więcej z dóbr ziemskich oraz dziesięcin, czynszów itp. uzyskiwali tylko bożogrobcy miechowscy. Benedyktynki sandomierskie zdecydowanie więcej od paulinów jasnogórskich uzyskiwały z wyderkafów. Tylko w przypadku klasztoru jasnogórskiego odnotowano przychody z zakrystii oraz kompetencji.

Tabela 116. Porównanie struktury przychodów w wybranych klasztorach polskich

Kategorie przychodów	Paulini jasnogórscy [%]	Bożogrobcy miechowscy [%]	Benedyktynki sandomierskie [%]
Nieokreślone czynsze, dziesięciny, darowizny, niezidentyfikowane	31,25	51,80	3,68
Dobra ziemskie	29,11	39,40	24,31
Wyderkafy, czynsze, zapisy finansowe, zwrot długów, odsetki bankowe	12,86	—	72,01
Kompetencje	12,82	—	—
Zakrystia	12,13	—	—

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 1; AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 807, s. 39—40; AJG, sygn. 1036, s. 7—13; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska...*, s. 343; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; J. RAJMAN: *Gospodarka w dobrach klasztoru bożogrobców miechowskich w XV—XVI w.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 417—419; A. SZYLAR: „Sprawa o tym, jak benedyktynki gospodarstwo prowadziły...”. *Organizacja i funkcjonowanie gospodarki opactwa benedyktynek w Sandomierzu w XVII i XVIII w.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*, s. 455.

konwentu do klasztoru bernardynek przy kościele pw. św. Józefa. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej...*, s. 575, 580.

66 A. SZYLAR: „Sprawa o tym, jak benedyktynki gospodarstwo prowadziły...”. *Organizacja i funkcjonowanie gospodarki opactwa benedyktynek w Sandomierzu w XVII i XVIII w.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej...*, s. 455.

Należy także podjąć problem przychodów klasztoru jasnogórskiego w poszczególnych podokresach badanego czasu. W tabeli 117 przedstawiono dane w przedziałach 3-letnich, tak bowiem spisywano finanse w księgach klasztornych (od kapituły wyborczej do kapituły wyborczej, np. wrzesień 1759—wrzesień 1762). Jedynie dla lat 1702—1704 zapisano przychody dla okresu 1 stycznia—31 grudnia danego roku, były to bowiem materiały spisywane przez wizytatorów biskupa wrocławskiego.

Według WDJ przychody po okresie 1702—1704 były zawsze wyższe. Jednak najważniejszy jest WDŁ, który ilustruje wahania przychodów. W tym przypadku widać wzrost przychodów do 1762 roku, a następnie ich spadek w latach 1762—1765 i ponowny wzrost w następnym 3-letnim okresie. W latach 1795—1822 rysuje się znaczny, stały spadek uzyskanych kwot, co było wynikiem zawirowań politycznych oraz wojen, jakie w tym okresie toczyły się na ziemiach polskich. Dopiero po powstaniu listopadowym widać stały wzrost przychodów klasztornych.

Tabela 117. Przychody klasztoru jasnogórskiego w latach 1702—1861

Okres	Przychody [złp, gr]	WDJ	WDŁ
1702—1704	179 311,00	100,00	—
1736—1739	354 620,25	197,77	197,77
1742—1745	558 629,22	311,54	157,53
1750—1753	606 612,11	338,30	108,59
1759—1762	893 103,08	498,07	147,23
1762—1765	403 922,08	225 26	45,23
1765—1768	673 645,22	375, 69	166,78
1795—1798	359 895,12	200,71	53,43
1801—1804	352 461,00	196,56	97,93
1819—1822	106 093,21	59,17	30,10
1833—1836 ^{a)}	161 421,23	90,02	152,15
1836—1839	188 550,27	105,15	116,81
1858—1861	340 769,26	190,04	180,73

a) Rozliczenie wspólne klasztoru jasnogórskiego i klasztoru pw. św. Barbary.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 1; AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 3—45; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 194, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 545, s. 149, 227—228; AJG, sygn. 546, s. 172—174, 367; AJG, sygn. 547, s. 242; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300, 452, 455—457; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 759, s. 43, 341; AJG, sygn. 806, s. 361,

366—367; AJG, sygn. 807, s. 39—40; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 2226, s. 5, 15, 17, 19, 21, 33, 81, 85; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska*. W: „*Studia Claromontana*” 1981, t. 2, s. 343.

Na zakończenie tego rozdziału należy porównać przychody jasnogórskie z dochodami innych klasztorów funkcjonujących na ziemiach polskich. Problem ten ilustruje tabela 118. Zanalizowano sytuację finansową klasztorów paulińskich w Łęczeszycach, na Łąkach NMP pod Głogówkiem na Śląsku, w Starej Wsi, Leśniowie, Leśnej Podlaskiej, Warszawie, Włodawie, Wieluniu i Konopnicy. Ponadto przedstawiono wysokość przychodów klasztorów: Benedyktynek w Sandomierzu, Augustianów w Brześciu Litewskim, Bernardynek przy kościele św. Józefa w Krakowie, Bazylianów w Zahorowie oraz Bernardynów w Janowie na Podolu.

Tabela 118. Średnioroczne przychody klasztoru jasnogórskiego i innych klasztorów polskich

Klasztor	Kwota [złp, gr]	WDJ
Przełom XVII/XVIII w.		
Paulinów na Jasnej Górze	31 849,07	100,00
Augustianów w Brześciu Litewskim	2000,00	6,28
Paulinów w Łęczeszycach	1628,04	5,11
Lata 30. XVIII w.		
Paulinów na Jasnej Górze	118 207,08	100,00
Paulinów na Łąkach NMP pod Głogówkiem	9301,00	7,87
Paulinów w Starej Wsi	8613,00	7,29
Bernardynek przy kościele św. Józefa w Krakowie	6277,00	5,31
Paulinów w Leśniowie	2265,00	1,92
Paulinów w Leśnej Podlaskiej	2261,01	1,91
Lata 50. XVIII w.		
Paulinów na Jasnej Górze	202 204,04	100,00
Paulinów w Warszawie	18 991,09	9,39
Benedyktynki w Sandomierzu	17 000,00	8,41
Paulinów w Starej Wsi	14 344,08	7,09
Paulinów we Włodawie	6945,00	3,43

cd. tab. 118

Klasztor	Kwota [złp, gr]	WDJ
Cd. lata 50. XVIII w.		
Paulinów w Wieluniu	1361,01	0,67
Lata 60. XVIII w.		
Paulinów na Jasnej Górze	218 963,00	100,00
Paulinów w Warszawie	20 397,00	9,32
Bernardynek przy kościele św. Józefa w Krakowie	8418,00	3,84
Lata 90. XVIII w.		
Paulinów na Jasnej Górze	119 965,04	100,00
Benedyktynek w Sandomierzu	44 500,00	37,09
Paulinów w Warszawie	15 668,07	13,06
Bazylianów w Zahorowie	8758,10	7,30
Bernardynów w Janowie na Podolu	2009,16	1,67
Paulinów w Wieluniu	1580,03	1,32
1819—1823		
Paulinów na Jasnej Górze	35 364,07	100,00
Paulinów w Warszawie ^{a)}	23 348,00	66,02
Bazylianów w Zahorowie	8873,11	25,09
Bernardynów w Janowie na Podolu	5937,04	16,79
Paulinów w Konopnicy	2290,18	6,48
Paulinów w Leśniowie	2228,10	6,30
Lata 30. XIX w.		
Paulinów na Jasnej Górze	58 329,00	100,00
Paulinów w Leśnej Podlaskiej	5515,03	9,46
Przełom lat 50. i 60. XIX w.		
Paulinów na Jasnej Górze	113 690,09	100,00
Paulinów w Leśniowie	6957,12	6,12

a) Dane dotyczą 1819 roku, kiedy to klasztor został skasowany.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 1; AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 3—45; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 537, s. 478—480; AJG, sygn. 540, s. 21, 83—84, 120, 194, 227—228, 339—340, 584; AJG, sygn. 541, s. 21, 210, 390; AJG, sygn. 54, s. 12, 200—201; AJG, sygn. 545, s. 149, 227—228; AJG, sygn. 546,

s. 172—174, 367; AJG, sygn. 547, s. 242; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300, 452, 455—457; AJG, sygn. 594, s. 1—10; AJG, sygn. 595, s. 1—4, 5—9, 17—19, 26—29, 41—55, 65, 99—102, 147—155, 169, 173, 183—184, 187—191, 243, 227—229, 233—234, 243, 335; AJG, sygn. 758, s. 478—484, 487—488; AJG, sygn. 759, s. 43—44, 341; AJG, sygn. 806, s. 361, 366—367; AJG, sygn. 807, s. 39—40, 360; AJG, sygn. 1010, s. 66—67; AJG, sygn. 1539, s. 145—149, 162—163, 173, 193, 226, 239, 253, 257; AJG, sygn. 1547, s. 177—182, 209—217; AJG, sygn. 1548, s. 109—113, 151—158, 247—248, 357, 361—363, 365—368; AJG, sygn. 1550, s. 48, 57—58; AJG, sygn. 1567, s. 87, 91, 237—238, 245; AJG, sygn. 1579, s. 311, 316—317; AJG, sygn. 1604, s. 23, 26—27, 31, 43; AJG, sygn. 1609, s. 209, 218—219, 231; AJG, sygn. 1614, s. 44—45, 50—51, 220—222, 290—291, 313; AJG, sygn. 1615, s. 207—233, 237—245, 253, 261—262, 267, 269, 275, 281, 309, 335; AJG, sygn. 1622, s. 176—178, 183—201, 207—214; AJG, sygn. 1624, s. 59, 67, 75, 107—109; AJG, sygn. 1625, s. 71—72, 83, 87, 89, 93, 389; AJG, sygn. 595, s. 243; AJG, sygn. 1629, s. 215; AJG, sygn. 1642, s. 419—422; AJG, sygn. 1644, s. 20—21, 45, 49, 53, 59, 61, 201—203, 209—213, 215, 225—227; AJG, sygn. 1645, s. 57; AJG, sygn. 1652, s. 134; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 2226, s. 5, 15, 17, 19, 21, 33, 81, 85; APK, RGRP, sygn. 7858, b. pag.; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska...*, s. 343; R. ZMUDA: *Kasata klasztorów paulińskich na terenie Królestwa Polskiego w 1819 roku*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 407—409, 411—413; J. SZPAK: *Dzieje klasztoru i parafii w Leśniowie-Żarkach 1706—1864*. Cz. 3. „Studia Claromontana” 2004, t. 22, s. 540—558, 577—588; A. SZYLAR: „Sprawa o tym, jak benedyktyнки gospodarstwo prowadziły...”. *Organizacja i funkcjonowanie gospodarki opactwa benedyktynek w Sandomierzu w XVII i XVIII w. W: Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*, s. 457; W. ROSOWSKI: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bernardynów w Janowie na Podolu u progu kasat oraz losy jego majątku po kasacie w 1832 r. W: Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*, s. 659; I. WODZIANOWSKA: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bazylianów w Zahorowie na Wołyniu u progu kasat oraz losy jego majątku i zabudowań po kasacie w 1839 r. W: Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*, s. 674; T.M. TRAJDOS: *Dobra i dochody klasztorne augustianów w Brześciu Litewskim w świetle archiwaliów konwentualnych (do końca XVII w.)*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*, s. 389—390.

Jak wynika z tabeli 117, żaden z wymienionych klasztorów nie zbliżył się nawet wysokością przychodów do klasztoru jasnogórskiego. Największe przychody uzyskał klasztor Benedyktynek w Sandomierzu w latach 90. XVIII wieku oraz klasztor Paulinów w Warszawie w 1819 roku. Widać zatem, że znaczenie klasztoru i sanktuarium jasnogórskiego w wymiarze religijnym przekładało się na ich pozycję finansową. Wystarczy wspomnieć o tysiącach pielgrzymów, w tym z wielu krajów świata (Austria, Anglia, Czechy, Morawy, Węgry, Niemcy, Holandia, Belgia, Francja, Włochy)⁶⁷. Liczba pątników przybywających na Jasną Górę była liczona

67 J. SZPAK: *Paulińskie sanktuaria maryjne na pograniczu małopolsko-śląskim w XVIII i XIX w.* „Turystyka Historyczna” 2017, t. 1, s. 132—144; S.Z. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra. Ośrodek kultu maryjnego (1864—1914)*. Lublin 1984, s. 180—182; A. ZYSKOWSKA: *Praktyki religijne i zasięg w formach pątnicznych do połowy XVII wieku*. „Studia Claromontana” 1984, t. 5, s. 94—97, 100—101; B. KUMOR: *Austriackie władze zaborcze wobec kultu Królowej Polski i pielgrzymek na Jasną Górę (1772—1809)*.

w setkach tysięcy (przykładowo w 1682 roku było ich ok. 140 tys., w 1717 roku — ok. 200 tys., w 1787 roku — ok. 80 tys., w 1814 roku — 80 tys., w 1817 roku — ok. 150 tys. pielgrzymów)⁶⁸. Na Jasną Górę przybywali również władcy polscy oraz magnaci i wielu wybitnych ludzi pióra, muzyki i sztuki, np. Zygmunt Krasński, Henryk Sienkiewicz, Stanisław Moniuszko, Jan Matejko, Eliza Orzeszkowa czy Władysław Reymont⁶⁹. Przybywali także dostojnicy watykańscy i arystokracja europejska⁷⁰. Przychody jasnogórskie można porównać z przychodami opactwa austriackiego w Melk, gdzie w latach 1764—1773 uzyskiwano rocznie ok. 176 000 złp. Jednak istniały takie klasztory jak opactwo w Saint-Germain-des-Prés, gdzie roczne przychody sięgały zawrotnej kwoty 409 000 złp⁷¹.

„Studia Claromontana” 1981, t. 1, s. 77; K. STOPNIAK: *Z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej na Lubelszczyźnie i Podlasiu w latach 1815—1914*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2, s. 86—87; Z.S. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra w drodze do niepodległości w latach 1795—1989*. W: *Częstochowy drogi do niepodległości*. Red. R. SZWED, W. PALUS. Częstochowa 1998, s. 82—83, 85—86; Z.S. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra daleka i bliska*. Jasna Góra—Częstochowa 2004, s. 128; Z. MARTYNOWSKI: *Kult Matki Bożej Częstochowskiej na Ziemi Kłodzkiej*. „Studia Claromontana” 1986, t. 7, s. 87—91; J. KOPIEC: *Wokół kultu Matki Bożej Częstochowskiej na ziemi opolskiej*. W: *Księżę Władysław Opolczyk fundator klasztoru paulinów na Jasnej Górze*. Red. M. ANTONIEWICZ, J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2007, s. 177—194; J. KOPIEC: *Udział pogranicznego Śląska Opolskiego w kształtowaniu duchowości maryjnej paulinów od 1740 roku do I wojny światowej*. „Studia Claromontana” 2009, t. 27, s. 343—344; J. MYSZOR: *Miejsce Jasnej Góry w pobożności ludu górnośląskiego w XIX i na początku XX wieku*. „Studia Claromontana” 1987, t. 7, s. 93; J. SZPAK: *Pielgrzymki Górnoślązaków do Matki Bożej od XVII do początku XIX w*. W: *Czernica. Magia przeszłości odległej i bliskiej*. Red. A. SKRZYPIETZ, P. TOMICZEK. Czernica 2018, s. 136—169; J. KOPIEC: *Wokół kultu Matki Bożej...*, s. 177—194; IDEM: *Udział pogranicznego Śląska Opolskiego...*, s. 343—344; S.Z. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra. Ośrodek...*, s. 180—182.

68 J. ZBUDNIEWEK: *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru*. T. 1: *Okres staropolski*. Częstochowa 2002, s. 424—426; S.Z. JABŁOŃSKI: *Przemiany w maryjnym ruchu pielgrzymkowym na Jasną Górę w XIX wieku*. W: *Pielgrzymowanie na Jasną Górę w czasie i przestrzeni. Wybór rozpraw i artykułów*. Częstochowa 2000, s. 199—200; IDEM: *Jasna Góra w drodze do niepodległości...*, s. 82—83, 85—86; IDEM: *Jasna Góra daleka...*, s. 128.

69 J. ZBUDNIEWEK: *Klasztor jasnogórski i jego...*, s. 404—415; Z.S. JABŁOŃSKI: *Jasna Góra w drodze do niepodległości...*, s. 87—89; A. JACKOWSKI: *Jasnogórskie pielgrzymowanie bez granic*. Częstochowa 2005, s. 107—114; U. BORKOWSKA: *Królowie polscy a Jasna Góra od czasów Jana Kazimierza do końca Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 65—86; S.Z. JABŁOŃSKI: *Przemiany w maryjnym ruchu...*, s. 197—199.

70 A. JĘDRZEJEWSKI: *Jasna Góra. Historia klasztoru i cudownego obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej*. Częstochowa 1946, s. 167—168; P. NITECKI: *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 966—1999. Słownik biograficzny*. Warszawa 2000, s. 307; AJG, sygn. 394, s. 7—13, 17, 19, 35, 41—42, 45, 55.

71 R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788—1792*. Kraków 2012, s. 147; kwoty podane przez autora przeliczono według stawki 1 złr = 4 złp.

Rozdział 2

Struktura i wysokość wydatków klasztoru jasnogórskiego

Zachowane w archiwum jasnogórskim materiały pozwoliły na omówienie struktury i wysokości wydatków klasztoru jasnogórskiego w okresie od XVII wieku do 1864 roku.

2.1. Wydatki klasztoru jasnogórskiego

2.1.1. Wydatki na gospodarkę roślinną, hodowlaną i przemysł dworskie

Administracja gospodarcza była zmuszona kupować część narzędzi i wyposażenia folwarków, ponieważ nie w każdej dziedzinie gospodarstwo było samowystarczalne (tabela 119). Kupowano postronki, brony, naczynia kuchenne i gospodarskie, kamienie młyńskie, „żelazo” do młyna, siekiery, gwoździe, kosy, kotły do browaru i gorzelnii, zgrzebła, skóry, stal, piły, świece, sita, młoty kowalskie, kowadła, beczki, oporządzenie końskie, kłódki, sztucce, radlice, szklanki, płótno, szczotki, miotły, koła do wozów, obrusy czy lemieszce. Ponadto kupowano zboże na zasiew, zwierzęta hodowlane oraz materiały niezbędne w przemysłach dworskich.

Zdecydowanie najwięcej wydano na zakup zboża oraz szeroko rozumianą gospodarkę hodowlaną, najmniej zaś na produkcję w cegielni gnaszyńskiej (54 złp). Jednak trzeba pamiętać, że zachowała się tylko część ksiąg finansowych. Warto również zwrócić uwagę, że aż 82,51% udokumentowanej kwoty dotyczyło gospodarki roślinnej i hodowlanej, a tylko 17,49% — przemysłu dworskiego (propinacja, fabryka sukna, cegielnia). Świadczy to o niewielkich inwestycjach w przemysł (wyjątkiem była fabryka sukna, którą założono pod koniec XVIII wieku).

Narzędzia rolnicze i inne kupowano w kluczu głoskowskim (1730—1733 — 182,22 złp), w starostwie brzeźnickim (1784—1798 — 811,21 złp), w folwar-ku lisińskim (1819—1820 — 9 złp, 12 lipca 1833—czerwiec 1840 — 5122,15 złp) i mirowskim (1853 — 1626 złp).

Tabela 119. Wydatki na gospodarkę roślinną, hodowlaną i przemysł dworski w latach 1717—1721, 1765—1768, 1833—1840

Kategoria wydatków	Kwota [złp, gr]	Odsetek
Zakup zboża i zwierząt ^{a)}	118 238,21	44,35
Gospodarka hodowlana ^{b)}	64 469,20	24,18
Zakup ziarna	37 267,01	13,98
Propinacja	27 895,12	10,46
Narzędzia rolnicze i inne	12 175,24	4,57
Manufaktura sukna	6491,09	2,43
Manufaktura w Gnaszynie	54,00	0,03
Ogółem	266 591,27	100,00

a) W księgach klasztornych zapisano łącznie wydatki na zakup zboża i zwierząt, dlatego nie można oddzielić tych dwóch kategorii.

b) Zakup zwierząt, ich leczenie, zakup paszy.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 30, s. 68—216; AJG, sygn. 407, s. 64—121; AJG, sygn. 102, s. 93, 95, 97, 101; AJG, sygn. 238, s. 39, 47; AJG, sygn. 305, s. 1—9; AJG, sygn. 311, s. 29—37, 47, 51, 57, 61; AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144; AJG, sygn. 417, s. 87—90; AJG, sygn. 421, s. 181—269; AJG, sygn. 445, s. 79—81, 106—121; AJG, sygn. 812, s. 16—17, 20—22; AJG, sygn. 816, s. 41—46; AJG, sygn. 822, s. 3—4; AJG, sygn. 1125, s. 7—9; AJG, sygn. 1127, s. 1—125; AJG, sygn. 1156, s. 23—25; AJG, sygn. 1176, s. 25—49, 51—57; AJG, sygn. 1177, s. 43—44; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1202, s. 77—81, 135—136, 141, 145; AJG, sygn. 1206, s. 15, 19—20, 37—86, 93; AJG, sygn. 1207, s. 37—86, 93; AJG, sygn. 1243, s. 7—29, 127—169, 331—383; AJG, sygn. 1248, s. 185—188, 195; AJG, sygn. 1267, s. 153; AJG, sygn. 1352, s. 73—76; AJG, sygn. 1402, s. 5—71; AJG, sygn. 1414, s. 17, 19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; AJG, sygn. 1664, s. 160; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 27—55.

2.1.2. Podatki i inne opłaty na rzecz państwa

Jednym z najważniejszych wydatków klasztorów paulińskich, w tym jasnogórskiego, były podatki oraz różne opłaty na rzecz państwa, m.in. zakup „Dziennika Urzędowego Królestwa Polskiego”. W rozdziale omówiono przede wszystkim te

podatki, które płacił Kościół katolicki na ziemiach polskich. Ponieważ badania nad kwestiami skarbowymi są daleko posunięte, podatki płacone przez inne grupy społeczne (poza duchowieństwem i instytucjami kościelnymi) zostały tu tylko wymienione.

Do 1717 roku ludność wiejska i mieszczenie płacili pobory uchwalone przez sejmy: łanowe, podymne, tzw. szos miejski, natomiast kupcy płacili czopowe od wyrobu piwa, gorzałki, wina i miodu¹. Dzierżawcy królewsczyzn zobowiązani byli do opłaty kwarty. Władze skarbowe starały się urealnić jej stawki, w czym pomóc miały przeprowadzane lustracje, m.in. w 1658 roku. Jednak spisujący lustracje rzadko przebywali na gruntach, a zadowalali się najczęściej informacjami otrzymanymi od dzierżawców. Dlatego też zaniżono znacznie przychody z dzierżaw, co przyczyniło się do zmniejszenia kwarty². Klasztor jasnogórski nie płacił jednak tego podatku do 1717 roku.

Konstytucje sejmu niemego z 1 lutego 1717 roku normowały źródła przychodów Rzeczypospolitej. Odtąd największe znaczenie w ich strukturze odgrywały podatki bezpośrednie. W Koronie były to: pogłówny generalny, hiberna z królewsczyzn, hiberna z dóbr duchownych, cło, kwarta stara i nowa, kwadrupla, pogłówny żydowski i skład winny³. Sejm z 1764 roku nakazał przeprowadzenie nowej lustracji w dobrach królewskich. Odbyła się ona w 1765 roku, a jej celem było ustalenie sprawiedliwej kwarty. Dlatego też lustratorzy nie uwzględniali żadnych zwolnień nadanych wcześniej. Po określeniu czystego dochodu obliczano $\frac{1}{4}$ tej kwoty jako kwartę, która miała być płacona od czerwca 1766 roku. Podatek ten nie zwalniał z nałożonej wcześniej kwadrupli. Od decyzji lustratorów można było się odwołać do komisji ekonomicznej⁴.

W 1766 roku planowano wprowadzić czopowe generalne, ale bezskutecznie. Podatek ten nałożono dopiero w 1768 roku — odtąd opodatkowane były dochody czerpane ze sprzedaży trunków. Wszyscy posiadający prawo propinacji płacili jedną stawkę. W 1775 roku zmieniono przepisy, w wyniku czego podatek płacili

1 R. RYBARSKI: *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*. Warszawa 1939, s. 98, 100—120, 124—136, 142—151, 157—160, 173—195, 214—226, 237—241; H. KARBOWNIK: *Obciążenie stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od połowy XVII wieku do 1795 roku*. Lublin 1984, s. 57, 67, 71, 74—75, 81—86; A. FILIPCZAK-KOCUR: *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587—1648*. Warszawa 2006, s. 47, 53, 58—59, 67.

2 A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA: *Królewsczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1984, s. 37—38, 54—55.

3 R. RYBARSKI: *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*. Kraków 1937, s. 232—234, 243—246; T. CIESIELSKI: *Armia koronna w czasach Augusta II*. Warszawa 2009, s. 19—23; H. KARBOWNIK: *Obciążenie stanu duchownego...*, s. 57, 67, 71, 74—75, 81—86, 106—113; A. FILIPCZAK-KOCUR: *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587—1648...*, s. 47, 53, 58—59, 67.

4 R. RYBARSKI: *Skarbowość Polski w dobie...*, s. 251—252.

mieszkańcy miast i miasteczek, a ludność wiejska była z niego zwolniona. Opłaty pobierano od ilości sprzedanego trunku. Jednocześnie ceny alkoholu uwolniono i ustalał je swobodnie posiadacz prawa propinacji. Utrzymano również dotychczasowe przywileje propinacyjne wydane dla szlachty i duchowieństwa⁵.

Sejm rozbiorowy z lat 1773—1775 zniósł dotychczasowy system podatkowy, wprowadzając powszechny podatek — podymne, który był opłacany od każdego komina wyprowadzonego ponad dach budynku, również z budynków klasztornych. Zniesiono hibernę, w zamian ustanawiając w dobrach kościelnych *subsidium charitativum*, którego część płaciła ludność mieszkająca w dobrach kościelnych, a część duchowieństwo⁶. Wysokość tego podatku była przyjmowana przez deklarację episkopatu. Zwolnieni z niego byli plebani nieposiadający poddanych⁷. Repartycji podatków dokonywali biskupi diecezjalni, którzy przekazywali polecenie, aby określone kwoty na konkretne jednostki kościelne wyznaczały specjalne zjazdy dekanalne. Mieli się na nich stawić wyznaczeni przez nuncjusza przedstawiciele zakonów, którzy musieli zebrać wyznaczone kwoty. Ich wysokość zależała od poziomu przychodów danej jednostki kościelnej. Do opodatkowanej kwoty należało wliczyć przychody z mszy, pomniejszone jednak o 2 złp, które odliczano jako stypendium, a także z aniwersarzy, zapisów szpitalnych z wyjątkiem zapisów beneficjalnych, z sołectw, wójtostw oraz odsetki z wyderkafów. Z podstawy opodatkowania wyłączono natomiast przychody z emfiteuz⁸.

Sejm z 1775 roku nałożył na dzierżawców królewskich 1,5 stawki kwarty w Koronie i 2 stawki na Litwie (tzw. kwarta sowita). Na tym samym sejmie uchwalono konstytucję, która kończyła nadawanie królewskich za zasługi. Odtąd po śmierci dotychczasowych dzierżawców królewskiej miały być wydzierżawiane na zasadzie licytacji na okres 50 lat. Ustawa zakazywała również dzielenia królewskich wydzierżawionych oraz ich zadłużania. Jednak przepisy te nie były przestrzegane⁹.

Sejm rozbiorowy wprowadził również obowiązek spisywania czynności prawnych na specjalnym papierze (stemplowym), od którego pobierano podatek zwany stemplowym. Jego wysokość zależała od wartości przedmiotu, którego dotyczyła czynność. Od przedmiotu wartego 100—150 złp podatek wynosił 15 gr,

5 Ibidem, s. 94—98.

6 H. KARBOWNIK: *Obciążenie stanu duchownego...*, s. 63, 151—154, 166—167, 173—176, 191—194, 200—205, 215, 220—221, 225—226; R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788—1792*. Tłum. M. UGNIĘWSKI. Kraków 2012, s. 101.

7 R. RYBARIKI: *Skarbowość Polski w dobie...*, s. 219—220.

8 AJG, sygn. 1153, s. 26—33.

9 A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA: *Królewskiej i starostwie...*, s. 56—57.

natomiast gdy przedmiot wart był 500—1000 złp podatek sięgał 3 złp. Czynność sądowa, jaką było napisanie orzeczenia sądowego, kosztowała 2 złp, natomiast opłata za nadanie przywileju czy godności państwowej lub kościelnej wynosiła 25 zł czerwonych, czyli 450 złp¹⁰.

Sejm Wielki (1788—1792) utrzymał podymne, ale domy mające więcej niż jeden komin zaczęto traktować jak z jednym kominem. Wyjątek stanowiły zabudowania, w których mieszkało kilka rodzin, a każda z nich prowadziła oddzielne gospodarstwo. Zgodnie z konstytucją uchwaloną 12 czerwca 1791 roku przy opłaceniu podymnego należało również dopłacić dodatkowo 3 gr od rodziny. Przy okazji podymnego opłacano również podatek od uboju zwierząt. W przypadku uboju na własny użytek należało oddać skórę zwierzęcą do urzędu grodzkiego. Gdyby jednak skóra była przeznaczona na sprzedaż, należało zapłacić podatek w wysokości 25% jej wartości. Jednak jeszcze w 1791 roku sejm znowelizował ustawę i odtąd mieszkańcy miast duchownych płacili wyłącznie podatek w postaci pieniędzy. Sejm Wielki zwiększył również podatek stemplowy i rozszerzył liczbę czynności prawnych nim objętych¹¹.

6 kwietnia 1789 roku Sejm Wielki uchwalił ustawę o ofierze wieczystej. Na jej mocy na dobra szlacheckie nałożono podatek w wysokości 10%, a na kościelne — 20% dochodu. Objęte zostały nim także klasztory. Jeszcze w 1789 roku zebrały się komisje, które obliczyły czysty zysk poszczególnych instytucji kościelnych. Instytucje, których roczny dochód był niższy niż 500 złp, były zwolnione z ofiary wieczystej, te zaś, które uzyskiwały rocznie 500—2000 złp, płaciły podatek w wysokości 10%. Pozostałe instytucje obowiązywała ofiara wieczysta w wysokości 20% uzyskanego dochodu. Całkowite zwolnienie z niej przysługiwało natomiast seminarium duchownym, szpitalom oraz tym plebanom, którzy prowadzili duszpasterstwo, ale nie mieli dziesięcin, poddanych i legatów finansowych¹².

W 1789 roku sejm uchwalił nowe stawki kwarty. Dzierżawcy dożywotni mieli płacić 2 stawki, ekspektanci — 2,5 stawki, a dzierżawcy emfiteutyczni — aż 3,5 stawki. Ponadto wprowadzono jednorazową kwartę całoroczną. W wyniku

10 R. RYBARSKI: *Skarbowość Polski w dobie...*, s. 191—200; H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772—1918*. Lublin 1998, s. 235—236.

11 R. RYBARSKI: *Skarbowość Polski w dobie...*, s. 124—125; H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 64—67; R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół...*, s. 380—389; E. DANKOWSKA: *Podatek skórowy i od rzezi 1789—1793*. „Studia Historyczne” 2006, R. 49, z. 2, s. 141—142, 149—151.

12 D. GŁÓWKA: *Protokoły ofiary 10 i 20 grosza jako źródło do badań stanu majątkowego duchowieństwa na przykładzie powiatu płockiego*. „Kwartalnik Historyczny” 1993, R. C, 3, s. 44; R. RYBARSKI: *Skarbowość Polski w dobie...*, s. 275—278, 246; H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 62.

nałożonych zobowiązań niektórzy dzierżawcy prawie w ogóle nie mieli zysków z królewszczyzn. Nikt jednak nie protestował i nie zrzekł się dzierżaw. 23 grudnia 1791 roku i w czerwcu 1792 roku sejm uchwalił ustawy dotyczące królewszczyzn. Na ich mocy królewszczyzny miały być sprzedane, a zyski przeznaczone na wojsko¹³.

Dobra jasnogórskie od połowy XVII wieku bywały zwalniane z ciężarów podatkowych¹⁴. Już król Władysław IV 7 kwietnia 1633 roku wydał dokument zwalniający klasztor z wszystkich ciężarów i poborów wojskowych¹⁵. W dniu 12 lipca 1644 roku hetman wielki koronny Stanisław Koniecpolski uwolnił dobra Laski od wszelkich ciężarów¹⁶.

Kolejne zwolnienia wydał sejm walny z 1652 roku, który uchwalił specjalną konstytucję pt. *Uwolnienie od stacji włók częstochowskich*. Przeczytać można w niej:

Na pomnożenie chwały Bożej i większą ozdobę i ochronę miejsca klasztoru częstochowskiego, uwalniamy sześćdziesiąt włók w Częstochowie i jej przyległościach leżące od stanowisk i wszelkich stacji żołnierskich, aby z tych włók piechota klasztorna na praesidio miejsca tamtego świątobliwego sustencją swoją miała, którą tę klasztor zawsze chować powinien¹⁷.

Z kolei sejm z 1658 roku uchwalił konstytucję pt. *Jasna Góra Częstochowska*, w której potwierdzono zwolnienia ze zobowiązań podatkowych¹⁸. Natomiast sejm z 1676 roku wydał konstytucję zakazującą pobierania wszelkich ciężarów z dóbr jasnogórskich na rzecz wojsk Rzeczypospolitej. Dobra zwolniono od prawa stacji, hiberny, wybierania żywności oraz innych zobowiązań. Złamanie konstytucji groziło karą grzywny w kwocie 3000 złp, a w razie jej niezapłacenia — infamią. W zamian konwent jasnogórski miał własnym sumptem dla dobra Rzeczypospolitej utrzymać załogę, mury, broń i amunicję w twierdzy częstochowskiej¹⁹.

Rada Walna Warszawska w 1710 roku uwolniła na 20 lat wszystkie dobra jasnogórskie z wszelkich ciężarów. Były to: pospolite ruszenie, łanowe, pobór,

13 A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA: *Królewszczyzny i starostowie...*, s. 59—61.

14 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 63—67.

15 AJG, sygn. 741, s. 270—273.

16 AJG, sygn. 742, s. 335—336.

17 AJG, sygn. 1155, s. 55.

18 *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. T. 2. Fasc. 2: 1649—1660. Wyd. A. PRZYBOŚ. Wrocław—Kraków 1955, s. 669; *Volumina Legum*. T. 5. Petersburg 1859, s. 258—259; AJG, sygn. 1155, s. 53, 237—243; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian...*, s. 64—65.

19 AJG, sygn. 1155, s. 54, 57.

podymne, wyprawa dymowa, wszelkie podatki zwykłe i nadzwyczajne. Zwolnienia podatkowe wydane dla dóbr jasnogórskich zostały potwierdzone i przedłużone przez sejm niemy do 1737 roku²⁰. Decyzję tę poparły sejmiaki krakowski, sandomierski, sieradzki oraz wieluński. W zamian paulini jasnogórcy mieli dbać o mury twierdzy jasnogórskiej oraz o jej wyposażenie i zaopatrzenie. W 1726 roku sejm grodzieński uchwalił konstytucję dotyczącą organizacji piechoty łanowej. Dokonano nowego podziału podatku i zaczęto go pobierać z dóbr jasnogórskich leżących w województwie krakowskim, mimo decyzji sejmu niemego. Ostatecznie jednak zakazano pobierania tych zobowiązań do 1737 roku²¹.

Paulini uzyskiwali również liczne potwierdzenia zwolnień od ciężarów wojskowych i podatków ze strony hetmanów i niższych dowódców. Takie libertacje były zawsze wpisywane w aktach grodzkich. Przykładowo w aktach wieluńskich w 1670 roku wpisano libertacje hetmańskie dla dóbr jasnogórskich oraz klasztorów wieluńskiego, pińczowskiego, konopnickiego i wieruszowskiego²². Takie przywileje były wydawane m.in. przez: hetmana wielkiego koronnego Jana Sobieskiego w 1668 roku; hetmana Dymitra Jerzego Wiśniowieckiego w latach 1674, 1679 i 1681; pułkownika wojsk Jego Królewskiej Mości kawalera de Maligny; wojewodę sieradzkiego Feliksa Szczęsnego Kazimierza Potockiego oraz hetmana Stanisława Jabłonowskiego w latach 1676 i 1697; hetmana wielkiego koronnego Adama Mikołaja Sieniawskiego w latach 1708, 1709, 1710; hetmana Józefa Potockiego w 1709 roku; generała artylerii litewskiej Ernsta Denhoffa; generała wojsk rosyjskich Janusa von Eberstatta w 1710 roku oraz władze konfederacji tarnogrodzkiej²³. Z kolei 12 października 1710 roku prymas Stanisław Szembek wziął w obronę dobra jasnogórskie i prosił podkanclerza wielkiego koronnego Jana Szembeka, aby wojska saskie nie stacjonowały w zimie w dobrach paulińskich²⁴.

Mimo licznych libertacji dobra jasnogórskie były wielokrotnie łupione przez walczące wojska. Szczególnie mocno we znaki dała się poddanym jasnogórskim wojna północna (1700—1721). W czasie działań zbrojnych toczących się w rejonie Częstochowy dochodziło do licznych nadużyć wojsk — zarówno koronnych, litewskich, jak i szwedzkich, saskich czy rosyjskich²⁵.

20 Ibidem, s. 67—68, 155, 157, 163—164, 199, 227, 237—240.

21 AJG, sygn. 1151, s. 19, 33, 61, 87, 93—101, 241—243.

22 AJG, sygn. 1155, s. 15—16, 33, 37—38, 141—142.

23 AJG, sygn. 1164, s. 1a, 49—50, 53, 57; AJG, sygn. 1155, s. 5, 31, 33, 37—38, 41, 45, 47, 97, 99, 101, 105, 113, 131, 141—142, 145, 147—148, 229.

24 AJG, sygn. 1155, s. 137—138, 145, 147, 155, 157; *Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII w. Spisy*. Oprac. K. CHEŁPOWSKI et al. Kórnik 1992, s. 113.

25 AJG, sygn. 1155, s. 131; J. SZPAK: *Ciężary wojskowe z dóbr starostwa brzeźnickiego w latach 1651—1793*. W: *Pecunia nervus belli. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XVI—XVIII wieku*. Red. M. MARKIEWICZ, R. SKOWRON, F. WOLAŃSKI. Katowice 2016, s. 211—225.

Po 1775 roku dobra jasnogórskie zostały objęte obowiązkiem opłacania wszystkich uchwalonych przez parlament podatków. Paulini jasnogórscy jeszcze w tym samym roku zwrócili się do króla i sejmu z prośbą, aby starostwa kłobuckie i brzeźnickie oraz inne dobra klasztoru jasnogórskiego zostały zwolnione z podatków świeckich: podymnego, 1,5 kwarty, łanowego oraz hiberny z miasteczek. Paulini natomiast gotowi byli płacić wszystkie podatki duchowne. Powoływano się przy tym na akt fundacyjny z 1382 roku oraz ponowne fundacje Władysława Jagiełły i przywileje nadane przez królów Polski i sejm z lat 1632, 1658, 1676, 1710 i 1717. Jednak Stanisław August Poniatowski i sejm odrzucili tę prośbę²⁶.

W 1793 roku dobra jasnogórskie znalazły się pod panowaniem pruskim i zostały włączone do prowincji Prusy Południowe. W latach 1793—1795 obszary te podlegały Generalnemu Dyrektorium w Berlinie. Po III rozbiórce Polski w 1795 roku i przyłączeniu do Prus Południowych Warszawy i Mazowsza obszary te podlegały ministrowi Karolowi von Hoymowi, który zarządzał również prowincją śląską. W 1799 roku Prusy Południowe podporządkowano ponownie Generalnemu Dyrektorium z siedzibą w Berlinie. Sprawami prowincji zajmował się specjalny departament działający w ramach Dyrektorium²⁷.

W dniu 7 maja 1793 roku w Berlinie przedstawiciele szlachty i duchowieństwa z terenów zajętych przez Prusy złożyli królowi Prus Fryderykowi Wilhelmowi II przysięgę wierności. Jednocześnie skierowano petycję, w której zwrócono się z prośbą o utrzymanie dawnego systemu podatkowego. Ponadto duchowni wnieśli, aby nie wprowadzać pruskich przepisów podatkowych, które nakładały podatek w wysokości 50% od dochodów. Zwrócono się też z prośbą o zwolnienie z podatków duchownych posiadających dobra do 4 łanów oraz zwolnienie z akcyzy zakupów na cele kultu religijnego (wino, oleje i wosk). Jednym z najważniejszych postulatów duchowieństwa była prośba o zwolnienie dóbr kościelnych z obowiązku kwaterowania wojsk. Król pruski jednak odrzucił wszystkie postulaty²⁸.

Co prawda po 1793 roku większość duchowieństwa utrzymała swoje majątki, ale Kamery Wojenno-Ekonomiczne i Departament Finansowy kontrolowały gospodarkę i finanse instytucji kościelnych. Od lat 1793—1794 organy te żądały od kurii biskupich informacji dotyczących stanu ekonomicznego i prawnego poszczególnych parafii²⁹.

Początkowo jednak na obszarach dawnej Rzeczypospolitej obowiązywał system podatkowy uchwalony na Sejmie Wielkim. Z dóbr ziemskich opłacano ofia-

26 AJG, sygn. 1143, s. 73—74.

27 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 56—57.

28 Ibidem, s. 63—64.

29 P.P. GACH: *Geografia strat zakonów w końcu XVIII i w XIX wieku*. Rzym 1980, s. 26—27.

rę wieczystą, a jej wysokość dla poszczególnych instytucji kościelnych została wyliczona przez specjalne komisje. Duchowni i instytucje, których dochody wynosiły 500 złp, byli zwolnieni z podatków. Ci, którzy uzyskiwali 500—2000 złp, płacili podatek w wysokości 10% od przychodu, a dla tych, których przychody przekraczały 2000 złp, podatek wynosił 20% od przychodów³⁰.

Po upadku Rzeczypospolitej w 1795 roku władze pruskie przestały liczyć się z opinią polską i wprowadziły nowe przepisy podatkowe. Szlachta odąd miała płacić podatek w wysokości 24% od dochodów, a dzierżawcy dawnych królewskich ziem — 50%. Duchowni, którzy uzyskiwali dochody do 500 złp, byli zwolnieni z podatków, ci, którzy uzyskiwali rocznie do 2000 złp, płacili 50% od przychodów, a ci, których dochody przekraczały 2000 złp, ale pochodziły z innych źródeł niż ziemia, płacili podatek w wysokości 20%. Na szpitale i szkoły prowadzone przez Kościół nałożono podatek w wysokości 10%³¹.

Kolejnym wrogiem posunięciem wobec Kościoła katolickiego było wydanie deklaracji królewskiej z 28 lipca 1796 roku. Na jej mocy — pod pretekstem złego gospodarowania — dokonano konfiskaty dóbr duchownych. Duchowieństwo miało być utrzymywane z 50% dotychczasowych dochodów po uprzednim określeniu poziomu zysków uzyskiwanych przez poszczególne beneficja oraz po odliczeniu kosztów administracyjnych i podatków³². Po utracie posiadłości ziemskich zakon miał prawo pobierać tzw. kompetencje. Wynosiły one 30% przychodów z danego majątku, 50% przychodów odliczano na poczet podatków, 10% na poczet kosztów administracyjnych, a 10% na inne świadczenia publiczne³³.

Na mocy reskryptu z 1 czerwca 1795 roku od wszystkich kategorii dóbr pobierano podymne, a jego wysokość ustalono na podstawie taryf z 1789 roku. Utrzymano również *subsidium charitativum*, do którego opłaty zobowiązany był każdy duchowny uzyskujący roczny przychód w kwocie 1000 złp. Ponadto w majątkach duchownych stacjonowały wojska pruskie, które korzystały z prawa podwodów i pobierały żywność (tzw. liwerunek). Zniesiono natomiast podatek od uboju zwierząt³⁴. Utrzymano podatek stemplowy, a w 1806 roku wprowadzono nowe zobowiązanie, przeznaczone na potrzeby poczty³⁵.

Po wejściu wojsk napoleońskich na ziemię dawnej Rzeczypospolitej wybuchło powstanie, które doprowadziło do odtworzenia administracji polskiej oraz

30 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 64—67.

31 Ibidem.

32 P.P. GACH: *Geografia strat zakonów...*, s. 27—29.

33 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 60.

34 Ibidem, s. 62—63, 67—69, 142.

35 R. KOWALCZYK: *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807—1812*. Łódź 2010, s. 70.

do odbudowy wojska. Już 14 stycznia 1807 roku Napoleon I powołał Komisję Rządzącą. Podstawą jej działania były uchwalone 26 stycznia 1807 roku *Zasady do urzędzenia Komisji Rządzącej i innych władz jej podległych*. W rozdziale ósmym tego aktu unormowano kwestie kościelne. Przepisy te miały charakter tymczasowy, ale przetrwały do końca istnienia Księstwa Warszawskiego. Komisja Rządząca starała się przywrócić sytuację sprzed rozbiorów. Podkreślała też swój pozytywny stosunek do Kościoła. Podjęła działania na rzecz uregulowania zaległych kompetencji niewypłacanych duchowieństwu od jesieni 1806 roku. Komisja odnosiła się pozytywnie i wspierała zakony prowadzące działalność charytatywną lub edukacyjną³⁶.

W dniach 7 i 9 lipca 1807 roku zawarto traktaty francusko-rosyjski i francusko-pruski. Na ich mocy powstała namiastka państwa polskiego o nazwie Księstwo Warszawskie. Władze Księstwa starały się łagodzić wszelkie spory na linii państwo — Kościół. Często jednak urzędnicy niższego szczebla wykazywali nadgorliwość, przede wszystkim w kwestiach podatkowych³⁷. Na przykład w 1807 roku władze departamentu kaliskiego wydały ostrzeżenie, że kto unika płacenia podatków ustanowionych przez władze pruskie, będzie traktowany jako defraudant. 25 kwietnia 1807 roku wezwano wszystkich dzierżawców dóbr narodowych do przedstawienia kwitów poświadczających opłacenie podatków i dostarczenie wyznaczonej ilości zwierząt i żywności dla wojska³⁸.

W latach 1807—1809 władze Księstwa Warszawskiego pobierały wieczystą ofiarę według systemu pruskiego. W 1809 roku na mocy dekretu królewskiego dokonano ponownej lustracji przychodów i urealniono stawki podatku ofiary wieczystej. Ofiara 50% była opłacana w 4 ratach kwartalnych³⁹. Ponadto pobierano *subsidium charitativum* na obszarze departamentów: warszawskiego, kaliskiego (w tym departamencie leżały dobra jasnogórskie), poznańskiego, krakowskiego, radomskiego, siedleckiego i lubelskiego. Podatek ten płacili tylko ci duchowni, którzy uzyskiwali rocznie co najmniej 1000 złp dochodu⁴⁰.

W latach 1807—1809 stawki podymnego nie uległy zmianie. W powiecie częstochowskim kształtowały się one następująco: czynszownicy posiadający

36 E.M. ZIÓŁEK: *Między tronem a ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*. Lublin 2012, s. 38—40, 46, 47.

37 Ibidem, s. 58—59, 659, 664, 667.

38 D. ZŁOTKOWSKI: *Gospodarka miast powiatu częstochowskiego w okresie Księstwa Warszawskiego*. W: „Ziemia Częstochowska”. T. 27. Red. M. ANTONIEWICZ. Częstochowa 2000, s. 102—103.

39 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 141—147; R. KOWALCZYK: *Polityka gospodarcza i finansowa...*, s. 260.

40 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 150—151.

własne grunty i gospodarze posiadający jedną włókę chełmińską płacili po 2 złp od komina; gospodarze posiadający 1 włókę magdeburską płacili 1 złp od komina, a młynarze — po 2 złp od komina. Dzierżawcy dóbr narodowych z każdego 1 talara czynszu dzierżawnego mieli zapłacić 1 gr srebrny, ale był to podatek jednorazowy⁴¹. W 1809 roku wprowadzono zmiany w podymnym. Dokonano ponownego szacunku przychodów właścicieli domów. Podatek bowiem dotyczył przychodów, a nie domu, w tej sytuacji domostwa podzielono na kilka grup. Podatek płacono zawsze od 1 komina, nawet jeżeli w domu było ich kilka, zobowiązanie było opłacane od dochodu, jakie uzyskiwało dane gospodarstwo⁴². Jednocześnie stawkę tego podatku podwojono⁴³. Jednak w 1811 roku episkopat Księstwa Warszawskiego złożył skargę do Ministerstwa Skarbu, w której stwierdzono, że stawki podymnego były zbyt wysokie. Interwencja dała pozytywne rezultaty, w wyniku czego przywrócono stawki sprzed 1809 roku⁴⁴.

W 1809 roku sejm uchwalił podatek osobisty na koszty fortyfikacji. Stawka na osobę mieściła się w przedziale 1—50 złp. Kwotę 2 300 000 złp podzielono na poszczególne departamenty, a następnie na powiaty, wioski i miasta. Podatek dzielono na osoby według ich stanu posiadania, dlatego też kwalifikowano ich do różnych grup. Pierwsza grupa była zwolniona z podatku. Zaliczano do niej również duchownych z zakonów żebraczych oraz prowadzących szpitale. Pozostała część duchownych była zaliczona do klasy 6—9. W klasie 6., która obejmowała proboszczów i wikarych, obowiązywał podatek w wysokości 6 złp. Do klasy 7. włączono opatów, prałatów i kanoników, którzy płacili 20 złp od osoby. Ustawa z 1811 roku przyniosła zmiany, w wyniku których w klasie 6. znaleźli się prałaci, kanonicy kolegiaccy i honorowi, którzy płacili 60 złp rocznie. W klasie 8. znaleźli się opaci klasztorów klaustralnych, prałaci i kanonicy katedralni oraz przełożeni klasztorów posiadających dobra ziemskie. Osoby przypisane do tej grupy płaciły rocznie 100 złp. Do 9. klasy zaliczono biskupów, arcybiskupów oraz opatów komendatoryjnych, którzy płacili 300 złp rocznie⁴⁵.

W Księstwie Warszawskim pobierano również podatek stemplowy, który początkowo był płacony zgodnie z wcześniejszymi przepisami, dopiero sejm z 1809 roku uchwalił nową ustawę. Odtąd wszystkie czynności cywilnoprawne miały być spisywane na papierze stemplowym. Podatek ten dotyczył wszystkich obywateli Księstwa. Wysokość opłaty stemplowej zależała od wartości przedmiotu,

41 AJG, sygn. 323, s. 9—11.

42 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 152—154.

43 R. KOWALCZYK: *Polityka gospodarcza i finansowa...*, s. 252.

44 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 155—156.

45 Ibidem, s. 156—161; R. KOWALCZYK: *Polityka gospodarcza i finansowa...*, s. 253; AJG, sygn. 323, s. 21—29, 33.

którego dotyczyła czynność. Każda nominacja na urząd dająca pensję wiązała się z podatkiem stemplowym, który wynosił 10% rocznej pensji. Duchowni pobierający kompetencje byli zobowiązani do każdorazowej opłaty. Proboszczowie wystawiający akty zgonu, urodzenia lub małżeństwa musieli sporządzić je na papierze stemplowym i uiścić odpowiednią opłatę. Brak opłaty zawieszał ważność danego dokumentu⁴⁶.

W dniu 10 czerwca 1807 roku wprowadzono nowy podatek na potrzeby lazaretów wojskowych. Obowiązywał on w miastach departamentów: warszawskiego, poznańskiego, bydgoskiego, płockiego i kaliskiego (na obszarze którego znajdowały się dobra jasnogórskie). Odtąd każde miasto płaciło 0,50 gr polskiego od talara, w zależności od liczby dymów. Wyjątkiem były domy rodowe, szpitale i klasztory zakonów żebraczych. W miastach, w których nie wprowadzono jeszcze składki ogniowej, płacono od komina po 2 złp⁴⁷.

W 1811 roku sejm wprowadził podatek czopowy na wsiach i w miastach. Płacili go wszyscy, którzy mieli prawo propinacji. Jednak czopowe wiejskie nie było zbierane, w przeciwieństwie do czopowego miejskiego⁴⁸.

Z kolei 12 grudnia 1812 roku Fryderyk August wydał dekret, na mocy którego obywatele Księstwa Warszawskiego mieli zapłacić przymusową ofiarę i pożyczkę na potrzeby wojska. Do złożenia ofiary byli zobowiązani wszyscy pobierający pensję rządową oraz kompetencje. Jej stawka wynosiła 25% z każdej pobranej od władz pensji. Ponadto wszyscy właściciele gospodarstw rolnych i płacący podatek oraz opłacający *subsidium charitativum* musieli dodać po 10 gr do każdej złotówki płaconej w podatkach. Wreszcie każdy opłacający podatek osobisty oraz duchowni mieli dopłacić 15 gr. Jednak Henryk Karbownik nie znalazł żadnej informacji o realnym składaniu pożyczki wojennej⁴⁹.

Władze Księstwa Warszawskiego borykając się stale z deficytem w budżecie, starały się przyspieszyć pobór podatków. Przykładem może być sytuacja z 1807 roku, kiedy to Fryderyk August wydał dekret, na mocy którego rata styczniowa ofiary 24 gr na 1808 rok miała być opłacana zgodnie z wyznaczonym terminem, a rata czerwcowa powinna być spłacona do 15 lutego 1808 roku. Z kolei w grudniu 1808 roku miała być pobrana rata podymnego z marca 1809 roku, a w marcu 1809 roku pobierano czerwcową ratę podymnego. Jednak zaległości

46 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 161—163; R. KOWALCZYK: *Polityka gospodarcza i finansowa...*, s. 273—275.

47 R. KOWALCZYK: *Polityka gospodarcza i finansowa...*, s. 296—297; AJG, sygn. 323, s. 9—11.

48 H. ROŻENOWA: *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815—1863*. Warszawa 1961, s. 54—55.

49 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 172—173.

podatkowe były nagminne. W związku z czym do dóbr zalegających z podatkami wysyłano wojsko, które dokonywało egzekucji należności⁵⁰.

Władze Księstwa udzielały również zwolnień z podatków. Na przykład w 1811 roku kraj dotknęła kłęska suszy, a w 1812 roku maszerujące na Rosję wojska dokonały ogromnych zniszczeń. W tej sytuacji władze wydały zarządzenia zwalniające z podatków najbardziej zniszczone okolice⁵¹.

W Księstwie Warszawskim utrzymano obowiązek prowiantowania wojska w dobrach kościelnych. W razie niedostarczenia zboża wojsko kupowało je od liwerantów, a kosztami obciążano właściciela dóbr zalegających ze zobowiązaniami⁵².

Armia w latach 1807—1815 miała prawo kwaterować w domach należących również do duchownych. Władze bowiem nie były w stanie wystawić odpowiedniej liczby koszar. Na mocy dekretu królewskiego z 1808 roku nowe domy murowane były zwolnione z tego obowiązku przez 4 lata, a drewniane — przez 3 lata. W 1810 roku król wydał ponownie dekret normujący zasady korzystania przez wojsko z domów należących do Kościoła. Z tego obowiązku były zwolnione budynki seminariów, szkół, plebanii i poczty, które posiadały maksymalnie 4 izby. Często jednak wojsko łamało te przepisy, zwłaszcza w czasie działań wojennych⁵³.

W dobie Królestwa Polskiego (1815—1831) wysokość wieczystej ofiary i podymnego nie zmieniła się znacząco w porównaniu z okresem Księstwa Warszawskiego. Stawki pobierano według rejestru z 1811 roku. W 1818 roku KRPIŚ wydała reskrypt, który miał przynieść nowe spisy podatkowe, ale brak informacji, czy one rzeczywiście powstały. Podatek ten płacono z budynków należących do klasztorów, z wyjątkiem zakonów żebraczych. Z kolei 14 listopada 1820 roku namiestnik gen. Józef Zajączek wydał zarządzenie w sprawie podymnego. Odtąd dymy dzielono na ciągłe i pańszczyźniane. Dymy ciągłe należały do folwarku i to właściciel folwarku miał opłacać ten podatek. Nałożono go na dwory, folwarki, karczmy, cegielnie, domy rzemieślników dworskich, drobnych czynszowników, chłopów odrabiających sprzężaj, domy zamieszkałe przez parobków, okupników oraz poddanych wykonujących pańszczyźną pieszą⁵⁴.

W czerwcu 1858 roku car wydał ukaz zmieniający przepisy dotyczące podymnego. Odtąd szarawark i podymne były płacone razem. Podymne rozróżniono na miejskie i wiejskie. Podymne wiejskie podzielono na dworskie, proboszczowskie

50 R. KOWALCZYK: *Polityka gospodarcza i finansowa...*, s. 254, 256—257, 275—276, 295.

51 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 161—163; R. KOWALCZYK: *Polityka gospodarcza i finansowa...*, s. 303—304.

52 Ibidem, s. 164—166.

53 Ibidem, s. 168—170.

54 AJG, sygn. 331, s. 9; H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 212, 217—220.

i włościańskie. Odtąd domy proboszczowskie płaciły podymne w wysokości 18,20 złp. Budynki proboszczowskie zwolniono z szarawarku, który płacili świeccy właściciele dóbr, w kwocie po 7,10 złp od budynków kościelnych, w miastach 5. i 4. rzędu płacono stawkę 18,20 złp, w miastach 1., 2. i 3. rzędu plebani płacili 3,75% rocznego dochodu. Najuboższe plebanie obowiązywała stawka w wysokości 18,20 złp⁵⁵.

Utrzymano *subsidiium charitativum*. Jednak w 1820 roku namiestnik zwolnił z tego podatku poddanych kościelnych z dóbr suprymowanych klasztorów, a w 1839 roku Mikołaj I zwolnił z niego ludność mieszkającą w dobrach kościelnych. Odtąd *subsidiium charitativum* płaciło tylko duchowieństwo⁵⁶.

W dobie Księstwa Warszawskiego liwerunek pobierano w naturze w postaci dostaw żywności dla wojska. Natomiast od 1816 roku — na mocy postanowienia namiestnika Królestwa Polskiego — podatek ten zamieniono na daninę pieniężną. Wartość dostaw zbożowych przeliczano na pieniądze zgodnie z cenami obowiązującymi na rynku lokalnym. W czerwcu 1831 roku sejm powstańczy uchwalił tzw. pobór nadzwyczajny. Jednak H. Karbownik nie znalazł informacji o pobieraniu tej opłaty⁵⁷.

Zachowany materiał archiwalny pozwolił ustalić wysokość podatków z dóbr jasnogórskich dla okresu 1721—1864. Nie udało się jednak ustalić realnej kwoty, jaką paulini zapłacili, ponieważ nie zachowały się wszystkie materiały archiwalne.

W dobie Rzeczypospolitej szlacheckiej klasztor jasnogórski płacił ze starostwa brzeźnickiego kwartę, mimo że otrzymał liczne zwolnienia podatkowe. Między innymi w 1721 roku por. Zieliński udał się do starostwa brzeźnickiego i odebrał część kwarty w wysokości 358,13 złp. Paulini jednak nie chcieli wypłacić pieniędzy, twierdząc, że zostali zwolnieni z podatku. Ponieważ nie przedstawili dokumentów, Zieliński odebrał pieniądze, ale zobowiązał się, że w razie przedstawienia odpowiedniej dokumentacji, pieniądze odda. W 1722 roku por. Zieliński ponownie zjawił się w starostwie brzeźnickim po kwartę. Wówczas paulini przedstawili oryginał przywileju wojewody chełmińskiego Jana Jerzego Przebendowskiego, który zwalniał zakonników z podatków. Zieliński nie wybrał kwarty za 1722 rok i wysłał oryginał przywileju swojemu przełożonemu, prosząc o oddanie pieniędzy, które pobrał wcześniej⁵⁸. Trudno jednak stwierdzić, czy rzeczywiście te pieniądze zostały zwrócone. Należy w to wątpić, jeżeli weźmie się pod uwagę trudności, na

55 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 212, 217—220.

56 Ibidem, s. 223—224.

57 Ibidem, s. 225, 227—228.

58 AJG, sygn. 1127, s. 49, 51, 55—56.

jakie był narażony właściciel dóbr, który starał się o wyrównanie strat spowodowanych przez wojsko⁵⁹. Mimo zwolnień podatkowych, które obowiązywały do 1737 roku, z części dóbr starostwa brzeźnickiego pobierano kwartę. W latach 1728—1755 ze wsi Gajęcice i Dupice wypłacano kwartę w kwocie 2688 złp⁶⁰.

W 1765 roku w starostwie brzeźnickim przeprowadzono lustrację. Według niej dochody z całego starostwa wynosiły 11 942,11 złp, a kwarta powinna wynosić 2985,05 złp. Jednak Rzeczpospolita, mimo przyjętej przez sejm z 1717 roku specjalnej konstytucji, nie wypłaciła klasztorowi 30 000 złp na remonty twierdzy. Dlatego też z kwarty odliczano 1500 złp na poczet tej zaległości. Ponadto odliczano 200 złp łanowego od podatków, które klasztor miał płacić. Zatem kwarta wynosiła 1285,17 złp. Miała być ona odstawiana do komory w Wieruszowie w oznaczonym terminie. Jednak do intraty należało dodać opłaty mostowe, drogowe i grobelne, co mieli uczynić komisarze. Stąd też w przyszłości kwarta miała być wyższa. Ponadto paulini musieli własnym sumptem dokonywać remontów czy wspierać poddanych, a kwot tych nie wolno było odliczać od intraty⁶¹.

W 1773 roku między klasztorem jasnogórskim a Komisją Skarbową Koronną doszło do sporu dotyczącego kwarty ze starostwa brzeźnickiego. Komisja bowiem nie uznała wpłat dokonywanych przez administrację starostwa, ponieważ paulini zapisali wpłacone kwoty w rachunkach klasztornych, nie starając się o potwierdzenie od podskarbiego. W dniu 17 lipca 1773 roku Komisja Skarbowa Koronna zażądała przedstawienia odpowiednich kwitów i zaprzysiężenia rejestrów konwentu jasnogórskiego lub uregulowania należnej kwoty⁶². W zachowanym materiale archiwalnym brak jednak informacji, w jaki sposób tę sprawę rozwiązano.

Do 1775 roku ze starostwa brzeźnickiego płacono pojedynczą stawkę kwarty, następnie zwiększono ją do 1,5 stawki. W tej sytuacji klasztor zwrócił się z memoriałem, w którym prosił o zmianę decyzji. Komisja Skarbowa Koronna odrzuciła jednak ten postulat⁶³.

Od 6 października 1781 roku kancelaria Skarbu Koronnego nakazała paulinom jasnogórskim płacić ze starostwa brzeźnickiego i wsi Dębowiec kwartę w wysokości 2361,10 złp⁶⁴. Od 1789 roku kwarta wzrosła i w latach 1789—1790 tylko ze wsi Dębowiec zapłacono 866 złp⁶⁵.

59 T. SROGOSZ: *Funkcjonowanie hiberny w województwie sieradzkim (do końca XVII wieku)*. W: *O przeszłości. Czasy. Miejsca. Ludzie*. Red. W. KOWALSKI. Kielce 2016, s. 294—295.

60 AJG, sygn. 1243, s. 7—29, 127—169, 331—383.

61 AJG, sygn. 417, s. 87—90.

62 AJG, sygn. 1127, s. 103.

63 AJG, sygn. 812, s. 20; AJG, sygn. 1127, s. 107.

64 AJG, sygn. 1127, s. 111.

65 AJG, sygn. 407, s. 3—123.

Konwent jasnogórski płacił też podatek łanowy z dwóch ról wójtowskich leżących w Gajęcicach i Dupicach. Pieniądze te były przeznaczone na piechotę łanową oraz na utrzymanie twierdzy w Kamieńcu Podolskim. Stawka z jednego łanu wynosiła 100 złp rocznie, czyli z dwóch wójtostw płacono 200 złp. W latach 1726—1768 i 1775—1783 zapłacono 12 100 złp. Zatem nadpłacono 60 złp⁶⁶. W 1790 roku Komisja Skarbu Koronnego nakazała konwentowi opłacać podatek łanowy ze starostw kłobuckiego i brzeźnickiego w kwocie 800 złp. Jednak w źródle nie było rozgraniczenia kwoty między starostwami⁶⁷.

W latach 1789—1790 paulini musieli uzupełnić poczwórne dymowe za podanych w kwocie 1306,18 złp, a w latach 1791—1793 z budynków dworskich w Dębowcu zapłacono podymne w wysokości 21,27 złp⁶⁸.

Dane na temat ofiary 10 gr i 20 gr pochodzą z lat 1789—1793 i dotyczą Konopisk, klucza wiewieckiego, Lasek i Smardz, Gnaszyna, Pleszyna, Lgoty, Szarlejki, Kawodrzy, Grabówki, Białej Małej, Częstochówki, Dębowca oraz folwarku Lisińiec. Paulini zapłacili wówczas z tych miejscowości 14 656,02 złp⁶⁹.

Od 1770 roku paulini jasnogórscy byli zobowiązani do opłacania ze starostwa brzeźnickiego *subisdium charitativum*. Konwent odwołał się od tej decyzji, twierdząc, że płacił już kwartę i półpodymne w zamian za hibernę, ponadto kupowano amunicję do twierdzy oraz utrzymywano w odpowiednim stanie fortyfikacje. Dlatego klasztor powinien być zwolniony z tego podatku. Komisja Skarbu Koronnego przychyliła się do prośby paulinów, ale mimo wszystko płacono ten podatek. W latach 1775—1783 zapłacono łącznie 1071 złp, czyli stawka roczna wynosiła średnio 134 złp⁷⁰. Natomiast z innych dóbr w latach 1775—1791 klasztor zapłacił 14 183,18 złp, łącznie zapłacono więc 15 254,18 złp⁷¹.

Dane dotyczące pogłównego pochodzą z 1790 roku. Wówczas to za zakonników oraz czeladź z folwarku w Lisińcu zapłacono 49 złp⁷². Konwent jasnogórski ze starostwa brzeźnickiego płacił także czopowe. We wrześniu 1785 roku było to 18 złp⁷³. Ponieważ poddani nie zawsze byli w stanie opłacać podatki, pauli-

66 AJG, sygn. 1243, s. 7—29, 127—169, 331—383; AJG, sygn. 812, s. 20; AJG, sygn. 411, s. 81, 121, 134, 136—137, 143—144.

67 AJG, sygn. 541, s. 554—559.

68 AJG, sygn. 407, s. 3—123.

69 AJG, sygn. 1371, s. 183—197; AJG, sygn. 407, s. 3—123; AJG, sygn. 1328, s. 1—28; AJG, sygn. 1331, s. 1—28; AJG, sygn. 1251, s. 71—75; AJG, sygn. 1254, s. 17—25; AJG, sygn. 1280, s. 19; AJG, sygn. 1367, s. 313—323; AJG, sygn. 1728, s. 1—15.

70 AJG, sygn. 812, s. 20; AJG, sygn. 1124, s. 39—40.

71 Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. Częstochowa 1999, s. 177; AJG, sygn. 1670, s. 227—233, 239; AJG, sygn. 1153, s. 26—33; AJG, sygn. 1138, s. 29—37, 45, 51.

72 AJG, sygn. 1152, s. 27—28.

73 AJG, sygn. 411, s. 81, 121, 134, 136—137, 143—144.

ni jako dzierżawcy musieli uregulować braki. W latach 1784—1798 wyrównano zaległości w kwocie 5208,10 złp⁷⁴. W 1790 roku Komisja Skarbu Koronnego zażądała, aby konwent jasnogórski z otrzymywanych dziesięcin w starostwie brzeźnickim wpłacał do skarbu koronnego kwotę 707,20 złp⁷⁵.

Sejm Wielki wprowadził również pobór do armii w dobrach królewskich i duchownych. Paulini jednak w 1791 roku otrzymali zgodę na zamianę poboru na specjalną opłatę. Wówczas za rekrutów, którzy mieli być wysłani do armii ze wsi Kruplin i Stara Brzeźnica, zapłacono 74 złp⁷⁶. Z kolei w latach 1791—1793 tylko z Dębowca zapłacono łącznie 1378,19 złp. Jednak nie da się rozdzielić tej kwoty na poszczególne podatki⁷⁷.

Wysokość podatków rocznych była zróżnicowana w zależności od wysokości dochodów, ale również od polityki fiskalnej państwa. Znana jest kwota podatków ze starostwa brzeźnickiego z drugiej połowy XVIII wieku. W 1785 roku zapłacono kwartę, łanowe i czopowe w wysokości 4292,24 złp⁷⁸. Natomiast ze wsi Dębowiec za rok 1789/1790 zapłacono kwartę, ofiarę 20 gr i poczwórne dymowe za poddanych, łącznie 3117,06 złp. Natomiast w latach 1791/1792 i 1792/1793 opłacano ofiarę 20 gr, podymne dworskie oraz pobór w kwocie ok. 3751,22 złp⁷⁹. Z kolei w latach 1789—1793 z Konopisk, Dębowca, klucza wiewieckiego, klucza Laski oraz dóbr fundacyjnych zapłacono kwartę, ofiarę 20 gr, poczwórne dymowe za poddanych oraz dymowe dworskie, *subsidiium charitativum* i pobór w kwocie ok. 5381 złp rocznie. Jednak w zestawieniu nie odnotowano podatków ze starostwa kłobuckiego⁸⁰.

Z okresu rządów pruskich (1793—1806) zachowały się kwity z podymnego, ofiary 5 gr, 10 gr i 20 gr, liwerunku, akcyzy, kwarty, łanowego oraz opłaty za rekrutów. W 1793 roku władze pruskie zażądały opłacenia kwarty ze starostwa

74 AJG, sygn. 102, s. 93, 95, 97, 101; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144; AJG, sygn. 417, s. 87—90; AJG, sygn. 812, s. 20; AJG, sygn. 816, s. 41—46; AJG, sygn. 822, s. 3—4; AJG, sygn. 1125, s. 7—9; AJG, sygn. 1127, s. 1—125; AJG, sygn. 1156, s. 23—25; AJG, sygn. 1176, s. 25—49, 51—57; AJG, sygn. 1177, s. 43—44; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1267, s. 153; AJG, sygn. 1202, s. 77—81, 135—136, 141, 145; AJG, sygn. 1206, s. 15, 19—20; AJG, sygn. 1207, s. 37—86, 93; AJG, sygn. 1243, s. 7—29, 127—169, 331—383; AJG, sygn. 1248, s. 185—188, 195; AJG, sygn. 1267, s. 153; AJG, sygn. 1352, s. 73—76; AJG, sygn. 1402, s. 5—71; AJG, sygn. 1414, s. 17, 19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; AJG, sygn. 1664, s. 160.

75 AJG, sygn. 541, s. 554—559.

76 AJG, sygn. 411, s. 121.

77 AJG, sygn. 407, s. 3—123.

78 AJG, sygn. 411, s. 81, 121, 134, 136—137, 143—144.

79 AJG, sygn. 407, s. 3—123.

80 AJG, sygn. 407, s. 3—123; AJG, sygn. 1371, s. 183—197; AJG, sygn. 407, s. 75, 95; AJG, sygn. 1328, s. 1—28; AJG, sygn. 1331, s. 1—28; AJG, sygn. 1254, s. 17—25; AJG, sygn. 1251, s. 71—75; AJG, sygn. 1280, s. 19; AJG, sygn. 1367, s. 313—323; AJG, sygn. 1728, s. 1—15; AJG, sygn. 1280, s. 19.

brzeźnickiego w kwocie 5570,07 złp, ale już w latach 1797—1798 paulini jasnogórcy płacili kwartę w wysokości 8434,08 złp rocznie. Do tego trzeba doliczyć łanowe — 160 złp rocznie⁸¹ oraz opłaty za rekrutów. W 1797 roku za 8 poborowych zapłacono 48 złp⁸².

Dane dotyczące podymnego obejmują lata 1793—1797 oraz 1801—1802. Zachowały się kwity podatkowe z folwarku Lisiniec oraz z zabudowań klasztornych. Paulini zapłacili wówczas 807,28 złp⁸³. Jeżeli chodzi o ofiarę 5 gr, 10 gr i 20 gr, to zachowały się informacje z lat 1793—1797, kiedy z wszystkich dóbr zaliczanych do fundacyjnych, dokupionych i ofiarowanych zapłacono 14 579,14 złp⁸⁴. Natomiast za rok 1795/1796 paulini jasnogórcy zapłacili podatek 50% w kwocie 3141,08 złp⁸⁵.

W dniu 26 września 1794 roku władze pruskie zarządziły, aby do 31 maja 1795 roku wnieść dopłatę do liwerunku, która w cyrkule częstochowskim wynosiła 14 złp za każdy dym. W tej sytuacji w 1795 roku paulini zapłacili z klasztoru jasnogórskiego, posiadłości w Częstochówce oraz z folwarku Lisiniec 270 złp⁸⁶. Z kolei 29 lutego 1795 roku kamera piotrkowska zażądała dodatkowego podatku dla liweranta, któremu trzeba było wyrównać straty. Powiat częstochowski miał zapłacić łącznie 64 651,15 złp, zatem na jedno gospodarstwo wypadło po ok. 15,11 złp. Podatek mieli zapłacić poddani, ale gdyby nie byli w stanie tego uczynić, należność powinni uregulować właściciele dóbr. Nie udało się jednak znaleźć żadnych informacji, czy klasztor zapłacił te zobowiązania, czy może uczynili to chłopię⁸⁷. Wiadomo natomiast, jakie stawki liwerunku obowiązywały w 1797 roku. Otóż z każdego dymu trzeba było zapłacić 4,10—17,10 złp, w zależności od przychodów danego gospodarstwa⁸⁸. Udało się ustalić, że paulini zapłacili wówczas 270 złp. Klasztor jasnogórski płacił również akcyzę. W 1795 roku oraz w okresie 1 października 1801—30 września 1802 roku zapłacono z tego tytułu 397,03 złp⁸⁹.

81 AJG, sygn. 1136, s. 3, 13, 55—56.

82 AJG, sygn. 411, s. 143.

83 AJG, sygn. 1252, s. 9—17; AJG, sygn. 1152, s. 31, 45, 51; AJG, sygn. 407, s. 121—123; AJG, sygn. 2226, s. 65—67.

84 AJG, sygn. 1331, s. 1—28; AJG, sygn. 407, s. 121—123; AJG, sygn. 30, s. 181, 195, 201; AJG, sygn. 1135, s. 3, 43, 55—56, 99—100; AJG, sygn. 1144, s. 19; AJG, sygn. 1251, s. 71—75; AJG, sygn. 1367, s. 313—323; AJG, sygn. 1728, s. 1—15. W 1797 roku z tytułu ofiary 10 gr odebrano przez egzekucję wojskową kwotę 996,14 złp, dodatkowo żołnierze dokonujący egzekucji pobrali 3 złp.

85 AJG, sygn. 30, s. 181, 195, 201; AJG, sygn. 407, s. 86, 118, 121; AJG, sygn. 1135, s. 3, 43, 55—56, 99—100.

86 AJG, sygn. 1171, s. 19, 39—41; AJG, sygn. 1156, s. 73—77.

87 AJG, sygn. 1171, s. 83.

88 AJG, sygn. 407, s. 121—123.

89 AJG, sygn. 30, s. 181, 195; AJG, sygn. 2226, s. 65—67.

Paulini jasnogórcy ponosili straty finansowe, płacąc podatki w złej monecie, czyli o niskiej zawartości srebra. Klasztor bowiem dysponował monetą gorszą i w niej uiszczal opłaty. Prusacy jednak domagali się wyrównania różnicy kursu, w efekcie w latach 1794—1798 zanotowano stratę na tych operacjach w wysokości 749,04 złp⁹⁰.

Jak już wspomniano, w 1798 roku klasztor jasnogórski ostatecznie utracił dobra brzeźnickie. Jednak Prusacy po tej dacie żądali spłaty podatków, z którymi klasztor zalegał. W dniu 22 października 1802 roku administracja pruska zażądała zapłacenia 35 460 złp. W odpowiedzi prokurator jasnogórski o. Rudolf Schroetter poinformował, że klasztor uregulował już kwotę 15 966 złp i prosił o zwłokę w spłacie reszty⁹¹. Niestety w zachowanym materiale archiwalnym nie znaleziono informacji, jak załatwiono tę sprawę, ale znając konsekwencję administracji pruskiej, należy sądzić, że zaległości zostały spłacone.

W dostępnym materiale źródłowym dotyczącym okresu Księstwa Warszawskiego zawarte są dane na temat podymnego, liwerunku, podatku na lazarety wojskowe, podatku na koszty fortyfikacji oraz innych świadczeń finansowych na rzecz armii. Informacji dotyczących podymnego zachowało się niewiele, wiadomo jedynie, że w 1814 roku paulini zapłacili od „swoich” kominów 28 złp, a 3,22 złp przekazano przez egzekucję wojskową, która kosztowała dodatkowo 1,15 złp (utrzymanie żołnierzy)⁹². Liwerunek był poważnym obciążeniem dla klasztoru, stąd też zalegano z jego spłatą, tylko za lata 1812—1813 dług z tego tytułu wynosił 17 866,25 złp⁹³. W maju 1807 roku wprowadzono nowy podatek przeznaczony na lazarety wojskowe, który miał płacić dzierżawca wraz z gromadami. Konwent jasnogórski wydał na ten cel 824 złp⁹⁴. Z dóbr jasnogórskich pobierano również specjalny podatek na fortyfikację. W latach 1808—1810 za zakonników oraz służbę zapłacono 341,07 złp⁹⁵.

Władze Księstwa Warszawskiego borykające się ciągle z brakiem gotówki wprowadzały nowe obciążenia, które miały zmniejszyć deficyt w budżecie. W 1809 roku dobra jasnogórskie zostały zobowiązane do dodatkowej opłaty za każdy dostarczony produkt rolny. Od każdego korca owsa należało zapłacić 5 gr, od 1 cetnara siana — 3 gr, od 1 cetnara słomy — 2 gr. Pieniądze trzeba było wpłacić do 4 maja 1809 roku szefowi magazynu wojskowego w Częstochowie. Niestety nie zachowała się informacja, jaką kwotę z tego tytułu klasztor

90 AJG, sygn. 30, s. 189, 195, 202, 211.

91 AJG, sygn. 1136, s. 89, 91—97, 99.

92 AJG, sygn. 323, s. 33, 37, 39, 49.

93 AJG, sygn. 1722, s. 79.

94 AJG, sygn. 323, s. 9, 13—14.

95 AJG, sygn. 257, s. 2—15.

zapłacił⁹⁶. Warto również wspomnieć, że paulini jasnogórscy z własnej woli uiszczali opłaty dodatkowe, które można zaliczyć do podatków. Otóż mimo zwolnienia ze zobowiązań apteka jasnogórska w 1808 roku zapłaciła skarbowi państwa 900 złp, co świadczy o patriotycznej postawie władz konwentu⁹⁷.

Wydatki na rzecz państwa były zbyt wysokie i zakon nie radził sobie z tymi obciążeniami. Dlatego w 1810 roku paulini zwrócili się do ministra skarbu z prośbą o ich zmniejszenie. Motywowano to faktem, że klasztor pobierał kompetencje w drobnej monecie, a podatki w połowie trzeba było płacić w grubej monecie. Proszono więc, aby minister zwolnił klasztor z opłacania podatków grubą monetą. Minister jednak nie wyraził zgody na ulgi⁹⁸. Z kolei 13 grudnia 1812 roku zarząd klasztoru prosił władze administracyjne o zwolnienie podatkowe dla poddanych z Kawodrzy i Gnaszyna. Prośbę uzasadniano wysokimi obciążeniami ludności chłopskiej. Wnioskowano o zwolnienie chłopów z dostarczenia furazu dla kawalerii oraz z podwodów do Warszawy. Nie wiadomo, jak ta prośba została potraktowana. Ponadto paulini jasnogórscy w latach 1813—1814 byli zobowiązani do zbierania podatków od poddanych, a następnie przekazywania ich państwu. Ponieważ chłopci zalegali ze spłatą należności, klasztor musiał wyrównać braki z własnego skarbcza. Mimo że władze konwentu starały się odzyskać wydatkowane kwoty u władz, zawsze kończyło się to niepowodzeniem⁹⁹.

Problemy finansowe, z jakimi borykał się konwent jasnogórski, trwały do końca okresu napoleońskiego. W 1810 roku klasztor spłacił podatki wraz z karą za zwłokę. Z kolei we wrześniu 1814 roku w dobrach jasnogórskich przeprowadzono egzekucję wojskową, w czasie której zebrano 10,15 złp¹⁰⁰.

Trzeba też pamiętać, że straty gospodarcze konwentu jasnogórskiego w okresie napoleońskim były bardzo duże. Działania zbrojne toczące pod Jasną Górą w latach 1809 i 1813 przyniosły znaczne straty zarówno mieszkańcom z Nowej Częstochowy i przedmieść św. Rocha i św. Barbary, jak i paulinom, m.in. w klasztorze św. Barbary usytuowano lazaret wojskowy¹⁰¹. Zakonnicy szacowali, że tylko w 1812 roku maszerujące wojska spowodowały szkody w wysokości 60 509,02 złp. Mimo starań o ich naprawienie władze państwowe — w sytuacji wojny z Rosją, a później klęski militarnej i politycznej — nie były w stanie tego uczynić. Trzeba również pamiętać, że administracja państwowa wykazywała się nadgorliwością w swych działaniach. W przypadku klasztoru jasnogórskiego przejawiało się to

96 AJG, sygn. 1722, s. 59.

97 AJG, sygn. 20, s. 161a, 163a.

98 AJG, sygn. 323, s. 31, 37, 39, 41, 49.

99 AJG, sygn. 302, s. 223—225, 311.

100 AJG, sygn. 307, s. 25; AJG, sygn. 1140, s. 39, 41.

101 D. ZŁOTKOWSKI: *Gospodarka miast powiatu...*, s. 107.

w nałożeniu nań zbyt wysokich podatków. W latach 1808—1812 klasztor nadpłacił kwotę 6309,15 złp, a w latach 1807—1813 przekazał wojsku z własnej woli łącznie 968,27 złp¹⁰².

Zachowane materiały archiwalne odnoszące się do czasów konstytucyjnego Królestwa Polskiego oraz powstania listopadowego dotyczą podymnego, liwerunku, szarawarku, składki ogniowej oraz innych zobowiązań podatkowych. W okresie Królestwa Polskiego z budynków klasztornych oraz folwarku w Lisińcu zapłacono 200,16 złp. Opłacając liwerunek, paulini czasem nadpłacali go, np. w 1829 roku z kasy wojewódzkiej zakon otrzymał zwrot w kwocie 322,29 złp. Czasem jednak administracja folwarczna z różnych powodów nie opłacała podatków w terminie. Wówczas odbywała się egzekucja wojskowa, np. w maju 1831 roku w folwarku Lisiniec zjawił się kawalerzysta, który odebrał liwerunek w kwocie 237,16 złp¹⁰³. W latach 1820—1827 tylko ze wsi Kawodrza oraz z folwarku Lisiniec na uregulowanie szarawarku wydano 161,11 złp. Trzeba również pamiętać, że paulini osadzili na gruntach folwarcznych w Lisińcu 12 kolonistów, za których z tytułu szarawarku zapłacili 35 złp¹⁰⁴. Natomiast w 1819 roku podatek za kolonistów wyniósł 160,06 złp. Kwota ta miała być zwrócona paulinom przez administrację w marcu 1820 roku. Nie znaleziono jednak żadnych dokumentów, które potwierdziłyby taki rozwój sytuacji¹⁰⁵.

Składka ogniowa nie była typowym podatkiem, ale ponieważ była obowiązkowa, omówiona została wraz z podatkami. Zachowany materiał archiwalny pozwolił na ustalenie, że w 1820 roku składka ta w folwarku Lisiniec wynosiła 15 złp¹⁰⁶. W 1824 roku w folwarku lisinieckim wzniesiono nowe zabudowania gospodarskie i natychmiast zostały one objęte składką ogniową. Wartość budynków oszacowano na ponad 3700 złp. W 1825 roku wraz z zakończeniem prac budowlanych wartość budynków wzrosła. Oszacowano ją wówczas na 13 950 złp¹⁰⁷. Wraz ze wzrostem wartości ubezpieczanych budynków, wzrastała też składka ogniowa. Niestety nie znaleziono żadnych informacji, ile wówczas wydano na ten cel. Podobnie jak w okresie Księstwa Warszawskiego, tak i w czasie Królestwa Polskiego administracja państwowa wykazywała się często nadgorliwością. Przykładowo w latach 1815—1821 wartość budynków w Lisińcu przeszacowano.

102 AJG, sygn. 329, s. 17—19, 25—26, 29—33.

103 AJG, sygn. 323, s. 51, 65, 71—83.

104 AJG, sygn. 302, s. 375, 377, 379, 419; AJG, sygn. 331, s. 7, 13—19, 25, 37, 39, 41, 43, 47, 49, 55, 65, 73, 76, 81, 86—87.

105 AJG, sygn. 302, s. 375, 377, 379, 419.

106 AJG, sygn. 302, s. 375, 377, 379, 419.

107 AJG, sygn. 322, s. 1—4, 33—38, 41—58. Owczarnia warta była 6800 złp, stajnie — 2900 złp, a obory — 4250 złp.

W tej sytuacji paulini zażądali oddania nadpłaconej kwoty. Nie udało się ustalić, o jaką sumę chodziło ani czy została ona zwrócona¹⁰⁸.

Obowiązkiem właścicieli i dzierżawców dóbr była prenumerata „Dziennika Wojewódzkiego”, w którym publikowano rozporządzenia władz. W 1820 roku paulini jasnogórcy wydali na ten cel 10 złp¹⁰⁹.

Dane zawarte w materiale archiwalnym odnoszącym się do okresu po upadku powstania listopadowego (1832—1864) dotyczą podymnego, ofiary z dóbr duchownych, liwerunku, kontyngentu, kwaterunkowego, szarawarku, szosowego, składki ogniowej, składki na „Dziennik Urzędowy” i „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” oraz innych opłat podatkowych. Informacje o podymnym pochodzą z lat 1834—1864, jednak do 1849 roku mają one charakter fragmentaryczny. W latach 1834 i 1838 paulini zapłacili łącznie 228,15 złp, w tym z klasztoru jasnogórskiego — 27,22 złp, a z folwarku Lisiniec — 191,20 złp. Trzeba również wspomnieć, że w 1838 roku zbierano podymne zwykłe i podwyższone w kwocie 187,27 złp¹¹⁰. Zgodnie z umową dzierżawną dotyczącą klucza lisinieckiego, jaką paulini podpisali w 1849 roku, podymne z folwarku Lisiniec do 1861 roku miało wynosić 147 złp rocznie i być płacone w ratach marcowej i wrześniowej¹¹¹. Natomiast w latach 1861—1864 podymne wzrosło do 214 złp rocznie¹¹². Łącznie zatem w okresie 1849—1864 paulini wydali na ten cel kwotę 2406 złp. Natomiast na podstawie zebranego materiału w latach 1834, 1838 oraz 1849—1864 podymne wyniosło 2732 złp. Zachowane informacje dotyczące ofiary pochodzą z 1834 roku oraz z okresu 1858—1864 roku. W 1834 roku ofiara duchowna wynosiła 1307,07 złp¹¹³. Z kolei w latach 1858—1864 z folwarku Lisiniec oraz z klasztoru jasnogórskiego paulini zapłacili razem 1881,06 złp¹¹⁴. Zatem łącznie ofiara duchowna w latach 1834 i 1858—1864 wyniosła 3188,13 złp.

W latach 1832—1838 podatki wojskowe (liwerunek, kwaterunkowe i kontyngent) z Lisińca sięgały 271,06 złp¹¹⁵. Apteka jasnogórska płaciła 60 złp rocznie

108 AJG, sygn. 302, s. 423.

109 AJG, sygn. 264, s. 5—67.

110 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 323, s. 51, 65, 71—83.

111 AJG, sygn. 260, s. 2—8.

112 AJG, sygn. 461, s. 115—117; AJG, sygn. 323, s. 91—93; AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 301; AJG, sygn. 260, s. 2—8.

113 AJG, sygn. 27, s. 80. Ofiara 50% wynosiła 368,08 złp, ofiara 20% — 591,15 złp, ofiara nowa — 300 złp, a dodatkowe opłaty związane z tym podatkiem sięgały 47,14 złp.

114 AJG, sygn. 461, s. 115—117; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 301. W 1858 roku z samego klasztoru zapłacono 1280,24 złp, w 1863 roku — 301,04 złp, a w 1864 roku — 299,08 złp.

115 AJG, sygn. 323, s. 51, 65, 71—83; AJG, sygn. 27, s. 45—372. W 1832 roku zapłacono 20 złp, a w pozostałych latach stawka z Lisińca wynosiła 19,06 złp, w 1834 roku liwerunek z dóbr jasnogórskich wynosił 316,24 złp.

kwaterunkowego. Ponieważ jednak prowadzono remont apteki, nie przynosiła ona przychodów. W związku z tym przeor prosił o zniesienie opłaty. Jednak władze odrzuciły prośbę i należność w 1835 i 1836 roku wyegzekwowano. W późniejszym okresie wysokość składki zmniejszono do 20 złp rocznie. Taką stawkę płacono w latach 1837—1839¹¹⁶. Według kontraktu dzierżawnego na dobra Lisiniec z 1849 roku roczna kwota liwerunku do 1861 roku wynosiła 395,20 złp, a kontyngentu — 960,22 złp, zatem w latach 1849—1861 łącznie zapłacono 17 633,06 złp¹¹⁷.

Władze carskie nakładały również nadzwyczajne zobowiązania, np. w 1859 roku z folwarku lisinieckiego zapłacono liwerunek zwykły i podwyższony — w kwocie 556,02 złp¹¹⁸. Natomiast w latach 1849—1861 roczny wymiar szarawarku i szosowego wynosił 644 złp. Podatek płacono w racie styczniowej i czerwcowej i dzielono go na szarawark dawny (600 złp), szarawark dodatkowy (9 złp) oraz szosowe (35 złp)¹¹⁹. W latach 1862—1864 pobierano również szarawark (9 złp) oraz szarawark na drogi boczne (30 złp rocznie). Zatem łącznie rocznie szarawark i szosowe sięgały 683 złp. Reasumując, w 1834 roku oraz w latach 1849—1864 klasztor jasnogórski zapłacił 9787 złp na poczet szarawarku i szosowego¹²⁰.

Podobnie jak wcześniej, konwent był zobowiązany do tzw. składki ogniowej, która miała ubezpieczać budynki od skutków ewentualnego pożaru. Po upadku powstania listopadowego, w latach 1832 i 1833 klasztor nie był jednak w stanie wywiązać się z tych zobowiązań, dlatego też odbyła się egzekucja w folwarku lisinieckim, w wyniku której żołnierze pobrali 4,16 złp¹²¹. Te dwa przypadki świadczą o problemach finansowych w folwarku, ale również o bezwzględności władz, które odbierały nawet tak niewielką kwotę na drodze egzekucji. W 1834 roku składka ogniowa wynosiła 354,14 złp, a w 1839 roku — 115 złp¹²². Natomiast w 1858 roku klasztor zapłacił składkę ogniową w wysokości 1072,08 złp. Składka ta zabezpieczała budynki wzniesione na wzgórzu jasnogórskim, których wartość oszacowano na 238 933 złp¹²³. Warto również przytoczyć dane z 1857 roku dotyczące wartości budynków wzniesionych w folwarkach lisinieckim, gnaszyńskim i kawodrzańskim — oszacowano ją na 30 855,18 złp. Niestety nie podano kwoty

116 AJG, sygn. 20, s. 401—403, 405, 421—422.

117 AJG, sygn. 260, s. 2—8.

118 AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38.

119 AJG, sygn. 260, s. 2—8.

120 AJG, sygn. 461, s. 115—117; AJG, sygn. 260, s. 2—8.

121 AJG, sygn. 323, s. 51, 65, 71—83.

122 AJG, sygn. 27, s. 45—372.

123 APCz., AMCz., sygn. 200, s. 255—271, 301.

składki ogniowej¹²⁴. Ogółem udało się ustalić, że w latach 1832, 1833 i 1858 wynosiła ona 1431,06 złp.

Z tytułu prawa propinacji klasztor płacił podatek konsumpcyjny. W 1834 roku jego wysokość sięgała 3000 złp, a w 1839 — 1000 złp¹²⁵. Natomiast w 1847 roku paulini otrzymali zwolnienie z tego podatku. Odtąd można było pobierać bez opłat od dzierżawców 123 beczki piwa rocznie i 120 g. gorzałki rocznie. Każda większa ilość produktu obciążona była podatkiem konsumpcyjnym¹²⁶. W latach 1849—1861 wysokość tego podatku zależała od poziomu produkcji i sprzedaży alkoholu. W 1850 roku wynosił on 511,27 złp rocznie¹²⁷, a w 1852 roku tylko w Kawodrzy zapłacono 62,27 złp¹²⁸. Natomiast w 1858 roku podatek konsumpcyjny ze wszystkich dóbr klasztornych sięgał 2400 złp¹²⁹. Na podstawie zachowanych materiałów ustalono, że w latach 1834 i 1839 oraz 1849—1861 klasztor zapłacił 6974,24 złp podatku konsumpcyjnego.

Konwent jasnogórski musiał przekazywać również opłaty na utrzymanie „Dziennika Urzędowego” wojewódzkiego i gubernialnego oraz „Dziennika Praw Królestwa Polskiego”. W latach 1849—1861 zapłacono łącznie 384 złp¹³⁰. Czasem jednak zalegano z opłatami, np. w 1858 roku dług z tego tytułu wynosił 20 złp¹³¹.

Oprócz wymienionych podatków i zobowiązań na rzecz państwa klasztor musiał regulować również inne należności. W 1834 roku zapłacono podatek, zwany rogowym, od 300 sztuk wołów w kwocie 6,15 złp¹³². W tym samym roku

124 AJG, sygn. 334, s. 83—98. Wartość budynków klucza lisinieckiego w 1857 roku przedstawiała się następująco: dom folwarczny murowany — 2447,28 złp, drewniane obora ze stajnią — 4056,04 złp, obora murowana pokryta gontami — 1016,06 złp, stodoła murowana — 2809,28 złp, stodoła drewniana — 1087 złp, stodoła z drewna — 495 złp, stodoła z drewna kryta strzechą — 493 złp, spichrze murowane z kamienia — 1243,10 złp, owczarnia murowana z kamienia — 3580 złp, obora i kurniki z kamienia — 2696 złp, murowane stajnia z oborą i wolarnią — 841 złp, oficyna stara z drewna pokryta gontami — 973,16 złp, mieszkanie z kamienia dla służących — 919 złp, pomieszczenie z cegły dla trzody — 200 złp, piwnica — 607 złp, oficyna z drewna pokryta gontami — 1725,26 złp, czworak z drewna w połowie pokryty gontami, a w połowie strzechą — 1287 złp, dwie studnie — 187 złp, parkan murowany — 293 złp. Folwark w Gnaszynie: dom drewniany pod strzechą — 200 złp, dom z kamienia — 1800 złp, stodoła z drewna — 225,20 złp, stodoła z oborą drewniana kryta strzechą — 232,02 złp, spichlerz z drewna kryty strzechą — 206,12 złp. Folwark w Kawodrzy: młyn z domem z drewna — 873,16 złp, obórka z drewna pokryta trzciną — 360 złp.

125 AJG, sygn. 27, s. 45—372.

126 AJG, sygn. 864, s. 3—5, 17—18, 20—24, 35, 47—48.

127 AJG, sygn. 1255, s. 67—91.

128 AJG, sygn. 340, s. 25—27.

129 APCz., AMCz., sygn. 200, s. 301.

130 AJG, sygn. 260, s. 2—8.

131 AJG, sygn. 323, s. 97.

132 Świadczyłoby to o handlu wołami prowadzonym przez administrację dóbr.

wydano 9 złp na kary egzekucyjne¹³³. Z kolei w czerwcu 1864 roku przeznaczono 162 złp na leczenie bydła chorego na księgosusz¹³⁴. W tym samym roku klasztor zapłacił 316,14 złp na tzw. zasiłek. W materiale archiwalnym brak jednak wyjaśnienia, o co chodziło w tym konkretnym przypadku¹³⁵. Łącznie w latach 1832—1864 na inne opłaty administracyjne klasztor przeznaczył 493,29 złp.

Roczna wysokość podatków, jakie płacił konwent jasnogórski w latach 1832—1864, była zróżnicowana. W 1832 roku ze wszystkich dóbr zapłacono 5572,11 złp, a w okresie 1833—1836 rocznie płacono średnio 5792,01 złp¹³⁶. W roku finansowym 1857/1858 klasztor zapłacił podatki w kwocie 2434,10 złp, w 1859 roku — 1208,08 złp¹³⁷, a w 1864 roku podatki wyniosły łącznie 6106,24 złp¹³⁸.

Bazując na zachowanym materiale archiwalnym, można określić kwoty, jakie paulini wydali na poczet podatków. Trzeba jednak pamiętać, że nie wszystkie dokumenty się zachowały, więc kwota podatków mogła być wyższa. W dobie Rzeczypospolitej, w latach 1721—1793, konwent jasnogórski zapłacił łącznie 120 492,03 złp, co rocznie dawało średnio 1651 złp¹³⁹. W czasie rządów pruskich podatki wyniosły 69 138,08 złp. Zachowane informacje dotyczą lat 1793—1802, z czego wynika, że średnia roczna sięgała 7682 złp¹⁴⁰. W okresie Księstwa Warszawskiego, w latach 1807—1814, podatki opiewały na

133 AJG, sygn. 27, s. 45—372.

134 AJG, sygn. 1724, s. 141.

135 AJG, sygn. 461, s. 115—117.

136 AJG, sygn. 328, s. 3—47; AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 323, s. 51, 65, 71—83, 91—93.

137 AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38.

138 AJG, sygn. 461, s. 115—117.

139 AJG, sygn. 102, s. 93, 95, 97, 101; AJG, sygn. 407, s. 3—123; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144; AJG, sygn. 417, s. 87—90; AJG, sygn. 541, s. 554—559; AJG, sygn. 812, s. 20; AJG, sygn. 816, s. 41—46; AJG, sygn. 822, s. 3—4; AJG, sygn. 1124, s. 39—40; AJG, sygn. 1125, s. 7—9; AJG, sygn. 1127, s. 1—125; AJG, sygn. 1138, s. 29—37, 45, 51; AJG, sygn. 1152, s. 27—28; AJG, sygn. 1153, s. 26—33; AJG, sygn. 1156, s. 23—25; AJG, sygn. 1176, s. 25—49, 51—57; AJG, sygn. 1177, s. 43—44; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1202, s. 77—81, 135—136, 141, 145; AJG, sygn. 1206, s. 15, 19—20; AJG, sygn. 1207, s. 37—86, 93; AJG, sygn. 1243, s. 7—29, 127—169, 331—383; AJG, sygn. 1248, s. 185—188, 195; AJG, sygn. 1251, s. 71—75; AJG, sygn. 1254, s. 17—25; AJG, sygn. 1267, s. 153; AJG, sygn. 1280, s. 19; AJG, sygn. 1328, s. 1—28; AJG, sygn. 1331, s. 1—28; AJG, sygn. 1352, s. 73—76; AJG, sygn. 1367, s. 313—323; AJG, sygn. 1371, s. 183—197; AJG, sygn. 1402, s. 5—71; AJG, sygn. 1414, s. 17, 19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; AJG, sygn. 1664, s. 160; AJG, sygn. 1670, s. 227—233, 239; AJG, sygn. 1728, s. 1—15; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 177.

140 AJG, sygn. 1136, s. 3, 13, 55—56, 89, 91—97, 99; AJG, sygn. 411, s. 143; AJG, sygn. 1252, s. 9—17, 31, 45, 51; AJG, sygn. 407, s. 86, 118, 121—123; AJG, sygn. 2226, s. 65—67; AJG, sygn. 1331, s. 1—28; AJG, sygn. 30, s. 181, 195, 201; AJG, sygn. 1135, s. 3, 43, 55—56, 99—100; AJG, sygn. 1144, s. 19; AJG, sygn. 1251, s. 71—75; AJG, sygn. 1367, s. 313—323; AJG, sygn. 1728, s. 1—15; AJG, sygn. 1171, s. 19, 39—41; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 323, s. 9, 13—14, 33, 37, 39, 49; AJG, sygn. 1722, s. 79; AJG, sygn. 257, s. 2—15.

kwotę 27 253,07 złp, zatem średniorocznie na opłaty wydano 3893,01 złp¹⁴¹. Natomiast w okresie Królestwa Polskiego (1815—1864) paulini jasnogórcy zapłacili 68 620,15 złp, a więc średnioroczne podatki wynosiły 1372 złp¹⁴². Jak wynika z tabeli 120, najwyższe opodatkowanie obowiązywało w okresie rządów pruskich, a najniższe w dobie Królestwa Polskiego. W Rzeczypospolitej szlacheckiej klasztor zapłacił łącznie 120 492,03 złp, a w latach 1798—1864 — 165 012,00 złp. Była to więc kwota wyższa w porównaniu z okresem poprzednim o 44 520,03 złp, czyli o 26,98%. Widać zatem znaczny wzrost podatków.

Tabela 120. Średnioroczna wysokość podatków płaconych przez klasztor jasnogórski w latach 1722—1864

Okres	Kwota [złp, gr]	WDŁ
1722—1793	1651,00	100,00
1793—1802	7682,00	465,29
1807—1814	3893,01	50,68
1815—1864	1372,00	35,24
Średnia	3649,00	—

Źródło: Opracowano na podstawie: AJG, sygn. 281, s. 2—5; AJG, sygn. 302, s. 1—7; AJG, sygn. 305, s. 1—9; AJG, sygn. 413, s. 2—9, 20—23, 73—75, 207, 223; AJG, sygn. 418, s. 92; AJG, sygn. 421, s. 99—109; AJG, sygn. 425, s. 3—28; AJG, sygn. 461, s. 19—26, 59—60, 65—77, 83—99; AJG, sygn. 537, s. 1120—1126; AJG, sygn. 540, s. 200—203; AJG, sygn. 544, s. 459—461; AJG, sygn. 575, s. 8—14; AJG, sygn. 576, s. 109—112, 123—124; AJG, sygn. 744, s. 39; AJG, sygn. 796, s. 3, 55—61; AJG, sygn. 888, s. 1—67, 76—83; AJG, sygn. 1007, s. 3—7; AJG, sygn. 1008, s. 3—8, 11—12, 33—37, 47—48; AJG, sygn. 1140, s. 25; AJG, sygn. 1152, s. 1; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1171, s. 3; AJG, sygn. 1255, s. 33—63; AJG, sygn. 1319, s. 103, 105—107; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 1352, s. 45—47; AJG, sygn. 1584, s. 195—202; AJG, sygn. 1664, s. 144, 146—147; AJG, sygn. 2229, s. 80—111; AJG, sygn. 3867, s. 5, H. Kołowski: *Konopiska. Szkic monograficzny*, rkps; ADWł., AWAG, sygn. 0312, s. 136—137; BJA, b. sygn., s. 88, S. SZAFRANIEC: *Jasna Góra. Studium z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej*, mps; BPAU-PANKr., rkps 5078, s. 16, *Notatki ks. J. Fijałka dotyczące konwentów paulińskich w Polsce*; AGAD, CWWKP, sygn. 912, s. 13, 199; AGAD, ZDP, sygn. 2844, b. pag.

141 AJG, sygn. 323, s. 9, 13—14, 33, 37, 39, 49; AJG, sygn. 1722, s. 59, 79; AJG, sygn. 257, s. 2—15; AJG, sygn. 20, s. 161a, 163a; AJG, sygn. 323, s. 31, 37, 39, 41, 49; AJG, sygn. 302, s. 223—225, 311; AJG, sygn. 307, s. 25; AJG, sygn. 1140, s. 39, 41; AJG, sygn. 329, s. 17—19, 25—26, 29—33.

142 AJG, sygn. 20, s. 401—403, 405, 421—422; AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 260, s. 2—8; AJG, sygn. 264, s. 5—67; AJG, sygn. 323, s. 37, 39, 49, 51, 65, 71—83, 91—93; AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38; AJG, sygn. 328, s. 3—47; AJG, sygn. 331, s. 7, 13—19, 25, 37, 39, 41, 43, 47, 49, 55, 65, 73, 76, 81, 86—87; AJG, sygn. 340, s. 25—27; AJG, sygn. 461, s. 115—117; AJG, sygn. 1255, s. 67—91; AJG, sygn. 1724, s. 141; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 255—271, 301.

Udało się ustalić strukturę podatków w latach 1722—1864. Kwestię tę ilustruje tabela 121. Jak z niej wynika, najwięcej wydano na podatki przeznaczone dla wojska, czyli kwartę, liwerunek, kontyngent i kwaterunkowe, na lazarety i fortyfikacje. Znaczny odsetek zobowiązań podatkowych stanowiła również ofiara duchowna, czyli ofiara 5 gr, 10 gr, 20 gr i 50 gr. Na uwagę zasługują jeszcze *subsidium charitativum*, szarawark i szosowe, podatek konsumpcyjny oraz podymne. Pozostałe rodzaje podatków i opłat nie odgrywały poważnej roli. Trzeba jednak pamiętać, że dane zaprezentowane w tabeli mają charakter orientacyjny, ponieważ braki w materiale archiwalnym uniemożliwiają określenie pełnej struktury wydatków podatkowych klasztoru jasnogórskiego.

Tabela 121. Struktura podatków płaconych przez klasztor jasnogórski w latach 1722—1864

Rodzaj podatków	Kwota [zł, gr]	Odsetek
Niezidentyfikowane	89 455,12	31,33
Ofiara duchowna (5, 10, 20 gr)	46 924,25	16,44
Kwarta	42 602,01	14,92
Liwerunek, kontyngent, kwaterunkowe	35 691,13	12,50
<i>Subsidium charitativum</i>	29 438,06	10,32
Łanowe	13 260,00	4,64
Szarawark i szosowe	9981,11	3,50
Podatek konsumpcyjny	6974,24	2,44
Podymne	5964,22	2,09
Inne podatki ^{a)}	2034,05	0,71
Składka ogniowa	1565,24	0,55
Na lazarety wojskowe	824,00	0,29
Akcyza	397,03	0,14
Koszty fortyfikacji	341,07	0,12
Pogłównie	49,00	0,01
Ogółem	285 504,03	100,00

a) Pobór, czopowe, pożyczka dla władz Księstwa Warszawskiego, prenumerata „Dziennika Wojewódzkiego”, „Dziennika Praw Królestwa Polskiego”, podatek za kolonistów, rogowe, zasitek, na leczenie bydła.

Źródło: Opracowano na podstawie źródeł wskazanych w przypisie do tabeli 120.

Tabela 122 ilustruje wydatki na podatki i administrację państwową, jakie klasztor jasnogórski ponosił z dóbr fundacyjnych, zastawnych, ofiarowanych, dokupionych oraz z dóbr Lisiniec w latach 1775—1864. W ujęciu WDJ i WDŁ widać znaczne wahania w wysokości podatków. W dobie Rzeczypospolitej Obojga Narodów były one stosunkowo niskie, a ich wysokość wahała się: 2367,18—3131,00 złp. Na uwagę zasługują dane z lat 1790/1791 i 1794/1795, wynika z nich bowiem wzrost podatków o ponad 36% w porównaniu z okresem poprzednim. Z kolei dane z 1801/1802 roku świadczą o zmniejszeniu zobowiązań podatkowych, trzeba jednak pamiętać, że w 1796 roku klasztor utracił posiadłości ziemskie przejęte przez państwo pruskie. Dlatego podstawa opodatkowania zdecydowanie się zmniejszyła. Najwyższe podatki odnotowano w 1812/1813 roku, co wynikało z toczącej się wojny z Rosją. Po 1831 roku widać znaczne wahania w wysokości zobowiązań podatkowych. W 1839 roku zapłacono stosunkowo niewiele, ale w następnych latach sumy wydane na ten cel wzrosły. Różnice w wysokości podatków wynikały ze sposobu ich naliczania. Zawsze mogła się zwiększyć liczba kominów w folwarkach i to już powodowało zwiększenie stawki podymnego. Ponadto przychód roczny się zmieniał, a to pociągało za sobą zmianę stawki ofiary duchownej. Wreszcie trzeba pamiętać o podatkach nadzwyczajnych nakładanych przez państwo.

Tabela 122. Roczne podatki płacone przez klasztor jasnogórski z dóbr fundacyjnych, zastawnych, dokupionych, ofiarowanych i Lisiniec w latach 1775—1864

Kwota [zł, gr]	WDJ	WDŁ
1775/1776		
3131,00	100,00	—
1783/1784		
2367,18	75,60	75,60
1790/1791		
2879,04	91,95	121,62
1794/1795		
4500,05	143,73	156,30
1801/1802		
504,16	16,10	11,20
1812/1813		
8949,05	285,82	1775,04

1834		
5246,13	167,55	58,62
1839		
1126,00	35,96	21,46
1857/1858		
2434,10	77,74	216,17
1864		
6106,24	195,03	250,86

Źródło: Opracowano na podstawie źródeł wskazanych w przypisie do tabeli 120.

Paulini jasnogórcy mieli również obowiązek zapewnić władcy i jego urzędnikom pobyt w czasie podróży. Między 28 czerwca a 1 lipca 1818 roku na Jasnej Górze przebywał namiestnik Józef Zajączek. Zaś w latach 1820, 1821 (dwukrotnie w czasie podróży do Opawy i z powrotem) i 1822 gościem klasztoru był Aleksander I wraz z całą świtą¹⁴³.

2.1.3. Wydatki na utrzymanie twierdzy i wojska

Paulini jasnogórcy byli zobowiązani do finansowania załogi i twierdzy jasnogórskiej. W latach 1651—1658 na zakup dział i amunicji klasztor wydał 47 755 złp, z czego 42 755 złp ówczesny przeor, o. A. Kordecki, uzyskał ze sprzedaży wotów. Natomiast łączne wydatki na utrzymanie twierdzy i załogi w latach 1672—1709 na twierdzę wyniosły 412 128,06 złp, a w latach 1709—1765 — 840 000,00 złp¹⁴⁴. W okresie 1702—1705 na wyposażenie twierdzy w broń, amunicję, żywność itp. wydano 18 276,14 złp, a na utrzymanie załogi — 71 851,22 złp. W sumie wydatki na twierdzę wyniosły 90 128,06 złp¹⁴⁵. Tylko za lata 1761—1764 paulini na zakup broni, prochu, amunicji, mundurów, butów i oporządzenia wydali 53 722,20 złp. Wystarczyło to na wyposażenie 74 żołnierzy i 176 wybrańców. Roczna pensja dla oficerów, podoficerów i żołnierzy sięgała 25 322,00 złp. W latach 1790—1798 na utrzymanie załogi i twierdzy klasztor wypłacił 268 624,10 złp, a na utrzymanie aresztantów wydano 161,18 złp. W 1792 roku wojsku pruskiemu wypłacono 1233,16 złp.

143 AJG, sygn. 394, s. 7—13, 17, 19, 35, 41—42, 45, 55.

144 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian...*, s. 70, 93.

145 ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3.

Zatem tylko w ciągu 8 lat na utrzymanie twierdzy i załogi przeznaczono 270 019,14 złp¹⁴⁶.

Po klęsce Szwedów pod Połtawą w 1709 roku ówczesny prowincjał, o. K. Moszyński, podjął niewielkie prace remontowe. W ich wyniku od strony zachodniej wzniesiono nową palisadę. W 1711 roku z pomocą finansową rodu Leszczyńskich wokół twierdzy wzniesiono nową palisadę, a od strony zachodniej rawelin. Kolejne prace prowadzono do 1713 roku. Niestety nie zachowały się rachunki i nie da się ustalić kosztów, jakie poniósł klasztor w tym okresie¹⁴⁷.

Po zakończeniu wojny północnej mury obronne twierdzy wymagały przebudowy. Dlatego 9 września 1722 roku prowincjał, o. K. Moszyński, podpisał umowę z wrocławskim mistrzem kamieniarskim Janem Lindenbergerem. Zobowiązał się on do wzniesienia bramy wjazdowej, mostu i rawelinu oraz wykonania remontu dwóch innych bram. Wynagrodzenie Lindenbergera wynosiło 6000 złp. Prace trwały od października 1722 do października 1726 roku. Udało się ustalić tylko część kosztów tych prac, które wyniosły wówczas 21 440,10 złp¹⁴⁸. Kolejne prace w twierdzy pod kierunkiem ppłk. Krystiana Ferdynanda Dahlkego podjęto w 1742 roku. Było to możliwe dzięki pomocy finansowej hetmana wielkiego koronnego Józefa Potockiego. Prace prowadzili murarze i ich pomocnicy ze Śląska, Krakowa i Częstochowy. W momencie dużego natężenia działań zaangażowanych w nie było 16 mistrzów murarskich i 28 pomocników¹⁴⁹. Prace zostały zakończone w 1745 roku, a ppłk K.F. Dahlke otrzymał wynagrodzenie z kasy klasztornej w kwocie 500 złp¹⁵⁰.

Kolejny remont twierdzy prowadzono w latach 1761—1764. Odnowiono wówczas 4 kurtyny i 2 bastiony (wschodni i południowy). Prace kosztowały 134 745,00 złp¹⁵¹. W kolejnych latach nie prowadzono już tak poważnych remontów, a tylko niewielkie naprawy. W 1769 roku wydano na ten cel 1276,12 złp, w 1783 roku — 241,00 złp, a w latach 1793—1794 na niewielkie naprawy słu-

146 D. ZŁOTKOWSKI: *Życie codzienne w garnizonie jasnogórskim w latach 1764—1793*. „Studia Claromontana” 1999, t. 11, s. 245, 247; AJG, sygn. 30, s. 68—216; AJG, sygn. 1693, s. 33—34, 37, 39; R.H. BOCHENEK: *Twierdza Jasna Góra u jej genezy i w rzeczywistości połowy XVII wieku*. „Studia Claromontana” 2005, t. 23, s. 141.

147 A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu artystycznego i kulturalnego o. Konstantego Moszyńskiego*. „Studia Claromontana” 1983, t. 4, s. 370—371.

148 AJG, sygn. 1693, s. 5—7, 9—14; M. BENDER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1 [Obejmujący okres od założenia Zakonu do 1727]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 897; A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu artystycznego...*, s. 370—374.

149 R.H. BOCHENEK: *Twierdza Jasna Góra...*, s. 138.

150 AJG, sygn. 1688, s. 31.

151 AJG, sygn. 1693, s. 33—34, 37, 39; R.H. BOCHENEK: *Twierdza Jasna Góra...*, s. 141.

sarskie wydano 861,19 złp¹⁵². Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych udało się ustalić, że w latach 1651—1798 wydatki na twierdzę wyniosły 1 600 222,01 złp¹⁵³.

Bardzo duże wydatki na potrzeby armii zanotowano w księgach rachunkowych w dobie napoleońskiej. Łącznie w latach 1806—1809 konwent jasnogórski wypłacił na potrzeby wojsk francuskich i polskich 34 908,18 złp. Pieniądże te przeznaczono na umundurowanie, wyposażenie i wyżywienie żołnierzy¹⁵⁴.

Również w okresie powstania listopadowego klasztor jasnogórski wsparł władze powstańcze. 10 stycznia 1831 roku z klucza Lisiniec dostarczono do wojska 3 kawalerzystów w pełnym oporządzeniu. Zgodnie z rozporządzeniem władz, wyposażenie składało się z: konia, pałasza i piki, sukmany, kożuska, czapki, rękawiczek, butów, 2 kompletów bielizny, spodni, siodła lub terlicy, podogonia, podpiersia, uździenicy i uzdeczki, kańczuga, 2 troków i torby na obroki. Jedynie 3 rzędy końskie kosztowały 540 złp, czyli po 180 złp każdy. Żołnierze ci prawdopodobnie zostali wcieleni do 1. Pułku Jazdy Kaliskiej, na czele którego stał ppłk Mamert Dłuski, i do Pułku Krakusów im. ks. J. Poniatowskiego. Klasztor jasnogórski finansował też w części wyposażenie pułku jazdy 50-dymowej organizowanej w województwie kaliskim. Zmobilizowanym w dobrach jasnogórskich żołnierzom przekazano zapomogę w kwocie 19,06 złp. W dniu 7 lutego 1831 roku, zgodnie z rozporządzeniem KRW, z Jasnej Góry przekazano 775,25 złp na umundurowanie piechoty. Wiosną 1831 roku klasztor jasnogórski wypłacił ok. 1200 złp na wyposażenie 2 jeźdźców, ponadto przekazano żywność i konie. Klasztor jasnogórski przekazał armii też jakieś nieznanne kwoty pieniędzy. Wreszcie trzeba wspomnieć, że na koszt klasztoru w twierdzy przetrzymywano jeńców rosyjskich¹⁵⁵. W kwietniu

152 AJG, sygn. 1693, s. 43, 47, 49, 53, 59.

153 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian...*, s. 50, 66—67, 70, 93, 138—143; AJG, sygn. 27, s. 1—42; AJG, sygn. 30, s. 20—23, 29, 35, 38, 40—43; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 758, s. 47, 481; AJG, sygn. 812, s. 5; AJG, sygn. 1124, s. 37—38; AJG, sygn. 1128, s. 82—83; AJG, sygn. 1155, s. 67—68, 237—243; AJG, sygn. 1402, s. 5; AJG, sygn. 1178, s. 83; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 1693, s. 27—29; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 65—67; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 251—254; ANKr., ACC, sygn. 761, s. 31, 179; R.H. BOCHENEK: *Twierdza Jasna Góra...*, s. 134—138; M. BEMBER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]...*, s. 720—721, 735—739; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w.* Częstochowa 1994, s. 40.

154 AJG, sygn. 1722, s. 13, 15, 21, 35, 44, 47, 59, 84—85, 164; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian...*, s. 192.

155 AGAD, CWPL, sygn. 240, mfl. 3263, s. 1—7; J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra w okresie niewoli narodowej*. W: Częstochowa. *Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002, s. 65; T. STRZEŻEK: *Kawaleria Królestwa Polskiego w powstaniu listopadowym. Mobilizacja i podstawy funkcjonowania w wojnie*. Olsztyn 2010, s. 217—225; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 97, 99.

tegoż roku paulini jasnogórcy dostarczyli 2 ciężkie konie dla artylerii i furgon amunicyjny. Wojsku przekazano również ok. 150 wołów za kwotę 3337 złp. Do magazynów wojskowych w Wieluniu i Kaliszu dostarczono zboże i sianę, których wartość szacowano na 2353,10 złp. Na prace kowalskie na potrzeby wojska paulini również wydawali jakieś sumy. Łącznie na potrzeby wojska paulini jasnogórcy przeznaczili co najmniej 8225,11 złp¹⁵⁶. Po upadku powstania listopadowego, na przełomie 1831 i 1832 roku Rosjanie wprowadzili do klasztoru załogę wojskową¹⁵⁷.

W 1813 roku na polecenie cara Aleksandra I mury fortecy jasnogórskiej zostały rozebrane. Na żądanie komendanta twierdzy kpt. Czerdziejowa chłopci z dóbr klasztornych rozebrali mury do połowy wysokości oraz zasypali fosy¹⁵⁸. Pozostała część murów obronnych wymagała jednak konserwacji. Wykonano ją ok. 1836 roku, przeznaczając na ten cel 2950,21 złp¹⁵⁹. Mury obronne, które nie miały już żadnej wartości militarnej, zostały odbudowane w 1843 roku za zgodą Mikołaja I¹⁶⁰. Prace zostały sfinansowane przez państwo, ale niestety nie udało się ustalić wysokości kwoty przeznaczonej na ten cel przez cara¹⁶¹.

2.1.4. Kontrybucje wojskowe

W okresach konfliktów zbrojnych toczonych na ziemiach polskich konwent jasnogórski ponosił znaczne straty wywołane obecnością wojsk operujących na obszarach dóbr klasztornych. O stratach w naturze spowodowanych przez wojska już pisano. Jednak oddziały wymuszały również kontrybucje finansowe, które należy zaliczyć do wydatków.

W czasie wojny północnej (1700—1721) klasztor poniósł znaczne straty przede wszystkim w produktach gospodarstwa folwarcznego (mięso, zboże, piwo, gorzałka itp.)¹⁶². Udało się jednak ustalić również wysokość strat w pieniądzu.

156 APK, RGRP, sygn. 3968, s. 1—3; J. ZIÓŁEK: *Udział paulinów w Powstaniu Listopadowym*. „Studia Claromontana” 1987, t. 7, s. 314—319; J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra w okresie niewoli...*, s. 65.

157 L. MADEJ: *Rosyjski garnizon w Częstochowie w latach 1831/1832—1914*. Kraków 2009, s. 33, 182—183; J. ZBUDNIEWEK: *Jasna Góra w okresie powstań narodowych — listopadowego i styczniowego*. W: *Jasnogórskie świętowanie Eucharystii*. Kraków—Skałka 1987, s. 69.

158 W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian...*, s. 196.

159 AJG, sygn. 1693, s. 113—122, 205—230.

160 J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przyszłość” 1969, t. 31, s. 196.

161 APCz., AMCz., sygn. 200, b. pag.

162 W 1702 roku 12 tys. żołnierzy szwedzkich z Pomorza szwedzkiego weszło do dóbr jasnogórskich i stacjonowali tam 10 dni. W 1704 roku gen. Renshkiöld wszedł z 9 tys. żołnierzy

W 1702 roku Szwedzi zaaresztowali jednego z paulinów jadącego z listem do podskarbiego wielkiego litewskiego Benedykta Pawła Sapięhy. Zakonnik został zwolniony dopiero wówczas, gdy przeor jasnogórski wypłacił okup w kwocie 4000 złp. W latach 1702—1705 kontrybucje dla wojsk polskich, szwedzkich i saskich wyniosły łącznie 9509,28 złp¹⁶³. Z kolei w 1709 roku wojska szwedzkie pobrały z dóbr fundacyjnych i ze starostwa kłobuckiego 565,12 złp, a w 1711 roku rosyjski pułk ingermadzki 2276,27 złp¹⁶⁴.

W 1759 roku w czasie działań związanych z toczącą się wojną 7-letnią w rejonie Częstochowy operowały wojska rosyjskie. Zmusiły one paulinów do wypłacenia z dóbr brudzickich 43 złp¹⁶⁵. Szczególnie duże straty poniósł klasztor w dobie konfederacji barskiej (1768—1772). Wówczas same wojska rosyjskie pobrały 81 740 złp, a konfederaci barscy 9000 złp, zatem łącznie klasztor jasnogórski stracił 90 740 złp¹⁶⁶. Po stłumieniu ruchu barskiego doszło do I rozbioru Rzeczypospolitej. Wojska pruskie i rosyjskie stacjonowały wówczas w kłuczu brudzickim, w którym w 1773 roku Prusacy pobrali 606,14 złp, a Rosjanie w 1775 roku kwotę 393 złp (łącznie 999,14 złp)¹⁶⁷.

Formą kary za wsparcie powstania styczniowego przez duchowieństwo było nałożenie na nie kontrybucji. W dniu 11 grudnia 1863 roku namiestnik Królestwa Polskiego Fiodor Berg wydał postanowienie o zbieraniu specjalnej kontrybucji. Jej wysokość wynosiła 12% uzyskiwanych dochodów według stanu z 1824 roku. Kontrybucje w całości zebrano za 1864 rok. W dniu 11 lutego 1864 roku namiestnik nałożył kontrybucję na budynki kościelne w miastach w wysokości 3% od

do dóbr jasnogórskich i niszczył je przez 14 dni. W 1705 roku gen. Strömberg wszedł do dóbr jasnogórskich i 3 marca zajął wieś Lgotę, a 3 kwietnia wszedł do Częstochówki. W 1702 roku wojska saskie weszły do dóbr jasnogórskich i wyrządziły szkody na 2640 złp, w 1704 roku król jadąc do Krakowa, przejeżdżał przez wsie klasztorne, a wojska mu towarzyszące poczyniły liczne szkody, przede wszystkim poddanym. Wojska polskie stacjonowały w dobrach klasztornych, wybierając hibernę w latach 1702—1703, wybrały żywność i paszę, wyrządziły też szkody na kwotę 30 900,24 złp.

163 ADWŁ., DSiK. sygn. 3248, s. 2—3.

164 AJG, sygn. 1164, s. 43, 59; M. BENDER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]...*, s. 721.

165 AJG, sygn. 1286, s. 308.

166 A. WASIAK: *Miasto i Klasztor wobec konfederacji barskiej*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002, s. 57—59, 91, 43; AJG, sygn. 1688, s. 55—56, 67—68; AJG, sygn. 1693, s. 61; M. STRESKA: *Księga 3 [Z uzupełnieniami obejmująca lata od 1727 do 1786]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 2 [Obejmujący lata 1727—1786]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 427—430, 437—440, 459—463, 474—477; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian...*, s. 165—167.

167 AJG, sygn. 1164, s. 97—104a.

przychodów¹⁶⁸. W wyniku tych rozporządzeń 21 sierpnia 1864 roku klasztor jasnogórski zapłacił 22 833 złp¹⁶⁹.

2.1.5. Wyderkafy

Paulini jasnogórscy wypłacali również odsetki od wyderkafów dla parafii w Pajęcznie. Miała ona zapisy na Pajęcznie (160 złp), Białej (100 złp), Siedlcach (30 złp), Dworszowicach (30—50 złp) oraz wójtostwie w Siedlcach (10 złp). Łącznie zapisy opiewały na kwotę 330—350 złp, jednak nie wiadomo, jakie odsetki wypłacano od tych sum¹⁷⁰.

2.1.6. Dziesięciny i opłaty na deputatów do Trybunału Koronnego

Z dóbr jasnogórskich płacono również dziesięciny. W latach 1730—1733 z majątków głoskowskich zapłacono dziesięcinę w kwocie 25 złp. Pieniądze były przekazywane do parafii w mazowieckim Czersku¹⁷¹. Z kolei z klucza wiewieckiego paulini płacili dziesięcinę kapitule gnieźnieńskiej oraz plebanowi wiewieckiemu. W 1736 roku dla plebana zapłacono 160 złp, należności nie były jednak wypłacane regularnie, np. w latach 1740—1743. Sytuacja zmieniła się dopiero wraz z umową zawartą między administratorem zakonnym w Wiewcu a plebanem wiewieckim 27 lipca 1764 roku. Na jej mocy należność płacono z dóbr folwarku wiewieckiego, z Woli Wiewieckiej oraz od 1779 roku z dóbr należących do folwarku w Dębowcu. Jednocześnie paulini płacili dziesięcinę kapitule gnieźnieńskiej. W tymże 1779 roku dziesięcina z posiadłości folwarcznych klucza wiewieckiego oraz od poddanych wyniosła 300 złp. Nie udało się jednak ustalić, jaka część tej kwoty została wypłacona przez zakon. W 1793 roku proboszcz wiewiecki otrzymywał od paulinów kwotę 150 zł. Ponadto kapitule gnieźnieńskiej wypłacono 40,10 złp¹⁷².

W latach 1745—1749 z Walenczowa i Huty opłacano dziesięcinę ze wsi i z dworu dla klasztoru w Mstowie w kwocie 42 złp rocznie¹⁷³. Z kolei ze wsi Siedlec

168 H. KARBOWNIK: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa...*, s. 228—234.

169 *Diariusz jasnogórski o Stanisława Kapiczyńskiego z lat 1839—1881*. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „*Studia Claromontana*” 1987, t. 7, s. 346.

170 W.P. WŁAŻŁAK: *Dzieje kościelne Pajęczna*. Pajęczno 2005, s. 85—87.

171 AJG, sygn. 305, s. 1—9.

172 Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 177, 183.

173 AJG, sygn. 1361, s. 165—175.

i Biała oraz z gruntów dworskich w Pajęcznie płacono dziesięciny dla parafii w Pajęcznie¹⁷⁴. W latach 1784—1798 klasztor wypłacił 4200 złp¹⁷⁵.

Dziesięciny odprowadzono również ze wsi Walenczów, Częstochówka, Kawodrza i Grabówka dla klasztoru Kanoników Regularnych w Mstowie. W 1774 roku dziesięcina wypłacona do Mstowa wynosiła 109,04 złp¹⁷⁶. Wreszcie z dóbr klucza brudzickiego płacono dziesięcinę pieniężną, ale nie wiadomo, jakiej instytucji. W latach 1783—1789 zapłacono 300 złp¹⁷⁷.

Pleban w Dworszowicach miał prawo pobierać dziesięciny z gruntów dworskich leżących we wsiach: Dworszowice, Gajęcice oraz z miasta Brzeźnica. W latach 1720—1739 konwent jasnogórski wypłacił 14 240 złp. Z kolei proboszcz z Brzeźnicy pobierał dziesięciny z folwarku w Starej Brzeźnicy i Kruplinie. Tylko w 1743 roku klasztor jasnogórski wypłacił 200 złp¹⁷⁸. Ponadto paulini jasnogórscy płacili dziesięcinę na utrzymanie szpitala w Będkowie, w kwocie 1000 złp rocznie¹⁷⁹.

Po utracie dóbr ziemskich w 1796 roku paulini jasnogórscy otrzymali w dzierżawę klucz lisiniecki, z którego płacili dziesięcinę kościołowi w Mstowie oraz dla parafii św. Zygmunta w Starej Częstochowie. Wysokość dziesięciny dla kościoła mstowskiego wynosiła 2 złp rocznie, a dla parafii św. Zygmunta 2,12 złp. W latach 1825—1829 i 1834 zapłacono łącznie 16,12 złp, w tym do Mstowa — 14 złp, a do parafii staroczęstochowskiej — 2,12 złp¹⁸⁰.

Oprócz dziesięcin klasztor jasnogórski był zobowiązany również do płacenia specjalnej składki na utrzymanie deputatów duchownych z diecezji krakowskiej urzędujących w Trybunale Koronnym. W latach 1578—1768 paulini zapłacili łącznie 1555 złp, w tym w latach 1578—1688 kwotę 1339 złp, a w latach 1760—1768 sumę 216 złp¹⁸¹.

174 W.P. WLAŻŁAK: *Dzieje kościelne Pajęczna...*, s. 79—80, 85—87.

175 AJG, sygn. 1414, s. 45; AJG, sygn. 541, s. 554—559; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144.

176 ADWł., AWAG, sygn. 0374, s. 110.

177 AJG, sygn. 940, s. 77, 89, 136.

178 AJG, sygn. 1207, s. 37—86; AJG, sygn. 822, s. 3—4.

179 AJG, sygn. 1199, s. 65.

180 AJG, sygn. 303, s. 27—28; AJG, sygn. 27, s. 80.

181 AJG, sygn. 1141, s. 3, 7, 11, 15—19, 25, 37, 39, 47, 59—69, 73—80.

2.1.7. Wydatki na prace remontowe, budowlane i artystyczne

Funkcjonowanie klasztoru, świątyni oraz zabudowań gospodarczych i mieszkalnych w folwarkach łączyło się z koniecznością utrzymania ich w odpowiednim stanie. Dlatego też stale prowadzono prace remontowe i budowlane oraz artystyczne, które oczywiście generowały znaczne koszty¹⁸².

W latach 1627—1630 i 1632—1634 Georg Zimmermann wykonał stalle oraz ołtarz główny w kościele jasnogórskim (dzisiejsza bazylika), za co otrzymał wynagrodzenie w kwocie 7200 złp. W latach 1631—1632 Christian Kregel wykonał również ławki dla wiernych w kaplicy św. Filipa Nereusza, za co dostał 180 złp. Natomiast w latach 1641—1651 klasztor jasnogórski wydał na różne prace rzeźbiarskie i stolarskie kwotę 422 złp¹⁸³.

Szczególnie duże koszty poniósł klasztor na prace budowlane, remontowe i wystrój wnętrza w kaplicy Matki Boskiej oraz w dzisiejszej bazylice po pożarze z 16 lipca 1690 roku. Pożar zniszczył również klasztor i zabudowania gospodarcze znajdujące się u stóp wzgórza klasztornego. Część kosztów prac budowlanych i artystycznych poniosła ówczesna elita, przekazując znaczne ofiary, ale część wydatków z tym związanych pokrył klasztor. Przeprowadzono prace w kaplicy Matki Boskiej oraz odbudowano kościół konwentualny. Koszty, jakie poniósł klasztor w latach 1713—1734, wyniosły 31 200 złp¹⁸⁴. Dodatkowo w latach 1702—1705 na nieokreślone bliżej prace

182 Ostatnio szeroko na temat prac artystycznych podejmowanych w klasztorze i sanktuarium jasnogórskim pisał Michał WARDZYŃSKI, który opracował te zagadnienia w książce: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 1—2. Warszawa 2009.

183 M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce...*, t. 1, s. 85—87, 89—91, 98—99; ibidem, t. 2, s. 9, 11, 15—16, 18, 20—24, 44, 73, 99, 105, 107—108; *Kontrakt na budowę stalli zakonnych i pulpitu muzycznego w prezbiterium kościoła konwentualnego na Jasnej Górze, 8 II 1627 r.*; *Kontrakt na wykonanie ławek w kaplicy św. Filipa Nereusza przy kościele konwentualnym na Jasnej Górze, 7 XI 1631 r.*; *Kontrakt na budowę ołtarza głównego w kościele konwentualnym na Jasnej Górze, 24 VI 1632 r.*; *Wydatki klasztoru na Jasnej Górze na różne prace rzeźbiarskie i stolarskie, 1641—1651*. Wszystkie kontrakty za: M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce...*, t. 2, s. 117—119, 130—131.

184 A. EGGERER: *Księga 1 [Obejmująca okres od założenia Zakonu do 1663]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1..., s. 638—639; M. WARDZYŃSKI: *Działalność rzeźbiarska Jana Solskiego z Bytomia na służbie polskiej prowincji paulinów w pierwszej tercji XVIII w. Leśniów—Żarki—Jasna Góra—Częstochowa—Wielgomłyny*. „*Studia Claromontana*” 2007, t. 25, s. 685—698; IDEM: *Rzeźbiarze i kamieniarze na usługach polskiej prowincji zakonu paulinów w epoce nowożytnej*. „*Studia Claromontana*” 2009, t. 27, s. 580—587; IDEM: *Prace rzeźbiarsko-kamieniarskie Wacława Beranka dla konwentów paulinów prowincji polskiej. Jasna Góra—Pińczów—Beszowa—Skałka*. W: *Veritati serviens. Księga pamiątkowa ojcu profesorowi Januszowi Zbudniewkowi zp.* Kom. red. J. DZIĘGIELEWSKI et al. Warszawa 2009, s. 496—498; M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce...*, t. 1, s. 37, 198—199; ibidem, t. 2, s. 14—15, 159—160; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian...*, s. 105; P. MIGASIEWICZ: *Twórczość rzeźbiarska Stanisła-*

budowlane przeznaczono 7546,04 złp¹⁸⁵. W latach 1759—1769 na prace remontowe i artystyczne w świątyni jasnogórskiej wydano 219 508 złp¹⁸⁶. W czasie oblężenia twierdzy w 1771 roku doszło do wielu uszkodzeń budynków klasztornych. Zniszczenia te zostały naprawione dopiero w 1778 roku. Nie zachowały się jednak żadne informacje dotyczące kosztów tych prac¹⁸⁷.

Paulini jasnogórscy ufundowali również nowe korony na obraz Matki Bożej. Stało się to w 1710 roku, kiedy to ówczesny definitor prowincji i zakrystian jasnogórski, o. Konstanty Pawłowski, przeznaczył na ten cel nieznaną kwotę¹⁸⁸.

W następnych latach podejmowano liczne prace remontowe oraz artystyczne, które były finansowane z kasy klasztornej. Na przykład na przełomie lat 40. i 50. XVIII wieku dokonano remontu organów w kościele jasnogórskim, co kosztowało 2000 złp. Ponowny remont organów przeprowadzono ok. 1815/1816 roku, za co zapłacono 1900 złp. W latach 1824 i 1838 wyremontowano organy w kaplicy Matki Boskiej, a koszty prac wyniosły 1204 złp. Natomiast w 1844 roku wykonano remont organów w prezbiterium bazyliki. Niestety luki w zachowanym materiale archiwalnym uniemożliwiły ustalenie kwoty wydanej na ten cel¹⁸⁹.

W 1819 roku przeor jasnogórski zawarł kontrakt z kupcem ze Starej Częstochowy, Lejbem Bermannem. Zobowiązał się on dostarczyć 2000 funtów blachy miedzianej pociętej na dachówki o rozmiarach 1,5 x 15 łokci. L. Bermann wywiązał się ze swoich zobowiązań, za co otrzymał 4200 złp. Dachówkami pokryto prawdopodobnie kaplicę Matki Boskiej, co kosztowało 2294 złp¹⁹⁰.

Po pożarze z 1690 roku zaczęto również przebudowę klasztoru¹⁹¹. Z kolei w latach 1737—1738 w Bibliotece Jasnogórskiej Giuseppe Visconti wykonał freski zachowane do dzisiaj, a w 1739 roku zakupiono do biblioteki szafy na

wa Wolnowicza dla polskiej prowincji paulinów. „Studia Claromontana” 2008, t. 26, s. 460—462; W.Z. ŁYJAK: *Adam Orazio Casparini i jego jasnogórskie dzieło.* „Studia Claromontana” 2002, t. 20, s. 148, 159—161; A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu artystycznego i kulturalnego o. Konstantego Moszyńskiego.* „Studia Claromontana” 1983, t. 4, s. 371, 374—379; J. GOŁOS: *Organy A.H. Caspariniego na Jasnej Górze.* „Studia Claromontana” 1981, t. 1, s. 211—214. Część wydatków w źródłach podano w talarach, ale dokonano ich przeliczenia na złp. Zgodnie z ustaleniami Józefa Szymańskiego przyjęto, że 1 talar w połowie XVIII wieku liczył 8 złp, zob.: J. SZYMAŃSKI: *Nauki pomocnicze historii.* Warszawa 2009, s. 580, 583.

185 ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3.

186 AJG, sygn. 250, s. 3—10, 30—38, 43—44.

187 AKMK, AV 53, s. 402—403.

188 E. SMULIKOWSKA: *Korony i sukienki obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej jako przejaw kultu Królowej Korony Polskiej.* „Studia Claromontana” 2005, t. 23, s. 63—64.

189 W.Z. ŁYJAK: *Adam Orazio Casparini...*, s. 148, 164, 168—169, 171.

190 AACz., KK, sygn. 141, s. 73—79.

191 A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu artystycznego...*, s. 370—371.

książki¹⁹². Prace remontowe i budowlane w klasztorze przeprowadzono również w latach 1831—1836, na co wydano 4096,04 złp¹⁹³.

Jednymi z najbardziej kosztownych były prace przy odbudowywaniu i remontach wieży klasztornej. W latach 1701—1706 na jej budowę przeznaczono łącznie 26 243,06 złp, w tym na zakup blachy 15 429 złp. Pracami dekarскими kierował wówczas mistrz krakowski Ferdynand Heydent. Remont zegara w wieży przeprowadzono w 1797 i 1798 roku. Wówczas to mistrz Mateusz Maślarski wykonał prace, za które otrzymał wynagrodzenie w kwocie 7460 złp¹⁹⁴. Natomiast na wszystkie prace budowlane i remontowe przy wieży w latach 1790—1798 klasztor jasnogórski wydał 15 549,01 złp¹⁹⁵. W 1825 roku przeprowadzono ponownie prace remontowe przy wieży, co kosztowało 1105,21 złp¹⁹⁶.

W latach 1841—1856 prowadzono kolejne prace remontowo-budowlane w wieży jasnogórskiej, które zostały wymuszone przez pożar wywołany uderzeniem pioruna 16 grudnia 1843 roku. W lipcu 1844 roku klasztor otrzymał za straty odszkodowanie w kwocie 2701,15 złp, z czego 100 złp paulini musieli zapłacić za akcję gaśniczą. Prace remontowe w wieży prowadzili architekci: Józef Hamerle, który otrzymał pensję w kwocie 22 630 złp, oraz Wincenty Przewodziński, który otrzymał pensję w kwocie 6000 złp. Ponadto malarzom i cieślom zapłacono 757 złp, a prace dekarские wykonał starozakonny Abraham Kamiński. Na farby do malowania wieży przeznaczono 20,24 złp, a na wykonanie kraty — 426,20 złp. Ponieważ wyładowania atmosferyczne zagrażały kościołowi i klasztorowi oraz ludziom w nich przebywającym, podjęto decyzję o wykonaniu piorunochronów. Wykonawcą był Ludwik Zeisler, mechanik i optyk z Warszawy. Koszty prac i materiałów sięgały 8200,20 złp, a pensja L. Zeislera wyniosła 1081 złp¹⁹⁷.

W 1816 roku dokonano remontu pomieszczeń aptecznych, na co wydano 3040,26 złp, w tym robotnikom zapłacono 2591,14 złp, na materiały budowlane wydano 255,22 złp, a transport kosztował 194 złp¹⁹⁸. W 1826 roku wzniesiono mur oddzielający ogród klasztorny Blich od placu Kellera, co kosztowało

192 M. KARPOWICZ: *Nowe spojrzenie na fresk Biblioteki Jasnogórskiej i jego autora Giuseppe Viscontiego*. „*Studia Claromontana*” 2007, t. 25, s. 667—682; A. STĘPNIK: *Program ikonograficzny dekoracji malarskich w sali biblioteki klasztoru jasnogórskiego*. „*Studia Claromontana*” 2003, t. 21, s. 630—631.

193 AJG, sygn. 321, s. 7—8, 151, 153, 155, 167, 237—249, 253, 257—261; AJG, sygn. 440, s. 13, 17, 30—36; AJG, sygn. 441, s. 5—22; AJG, sygn. 1693, s. 113—122, 205—230.

194 AJG, sygn. 1974, s. 1—4, 6, 25, 27—33, 57, 61, 63; M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce...*, t. 1, s. 37.

195 AJG, sygn. 30, s. 68—216.

196 AJG, sygn. 1974, s. 87—100.

197 AJG, sygn. 1974, s. 111, 113—125, 129—134, 139, 145; AJG, sygn. 807, s. 371—373.

198 AJG, sygn. 27, s. 101, 104, 108, 139.

508,12 złp¹⁹⁹. Ponowne prace przy murze ogrodowym prowadzono w 1832 roku, kiedy to na ten cel wydano 344,11 złp²⁰⁰. W latach 1832—1836 wykonano niewielkie prace remontowe w klasztorze, które kosztowały łącznie 381,22 złp²⁰¹. Wiadomo również, że w maju 1863 roku prowadzono jakieś remonty w klasztorze, na potrzeby których kupowano cement w Sosnowcu-Grodźcu²⁰².

W dniu 17 sierpnia 1855 roku konwent jasnogórski zwrócił się do cesarzowej Marii i cesarza Aleksandra II z prośbą o wsparcie idei wzniesienia na wałach jasnogórskich pomnika o. A. Kordeckiego. Na polecenie dworu cesarskiego sprawę pomnika badała administracja państwowa. W 1857 roku Jasną Górę odwiedził również adiutant cesarza Aleksandra II, Aleksy Wasiliewicz Ostusz. KRWRiOP zatwierdziła projekt artystyczny pomnika. Paulini musieli jednak zapłacić koszty podróży do Częstochowy dla urzędnika budowlanego z Warszawy, w kwocie 191,20 złp. W lipcu 1859 roku zaczęły się prace przy pomniku. W dniu 1 sierpnia 1859 roku klasztor jasnogórski podpisał umowę na dostarczenie 8000 cegieł, z których miała być wzniesiona brama na wałach, wiodąca do pomnika. Cegły miał dostarczyć mieszkaniec Częstochowy, Teofil Biątecki, co kosztowało 97,10 złp. Prace ukończono w lipcu 1862 roku, a ich całkowity koszt wynosił 39 790,03 złp. Jednak w większości potrzebne pieniądze zostały przekazane przez cesarza Aleksandra II (32 692,20 złp), natomiast klasztor wydał na ten cel jedynie 7097,13 (17,84%)²⁰³.

Pewną część wydatków stanowiły również koszty remontów i prac budowlanych podejmowanych w zabudowaniach gospodarczych i mieszkalnych w konkretnych dobrach. W latach 1715—1716 w Brudzicach i Borowej wzniesiono budynki dla robotników pracujących przy stawach hodowlanych. Koszt tego przedsięwzięcia wyniósł 885,04 złp. W maju 1723 roku w Brudzicach spłonęły zabudowania folwarczne i chłopskie. W tej sytuacji z kasy administracji klucza na prace budowlane przekazano 3798,04 złp. Wydatki ponoszono również na inne prace o charakterze inżynieryjnym. W latach 1715—1716 w Brudzicach i Borowej prowadzono prace przy sadzawce oraz przy usypaniu grobli. Przeznaczono na ten cel łącznie 360 złp²⁰⁴.

Niewielkie prace remontowe wykonano również w zastawnych dobrach łośkowskich w latach 1730—1733. Na zakup materiałów budowlanych wydano

199 AJG, sygn. 547; APP, t. 18, s. 127—128; AJG, sygn. 440, s. 325, 337—340.

200 AJG, sygn. 441, s. 5—22.

201 AJG, sygn. 440, s. 13, 17, 30—36; AJG, sygn. 1727, s. 231; AJG, sygn. 27, s. 209.

202 *Diariusz jasnogórski o. Stanisława Kapiczyńskiego...*, s. 342.

203 AJG, sygn. 391, s. 1—6, 35, 43, 59, 71, 73—75, 89, 97, 105, 113—115, 131, 149, 189, 171, 185—186.

204 AJG, sygn. 511, s. 9—105, 131—155.

wówczas 4 złp. Niestety w materiale archiwalnym nie zachowały się żadne informacje, jakie materiały kupiono i jakie prace wykonano²⁰⁵.

W dobrach brzeźnickich kupowano materiały budowlane i podejmowano prace niezbędne dla utrzymania w dobrym stanie zabudowań gospodarczych i mieszkalnych w folwarkach. Na przełomie lat 80. i 90. XVIII wieku wydano na ten cel 10 350 złp. Inwestycje prowadzono w Pajęcznie, gdzie wzniesiono dwór za sumę 3000 złp, a remonty owczarni, stodoły, browaru, gorzelni oraz wozowni pochłonęły 4000 złp. W Dylowie wzniesiono nowe karczmy, na co wydano 600 złp, a czyszczenie stawów i remont 2 młynów kosztowały 1000 złp. W Siedlcach przeprowadzono prace przy rowach odwadniających (1000 złp), a na prace przy 5 chałupach mieszkalnych wydano 750 złp²⁰⁶. Natomiast w latach 1796—1798 na cele remontowe i budowlane w Wąsoszy, Kruplinie, Dworszowicach i Dębowcu wydano łącznie 2546,08 złp²⁰⁷. W latach 1801—1802 paulini próbowali odzyskać wskazane kwoty, ponieważ Prusacy przejęli starostwa, ale sądy pruskie odrzuciły te żądania²⁰⁸. Łącznie na zakup materiałów budowlanych oraz na prace wydano 6278 złp²⁰⁹.

W latach 1813—1824 w folwarku lisinieckim wydano łącznie 12 855,03 złp, z tym że klasztor bezpośrednio wyasygnował na ten cel z własnej szkatuły 2391,25 złp. Pozostałą kwotę (10 463,08 złp) uzyskano od władz administracyjnych z tytułu nadpłaconych przez paulinów czynszów dzierżawnych. Z kolei w latach 1831—1834 na cele remontowe i budowlane wydano 478,02 złp²¹⁰. Natomiast w listopadzie 1849 roku we wsi Gnaszyn wzniesiono murowaną karczmę, co kosztowało 9624,18 złp²¹¹.

Paulini jako dzierżawcy dóbr Lisiniec byli zobowiązani do współfinansowania prac przy publicznych drogach i infrastrukturze wodnej. W 1831 roku w Kawodrzy podjęto pracę przy upuście wodnym, co kosztowało 41,02 złp²¹². W 1833 roku w Gnaszynie podjęto pracę przy budowie mostu. Za same prace ciesielskie zapłacono 132,00 złp²¹³. Prace kontynuowano do 1853 roku. W 1850 roku wzniesiono 12 mostów na terenie gminy. Budowano również trakt śląsko-kielecki, z Herb do Częstochowy. W 1851 roku podjęto budowę traktu i mostów z Jasnej Góry

205 AJG, sygn. 305, s. 1—9.

206 AJG, sygn. 1268, s. 99.

207 AJG, sygn. 1135, s. 99—116.

208 AJG, sygn. 1202, s. 141, 145.

209 AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144; AJG, sygn. 1206, s. 19—20.

210 AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 321, s. 7—8, 151, 153, 155, 167, 237—249, 253, 257—261; AJG, sygn. 544, s. 467—470; AJG, sygn. 1727, s. 233.

211 AJG, sygn. 885, s. 271—277.

212 AJG, sygn. 340, s. 5.

213 AJG, sygn. 310, s. 1—3, 7, 11, 13—17.

i św. Barbary do Wrzosowej. Prace ukończono w 1853 roku. Konwent przekazał na ten cel 1142 złp²¹⁴. Przeor jasnogórski w 1834 roku podjął również budowę szkółki w Kawodrzy, za co zapłacił 331,06 złp²¹⁵. Łącznie prace podjęte przez klasztor z tytułu pełnienia funkcji administracyjnej przeora w latach 1831—1840 kosztowały 15 356,05 złp, a po doliczeniu wydatków z lat 1816—1824 kwota ta wzrosła do 17 747,08 złp²¹⁶.

2.1.8. Pomoc finansowa dla prowincji i władz centralnych zakonu

Zgodnie z zarządzeniami kapituł generalnych i prowincjaliskich każdy klasztor, którego sytuacja ekonomiczna pozwalała na to, powinien wspierać finansowo władze zakonu, prowincji oraz studia zakonne. W materiale archiwalnym zachowały się informacje dotyczące tego zagadnienia dla lat 1668—1856.

W latach 1668—1792 konwent jasnogórski przekazał na ten cel 31 964 złp. W tym na potrzeby prokuratora urzędującego w Rzymie oraz na potrzeby definitorium generalnego wydano 319 złp, na potrzeby prowincji polskiej przekazano 11 835,20 złp, m.in. w latach 1702—1705 na utrzymanie zakonników, którzy odbywali wizytację w poszczególnych klasztorach, przeznaczono 3955,20 złp, na potrzeby prowincjała — 3000 złp, a na studia w Krakowie na Skałce i w Warszawie — 19 209,10 złp²¹⁷.

Warto zauważyć, że klasztor jasnogórski na potrzeby zakonu oprócz kwot pobranych z kasy klasztornej, przekazywał pieniądze bezpośrednio z poszczególnych kluczy, np. w latach 1750—1753 klasztor wypłacił 700 złp, klucz kłobucki — 260 złp, klucz wiewiecki — 140 złp, klucz brzeźnicki — 350 złp, a z dóbr Laski wypłacono 80 złp²¹⁸. Z kolei w latach 1784—1798 ze starostwa brzeźnickiego przekazano 1925,24 złp na utrzymanie profesorów i studentów na Skałce²¹⁹.

Na potrzeby kleryków studiujących na Skałce w Krakowie lub w Warszawie w seminarium zakonnym przeorowie jasnogórscy przekazywali nie tylko

214 AJG, sygn. 336, s. 17—18, 23, 33, 37, 45, 63, 71, 77.

215 AJG, sygn. 27, s. 101, 104, 108, 139.

216 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 340, s. 5; AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 321, s. 7—8, 151, 153, 155, 167, 237—249, 253, 257—261; AJG, sygn. 544, s. 467—470; AJG, sygn. 1727, s. 233.

217 AJG, sygn. 535, s. 767; AJG, sygn. 536, s. 31—32, 673, 749—750; AJG, sygn. 537, s. 350—351, 483—484, 1245—1247; AJG, sygn. 540, s. 24—25; AJG, sygn. 758, s. 489—491, 808; AJG, sygn. 744, s. 214; ADWł., DSIK, sygn. 3248, s. 2—3.

218 AJG, sygn. 758, s. 489—491.

219 AJG, sygn. 102, s. 93, 95, 97, 101; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144.

pieniądze, ale również dobra ziemskie, np. w 1663 roku klasztor na Skałce w Krakowie otrzymał dobra Borzymów²²⁰. Kiedy w 1835 roku w Warszawie powstała Akademia Duchowna, studiowali tam również paulini. Wówczas na wniosek wizytatora generalnego przekazywano im środki na utrzymanie, w 1856 roku było to 600 złp²²¹.

Kwoty przeznaczane na potrzeby władz zakonu, prowincji i studiów były zróżnicowane, ich wysokość zależała od potrzeb oraz możliwości finansowych klasztoru. W 1731 roku przekazano 600 złp²²², w 1756 roku — 1070 złp²²³, w 1759 roku — 300 złp, w 1766 roku na studia w Krakowie przekazano 1500 złp, a na studia w Warszawie — 333,10 złp. Najwięcej na potrzeby kleryków warszawskich wydano w latach 1765—1768. Wówczas przekazano kwotę 10 000 złp, zabezpieczonych na dobrach, z których roczne odsetki wynosiły 310 złp. Dodatkowo wypłacono kwotę 7590 złp. Mimo trudnej sytuacji gospodarczej klasztoru w okresie Księstwa Warszawskiego przeorowie jasnogórcy w 1806 roku przekazali na potrzeby kleryków warszawskich 336 złp, co stanowiło 11,92% całej sumy przekazanej przez wszystkie klasztory prowincji (2818 złp)²²⁴.

Trzeba również wspomnieć, że konwent jasnogórski wspierał inne klasztory, np. klasztorowi w Leśniowie w latach 1754—1762 na budowę klasztoru przekazano łącznie 30 296,05 złp, a w 1785 roku — 50 złp²²⁵. Natomiast w latach 1784—1798 dla klasztorów w Wieruszowie i Wieluniu przekazano 2250,18 złp²²⁶.

2.1.9. Czysze i opłaty dzierżawne

Pierwsze informacje dotyczące czynszów płaconych przez klasztor jasnogórski zachowały się z lat 1730—1731. Wówczas to w dobrach głogowskich na ten cel wydano 492 złp, co stanowiło 19,52% wszystkich wydatków w kluczu. Niestety

220 AJG, sygn. 537, s. 1245—1247; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przeszłość” 1969, t. 31, s. 206—207; J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 196, 228.

221 AJG, sygn. 807, s. 366—367.

222 AJG, sygn. 537, s. 124—1247.

223 AJG, sygn. 758, s. 808.

224 AJG, sygn. 759, s. 24—25, 267, 354, 309—310.

225 AJG, sygn. 30, s. 102; J. SZPAK: *Między Jasną Górą a Leśniowem. Analiza stosunków finansowych między władzami polskiej prowincji paulinów na Jasnej Górze a konwentem w Leśniowie w XVIII w.* „Magazyn Numizmatyczny” 2006, nr 34, s. 77—78 (pieniądze przekazał co prawda ówczesny prowincjał o. Arseniusz Bukowski, ale czerpał on swoje fundusze z kasy klasztoru jasnogórskiego).

226 AJG, sygn. 102, s. 93, 95, 97, 101; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144.

w rachunkach zapisano jedynie, że czynsz należał się pijarom. Brak natomiast jakichkolwiek wskazówek, o który klasztor chodziło²²⁷.

W 1796 roku król pruski włączył wszystkie dobra starościńskie oraz dobra kościelne do domeny królewskiej w Prusach Południowych. W ten sposób paulini jasnogórcy utracili nie tylko starostwa kłobuckie i brzeźnickie, lecz także wszystkie swoje dobra, nawet fundacyjne, które należały do klasztoru od momentu jego powstania. Władca Prus zezwolił jednak na czasową dzierżawę dóbr, która miała obowiązywać w okresie 1 czerwca 1798—1 czerwca 1821 roku. Czynsz dzierżawny należało opłacać w monecie grubej w $\frac{3}{4}$, a w dukatach w $\frac{1}{4}$ (1 dukat = 16,15 zł). Czynsze powinny być płacone w 4 ratach kwartalnych z góry, chyba że dzierżawca nie był w stanie zapłacić kaucji, wówczas czynsz płacono się z góry za cały rok. Kaucja miała być wypłacana w obligacjach bankowych lub ziemiańskich albo w dokumentach hipotecznych. Gdyby pojawiły się klęski naturalne i zarazy w hodowli, dzierżawca miał wyrównać wszelkie zaistniałe straty²²⁸.

W latach 1798—1804 paulini płacili czynsz roczny w kwocie 1745 złp, czyli łącznie zapłacono 13 960 złp samego czynszu, nie licząc innych zobowiązań²²⁹. Ponadto w dzierżawie klasztoru pozostawał młyn wodny w Gnaszynie, który posiadał też piłę wodną do cięcia drewna. Roczny czynsz wynosił 136 złp. Zatem wszystkie czynsze w latach 1798—1804 wynosiły 14 096 złp rocznie²³⁰. W 1804 roku uaktualniono kontrakt dzierżawny, który miał obowiązywać do 1816 roku. Opłaty dzierżawne ogółem z dóbr miały wynosić 14 370 złp, a łącznie z czynszem za młyn gnaszyński — 14 506 złp, czyli w porównaniu z okresem poprzednim opłaty wzrosły o 410 złp²³¹. W 1809 roku czynsz ponownie wzrósł do 1347 złp rocznie. Dlatego też czynsz za wszystkie dobra, jakie płacił konwent jasnogórski, wzrósł do 15 853 złp²³².

Rok 1809 był bardzo trudny dla klasztoru z powodu działań zbrojnych, jakie toczyły się w rejonie Częstochowy. Dlatego pojawiły się problemy ze spłatą czynszów, zaległości sięgały wówczas 5865 złp. Paulini prosili, aby zawiesić konieczność spłaty czynszu za okres maj—wrzesień 1809 roku. Jednak władze ministerialne odrzuciły prośbę, grożąc egzekucją wojskową. Decyzję władz warszawskich potwierdził Fryderyk August w piśmie z 18 października 1809 roku. Zaległości rosły i 4 listopada 1809 roku wynosiły już 10 816 złp, a w grudniu 1809 roku — 15 753 złp. Część zaległości spłacono w lutym 1810 roku, ale

227 AJG, sygn. 305, s. 1—9.

228 AJG, sygn. 302, s. 1—7.

229 AJG, sygn. 329, s. 1—9; AJG, sygn. 302, s. 17—19, 63.

230 AJG, sygn. 306, s. 15—23, 49, 55, 57, 121.

231 AJG, sygn. 302, s. 303, 343.

232 AJG, sygn. 544, s. 169—170; AJG, sygn. 323, s. 17.

nie gotówką. Ponieważ paulini nie otrzymali kompetencji za utracone dobra, władze zaliczyły zaległe kompetencje na poczet niespłaconych czynszów. Nadal jednak klasztor nie był w stanie spłacać zobowiązań czynszowych w terminie. W 1810 roku zalegano ze spłatą raty wrześniowej, dlatego też do Lisińca przybyło na egzekucję 3 żołnierzy. Mieli oni otrzymywać dziennie 5 złp i pozostać w folwarku lisinieckim, dopóki klasztor nie spłaci zaległej raty. Paulini chcieli zapłacić kwotę 3347 złp monetą polską, władze administracyjne jednak nie zgodziły się i zażądały wypłacenia pieniędzy o wyższej zawartości srebra, zgodnie z kontraktem, nie chciano również przyjmować monety austriackiej²³³. Ostatecznie Fryderyk August zgodził się, aby zakonnicy spłacili ratę drobną monetą, ale tylko ten jeden raz. Następne raty miały być już opłacane dobrą monetą. Jednak klasztor musiał dopiero dokonać wymiany pieniędzy, a to przynosiło straty w kwocie 333 złp. W tak trudnej sytuacji klasztor zalegał z czynszem w 1811 i 1812 roku na kwotę 1591,20 złp. Ponieważ paulini nie spłacili zaległości, władze powiatowe zarządziły egzekucję wojskową, która miała miejsce w Lisińcu 28 grudnia 1812 roku. We wrześniu 1813 roku zaległości czynszowe wynosiły 4980 złp, dlatego też w marcu 1814 roku w Lisińcu ponownie pojawili się żołnierze na egzekucji. Łącznie za lata 1811—1814 zaległości czynszowe wynosiły 33 764,27 złp, ale część zadłużenia spłacono (17 105,27 złp). W tej sytuacji u schyłku 1814 roku władze konwentu zwróciły się do króla Fryderyka Augusta z prośbą o możliwość spłaty tej kwoty przez nieodebranie należnych kompetencji. Zadłużenie wynosiło wówczas 16 659 złp, a zaległe kompetencje 24 712 złp, poza tym skarb państwa zalegał ze spłatą odsetek od przekazanych przedmiotów złotych i sreber w 1812 roku, w kwocie 207,13 złp. Prośba prawdopodobnie została uwzględniona²³⁴.

Po 1815 roku paulini jasnogórcy utrzymali dzierżawę klucza lisinieckiego. W dniu 27 października 1818 roku namiestnik Królestwa Polskiego, gen. Józef Zajączek, wydał rozporządzenie w sprawie dóbr państwowych dzierżawionych przez duchowieństwo. Odtąd wszystkie dobra podlegały przeprowadzanej przez urzędników KRWRiOP lustracji, która odbywała się co 3 lata²³⁵.

Sytuacja finansowa klasztoru po 1815 roku poprawiła się nieco. Paulini jasnogórcy spłacili czynsz w terminie, a co więcej — pojawiły się nadpłaty.

233 Władze skarbowe działały nieuczciwie, ponieważ w momencie kiedy pojawiła się konieczność zwrotu nadpłaconych podatków, czyniły to monetą drobną, czyli o niższej zawartości srebra, zob. AJG, sygn. 329, s. 10—11.

234 AJG, sygn. 302, s. 119, 123, 127—129, 131—132, 139, 167, 181—182, 193—195, 201, 213, 245—246, 249, 253, 257, 259, 263, 269, 277, 299, 327—334, 351, 356, 391; AJG, sygn. 323, s. 17; AJG, sygn. 1722, s. 395; AJG, sygn. 308, s. 201.

235 AJG, sygn. 1156, s. 139—140.

W 1819 i 1821 roku wynosiły one 1773,28 złp²³⁶. Przy tej okazji należy wspomnieć, że oprócz czynszów z dóbr ziemskich klasztor płacił czynsz za młyn gnaszyński w kwocie 136 złp rocznie²³⁷.

Pojawienie się nadwyżek w spłacie czynszów dzierżawnych było możliwe, ponieważ władze Królestwa Polskiego nie zawsze wypłacały klasztorowi należne kompetencje, jak np. w 1831 roku. Stąd też w latach 1820—1826 klasztor zapłacił czynsz w kwocie 27 699,01 złp zamiast 91 118 złp²³⁸. Podobnie w racie czerwcowej 1834 roku zapłacono jedynie 3562,25 złp, zamiast 3963,25 złp²³⁹. Identyczna sytuacja miała miejsce w latach 1835—1840, kiedy to zapłacono 21 331,15 złp zamiast 79 265 złp²⁴⁰. Mimo tego klasztor czasem zalegał z czynszami, np. w latach 1830—1834 dług wynosił 224 złp²⁴¹.

Czasem w administracji państwowej panował chaos i żądano dodatkowych opłat. Przykładem była sytuacja w 1839 roku, kiedy to Komisja Obwodu Wieluńskiego zażądała od klasztoru jasnogórskiego dostarczenia kwitów świadczących o zapłaceniu czynszu. Zarzucono paulinom, że zalegali ze spłatą 173,15 złp. Szybko okazało się jednak, że była to pomyłka, a paulini w rzeczywistości mieli nadpłatę w wysokości 1574,21 złp²⁴².

W 1849 roku klasztor podpisał z Rządem Gubernialnym Warszawskim nowy kontrakt dzierżawny na dobra lisinieckie. Odtąd czynsz roczny wynosił 9007,26 złp. Jednak do końca funkcjonowania dzierżawy paulini mieli problem ze spłatą czynszów. Za lata 1843—1858 klasztor zalegał z kwotą 8734,14 złp. W 1853 i 1854 roku przeor o. M. Knefliński prosił władze o zmniejszenie czynszu, w efekcie w czerwcu 1854 roku zawieszono jego spłatę. Powtórnie starano się o zawieszenie raty grudniowej w 1854 roku, ale Rząd Gubernialny Warszawski odrzucił prośbę i nakazał, aby zaległe czynsze spłacili chłopci. Zaległości z lat 1843—1858 nie spłacono jednak jeszcze w 1857 roku²⁴³.

Na przełomie 1857 i 1858 roku ówczesny generał zakonu, o. Aleksy Zięba, złożył memoriał przekazany cesarzowi Aleksandrowi II za pośrednictwem cesarzowej Marii. W piśmie o. A. Zięba prosił, aby klasztor mógł przejąć

236 AJG, sygn. 302, s. 1—2, 119, 123, 127—129, 131—132, 139, 167, 181—182, 193—195, 201, 213, 245—246, 249, 253, 257, 259, 263, 269, 277, 299, 327—334, 351, 356, 391; AJG, sygn. 308, s. 201.

237 AJG, sygn. 306, s. 15—23, 49, 55, 57, 121.

238 AJG, sygn. 303, s. 1—2, 7, 31, 14, 23.

239 AJG, sygn. 1727, s. 57.

240 AJG, sygn. 27, s. 45—372.

241 AJG, sygn. 440, s. 11.

242 AJG, sygn. 303, s. 55, 61.

243 Ibidem, s. 247, 253—259, 263—264, 295—296, 301; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 121.

dobra lisinieckie w wieczystą dzierżawę. W lipcu 1857 roku Aleksander II wydał polecenie, aby władze przygotowały umowę wieczystej dzierżawy. Sprawa jednak ciągnęła się do listopada 1862 roku. Ostatecznie załatwiono ją pomyślnie. Umowa miała obowiązywać od 1 kwietnia 1861 roku, a roczny czynsz wynosił 4728,12 złp²⁴⁴. Kwotę taką płacono do listopada 1864 roku, kiedy władze carskie przejęły wszystkie dobra klasztorne w ramach tzw. reformy zakonnej.

2.1.10. Wynagrodzenie dla czeladzi, służby, robotników sezonowych i rzemieślników

Klasztor jasnogórski zatrudniał w folwarkach ludzi tworzących aparat zarządzający, czeladź w folwarkach i klasztorze oraz służbę kościelną. Informacje dotyczące wydatków z tym związanych pochodzą z lat 1699—1864.

W kluczu wiewieckim w latach 1699—1720 na pensje dla czeladzi wypłacono 226,12 złp²⁴⁵. W latach 1702—1705 we wszystkich dobrach jasnogórskich wypłacono czeladzi łącznie 10 384,24 złp, w tym dla muzyków grających w kapeli jasnogórskiej — 6430 złp (61,92% całej wydanej kwoty w tej kategorii)²⁴⁶. Z kolei w kluczu głoskowskim w 1730 roku na pensję dla czeladzi i pracowników administracji wydano 263,26 złp²⁴⁷.

W kluczu kłobuckim w latach 1766—1796 wypłacono czeladzi 34 472 złp, w starostwie brzeźnickim w latach 1748—1797 — 6813,12 złp, a w Wilkowicku w 1766 roku — 305 złp²⁴⁸. Z kolei w starostwie brzeźnickim na pensje dla czeladzi w 1748 roku przeznaczono 689,24 złp, a w latach 1784—1798 wydano 37 302,14 złp²⁴⁹. Według zachowanych danych łącznie na pensje dla cze-

244 Ibidem, s. 279—280, 291, 323—341, 353—355, 369—371, 395—396; AJG, sygn. 1727, s. 77—87.

245 Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172; AJG, sygn. 418, s. 86—87, 173—174, 176—177, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 712, s. 56.

246 ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3.

247 AJG, sygn. 305, s. 6—9.

248 AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 812, s. 16—17, 21—22; AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 171—172.

249 AJG, sygn. 102, s. 93, 95, 97, 101; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144; AJG, sygn. 417, s. 87—90; AJG, sygn. 812, s. 20; AJG, sygn. 816, s. 41—46; AJG, sygn. 822, s. 3—4; AJG, sygn. 1125, s. 7—9; AJG, sygn. 1127, s. 1—125; AJG, sygn. 1156, s. 23—25; AJG, sygn. 1176, s. 25—49, 51—57; AJG, sygn. 1177, s. 43—44; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1267, s. 153; AJG, sygn. 1202,

ladzi wydano 37 353,14 złp, natomiast różnego rodzaju usługi świadczone zakonowi przez rzemieślników wielu specjalności w latach 1717—1798 kosztowały 22 359,28 złp²⁵⁰. Przytoczone kwoty mają jednak charakter orientacyjny, ponieważ nie zachowały się wszystkie księgi finansowe. Dlatego wynagrodzenie było zapewne wyższe.

Po 1798 roku, kiedy w rękach klasztoru pozostał tylko klucz lisiniecki, rola pańszczyzny zmalała, a liczba czeladzi wzrosła, podobnie zresztą jak wydatki w pieniądzu na ich pensje. W latach 1812—1864 pensje dla czeladzi, dla pracowników sezonowych, dla tzw. dziadów i bab kościelnych oraz zastępców wójta gminnego wyniosły 76 968,12 złp²⁵¹.

Pracowników zatrudniano nie tylko w folwarkach, lecz także w samym klasztorze jasnogórskim. W 1825 roku zatrudniano 17 osób²⁵². Natomiast w 1858 roku w klasztorze i świątyni jasnogórskiej zatrudniano 39 osób. Wypłacono im wówczas 8504 złp, w tym muzycy z kapeli jasnogórskiej otrzymali 5920 złp (69,61%), a czeladź 2584 złp (30,39%)²⁵³. Natomiast w momencie tzw. reformy zakonnej z 1864 roku czeladź otrzymała pensję roczną w kwocie 4000 złp (54,10%), a muzycy 3394,20 złp (45,90%)²⁵⁴. Zachowały się również informacje, że zatrudniano medyka, który leczył zakonników i czeladź. W 1833 roku pobierał on rocznie 600 złp²⁵⁵.

s. 77—81, 135—136, 141, 145; AJG, sygn. 1206, s. 15, 19—20; AJG, sygn. 1207, s. 37—86, 93; AJG, sygn. 1243, s. 7—29, 127—169, 331—383; AJG, sygn. 1248, s. 185—188, 195; AJG, sygn. 1267, s. 153; AJG, sygn. 1352, s. 73—76; AJG, sygn. 1402, s. 5—71; AJG, sygn. 1414, s. 17, 19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; AJG, sygn. 1664, s. 160.

250 AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144; AJG, sygn. 1206, s. 19—20.

251 AJG, sygn. 258, s. 57; AJG, sygn. 260, s. 27—28, 35—36; AJG, sygn. 262, s. 3v, 84v; AJG, sygn. 271, s. 61—63; AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 279, s. 62—64, 66—67, 70—71, 74—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 320, s. 13, 19, 31, 33, 37, 41, 103—105, 157, 179, 187, 219, 231—232; AJG, sygn. 326, s. 27—28, 35—36; AJG, sygn. 329, s. 13—15; AJG, sygn. 331, s. 76; AJG, sygn. 333, s. 11, 17—25; AJG, sygn. 334, s. 51; AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 379, s. 35—37; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 434, s. 1—5, 9—12; AJG, sygn. 440, s. 13, 17, 30—36, 149—209, 211—271; AJG, sygn. 445, s. 357—364, 505—508; AJG, sygn. 546, s. 253, 364; AJG, sygn. 547, s. 253; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 245—246, 276—277; H. CZERWIŃSKI: *Pracownicy drukarni jasnogórskiej. „Studia Claromontana”* 1989, t. 10, s. 411—416; H. CZERWIŃ: *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730—1863*. Bytom 1998, s. 161. AJG, sygn. 461, s. 364. AJG, sygn. 27, s. 81.

252 AJG, sygn. 546, s. 364.

253 APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277.

254 AJG, sygn. 461, s. 107—113.

255 AJG, sygn. 27, s. 81.

Konwent zatrudniał również pracowników w aptece i drukarni. W latach 1784—1788 na pensje dla aptekarzy jasnogórskich wydano łącznie 1564 złp²⁵⁶. Jednak nie zawsze klasztor był w stanie wypłacać pensję terminowo, np. w 1816 roku zaległości sięgały aż 7859,14 złp²⁵⁷. W latach 1825—1826 na pensje dla pracowników drukarni wypłacono 5712 złp, w 1858 roku — 4400 złp²⁵⁸, a w 1864 roku za same prace zecerskie zapłacono 1819,10 złp²⁵⁹. Jednak gdy brakowało gotówki, przeor wypłacał wynagrodzenie w naturaliach, tak było m.in. w 1850 roku²⁶⁰.

2.1.11. Wykup praw do dóbr ziemskich i zakup majątków ziemskich

Paulini otrzymawszy starostwo kłobuckie, musieli wykupić wszystkie prawa i dożywocia, jakie wcześniej nadał władca. Łącznie na ten cel w latach 1663—1674 wydano 83 600 złp. Poza tym zakon wypłacił 20 000 złp na pokrycie kosztów poniesionych na prace budowlane i remontowe przez dotychczasowych dzierżawców. W latach 1672—1763 na rozgraniczenie dóbr kłobuckich wydano dalsze 126 000 złp, a w latach 1675—1747 za pola i role leżące na terytorium Kłobucka zapłacono 3537 złp. Poza tym wydano jeszcze 104 100 złp, których przeznaczenia nie udało się ustalić. Łącznie zatem za przejście starostwa kłobuckiego zapłacono 337 237 złp²⁶¹.

W latach 1718—1753 na przejście starostwa brzeźnickiego klasztor wydał 136 761,12 złp²⁶². Niewielką część tych pieniędzy paulini odzyskali, kiedy w 1790 roku Komisja Skarbu Koronnego zdecydowała, że z przychodów ze starostwa brzeźnickiego należy paulinom oddawać 2000 złp rocznie jako prowizję od wykupionych niegdyś praw i sum od posesorów. Łącznie zwracana kwota miała wynieść 30 000 złp²⁶³.

256 AJG, sygn. 20, s. 41, 43.

257 AJG, sygn. 1832, s. 37.

258 H. CZERWIŃSKI: *Pracownicy drukarni jasnogórskiej...*, s. 411—416; H. CZERWIŃ: *Drukarnia paulinów w Częstochowie...*, s. 161.

259 AJG, sygn. 379, s. 35—37.

260 AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225.

261 AJG, sygn. 96, s. 41, 53—54; AJG, sygn. 118, s. 1—2; AJG, sygn. 1183, s. 121, 143—144; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta Kłobucka*. Kraków 1958, s. 46—48; AJG, sygn. 1183, s. 121, 143—144; S. SZAFRANIEC: *Konwent Paulinów Jasnogórskich...*, s. 15; AJG, sygn. 1664, s. 159.

262 AJG, sygn. 1166, s. 1, 3—4; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1202, s. 135—136; AJG, sygn. 1664, s. 160; AJG, sygn. 1267, s. 153.

263 AJG, sygn. 1185, s. 83—85.

Paulini kupowali również dobra ziemskie. W latach 1630—1686 za dobra wiewieckie klasztor jasnogórski wypłacił 8500 złp²⁶⁴. W 1660 roku zakupiono wieś Biała za 6000 złp i folwark Kopskie za 2000 złp. Z kolei w 1673 roku za 20 000 złp nabyto wsie Laski i Smardze, w 1688 roku za 18 000 złp kupiono wieś Krzywawice, a w 1724 roku za wsie Brudzice i Borowa zapłacono 70 000 złp²⁶⁵. Ponadto w 1720 roku w Starej Brzeźnicy wykupiono tzw. rolę Iwańszczyzna, która należała do ks. Franciszka Brzuchańskiego, altarzysty w kościele św. Jana Chrzciciela w Starej Brzeźnicy. Działkę odkupiono za kwotę 300 złp od Wojciecha Brzuchańskiego, spadkobiercy księdza²⁶⁶. Zatem łącznie na zakup dóbr ziemskich oraz działek wydano 124 800 złp.

2.1.12. Wydatki administracyjne

Do tej kategorii wydatków zaliczono: wszelkie opłaty administracyjne, zakup papieru do kancelarii, koszty procesów, koszty kwerend archiwalnych i uzyskania kopii potrzebnych dokumentów, delegacje służbowe oraz koszty wymiany pieniędzy, a także utrzymanie szkółki wiejskiej. W latach 1698—1864 na te cele wydano 7227,06 złp. Warto wspomnieć, że po III rozbiorze władze konwentu zmuszone były do załatwiania spraw związanych z funkcjonowaniem i działalnością klasztoru w śląskim Brzegu. Na przykład podróż oraz załatwienie wszystkich spraw w 1798 roku kosztowały 600 złp. Z kolei podróż do Królewca, gdzie składano homagium królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmowi III, kosztowała klasztor kolejne 900 złp²⁶⁷.

264 AJG, sygn. 413, s. 73—75, 207, 223; AJG, sygn. 418, s. 92; S. SZAFRANIEC: *Konwent Paulinów Jasnogórskich...*, s. 15; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu...*, s. 161—168; IDEM: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 157—164.

265 S. SZAFRANIEC: *Konwent Paulinów Jasnogórskich...*, s. 15; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów...*, s. 191; J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 194—195; AJG, sygn. 744; APP, t. 4, s. 39; AJG, sygn. 888, s. 1—67, 76—83; AJG, sygn. 796, s. 3, 55.

266 AJG, sygn. 1177, s. 43—44; *Urządnicy Prus Królewskich XV—XVIII wieku. Spisy*. Oprac. K. MIKULSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków 1990, s. 170.

267 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 30, s. 68—216; AJG, sygn. 305, s. 1—9; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 411, s. 61—144; AJG, sygn. 417, s. 87—90; AJG, sygn. 445, s. 141, 143. AJG, sygn. 102, s. 93, 95, 97, 101; AJG, sygn. 461, s. 107—112, 115—117, 127—129; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 746, s. 421; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 806, s. 361, 366—367, 567; AJG, sygn. 812, s. 20; AJG, sygn. 816, s. 41—46; AJG, sygn. 822, s. 3—4; AJG, sygn. 1125, s. 7—9; AJG, sygn. 1127, s. 1—125; AJG, sygn. 1156, s. 23—25; AJG, sygn. 1176, s. 25—49, 51—57; AJG, sygn. 1177, s. 43—44; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1202, s. 77—81, 135—136, 141, 145; AJG, sygn. 1206, s. 15, 19—20; AJG, sygn. 1207, s. 37—86, 93; AJG, sygn. 1243, s. 7—29, 127—169,

2.1.13. Zakup leków i materiałów do apteki

W latach 1702—1790 na leki do apteki oraz składniki do ich produkcji wydano łącznie 20 857,07 złp, na egzamin dla aptekarza — 57 złp, a na konsylium medyczne — 25 złp²⁶⁸. Natomiast w latach 1834—1835 na ten cel przeznaczono 2137,18 złp²⁶⁹.

Leki i składniki do ich produkcji sprowadzano z Wrocławia, Raciborza, Opawy i Krakowa. We Wrocławiu kupowano je od firmy Daniela Ernesta Kruka oraz jego syna Daniela (1781—1811), a także od Baltazara Brücknera (1783—1784) oraz Cochlera (1797), z Raciborza — od Gottlieba Wilingera, z Opawy zaś od Jacoba Toronca, a z Krakowa — od Johanna Ratha²⁷⁰. Łączne wydatki na potrzeby apteki w latach 1711—1835 wyniosły 23 076,25 złp.

2.1.14. Materiały do drukarni

W drukarni wydawano pieniądze na stemple (każda karta książki musiała mieć specjalny stempel, który kosztował 1 gr), papier, farby, książki i inne potrzebne materiały. Część z nich sprowadzano z Wrocławia, m.in. w 1815 roku na granicy między Królestwem Polskim a Prusami — w Herbach — zapłacono cło w kwocie 26,20 złp²⁷¹. Jak już pisano, w Białej działała papiernia, która produkowała przede wszystkim na potrzeby drukarni klasztornej. W latach 1811 i 1812 za 32,5 ryzy zapłacono 1074 złp²⁷². Papier kupowano również w fabryce Mosa w Pilicy. W 1864 roku zalegano ze spłatą należności za niego w wysokości 19 647 złp²⁷³. Z kolei w 1829 roku za stemple na drukowane karty książek zapłacono 55,29 złp²⁷⁴. Drukarnia kupowała również książki, w 1831 roku

331—383; AJG, sygn. 1248, s. 185—188, 195; AJG, sygn. 1267, s. 153; AJG, sygn. 1352, s. 73—76; AJG, sygn. 1402, s. 5—71; AJG, sygn. 1414, s. 17, 19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; AJG, sygn. 1664, s. 160; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 245—246, 276—277, 301.

268 ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3; AJG, sygn. 19, s. 7—11, 33, 35, 61, 253; AJG, sygn. 20, s. 29, 31, 33—34; AJG, sygn. 758, s. 478—481; W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2, s. 348.

269 AJG, sygn. 27, s. 45—372.

270 W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska...*, s. 348; AJG, sygn. 19, s. 33, 35, 39, 43, 45—55, 57—58; AJG, sygn. 20, s. 29, 31, 33—34; AJG, sygn. 27, s. 199.

271 AJG, sygn. 379, s. 17.

272 AJG, sygn. 1832, s. 12—13.

273 AJG, sygn. 461, s. 127—129.

274 AJG, sygn. 380, s. 9, 28.

na ten cel przeznaczono 1274,18 złp²⁷⁵. W latach 1833 i 1835 w drukarni wydano 87,04 złp²⁷⁶.

2.1.15. Utrzymanie świątyni i klasztoru

Do tej kategorii wydatków zaliczono opłaty za msze, wino mszalne, mąkę na opłatki, świece woskowe, lampy szklane do kościoła, ornaty, alby, paski do alb, humerały, palki, kielichy. Zaliczono tu również te sumy, których nie udało się konkretnie zidentyfikować, ale zostały one zapisane w rachunkach zakonnych jako wydane na potrzeby klasztoru i kościoła²⁷⁷. Zakrystia jasnogórska kupowała potrzebne materiały na terenie Rzeczypospolitej oraz Śląska pruskiego, przede wszystkim we Wrocławiu²⁷⁸.

W latach 1702—1705 na funkcjonowanie klasztoru wydano łącznie 104 144,16 złp, a na utrzymanie świątyni — 183 916,04 złp²⁷⁹. Z kolei w latach 1722—1768 na utrzymanie klasztoru i kościoła wydano 1 682 835,01 złp, z czego na klasztor przeznaczono 997 692,04 złp²⁸⁰. Kolejne informacje o wydatkach na kościół i klasztor pochodzą z okresu 1 stycznia 1790—23 września 1798 roku, wówczas to wydano 1 077 444,19 złp. Kwota ta obejmowała także zakup dwóch klarnetów dla kapeli sanktuaryjnej za kwotę 108 złp oraz naprawę skrzypiec w 1797 roku, która kosztowała 4,15 złp²⁸¹. Z kolei w latach 1828—1864 na kościół i klasztor jasnogórski przekazano łącznie 200 490,23 złp, z czego na klasztor przeznaczono 139 051,23 złp, czyli 69,35% całej kwoty, a resztę (30,65%) na utrzymanie świątyni²⁸².

Po utracie dóbr na rzecz państwa pruskiego istotnym problemem stało się zapewnienie odpowiedniej ilości drewna opałowego dla klasztoru.

275 AJG, sygn. 379, s. 29.

276 AJG, sygn. 27, s. 45—372.

277 AJG, sygn. 461, s. 107—112.

278 AJG, sygn. 30, s. 73.

279 ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3.

280 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 567; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 245—246, 276—277, 301; AJG, sygn. 461, s. 107—112, 115—117, 127—129; AJG, sygn. 806, s. 361, 366—367.

281 AJG, sygn. 30, s. 68—216.

282 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 567; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 245—246, 251—254, 276—277, 301; AJG, sygn. 461, s. 107—112, 115—117, 127—129; AJG, sygn. 806, s. 361, 366—367.

Zgodnie z rozporządzeniem władz pruskich z 1800 roku duchowni, którzy utracili dobra i pobierali kompetencje, mieli prawo do drewna opałowego z lasów państwowych. Zwolniono ich również z podatku drzewnego w kwocie 6 złp od 3 osmaków. Musieli natomiast płacić tzw. pniowe, które było przeznaczone na koszty administracyjne przy pobieraniu drewna z lasów państwowych²⁸³.

Mimo tego przywileju klasztor jasnogórski w latach 1804—1806 nie otrzymywał drewna. Dopiero interwencja przeora i generała spowodowały, że Fryderyk Wilhelm III 5 kwietnia 1806 roku wydał dla klasztorów paulińskich na Jasnej Górze, św. Barbary i św. Zygmunta w Częstochowie specjalny przywilej. Na jego mocy władze administracyjne miały dostarczyć drewno opałowe z lasów państwowych. Klasztor jasnogórski wraz z klasztorem św. Barbary miały otrzymać 590 sążni drewna²⁸⁴.

W dniu 8 listopada 1808 król saski i książę warszawski Fryderyk August wydał dekret potwierdzający prawo do pobierania deputatu drewna opałowego i zwolnił duchowieństwo z wszelkich opłat z wyjątkiem pniowego²⁸⁵. Paulini odwołali się od tej decyzji i 5 czerwca 1811 roku uzyskali zawieszenie tego podatku. Jednak szybko go przywrócono. Władze konwentu mimo tego starały się o zwolnienie z pniowego w latach 1823 i 1824, ale KRPIs odmówiła. Zgodnie z jej opinią z 22 czerwca 1826 roku takie zwolnienia należały się jedynie szkołom parafialnym i zakonom żebraczym²⁸⁶.

Deputat drewna był wyznaczany corocznie przez Komisję Wojewódzką, ale nie zawsze przyznana ilość była wystarczająca. Dlatego w 1837 roku na pruskim Śląsku zakupiono 40 fur drewna, które były zwolnione z opłat celnych. O niewystarczającym deputacie drewna świadczyła również sytuacja z 1823 roku, kiedy przeor prosił o 328 sążni drewna, ale Komisja Wojewódzka przyznała ich 252,50, czyli o 75,50 sążni mniej niż zgłoszone zapotrzebowanie²⁸⁷.

2.1.16. Pomoc poddanym

Zgodnie ze zwyczajem paulini wspierali swych poddanych, jeśli zaszła taka potrzeba. Z reguły pomoc była udzielana w ziarnie, zwierzę-

283 AJG, sygn. 445, s. 17.

284 Ibidem, s. 13.

285 AJG, sygn. 544, s. 155—156.

286 AJG, sygn. 445, s. 41, 43—44, 47—49, 73, 83, 97—99, 133, 137—139, 159—161, 169, 171, 177—178, 183.

287 Ibidem, s. 79—81, 106—121, 301.

tach lub narzędziach, zdarzało się jednak, że udzielano również wsparcia finansowego²⁸⁸.

W dobrach głoskowskich w latach 1730—1733 przekazano chłopom 3,10 złp²⁸⁹. Z kolei w 1750 roku poddanym z Brudzic i Borowej wypłacono kwotę 341,28 złp, a w 1767 roku — 32,24 złp²⁹⁰. Łącznie zatem na ten cel wydano 378,02 złp. Trzeba jednak pamiętać, że zdecydowanie większej pomocy udzielano w postaci inwentarza, zboża czy narzędzi.

2.1.17. Zakup żywności i napojów

Zdarzało się, że przeor jasnogórski dokupował żywność i napoje na użytek własny. Prawdopodobnie chodziło o zakup produktów lepszej jakości lub takich, których nie można było wyprodukować w folwarkach (wina węgierskie, kawa, herbata, przyprawy itp.). Pierwsza wzmianka na ten temat pochodzi z 1711 roku, za żywność kupioną do apteki zapłacono wtedy 537,18 złp²⁹¹. Z kolei w dobrach głoskowskich w latach 1730—1733 wydano na ten cel 273,25 złp²⁹². Znaczne kwoty — bo aż 36 437,16 złp — przeznaczono na żywność i napoje w latach 1742—1745, co dało rocznie sumę 12 146,05 złp²⁹³. Z kolei w okresie 1 stycznia 1790—23 września 1798 roku wydano 76 986,05 złp, a zatem średnie roczne wydatki na ten cel wyniosły ok. 8554 złp²⁹⁴. W latach 1711—1798 zakupione żywność i napoje kosztowały 114 235,04 złp, co dawało średnio w roku 1313 złp.

W XIX wieku częściej kupowano produkty żywnościowe i napoje. Tylko w okresie 1 października 1801—30 września 1802 roku wydatki na ten cel sięgały

288 AJG, sygn. 1286, s. 305—307.

289 AJG, sygn. 305, s. 1—9.

290 AJG, sygn. 1268, s. 253, 305—307.

291 AJG, sygn. 19, s. 7—11.

292 AJG, sygn. 305, s. 1—9.

293 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 567; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 245—246, 276—277, 301; AJG, sygn. 461, s. 107—112, 115—117, 127—129; AJG, sygn. 806, s. 361, 366—367.

294 AJG, sygn. 30, s. 68—216; AJG, sygn. 102, s. 93, 95, 97, 101; AJG, sygn. 409, s. 120—122; AJG, sygn. 417, s. 87—90; AJG, sygn. 812, s. 20; AJG, sygn. 816, s. 41—46; AJG, sygn. 822, s. 3—4; AJG, sygn. 1125, s. 7—9; AJG, sygn. 1127, s. 1—125; AJG, sygn. 1156, s. 23—25; AJG, sygn. 1176, s. 25—49, 51—57; AJG, sygn. 1177, s. 43—44; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1202, s. 77—81, 135—136, 141, 145; AJG, sygn. 1206, s. 15, 19—20; AJG, sygn. 1207, s. 37—86, 93; AJG, sygn. 1243, s. 7—29, 127—169, 331—383; AJG, sygn. 1248, s. 185—188, 195; AJG, sygn. 1267, s. 153; AJG, sygn. 1352, s. 73—76; AJG, sygn. 1402, s. 5—71; AJG, sygn. 1414, s. 17, 19, 21, 23, 25, 31, 33, 35, 37; AJG, sygn. 1664, s. 160.

26 109,07 zł²⁹⁵, a w latach 1819—1820 w samym folwarku lisinieckim — 119 zł²⁹⁶. W latach 1833—1840 na ten cel przeznaczono 61 072,08 zł²⁹⁷. Zatem w latach 1801—1840 zakupiono żywność na kwotę 87 300,15 zł. Było to mniej niż we wcześniejszym okresie, trzeba jednak pamiętać, że jest to kwota niepełna, poza tym liczba zakonników po 1795 roku zmniejszyła się w porównaniu z poprzednim okresem.

2.1.18. Habitowe i inne wydatki

W rachunkach klasztornych wyodrębniono również wydatki związane z utrzymaniem zakonników. Obejmują one kwoty wydane na habitury i inne części garderoby oraz przybory toaletowe. W latach 1702—1705, 1790—1798 i 1801—1802 łącznie przeznaczono na ten cel 97 612,29 zł²⁹⁸. Z kolei w latach 1813, 1833—1840 i 1847—1849 na potrzeby zakonników wydano 24 525,02 zł²⁹⁹. Zatem średnioroczne wydatki z tego tytułu wynosiły 5552 zł.

2.1.19. Wydatki na cele charytatywne

Paulini jasnogórcy wspierali także ubogich i potrzebujących. Z reguły było to wsparcie w postaci posiłków, butów czy ubioru, ale zdarzały się również darowizny finansowe. Przy tej okazji trzeba pamiętać, że wsparcie dla ubogich mogło być też zapisane w wydatkach zakrystii, dlatego nie udało się ich zidentyfikować.

W latach 1702—1705, 1790—1798 i 1835—1840 na ten cel przeznaczono kwotę 1330 zł. Warto wspomnieć, że klasztor jasnogórski po upadku powstania listopadowego wspierał finansowo kombatantów z polskich oddziałów, w tym

295 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 461, s. 107—112, 115—117, 127—129; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 806, s. 361, 366—367; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 567; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 245—246, 276—277, 301.

296 AJG, sygn. 335, s. 1—17.

297 AJG, sygn. 27, s. 45—372.

298 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 30, s. 68—216; AJG, sygn. 461, s. 107—112, 115—117, 127—129; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 806, s. 361, 366—367; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 567; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 245—246, 276—277, 301; ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3.

299 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 445, s. 505—508; AJG, sygn. 461, s. 107—112; AJG, sygn. 2226, s. 97, 143—144, 159—160; AACz., KK, sygn. 142, s. 151—154.

oficera, oraz szpital w Wieluniu. Przekazywano również środki na loterię, z której część dochodów przeznaczano na pomoc ubogim³⁰⁰.

2.1.20. Wydatki na utrzymanie gości oraz niezidentyfikowane

W źródłach tylko raz — w 1864 roku — uwzględniono wydatki na utrzymanie gości przyjeżdżających do sanktuarium jasnogórskiego, wydano wówczas 3000 złp³⁰¹.

Części wydatków nie udało się zidentyfikować, ponieważ w księgach klasztornych brak uszczegółowienia. W latach 1790—1798 zakupiono jakieś produkty na kwotę 5244,15 złp³⁰². Natomiast w okresie styczeń 1835—czerwiec 1840 roku wydano 11 482,27 złp na cele niezidentyfikowane³⁰³.

2.2. Podsumowanie

Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych udało się ustalić, że w latach 1651—1864 klasztor jasnogórski wydał 6 681 688,04 złp (tabela 123). Z kwoty tej najwięcej przeznaczono na utrzymanie klasztoru i świątyni, na zakup dóbr ziemskich oraz wykup praw do starostw kłobuckiego i brzeźnickiego, a także na utrzymanie twierdzy i wsparcie wojska. Najmniej wydano na cele charytatywne i pomoc poddanym. Przy tej okazji jednak warto zauważyć, że w tych kategoriach więcej wydawano w naturaliach, czyli w żywności, zbożu, zwierzętach hodowlanych, narzędziach itp. Niewiele również przeznaczono na zakup narzędzi w folwarkach, ale ponieważ nie zachowały się wszystkie materiały archiwalne, można przypuszczać, że wydatki z tym związane mogły być większe.

Na podstawie dostępnego materiału źródłowego można porównać strukturę wydatków dla XVII, XVIII i XIX wieku w okresach 30-letnich (tabela 124). Dla XVII wieku materiał jest dosyć ubogi — zachowały się informacje dotyczące jedynie trzech kategorii wydatków. Było ich zapewne zdecydowanie więcej, ale niestety baza źródłowa została mocno uszczuplona w wyniku pożarów, jakie wybuchały w klasztorze jasnogórskim, o czym już wspomiano. Najwięcej wydano na zakup dóbr ziemskich oraz wykup praw do starostwa kłobuckiego

300 AJG, sygn. 27, s. 45—372; AJG, sygn. 30, s. 68—216; ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3.

301 AJG, sygn. 461, s. 107—112, 115—117, 127—129.

302 AJG, sygn. 30, s. 68—216.

303 AJG, sygn. 27, s. 45—372.

i na wyposażenie twierdzy jasnogórskiej. Jeżeli chodzi o wydatki na cele remontowe, budowlane i artystyczne, to zachowane nieliczne dane dotyczą tylko prac artystycznych. Wydatki na ten cel były zapewne wyższe, ponieważ paulini musieli odbudować klasztor po pożarze z 1645 roku. Niestety księgi finansowe z tego okresu nie zachowały się. Porównując wydatki w XVII wieku z tymi poniesionymi w pozostałych okresach, należy zauważyć, że kwoty wydane na twierdzę były niższe w XVII wieku niż w XVIII, a w XIX stuleciu wydatki na ten cel w ogóle zniknęły, klasztor bowiem stracił swoje znaczenie militarne. Kwoty wydane na remonty, prace budowlane i artystyczne były w XVII wieku niewielkie w porównaniu z danymi z XVIII i XIX wieku. Natomiast wykup praw do starostwa kłobuckiego był wydatkiem jednorazowym.

Tabela 123. Struktura wydatków klasztoru jasnogórskiego w latach 1651—1864

Rodzaj wydatków	Kwota [zł, gr]	Odsetek
Utrzymanie świątyni i klasztoru	2 293 367,18	34,32
Wydatki na utrzymanie twierdzy oraz wsparcie polskiego wojska	1 549 297,25	23,19
Wykup praw do dóbr ziemskich i zakup ziemi	598 798,12	8,96
Prace remontowe, budowlane i artystyczne	484 559,16	7,25
Czynsze i opłaty dzierżawne	300 823,20	4,50
Zakup żywności i napojów	288 835,27	4,32
Podatki i inne opłaty na rzecz państwa	285 504,03	4,27
Wydatki na gospodarkę roślinną, hodowlaną i przemysł dworskie	266 591,27	3,99
Pensje dla czeladzi, służby i robotników sezonowych	215 759,06	3,23
Kontrybucje wojskowe	130 967,21	1,96
Utrzymanie zakonników	122 138,01	1,83
Pomoc finansowa dla prowincji i władz centralnych zakonu	54 392,28	0,81
Materiały do drukarni	34 096,21	0,51
Leki i materiały do apteki	23 051,25	0,34
Dziesięciny	22 010,08	0,33
Utrzymanie gości i niezidentyfikowane	19 727,12	0,30
Wydatki administracyjne	8 127,06	0,12
Charytatywne	1 330,00	0,02
Pomoc poddanym	378,02	0,001
Ogółem	6 681 688,04	100,00

Źródło: Opracowano na podstawie: AJG, sygn. 78, s. 15—18; AJG, sygn. 96, s. 41, 53—54; AJG, sygn. 97, s. 93; AJG, sygn. 99, s. 109; AJG, sygn. 100, s. 2; AJG, sygn. 101, s. 71; AJG, sygn. 118, s. 3—90; AJG, sygn. 281, s. 2—5; AJG, sygn. 302, s. 1—7; AJG, sygn. 305, s. 1—9; AJG, sygn. 379, s. 35—37; AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55, 76—85, 118—122, 133—137; AJG, sygn. 413, s. 2—9, 20—23, 73—75, 207, 223; AJG, sygn. 417, s. 3—7, 31—47, 57—58, 60—64; AJG, sygn. 418, s. 92; AJG, sygn. 421, s. 99—109; AJG, sygn. 425, s. 3—28; AJG, sygn. 461, s. 19—26, 59—60, 65—77, 83—99; AJG, sygn. 494, b. pag.; AJG, sygn. 536, s. 138; AJG, sygn. 537, s. 1120—1126; AJG 538, s. 3; AJG, sygn. 539, s. 83—84; AJG, sygn. 540, s. 200—203; AJG, sygn. 541, s. 180—185, 530—544, 554—559; AJG, sygn. 543, s. 16, 100—101, 205; AJG, sygn. 544, s. 459—461; AJG, sygn. 575, s. 8—14, 32—36; AJG, sygn. 576, s. 109—112, 123—124; AJG, sygn. 744, s. 39; AJG, sygn. 759, s. 48, 347; AJG, sygn. 796, s. 3, 55—61; AJG, sygn. 812, s. 5; AJG, sygn. 888, s. 1—67, 76—83; AJG, sygn. 1007, s. 3—7; AJG, sygn. 1008, s. 3—8, 11—12, 33—37, 47—48; AJG, sygn. 1124, s. 37—38; AJG, sygn. 1127, s. 5, 7, 9, 29; AJG, sygn. 1128, s. 82—83; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 29—36, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1134, s. 51—53; AJG, sygn. 1135, s. 23, 33—36; AJG, sygn. 1136, s. 5—6, 35—36, 131; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1140, s. 25; AJG, sygn. 1152, s. 1; AJG, sygn. 1155, s. 53, 237—243; AJG, sygn. 1156, s. 73—77; AJG, sygn. 1166, s. 3—4; AJG, sygn. 1171, s. 3; AJG, sygn. 1176, s. 5—24; AJG, sygn. 1178, s. 11—67, 69—95; AJG, sygn. 1182, s. 41—43, 57—65, 75—87, 127; AJG, sygn. 1183, s. 25—27, 97—102, 143—144; AJG, sygn. 1199, s. 29—32; AJG, sygn. 1202, s. 135—136; AJG, sygn. 1248, s. 117—118, 121—123, 125—126; AJG, sygn. 1255, s. 33—63; AJG, sygn. 1256, s. 47—55; AJG, sygn. 1267, s. 3; AJG, sygn. 1268, s. 53—79, 83—87; AJG, sygn. 1319, s. 103, 105—107; AJG, sygn. 1323, s. 9—216; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 1349, s. 7—9; AJG, sygn. 1352, s. 45—47; AJG, sygn. 1402, s. 2—4, 19, 21, 23; AJG, sygn. 1427, s. 1—4, 33—36, 107—108, 113, 183—185, 201—203; AJG, sygn. 1551, s. 11; AJG, sygn. 1567, s. 199—200; AJG, sygn. 1584, s. 195—202; AJG, sygn. 1625, s. 321; AJG, sygn. 1626, s. 247, 251; AJG, sygn. 1664, s. 144, 146—147; AJG, sygn. 2229, s. 80—11; AJG, sygn. 2450, s. 10—11; AJG, sygn. 2761, s. 8, 23, 26—31, 49, 105, 113, 119—120, 130, 138, 142; AJG, sygn. 2964, s. 47, 52; AJG, sygn. 3867, s. 5, H. KOŁAWSKI: *Konopiska. Szkic monograficzny*, rkps; ADWł., AWAG, sygn. 0312, s. 136—137; BJG, b. sygn., s. 88, S. SZAFRANIEC: *Jasna Góra. Studium z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej*, mps; BPAU-PANKr., rkps 5078, s. 16, *Notatki ks. J. Fijałka dotyczące konwentów paulińskich w Polsce*; AGAD, CWWKP, sygn. 912, s. 13, 199; AGAD, ZDP, sygn. 2844, b. pag.; AGAD, KMP, sygn. 7, mfl. 24382, s. 43v; AGAD, KMP, sygn. 8, mfl. 24383, s. 69; AKMK, AA, t. 21, s. 399—400; ANKr., ACC, sygn. 346, s. 1311—1315; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*. Oprac. W. DOMIN et al. Wrocław 1956, s. 178—180; *Rejestr diecezjów Franciszka Czakowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783—1784*. Do druku podał S. GÓRZYŃSKI. Przypisami i wstępem opatrzyli: K. CHŁAPOWSKI, S. GÓRZYŃSKI. Warszawa 2009, s. 44, 276—279, 285; *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*. T. 2. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2004, s. 698, 705—708, 719—720; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przyszłość” 1969, t. 31, s. 191, 199—200, 202—203; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 2012, s. 102—103, 117—118, 136, 177, 251, 258, 268—269, 318, 418—419, 477, 504—505; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów w Polsce*. Fundacja — uposażenie — rozwój do około 1430 roku. „Studia Claromontana” 1991, t. 11,

s. 40—41, 101—102, 125—141; J. WIESIOŁOWSKI: *Fundacje paulińskie XIV i XV wieku na tle ruchu fundacyjnego klasztorów w Polsce*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 149; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta Kłobucka*. Kraków 1958, s. 34, 36, 38—39, 46—48, 51, 53; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 12—16, 107—108; J. LABERSZEK: *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*. Kraków 2006, s. 31, 36—37, 39; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 1. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1880, s. 853, 855; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 61, 62, 171—174, 180—181; M. BALIŃSKI: *Pielgrzymka do Jasnej Góry w Częstochowie odbyta przez pątnika XIX wieku i wydana z rękopisu przez Michała Balińskiego*. Warszawa 1846, s. 226—228; F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Częstochowa 2002, s. 347, 350—354, 357—365; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w*. Częstochowa 1994, s. 71—72; M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 1. Warszawa 2009, s. 22—23, 27—34; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 6: *Dawne województwo katowickie*. Red. I. REJDUCH-SAMEK, J. SAMEK. Z. 4: *Dawny powiat częstochowski*. Oprac. P. MALISZEWSKI et al. Warszawa 1979, s. 5; A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu artystycznego i kulturalnego o. Konstantego Moszyńskiego*. „Studia Claromontana” 1983, t. 4, s. 342; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 161—168; IDEM: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 156—164; J. ZBUDNIEWEK: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 194—195, 199; D. ZŁOTKOWSKI: *Pod pruskim zaborem 1793—1806*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*. T. 2: *W okresie niewoli 1793—1798*. Red. R. KOŁODZIEJCZYK. Częstochowa 2005, s. 19; R. BUTTERWICK: *Polska rewolucja a Kościół. Kościół katolicki 1788—1792*. Kraków 2012, s. 309—310, 424—426; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 7. Wyd. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1886, s. 818; W.P. WŁAŻLAK: *Dzieje kościelne Pajęczna*. Pajęczno 2005, s. 80—84; H. CZERWIEN: *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730—1863*. Bytom 1998, s. 21.

Pełniejsze informacje o strukturze wydatków zachowały się dla XVIII wieku. Najwięcej wydano wówczas na utrzymanie kościoła, kaplicy Matki Boskiej i klasztoru oraz na prace remontowe, budowlane i zaopatrzenie twierdzy. Pozostałe wydatkowane sumy nie odgrywały większej roli. Natomiast w XIX wieku najwięcej przeznaczono na utrzymanie kościoła, kaplicy Matki Boskiej i klasztoru, na czynsze i dzierżawy oraz na zakup żywności i napojów. Jak więc widać, w XIX wieku struktura wydatków w najważniejszych kategoriach zmieniła się. Pojawiły się bowiem czynsze oraz wydatki na zakup żywności i napojów. Należy zauważyć, że gospodarstwo klasztorne nie zapewniało już wówczas samowystarczalności. Poza tym zmieniły się zwyczaje żywieniowe, np. zamiast piwa pito herbatę. Trzeba podkreślić, że opłaty na rzecz państwa, czyli czynsze oraz podatki, w XIX wieku stanowiły 28,81% wydatków, gdy w XVIII wieku odsetek

ten wynosił 4,37%. Po 1799 roku wzrosły także sumy wydawane na gospodarkę roślinną i hodowlaną, na pensje dla czeladzi oraz kontrybucje i remonty. Zmniejszyły się natomiast kwoty płacone na dziesięciny, wsparcie dla zakonu, na leki i zaopatrzenie apteki, utrzymanie klasztoru i świątyni, habitowe i wsparcie charytatywne. W XIX wieku zniknęły wydatki na twierdzę, administracyjne (prawdopodobnie wliczono je w koszty utrzymania klasztoru). Natomiast pojawiły się nowe — na utrzymanie gości (wcześniej prawdopodobnie wliczono je do kategorii związanej z utrzymaniem klasztoru), zakup materiałów do drukarni. Najmniej wydano w XVII wieku, ale zachowany materiał jest fragmentaryczny. Z kolei największe wydatki poniesiono w XVIII wieku, kiedy to klasztor miał najwięcej możliwości prowadzenia działalności gospodarczej. Sumy wydane w XIX wieku były niższe niż w latach 1701—1798, ale paulini jasnogórcy stracili wówczas wszystkie dobra, a ponadto państwa zaborcze prowadziły niekorzystną dla Kościoła katolickiego politykę fiskalną.

W tabeli 125 przedstawiono w przekrojach 3-letnich wydatki klasztoru paulinów na Jasnej Górze w latach 1702—1864, tak bowiem zapisywano sprawozdania finansowe w księgach zakonnych³⁰⁴. Podstawą analizy są dane pochodzące z lat 1702—1705, kiedy to wizytatorzy biskupi dokonali lustracji ksiąg finansowych klasztoru jasnogórskiego. Widać, że wydatki malały aż do lat 40. XVIII wieku. Następnie zaczęły rosnąć do 1762 roku, a później znacznie się wahać do 1798 roku. Zachowane dane sugerują, że w XIX wieku wydatki pozostawały na tym samym poziomie. W ujęciu WDŁ w latach 1736—1762 zanotowano stały wzrost wydatków. W latach 1765—1768 widać głęboki ich spadek, a następnie wzrost i ponowny spadek w latach 1795—1798. Ciekawa sytuacja miała miejsce w początkach XIX wieku, kiedy wydatki wzrosły w porównaniu ze schyłkiem XVIII wieku. Natomiast po 1819 roku widać stały ich spadek, z tym że różnice były niewielkie.

Zachowany materiał archiwalny oraz literatura przedmiotu umożliwiają próbę porównania wysokości wydatków klasztoru jasnogórskiego z wydatkami innych klasztorów działających na ziemiach polskich, co ilustruje tabela 126. Jak widać, wydatki konwentu jasnogórskiego były zdecydowanie najwyższe w polskiej prowincji paulinów, ale również były większe niż w klasztorze Bazyliańców w Zahorowie oraz klasztorze Bernardynów w Janowie na Podolu. Nadal jednak należy prowadzić badania nad sytuacją finansową innych klasztorów polskich. Być może w przyszłości zarysowany obraz ulegnie zmianie. Największe wydatki poza klasztorem na Jasnej Górze ponosiły klasztory Paulinów w Wielgomłynach

304 Dla XVII wieku zachowało się tak niewiele materiałów, że trudno określić, jaki był poziom wydatków, dlatego nie uwzględniono tych danych w tabeli.

i w Leśniowie w latach 1795—1799. Warto również zauważyć, że w XIX wieku sumy wydawane przez inne klasztory paulinów spadały, a różnice między Jasną Górą a innymi klasztorami pogłębiały się. Co może świadczyć o problemach ekonomicznych w innych placówkach paulińskich na ziemiach polskich. Nadal jednak badania nad sytuacją ekonomiczną w polskiej prowincji paulinów są prowadzone i obecne wnioski mogą ulec zmianie.

Tabela 124. Struktura wydatków klasztoru jasnogórskiego w latach 1627—1674, 1702—1798 i 1799—1864

Kategorie wydatków	Okresy 30-letnie					
	1627—1630, 1632—1634, 1641—1651, 1651—1658, 1663—1674		1702—1705, 17730—1733, 1775—1798		1799—1804, 1819—1822, 1833—1840, 1849—1864	
	kwota [złp, gr]	%	kwota [złp, gr]	%	kwota [złp, gr]	%
Gosp. folwarczna	—	—	811,21	0,07	5185,15	0,66
Podatki i inne opłaty państwowe	—	—	47 778,23	4,37	76 335,21	9,78
Twierdza	47 755,00	26,39	360 016,23	32,93	—	—
Kontrybucje	—	—	14 509,12	1,33	22 833,00	2,93
Dziesięciny	—	—	4715,10	0,43	16,12	0,002
Remonty, budowlane i artystyczne	7 802,00	4,31	48 829,14	4,47	65 870,27	8,44
Zakup dóbr i wykup praw do star. kłobuckiego	125 400,00	69,30	—	—	—	—
Wsparcie prowincji i władz zakonu	—	—	4226,12	0,39	600,00	0,08
Czynsze, dzierżawy	—	—	492,00	0,04	148 502,12	19,03
Pensje czeladzi	—	—	50 712,10	4,64	75 898,20	9,72
Administracyjne	—	—	300,00	0,03	—	—
Leki, zaopatrzenie apteki	—	—	9346,18	0,85	2137,18	0,27
Materiały do drukarni	—	—	—	—	25 866,10	3,31
Świątynia i klasztor	—	—	395 805,09	36,20	200 490,23	25,69
Żywność i napoje	—	—	77 791,18	7,12	87 300,15	11,19

Utrzymanie zakonników	—	—	71 503,22	6,54	49 597,09	6,35
Charytatywne i wsparcie poddanych	—	—	1238,13	0,11	94,27	0,01
Goście	—	—	—	—	3000,00	0,38
Niezidentyfikowane	—	—	5244,15	0,48	16 727,12	2,15
Ogółem	180 957,00	100,00	1 093 322,10	100,00	780 457,11	100,00

Źródło: Opracowano na podstawie źródeł wskazanych w przypisie do tabeli 123.

Tabela 125. Wydatki klasztoru jasnogórskiego w latach 1702—1864

Okres	Wydatki [złp, gr]	WDJ	WDŁ
1702—1705	451 270,14	100,00	—
1725—1728	110 419,07	24,47	24,47
1736—1739	320 417,03	71,00	290,18
1742—1745	512 612,23	113,59	159,98
1750—1753	550 065,29	121,89	107,31
1759—1762	899 681,00	199,37	165,56
1762—1765	333 768,25	73,96	37,10
1765—1768	674 595,12	149,49	202,11
1795—1798	345 219,18	76,50	51,17
1802—1804, 1806—1807	409 502,07	90,74	118,62
1819—1822	175 861,02	38,97	42,95
1833—1836	175 774,12	38,97	99,95
1857, 1859, 1864	168 707,18	37,38	95,98

Źródło: AJG, sygn. 260, s. 2—8; AJG, sygn. 303, s. 279—280, 291, 323—341, 353—355, 369—371, 395—396; AJG, sygn. 323, s. 91—93; AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38; AJG, sygn. 391, s. 1—6, 35, 43, 59, 71, 73—75, 89, 97, 105, 113—115, 131, 149, 189, 171, 185—186, 247, 253—259, 263—264, 295—296, 301; AJG, sygn. 461, s. 107—112, 115—117, 127—129; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 545, s. 149, 227—228, 242; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300, 452, 455—457; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 759, s. 43, 341; AJG, sygn. 806, s. 361, 366—367; AJG, sygn. 1724, s. 141; AJG, sygn. 1727, s. 77—87; AJG, sygn. 2226, s. 15, 17, 19, 21, 33, 81, 85; ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 245—246, 276—277, 255—271, 301; *Diariusz jasnogórski o. Stanisława Kapiczyńskiego z lat 1839—1881*. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „Studia Claromontana” 1987, t. 7, s. 346.

Tabela 126. Roczne wydatki klasztoru jasnogórskiego
i innych klasztorów polskich

Klasztor	Kwota [złp, gr]	WDJ
1750—1753		
Paulinów na Jasnej Górze	183 355,09	100,00
Paulinów w Starej Wsi	14 253,00	7,77
Paulinów we Włodawie	11 490,09	6,27
Paulinów na Łąkach Panny Maryi pod Głogówkiem	11 099,05	6,05
Paulinów w Warszawie	10 482,09	5,72
Paulinów w Starej Częstochowie	6596,06	3,60
Paulinów w Pińczowie	6457,05	3,52
Paulinów w Brdowie	5092,04	2,78
Paulinów w Niżniowie	4071,03	2,22
Paulinów w Beszowej	3446,03	1,88
Paulinów pw. św. Barbary i Andrzeja Apostoła	2980,06	1,63
Paulinów w Oporowie	2943,02	1,61
Paulinów w Topolnie	2044,03	1,11
Paulinów we Lwowie	1465,08	0,80
1795—1799		
Paulinów na Jasnej Górze	115 073,06	100,00
Paulinów w Wielgomłynach	29 383,19	25,53
Paulinów w Leśniowie	21 590,23	18,76
Paulinów w Wierszowie	13 630,19	11,84
Paulinów w Wieluniu	13 140,09	11,42
Bazylianów w Zahorowie	7286,25	6,33
Bernardynów w Janowie na Podolu	1750,23	1,52
1802—1804, 1806—1807		
Paulinów na Jasnej Górze	136 501,02	100,00
Paulinów w Brdowie	16 787,10	12,30
Paulinów w Oporowie	12 845,10	9,41
Paulinów w Leśniowie	8699,02	6,37
Paulinów w Łęczeszycach	8568,03	6,28

Bazylianów w Zahorowie	8185,05	6,00
Paulinów w Konopnicy	6535,00	4,79
Paulinów we Włodawie	6402,10	4,69
Paulinów na Łąkach Panny Maryi pod Głogówkiem	3025,07	2,22
Paulinów w Topolnie	2671,12	1,96
1819—1822		
Paulinów na Jasnej Górze	58 620,00	100,00
Paulinów na Skałce w Krakowie	5502,01	9,39
Paulinów w Leśniowie	1800,07	3,07
Paulinów w Konopnicy	1761,02	3,00
1833—1836		
Paulinów na Jasnej Górze	58 591,04	100,00
Paulinów w Wieruszowie	3305,06	5,64
Paulinów pw. św. Barbary i Andrzeja Apostoła	319,06	0,54

Źródło: AJG, sygn. 544, s. 69; AJG, sygn. 545, s. 75—77, 137, 197—201, 227—228; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300; AJG, sygn. 758, s. 482—483, 485—489; AJG, sygn. 759, s. 44, 303—304, 342—343; I. WODZIANOWSKA: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bazylianów w Zahorowie na Wołyniu u progu kasat oraz losy jego majątku i zabudowań po kasacie w 1839 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 674.

Rozdział 3

Bilans finansowy klasztora jasnogórskiego

3.1. Bilans finansów

W tabeli 127 przedstawiono bilans finansowy klasztoru Paulinów na Jasnej Górze. Jak z niego wynika, najwyższy deficyt zanotowano w latach 1702—1705, a najmniejszy w latach 1765—1768. W pierwszym przypadku należy przypomnieć, że pokaźną kwotę (90 128,06 złp) wydano na wyposażenie twierdzy jasnogórskiej. Być może zwiększone w tym względzie potrzeby sfinansowano z wcześniejszych zysków¹. Ponadto braki w kasie klasztornej odnotowano w latach 1702—1705, 1759—1762, 1765—1768, 1819—1824, 1833—1836, a więc w pięciu okresach rozliczeniowych. Natomiast w pozostałych trzynastu okresach zanotowano czysty zysk. Największy osiągnięto w latach 1762—1765 i w 1858 roku, a najmniejszy — w okresie 1828—1830 i 1806—1807. W latach 1702—1798 klasztor uzyskał 3 517 747,17 złp, a wydano 4 418 946,06 złp. Zatem strata wynosiła 901 198,19 złp. Z kolei w latach 1798—1864 przychody sięgały 1 147 554,10 złp, a wydatki — 1 118 023,06 złp. W tym okresie zysk wyniósł więc 29 531,04 złp. Trzeba jednak pamiętać, że materiałów dotyczących XIX wieku jest zdecydowanie mniej niż dla XVIII stulecia. W XVIII wieku deficyt zanotowano trzy razy, a w XIX wieku — dwa razy. Wysoki zysk osiągnięto w 1858 roku, wynikało to zapewne z działalności o. Mateusza Kneflińskiego, który w latach 1851—1854 i 1857—1860 pełnił urząd przeora jasnogórskiego².

Warto porównać sytuację finansową klasztoru jasnogórskiego z sytuacją innych klasztorów funkcjonujących na ziemiach polskich. Dane zawarte w tabeli 128 dotyczą identycznego przedziału czasowego (1795—1798) we wszystkich przypadkach z wyjątkiem danych z klasztorów Bazylianów w Zahorowie i Bernardynów w Janowie na Podolu (w tym przypadku podano informacje z 1799 roku).

1 ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 2—3.

2 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 121.

Tabela 127. Bilans finansowy klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1702—1858

Przychody [złp, gr]	Wydatki [złp, gr]	Bilans finansowy [złp, gr]
1702—1705		
179 311,00	451 270,14	-271 959,14
V 1722—1 XI 1723		
90 140,24	75 187,22	+14 953,02
1725—1728		
163 189,21	151 956,07	+11 233,14
1731—3 IX 1732		
126 886,14	104 171,03	+22 715,11
1736—1739		
354 620,25	320 417,03	+34 203,22
1742—1745		
558 629,22	512 612,23	+46 016,29
1750—1753		
606 612,11	550 065,29	+56 546,12
1759—1762		
893 103,08	899 681,00	-6577,22
1762—1765		
403 922,08	333 768,25	+70 153,13
1765—1768		
673 645,22	674 595,12	-949,20
1795—1798		
359 895,12	345 219,18	+14 675,24
1806—1807		
81 887,11	75 892,04	+5995,07
1819—1824		
245 863,27	311 832,01	-65 968,04
XI 1825—22 VI 1827		
120 251,28	113 857,08	+6394,20
21 IX 1828—21 IX 1830		
225 960,04	220 113,29	+5846,05

1833—1836		
161 421,23	175 774,12	-14 352,19
1836—1839		
188 550,27	175 774,02	+12 776,25
1858		
123 616,10	44 779,10	+78 837,00
Ogółem		
4 663 301,27	5 536 969,12	-873 667,15
Średnia		
101 376,00	120 369,00	-18 993,00

Źródło: AJG, sygn. 27, s. 1—372; AJG, sygn. 30, s. 3—45, 68—216; AJG, sygn. 260, s. 2—8; AJG, sygn. 269, s. 15, 17, 21—23; AJG, sygn. 303, s. 279—280, 291, 323—341, 353—355, 369—371, 395—396; AJG, sygn. 323, s. 91—93; AJG, sygn. 324, s. 6—22, 26—27, 29—34, 36—38; AJG, sygn. 391, s. 1—6, 35, 43, 59, 71, 73—75, 89, 97, 105, 113—115, 131, 149, 189, 171, 185—186, 247, 253—259, 263—264, 295—296, 301; AJG, sygn. 461, s. 107—112, 115—117, 127—129; AJG, sygn. 537, s. 478; AJG, sygn. 540, s. 83—84, 194, 227—228, 339—340; AJG, sygn. 545, s. 149, 227—228, 242; AJG, sygn. 546, s. 172—174, 367; AJG, sygn. 547, s. 242; AJG, sygn. 548, s. 291, 298—300, 452, 455—457; AJG, sygn. 758, s. 478—481; AJG, sygn. 759, s. 43, 341; AJG, sygn. 806, s. 361, 366—367; AJG, sygn. 807, s. 39—40; AJG, sygn. 1682, s. 101—103; AJG, sygn. 1724, s. 141; AJG, sygn. 1727, s. 77—87; AJG, sygn. 2226, s. 5, 15, 17, 19, 21, 33, 81, 85; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 205—242, 245—246, 251—254, 276—277, 255—271, 301; ADWł., DSiK, sygn. 3248, s. 1—3; *Diariusz jasnogórski o Stanisława Kapicyńskiego z lat 1839—1881*. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „Studia Claromontana” 1987, t. 7, s. 346; W. SZCZEPAŃSKI: *Apteka jasnogórska*. „Studia Claromontana” 1981, t. 21, s. 343; B. MATYSZCZYK: *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*. Warszawa 1982, s. 66—67.

Z tabeli 128 wynika, że żaden klasztor nie osiągał tak wysokich zysków i strat jak klasztor jasnogórski. Najwyższy zysk zanotowano w klasztorach: na Jasnej Górze w latach 1750—1753, w Beszowej w latach 1750—1753, w Brdowie w latach 1795—1798 oraz na Skałce w Krakowie w latach 1825—1827. Przy czym najwyższe zyski osiągnął konwent jasnogórski, co było naturalne, ponieważ to ten klasztor miał największe posiadłości i był najpopularniejszy spośród wymienionych.

W latach 1722—1723, 1750—1753, 1795—1798, 1806—1807, 1825—1827, 1828—1830 oraz 1836—1839 klasztor jasnogórski osiągnął czysty zysk w kwocie 117 188,05 złp, a pozostałe klasztory łącznie uzyskały — 79 950,04 złp. Pokazuje to siłę gospodarczą konwentu jasnogórskiego. Zysk pozostałych klasztorów wynosił 68,22% kwoty uzyskanej przez klasztor jasnogórski. To zaś świadczy

o roli i znaczeniu Jasnej Góry w polskiej prowincji paulinów. Z kolei klasztor Bernardynów w Janowie na Podolu w latach 1799, 1809, 1814—1817, 1823 i 1844 notował stały zysk w kwocie 3057,29 złp³. Natomiast klasztor Bazylianów w Zahorowie w latach 1798, 1807, 1812 i 1823 osiągnął zysk w wysokości 1793,08 złp, a stratę zanotowano w 1812 roku w kwocie 1254,27 złp. Zatem łącznie bazylianie zahorowscy osiągnęli czysty zysk w wysokości 538,11 złp⁴. Sytuacja tych dwóch klasztorów była dobra, ale i tak nieporównywalna z kondycją ekonomiczną konwentu jasnogórskiego.

Tabela 128. Porównanie bilansu finansowego klasztoru Paulinów na Jasnej Górze z innymi klasztorami polskimi

Klasztor	Przychody [złp, gr]	Wydatki [złp, gr]	Bilans finansowy [złp, gr]
V 1722—1 XI 1723			
Jasna Góra	90 140,24	75 187,22	+14 953,02
Łąki NMP pod Głogówkiem	6939,11	6540,10	+399,01
Beszowa	6241,00	8354,15	-2113,15
Skalka	7976,25	8614,15	-637,20
Warszawa	21 015,18	21 119,28	-104,10
Pińczów	6757,29	6849,25	-91,26
Wieluń	4294,03	4347,06	-53,03
1750—1753			
Jasna Góra	606 612,11	550 065,29	+56 546,12
Beszowa	33 294,09	10 339,10	+22 954,29
Włodawa	47 867,08	34 470,29	+13 396,09
Pińczów	25 081,07	19 370,16	+5710,21
Wielgomłyny	17 309,28	14 836, 07	+2473,21
Święta Barbara	10 374,19	8939,17	+1435,02
Lwów	5615,18	4396,26	+1218,22
Topolno	6943,23	6133,09	+810,14

3 W. ROSOWSKI: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bernardynów w Janowie na Podolu u progu kasat oraz losy jego majątku po kasacie w 1832 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 659.

4 I. WODZIANOWSKA: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bazylianów w Zahorowie na Wołyniu u progu kasat oraz losy jego majątku i zabudowań po kasacie w 1839 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej...*, s. 674.

Niżniów	12 875,00	12 212,10	+662,20
Wieluń	12 250,10	11 699,17	+550,13
Warszawa	31 972,26	31 445,28	+526,28
Stara Wieś	43 032,23	42 758,02	+272,21
Łąki NMP pod Głogówkiem	33 358,04	33 297,15	+60,19
Oporów	5401,23	8828,08	-3426,15
Stara Częstochowa	17 400,24	19 789,17	-2388,23
Brdów	14 568,07	15 276,14	-708,07
Konopnica	4952,12	5414,23	-462,11
1795—1798			
Jasna Góra	359 895,12	345 219,18	+14 675,24
Brdów	16 121,10	14 121,22	+19 999,18
Łęczeszyce	14 573,20	11 675,26	+2897,24
Konopnica	9895,26	7973,16	+1922,10
Wieruszów	14 376,18	13 630,19	+715,29
Wieluń	13 321,29	13 140,09	+181,20
Leśniów	21 720,26	21 590,23	+130,03
Oporów	2820,03	2778,23	+41,10
Stara Częstochowa	17 970,19	18 739,00	-768,11
Wielgomłynny	24 628,16	29 383,19	-4755,03
1806—1807			
Jasna Góra	81 887,11	75 892,04	+5995,07
Święta Barbara	4207,21	4221,12	-13,21
Leśniów	8430,01	8699,02	-269,01
XI 1825—22 VI 1827			
Jasna Góra	120 251,28	113 857,08	+6394,20
Skalka	21 982,25	9299,13	+12 683,12
Wieruszów	6389,03	7100,21	-711,18
21 IX 1828—21 IX 1830			
Jasna Góra	225 960,04	220 113,29	+5846,05
Święta Barbara	2285,12	2171,03	+114,09
Konopnica	3386,11	4065,15	-679,04

cd. tab. 128

Klasztor	Przychody [złp, gr]	Wydatki [złp, gr]	Bilans finansowy [złp, gr]
Cd. 21 IX 1828—21 IX 1830			
Wieruszów	5 368,26	5 994,18	-625,22
1836—1839			
Jasna Góra	188 550,27	175 774,02	+12 776,25
Wieruszów	10 904,24	7 511,15	+3 393,09
Konopnica	5 272,18	3 951,09	+1 321,09
Święta Barbara	2 501,07	2 229,24	+272,17
Stara Częstochowa	9 178,12	9 121,13	+57,11
Włodawa	12 671,14	12 642,00	+29,14
Skalka	15 055,06	19 291,18	-4 236,12

Źródło: AJG, sygn. 537, s. 479—480; AJG, sygn. 548, s. 452, 455—457; AJG, sygn. 758, s. 482—489; AJG, sygn. 759, s. 44, 341, 343; AJG, sygn. 547, s. 229—231; AJG, sygn. 806, s. 333, 345—349, 361, 366—367; W. Rosowski: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bernardynów w Janowie na Podolu u progu kasat oraz losy jego majątku po kasacie w 1832 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013, s. 659; I. WODZIANOWSKA: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bazylianów w Zahorowie na Wołyniu u progu kasat oraz losy jego majątku i zabudowań po kasacie w 1839 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej...*, s. 674.

3.2. Podsumowanie

Klasztor Paulinów na Jasnej Górze czerpał przychody z: dóbr ziemskich, zapisów i darowizn finansowych, zwrotu pożyczek i odsetek bankowych, drukarni, apteki, zakrystii (sprzedaż dewocjonalii i świec, wszelkie ofiary związane z działalnością duszpasterską, również datki do skarbon kościelnych i ofiary od plebanów za pomoc duszpasterską świadczoną przez paulinów), działalności bractw religijnych i konfraterni, kompetencji za skonfiskowane przez państwa zaborcze dobra ziemskie oraz z czynszów, dziesięcin, kanonów i kwot niezidentyfikowanych.

W XVIII wieku najwięcej przychodów uzyskano ze źródeł niezidentyfikowanych i innych (czynsze, opłaty, kwoty wniesione przez urzędników klasztornych), z gospodarki folwarcznej (sprzedaż produkcji roślinnej, zwierzęcej, przemysłu dworskiego), odsetek wyderkafowych, darowizn, zapisów finansowych i odsetek bankowych. Pozostałe kategorie przychodów nie odgrywały większej roli. Z kolei w XIX wieku największy przychód był z kompetencji, wyderkafów, da-

rowizn, zwrotów długów, odsetek bankowych, z sum pozyskanych w zakrystii i dóbr ziemskich. Widać zatem, że znaczenie gospodarki folwarcznej spadło w porównaniu z poprzednim okresem. W innych klasztorach funkcjonujących na ziemiach polskich w dobie nowożytnej przychody również pochodziły z podobnych źródeł.

Przychody w okresach 3-letnich wahały się: 106 093,21—893 103,08 złp. Konwent jasnogórski uzyskiwał zdecydowanie najwięcej ze wszystkich klasztorów, których przychody udało się ustalić. Dotyczyło to zarówno innych konwentów paulinów na ziemiach polskich, jak i kilku innych zakonów. Trzeba jednak przypomnieć, że przychody niektórych klasztorów europejskich były zdecydowanie wyższe (opactwo w Saint-Germain-des-Pres).

Uzyskane środki finansowe klasztor wydawał na: inwestycje w gospodarce folwarcznej, podatki i inne opłaty na rzecz państwa, utrzymanie twierdzy oraz wsparcie wojska, kontrybucje wojskowe, odsetki wyderkafowe, dziesięciny, na prace remontowe, budowlane i artystyczne, na pomoc finansową dla prowincji i władz centralnych zakonu, czynsze i opłaty dzierżawne, pensje dla czeladzi, służby i robotników sezonowych, na wykup praw do dóbr ziemskich i zakup dóbr ziemskich, na wydatki administracyjne, zakup leków i materiałów do apteki, na materiały do drukarni, na utrzymanie świątyni i klasztoru, pomoc poddanym, zakup żywności i napojów, utrzymanie zakonników, cele charytatywne oraz na utrzymanie gości oraz niezidentyfikowane.

Najwięcej wydano na utrzymanie świątyni i klasztoru, a także twierdzy oraz na wsparcie wojska, wykup praw do dóbr ziemskich i zakup ziemi, na prace remontowe, budowlane i artystyczne, na czynsze i opłaty dzierżawne, zakup żywności i napojów, na podatki i inne opłaty na rzecz państwa, na gospodarkę roślinną, hodowlaną i przemysły dworskie. Inwestycje w gospodarce folwarcznej były stosunkowo niewielkie. W XVII wieku najwięcej wydano na zakup dóbr ziemskich oraz wykup praw do starostwa kłobuckiego i wyposażenie twierdzy. W XVIII stuleciu największe kwoty przeznaczono na utrzymanie kościoła, kaplicy Matki Boskiej, klasztoru oraz na prace remontowe, budowlane i zaopatrzenie twierdzy. Natomiast w XIX wieku najwyższe były wydatki na utrzymanie kościoła, kaplicy i klasztoru, na czynsze i dzierżawy oraz na zakup żywności i napojów. Porównując wydatki innych klasztorów, widać wyraźnie, że żaden z nich nie dysponował takimi środkami finansowymi jak konwent jasnogórski.

Paulini jasnogórcy z reguły osiąkali dodatni bilans finansowy. Na osiemnaście okresów rozliczeniowych tylko w pięciu przypadkach zanotowano deficyt. Średnio w latach 1702—1858 uzyskano 101 376 złp, a wydano 120 369 złp, zatem bilans był ujemny (18 993 złp). Bilans finansowy klasztoru jasnogórskiego

wypada najlepiej także w porównaniu z innymi placówkami zakonnymi funkcjonującymi na ziemiach polskich.

Reasumując, należy podkreślić, że klasztor na Jasnej Górze uzyskiwał znaczne środki finansowe, przede wszystkim w XVIII wieku. Jednak również wydatki były wówczas duże. Trzeba bowiem pamiętać, że przeor musiał zapewnić utrzymanie zakonnikom, czeladzi, pracownikom kościelnym oraz gościom, którzy przybywali do sanktuarium. W tabeli 129 zawarto dane dotyczące liczebności konwentu jasnogórskiego w badanym okresie. Jak z niej wynika, liczba zakonników w klasztorze jasnogórskim w XVII—XIX wieku wahała się między 30—90 osobami, liczba czeladzi i pracowników najemnych mieściła się w przedziale 15—179 osób, zatem liczba osób, które utrzymywano, wahała się między 25—224 osobami, średnio zaś w klasztorze jasnogórskim utrzymywano 116 osób. Do tego należy doliczyć gości przybywających do sanktuarium, których liczby nie udało się ustalić.

Tabela 129. Liczebność konwentu jasnogórskiego od XVII wieku do 1864 r.

Okres	Liczba zakonników	Liczba czeladzi i pracowników sezonowych	Ogółem osób w klasztorze
XVII w.	30—60	24—30	54—90
I połowa XVIII w.	90	33—72	123—162
II połowa XVIII w.	50	18—62	68—112
1803	25	b.d.	25
1807—1815	37	b.d.	37
1816	39	23	62
1819	46	24	70
1823	38	18—19	56—57
1824—1830	41	17—47	58—88
1832—1836	45	38—179	83—224
1839	39	15	44
1840	40	31	71
1845—1847	35	47	82
1854—1856	25	15—56	40—81
1859—1866	50	38—94	88—144
Średnia	46	107	116

Źródło: AJG, sygn. 258, s. 2—73, 57; AJG, sygn. 260, s. 69; AJG, sygn. 262, s. 3v, 84v; AJG, sygn. 271, s. 61—63; AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 279, s. 62—245; AJG, sygn. 289,

s. 17—34; AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 326, s. 27—28, 35—36; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288; AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 333, s. 11, 17—25; AJG, sygn. 334, s. 39; AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 379, s. 35—37; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 445, s. 106—120, 357—364, 371—372, 357—364, 371—372, 459, 503, 505—508, 533—535; AJG, sygn. 537, s. 88—96; AJG, sygn. 546, s. 80—81, 527, 364; AJG, sygn. 537, s. 88—906; AJG, sygn. 540, s. 218—225; AJG, sygn. 547, s. 253; AJG, sygn. 548, s. 291, 296—297; AJG, sygn. 746, s. 145—148; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; AJG, sygn. 1309, s. 188; AACz., KK, sygn. 141, s. 5—12; AACz., KK, sygn. 142, s. 456—457; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 2, 245—246, 276—277; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 22—23; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 171—172; H. DYŁĄGOWA: *Duchowieństwo Księstwa Warszawskiego. Materiały statystyczno-geograficzne. W: Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*. Oprac. H. DYŁĄGOWA et. al. Lublin 1976, s. 37; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. Częstochowa 1999, s. 171—172.

Ponadto trzeba było utrzymać kościół i kaplicę Matki Boskiej, budynki klasztorne i gospodarcze oraz twierdzę. Należało również zapewnić dostawy żywności, umundurowania, broni i amunicji do twierdzy. Trzeba było utrzymać budynki gospodarcze i mieszkalne w folwarkach, zapewnić odpowiednią ilość zboża oraz narzędzi rolniczych. Jednak mimo wielu wydatków zarządowi klasztoru udało się zapewnić pewną rezerwę budżetową, którą można było wykorzystać w sytuacji zagrożenia w latach 1702—1705, kiedy znaczna część środków na wyposażenie twierdzy pochodziła z pieniędzy zaoszczędzonych we wcześniejszym okresie. Dlatego też należy podkreślić dobre kierowanie gospodarką klasztorną przez przeorów jasnogórskich pod koniec XVII i na początku XVIII wieku. Wśród nich byli: o. Euzebiusz Najman (1687—1691, 1696—1697, 1700—1703), o. Tobiasz Czechowicz (1691—1694), o. Izydor Krasuski (1694—1696), o. Tobiasz Gruszkowicz (1697—1699) i o. Izydor Pokorski (1703—1706). Trzeba także wspomnieć o. Mateusza Kneflińskiego, który pełnił urząd przeora jasnogórskiego i leśniowskiego, prowincjała i generała zakonu. Dzięki jego działalności klasztor w Leśniowie wyszedł z trudnej sytuacji ekonomicznej. M. Knefliński również jako przeor jasnogórski przyczynił się do poprawy sytuacji gospodarczej klasztoru i sanktuarium. Wcześniej już wspomniano, że kupował nowoczesne narzędzia i maszyny rolnicze dla gospodarstwa klasztornego. Podobnie czynił w Leśniowie⁵.

5 S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich...*, s. 119, 121; J. SZPAK: *Dzieje klasztoru i parafii w Leśniowie-Żarkach 1706—1864*. Cz. 3. „Studia Claromontana” 2004, t. 22, s. 474, 506.

Zakończenie

Klasztor Paulinów na Jasnej Górze został ufundowany przez Władysława Opolczyka w 1382 roku. Po klęsce księcia opolskiego w wojnie z Władysławem Jagiełłą klasztor został ponownie erygowany. Bardzo szybko stał się popularny w społeczeństwie polskim, a to za sprawą obrazu Matki Bożej, który przekazał paulinom pierwszy fundator. Dzięki rozwojowi ruchu pielgrzymkowego do sanktuarium również klasztor szybko zdobył sławę, która przyniosła mu liczne przywileje o charakterze religijnym i ekonomicznym.

Mimo że głównym celem klasztoru i sanktuarium jasnogórskiego nie była działalność ekonomiczna, to jednak placówka musiała posiadać podstawy materialne do swego funkcjonowania. Dlatego też przełożeni klasztoru przyjmowali nadania królewskie oraz od osób prywatnych. Sami paulini prowadzili akcję osadniczą i dbali o poszerzenie podstaw utrzymania sanktuarium i klasztoru.

Dobra ziemskie będące własnością klasztoru jasnogórskiego były podzielone na klucze. Liczba posiadłości zaczęła się zwiększać od 1540 roku. Dzięki znacznym przychodom finansowym przeorzy jasnogórscy mogli nabywać kolejne posiadłości. Ponadto paulini gospodarowali w kilku majątkach, które znalazły się w posiadaniu klasztoru tymczasowo — jako zastawy w zamian za pożyczki finansowe. Wreszcie trzeba wspomnieć o dwóch kluczach, które paulini jasnogórscy otrzymali od sejmu Rzeczypospolitej. Starostwa kłobuckie i brzeźnickie miały stanowić podstawę finansową dla utrzymania twierdzy jasnogórskiej. Łącznie w rękach przeorów pozostawały 4 miasteczka oraz 83 wsie i inne jednostki osadnicze. Trzeba jednak pamiętać, że nie wszystkie dobra znajdowały się w posiadaniu konwentu jednocześnie. Największe posiadłości pozostawały w rękach paulinów jasnogórskich w XVIII wieku.

W wyniku II rozbioru Polski tereny północno-zachodniej części województwa krakowskiego oraz południowa część sieradzkiego znalazły się we władaniu Prus. Administracja pruska w latach 1796—1798 dokonała zaboru wszystkich dóbr klasztornych. Tylko dużemu znaczeniu sanktuarium, jakie miało ono wśród

społeczeństwa, paulini zawdzięczali fakt, że król pruski Fryderyk Wilhelm III zgodził się przekazać im część dotychczasowych dóbr w długoletnią dzierżawę.

W XVIII wieku klasztor jasnogórski miał największe posiadłości ziemskie wśród klasztorów paulińskich oraz innych zgromadzeń na ziemiach polskich. Konieczne są jednak dalsze badania nad tymi zagadnieniami, co być może zmieni ten obraz. Konfiskata dóbr przeprowadzona przez władze pruskie skutkowałą ogromnymi stratami dla klasztoru jasnogórskiego. W porównaniu z sytuacją z lat 1622—1798, po 1798 roku liczba wsi spadła o 85,71%, a folwarków — o 88,64%. Zatem podstawy funkcjonowania klasztoru i sanktuarium zostały mocno zachwiane.

Gospodarka klasztorna koncentrowała się w folwarku, czyli gospodarstwie prowadzonym przez administrację, chłopów pańszczyźnianych oraz pracowników najemnych. Liczba wsi na folwark była stosunkowo nieduża — 1,12 wsi.

Na czele klasztoru stał przeor, który decydował również w sprawach gospodarczych. Jednak decyzje przeora były kontrolowane przez władze prowincji i zakonu poprzez systematyczne wizytacje oraz sprawozdania w czasie kapituły wyborczej. W kwestiach ekonomicznych przeora wspierał podprzeor i zakrystian. Ponieważ jednak klasztor jasnogórski miał liczne posiadłości, często znacznie oddalone od klasztoru, po 1643 roku współpracownikami przeora byli również prowizor, dyspensator (prokurator) i depozytariusz. Zarząd gospodarczy borykał się jednak z problemami, dlatego też od 1683 roku całością majątków zajmował się generalny administrator dóbr, który podlegał przeorowi. Jednak szybko wycofano się z tej decyzji, chociaż nie wiadomo dokładnie kiedy. Funkcja generalnego zarządcy decyzją kapituły z 1719 roku pojawiła się ponownie. Poszczególnymi kluczami zarządzali urzędnicy wyznaczeni spośród zakonników, zarówno kapłanów, jak i braci, dwukrotnie wyznaczono osoby świeckie: A. Pietraszewskiego w Konopiskach (1751) i J. Bilińskiego w Laskach (1750—1751). Taka organizacja zarządu funkcjonowała do 1795 roku, kiedy to władze pruskie rozpoczęły proces przejmowania dóbr klasztornych. Po 1798 roku zdecydowanie uszczuplone posiadłości klasztoru jasnogórskiego pozostawały pod bezpośrednim zarządem przeora, którego wspierali: podprzeor, zakrystian, prokurator i depozytariusz. Szczególnie wybijającymi się zarządcami klasztoru byli w XVII i XVIII wieku: T. Czechowicz, E. Najman, K. Moszyński, A. Kordecki, A. Obrycki, P. Mniński, M. Łękawski, a w XIX wieku — A. Zięba i M. Knefliński.

W XVII i XVIII wieku część dóbr klasztoru jasnogórskiego oddawano w dzierżawę osobom świeckim. Okres dzierżawy wynosił 1—3 lat. Czasem umowy zawierano kilkakrotnie z tymi samymi osobami. Z reguły w dzierżawie pozostawały pojedyncze wsie lub część kluczy. Tylko raz, w latach 1754—1757, całe starostwo brzeźnickie było oddane w dzierżawę Mariannie i Józefowi Wienerom. Umowy

zawierano według ustalonego wzoru, w którym najczęściej powtarzającym się sformułowaniem było ostrzeżenie kierowane do dzierżawcy, aby nie uciskał poddanych. W XIX wieku przeorzy wydierżawiali niewielkie działki, np. ogród. Po 1812 roku klucz mirowski pozostawał w dzierżawie, a klasztor otrzymywał jedynie umówiony czynsz. Taki sposób zarządzania wynikał z faktu, że ta część dóbr znalazła się w zarządzie paulinów jasnogórskich jako wynagrodzenie za pożyczkę udzieloną państwu w postaci srebra i złota.

Organizacja pracy w majątkach jasnogórskich niczym nie odbiegała od zwyczajów panujących w ówczesnej Rzeczypospolitej. Paulini zatrudniali czeladź i pracowników najemnych, a ich liczba zależała od zapotrzebowania na pracę w danym roku. W majątkach klasztoru zatrudniano podstarościch, ekonomów, pisarzy, szafarzy, włodarzy, karbowych, gospodarzy, gospodynie, służące, kucharki, świniarki, gorzelane, woźniców, owczarzy i ich pomocników, pastuchów, pracowników sezonowych itp. W klasztorze i kościele zatrudniano kościelnego, organistę, kapelmistrza, muzyków w kapeli oraz blicharza, który wyrabiał hostie i komunikanty. Ponadto zatrudniano personel do drukarni i apteki. Wynagrodzenie było wypłacane w naturaliach, ubiorze, butach i pieniądzu. Stopniowo w ciągu XVIII i XIX wieku znaczenie wynagrodzenia w pieniądzu wzrastało i w drugiej połowie XIX wieku było już dominujące.

Najważniejszą rolę w dobrach jasnogórskich odgrywała jednak pańszczyzna odrabiana przez chłopów mieszkających w poszczególnych majątkach. Pańszczyzna występowała w postaci sprzężaju, czyli pracy z zaprzęgiem, oraz pieszej, czyli z reguły z sierpem, kosą lub innymi narzędziami polowymi. Wymiar pańszczyzny zależał od wielkości działki danego gospodarza, ale trzeba zaznaczyć, że nie zawsze gospodarze posiadający ten sam areał byli zobowiązani do takich samych ciężarów. Na wysokość obciążeń wpływ miały warunki gospodarcze w danym roku i sytuacja ekonomiczna gospodarza. Oprócz zobowiązań pańszczyźnianych poddani dawali daninę drobiową oraz wykonywali różne posługi i robocizny, m.in. usługi transportowe, szarawarki, strzyże owiec, młóckę zboża, koszenie łąk, czyszczenie kominów, karmienie bydła i trzody czy stróża.

Struktura społeczna w dobrach jasnogórskich była charakterystyczna dla okresu, w którym dominowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana. We wsiach mieszkali kmiecie, półkmiecie, zagrodnicy, chałupnicy, karczmarze, młynarze, rzemieślnicy wiejscy, wybrańcy, służba leśna oraz gospodarze czynszowi. Ci ostatni występowali w starostwach brzeźnickim (1616, 1719, 1745, 1754, 1768) oraz kłobuckim (1736, 1768).

W gospodarstwach największych, o areale 1—1,50 łanu, średnioroczne zobowiązania obejmowały: 253 dni sprzężaju, 108 dni pańszczyzny pieszej, 3 k. osepu, 1,19 złp czynszu oraz 4 sztuki drobiu i 12 jaj daniny drobiowej. W gospodarstwach

o areale 0,50—0,99 łanu zobowiązania wynosiły: sprzężaj — 117 dni, pańszczyzna piesza — 110 dni, osep — 2 k., czynsz — 5,25 złp, 3 sztuki drobiu i 11 jaj. Z kolei w gospodarstwach o powierzchni 0,25—0,49 łanu sprzężaj wynosił średnio 89 dni, pańszczyzna piesza — 138 dni, osep — 0,75 k., czynsz — 5,06 złp, 1 sztuka drobiu i 8 jaj. Wreszcie w gospodarstwach najmniejszych, czyli poniżej 0,25 łanu, obowiązywało: sprzężaj — 11 dni, pańszczyzna piesza — 91 dni, osep — 0,10 k., czynsz — 3 gr, a danina drobiowa — 1 sztuka drobiu i 1,50 jaja rocznie.

Najwyższe obciążenia pańszczyźniane zanotowano w dobrach brudzickich, gólkowskich oraz wiewieckich. Natomiast średnioroczne zobowiązania dla wszystkich dóbr kształtowały się następująco: sprzężaj — 70 dni, pańszczyzna piesza — 105 dni, osep — 1 k., czynsz — 15 złp, 2 sztuki drobiu i 5 jaj, 2 dodatkowe dni robocze oraz dodatkowe opłaty w wysokości 1 złp.

W gospodarstwach klasztornych duże były zniszczenia spowodowane wojnami toczącymi się na ówczesnych ziemiach polskich. Można zauważyć wyraźny spadek zobowiązań po potopie szwedzkim, co sugeruje znaczne straty, jakie ponieśli chłopci, którzy nie byli w stanie odrabiać swoich zobowiązań. Natomiast w Pajęcznie i Brzeźnicy nastąpił odwrót od danin pieniężnych na rzecz danin w naturaliach. Tendencja ta zresztą była stała w Pajęcznie i w ciągu XVIII wieku zwiększał się wymiar robocizny, do jakich byli zobowiązani mieszczenie zamiast opłat finansowych. W XVIII wieku obciążenia pańszczyźniane wzrastały, ale inne zobowiązania ulegały zmniejszeniu. Trzeba podkreślić, że przed przejściem starostwa brzeźnickiego przez klasztor jasnogórski w 1717 roku zobowiązania feudalne były na wysokim poziomie. Dopiero administracja zakonna zaczęła częściej uwzględniać realne możliwości poddanych.

W latach 1622—1798 areał folwarków wahał się: 70,66—1037,40 morgi, a średnia na 1 folwark wynosiła 78,46 morgi, czyli 2,62 łanu chełmińskiego. Zatem folwarki klasztoru jasnogórskiego były stosunkowo niewielkie. Natomiast w latach 1798—1864 w jedynym folwarku, jaki pozostał w rękach konwentu jasnogórskiego, uprawiano 1360,80 morgi, czyli 5,36 łanu chełmińskiego.

Areał całkowity w gospodarstwach folwarcznych do 1798 roku wynosił ok. 6000 mórg, czyli ok. 200 łanów chełmińskich. Większe posiadłości miały wówczas klasztory Cystersów w Henrykowie, Trzebnicy i Krzeszowie na Śląsku. Z chwilą zaboru dóbr klasztornych przez państwo pruskie w 1798 roku paulini jasnogórscy gospodarowali jedynie na 1360,80 morgi, czyli na 5,36 łanu chełmińskiego. Straty materialne były więc ogromne, sięgały aż 3866,30 morgi.

Średnio w dobrach klasztornych do 1798 roku wysiewano 1067,30 k. ziarna. Najwięcej zasiewano żyta, owsa, tataraki i jęczmienia. Natomiast w latach 1798—1864 największy był zasiew żyta, owsa, ziemniaków i jęczmienia. Średnio w roku wysiewano 584 k.

Średnie plony w latach 1622—1798 wynosiły 4709 kop, a w latach 1798—1864 — tylko 686 kop. Plony zmniejszyły się zatem znacząco — aż o 85,42%. Z kolei średnie roczne zbiory w korcach do 1798 roku we wszystkich dobrach jasnogórskich sięgały 11 847,75 k., a w latach 1798—1864 — tylko 1309,25 k. Widać zatem ogromną stratę — aż o 88,95%, ale była ona spowodowana konfiskatą dóbr przez zaborcę.

W latach 1622—1798 największą średnią wydajność w kopach z wysianego 1 k. odnotowano dla konopi (ok. 22 kop), pszenicy (4,30 kopy), jęczmienia (3,82 kopy) i żyta (2,13 kopy). Natomiast najniższą wydajność zanotowano dla owsa (1 kopa) i tatarski (1,41 kop). Z kolei średnia wydajność z lat 1848—1850 kształtowała się następująco: żyto — 2,18 kopy, pszenica — 4,86 kopy, jęczmień — 1,62 kopy i owies — 1,23 kopy. W XIX wieku większą wydajność uzyskano w uprawie żyta, pszenicy i owsa. Natomiast plony jęczmienia spadły.

Wydajność z omłóconej 1 kopy czterech podstawowych zbóż do 1798 roku kształtowała się następująco: żyto — 1,05 k., pszenica — 1,00 k., jęczmień — 1,28 k., owies — 1,30 k. Średnia ze zbóż wynosiła 1,16 k. Natomiast w latach 1798—1864 z 1 kopy uzyskiwano: żyta — 1,39 k., pszenicy — 0,89 k., jęczmienia — 1,40 k. i owsa — 2,30 k. Średnia wynosiła 1,49 k. Wydajność wzrosła zatem o 22,15%, mimo straty znacznej części areału. Chociaż dane są niejednoznaczne.

Wydajność z jednego wysianego ziarna w latach 1622—1798 była niewielka. Plony żyta wynosiły 2,06 ziarna, jęczmienia — 2,08, owsa — 1,34, tatarski — 1,24, a grochu — 1,33 ziarna. Brakuje natomiast danych dotyczących pszenicy. Wydajność w dobrach jasnogórskich była stosunkowo nieduża, chociaż zachowany materiał archiwalny dotyczący tego zagadnienia jest niepełny, dlatego rzeczywisty obraz mógł być nieco inny. Dla lat 1798—1864 nie udało się ustalić wydajności z 1 ziarna, ponieważ nie zachowały się materiały archiwalne.

Najważniejsze wydatki plonów do 1798 roku to: zasiew (27,32%), spożycie w folwarkach i klasztorze (12,90%), ordynaria (8,85%), propinacja (18,81%), pasza dla zwierząt (11,15%), kontrybucje wojskowe (6,41%) oraz sprzedaż (6,09%). Średnio wydatkowano 5895,75 k. Natomiast w latach 1798—1864 najważniejsze wydatki to: wysiewy (27,80%), spożycie własne (22,06%), ordynaria dla czeladzi (15,83%), pasza (17,03%), propinacja (6,40%), kontrybucje wojskowe (5,03%) oraz sprzedaż (2,86%). Średnio wydatkowano wówczas 1817,50 k. Widać zatem, że po 1798 roku zwiększeniu uległy wydatki na zasiew, spożycie własne, ordynarię i na paszę dla zwierząt. Natomiast spadły wydatki na kontrybucje wojskowe, propinację i sprzedaż. Zmniejszyła się też ogólna ilość wydatkowanych plonów, ale było to naturalne, ponieważ klasztor utracił większość swoich dóbr. Dane te odzwierciedlają zmiany w gospodarce, jakie zaszły w XIX wieku. Wzrosło wówczas znaczenie pracy najemnej w folwarkach. Zwiększeniu uległy również

wydatki na paszę, co świadczy o zmianach w gospodarce hodowlanej, w której coraz większą rolę odgrywał tucz w oborach, a nie — jak dotąd — wypasanie na łąkach i pastwiskach. Znacząco spadły wydatki na propinację, która nie odgrywała większej roli.

Na gospodarkę roślinną i w ogóle na rozwój sytuacji ekonomicznej ogromny wpływ miały wydarzenia polityczne, działania zbrojne oraz warunki naturalne. Kryzys w poziomie wysiewów miał miejsce w latach 1655, 1659—1664, 1754, 1760, 1783, 1817, 1830—1831, 1848—1851, 1854—1856 oraz 1863—1864. Wynikał on z działań zbrojnych toczących się w regionie, z ogólnego kryzysu w rolnictwie europejskim, represji władz zaborczych oraz klęski nieurodzaju. Z kolei największy spadek ilości uzyskanych plonów odnotowano w latach 1659—1664, 1706, 1793, 1830 i 1855.

W XVII wieku dominowały uprawy tradycyjne, w XVIII stuleciu pojawiły się rośliny progresywne, początkowo nie odgrywały jednak poważniejszej roli, dopiero w XIX wieku ich znaczenie wzrosło, chociaż nadal dominowały uprawy tradycyjne. Świadczy to o pewnym postępie w gospodarce roślinnej, jaki dokonał się w dobrach jasnogórskich. Potwierdzeniem tego może być fakt, że w połowie XIX wieku pola były zmeliorowane.

Trzeba jednak przypomnieć, że ilość plonów spadała — zarówno w ogólnej ilości kop, jak i w wydajności w korcach z 1 morgi. Widać zatem, że w XVIII wieku doszło być może do pogorszenia techniki rolnej lub wyjąłowania gleby. Natomiast spadek plonów po 1798 roku należy łączyć z zajęciem dóbr jasnogórskich przez Prusaków i znacznym ograniczeniem areału ziemi uprawnej. Należy również pamiętać, że nie zawsze produkcja własna wystarczała, dlatego administracja folwarków dokupowała zboża. Jednak część z zakupionego ziarna mogła być przeznaczona do zasiewu, jako nowe odmiany.

Gospodarka roślinna w dobrach jasnogórskich była prowadzona zgodnie z ówczesnymi zwyczajami i dostępną wiedzą. Miała ona raczej charakter ekstensywny, zwłaszcza w XVIII wieku. Dopiero ok. połowy XIX stulecia pojawiły się zwiastuny nowoczesności (melioracja, nowoczesne maszyny rolnicze).

Do 1798 roku hodowlę zwierząt prowadzono identycznie jak w innych dobrach, tzn. od wiosny do późnej jesieni zwierzęta wypędzano na pastwiska. W okresie zimowym natomiast karmiono je zbożem gorszej jakości. Dokarmianie paszą zintensyfikowano w XIX wieku, ale dopiero w latach 1855—1864 zmieniono poważnie sposób hodowli, coraz większą wagę przykładając do karmienia zbożem, a nie tylko sianem i wypasaniem na pastwiskach.

Do 1798 roku hodowano zdecydowanie więcej zwierząt niż w okresie późniejszym. Było to zrozumiałe, ponieważ Prusacy w latach 1796—1798 skonfiskowali większość posiadłości jasnogórskich. W dobrach trzymano konie, woły, bydło

mleczne, owce, kozy, trzodę chlewną oraz drób. Najważniejszą rolę w gospodarstwie odgrywały woły, które służyły za siłę pociągową, bydło mleczne oraz owce. Różnica między liczbą wołów i koni do 1798 roku była stosunkowo niewielka (konie — 46,49%, woły — 53,51%). Natomiast w XIX wieku zwiększyła się ona zdecydowanie na rzecz koni (konie — 62,64%, woły — 37,36%), co może świadczyć o postępie w gospodarstwie klasztorным. Tym bardziej, że używano w nim więcej koni niż w innych dobrach regionu. Ważną rolę w hodowli odgrywały owce, co może dowodzić sprzyjających warunków naturalnych pozwalających na wypas liczego stada. Niewielkie było natomiast znaczenie kóz i trzody chlewnej. Z kolei drób stanowił ważne źródło pożywienia w folwarkach, a jego liczba była znaczna. Wiadomo również, że w kluczach klasztornych utrzymywano ule pszczele.

W latach 1647—1798 najwięcej zwierząt hodowano w dobrach fundacyjnych oraz starostwach brzeźnickim i kłobuckim. Po 1798 roku liczba zwierząt spadła, ponieważ zmniejszył się areal gospodarstwa klasztornego. Jednak na 1 łanie chełmińskim hodowano wówczas więcej zwierząt niż w okresie wcześniejszym. Zatem z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że zaczęto stosować nowoczesne metody pozwalające na utrzymanie większej liczby zwierząt na mniejszym areale.

W całym przebadanym okresie (XVII wiek—1864 rok) struktura stada kształtowała się następująco: owce — 63,85%, drób — 13,43%, bydło mleczne — 12,06%, trzoda chlewna — 7,43%, konie — 1,51%, woły — 1,49%, kozy — 0,23%.

Administracja folwarczna borykała się z problemem braku paszy dla zwierząt. W XVIII wieku na jedną sztukę wydawano rocznie ok. 3 wozów siana. Dlatego dokupowano czasem siana i innej paszy, ponieważ nawet przy minimalnych normach zasoby te nie wystarczały.

Na ogólny stan gospodarki hodowlanej duży wpływ miały: warunki naturalne, działania zbrojne wiążące się z grabieżą wojsk, choroby i epidemie nękające ludzi i zwierzęta. Szczególnie duże straty w hodowli w majątkach jasnogórskich odnotowano w czasie wojny północnej, na początku XVIII wieku oraz w okresie wojen napoleońskich.

Oprócz hodowli zwierząt w dobrach jasnogórskich prowadzono również gospodarkę rybną. Jednak nie odgrywała ona większej roli i była przeznaczona na zaspokojenie własnych potrzeb żywnościowych.

W XVII i w pierwszej połowie XVIII wieku prowadzono gospodarkę hodowlaną przede wszystkim dla zaspokojenia własnych potrzeb. Dopiero w drugiej połowie XVIII wieku zaczęto sprzedawać część zwierząt na rynku (klucz wiewiecki).

Na potrzeby dóbr klasztornych w okresie dominacji gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej pracował tzw. przemysł dworski, czyli browary i gorzelnie, słodownie, młyny, cegielnie czy wapienniki. Do 1798 roku najwięcej zakładów

funkcjonowało w starostwach kłobuckim (45) i brzeźnickim (41). Klucz kłobucki był najlepiej uprzemysłowiony w dobrach jasnogórskich. Na klucz średnio przypadało 5 młynów, 3 browary, 3 karczmy i 2 gorzelnie. Z kolei w latach 1798—1864 liczba zakładów znacznie spadła — aż o 84,96%. Najwięcej wówczas było karczem i młynów, oprócz nich działały gorzelnie, cegielnie, wapienniki oraz tartaki.

Na propinację do 1798 roku wydawano rocznie średnio 6943 k. zboża. Najwięcej wydatkowano w dobrach fundacyjnych i w starostwie kłobuckim. Tutaj też roczna produkcja alkoholu była najwyższa. Spore znaczenie miała również propinacja w dobrach Łaski i Wiewiec. Zdecydowanie więcej produkowano piwa, które było produktem codziennego użytku. Średnio na klucz produkowano 1748 beczek piwa i 333 beczki gorzałki, a łącznie średnia wynosiła 1803,50 beczki piwa i gorzałki.

Po 1798 roku w dobrach Lisiniec wydatkowano zdecydowanie mniej zboża na propinację — zaledwie 116 k. rocznie. Natomiast średnia produkcja gorzałki wynosiła tylko 2 beczki rocznie. Jednak zachowane dane archiwalne z tego okresu są fragmentaryczne, dlatego można sądzić, że produkcja była wyższa.

Piwo i gorzałkę sprzedawano w karczmach lub poza nimi, przekazywano je jako ordynarię dla czeladzi, część była przeznaczona na zapłatę za usługi rzemieślnicze, a część spożywano w folwarkach. Trzeba również pamiętać o grabieżach wojsk oraz kontrybucjach. Do 1798 roku najczęściej trunków sprzedawano w karczmach (83,53%), spożywano w folwarkach (11,74%), przekazywano jako ordynarię (3,77%), a najmniej przeznaczano na zapłatę za usługi (0,96%). Natomiast w latach 1798—1864 najczęściej zrabowały wojska (62,21%), spożyto w folwarku (31,21%), sprzedano (4,32%) i przekazano czeladzi jako ordynarię (2,09%). Nie zawsze poziom produkcji był wystarczający, dlatego zdarzało się, że dokupowano piwa lub gorzałki.

Przychody z propinacji do 1798 roku wynosiły ok. 7500 złp, a na klucz ok. 1900 złp. Natomiast po tym roku przychody sięgały tylko 2964,27 złp rocznie. Widać zatem, że ten dział gospodarki tracił na znaczeniu, o czym świadczą malejące wydatki zboża na tę dziedzinę. W XVIII wieku jednak zyski z produkcji alkoholu stanowiły ważne źródło przychodów. Średnio w dobrach jasnogórskich z propinacji uzyskiwano 24,14% dochodów, a w ciągu XVIII wieku wartość ta wzrastała, jednak z pewnymi wahaniami. W innych dobrach zyski z propinacji stanowiły od 20% wszystkich przychodów w dobrach szlachty łęczyckiej do 58,14% w starostwie inwłodzkim. Propinacja w dobrach jasnogórskich przynosiła zatem średnie przychody.

Młyny służyły przede wszystkim do przerabiania zboża na mąkę i kaszę. Paulini uzyskiwali z nich niewielkie przychody. Do 1798 roku rocznie sięgały one

średnio 1176,03 złp, a w XIX wieku — zaledwie 888,02 złp. Pieniądze te były z reguły wypłacane przez dzierżawców młynarzy. Porównując te dane z zyskami, jakie osiągnęto w innych dobrach w tym okresie, trzeba stwierdzić, że młyny nie stanowiły ważnej dziedziny przemysłu dworskiego.

W dobrach jasnogórskich działały także cegielnie, które produkowały cegły lub dachówki na potrzeby własne. Ponadto funkcjonowały tzw. piły wodne, czyli tartaki napędzane siłą spadku wody. Były one umiejscowione przy młynach. Dla własnych potrzeb produkowano także wapno.

Klasztor jasnogórski uzyskiwał dochody z wielu źródeł. Były to: działalność gospodarcza w dobrach ziemskich, zapisy i darowizny finansowe, zwrot pożyczek i odsetek bankowych, działalność drukarni i apteki, sprzedaż dewocjonaliów i świec, ofiary wiernych przekazywane do zakrystii, ofiary składane do skarbon kościelnych, ofiary od plebanów, którzy chcieli się odwdzińczyć za pomoc duszpasterską okazywaną przez paulinów, bractw religijnych, kompetencje za skonfiskowane dobra ziemskie oraz źródła, których nie udało się zidentyfikować.

Z dóbr ziemskich najwięcej uzyskiwano z tytułu propinacji, ale należy zastrzec, że wliczono tutaj również czynsze płacone przez karczmarzy, następnie z produkcji roślinnej, hodowli, czynszów od poddanych, od dzierżawców szlacheckich, za sprzedaż produkcji przemysłu dworskiego oraz z odszkodowań. Z gospodarki folwarcznej największe zyski odnotowano w dobrach fundacyjnych, dokupionych i zastawnych, w starostwie kłobuckim, w kluczu wiewieckim, w kluczu Laski i w starostwie brzeźnickim. Średnioroczne przychody z gospodarstwa folwarcznego wynosiły ok. 88 128 złp.

Drugą kategorią przychodów były różnego rodzaju darowizny finansowe. Można je podzielić na: zapisy ze zobowiązaniami religijnymi, zapisy wyderkafowe, darowizny na różne konkretne cele, zapisy pożyczek, które paulini musieli dopiero odebrać, oraz zabezpieczenie pożyczek. Pieniądze zapisywali władcy polscy, przedstawiciele rodzin królewskich, magnaci, szlachta, mieszczenie, sejm Rzeczypospolitej, konwenty paulińskie, prowincjał paulinów, paulini otrzymujący zapisy od swoich rodziców. Zapisy finansowe przenoszono również ze skasowanych klasztorów paulińskich. Dzięki ofiarności różnych grup społecznych oraz instytucji konwent jasnogórski miał największe zapisy w polskiej prowincji paulinów oraz wśród innych klasztorów na ziemiach polskich, co świadczyło o dużym znaczeniu tego klasztoru i sanktuarium w Rzeczypospolitej.

Część środków finansowych konwent jasnogórski otrzymywał z sum złożonych w 1769 roku w Banku Wiedeńskim. Tę znaczną kwotę (239 200 złp) utracono w wyniku rozbiorów, a próby jej odzyskania nie przyniosły sukcesu.

Odsetki, jakie klasztor jasnogórski miał otrzymywać z zapisanych kwot, wypłacano z opóźnieniem, a część zapisów nie przynosiła żadnych dochodów.

Na wysokość odsetek duży wpływ miała sytuacja polityczna. Widać to było u schyłku istnienia Rzeczypospolitej, w latach 1792—1793, a także w okresie Księstwa Warszawskiego i powstania styczniowego. Terminowość wpłat zależała także od sytuacji gospodarczej ziem polskich, co było widać w pierwszej połowie XIX wieku. Średnioroczne przychody z tego źródła wynosiły 17 797 złp.

Klasztor jasnogórski dzięki przywilejowi królewskiemu prowadził drukarnię. Dochód z jej działalności był stosunkowo niewielki, rocznie wynosił średnio 2731,01 złp. Apteka klasztorna przynosiła dochód ze sprzedaży leków, ale również z czynszów dzierżawnych, ponieważ była ona od schyłku XVIII wieku wydzierżawiana przez osoby świeckie. Średni roczny dochód z apteki sięgał 2812,02 złp.

Środki uzyskiwane przez zakrystię jasnogórską odgrywały ważną rolę w finansach klasztoru. Średnie roczne wpływy z tego tytułu sięgały 28 585 złp. Pieniądze z tego źródła często były przeznaczane na utrzymanie klasztoru, ale przede wszystkim kaplicy Matki Boskiej oraz kościoła konwentualnego. W sanktuarium jasnogórskim działały liczne bractwa religijne, które posiadały szeroką autonomię. Jednak środki uzyskiwane z tego źródła również były wliczane do dochodów klasztornych. Średnio w ciągu roku z ofiar od członków bractw oraz z odsetek wyderkafowych zapisanych na rzecz bractw uzyskiwano 802,04 złp.

Po 1798 roku państwa zaborcze wypłacały tzw. kompetencje, czyli wynagrodzenie za skonfiskowane dobra ziemskie. Władze pruskie ustaliły, że roczny wymiar tych świadczeń miał wynosić 26 461,26 złp. Zobowiązania przejęły władze Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Jednak nie zawsze pieniądze te wpływały do kasy klasztornej w określonym terminie, a czasem w ogóle do niej nie trafiały. Szczególnie duże zaległości odnotowano w okresie Księstwa Warszawskiego. Czasem państwo nie mogąc spłacić określonych kwot, zaliczało je w poczet podatków, które miał płacić klasztor, dlatego paulini jasnogórscy nie otrzymywali tych pieniędzy realnie. Władze państwowe przeznaczały także specjalne sumy na utrzymanie zakonników ze skasowanych w 1819 roku klasztorów, rocznie z tego tytułu uzyskiwano średnio 32 774,03 złp.

Do 1798 roku w strukturze przychodów dominowały dochody niezidentyfikowane (czynsze i opłaty, kwoty wniesione przez urzędników klasztornych), z gospodarki folwarcznej oraz produkcji przemysłu dworskiego, z odsetek wyderkafowych, darowizn finansowych i odsetek bankowych. Zatem najwięcej uzyskano z gospodarki folwarcznej. Natomiast stosunkowo niewielki był przychód z zakrystii, drukarni, apteki i bractw religijnych. Z kolei w latach 1798—1864 najważniejsze źródła przychodów to: kompetencje, wyderkafy, darowizny, zwrot długów, odsetki bankowe, wpływy z zakrystii oraz z dóbr ziemskich. Znaczną kwotę przyniosły również wynajmy lokali mieszkaniowych oraz pomieszczeń

na magazyny dla armii carskiej. Przychody z drukarni i apteki nie odgrywały większej roli.

Roczne przychody klasztoru jasnogórskiego wynosiły średnio ok. 173 629,10 złp. Jednak rzeczywiste przychody były zróżnicowane. Największe paulini odnotowali w latach 1759—1762 (893 103,08 złp), 1765—1768 (673 645,22 złp), 1750—1753 (606 612,11 złp) i 1742—1745 (558 629,22 złp). Zatem w latach 1742—1768 klasztor przeżywał okres największego rozkwitu gospodarczego, uzyskano wówczas 2 731 991,03 złp. Natomiast najmniejsze dochody odnotowano w latach 1819—1822 (106 093,21 złp), 1833—1836 (161 421,23 złp), 1836—1839 (188 550,27 złp) oraz 1702—1705 (179 311,00 złp). Uzyskano wówczas 635 377,11 złp, czyli kwotę mniejszą od poprzedniej o 76,74%. Warto również podkreślić, że wysokość przychodów spadała od schyłku XVIII wieku aż do ok. 1833 roku, kiedy to przeorom jasnogórskim udało się ustabilizować sytuację finansową. Trzeba też pamiętać o różnej wartości pieniądza.

Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych oraz literatury przedmiotu można stwierdzić, że klasztor jasnogórski uzyskiwał największe przychody spośród polskich placówek zakonnych. Jednak trzeba do tego ustalenia podchodzić ostrożnie, ponieważ badania nad gospodarką klasztorną i szerzej — instytucji kościelnych w Polsce trwają i obraz ten może ulec zmianie.

Najwięcej w kategorii wydatków na gospodarkę feudalną przeznaczano na zakup ziarna, zwierząt hodowlanych, propinację oraz narzędzia rolnicze. Dużym obciążeniem finansowym dla klasztoru jasnogórskiego były podatki oraz inne opłaty na rzecz państwa. Największe podatki płacono za rządów pruskich w latach 1793—1807 (7682 złp) i w okresie Księstwa Warszawskiego (3893,01 złp). Natomiast w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej (1651 złp) i Królestwa Polskiego (1372 złp) podatki były stosunkowo niewielkie. Największe płacono na wojsko (kwarta, liwerunek, kontyngent i kwaterunkowe, na lazarety i na fortyfikację). Ponadto paulini jasnogórcy opłacali ofiarę 5, 10, 20 i 50 gr, *subsidium charitativum*, łanowe, szarawark i szosowe, podatek konsumpcyjny, podymne, akcyzę, pogłównę, składkę ogniową oraz inne drobniejsze opłaty (pobór, czopowe, pożyczka dla władz Księstwa Warszawskiego, prenumerata „Dziennika Wojewódzkiego”, „Dziennika Praw Królestwa Polskiego”, podatek za kolonistów, rogowe, zasiłek, na leczenie bydła).

Znacznym obciążeniem budżetu jasnogórskiego okazały się kwoty wydatkowane na utrzymanie załogi twierdzy oraz remonty infrastruktury obronnej. Innym poważnym obciążeniem kasy klasztornej były wydatki na potrzeby polskiego wojska. W okresach konfliktów zbrojnych toczonych na ziemiach polskich paulini jasnogórcy ponosili duże straty w naturze, ale również opłacali kontrybucje, które nakładało dowództwo stron wojujących.

Inne instytucje kościelne miały na dobrach jasnogórskich zapisane wyderkafy, które wynosiły łącznie ok. 350 złp. Luki w materiale archiwalnym uniemożliwiły ustalenie wysokości odsetek płaconych od tych sum. Jednak należy sądzić, że opodatkowanie wynosiło 3,50—7,00%, zatem odsetki roczne powinny wynosić 10,15—23,15 złp. Z dóbr jasnogórskich płacono także dziesięciny oraz specjalną składkę na utrzymanie deputatów duchownych do Trybunału Koronnego.

Znaczną część budżetu klasztornego przeznaczano na prace artystyczne, remontowe i budowlane w kaplicy Matki Boskiej, kościele, klasztorze oraz w poszczególnych kluczach. Zgodnie z przepisami zakonnymi klasztory paulińskie wspierały finansowo władze prowincji oraz zakonu. Taka pomoc była wypłacana tylko wówczas, gdy sytuacja ekonomiczna danej placówki pozwalała na to. Paulini jasnogórscy opłacali również czynsze i opłaty dzierżawne, a także pensje dla administracji, czeladzi, służby kościelnej, pracowników najemnych i rzemieślników. Znaczną kwotę przeznaczono także na wykup praw do dóbr ziemskich i zakup ziemi. Duże sumy wydawano na utrzymanie świątyni i klasztoru, czyli na stypendia mszalne, zakup wina mszalnego, mąki na opłatki, na świece, lampy, ornaty, alby, paski do alb, humerały, palki, kielichy czy zakup drewna opałowego.

Niewielkie sumy przeznaczano na pomoc poddanym, ponieważ najczęściej była ona udzielana w ziarnie, zwierzętach lub narzędziach. Przeorowie wydawali również pewne kwoty na zakup żywności i napojów. Chodziło o asortyment, którego nie można było wyprodukować w folwarkach, np. cukier, herbatę, kawę itp. Pewne kwoty przeznaczano również na utrzymanie zakonników, czyli tzw. habitowe, z którego finansowano szycie strojów zakonnych, zakup przyborów toaletowych, obuwia itp.

W strukturze wydatków dominowały kwoty płacone na utrzymanie kaplicy Matki Boskiej, kościoła i klasztoru, na utrzymanie twierdzy, na prace artystyczne, remontowe i budowlane oraz na wykup praw do starostw kłobuckiego i brzeźnickiego. Natomiast najmniej wydawano na cele administracyjne, charytatywne i na pomoc poddanym.

Zachowany materiał archiwalny pozwolił na określenie niewielkiej części wydatków w XVII wieku. Najwięcej wydano wówczas na wykup praw do starostwa kłobuckiego oraz na wyposażenie twierdzy jasnogórskiej. Pełniejsze informacje zachowały się dla XVIII stulecia. Najwyższe sumy przeznaczono wtedy na utrzymanie kościoła, kaplicy Matki Boskiej oraz klasztoru, na prace remontowe, budowlane i zaopatrzenie twierdzy. Z kolei w XIX wieku najwięcej wydano na utrzymanie kościoła i klasztoru, na czynsze i dzierżawy oraz zakup żywności i napojów. Trzeba również podkreślić, że po 1798 roku zwiększono inwestycje na gospodarkę roślinną i hodowlaną.

Najwięcej wydatkowano w latach 1759—1762 (899 681,00 złp), 1765—1768 (674 595,12 złp), 1750—1753 (550 065,29 złp), 1742—1745 (512 612,23 złp), 1702—1705 (451 270,14 złp). Okresy największych wydatków są prawie identyczne z okresami uzyskiwania największych przychodów.

Deficyt finansowy odnotowano w latach 1702—1705, 1759—1762, 1765—1768, 1819—1824, 1833—1836, przy czym najwyższy był w latach 1702—1705, a najmniejszy — w latach 1765—1768. W większości z trzynastu okresów rozliczeniowych zanotowano czysty zysk, przy czym największy w latach 1762—1765 i w 1858 roku, a najmniejszy — w latach 1828—1830 i 1806—1807. W latach 1702—1798 klasztor uzyskał 3 517 747,17 złp, a wydano 4 418 946,06 złp, czyli strata wyniosła 901 198,19. W latach 1799—1864 przychody sięgały 1 147 554,10 złp, a wydatki 1 118 023,06 złp, zysk zatem to 29 531,04 złp. W XVIII wieku deficyt zdarzył się trzy razy, a w XIX wieku — dwa. Przeorowie klasztoru w XIX stuleciu gospodarowali ostrożniej i starali się zapewnić zarządzanej instytucji bezpieczeństwo finansowe.

Podobnie jak w przypadku przychodów, tak i w odniesieniu do wydatków i całego bilansu finansowego konwent jasnogórski był w lepszej sytuacji niż pozostałe klasztory polskiej prowincji paulinów i placówki innych zgromadzeń zakonnych. Uzyskiwał on znaczne środki finansowe, które można porównać z kwotami osiąganymi przez wielkie rody magnackie. Należy jednak pamiętać, że również wydatki konwentu były odpowiednio duże. Trzeba było utrzymać zakonników, czeladź oraz gości, a także zadbać o budynki klasztorne i kościelne oraz o infrastrukturę obronną i załogę twierdzy.

Warto również podkreślić, że paulini jasnogórscy utrzymywali kontakty handlowe z innymi regionami Rzeczypospolitej oraz ze Śląskiem, m.in. z kupcami i przedsiębiorcami z Wrocławia, Raciborza, Opawy, Gliwic, Krakowa, Janowa i Żarek koło Częstochowy czy Pilicy.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że pod względem gospodarczym w dobrach jasnogórskich zanotowano rozwój do 1655 roku, czyli do potopu szwedzkiego. Później nastąpił regres spowodowany zniszczeniami wojennymi. W latach 1661—1700 znowu odnotowano rozwój gospodarczy, który został zahamowany przez kolejną wojnę — tym razem północną. Następne kilkadziesiąt lat w dziejach gospodarczych konwentu jasnogórskiego to czas stopniowej odbudowy, który przyniósł szczyt rozwoju w latach 1742—1768. Ostatnie 27 lat istnienia Rzeczypospolitej upłynęło pod znakiem narastających problemów ekonomicznych klasztoru. Wynikało to z niechętniej polityki króla wobec zakonu, ale przede wszystkim z działań zbrojnych toczonych w czasie konfederacji barskiej oraz rozbiorów. Zajęcie przez zaborcę terenów, na których znajdował się klasztor i jego posiadłości, doprowadziło do głębokiego kryzysu

gospodarczego, który nie zakończył się likwidacją przez Prusaków klasztoru i sanktuarium tylko dlatego, że były one szczególnie popularne w społeczeństwie. Pierwsze 30-lecie XIX wieku to czas kryzysu ekonomicznego gospodarstwa klasztornego. Sytuacja uległa poprawie dopiero w połowie XIX wieku, co wiązało się być może z zastosowaniem nowoczesnych metod w produkcji roślinnej i hodowlanej. Okres umiarkowanego postępu gospodarczego zakończył się w 1864 roku, kiedy władze carskie wprowadziły w życie tzw. reformę zakonną i skonfiskowały dobra klasztorne w Królestwie Polskim.

Ogromny zasób zachowanych materiałów archiwalnych spowodował, że nie można było szczegółowo przeanalizować wszystkich zagadnień. Dlatego konieczne są dalsze badania nad sytuacją gospodarczą innych klasztorów i rezydencji paulińskich działających na ziemiach polskich. Trzeba także dogłębniej rozpoznać sytuację chłopów i mieszczan żyjących w dobrach paulińskich. Zachowane archiwalia pozwalają również na zgłębienie sytuacji prawnej klasztoru jasnogórskiego oraz innych klasztorów polskiej prowincji. Należy podjąć próbę lepszego poznania stosunku społeczeństwa — i to zarówno elit, jak i niższych warstw społecznych — do zakonu paulinów.

* * *

Klasztor Paulinów na Jasnej Górze w dzisiejszej Częstochowie był jednym z najważniejszych ośrodków kultu religijnego na ziemiach polskich. Przybywały tutaj wielotysięczne rzesze pielgrzymów, którzy ofiarowywali wota i darowizny pieniężne. Wierni zapisywali także liczne posiadłości ziemskie. Przeorowie jasnogórscy również sami dbali o poszerzenie podstaw ekonomicznych funkcjonowania powierzonej im placówki klasztornej i sanktuarium maryjnego.

Losy Jasnej Góry były nierozzerwalnie związane z dziejami państwa i narodu polskiego. Szczególnie mocno konwent odczuł skutki rozbiorów Rzeczypospolitej i polityki Prus oraz Rosji, które niechętnie odnosiły się do Kościoła katolickiego. Zarówno urzędnicy pruscy, jak i rosyjscy widzieli w zakonach siedlisko polskości, które należało zniszczyć, a przynajmniej osłabić. To bowiem miało pozwolić na likwidację historycznego narodu polskiego. Wszystkie te działania zaborców jednak nie przyniosły spodziewanego skutku. Co wynikało również z działalności paulinów jasnogórskich, którzy starali się łączyć nauczanie ewangeliczne z postawą patriotyczną. Jednak aby tę działalność konwent mógł prowadzić, trzeba było stworzyć i utrzymać odpowiednie zaplecze ekonomiczne. Mimo wielu problemów i przeszkód do 1864 roku to się udawało.

Aneks

Załącznik 1. Wykaz dóbr ziemskich należących do klasztoru Paulinów na Jasnej Górze

Nazwa miejscowości	Rok pozyskania/ pojawienia się w źródłach	Ostatni rok przynależności do dóbr klasztoru
Dobra fundacyjne		
Wieś/miasto i folwark Częstochówka	1382	1796
Wieś Kawodrza		
Wieś Grabówka	1385	1796
Wieś Lgota	1393	1796
Wieś Kalej		
Osada Jamiska		
Wieś Szarlejka	1414	1796
Osada Kuźnica Gnaszyńska	ok. 1434	1796
Dobra dokupione, darowane i lokowane przez klasztor		
Wieś i folwark Konopiska	1540	1796
Wieś Stradziec	1570	1618
Osada Kiedrzyn	1594	1796
Osada Wyczerpy Mniejsze	b.d.	1783/1784
Osada Wyczerpy Większe		
Osada Wierzchowiska	b.d.	1796
Osada Korzonek	1599—1607	1796
Wieś i folwark Wiewiec	1626	1798
Wieś i folwark Wola Wiewiecka		
Wieś Łochiński	1626	b.d.

cd. zał. 1

Nazwa miejscowości	Rok pozyskania/ pojawienia się w źródłach	Ostatni rok przynależności do dóbr klasztoru
Cd. dobra dokupione, darowane i lokowane przez klasztor		
Wieś i folwark Biała	1660	1796
Folwark Kopskie		
Folwark Minorowskie	1670	1796
Wieś i folwark Laski	1673	1796
Wieś i folwark Smardze		
Wieś i folwark Krzywanice	1688	lata 80. XVIII w.
Osada Gorzelnia	b.d.	1796
Osada Wygoda		
Osada Kaczory		
Jurydyka z folwarkiem Zbereż w Częstochowie	1703	1796
Folwark Lisiniec	1703	1864
Folwark Babibór	1703	b.d.
Wieś i folwark Gnaszyn	1703	1864
Folwark Pleszyn	1703	b.d.
Wieś i folwark Brudzice	1715	1796
Wieś Borowa		
Wieś Młyny	1721	b.d.
Wieś i folwark Nowa Wieś	1728	1796
Folwark i osada Świerc	1765	b.d.
Osada św. Barbara	lata 80. XVIII w.	1796
Osada Pawłówka		
Osada Polaszyn		
Osada Jeleń		
Osada Blachownia	1783—1784	1796
Osada Piskoszowizna		
Osada Leśniaki		
Osada Sitowizna		
Osada Trzepizury		

Osada Malicze	1783—1784	1796
Pustka Pyda		
Osada Mokra		
Dobra zastawne		
Wieś Parzymiechy	1659	b.d.
Wieś i folwark Danków	1724	1725—1726
Wieś Rembielice		
Wieś i folwark Zakrzewo	1729	1796
Wieś Ostromęczyn	1729	b.d.
Wieś Kisielów		
Wieś Chłopkowo		
Wieś i folwark Głosków	1730	1733
Wieś i folwark Łętów		
Wieś Wrzosów		
Część wsi Witka		
Folwark Stara Wola		
Część wsi Lgota		
Wieś Wiewórszczyzna	1745	1747
Wieś Zaleszczyzna		
Część wsi i folwark Wilkowiecko		
Dobra w wieczystej dzierżawie		
starostwo kłobuckie		
Miasteczko Kłobuck i folwark pod miastem	1658	1796
Wieś i folwark Zagórze		
Wieś i folwark Zakrzów		
Wieś i folwark Łobodne		
Wieś i folwark Miedźno		
Wieś i folwark Kocin		
Wieś i folwark Ostrowy		
Wieś i folwark Walenczów		
Osada Dobra		
Wieś i folwark Puchały		

cd. zał. 1

Nazwa miejscowości	Rok pozyskania/ pojawienia się w źródłach	Ostatni rok przynależności do dóbr klasztoru
Cd. dobra w wieczystej dzierżawie		
cd. starostwo kłobuckie		
Wieś i folwark Wręczyca	1658	1796
Wieś i folwark Grodzisko		
Wieś i folwark Huta		
Wieś i folwark Biała Królewska		
Wieś i folwark Łojki		
Wieś Pierchno		
Osada Brzóska		
Osada Żerdzina		
starostwo brzeźnickie		
Miasteczko i folwark Brzeźnica	1717	1798
Miasteczko i folwark Pajęczno		
Wieś i folwark Dworszowice		
Wieś i folwark Stara Brzeźnica		
Wieś i folwark Dupice (Dubidze)		
Wieś Kruplin		
Wieś i folwark Gajęcice		
Osada Pustkowie Gajęckie		
Wieś i folwark Wąsosze		
Wieś Siedlec		
Wieś Dylów		
Wieś Będków (Bętków)		
Wieś i folwark Dębowiec		
Osada Grobelne		
Osada Patrzykowice		
Osada Pustkowie Wąsowskie (Kule)		
Osada Koły pod Wąsoszą		
Osada Wróże Wąsowskie		

Osada Łuki pod Wąsoszą		
Osada Borowiec		
Osada Stoczki		
Osada Zabranów		
Osada Strzelce	1717	1798
Osada Ładzin		
Osada Zimna Woda		
Młyn Majdy		
Młyn Trzepcze		
Młyn Bździony	1791	1798
Dobra dzierżawione		
klucz Lisiniec: dzierżawa czasowa do 1862 r., wieczysta do 1864 r.		
Miasto Nowa Częstochowa		
Folwark Lisiniec		
Folwark i wieś św. Barbara		
Wieś Lgota	1796	1864
Wieś Kawodrza		
Wieś Gnaszyn		
Folwark Ostatni Grosz ^{a)}		
klucz mirowski		
Folwark i wieś Mirów		
Folwark i wieś Joachimowo	1812	1 VI 1874
Wieś Siedlec		
Wieś Kusięta		

a) Dzierżawa lub własność.

Źródło: AJG, sygn. 78, s. 15—18; AJG, sygn. 96, s. 24, 33, 36, 41, 45—47, 53—54, 117—118; AJG, sygn. 97, s. 93; AJG, sygn. 99, s. 109; AJG, sygn. 100, s. 2; AJG, sygn. 101, s. 71; AJG, sygn. 118, s. 1—90; AJG, sygn. 233, s. 2—3, 74; AJG, sygn. 237, s. 1—5, 9—20; AJG, sygn. 260, s. 2—8, 13—20; AJG, sygn. 269, s. 5—12; AJG, sygn. 281, s. 2—5; AJG, sygn. 282, s. 2—27; AJG, sygn. 283, s. 2—275; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 302, s. 1—7, 17—19, 63, 69, 303; AJG, sygn. 303, s. 47—51, 232—235, 280, 291, 353—355, 369—371, 395—396; AJG, sygn. 305, s. 1—9; AJG, sygn. 329, s. 1—9; AJG, sygn. 339, s. 17; AJG, sygn. 384, s. 13—15; AJG, sygn. 411, s. 8—10, 42, 50, 52, 54—55, 76—85, 118—122, 133—137; AJG, sygn. 413, s. 2—9, 20—23, 73—75, 207, 223; AJG, sygn. 417, s. 3—7, 31—47, 57—58, 60—64; AJG,

sygn. 418, s. 1—7, 92; AJG, sygn. 421, s. 99—109; AJG, sygn. 425, s. 3—28; AJG, sygn. 461, s. 115—117; AJG, sygn. 494, b. pag.; AJG, sygn. 537, APP, t. 7, s. 1120—1126, 1180—1187; AJG, sygn. 540, APP, t. 11b, s. 370; AJG, sygn. 541, APP, t. 12, s. 180—185, 530—544, 554—559; AJG, sygn. 544, APP, t. 15, s. 459—461; AJG, sygn. 575, s. 3—14, 32—36; AJG, sygn. 576, s. 109—112, 123—124; AJG, sygn. 744, APP, t. 4, s. 39; AJG, sygn. 796, s. 3, 55—61; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 842, s. 21—29, 33—35, 37—38, 45—50, 61—65, 89, 99—101, 107; AJG, sygn. 888, s. 1—67, 76—83; AJG, sygn. 1007, s. 3—7, 16—17, 21—25, 28—31, 37, 41, 44—48, 51; AJG, sygn. 1008, s. 3—8, 11—12, 33—37, 47—48; AJG, sygn. 1124, s. 37—38; AJG, sygn. 1127, s. 5, 7, 9, 29, 33; AJG, sygn. 1128, s. 1—32, 35, 82—83; AJG, sygn. 1130, s. 17—26, 29—36, 59—63; AJG, sygn. 1132, s. 9—37; AJG, sygn. 1134, s. 18—19, 51—53; AJG, sygn. 1135, s. 5—7, 23, 33—36, 53, 99—116; AJG, sygn. 1136, s. 5—6, 35—36, 107, 127, 131; AJG, sygn. 1139, s. 1, 11, 65—66, 153—154, 159, 177, 188a, 259; AJG, sygn. 1140, s. 25; AJG, sygn. 1152, s. 1; AJG, sygn. 1155, s. 53, 163—164, 237—243; AJG, sygn. 1156, s. 1, 73—77; AJG, sygn. 1166, s. 1, 3—4; AJG, sygn. 1171, s. 3; AJG, sygn. 1176, s. 5—18, 18—24; AJG, sygn. 1178, s. 11—67, 25—27, 83, 69—95, 97—102, 121, 143—144; AJG, sygn. 1182, s. 41—43, 57—65, 75—87, 127; AJG, sygn. 1183, s. 122; AJG, sygn. 1199, s. 29—32; 37—42; AJG, sygn. 1202, s. 135—136; AJG, sygn. 1248, s. 117—118, 121—123, 125—126; AJG, sygn. 1256, s. 47—55; AJG, sygn. 1267, s. 3; AJG, sygn. 1268, s. 53—79, 83—87; AJG, sygn. 1286, s. 104—105, 255—258, 258—259; AJG, sygn. 1319, s. 103, 105—107; AJG, sygn. 1323, s. 9—216; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 1349, s. 7—9; AJG, sygn. 1352, s. 45—47; AJG, sygn. 1402, s. 2—5, 19, 21, 23; AJG, sygn. 1427, s. 1—4, 33—36, 107—108, 113, 183—185, 201—203; AJG, sygn. 1567, s. 199—200; AJG, sygn. 1584, s. 195—202; AJG, sygn. 1664, s. 133—139, 144, 146—147; AJG, sygn. 2450, s. 10—11; ADWł., AWAG, sygn. 0312, s. 136—137; AGAD, ZDP, sygn. 2844, b. pag.; AGAD, KMP, sygn. 7, mfl. 24382, s. 43v; AGAD, KMP, sygn. 8, mfl. 24383, s. 69; AGAD, CWWKP, sygn. 912, s. 13, 199; *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*. T. 2. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2004, s. 698, 705—708, 719—720; *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629*. Oprac. W. DOMIN et al. Wrocław 1956, s. 178—180; *Regestr diecezjów Franciszka Czajkowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783—1784*. Do druku podał S. GÓRZYŃSKI. Przypisami i wstępem opatrzyli K. CHEŁPOWSKI, S. GÓRZYŃSKI. Warszawa 2009, s. 227, 229—230, 225—227, 229—230, 255, 328, 344, 238—239, 269, 271—279, 285, 319, 325, 355, 358—359, 374, 257—259, 262, 317, 322, 411, 429, 532, 555, 559, 574—575, 592—594, 596, 685, 693, 696, 699—700, 717, 808; *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 26—27, 29—55, 553—571; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat lelewski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 544—550, 594, 610; M. BALIŃSKI: *Pielgrzymka do Jasnej Góry w Częstochowie odbyta przez pątnika XIX wieku i wydana z rękopisu przez Michała Balińskiego*. Warszawa 1846, s. 226—228; E.M. ZIÓŁEK: *Między tronem a ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim*. Lublin 2012, s. 513—521; K. NABIAŁEK: *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 2012, s. 102—103, 117—118, 136, 177, 251, 258, 268—269, 318, 418—419, 477, 504—505; L. WOJCIECHOWSKI: *Najstarsze klasztory paulinów w Polsce. Fundacja — uposażenie — rozwój do około 1430 roku*. „Studia Claramontana” 1991, t. 11, s. 40—41, 101—102, 125—141; J. LABERSCHKEK: *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*. Kraków 2006, s. 31, 36—37, 39; AJG, sygn. 3867, s. 5, H. KOŁAWSKI:

Konopiska. *Szkieł monograficzny*, rkps; J. WIESIOŁOWSKI: *Fundacje paulińskie XIV i XV wieku na tle ruchu fundacyjnego klasztorów w Polsce*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 149; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 1. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1880, s. 853; Z. PERZANOWSKI: *Zarys dziejów miasta Kłobucka*. Kraków 1958, s. 34, 37—39, 46—48, 51, 53; W. KĘDER: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13, s. 61—62, 171—174, 180—181; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 12—16, 107—108; F. KIRYK, J. RAJMAN: *Częstochowa w latach 1660—1793*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Częstochowa 2002, s. 347, 350—354, 357—365; D. ZŁOTKOWSKI: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w.* Częstochowa 1994, s. 71—72; IDEM: *Pod pruskim zaborem 1793—1806*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru*. T. 2. Częstochowa 2005, s. 19; M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 1. Warszawa 2009, s. 3, 19, 22—23, 27—34; J. ZBUDNIEWEK: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przyszłość” 1969, t. 31, s. 191, 193, 199—200, 202—203; IDEM: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25, s. 194—195, 199; IDEM: *Jasna Góra. Dzieje*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 7. Red. S. WIELGUS, J. DUCHNIEWSKI et al. Lublin 1997, s. 1073; A. JAŚKIEWICZ: *Z dziejów mecenatu artystycznego i kulturalnego o. Konstantego Moszyńskiego*. „Studia Claromontana” 1983, t. 4, s. 342; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 161—168, 172; Z. ZABORSKI: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 156—164; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 1. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1880, s. 855; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 4. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1883, s. 178; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 7. Red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1886, s. 818; W.P. WŁAŻŁAK: *Dzieje kościelne Pajęczna*. Pajęczno 2005, s. 80—84.

Załącznik 2. Wyższy aparat administracyjno-gospodarczy w dobrach jasnogórskich
w latach 1382—1864

Okres sprawowania funkcji	Nazwisko imię
Przeorowie klasztoru na Jasnej Górze w Częstochowie	
1382	o. Grzegorz Primpillus
1388	o. Grzegorz
1579	o. Mikołaj z Wilkowiecka
1580	o. Jan z Opatowa
1590	o. Marcin Kamocki
1593—1608	o. Walenty z Warty
B.d.	o. Walenty Miedziński
B.d.	o. Andrzej Żymicki
1624	† o. Albert (Wojciech) Raczyński
1629—1630	o. Marcin Gruszkowicz
1630—1632	o. Benedykt Mstowski
1632—1633	o. Kasper Aleksandrowicz
1633—1635	o. Grzegorz Bolesławski
1635—1638	o. Zbigniew Kempczyński
Kwiecień—czerwiec 1638	o. Benedykt Mstowski
1638—1645	o. Kazimierz Zaremba
1645—1647	o. Adam Zawada
1647—1650	o. Paulin Kłodawski
1650—1657	o. Augustyn Kordecki
1657—1663	o. Kilian Żywiecki
1663—1671	o. Augustyn Kordecki
1671—1674	o. Stanisław Ligęza
1674—1677	o. Adam Stypulski
1677—1680	o. Tobiasz Czechowicz
1680—1683	o. Rafał Michalski
1683—1684	† o. Mateusz Grębiński
1684—1687	o. Krzysztof Magdaliński
1687—1691	o. Euzebiusz Najman

1691—1694	o. Tobiasz Czechowicz
1694—1696	o. Izydor Krasuski
1696—1697	o. Euzebiusz Najman
1697—1699	† o. Tobiasz Gruszkowicz
1700—1702	o. Tobiasz Czechowicz
1702—1703	o. Euzebiusz Najman
1703—1706	o. Innocenty Pokorski
1706—1708	o. Rafał Chrzanowski
1708—1710	o. Dionizy Chelstowski
1710—1713	o. Romuald Kurczewski
1713—1716	o. Konstanty Moszyński
1716—1719	o. Anastazy Kiedrzyński
1719—1722	o. Konstanty Moszyński
1722—1728	o. Marcin Kazarnicki
1728—1729	o. Konstanty Moszyński
1729—1739	o. Stanisław Bronikowski
1739—1742	o. January Langner
1742—1745	o. Damazy Perelski
1745—1748	o. Aleksy Obrycki
1748—1753	o. Stanisław Kielczewski
1753—1756	o. Aleksy Obrycki
1756—1759	o. Albin Dworzański
1759—1762	o. Ksawery Rotter
1762—1764	o. Patrycjusz Mniński
1764—1765	o. Mateusz Łękawski
1765—1768	o. Patrycjusz Mniński
1768—1771	o. Pafnucy Brzeziński
1771—1783	o. Mateusz Łękawski
1783—1789	o. January Lubojeński
1789—1791	o. Marcin Jasiński
1791—1801	o. Cyryl Żernicki
1801—1804	o. Jacek Wyrzykowski

cd. zał. 2

Okres sprawowania funkcji	Nazwisko imię
Cd. przeorowie klasztoru na Jasnej Górze w Częstochowie	
1804—1807	o. Gaudenty Olkowski
1807—1814	o. Hilarion Szufranowicz
1814—1816	o. Andrzej Czechowicz
1816—1818	o. Bartłomiej Rubiszewski
1818—1819	† o. Hieronim Zniekiewicz
1819	o. Eugeniusz Lachowski (zastępca)
1819—1825	o. Eustachy Skibiński
1822—1825	o. Jan Gótkowski (zastępca)
1825—1828	o. Teodor Fortuński
1828—1831	o. Remigiusz Wiechulski
1831—1835	o. Aleksy Cisowski
1835—1836	o. Filip Lipiński
1836—1839	o. Klemens Śleziński
1839—1848	o. Teodor Miernikiewicz
1848—1851	o. Aleksy Zięba
1851—1854	o. Mateusz Knefliński
1854—1856	o. Gaudenty Stasiński
1856—1860	o. Mateusz Knefliński
1860—1862	o. Aleksy Zięba
1862—27 XI 1864	o. Stanisław Kapczyński
Administratorzy generalni dóbr jasnogórskich	
1725—1728	o. Celestyn Fogler
1731—1736	o. Szymon Nieznakowski
1750—1753	o. Jan Dziedzicki
1762—1765	o. Jan Dziedzicki
1771—1774	o. Jan Praski
1792—1795	o. Kasper Wojciechowski
Skarbnicy Jasnej Góry	
1649—1652	o. Romuald Dymarski

1680—1683	o. Euzebiusz Najman
1686—1687	o. Mikołaj Zieleński
1687—1694	o. Filip Borowski
1703—1706	o. Kazimierz Szwarc
Prowizorzy Jasnej Góry	
1636—1637	o. Teofil Bronowski
1649—1652	o. Franciszek Jan Pułtowski
1680—1683	o. Mateusz Grębiński
1683—1687	o. Stanisław Ciołkowski
1687—1691	o. Justus Wilkowicz
1691—1697	o. Atanazy Szczawiński
1697—1703	o. Arseni Rumpecy
1703—1706	o. Romuald Kurzowski
1710—1713	o. Izidor Kruzel
1725—1728	o. Piotr Skotnicki
1731—1732	o. Piotr Skotnicki
1748—1750	o. Jan Dziedzicki
1759—1762	o. Jan Dziedzicki
1762—1768	o. Jozafat Nowacki
1771—1774	o. Piotr Sikorski
1774—1780	o. Armand Raszkievicz
1780—1783	o. Romuald Kałuszkiewicz
1785—1788	o. Romuald Kałuszkiewicz
1789—1792	o. Dominik Smagalski
1792—1795	o. Dominik Smagalski o. Bruno Długoński, koadiutor
1795—1798	o. Bruno Długoński
1798—1801	o. Bartłomiej Rubiszewski
1807—1810	o. Hipolit Jankowski
1816—1819	o. Marcin Zygmuntowicz
1828—1831	o. Protazy Teratyn
1833—1836	o. Protazy Teratyn

cd. zał. 2

Okres sprawowania funkcji	Nazwisko imię
Cd. prowizorzy Jasnej Góry	
1836—1839	o. Albin Dynarski
1845—1848	o. Justus Prawdowski
1848—1851	o. Franciszek Pluciński
1851—1854	o. Szymon Wiśniewski
1857—1860	o. Walerian Ruszkowski
Dispensatorzy (prokuratorzy) Jasnej Góry	
1649—1652	o. Franciszek Jan Pudłowski
przed 1666	br. Antoni (?)
1700—1703	o. Oborski
1748—1751	o. Erazm Żebrowski
1759—1762	o. Pius Koziebrodzki
1762—1765	o. Łukasz Lipski
1765—1768	o. Serafin Pągowski
1799—1802	o. Rudolf Schroetter
1825—1828	o. Gerwazy Bieńkowski
1831—1833	o. Wawrzyniec Władysław Podemski
1857—1860	o. Stanisław Kapicyński
Depozytariusz Jasnej Góry	
1762—1765	o. Łukasz Lipski
Zarządcy klucza wiewieckiego	
1665—1670	o. Teodor Sawelski
1671—1673	br. Teodor Mikołaj Chmielarz
1673—1674	br. Damazy (?)
1674—1683	o. Wojciech Ożarowski
1683—1686	o. Franciszek Aleksander Chrzanowski
1686—1689	o. Piotr Zarzecki
1689—1691	br. Franciszek Jan Kostro
1697—1700	o. Wojciech Ożarowski
1700—1704	br. Anzelm Mateusz Łanczewski

1704—1706	o. Romuald Stanisław Kurczewski
1706—1710	o. Jan Trawicki
1713—1716	o. Egidius Jan Karwowski
1719—1720	o. Wilhelm Franciszek Legyel
1720—1722	o. Feliks Gorczyński
1725—1731	o. Szymon Andrzej Niezakowski
1731—1735	o. Marcin Cielmowski
1742—1745	o. Marcin Cielmowski
1748—1751	o. Tyburcy Olszakowski
1756—1759	o. Marcin Cielmowski
1756—1759	o. Jakub Cegielski
1759—1762	o. Wojciech Ozorowski
1760—1763	o. Pius Koziebrodzki
1765—1766	o. Łukasz Lipski
1767—1769	o. Wacław Moliński
1778—1780	o. Wacław Moliński
1783—1789	br. Fortunat Wojciech Liszkowski
1789—1792	o. Maciej Mykowski
1792—1796	o. Ewaryst Grzybowski
1796—1799	o. Kasper Maciej Wojciechowski ^{a)}
Zarządcy starostwa kłobuckiego (klucz zagórski)	
Przed 1700 ^{b)}	o. Izidor Stanisław Krasuski
1706—1710	o. Anzelm Maciej Łanczewski
1748—1750	o. Marcin Cielmowski
1765—1768	o. Pius Koziebrodzki
1768—1771	o. Reginald Kazimierz Siemiątkowski
1783	o. Augustyn Bekiesz
1789—1792	o. Michał Zygmuntowski
Zarządcy starostwa brzeźnickiego	
1721—1725	br. Feliks Gorczyński
1725—1736	o. Szymon Nieznakowski
1736—1738	o. Pankracy Rogalewicz

cd. zał. 2

Okres sprawowania funkcji	Nazwisko imię
Cd. zarządcy starostwa brzeźnickiego	
1738—1741	o. Michał Tyrzyński
1741—1743	br. Ignacy Tolkacz
1745—1748	o. Michał Tyrzyński
1748—1750	o. Anastazy Różycki
1761—1763	o. January Bernard Puthieur
1765—1768	o. Wacław Maliński
1786—1789	o. Dominik Smagalski
1789—1795	o. Bartłomiej Osiecki
1795—1798	o. Rafał Borkiewicz
Zarządcy dóbr Łaski	
1725—1731	o. Marcin Cielmowski
1731—1736	o. Michał Tyrzyński
1748—1750	o. Jakub Cegielski
1750—1751	Jakub Biliński
1759—1762	o. Marcin Cielmowski
1765—1768	o. Atanazy Różycki
1780—1783	o. Józefat Maciej Nowacki
1789—1798	o. Bartłomiej Rubiszewski
Zarządca w Konopiskach	
1751	Antoni Pietraszewski ^{c)}
Administrator dóbr Głusków	
1728—1731	o. Efrek Szczupiński

a) Likwidator dóbr paulińskich w Wiewcu.

b) W latach 1700—1706 był prowincjałem, zob. S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 116.

c) Osoba świecka.

Źródło: AJG, sygn. 78, s. 35; AJG, sygn. 418, s. 287—288; AJG, sygn. 425, s. 22, 24; AJG, sygn. 535, APP, t. 5, s. 127, 231, 300, 364, 490, 511, 615, 768; AJG, sygn. 536, APP, t. 6, s. 138, 320—322; AJG, sygn. 537, APP, t. 7, s. 1273; AJG, sygn. 538, APP, t. 8, s. 3; AJG, sygn. 539, APP, t. 11a, s. 83—84; AJG, sygn. 540, APP, t. 11b, s. 26, 123, 204, 236; AJG, sygn. 541, APP, t. 12, s. 29, 128, 219, 394, 472; AJG, sygn. 543, APP, t. 13, s. 16, 100—101, 205; AJG, sygn. 759, APP, t. 14, s. 48, 347; AJG, sygn. 544, APP, t. 15, s. 489—494; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 527;

AJG, sygn. 806, APP, t. 19, s. 29; AJG, sygn. 548, APP, t. 20, s. 147, 291, 296—297; AJG, sygn. 741, APP, t. 1, s. 593; AJG, sygn. 743, APP, t. 3, s. 113; AJG, sygn. 807, APP, t. 21, s. 118, 217, 221, 296, 301, 391; AJG, sygn. 885, s. 2; AJG, sygn. 1130, s. 51, 55—57; AJG, sygn. 1136, s. 71; AJG, sygn. 1199, s. 83; AJG, sygn. 1207, s. 37—86; AJG, sygn. 1277, s. 3; AJG, sygn. 1318, s. 193; AJG, sygn. 1332, s. 33; AJG, sygn. 1371, s. 133—139; AJG, sygn. 1405, s. 41—43; AJG, sygn. 1427, s. 201; AGAD, sygn. 8, mfl. 24383, s. 69, *Księgi Miejskie Pajęczna*; S. SZAFRANIEC: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966, s. 16—17, 115—121; E. HAWELSKI: *Cathalogus patrum ac fratrum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae*. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „Studia Claromontana” 2012, t. 30, s. 396—397, 406—409, 424—425, 450—451, 458—459, 472—473, 490—491; M. BENDER: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008, s. 453; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 188, 190—192; IDEM: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999, s. 188—191.

**Załącznik 3. Wynagrodzenie czeladzi i pracowników najemnych
w dobrach jasnogórskich w latach 1699—1798**

Pełniona funkcja	Wynagrodzenie
Klucz Wiewiec: Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywance	
1699	
Gospodarz	dwa okrycia, 20 gr, nowe buty i dwa podszytia pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Gospodyni	20—30 łokci płótna, 4 gr, nowe buty i dwa podszytia pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Służąca	30 ł. płótna, 30 gr, nowe buty i dwa podszytia pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Kucharka	30 ł. płótna, 4 gr, nowe buty i dwa podszytia pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Świniarka	30 ł. płótna, 4 gr, nowe buty i dwa podszytia pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Gorzelana	30 ł. płótna, 5 gr, nowe buty i dwa podszytia pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Woźnica	na płótno 2 gr, ubranie, 16 gr, nowe buty i dwa podszytia pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień

Owczarz	suknia, czapka, 2 gr na płótno, nowe buty i dwa podszyca pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Pastuch	30 ł. płótna, 7 gr, nowe buty i dwa podszyca pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Mielcarz	17 ł. płótna, 16 gr, nowe buty i dwa podszyca pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Leśniczy	pole uprawne, nowe buty i dwa podszyca pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
Leśniczy	suknia i 30 ł. płótna, nowe buty i dwa podszyca pod wierzchnią odzież, ordynaria: 1,25 k. żyta, 1 k. tatkarki na chleb, 0,75 k. jęczmienia, 0,25 k. grochu, soli miesięcznie według potrzeby oraz 4 g. piwa na tydzień
1712—1713	
Owczarz: Jacenty Trzebicki z pomocnikiem (owczarek)	chałupa wraz z kawałkiem gruntu, ordynaria: 24,50 k., rzepa, słonina, olej, 10 złp rocznie, dwie pary nowych butów, 1 g. piwa na tydzień, 7 g. soli rocznie, suknie dla owczarza i owczarka lub skóra na dwa kozuchy lub za suknie 10 złp, w zimie jedna fura drewna, sól, 12 krążków sera i 12 kw. masła
1720	
Pisarz	100 złp rocznie, 1 g. gorzałki
Dwaj gospodarze i dwie gospodynie	26 złp rocznie, po dwie pary butów; 26 złp rocznie, gospodarz — 0,50 g. piwa dziennie, oboje dwie pary nowych butów lub 4 zagony na len
Gospodyni	4 złp, płótno — 2 zagony, dwie pary butów, 0,50 g. gorzałki tygodniowo

cd. zał. 3

Pełniona funkcja	Wynagrodzenie
Cd. klucz Wiewiec: Wiewiec, Wola Wiewiecka, Krzywianie	
cd. 1720	
Trzy służące	5 złp, płótno konopne 10 ł., poczesnego — 10 ł., zgrzebnego — 10 ł., dwie pary butów; 4 złp, dwie pary butów, 10 ł. płótna konopnego, poczesnego 10 ł., zgrzebnego 10 ł.; 4 złp, dwie pary butów, 10 ł. płótna konopnego, poczesnego 10 ł., zgrzebnego 10 ł.
Pasterka	4 złp, płótno — 2 zagony, dwie pary butów
Kucharka	4 złp, płótno — 2 zagony, dwie pary butów, 1 kw. gorzałki tygodniowo
Gorzelał	5 g. kwartalnie soli lub 16 złp na sól, 1 g. gorzałki
Dwóch woźniców	po 5 złp na kwartał, kontusz i żupan, czapka, 0,5 g. gorzałki tygodniowo
Włodarz	suknia niebieska, dwie pary butów, czapka, płótna konopnego — 5 ł., poczesnego — 5 ł., zgrzebnego — 6 ł., 1 g. gorzałki
Mielcarz	suknia niebieska, dwie pary butów, czapka, płótna konopnego — 5 ł., poczesnego — 5 ł., zgrzebnego — 6 ł., 1 g. gorzałki
Gumienny	suknia niebieska, dwie pary butów, czapka, płótna konopnego — 5 ł., poczesnego — 5 ł., zgrzebnego — 6 ł.
Polowy	suknia siwa, czapka, jedna para butów nowych, ordynaria dworska, 0,5 g. piwa dziennie
Trzech pastuchów	suknia siwa, dwie pary butów, czapka, 5 ł. płótna konopnego, poczesnego — 5 ł. i zgrzebnego — 5 ł.; suknia, dwie pary butów nowych, czapka, 5 ł. płótna konopnego, poczesnego — 5 ł., zgrzebnego — 5 ł.; suknia, dwie pary butów nowych, czapka, 5 ł. płótna konopnego, poczesnego — 5 ł., zgrzebnego — 5 ł.
Koniarek	suknia siwa, dwie pary butów, czapka, 5 ł. płótna konopnego, poczesnego — 5 ł. i zgrzebnego — 5 ł.
Owczarz	suknia, dwie pary butów nowych, czapka, 8 złp, 1 g. piwa co piątek, wyżywienie we dworze

Owczarek	suknia niebieska, czapka, dwie pary nowych butów
Woźnica	suknia, pas, czapka, jedna para butów, płótna konopnego — 5 ł., poczesnego — 5 ł. i zgrzebnego — 5 ł.
Cieśla	suknia niebieska, czapka, dwie pary nowych butów, 1 g. gorzałki
Cieśla	5 złp, suknia niebieska, ubranie niebieskie, czapka, pas, dwie pary nowych butów, płótna konopnego — 5 ł., zgrzebnego — 6 ł., poczesnego — 5 ł., 6 g. piwa na tydzień, wyżywienie we dworze, 1 g. gorzałki
Trzej borowi	dwóch otrzymało po sukni, czapce, dwie pary butów nowych; jeden — suknię, jedną parę butów, czapkę
Stróż dzienny	dwie pary butów, wyżywienie
1798	
Pisarz, ekonom, karbowy, kilka służących, pasterki, gorzelak, woźnice, włodarz, mielczarz (słodownik), gumieny, pastuchy, koniarek, owczarz, owczarek, cieśle, borowi (leśnicy), stróż dzienny, gospodarz, gospodyni, polowy, pasterka	b.d.
Dobra zastawne Głosków: Głosków, Stara Wola, Łętownia	
1730—1733	
Dwaj gospodarze (Ostrowski w Głoskowie)	gospodarz w Łętowni 12 złp; Ostrowski 80 złp
Gospodarz w Starej Woli	50 złp
Włodarz	czapka
Nadzorca Jezierski	90 złp
Krajewski (?)	12 złp
Trzej parobkowie	po czapce, 8 złp, buty
Trzej chłopcy	po czapce, buty, żupan i spodnie, kontusz
Pastuch	13 złp, sukmana, spodnie i czapka
Owczarek	buty i czapka
Służące	8,10 złp oraz sukmana
Pracownicy sezonowi do koszenia i młócenia	b.d.

cd. zał. 3

Pełniona funkcja	Wynagrodzenie
Wieś zastawna Wilkowoiecko	
1766	
Podstarości z żoną	140 złp, 20 k., 8 g. soli, grochu — 2,50 k., na wykarmienie wieprza — 2,50 k., na żur — 1,25 k.
Woźnica i parobek do wołów	po 42 złp, 5,50 k., 3 g. soli, grochu — 2,50 k., na wykarmienie wieprza — 2,50 k., na żur — 1,25 k.
Grzelak	50 złp, 5,50 k., 3 g. soli, grochu — 2,50 k., na wykarmienie wieprza — 2,50 k., na żur — 1,25 k.
Pasterki drobiu i trzody	po 19 złp i 5,50 k., 3 g. soli, grochu — 2,50 k., na wykarmienie wieprza — 2,50 k., na żur — 1,25 k.
Owczarz	35 złp, 12 k., soli 4 g., 6 skór na kozuchy, 1 beczka piwa, rola z 2 ogrodami
Starostwo kłobuckie: folwarki w Zagórz, Zakrzewie, Łobodnem, Ostrowach, Świerczowie, Kocinie, Puchałach, Hucie	
1766	
57 osób	2088 złp, zboża 395,25 k., soli 15,37 k., 27 beczek piwa, 18 skór na kozuchy i 6 par butów
Kocin 1793	
Gospodarz i gospodyni	3 k. zboża
Służąca	3 k. zboża
Owczarz	2,75 k. zboża
Owczarek	1,50 k. zboża
Starostwo brzeźnickie	
1748	
Podstarości	24,00—90,00 złp
Gospodarz	34,00—40,00—80,00 złp
Gospodyni	16,00 złp
Mielcarz	10,00—46,09 złp
Owczarz	5,00—26,00—40,00 złp
Owczarek	2,00—16,00 złp
Fornał	6,00—17,00—19,00—40,00 złp
Włodarz	16,00 złp
Karczmarz	12,00 złp

ANEKS _____

Parobkowie	3,00 złp
Służące	2,00—3,00—12,00 złp
Pastuszek	1,00—3,15—7,00 na buty —20,00 złp
Poganiacz wołów	1,00—8,00 złp
1785	
Pisarz	100,00 złp
Ekonom	212,00 złp
Podstarości	260,00 złp
Szafarz	80,00 złp
Kucharz	80,00 złp
Pszczelarz	32,00 złp
Gospodyni	48,00 złp
Mielcarz	50,00 złp
Karbowy	96,00 złp
Owczarz	216,00 złp
Woźnica	32,00 złp
Parobkowie	48,00 złp
Służące	22,00 złp
Pastuszek	4,00 złp
Poganiacz wołów	56,00 złp
1791	
Pisarz	140,00 złp
Ekonom	228,00—240,00 złp
Podstarości	128,00 złp
Szafarz	68,00 złp
kucharz	8,00 złp
Leśniczy	95,00 złp
Pszczelarz	8,00 złp
Gospodarz	68,00 złp
Gospodyni	8,00 złp
Mielcarz	8,00 złp
Karbowy	8,00 złp

cd. zał. 3

Pełniona funkcja	Wynagrodzenie
Cd. starostwo brzeźnickie	
cd. 1791	
Owczarz	64,00 złp
Owczarek	8,00 złp
Fornal	8,00 złp
Włodarz	8,00 złp
Woźnica	8,00 złp
Parobkowie	8,00 złp
Służące	8,00 złp
Pastuszek	8,00 złp
Poganiacz wołów	8,00 złp
1795	
Pisarz	17,06 złp
Ekonom	200,00 złp
Leśniczy	40,00—90,00 złp
Gospodyni	36,00 złp
Służące	62,22 złp
1797	
Leśniczy	55,00 złp
Gospodyni	80,00 złp
Owczarz	30,00 złp
Fornal	80,20 złp na płótno

Źródło: AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 171—172.

**Załącznik 4. Średnie wynagrodzenie czeladzi w dobrach jasnogórskich
w latach 1679—1798**

Pełniona funkcja	Średnioroczne wynagrodzenie
Ekonom	200 złp
Podstarości	128 złp, 23,75 k. zboża, 8 g. soli, na wykarmienie wieprza — 2,5 k.
Karbowy	104 złp
Pisarz	90 złp, 12 g. gorzałki
Kucharz	88 złp
Szafarz	70 złp
Leśniczy	70 złp, pole uprawne, suknia, para nowych butów, czapka, dwa podszycia pod wierzchnią odzież, 1 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 2,5 beczki piwa, 30 ł. płótna
Włodarz	53 złp, suknia, czapka, dwie pary butów, 11 ł. płótna, 12 g. gorzałki
Owczarz	43 złp, suknia, czapka, dwa podszycia pod wierzchnią odzież, dwie pary nowych butów, 6 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 2 beczki piwa, 6 skór na kozuchy, rola z 2 ogrodami, wyżywienie we dworze, chałupa wraz z kawałkiem gruntu, w zimie jedna fura drewna, słód, 12 krążków sera i 12 kw. masła
Gospodarz	41 złp, ubiór, para nowych butów, 1,25 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 5 beczek piwa
Pszczelarz	40 złp
Woźnica	24 złp, nowe buty, kontusz i żupan, czapka, płótna konopnego 15 ł., dwa podszycia pod wierzchnią odzież, 2 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 2,5 beczki piwa, na wykarmienie wieprza — 2,5 k., 24 g. gorzałki
Mielcarz	23 złp, 8 ł. płótna, suknia, czapka, dwie pary butów, dwa podszycia pod wierzchnią odzież, 1 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 2,5 beczki piwa, 12 g. gorzałki
Poganiacz wołów	20 złp
Fornal	21 złp
Parobek	20 złp, żupan, spodnie, kontusz, czapka, buty
Karczmarz	12 złp
Pasterka trzody i drobiu	11 złp, 30 ł. płótna lub 2 zagony na konopie lub len, dwie pary butów, dwa podszycia pod wierzchnią odzież, 2 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 4 g. piwa na tydzień, 2,5 beczki piwa, na wykarmienie wieprza — 2,5 k.

cd. zał. 4

Pełniona funkcja	Średnioroczne wynagrodzenie
Gospodyni	8 złp, 20—30 ł. płótna, 1—2 pary nowych butów, ubiór, 1 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 2,67 beczki piwa, 0,58 beczki gorzałki, 2 zagony na len
Owczarek	suknia, czapka, 9 złp, 1,5 k. zboża, dwie pary butów nowych
Pasterz	7 złp, 7,5 ł. płótna, sukmana, spodnie, czapka, dwa podszycia pod wierzchnią odzież, dwie pary butów nowych, 1 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 2,5 beczki piwa
Cieśla	5 złp, suknia, czapka, dwie pary nowych butów, 12 g. gorzałki, 11 ł. płótna, 4 beczki piwa, 12 g. gorzałki
Kucharka	4 złp, dwie pary nowych butów, 30 ł. płótna lub 2 zagony na konopie, dwa podszycia pod wierzchnią odzież, 1 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 2,5 beczki piwa, 48 kw. gorzałki
Gorzelana	5 gr, 30 ł. płótna, nowe buty i dwa podszycia pod wierzchnią odzież, ordynaria: 3,25 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby oraz 2,5 beczki piwa
Służąca	12,5 ł. płótna, 11 złp, dwie pary butów, sukmana, dwa podszycia pod wierzchnią odzież, 1,25 k. zboża, soli miesięcznie według potrzeby, 2,5 beczki piwa
Gorzelak	20,5 g. soli lub 16 złp, 12 g. gorzałki
Gumienny	suknia, dwie pary butów, czapka, 11 ł. płótna
Polowy	suknia, czapka, jedna para butów nowych, ordynaria dworska: 2,5 beczki piwa
Koniarek	suknia, dwie pary butów, czapka, 11 ł. płótna
Stróż dzienny	dwie pary butów, wyżywienie

Źródło: AJG, sygn. 305, s. 6—9, 113—115; AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144; AJG, sygn. 418, s. 173—174, 287—288, 321—324; AJG, sygn. 421, s. 121—124; AJG, sygn. 1309, s. 188; AJG, sygn. 1206, s. 19—20; Z. ZABORSKI: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6, s. 171—172.

**Załącznik 5. Wynagrodzenie czeladzi i pracowników najemnych
w dobrach jasnogórskich. Klucz Lisiniec w latach 1816—1864**

Pełniona funkcja	Wynagrodzenie
1816/1817	
Włodarz	7,50 k., 9,25 k. ^{a)}
Dachowy	0,50 k., 4 k.
Owczarz	1,50 k., 4 k.,
Pastuch	4 k.
Służący	1,75 k., 3,75 k.
Rataj	1 k., 4,50 k.
Gorzelany	1,50 k.
Parobek	1 k.
Fornal	0,50 k., 1 k.
Kowal	1 k.
Gajowi	1,25 k.
Kołodziej	0,25 k.
Stelmach	0,25 k.
1825	
Kucharz i piwowar	po 65 złp
Rzeźnik, piekarz i furman	po 30 złp
Cyrulik, fornal, furtian, stróż i podkucharz	po 25 złp
Kredencarz, pomocnik kucharza i pomocnik furmana	po 15 złp
Lokaj	56 złp
Służący	20 złp
Praczką	4 złp
1827^{b)}	
Ekonom	400 złp
Karbowy	116 złp
Włodarz	106 złp
Owczarz	196 złp
Rataj, fornal, stróż	po 90 złp

cd. zał. 5

Pełniona funkcja	Wynagrodzenie
Cd. 1827	
Pastuch	48 złp
Kucharka, służebna	po 32 złp
Służący	80 złp
Polowy	45 złp
1832—1833	
Ekonom	500 złp
Rzeźnik	100 złp
Włodarz	90 złp, 100 złp + kolędy 8 złp
Piekarz	140 złp
Rzeźnik	100 złp
Pomocnik kucharza, pastuch, furtian, kowal	po 60 złp
Polowy	kolęda 4 złp
Karbowy	106 złp, 200 złp, kolęda 4 złp, na ubranie 36 złp, ordynaria 18 k.
Owczarz	180 złp, 196 złp, 420 złp, na ubranie 32 złp, na buty 16 złp, 16 złp rocznie na fundusz emerytalny, ordynaria 30 k., 42 k.
Stróż	90 złp + kolęda 4 złp
Rataj	90 złp + kolęda 12 złp
Fornal	90 złp + kolęda 20 złp
Służąca	32 złp + kolęda 3 złp
Kucharz	160 złp
Kucharka, folwarczny	po 100 złp
Koniarek	30 złp + kolęda
Mielcarz	260 złp
Cyrulik, ogrodnik	po 150 złp
Dachowy	300 złp
1855—1856^{c)}	
Rządca	700 złp, 52 k.
Owczarz	jednemu płacono 200 złp, drugiemu 28,5 k.

ANEKS _____

Karbowy	8 k.
Włodarz	106 złp, 10 k., 15 k.
Dachowy	41 k.
Gospodyni	120 złp
Ogrodnik	35,50 k.
Fornale	60 złp, 6,50—37 k.
Rataje	90 złp, 28—38,50 k.
Stróż	60 złp
Pastuch, koniarek	po 50 złp
Służąca	40 złp
Pasterz trzody	24 złp
Praczka	2 k.
Kowal	11,50 k.
1858 ^{d)}	
Praczka	73 złp, 314 złp, 420 złp
Lokaj	120 złp
Owczarz	200 złp
Kucharz	247 złp
Kuchcik	80 złp, 120 złp
Rzeźnik	120 złp
Kredencarz	80 złp
Furman	100 złp
Piekarz	167 złp
Palacz	80 złp
Furtian	73 złp
Cieśla	300 złp
Felczer	150 złp
Ogrodnik	160 złp
Kapelmistrz	500 złp
Organista	400 złp
Muzycy	100—400 złp
Kościelny	200 złp

cd. zał. 5

Pełniona funkcja	Wynagrodzenie
Cd. 1858	
Blicharz	400 złp
Najemnicy	działka ziemi pod uprawę, ubiór

- a) Kilka wartości wynagrodzenia wynikało ze zróżnicowania płacy.
- b) Trzeba również dodać 34 k. ordynarii, ale nie wiadomo, w jaki sposób dzielono ją między czeladź.
- c) Trzeba również dodać 295,50 k. ordynarii, ale nie wiadomo, w jaki sposób dzielono ją między czeladź.
- d) Pensje były zróżnicowane, w zależności od folwarku.

Źródło: AJG, sygn. 271, s. 61—63; AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 289, s. 17—34; AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 335, s. 1—17; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 445, s. 357—364, 505—508; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 253, 364; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277.

**Załącznik 6. Średnioroczne wynagrodzenie czeladzi w dobrach jasnogórskich
w latach 1799—1864**

Pełniona funkcja	Średnioroczne wynagrodzenie
Ekonom	573 złp, 42 k. zboża, 8 g. soli, 13 beczek piwa, 15 g. okowity
Kapelmistrz	500 złp
Organista	400 złp
Blicharz (producent świec)	400 złp
Muzycy grający w kapeli muzycznej	100—400 złp
Cieśla	300 złp
Dachowy	300 złp, 15,17 k.
Mielczarz	260 złp
Owczarz	232 złp, na ubranie i buty — 21 złp, 21 k.
Praczką	203 złp, 2 k.
Kościelny	200 złp
Kucharz	157 złp
Ogrodnik	155 złp, 35,5 k.
Gospodyni	120 złp
Karbowy	115 złp, 10,06 k.
Piekarz	112 złp
Cyrulik i felczer	po 108 złp
Włodarz	102 złp, 10,40 k.
Folwarczny	100 złp
Rataj	94 złp, 12,94 k.
Lokaj	88 złp
Rzeźnik	87 złp
Pałacz	80 złp
Fornal	71 złp, 11 k.
Stróż	72 złp
Pomocnik kucharza	69 złp
Piwowar i furman	po 65 złp
Kowal	60 złp, 6,25 k.

cd. zał. 6

Pełniona funkcja	Średnioroczne wynagrodzenie
Kucharka	62 złp
Pastuch	53 złp, 4 k.
Furtian	53 złp
Służący	50 złp, 2,75 k.
Polowy	49 złp
Kredencarz	47 złp
Koniarek	40 złp + kolęda
Służebna	36 złp
Podkucharz	25 złp
Pasterz trzody	24 złp
Pomocnik furmana	15 złp
Gorzelany	1,5 k.
Gajowy	0,75 k.
Stelmach i kołodziej	po 0,25 k.

Źródło: AJG, sygn. 258, s. 57; AJG, sygn. 273, s. 100; AJG, sygn. 320, s. 31, 103—105, 187; AJG, sygn. 329, s. 13—15; AJG, sygn. 379, s. 35—37; AJG, sygn. 403, s. 25; AJG, sygn. 445, s. 357—364, 505—508; AJG, sygn. 546, APP, t. 17, s. 364; AJG, sygn. 547, APP, t. 18, s. 253; AJG, sygn. 1727, s. 8, 225; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 245—246, 276—277.

Załącznik 7. Czeladź zatrudniona w dobrach klasztoru jasnogórskiego

1748 r.	
Dworszowice	mielcarz, owczarek Grzegorz, służący Józef Chwytała
Gajęcice	gospodarz, włodarz, karczmarz, mielcarz, służąca, pastuszek, woźnica i poganiacz
Stare Miasto Brzeźnica	gospodarze Jerzy i Balcer Powoła, fernal Szymon, pastuszek Błażej Pypeć, służąca Katarzyna
Wąsosz	gospodarz Stanisław Cieślak, owczarz Stanisław, fernal Wawrzyniec Rudzik i Sebastian, pastuszek, okazjonalnie zatrudniano tamtejszego wójta
Folwark pod Pajęcznem	podstarości Klamiński, gospodyni Binka, owczarz Jan Rajchman
Siedlce	podstarości Molski, poganiacz wołów Bartłomiej Plaskota
Kruplin	służące Katarzyna i Marianna
Trzepcz	służąca Katarzyna
Dupice (Dubidze)	gospodarz Jan Koziara, fernal Maciej, owczarz, pastuszek, owczarek Jakub, służąca Zofia ^{a)}
Styczeń 1785 r.	
Dworszowice, Kruplin, Gajęcice, Dupice (Dubidze), Stara Brzeźnica	ekonom Kubiński, pisarz Kusiński, dyspozytor, podstarości Pietrzykowski, karbowy Wawrzyniec, 2 gospodynie, woźnica, 2 wolarzy, 6 pastuszków, 19 parobków, 6 osób czeladzi i owczarzy
Listopad 1785 r.	
Dworszowice, Kruplin, Gajęcice, Dupice (Dubidze), Stara Brzeźnica	podstarości, karbowy, szafarz, kucharz, mielcarz, gospodyni, wolarz, pszczelarz Jan, woźnica, 2 parobków oraz 2 służące ^{b)}

a) AJG, sygn. 1206, s. 19—20.

b) AJG, sygn. 411, s. 76—85, 118—122, 133—137, 142—144.

Załącznik 8. Ceny w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze

Ceny zbóż	
1659—1664 starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	cena 1 k.: żyto — 2,10 złp, pszenica — 3,10 złp, jęczmień — 2,00 złp, owies — 1,00 złp, tataraka — 1,10 złp, groch — 3,00 złp, siemię konopne — 2,00 złp ^{a)}
1660 r. Kłobuck, woj. krakowskie	cena 1 k.: owies — 4,00 złp ^{b)}
1719 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	cena 1 k.: chmiel — 16,00 złp ^{c)}
1724 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	cena 1 k.: tataraka sprzedana na Śląsku — 3,10 złp ^{d)}
1730 r. dobra Głosków, Mazowsze	cena 1 k.: żyto — 7,00 złp, pszenica — 10,00 złp, owies — 5,00, groch — 8,00 złp ^{e)}
1761 r. starostwo brzeźnickie, woj. sieradzkie	cena 1 k.: owies — 20,00 złp, 1 wóz siana — 20,00 złp ^{f)}
1762 r. dobra Lisiniec, woj. krakowskie	cena 1 k.: pszenica — 36,00 złp, jęczmień — 36,00 złp, tataraka — 20,00 złp, proso — 36,00 złp
1765 r. dobra Lisiniec, woj. krakowskie	cena 1 k.: żyto — 14,00 złp, owies — 8,00 złp
1766 r. dobra Lisiniec, woj. krakowskie	cena 1 k.: żyto — 25,00 złp, pszenica — 25,00 złp, jęczmień — 20,00 złp, owies — 8,00 złp, tataraka — 14,00 złp ^{g)}
1783 r. dobra Wiewiec, woj. sieradzkie	cena 1 k.: żyto — 6,00 złp, tataraka — 5,00 złp, owies — 3,00 złp ^{h)}
1784 r. dobra Wiewiec, woj. sieradzkie	cena 1 k.: siemię konopne — 4,00 złp, groch — 8,00 złp ⁱ⁾
1786—1788 Biała, woj. krakowskie	cena 1 k.: żyto — 6,00 złp, jęczmień — 5,00 złp, owies — 3,00 złp, tataraka — 4,00 złp, groch — 6,00 złp, 1 wóz siana — 4,00 złp ^{j)}
1787 r. Stara Częstochowa, woj. krakowskie	cena 1 k.: żyto dobre — 13,15 złp, pszenica dobra — 14,15 złp, jęczmień — 8,00 złp, owies — 3,24 złp, tataraka — 6,15 złp
1788/1789 r. Stara Częstochowa, woj. krakowskie	ceny 1 k.: żyto — 9,00 złp; pszenica — 11,00 złp, jęczmień — 5,00 złp, owies — 3,00 złp, tataraka — 4,00 złp, groch — 10,00 złp ^{k)}
1789 r. klucz wiewiecki, woj. sieradzkie	cena 1 k.: pszenica — 16,00 złp, owies — 6,15 złp, tataraka — 11,00 złp, groch — 16,00 złp ^{l)}

1789 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	cena 1 k.: żyto — 6,00 złp, pszenica — 8,00 złp, jęczmień — 5,00 złp, owies — 3,00 złp, tataraka — 4,00 złp, groch — 6,00 złp, proso — 7,00 złp, konopie — 6,00 złp ^{l)}
1834 r. Nowa Częstochowa, woj. kaliskie	cena 1 k.: żyto — 11,00—12,00 złp, pszenica: 17,20—18,00 złp, owies — 7,00—8,15 złp, groch — 19,00 złp
1836 r. Nowa Częstochowa, woj. kaliskie	cena 1 k.: żyto na chleb — 21,00 złp, owies do siewu — 12,00 złp, jęczmień — 20,00 złp, groch — 26,00 złp ^{m)}
Ceny zwierząt hodowlanych	
1719 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 kurczę — 6 gr ⁿ⁾
1761 r. starostwo brzeźnickie, woj. sieradzkie	gęś — 7 gr, kura — 1,03 złp ^{o)}
1786 r. folwark Lisiniec, woj. krakowskie	gęś — 24 gr, kapłon — 15 gr, kurczę — 7,50 gr, kaczką — 10 gr, indyk — 15 gr, cielak — 1,15 złp, prosię — 15 gr, krowa — 18,00 złp, wół — 30,00 złp, wieprz — 16,00 złp, kopa jaj (60 szt.) — 1,00 złp ^{p)}
Luty 1865 r. Lisiniec, gubernia warszawska	krowa: 33,00—80,00 złp, jałówka — 13,10 złp, cielę — 33,10 złp, wieprz — 40,00 złp, maciora — 40,00 złp, prosię — 14,00 złp ^{r)}
Ceny trunków	
1719 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 g. gorzałki — ok. 2,25 złp
1720 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 g. gorzałki — 2,15 złp
1721 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 g. gorzałki — 2,10 złp
1722 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 g. gorzałki — ok. 2,00 złp
1727 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 g. gorzałki — 3,00 złp ^{s)}
1730—1731 dobra Głusków, Mazowsze	1 beczka piwa — 4,00 złp ^{t)}
1761 r. starostwo brzeźnickie, woj. sieradzkie	1 g. gorzałki — 5,00 złp, 1 beczka piwa — 14,10 złp ^{u)}
1789 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 beczka piwa — 2,12 złp, 1 g. gorzałki — 1,00 złp, 1 g. miodu — 6,00 gr ^{w)}
1719—1721, 1727 starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 beczka piwa — ok. 6,00 złp
1722 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 beczka piwa — ok. 2,15 złp
1723 r. starostwo kłobuckie, woj. krakowskie	1 beczka piwa — ok. 4,00 złp ^{y)}

cd. zał. 8

Ceny innego asortymentu	
1761 r. starostwo brzeźnickie, woj. sieradzkie	ćwierć mięsa — 22,15 złp, 30 świec — 3,00 złp, pieprz — 1,00 złp, oliwa — 18,00 gr, ocet — 12,00 gr, 1 g. masła — 2,02 złp ^{z)}
1831 r. Lisiniec, woj. krakowskie	rząd koński kawaleryjski — 180,00 złp ^{z)}

a) *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664*. Cz. 1. Wyd. A. FAŁNIOWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005, s. 26—42, 48—55.

b) AJG, sygn. 1297, s. 19—20.

c) AJG, sygn. 421, s. 281—282, 164.

d) AJG, sygn. 421, s. 44—49, 56—61.

e) AJG, sygn. 305, s. 3—8; AJG, sygn. 537; APP, t. 7 (1719—1731), s. 1125.

f) AJG, sygn. 1178, s. 191—192.

g) AJG, sygn. 425, s. 21, 24—25, 27.

h) AJG, sygn. 407, s. 3—4.

i) Ibidem, s. 5—6.

j) AJG, sygn. 1254, s. 49.

k) AJG, sygn. 106, s. 171, 324.

l) AJG, sygn. 407, s. 29—30, 34.

ł) *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 574.

m) AJG, sygn. 27, s. 89, 90, 91, 94, 97, 103, 105, 107, 109, 130, 135, 159, 162, 169, 184.

n) AJG, sygn. 421, s. 281—282, 164.

o) AJG, sygn. 1178, s. 191—192.

p) AJG, sygn. 424, s. 4.

r) AJG, sygn. 461, s. 103, 117; APCz., AMCz., sygn. 200, s. 278—279; AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 97, 99.

s) AJG, sygn. 421, s. 67—79.

t) AJG, sygn. 305, s. 1—9, 113—114.

u) AJG, sygn. 1178, s. 191—192.

w) *Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664...*, s. 574.

y) AJG, sygn. 421, s. 81—97.

z) AJG, sygn. 1178, s. 191—192.

ż) AJG, sygn. 1724, s. 87—89, 97, 99.

Załącznik 9. Areal w kluczach dóbr należących do klasztoru na Jasnej Górze¹

Areal uprawny do 1798 r.	
Prowizoria (dobra położone wokół Częstochowy)	co najmniej 300 mórg
Klucz wiewiecki	412,50 morgi
Klucz Laski	112,50 morgi
Klucz głoskowski	197,46 morgi
Klucz brudzicki	96,19 morgi
Starostwo kłobuckie	1037,40 morgi
Starostwo brzeźnickie	457,50 morgi
Łącznie do 1798 r.	ok. 2156,05 morgi, czyli 71,87 łąnów chełmińskich i 1207,42 ha
Areal uprawny w latach 1798—1864 ^{a)}	
Dobra Lisiniec	680,40 morgi, czyli 22,68 łąnów chełmińskich i 381,02 ha
Areal całkowity do 1798 r. ^{b)}	
Prowizoria (dobra położone wokół Częstochowy)	co najmniej 600 mórg
Areal całkowity do 1798 r.	
Klucz wiewiecki	825 mórg
Klucz Laski	225 mórg
Klucz głoskowski	394,92 morgi
Klucz brudzicki	192,38 morgi
Starostwo kłobuckie	2074,80 morgi

1 Za punkt wyjścia do obliczeń przyjęto największy areal uprawianej ziemi, jaki odnotowano w źródłach; zob.: AJG, sygn. 544, APP, t. 15, s. 433; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 258—259; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 301, s. 1, 55, 369; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 258, s. 46—47; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*. Cz. 2: *Powiat łelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIOWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 573, 611; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16; AJG, sygn. 2226, s. 63.

cd. zał. 9

Cd. areal całkowity do 1798 r.	
Starostwo brzeźnickie	915 mórg
łącznie do 1798 r.	ok. 5227,10 morgi, czyli 174,24 łanów chełmińskich i 2927,23 ha
Areal całkowity w latach 1798—1864 ^{o)}	
Dobra Lisiniec	1360,80 morgi, czyli 45,36 łanów chełmińskich i 762,05 ha

a) AJG, sygn. 324, s. 1—2, 6—22, 26—27, 29—34, 36—38, 55.

b) Za punkt wyjścia do obliczeń przyjęto największy areal uprawianej ziemi, jaki odnotowano w źródłach; zob.: AJG, sygn. 544, APP, t. 15, s. 433; AJG, sygn. 712, s. 37, 91—92; AJG, sygn. 461, s. 121—122; AJG, sygn. 1286, s. 107, 256, 258—259; AJG, sygn. 576, s. 418—421; AJG, sygn. 418, s. 9, 11—12, 200—201; AJG, sygn. 305, s. 113—114; AJG, sygn. 301, s. 1, 55, 369; AJG, sygn. 297, s. 38—39; AJG, sygn. 290, s. 1, 5, 11, 13, 61—107; AJG, sygn. 279, s. 62—63, 66—67, 70—71, 74—75, 77—79, 82—83, 86—87, 90—91, 122—123, 126—127, 136—137, 140—141, 146—147, 151—153, 160—161, 168—169, 174—175, 178—179, 182—183, 188—189, 192—193, 198—199, 209, 217—218, 220—221, 224—225, 225—227, 232—233, 236—237, 240—241, 244—245; AJG, sygn. 258, s. 46—47; *Lustracja województwa krakowskiego 1789...*, s. 573, 611; AJG, sygn. 421, s. 112—113; AJG, sygn. 812, s. 4—5; AJG, sygn. 1132, s. 15—23, 27, 32; AJG, sygn. 1134, s. 16; AJG, sygn. 2226, s. 63.

c) AJG, sygn. 324, s. 1—2, 6—22, 26—27, 29—34, 36—38, 55.

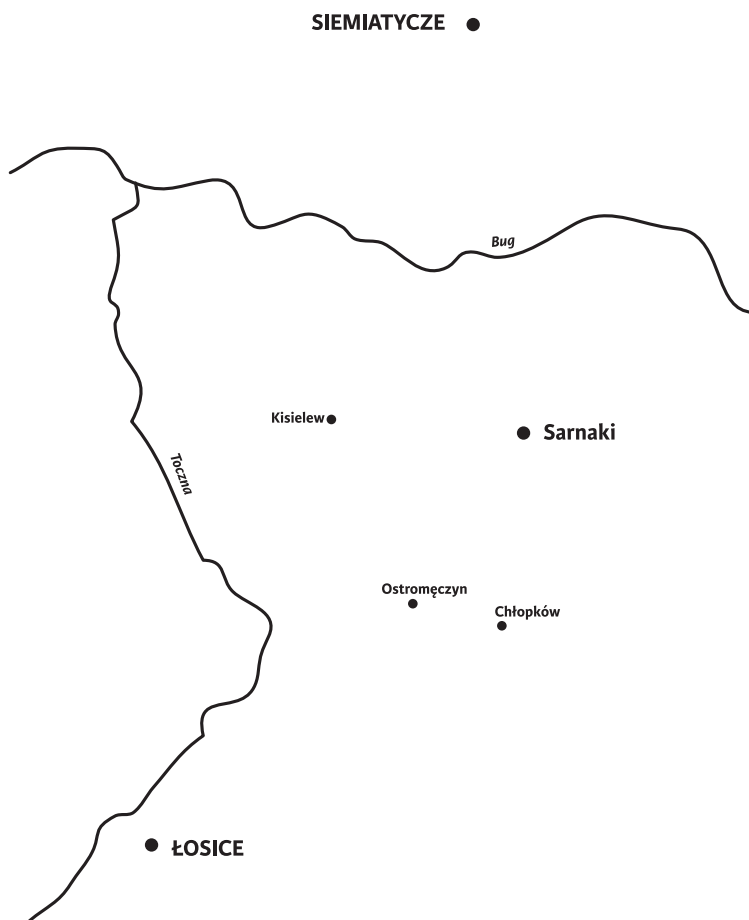
Załącznik 10. Dobra fundacyjne, dokupione i założone przez paulinów.
Starostwo kłobuckie

Załącznik 11. Starostwo brzeźnickie, klucz wieiewicki i brudzicki

Załącznik 12. Dobra zastawne: Ostromęczyn, Kisielów i Chłopków

Załącznik 13. Dobra zastawne: Głusków i Łętów

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Częstochowie (AACz.)

Księgi Konsystorskie 141, 142 (Akta Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego)

Archiwum Diecezjalne we Włocławku (ADWł.)

sygn. 0312, 0374, *Akta wizytacji Arcybiskupów Gnieźnieńskich (AWAG)*

sygn. 3248, *Dokumenty Samoistne i Kopiarusze (DSiK)*

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

sygn. 912, *Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego*

sygn. 240, mfl. 3263, *Centralne Władze Powstania Listopadowego*

sygn. 241, *Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu*

sygn. II.55, mfl. 1155, *Komisja Rządząca*

sygn. 4819, 4865, 7176, 7344, 7352, *Komisja Województwa Mazowieckiego — Rząd Gubernialny Warszawski (KWM-RGW)*

sygn. 7, 8, mfl. 24383, *Księgi Miejskie Pajęczna (KMP)*

sygn. 2844, *Zbiór Dokumentów Papierowych (ZDP)*

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMK)

sygn. 53, *Acta Visitationis (AV)*

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANKr.)

sygn. 346, 761, *Acta Castriensia Cracoviensia*

sygn. 1514, *Teki Schneidra*

Archiwum Państwowe w Częstochowie (APCz.)

sygn. 1, 2, 24, 200, *Akta Miasta Częstochowy*

sygn. 5, *Teki Krakowskiego*

Archiwum Państwowe w Kielcach (APK)

sygn. 3968, 7885, *Rząd Gubernialny Radomski Pierwszy*

Archiwum Państwowe w Radomiu (APR)

sygn. 5799, *Rząd Gubernialny Radomski [1808] 1815—1866 [1898]*

Archiwum Zakonu Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie (AJG)

sygn. 19, 20 (*Apteka*)

sygn. 27 (*Jasna Góra. Księga finansowa*)

sygn. 30 (*Regestra generalia percepta Anno Domini 1783 in mensae septembris in choata CMC*)

sygn. 77 (*Cathalogus patrum et fratrum 1552—1786*)

sygn. 78 (*Kłobuck 1780—1792*)

sygn. 80, 98 (*Miedźno 1780—1790*)

sygn. 96 (*Starostwo kłobuckie*)

sygn. 97 (*Młyny pod Kłobuckiem na Czarnej Oksie*)

sygn. 99 (*Starostwo kłobuckie. Łąka Brus*)

sygn. 100 (*Starostwo kłobuckie. Las Skiczak*)

sygn. 101 (*Starostwo kłobuckie. Rola erekcyjna*)

sygn. 102 (*Starostwo kłobuckie*)

sygn. 106 (*Starostwo kłobuckie. Dziesięciny*)

sygn. 118 (*Starostwo kłobuckie 1462—1760*)

sygn. 214 (*Akta w sprawie opłacania rat dzierżawnych klucza Mirów i kar egzekucyjnych z tego tytułu oraz likwidacja obrachunków z poddzierżawami od r. 1821*)

sygn. 218 (*Akta dotyczące zapomogi danej od rządu włościanom klucza Mirów w roku 1835*)

sygn. 224 (*Akta etatów ekonomii narodowej Poczesna*)

sygn. 225 (*Akta ws. wypłaty czynszu z młyna w Mirowie*)

sygn. 226 (*Akta ws. produktów dla wojsk polskich i Cesarsko-Rosyjskich z klucza Mirów dostarczonych od r. 1831*)

sygn. 230 (*Mirów 1812—1815. Sprawa pogorzeli włościan*)

sygn. 231 (*Mirów. Akta zaasekurowania budowli folwarcznych*)

sygn. 232 (*Kusięta. Dzierżawy*)

sygn. 233 (*Mirów 1812—1826. Dzierżawa*)

sygn. 234, 236, 237, 238 (*Klucz Mirów*)

sygn. 235 (*Mirów 1821—1837. Obrachunek z W. Tomaszem Trepką dzierżawcą dóbr Mirowa co do rat dzierżawnych*)

sygn. 250 (*Collcta pro fabrica Ecclesiae Claromontanae Anno 1759*)

sygn. 257 (*Książka kwitów i konnotacji zapłaconych podatków*)

sygn. 258 (*Regestr krescencji gospodarczej folwarku Lisiniec od dnia 1 lipca 1855 r.*)

sygn. 260 (*Akt odbiorczo-podawczy klucza rządowego Lisiniec*)

- sygn. 262 (*Raport tygodniowy o stanie inwentarza żywego i martwego na folwarku Lisiniec styczeń—sierpień 1860 r.*)
- sygn. 264 (*Regestr krescencyjno-gospodarczy folwarku Lisiniec*)
- sygn. 264 (*Folwark Lisiniec. Książka podatków stałych*)
- sygn. 269 (*Wykazy dochodów stałych i niestałych 1822 r.*)
- sygn. 271 (*Akta Generalia dotyczące się nadchodzących urzędzeń rządowych względem dzierżaw dóbr rządowych w roku 1817*)
- sygn. 273 (*Raport tygodniowy dotyczący inwentarza żywego i martwego na folwarku Lisiniec. 1858 r.*)
- sygn. 279 (*Raport tygodniowy dotyczący inwentarza żywego i martwego na folwarku Lisiniec. 1854 r.*)
- sygn. 281 (*Generalna tabela prestacyjna z klucza Lisiniec*)
- sygn. 282 (*Tabela pańszczyzny należącej do folwarku Lisiniec 1827 r.*)
- sygn. 283 (*Tabela pańszczyzny należącej do folwarku Lisiniec 1827 r.*)
- sygn. 289 (*Regestra zbioru i wymłotu zboża tudzież expensy onegoż w folwarku Lisiniec w roku 1818/1819*)
- sygn. 290 (*Tabele krescencyj zboża 1798—1865. Lisiniec*)
- sygn. 297 (*Ogólny wykaz zasiewu i sprzętu zboża*)
- sygn. 301 (*Lisiniec. Inwentarze*)
- sygn. 302, 303, 307, 329, 330, 424 (*Lisiniec*)
- sygn. 305 (*Głusków. Finanse*)
- sygn. 306 (*Gnaszyn. Młyn 1798—1864*)
- sygn. 308, 309 (*Lisiniec. Czynyse i pańszczyzna*)
- sygn. 310 (*Gnaszyn. Budowa mostu*)
- sygn. 311 (*Gnaszyn. Cegielnia 1803—1833*)
- sygn. 317 (*Lisiniec. Kamieniołom 1804—1851*)
- sygn. 319 (*Lisiniec. Piec wapienny 1832—1847*)
- sygn. 320 (*Lisiniec. Służba 1809—1864*)
- sygn. 321 (*Lisiniec. Budynki 1806—1864*)
- sygn. 322 (*Lisiniec. Asekuracja budynków 1824—1857*)
- sygn. 323 (*Lisiniec. Podatki 1800—1865*)
- sygn. 324 (*Lisiniec. Wyciąg rejestru klasyfikacyjnego folwarku Lisiniec*)
- sygn. 326 (*Lisiniec. Akta wójtów 1840—1862*)
- sygn. 327 (*Lisiniec. Rewizje 1808—1861*)
- sygn. 328 (*Lisiniec. Kwity rat dzierżawnych 1801—1849*)
- sygn. 331 (*Lisiniec. Szarawark 1822—1858*)
- sygn. 332 (*Lisiniec. Ogród*)
- sygn. 333 (*Lisiniec. Roboty polne*)
- sygn. 334 (*Lisiniec. Pomiary 1813—1864*)
- sygn. 335 (*Lisiniec. Regestry percepty i expensy*)
- sygn. 336 (*Lisiniec. Budowa dróg i mostów 180—1853*)
- sygn. 339 (*Lisiniec. Bydło 1809—1853*)
- sygn. 340 (*Kawodrza. Młyn wodny z tartakiem 1822—1864*)

- sygn. 345 (*Lisinieć. Utrata gruntu przy regulacji Nowej i Starej Częstochowy 1829—1853*)
- sygn. 379, 380, 381 (*Drukarnia jasnogórska*)
- sygn. 384 (*Kościół św. Rocha 1641—1880*)
- sygn. 391 (*Jasna Góra. Pomnik o. Kordeckiego*)
- sygn. 394 (*Akta dotyczące się przyjazdu Najjaśniejszego Monarchy Króla Polskiego Aleksandra I*)
- sygn. 403 (*Kawodrza 1801—1856*)
- sygn. 407 (*Post capitulum electivum provincialae diebus septembris Anno 1783 in conventu CMC celebrato in quo feliciter electus in provincialem ARP Sebastianus Wichliński STD sub prioratu ARP Januarii Lubojeński definator provinciae commissariatu vero RP Firmiani Zamorski Ego frater Fortunatus Linkowski assignatus procurator tractus Vievecensis sequentem officiali annotare perceptam et expensam*)
- sygn. 409 (*Percepta et expensa starostwa brzeźnickiego 1789—1798*)
- sygn. 411 (*Percepta et expensa Brzeźnicy 1783—1798*)
- sygn. 413 (*Descriptiones bonorum Wiewiec et Wola Wiewiecka*)
- sygn. 417 (*Starostwo brzeźnickie. Lustracja 1765 r.*)
- sygn. 418 (*Inwentarz Wiewiecki i Wolski z 1649 r.*)
- sygn. 419 (*Lustracja starostw kłobuckiego i brzeźnickiego z 1789 r.*)
- sygn. 421 (*Regestra klucza zagórskiego*)
- sygn. 422 (*Regestra klucza Laskowskiego roku 1780 zaczęte a 1783 zakończone*)
- sygn. 425 (*Folwark Lisinieć*)
- sygn. 434 (*Jasna Góra. Ogród*)
- sygn. 440 (*Akta gospodarcze*)
- sygn. 441 (*Prace budowlane Jasna Góra*)
- sygn. 444 (*Percepta i expensa klucza wiewieckiego 1786—1789*)
- sygn. 445 (*Akta w sprawie deputatu drzewa od 1803 r.*)
- sygn. 461 (*Akta odbioru na rzecz skarbu majątku klasztornego*)
- sygn. 484—485 (*Dokumenty luźne*)
- sygn. 494 (*Potwierdzenie przywileju dla Jasnej Góry dotyczącego starostwa brzeźnickiego. August III Warszawa 31 X 1738*)
- sygn. 495 (*August II potwierdza prawa klasztoru jasnogórskiego do starostwa kłobuckiego 6 VII 1720 r.*)
- sygn. 511 (*Poddani Brudzie i Borowa*)
- sygn. 535 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 5: 1677—1703*)
- sygn. 536 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 6: 1703—1719*)
- sygn. 537 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 7: 1719—1731*)
- sygn. 538 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 8: 1731—1736*)
- sygn. 539 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 11a: 1748—1750*)
- sygn. 540 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 11b: 1759—1771*)
- sygn. 541 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 12: 1780—1789*)
- sygn. 543 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 13: 1789—1797*)
- sygn. 544 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 15: 1799—1819*)
- sygn. 545 (*Actorum Provinciae Poloniae. T. 16: 1819—1823*)

- sygn. 546 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 17: 1823—1825)
sygn. 547 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 18: 1826—1828)
sygn. 548 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 20: 1831—1842)
sygn. 575 (*Liber privilegiorum monasterii Clari Mons Częstochoviensis*)
sygn. 576 (*Descriptio villae Konopiska*)
sygn. 595 (*Leśna Podlaska*)
sygn. 596 (*Prowincja Włodawa*)
sygn. 712 (*Inwentarz majątności wiewieckich*)
sygn. 741 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 1: 1625—1641)
sygn. 742 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 2: 1641—1658)
sygn. 743 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 3: 1647—1658)
sygn. 744 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 4: 1660—1677)
sygn. 745 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 9: 1736—1745)
sygn. 746 (*Korespondencja o Mateusza Lubojeńskiego*)
sygn. 758 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 10: 1745—1758)
sygn. 759 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 14: 1797—1807)
sygn. 796 (*Krzywanice*)
sygn. 806 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 19: 1828—1831)
sygn. 807 (*Actorum Provinciae Poloniae*. T. 21: 1842—1903)
sygn. 812 (*Lustracja starostw kłobuckiego i brzeźnickiego z 1783 r.*)
sygn. 815 (*Lustracja z 1642 r. Starostwo kłobuckie*)
sygn. 816 (*Acta Commisoralia. Brzeźnica 1799*)
sygn. 821 (*Spór z Józefem Ząbkowskim dzierżawcą Konopisk 1799—1801*)
sygn. 822 (*Akta do wsi Kruplin i Dupice*)
sygn. 842 (*Mirów. 20.08.1812—29.03.1814. Akta dotyczące wypłaty poddzierżawców klucza Mirowa na rzecz Jasnej Góry*)
sygn. 864 (*Akta korespondencyjne względem dążności magistratu miasta Częstochowy jasnogórskiej do opłaty propinacyjnej miasta Nowej Częstochowy...*)
sygn. 885 (*Lisinieć. Propinacja 1798—1864*)
sygn. 888 (*Laski i Smardze 1673*)
sygn. 891 (*Akta sporu między majorem von Kleistem a klasztorem jasnogórskim 1799 r.*)
sygn. 940 (*Jasna Góra. Kapitały*)
sygn. 1007 (*Inwentarz dóbr Głusków 1726—1733*)
sygn. 1008 (*Danków i Rembielice 1724—1727*)
sygn. 1010 (*Konwent Warszawa*)
sygn. 1036 (*Zapisy kapitałowe*)
sygn. 1124 (*Akta i kwity odnoszące się do podatków i różnych ciężarów starostwa brzeźnickiego*)
sygn. 1125 (*Korespondencja i rachunki gospodarcze ze starostwa brzeźnickiego*)
sygn. 1126 (*Necrologus Patrum ac Fratrum...*)
sygn. 1127 (*Kwity zapłaconych podatków starostwa brzeźnickiego*)
sygn. 1128 (*Starostwo brzeźnickie. Lustracje*)
sygn. 1130 (*Starostwo brzeźnickie. Lustracja z 1705 r.*)

- sygn. 1132 (*Starostwo brzeźnickie w dzierżawie Wienera 1754—1762*)
sygn. 1134 (*Akta i wykazy szkód poczynione przez gradobicie 1792—1793*)
sygn. 1135 (*Akta zajęcia starostw kłobuckiego i brzeźnickiego przez rząd pruski*)
sygn. 1136 (*Akta do zajęcia starostwa brzeźnickiego przez rząd pruski*)
sygn. 1138 (*Dobra fundacyjne. Podatki*)
sygn. 1139 (*Starostwo brzeźnickie*)
sygn. 1140 (*Dobra fundacyjne. Podatki*)
sygn. 1141 (*Pensje trybunalskie dla duchownych z diecezji krakowskiej*)
sygn. 1142 (*Wyroki komisarzy królewskich w sprawach sporów granicznych*)
sygn. 1143 (*Akta w sprawach hiberny w dobrach jasnogórskich w ogólności*)
sygn. 1144 (*Jasna Góra. Podatki 1793—1805*)
sygn. 1151 (*Dobra w ogólności. Libertacje*)
sygn. 1152 (*Dobra w ogólności. Podymne 1684—1801*)
sygn. 1153 (*Dobra w ogólności. Subsidium charitativum*)
sygn. 1155 (*Libertacje dóbr jasnogórskich*)
sygn. 1156 (*Dobra w ogólności 1709—1818*)
sygn. 1164 (*Dobra w ogólności. Ciężary wojskowe*)
sygn. 1166 (*Stara Brzeźnica*)
sygn. 1167 (*Najazd Lubomirskiego na dobra jasnogórskie 1716*)
sygn. 1171 (*Dobra w ogólności — wojsko pruskie 1793—1804*)
sygn. 1176 (*Kwity zapłaconej kwarty z wójtostwa w Starej Brzeźnicy*)
sygn. 1177 (*Akta wójtostwa Stara Brzeźnica*)
sygn. 1178 (*Akta podatków z miasta Brzeźnicy*)
sygn. 1181, 1182 (*Brzeźnica*)
sygn. 1183 (*Starostwo kłobuckie 1633—1789*)
sygn. 1185 (*Zabór starostwa kłobuckiego przez rząd pruski*)
sygn. 1199 (*Bądków*)
sygn. 1202 (*Dębowiec*)
sygn. 1203 (*Dupice*)
sygn. 1206 (*Dworszowice*)
sygn. 1207 (*Dworszowice. Podatki*)
sygn. 1214, 1243, 1248 (*Gajęcice*)
sygn. 1251 (*Kalej 1606—1793*)
sygn. 1252 (*Gorzelnia*)
sygn. 1253 (*Grabówka 1582—1805*)
sygn. 1254 (*Biała — Kościół 1685—1823*)
sygn. 1255 (*Kawodrza 1618—1850*)
sygn. 1256 (*Lustracja Pajęczna*)
sygn. 1267 (*Akta do Pajęczna, Siedlca i Dylowa*)
sygn. 1268 (*Pajęczno*)
sygn. 1277 (*Biała Wielka 1773—1775*)
sygn. 1279 (*Inwentarz wsi Biała 1640—1786*)

- sygn. 1280 (*Kwity i akta do podatków mesznego, dziesięcin Białej i dzierżawy gruntów plebańskich*)
- sygn. 1286 (*Brudzice i Borowa*)
- sygn. 1297 (*Kłobuck*)
- sygn. 1307 (*Akta do wsi Łobodno*)
- sygn. 1309 (*Kocin*)
- sygn. 1318 (*Krzywanice*)
- sygn. 1319 (*Krzywanice 1756—1808*)
- sygn. 1323 (*Kruplin*)
- sygn. 1328 (*Laski*)
- sygn. 1331 (*Laski i Smardze — podatki 1780—1793*)
- sygn. 1332 (*Laski i Smardze 1626—1798*)
- sygn. 1335 (*Siatki albo Kopskie*)
- sygn. 1342 (*Miedźno*)
- sygn. 1345 (*Zagórze*)
- sygn. 1349 (*Siedlec*)
- sygn. 1352 (*Zakrzów*)
- sygn. 1358 (*Ostrów — Kocin*)
- sygn. 1361 (*Walenczów i Stara Huta*)
- sygn. 1365 (*Lgota 1799—1806*)
- sygn. 1367 (*Szarlejka*)
- sygn. 1371 (*Konopiska 1588—1832*)
- sygn. 1394 (*Wiewiec i Wola Wiewiecka*)
- sygn. 1402 (*Wąsosz. Podatki*)
- sygn. 1405 (*Wąsosz. Dzierżawy*)
- sygn. 1414 (*Dziesięciny — Wąsosz*)
- sygn. 1427 (*Wilkowiecko w rękach Jasnej Góry 1752—1772*)
- sygn. 1529 (*Konwent Brzozów 1726—1728*)
- sygn. 1530 (*Stara Wieś*)
- sygn. 1538 (*Akta XX Paulinów Klasztoru Konopnicy*)
- sygn. 1539 (*Konwent Konopnica 1552—1856*)
- sygn. 1545 (*Konwent Leśna 1829—1837*)
- sygn. 1547 (*Konwent Leśna*)
- sygn. 1548 (*Konwent Leśna 1726—1929*)
- sygn. 1549 (*Opis kościołów w Żarkach i Leśniowie 1825—1836*)
- sygn. 1550 (*Konwent Leśniów 1822—1824*)
- sygn. 1551 (*Konwent Leśniów 1595—1855*)
- sygn. 1567 (*Konwent Włodawa*)
- sygn. 1579 (*Konwent Wieluń 1605—1869*)
- sygn. 1584 (*Konwent Wieruszów. Ciecuiów 1533—1723*)
- sygn. 1585 (*Rezydencja Wilno 1717—1744*)
- sygn. 1586 (*Konwent Włodawa 1710—1850*)
- sygn. 1604 (*Prowincja Brzozów 1728—1753*)

- sygn. 1607 (*Prowincja Głogów 1703—1807*)
 sygn. 1609 (*Prowincja Głogów 1702—1803*)
 sygn. 1614 (*Prowincja Konopnica 1702—1851*)
 sygn. 1615 (*Prowincja Konopnica 1687—1860*)
 sygn. 1622 (*Prowincja Leśna 1728—1856*)
 sygn. 1623 (*Prowincja Leśna 1688—1815*)
 sygn. 1624 (*Prowincja Leśna 1727—1863*)
 sygn. 1625 (*Prowincja Leśniów 1707—1860*)
 sygn. 1626 (*Leśniów*)
 sygn. 1629 (*Łęczeszycy*)
 sygn. 1644 (*Warszawa 1706—1839*)
 sygn. 1645 (*Konwent Warszawa*)
 sygn. 1652 (*Prowincja Wieluń 1702—1815*)
 sygn. 1658 (*Prowincja Wilno 1670—1729*)
 sygn. 1661 (*Prowincja Włodawa 1700—1861*)
 sygn. 1664 (*Jasna Góra*)
 sygn. 1670 (*Akta konwentu jasnogórskiego*)
 sygn. 1682 (*Zakrystia Jasnej Góry 1721—1902*)
 sygn. 1683 (*Zakrystia Jasnej Góry — rachunki 1709—1927*)
 sygn. 1688 (*Jasna Góra. Forteca 1703—1888*)
 sygn. 1690 (*Twierdza Jasna Góra*)
 sygn. 1693 (*Jasna Góra. Forteca 1703—1888*)
 sygn. 1722 (*Jasna Góra. Lisiniec. Dostawy wojskowe 1806—1816*)
 sygn. 1724 (*Jasna Góra. Lisiniec. Dostawy wojskowe 1793—1864*)
 sygn. 1727 (*Jasna Góra. Lisiniec 1800—1904*)
 sygn. 1728 (*Jasna Góra. Dobra fundacyjne*)
 sygn. 1832 (*Drukarnia jasnogórska 1792—1823*)
 sygn. 1974 (*Wieża 1703—1895*)
 sygn. 2164 (*Sprawa sreber jasnogórskich 1812 r.*)
 sygn. 2226 (*Księga rachunkowa*)
 sygn. 2445 (*Dobra fundacyjne 1393—1860*)
 sygn. 2450 (*Brzeźnica. Różne posiadłości*)
 sygn. 2761 (*Acta conventus Lesnioviensis Ordinis Sancti Pauli p. Eremitae*)
 sygn. 2964 (*Opis cudów Najświętszej Maryi Panny Leśniowskiej od roku 1706*)
 sygn. 3300 (*Liber novitiorum Ordinis S. Pauli I Eremitae. Volumen I*)
 sygn. III—36, S. UFNIARSKI: *Dzieje parafii żareckiej*, mps

Biblioteka Klasztoru Paulinów na Jasnej Górze (BJG)

- sygn. III — 198, P. PRZEŹDZIECKI: *Kronika zakonu paulinów (1864—1941)*, mps
 sygn. 3867, H. KOŁAWSKI: *Konopiska. Szkic monograficzny*, rkps
 b. sygn., S. SZAFRANIEC: *Jasna Góra. Studium z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej*, mps

Biblioteka Polska w Paryżu (BPP)

sygn. 47, *Diariusz ataku fortecy częstochowskiej wojskiem konfederackim osadzonej, przez wojsko moskiewskie uczynionego*

sygn. 111, *Kopia listu do JKM dnia 1 listopada 1770 roku pisanego względem odstąpienia imprezy ataku Częstochowy*

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BPAU-PANKr.)

rkps 5078, *Notatki ks. J. Fijałka dotyczące konwentów paulińskich w Polsce*

Źródła drukowane

Akta sejmikowe województwa krakowskiego. T. 2. Fasc. 2: 1649—1660. Wyd. A. PRZYBOŚ. Wrocław—Kraków 1955.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego. T. 3: 1661—1673. Wyd. A. PRZYBOŚ. Wrocław—Kraków 1959.

BALIŃSKI M.: *Pielgrzymka do Jasnej Góry w Częstochowie odbyta przez pątnika XIX wieku i wydana z rękopisu przez Michała Balińskiego*. Warszawa 1846.

BENGER M.: *Księga 2 [Obejmująca lata od 1663 do 1727]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1 [Obejmujący okres od założenia Zakonu do 1727]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008.

Dekret Fryderyka Augusta o sytuacji prawnej chłopów w Księstwie Warszawskim z 21 XII 1807 r. W: *Wiek XIX w źródłach*. Oprac. M. SOBAŃSKA-BONDARUK, S.B. LENARD. Warszawa 1998.

Dekret uwłaszczeniowy Tymczasowego Rządu Narodowego z 22 I 1863 roku. W: *Wiek XIX w źródłach*. Oprac. M. SOBAŃSKA-BONDARUK, S.B. LENARD. Warszawa 1998.

Dekret uwłaszczeniowy z 22 stycznia 1863 roku. W: *Źródła do dziejów Polski z XIX i XX wieku. Lata 1795—1864*. T. 1. Red. A. KOSECKI, J.R. SZAFLIK, R. TURKOWSKI. Pułtusk 1996.

Diariusz jasnogórski o Stanisława Kapiczyńskiego z lat 1839—1881. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „Studia Claromontana” 1987, t. 7.

Diariusz od podstąpienia wojska moskiewskiego pod fortecę Jasnogórską aż do cofnięcia się tegoż opisany. W: *Kroniki polskie. Konfederacja barska*. Red. nauk. S. SIERPOWSKI. Wrocław 2010.

Dyspozycje H. Kołłątaja dla dóbr Krzyżanowice (1786). W: *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 1. Wyd. B. BARANOWSKI, J. BARTYS, A. KECKOWA, J. LESKIEWICZ. Wrocław 1958.

EGGERER A.: *Księga 1 [Obejmująca okres od założenia Zakonu do 1663]*. W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika*. T. 1 [Obejmujący okres od założenia Zakonu do 1727]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008.

- HAWELSKI E.: *Catalogus patrum ac fratrum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae*. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. „*Studia Claromontana*” 2012, t. 30.
- Instrukcja dla administratora folwarku Tworyczów z 1763 r. Lubelskie. W: *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 2. Wyd. B. BARANOWSKI, J. BARTYŚ, T. SOB CZAK. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963.
- Instrukcja dla folwarku Książopol w Lubelskiem z 1751 r. W: *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX wieku*. T. 2. Wyd. B. BARANOWSKI, J. BARTYŚ, T. SOB CZAK. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963.
- KOBIERZYCKI S.: *Obsidio Claris Montis. Oblężenie Jasnej Góry, z języka łacińskiego przełożyły K. CHMIELEWSKA, E. RYGAE*. Oprac. A.J. ZAKRZEWSKI. Kraków 2007.
- Kontrakt na budowę stalli zakonnych i pulpitu muzycznego w prezbiterium kościoła konwentualnego na Jasnej Górze, 8 II 1627 r. W: M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 2. Warszawa 2009.
- Kontrakt na budowę ołtarza głównego w kościele konwentualnym na Jasnej Górze, 24 VI 1632 r. W: M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 2. Warszawa 2009.
- Kontrakt na wykonanie ławek w kaplicy św. Filipa Nereusza przy kościele konwentualnym na Jasnej Górze, 7 XI 1631 r. W: M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 2. Warszawa 2009.
- KORDECKI A.: *Pamiętnik oblężenia Częstochowy 1655 r.* Częstochowa 1991.
- KOZBIAŁOWICZ CH.: *Wyjaśnienie do konstytucji paulińskich zwane „Directorium Ordinis S. Pauli Primi Eremitae” z roku 1736*. „*Studia Claromontana*” 1996, t. 16.
- Kronika klasztoru w Leśniowie. W: J. WIŚNIEWSKI: *Diecezja częstochowska. Opis historyczny kościołów i zabytków w dekanatach będzińskim, dąbrowskim, sączowskim, zawierckim i żareckim oraz parafii Olsztyn*. Mariówka Opoczyńska 1936.
- Lustracja województwa krakowskiego 1659—1664. Cz. 1. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, F. LEŚNIAK. Warszawa 2005.
- Lustracja województwa krakowskiego 1789. Cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*. Wyd. A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA, I. RYCHLIKOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963.
- Postanowienie Rady Administracyjnej o najmach przymusowych i darmochach z 26 listopada 1846 r. W: *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*. Oprac. K. ŚRENIOWSKA, S. ŚRENIOWSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków 1961.
- Postanowienie Rady Administracyjnej o zawieraniu kontraktów wieczystoczynszowych z 28 grudnia 1858 r. W: *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*. Oprac. K. ŚRENIOWSKA, S. ŚRENIOWSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków 1961.
- Raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego z działalności rządu i stanu kraju w latach 1820—1823 przedstawiony na posiedzeniu sejmu dnia 14 maja 1825 r. W: *Obraz Królestwa Polskiego w okresie konstytucyjnym. Raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego z działalności rządu w latach 1816—1828*. T. 1. Oprac. J. LEŚKIEWICZOWA, F. RAMOTOWSKA. Warszawa 1984.

- Regestr diecezjów Franciszka Czaykowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783—1784.* Do druku podał S. GÓRZYŃSKI. Przepisami i wstępem opatrzyli K. CHŁAPOWSKI, S. GÓRZYŃSKI. Warszawa 2009.
- Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629.* Oprac. W. DOMIN, J. KOLASA, E. TYRZYNA, S. ŻYGA. Red. S. INGLOT. Wrocław 1956.
- STRESKA M.: *Księga 3 [Z uzupełnieniami obejmująca lata od 1727 do 1786].* W: *Roczniki Zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika.* T. 2 [Obejmujący lata 1727—1786]. Oprac. L. CHAŁUPKA. Tłum. P. KOSIAK. Częstochowa—Jasna Góra 2008.
- Ukaz o okupie pańszczyzny z 16 maja 1861 r.* W: *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim.* Oprac. K. ŚRENIOWSKA, S. ŚRENIOWSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków 1961.
- Ukaz o urządzeniu włościan z 7 czerwca 1846 r.* W: *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim.* Oprac. K. ŚRENIOWSKA, S. ŚRENIOWSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków 1961.
- Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 22 VII 1807 roku.* W: *Wiek XIX w źródłach.* Oprac. M. SOBAŃSKA-BONDARUK, S.B. LENARD. Warszawa 1998.
- Wydatki klasztoru na Jasnej Górze na różne prace rzeźbiarskie i stolarskie, 1641—1651.* W: M. WARDZYŃSKI: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705.* T. 2. Warszawa 2009.
- Volumina Legum.* T. 5. Petersburg 1859.
- Volumina Legum.* T. 6. Petersburg 1860.
- Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce.* T. 2. Oprac. J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2004.

Opracowania

- ACHMATOWICZ A.: *Epizod napoleoński w dziejach Jasnej Góry.* „*Studia Claromontana*” 1987, t. 8.
- ADAMCZYK W.: *Ceny w Lublinie od końca XVI do końca XVIII wieku.* Lwów 1935.
- ANTONIEWICZ M.: *Narodziny miasta.* W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasno-górskiego.* T. 1: *Okres staropolski.* Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002.
- BARANOWSKI B.: *Chów bydła w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku w Łęczyckiem i na terenach sąsiednich.* W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 1. Warszawa 1957.
- BARANOWSKI B.: *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku.* Warszawa 1958.
- BARANOWSKI B.: *Początki i rozpowszechnienie uprawy ziemniaków na ziemiach środkowej Polski.* Łódź 1960.
- BARANOWSKI B.: *Polska karczma. Restauracja. Kawiarnia.* Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979.
- BARANOWSKI B.: *Tematyka gospodarstwa wiejskiego w kalendarzach z XVIII i początków XIX w.* W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 3. Z. 2. Warszawa 1960.

- BARANOWSKI B., SOBCZAK T.: *Regiony gospodarki hodowlanej na ziemiach polskich w XVI—XIX w. Materiały z konferencji w Rogowie 16—18 września 1964*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 8. Warszawa 1966.
- BARDACH J., LEŚNODORSKI B., PIETRZAK M.: *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa 1994.
- BASZANOWSKI J.: *Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII wieku. Handel wołami*. Gdańsk 1977.
- BASZANOWSKI J.: [Z dziejów handlu Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku. *Studia i Materiały*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Kochanowskiego. Kielce 1980, ss. 332.] Recenzja. „Rocznik Gdański” 1983, 43.
- BOCHENEK R.H.: *Rola twierdzy jasnogórskiej u jej genezy i w rzeczywistości połowy XVII wieku*. „Studia Claromontana” 2005, t. 23.
- BOCHENEK R.H.: *Twierdza Jasna Góra*. Warszawa 1997.
- BOCHNAK W.: *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej od XVI wieku do 1810 roku*. Wrocław 1983.
- BOGUCKA M.: *Kryzys monetarny XVII w. Konsekwencje społeczne i psychologiczne w Polsce*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 37: Rok 1976. Poznań 1976.
- BORKOWSKA U.: *Królowie polscy a Jasna Góra od czasów Jana Kazimierza do końca Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6.
- BORODA K.: *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*. Białystok 2016.
- BUJAK F.: *Studia historyczne i społeczne*. Lwów—Warszawa—Kraków 1924.
- BUTTERWICK R.: *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788—1792*. Kraków 2012.
- BYSTRON J.S.: *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI—XVIII*. T. 1. Warszawa 1994.
- CACKOWSKI S.: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII—XVIII w. Cz. 1: Gospodarstwo chłopskie*. Toruń 1961.
- CHĘPAPOWSKI K.: *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565—1795. (Materiały źródłowe)*. Warszawa—Bellerive-sur-Allier 2017.
- CHODYŃSKI S.: *Paulini w Polsce*. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 18. Wyd. M. NOWODWORSKI. Warszawa 1892.
- Chronologia polska*. Red. B. WŁODARSKI. Warszawa 2007.
- CICHOR D.: *Dzieje kościoła i klasztoru paulinów we Włodawie 1698—1864*. „Studia Claromontana” 1993, t. 13.
- CIESIELSKI T.: *Aktywność gospodarcza klasztoru franciszkanów w Międzyrzeczu Ostrogskim w XVI w.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.
- CIESIELSKI T.: *Armia koronna w czasach Augusta II*. Warszawa 2009.
- CZERWIEN B.H.: *Szkoła paulińska*. W: *Dzieje teologii katolickiej*. T. 2. Cz. 2. Red. M. RECHOWICZ. Lublin 1975.
- CZERWIEN H.: *Drukarnia paulinów w Częstochowie w latach 1730—1863*. Bytom 1998.
- CZERWIEN H.: *Przywilej nadawania stopni naukowych w zakonie paulinów*. „Nasza Przyszłość” 1971, t. 36.
- CZERWIEN H.: *Sprawa obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej na sejmie grodzieńskim w 1793 roku*. „Nasza Przyszłość” 1969, t. 31.

- CZERWIŃSKI H.: *Pracownicy drukarni jasnogórskiej*. „Studia Claromontana” 1989, t. 10.
- CZUBATY J.: *Księstwo Warszawskie (1807—1815)*. Warszawa 2011.
- CZWOJDRAK B., SPERKA J.: *Biskupi polscy wobec paulinów w Polsce średniowiecznej*. „Studia Claromontana” 2009, t. 27.
- DANKOWSKA E.: *Podatek skórowy i od rzezi 1789—1793*. „Studia Historyczne” 2006, r. 49, z. 2.
- DOBOSZ J., WETESKO L.: *Koprzywnica*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich w dawnej Rzeczypospolitej*. Poznań 1999.
- DUNIN-WĄSOWICZ A.: *Pomiary gruntu w Koronie w XVI—XVIII wieku*. Warszawa 1994.
- DYŁĄGOWA H.: *Duchowieństwo Księstwa Warszawskiego. Materiały statystyczno-geograficzne*. W: *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*. Oprac. H. DYŁĄGOWA et al. Lublin 1976.
- DZIURKA H.: *Krzeszów*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich w dawnej Rzeczypospolitej*. Poznań 1999.
- FALNIEWSKA-GRADOWSKA A.: *Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1984.
- FALNIEWSKA-GRADOWSKA A.: *Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewszczyznach województwa krakowskiego w drugiej połowie XVIII wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1964.
- FILIPCZAK-KOCUR A.: *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587—1648*. Warszawa 2006.
- FLAGA J.: *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVI i XVIII wieku*. Lublin 1998.
- GACH P.P.: *Geografia strat zakonów w końcu XVIII i w XIX wieku*. Rzym 1980.
- GACH P.P.: *Kasaty zakonów na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska 1772—1915*. Lublin 1984.
- GACH P.P.: *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*. Rzym 1979.
- GACH P.P.: *Paulini na ziemiach polskich 1773—1914. (Zarys przemian)*. „Studia Claromontana” 1987, t. 7.
- GIEROWSKI J.A.: *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością*. Wrocław 1953.
- GIEROWSKI J.A.: *W cieniu Ligii Północnej*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1971.
- GIEYSZTOROWA I.: *Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w.* Warszawa 1957.
- GLIŃSKI W.: *Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wobec wspólnot religijnych w Królestwie Polskim 1815—1820*. Warszawa 2002.
- GŁÓWKA D.: *Inny pan. Chłopi w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVII—XVIII wieku*. W: *Dwór, plebania, rodzina chłopska. Szkice z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII wieku*. Red. M. ŚLUSARSKA. Warszawa 1998.
- GŁÓWKA D.: *Protokoły ofiary 10 i 20 grosza jako źródło do badań stanu majątkowego duchowieństwa na przykładzie powiatu płockiego*. „Kwartalnik Historyczny” 1993, r. C, 3.
- GOŁĘBIEWSKI T.: *Stosunki gospodarczo-społeczne w Królestwie Kongresowym w okresie 1815—1846*. „Przegląd Socjologiczny” 1947, t. 9, z. 1—4.
- GOŁOS J.: *Organy A.H. Caspariniego na Jasnej Górze*. „Studia Claromontana” 1981, t. 1.

- GRACKI J.: *Dzieje kościoła i szpitala pw. św. Jakuba w Częstochowie (1587—1869)*. „Studia Claromontana” 2011, t. 29.
- GRONIEWSKI K.: *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*. Warszawa 1976.
- GRÜGER H.: *Heinrichau. Zisterzienserabtei*. W: *Jahrbuch der Schlesischen Friedrichs-Wilhelms-Universität zu Breslau. Im auftrag der stiftung kulturwerk Schlesien*. Bd. 23. Hrsg. J.J. MENZEL. Würzburg/Main 1982.
- GRÜGER H.: *Himmelwitz. Zisterzienserabtei*. W: *Jahrbuch der Schlesischen Friedrichs-Wilhelms-Universität zu Breslau. Im auftrag der stiftung kulturwerk Schlesien*. Bd. 22. Hrsg. J.J. MENZEL. Würzburg/Main 1981.
- GRÜGER H.: *Leuebes. Zisterzienserabtei*. W: *Jahrbuch der Schlesischen Friedrichs-Wilhelms-Universität zu Breslau. Im auftrag der stiftung kulturwerk Schlesien*. Bd. 22. Hrsg. J.J. MENZEL. Würzburg/Main 1981.
- GRÜGER H.: *Rauden. Zisterzienserabtei*. W: *Jahrbuch der Schlesischen Friedrichs-Wilhelms-Universität zu Breslau. Im auftrag der stiftung kulturwerk Schlesien*. Bd. 22. Hrsg. J.J. MENZEL. Würzburg/Main 1981.
- GRÜGER H.: *Trebnitz. Zisterzienserabtei*. W: *Jahrbuch der Schlesischen Friedrichs-Wilhelms-Universität zu Breslau. Im auftrag der stiftung kulturwerk Schlesien*. Bd. 23. Hrsg. J.J. MENZEL. Würzburg/Main 1982.
- GRZYBOWSKI S.: *Sarmatyzm*. Warszawa 1996.
- GULDON Z., WIJACZKA J.: *Zarazy a zaludnienie i gospodarka Polski w dobie wielkiej wojny północnej*. W: *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*. Red. J. MUSZYŃSKA. Kielce 2001.
- HERBST S.: *Próba Kościuszki marszu na Warszawę*. W: *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*. T. 1. Red. T. RAWSKI. Warszawa 1994.
- HERBST S.: *Znaczenie militarne twierdzy jasnogórskiej*. „Studia Claromontana” 1981, t. 1.
- HERBST S., RAWSKI T.: *Działania wstępne*. W: *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*. T. 1. Red. T. RAWSKI. Warszawa 1994.
- Historia chłopów polskich*. T. 2: *Okres zaborów*. Red. S. INGLÓT. Warszawa 1972.
- Historia Polski w liczbach. Państwo i społeczeństwo*. T. 1. Warszawa 2003.
- Historia Polski w liczbach. Państwo i społeczeństwo*. T. 2. Warszawa 2006.
- HOŁOWNIA R., KACZMAREK K.: *Paradyż*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich w dawnej Rzeczypospolitej*. Poznań 1999.
- HOSZOWSKI S.: *Zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej na terenie Prus Królewskich*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w*. Warszawa 1957.
- IHNATOWICZ I., BIERNAT A.: *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*. Warszawa 2003.
- INGLOT S.: *Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane w Polsce od XVI—XVIII wieku*. Wrocław 1954.
- INGLOT S.: *Z dziejów wsi polskiej i rolnictwa*. Warszawa 1986.
- IZDEBSKI H.: *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 roku*. W: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*. T. 1. Red. M. KALLAS. Warszawa 1990.

- IZYDORCZYK-KAMLER A.: *Praca najemna na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*. „Kwartalnik Historyczny” 1990, r. 97, nr 1—2.
- JABŁOŃSKA E., GAWRYSIAKOWA J.: *Materiały do zaangażowania patriotycznego zakonów męskich w Królestwie Polskim w latach 1861—1864*. W: *Materiały do historii zgrupowań zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*. Oprac. H. DYŁĄGOWA et al. Lublin 1976.
- JABŁOŃSKA-DEPTUŁA E.: *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*. Lublin 1983.
- JABŁOŃSKI S.Z.: *Jasna Góra. Ośrodek kultu maryjnego (1864—1914)*. Lublin 1984.
- JABŁOŃSKI S.Z.: *Przemiany w maryjnym ruchu pielgrzymkowym na Jasną Górę w XIX wieku*. W: IDEM: *Pielgrzymowanie na Jasną Górę w czasie i przestrzeni. Wybór rozpraw i artykułów*. Częstochowa 2000.
- JABŁOŃSKI S.Z.: *Z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej w XVI w.* „Studia Claromontana” 1981, t. 2.
- JABŁOŃSKI Z.S.: *Jasna Góra daleka i bliska*. Jasna Góra—Częstochowa 2004.
- JABŁOŃSKI Z.S.: *Jasna Góra w drodze do niepodległości w latach 1795—1989*. W: *Częstochowy drogi do niepodległości*. Red. R. SZWED, W. PALUS. Częstochowa 1998.
- JACKOWSKI A.: *Jasnogórskie pielgrzymowanie bez granic*. Częstochowa 2005.
- JACKOWSKI A.: *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*. Kraków 2003.
- JAŚKIEWICZ A.: *Z dziejów mecenatu artystycznego i kulturalnego o. Konstantego Moszyńskiego*. „Studia Claromontana” 1983, t. 4.
- JEZIERSKI A.: *Historia gospodarcza Polski 1815—1980*. Warszawa 1987.
- JEZIERSKI A., LESZCZYŃSKA C.: *Historia gospodarza Polski*. Warszawa 2011.
- JĘDRZEJEWSKI A.: *Jasna Góra. Historia klasztoru i cudownego obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej*. Częstochowa 1946.
- KALLAS M.: *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 1807 roku*. W: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*. T. 1. Red. M. KALLAS. Warszawa 1990.
- KAMIŃSKI A.: *Zniszczenia wojenne w Małopolsce i ich skutki w okresie najazdu szwedzkiego 1655—1660*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w.* Warszawa 1957.
- KARBOWNIK H.: *Obciążenie stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od połowy XVII wieku do 1795 roku*. Lublin 1984.
- KARBOWNIK H.: *Opodatkowanie dochodów duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772—1918*. Lublin 1998.
- KARPIŃSKI A.: *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa 2000.
- KARPOWICZ M.: *Nowe spojrzenie na fresk Biblioteki Jasnogórskiej i jego autora Giuseppe Viscontiego*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 6: *Dawne województwo katowickie*. Red. I. REJDUCH-SAMEK, J. SAMEK. Z. 4: *Dawny powiat częstochowski*. Oprac. P. MALISZEWSKI et al. Warszawa 1979.
- KERSTEN A.: *Szwedzi pod Jasną Górą 1655*. Warszawa 1975.

- KĘDER W.: „*Fortalitiu Marianu*” w czasach konfederacji barskiej 1768—1772. „*Studia Claromontana*” 1988, t. 9.
- KĘDER W.: *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661—1813*. „*Studia Claromontana*” 1993, t. 13.
- KĘDER W.: *Nuncjusz Angelo Maria Durini a paulini. Przyczynek do wzajemnych relacji Stolicy Apostolskiej z Rzeczypospolitą w dobie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*. „*Studia Claromontana*” 2009, t. 27.
- KĘDER W.: *Twierdza jasnogórska — „Fortalitiu Marianu”*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002.
- KĘDER W., ŁAKOCIŃSKI Z.: *Klasztor na Jasnej Górze wobec zagrożenia szwedzkiego w czasie trzeciej wojny północnej w latach 1702—1705*. „*Studia Claromontana*” 1983, t. 4.
- KIRYK F., RAJMAN J.: *Częstochowa w latach 1660—1793*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002.
- KŁOCZOWSKI J.: *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*. Warszawa 2007.
- KNAPIK D.: *Bernardyni alwernijscy. Dzieje klasztoru oo. Bernardynów w Alwerni 1616—2010*. Kraków 2014.
- KOCZERSKA M.: *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423—1455)*. Warszawa 2004.
- KOŁODZIEJCZYK I.: *Duchowość cysterska*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 1. Red. A.M. WYRWA, J. STRZELCZYK, K. KACZMAREK. Poznań 1999.
- KONOPCZYŃSKI W.: *Dzieje Polski nowożytnej*. T. 2. Warszawa 1996.
- KOPIEC J.: *Udział pogranicznego Śląska Opolskiego w kształtowaniu duchowości maryjnej paulinów od 1740 roku do I wojny światowej*. „*Studia Claromontana*” 2009, t. 27.
- KOPIEC J.: *Wokół kultu Matki Bożej Częstochowskiej na ziemi opolskiej*. W: *Księżę Władysław Opolczyk fundator klasztoru paulinów na Jasnej Górze*. Red. M. ANTONIEWICZ, J. ZBUDNIEWEK. Warszawa 2007.
- KORYBUTIAK Z.J.: *Hodowla zwierząt domowych i pasterstwo w Wileńskiem i Nowogródkiem*. Wilno 1936.
- KOSTROWICKA I.: *Gospodarka roślinna w Królestwie Polskim (1816—1864). Próba analizy ekonomicznej*. Cz. 1—2. Warszawa 1961.
- KOSTROWICKA I.: *Produkcja roślinna w Królestwie Polskim (1815—1864)*. W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 4. Z. 2. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1961.
- KOSTROWICKI J.: *Środowisko geograficzne Polski. Warunki przyrodnicze rozwoju gospodarki narodowej*. Warszawa 1961.
- KOŚCIELAK S.: *Majątek ruchomy i nieruchomy klasztoru brygidek w Gdańsku u progu kasat oraz jego losy po kasacie w 1835 r. Wstępne ustalenia*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.
- KOTEWICZ R.: *Działalność społeczna i gospodarcza Potockich w dobrach koniecpolskich w XIX wieku*. „*Studia Historyczne*” 1996, r. 39, z. 1.
- KOWALCZYK R.: *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807—1812*. Łódź 2010.

- KOWALSKI W.: *Uposażenie parafii archidiaconatu sandomierskiego w XV—XVIII wieku*. Kielce 1999.
- KUBICA B.: O *Konstanty Moszyński, paulin-biskup*. „*Studia Claromontana*” 1988, t. 9.
- KUBICA B.: *Pierwsza koronacja cudownego obrazu Matki Bożej Częstochowskiej*. „*Studia Claromontana*” 2007, t. 25.
- KUBICKI R.: *Miejsce czynszów z młynów w dochodach wybranych klasztorów mniszych na Pomorzu Wschodnim do połowy XVIII w.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.
- KUCHOWICZ Z.: *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI—XVIII wieku*. Warszawa 1993.
- KUKLO C.: *Czy w Polsce przedrozbiorowej służba domowa była etapem w życiu człowieka*. W: *Spółczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX*. Red. M. NIETYSZKA et al. Warszawa 2003.
- KUKLO C.: *Gospodarstwo domowe mieszczan-rolników w końcu XVIII w.* W: *Celem nauki jest człowiek. Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*. Red. P. FRANASZEK. Kraków 2000.
- KULA W.: *Rozwój gospodarczy Polski XVI—XVIII wieku*. Warszawa 1993.
- KUMOR B.: *Austriackie władze zaborcze wobec kultu Królowej Polski i pielgrzymek na Jasną Górę (1772—1809)*. „*Studia Claromontana*” 1981, t. 1.
- KWIATEK J., LIJEWSKI T.: *Leksykon miast polskich*. Warszawa 1998.
- LABERSCHER J.: *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*. Kraków 2006.
- LACH A.: *Ubočna produkcja młynarska w XVII—XIX wieku*. W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 12. Z. 1. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1970.
- LESKIEWICZOWA J.: *Włościanie*. W: *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815—1864*. Cz. 1: *Trwałość i rozpad więzi stanowych*. Red. W. KULA, J. LESKIEWICZOWA. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979.
- LIBISZOWSKA Z.: *Wiejski przemysł spożywczy w województwie łęczyckim w XVI—XVIII wieku*. W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 4. Z. 3. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1959.
- LITAK S.: *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII—XVIII wieku. Rozwój i problematyka*. „*Przegląd Historyczny*” 1998, t. 88, z. 3—4.
- LITAK S.: *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*. Lublin 1994.
- ŁYJAK W.Z.: *Adam Orazio Casparini i jego jasnogórskie dzieło*. „*Studia Claromontana*” 2002, t. 20.
- MADEJ L.: *Rosyjski garnizon w Częstochowie w latach 1831/1832—1914*. Kraków 2009.
- MADUROWICZ H.: *Próba rejonizacji gospodarczej Małopolski zachodniej*. W: *Studia z dziejów wsi Małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*. Red. C. BOBIŃSKA. Warszawa 1957.
- MADUROWICZ-URBAŃSKA H.: *Gospodarstwo folwarczne w dobrach biskupstwa krakowskiego na pograniczu polsko-śląskim w XVII—XVIII wieku*. Kraków 1962.
- MARTYNOWSKI Z.: *Kult Matki Bożej Częstochowskiej na Ziemi Kłodzkiej*. „*Studia Claromontana*” 1986, t. 7.
- MATYSZCZYK B.: *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*. Warszawa 1982.

- MENCEL T.: *Chłopska własność ziemi przed uwłaszczeniem w Królestwie Polskim*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 48: Rok 1987. Warszawa—Poznań 1987.
- MENCEL T.: *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*. Lublin 1988.
- MICHALIK S.: *Wyżyna Krakowsko-Wieluńska*. Warszawa 1974.
- MIGASIEWICZ P.: *Twórczość rzeźbiarska Stanisława Wolnowicza dla polskiej prowincji paulinów*. „Studia Claromontana” 2008, t. 26.
- MIKULSKI K.: *Regiony gospodarcze w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (szkic do problemów)*. W: *Rzeczpospolita w XVI—XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?* Red. B. DYBAŚ, P. HANCZEWSKI, T. KEMPNY. Toruń 2007.
- MIODUNKA P.: *Kryzysy demograficzne w Małopolsce w końcu XVII i pierwszej połowie XVIII wieku. Zarys problematyki*. „Przeszłość Demograficzna Polski” 2015, nr 37.
- MIODUNKA P.: *Kryzysy żywnościowe a anomalie klimatyczne od XVII do połowy XIX wieku na przykładzie Małopolski*. „Historyka Studia Metodologiczne” 2016, nr 40.
- MOZGA J.: *Dzieje konwentu paulinów w Brdowie*. „Studia Claromontana” 1984, t. 5.
- MROWIEC K.: *Twórczość muzyczna o Aleksandra Władysława Leszczyńskiego kompozytora jasnogórskiego z XVII wieku (na przykładzie Mandatum novum)*. „Studia Claromontana” 1981, t. 1.
- MUSZYŃSKA J.: *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*. Kielce 2012.
- MUSZYŃSKA J.: *Gospodarka dworska w dobrach biskupstwa krakowskiego. Produkcja zbożowa w kluczu iżeckim w połowie XVII wieku*. W: *Folwark — wieś — latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku*. Red. J. MUSZYŃSKA, S. KAZUSEK, J. PIELAS. Kielce 2009.
- MUSZYŃSKA J.: *Straty demograficzne i zniszczenia gospodarcze w Małopolsce w połowie XVII wieku. Problemy badawcze*. W: *Rzeczpospolita w latach potopu*. Red. J. MUSZYŃSKA, J. WIJACZKA. Kielce 1996.
- MYSZOR J.: *Miejsce Jasnej Góry w pobożności ludu górnośląskiego w XIX i na początku XX wieku*. „Studia Claromontana” 1987, t. 7.
- NABIAŁEK K.: *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 2012.
- NAGIELSKI M., KOSSARZECKI K., PRZYBYŁEK Ł., HARATYM A.: *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655—1660*. Warszawa 2015.
- NAWROCKI S.: *Uwłaszczenie chłopów i jego wpływ na przemiany gospodarczo-społeczne na wsi polskiej*. W: *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce (problemy i metody)*. Warszawa—Poznań 1978.
- NAWROT D.: *Zdobycie twierdzy częstochowskiej i wybuch powstania na Nowym Śląsku w 1806 i 1807 roku*. W: „Częstochowskie Teki Historyczne”. T. 3. Red. N. MORAWIEC, R.W. SZWED, M. TRĄBSKI. Częstochowa 2012.
- NIEZNAŃSKI S.: *Matka Boska w poezji Baroku i czasów saskich*. W: *Matka Boska w poezji polskiej*. T. 1: *Szkice o dziejach motywu*. Oprac. M. JASIŃSKA et al. Lublin 1959.
- NITECKI P.: *Biskupi Kościoła katolickiego w Polsce w latach 966—1999. Słownik biograficzny*. Warszawa 2000.
- NONIEWICZ C.: *Historia gospodarcza ziem polskich pod zaborami*. Białystok 2008.

- NOWAK L.: *Federowicz Ignacy (Ambroży)*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 6. Kraków 1948.
- NOWAK T.A.: *Diariusz oblężenia Jasnej Góry w 1771 r. wraz z modlitwą*. W: „Ziemia Częstochowska”. T. 41. Red. G. MAJKOWSKI. Częstochowa 2015.
- NYREK A.: *Gospodarka leśna na Górnym Śląsku od połowy XVII do połowy XIX wieku*. Wrocław 1975.
- ODYNIEC W.: *Położenie ekonomiczne i społeczne chłopów województwa pomorskiego w XVIII wieku*. Gdańsk 1967.
- OLSZEWSKI D.: *Pobożność pątnicza w polskiej kulturze religijnej przełomu XIX i XX wieku*. „Studia Claromontana” 1987, t. 7.
- ORŁOWSKI T.: *Nowy leksykon ekonomiczny*. Warszawa 1998, s. 145.
- ORZECZOWSKI K.: *Poddaństwo. Próba oceny zależności feudalnej z punktu widzenia prawa ze szczególnym uwzględnieniem stosunków śląskich*. „Annales Silesiae” 1960, t. 1, cz. 2.
- PACHOŃSKI J.: *Bractwo solarzy, czyli prasołów krakowskich*. W: „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”. T. 1: *Krakowskie żupy solne na tle 1000-lecia dziejów Polski*. Wieliczka 1965.
- PAWŁOWSKI B.: *Wojna polsko-austriacka 1809 r.* Warszawa 1999.
- PERZANOWSKI Z.: *Zarys dziejów miasta Kłobucka*. Kraków 1958.
- PLĄTEK J.S.: *Sanktuarium Matki Bożej Patronki Rodzin w Leśniowie*. Rzym—Częstochowa—Leśniów 1989.
- PLĄTEK S.J.: *Wybrane zagadnienia z historii i duchowości paulinów*. Jasna Góra—Częstochowa 2009.
- PODEJKO P.: *Jasna Góra. Kapela i chór*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 7. Red. S. WIELGUS et al. Lublin 1997.
- PODEJKO P.: *Kapela wokalnie-instrumentalna na Jasnej Górze*. „Studia Claromontana” 2001, t. 19.
- PODMIOTKO B.: *Arie i duety Filipa Gotschalka*. „Studia Claromontana” 1987, t. 8.
- PORĘBA A, SKRZYPIETZ A., SZPAK J.: *Źródła Leśniowa*. Cz. 2. Leśniów—Kraków 2016.
- POŚPIECH R.: *Żebrowski, Ziebrowski, Żebro, Zebro Marcin Józef*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 20. Red. E. GIGILEWICZ. Lublin 2014.
- PRUS G.: *Polska prowincja paulinów w czasie panowania dynastii Wazów w Polsce (1587—1668). Studium personalne paulinów polskich*. Jasna Góra—Częstochowa 2011.
- PRUSKI W.: *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815—1918*. T. 1. Warszawa 1967.
- PRUSKI W.: *Hodowla zwierząt hodowlanych w Wielkopolsce w latach 1793—1850*. Warszawa 1978.
- PRUSKI W.: *Kształtowanie się hodowli zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w XIX w. Materiały z konferencji w Rogowie 16—18 września 1964*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 8. Warszawa 1966.
- RAJMAN J.: *Gospodarka w dobrach klasztoru bożogrobców miechowskich w XV—XVI w.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.

- RAJMAN J.: *Rozwój miasta do połowy XVII wieku*. W: Częstochowa. *Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002.
- RAWSKI T.: *Przeciwdziałania rosyjskie i pruskie*. W: *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*. T. 1. Red. T. RAWSKI. Warszawa 1994.
- ROMANOW A.: *Męciński Wojciech*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 20. Wrocław—Warszawa—Kraków 1975.
- ROSOWSKI W.: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bernardynów w Janowie na Podolu u progu kasat oraz losy jego majątku po kasacie w 1832 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.
- ROŻEJ S.J.: *Bractwo Najświętszej Marii Panny Jasnogórskiej i Znalezienia Krzyża Świętego na Jasnej Górze w XVIII i XIX wieku*. „*Studia Claromontana*” 1981, t. 1.
- ROŻENOWA H.: *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815—1863*. Warszawa 1961.
- RÓŻYCKA M.: *Struktura wysiewów i wysokość plonów w drugiej połowie XVIII w. w kluczu opatowskim*. W: „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”. T. 4. Z. 1. Red. J. LE-SKIEWICZOWA. Warszawa 1961.
- RÓŻYCKA-GLASSOWA M.: *Produkcja rolnicza i przemysłowa*. W: *Historia kultury materialnej Polski*. T. 5: *Od 1795 do 1870 r.* Red. E. KOWECKA. Oprac. M. RÓŻYCKA-GLASSOWA, E. KOWECKA. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978.
- RUSIŃSKA-GIERTYCH H.: *Dochody klasztorów wynikające z działalności typograficznej na przykładzie drukarni franciszkanów we Lwowie (1770—1776)*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.
- RUSIŃSKI W.: *Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej oraz jej skutki na obszarze Wielkopolski*. W: *Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w.* Warszawa 1957.
- RUTKOWSKI J.: *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*. Warszawa 1953.
- RUTKOWSKI J.: *Historia gospodarcza Polski*. T. 1: *Czasy przedrozbiorowe*. Poznań 1947.
- RUTKOWSKI J.: *Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego*. Kraków 1910.
- RUTKOWSKI J.: *Poddaństwo włościan w XVIII wieku w Polsce i niektórych innych krajach Europy*. Poznań 1921.
- RUTKOWSKI J.: *Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVII w.* W: IDEM: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.* Wybór i wstęp W. KULA. Warszawa 1956.
- RUTKOWSKI J.: *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII w.* W: IDEM: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.* Wybór i wstęp W. KULA. Warszawa 1956.
- RUTKOWSKI J.: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVII wieku*. Warszawa 1956.
- RYBARSKI R.: *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*. Warszawa 1939.
- RYBARSKI R.: *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*. Kraków 1937.
- RYK T.: *Bractwo św. Urszuli w Krakowie*. W: *Materiały z dziejów społeczno-religijnych w Polsce*. Red. J. FLAGA. Lublin 1974.
- SERCZYK W.A.: *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965.
- SIEGEL S.: *Ceny w Warszawie w latach 1816—1914*. Poznań 1949.

- SKRZYPIETZ A.: *Kontakty królewiczów Sobieskich z klasztorem jasnogórskim*. „Studia Claromontana” 2012, t. 30.
- Słownik ekonomiczny dla przedsiębiorcy w warunkach rynku*. Aut. haseł R. BUDZIŃSKI et al. Szczecin 1994.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 4. Wyd. F. SULLIMERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1883.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 7. Wyd. F. SULLIMERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI. Warszawa 1886.
- SMOLEŃSKA B.: *Przemiany strukturalne i organizacyjne w rolnictwie Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX w. Na przykładzie dóbr wilanowskich*. W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 33: Rok 1972. Warszawa—Poznań 1972.
- SMULIKOWSKA E.: *Korony i sukienki obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej jako przejaw kultu Królowej Korony Polskiej*. „Studia Claromontana” 2005, t. 23.
- SOBCZAK T.: *Stan ilościowy hodowli owiec na ziemiach środkowej Polski w XIX wieku*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 4. Z. 3. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1959.
- SOBCZAK T.: *Tematyka gospodarstwa wiejskiego w polskich czasopismach rolniczych z lat 1803—1830*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 3. Z. 2. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1960.
- SOBCZAK T.: *Zmiany w stanie ilościowym i rejonizacji hodowli na ziemiach Polski środkowej w XIX wieku*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 2. Red. J. LESKIEWICZOWA. Wrocław 1959.
- SOBOCIŃSKI W.: *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*. Toruń 1964.
- SPERKA J.: *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401*. Katowice 2006.
- SPERKA J.: *Wojny króla Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391—1396)*. Wodzisław Śląski 2011.
- SROGOSZ T.: *Funkcjonowanie hiberny w województwie sieradzkim (do końca XVII wieku)*. W: *O przeszłości. Czasy. Miejsca. Ludzie*. Red. W. KOWALSKI. Kielce 2016.
- STĘPNIK A.: *Program ikonograficzny dekoracji malarskich w sali biblioteki klasztoru jasnogórskiego*. „Studia Claromontana” 2003, t. 21.
- STOPNIAK F.: *Z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej na Lubelszczyźnie i Podlasiu w latach 1815—1914*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2.
- STOŻEK J.: *Duchowość cysterska*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 2. Red. R. ŁUKASZYK, L. BIEŃKOWSKI, F. GRYGLEWICZ. Lublin 1979.
- STRZESZEWSKI C.: *Kryzys rolniczy na ziemiach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807—1831*. Lublin 1934.
- STRZEŻEK T.: *Kawaleria Królestwa Polskiego w powstaniu listopadowym. Mobilizacja i podstawy funkcjonowania w wojnie*. Olsztyn 2010.
- SZAFRANIEC S.: *Konwent paulinów jasnogórskich 1382—1864*. Rzym 1966.
- SZAFRANIEC S.: *Ojciec Augustyn Kordecki w świetle duchowości paulinów polskich XVII w.* Warszawa 1980.

- SZCZEPAŃSKI W.: *Apteka jasnogórska*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2.
- SZCZYGIELSKI W.: *Produkcja gospodarstwa folwarcznego w Wieluńskim od XVI do XVIII wieku*. Łódź 1963.
- SZCZYGIELSKI W.: *Próba ustalenia wysokości plonów w królewskich powiatach wieluńskiego w latach 1564—1661*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 4. Z. 1. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1961.
- SZCZYGIELSKI W.: *Regiony gospodarki stawowej w Polsce od połowy XV do połowy XIX w. Materiały z konferencji w Rogowie 16—18 września 1964*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 8. Warszawa 1966.
- SZCZYGIELSKI W.: *Wysokość plonów w dobrach przygodzkich w drugiej połowie XVIII w.* W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 4. Z. 1. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1961.
- SZCZYGIELSKI W.: *Z dziejów gospodarki rybnej w Polsce w XVI—XVIII wieku*. W: „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”. T. 9. Z. 2. Red. J. LESKIEWICZOWA. Warszawa 1967.
- SZPAK J.: *Ciężary wojskowe z dóbr starostwa brzeźnickiego w latach 1651—1793*. W: *Pecunia nervus belli. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XVI—XVIII wieku*. Red. M. MARKIEWICZ, R. SKOWRON, F. WOLAŃSKI. Katowice 2016.
- SZPAK J.: *Dzieje konwentu i parafii paulinów w Leśniowie-Żarkach 1706—1864*. Cz. 1. „Studia Claromontana” 2002, t. 20.
- SZPAK J.: *Dzieje konwentu i parafii paulinów w Leśniowie-Żarkach 1706—1864*. Cz. 3. „Studia Claromontana” 2004, t. 22.
- SZPAK J.: *Dzieje sanktuarium i klasztoru paulinów w Leśniowie*. Jasna Góra—Leśniów 2007.
- SZPAK J.: *Finanse starostwa kłobuckiego 1659—1789*. „Magazyn Numizmatyczny” 2014, nr 40.
- SZPAK J.: *Między Jasną Górą a Leśniowem. Analiza stosunków finansowych między władzami polskiej prowincji paulinów na Jasnej Górze a konwentem w Leśniowie w XVIII w.* „Magazyn Numizmatyczny” 2006, nr 34.
- SZPAK J.: *Paulińskie sanktuaria maryjne na pograniczu małopolsko-śląskim w XVIII i XIX w.* „Turystyka Historyczna” 2017, t. 1.
- SZPAK J.: *Pielgrzymki Górnoślązaków do Matki Bożej od XVII do początku XIX w.* W: *Czerńca. Magia przeszłości odległej i bliskiej*. Red. A. SKRZYPIETZ, P. TOMICZEK. Czerńca 2018.
- SZPAK J.: *Struktura organizacyjna i społeczna zakonu paulinów w Rzeczypospolitej w czasach saskich*. W: *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*. Red. L. HARC, G. WĄS. Wrocław 2009.
- SZPAK J.: *Sytuacja poddanych w dobrach paulińskich w województwie krakowskim u schyłku XVIII i na początku XIX wieku*. W: *Studia z dziejów wsi polskiej na przełomie XVIII i XIX wieku*. Red. T. KARGOL, B. PETRYSAK, K. ŚLUSAREK. Kraków—Łwów 2015.
- SZYLAR A.: *„Sprawa o tym, jak benedyktynki gospodarstwo prowadziły...”. Organizacja i funkcjonowanie gospodarki opactwa benedyktynek w Sandomierzu w XVII i XVIII w.*

- W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.
- SZYMAŃSKI J.: *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa 2009.
- SZYMBORSKI W.: *Profanum wkraczające w sferę sacrum — czyli o nowożytnej opiece medycznej w klasztorach dominikańskich: przykład konwentu warszawskiego*. W: *Sacrum w mieście. Epoka nowożytna i czasy współczesne: wymiar religijny, kulturalny i społeczny*. T. 2. Red. D. QUIRINI-POPŁAWSKA, Ł. BURKIEWICZ. Kraków 2016.
- ŚRENIOWSKI S.: *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831—1864*. Warszawa 1963.
- ŚWIĘCH H.: *Źródła utrzymania klasztoru bernardynek przy kościele pw. św. Agnieszki na Stradomiu w Krakowie oraz stan ich dochodów u progu kasaty klasztoru w 1788 r. i po przeniesieniu konwentu do klasztoru bernardynek przy kościele pw. św. Józefa*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.
- ŚWIĘTOCHOWSKI A.: *Historia chłopów polskich w zarysie*. T. 2: *W Polsce podległej*. Lwów—Poznań 1928.
- TOMOŃ S.: *Fundacja paulińskiego klasztoru i kościoła pw. śś. Barbary i Andrzeja Ap. w Częstochowie w pierwszej połowie wieku XVII*. „*Studia Claromontana*” 2005, t. 23.
- TOPOLSKI J.: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań 1958.
- TOPOLSKI J.: *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*. Poznań 2000.
- TOPOLSKI J.: *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*. Poznań 1955.
- TRAJDOS T.M.: *Dobra i dochody klasztorne augustianów w Brześciu Litewskim w świetle archiwaliów konwentualnych (do końca XVII w.)*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.
- TRZOSKA J.: [Z dziejów handlu Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku. *Studia i Materiały*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Kochanowskiego. Kielce 1980, ss. 331]. Recenzja. „*Rocznik Gdański*” 1982, 42.
- TUREK K.: *Twórczość wokalnoinstrumentalna Filipa Gotschalka, kompozytora z Jasnej Góry*. „*Studia Claromontana*” 1987, t. 8.
- TYRZYNA E.: *Królewszczyzny województwa krakowskiego w XVII wieku*. W: „*Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*”. T. 24: Rok 1962. Poznań 1963.
- Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII w. Spisy*. Oprac. K. CHŁAPOWSKI et al. Red. A. GAŚSIOROWSKI. Kórnik 1992.
- Urzednicy Prus Królewskich XV—XVIII wieku. Spisy*. Oprac. K. MIKULSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków 1990.
- Urzednicy wielkopolscy XVI—XVIII wieku. Spisy*. Oprac. A. BIENIASZEWSKI. W: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku. Spisy*. Red. A. GAŚSIOROWSKI. T. 1: *Wielkopolska (województwo poznańskie i kaliskie)*. Z. 2: *Urzednicy wielkopolscy XVI—XVIII wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1987.
- Urzednicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI—XVIII wiek. Spisy*. Oprac. E. OPAŁIŃSKI, H. ŻEREK-KLESZCZ. Red. A. GAŚSIOROWSKI. Kórnik 1993.

- Urządnicy województwa sandomierskiego XVI—XVIII wieku. Spisy. Oprac. K. CHŁAPOWSKI, A. FALNIEWSKA-GRADOWSKA. Red. A. GAŚSIOROWSKI. Kórnik 1993.
- WACHOWIAK B.: *Gospodarka folwarczna w domenach Księstwa Pomorskiego w XVI i na początku XVII wieku*. Warszawa 2005.
- WACHOWSKI M.: *Rolnictwo polskie w kręgu postępowych wpływów międzynarodowych w latach 1750—1830*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1969, r. 24, nr 1.
- WALACHOWICZ T.: *Kościół katolicki w prawodawstwie Księstwa Warszawskiego*. Lublin 1984.
- WALTER-JANKE Z.: *Uderzenie od zachodu — Szczekociny*. W: *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*. T. 1. Red. T. RAWSKI. Warszawa 1994.
- WARDZYŃSKI M.: *Działalność rzeźbiarska Jana Solskiego z Bytomia na służbie polskiej prowincji paulinów w pierwszej tercji XVIII w. Leśniów—Żarki—Jasna Góra—Częstochowa—Wielgomłynny*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25.
- WARDZYŃSKI M.: *Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620—1705*. T. 1—2. Warszawa 2009.
- WARDZYŃSKI M.: *Prace rzeźbiarsko-kamieniarskie Wacława Beranka dla konwentów paulinów prowincji polskiej. Jasna Góra—Pińczów—Beszowa—Skatka*. W: *Veritati serviens. Księga pamiątkowa ojcu profesorowi Januszowi Zbudniewkowi zp. Kom. red. J. DZIĘGIELEWSKI et al.* Warszawa 2009.
- WARDZYŃSKI M.: *Rzeźbiarze i kamieniarze na usługach polskiej prowincji zakonu paulinów w epoce nowożytnej*. „Studia Claromontana” 2009, t. 27.
- WASIAK A.: *Miasto i Klasztor wobec konfederacji barskiej*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002.
- WAWRZYŃCZYK A.: *Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974.
- WIESIOŁOWSKI J.: *Fundacje paulińskie XIV i XV wieku na tle ruchu fundacyjnego klasztorów w Polsce*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6.
- WIJACZKA J.: *Potop szwedzki w świadomości historycznej Polaków*. „Czasy Nowożytne” 2010, 23.
- WIŚNIEWSKI J.: *Diecezja częstochowska. Opis historyczny kościołów i zabytków w dekanatach będzińskim, częstochowskim, dąbrowskim, sączowskim, zawierckim, żareckim oraz parafii Olsztyn*. Mariówka Opoczyńska 1936.
- WITKOWSKA A.: *Kult jasnogórski w formach pątniczych do połowy XVII wieku*. „Studia Claromontana” 1984, t. 5.
- WŁAŻŁAK W.P.: *Dzieje kościelne Pajęczna*. Pajęczno 2005.
- WODZIANOWSKA I.: *Sytuacja gospodarcza klasztoru bazylianów w Zahorowie na Wołyniu u progu kasat oraz losy jego majątku i zabudowań po kasacie w 1839 r.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.
- WOJCIECHOWSKI L.: *Fundacja klasztoru jasnogórskiego*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002.
- WOJCIECHOWSKI L.: *Najstarsze klasztory paulinów w Polsce. Fundacja — uposażenie — rozwój do około 1430 roku*. „Studia Claromontana” 1991, t. 11.

- WOJCIECHOWSKI L.: *Przekazy Długosza o pierwszej fundacji Jasnej Góry*. „Studia Claromontana” 1984, t. 5.
- WÓJCIK Z.: *Tło historyczne obrony klasztoru jasnogórskiego w roku 1655*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002.
- WYCZAWSKI H.E.: *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich drózek*. Kalwaria Zebrzydowska 2006.
- WYRWA A.M.: *Łekno-Wągrowiec*. W: *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich w dawnej Rzeczypospolitej*. Poznań 1999.
- WYSOCKI J.: *Kościół katolicki pod zaborem pruskim*. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764—1945. Cz. 1: 1764—1918. Red. B. KUMOR, Z. OBERTYŃSKI. Poznań—Warszawa 1974.
- ZABORSKI Z.: *Parafia Wiewiec. Zarys dziejów*. Częstochowa 1999.
- ZABORSKI Z.: *Rezydencja paulinów w Wiewcu*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6.
- ZALESKI W.: *Jasna Góra 1382—1982*. Łódź 1982.
- ZBUDNIEWEK J.: *Człowiek wielkiej wiary i pracowitości. O. Innocenty Pokorski (1656—1734)*. „Studia Claromontana” 1981, t. 2.
- ZBUDNIEWEK J.: *Fundacja konwentu paulinów w Leśniowie-Żarkach*. W: *Żródła Leśniowa*. Red. nauk. J. SZPAK. Leśniów 2009.
- ZBUDNIEWEK J.: *Jasna Góra. Dzieje*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 7. Red. S. WIELGUS et al. Lublin 1997.
- ZBUDNIEWEK J.: *Jasna Góra w okresie niewoli narodowej*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 2: *W okresie niewoli 1793—1978*. Red. R. KOŁODZIEJCZYK. Częstochowa 2005.
- ZBUDNIEWEK J.: *Jasna Góra w okresie powstań narodowych — listopadowego i styczniowego*. W: *Jasnogórskie świętowanie Eucharystii*. Kraków—Skałka 1987.
- ZBUDNIEWEK J.: *Jasnogórski rękopis „Regestrorum confraternitatis fratrum s. Pauli Primi Heremitae” z lat 1517—1613*. „Studia Claromontana” 1985, t. 6.
- ZBUDNIEWEK J.: *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*. „Nasza Przyszłość” 1969, t. 31.
- ZBUDNIEWEK J.: *Klasztor jasnogórski i jego rola pielgrzymkowa*. W: *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. T. 1: *Okres staropolski*. Red. F. KIRYK. Częstochowa 2002.
- ZBUDNIEWEK J.: *Konwent paulinów jasnogórskich*. „Studia Claromontana” 1998, t. 18.
- ZBUDNIEWEK J.: *Ojciec Ignacy Ambroży Ignacy Federowicz (1830—1913)*. „Nasza Przyszłość” 1971, t. 36.
- ZBUDNIEWEK J.: *Paulini wczoraj i dzisiaj*. „Studia Claromontana” 2007, t. 25.
- ZBUDNIEWEK J.: *Wkład paulinów starowiejskich w kulturę ziemi przemyskiej*. „Studia Claromontana” 1996, t. 16.
- ZDANEK M.: *Dochodowość majątku cystersów w Mogile w połowie XVI w. na podstawie inwentarza dóbr z lat 1560—1566*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Red. M. DERWICH. Wrocław 2013.

- ZDANEK M.: *Inwentarz dóbr i folwarków opactwa cystersów w Mogile z XVI—XVII wieku. W: Folwark — wieś — latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku.* Red. J. MUSZYŃSKA, S. KAZUSEK, J. PIELAS. Kielce 2009.
- Z dziejów handlu Rzeczypospolitej w XVI—XVIII wieku. *Studia i materiały.* Red. Z. GULDON, L. STĘPKOWSKI. Kielce 1980.
- ZIELIŃSKI Z.: *Wielkopolskie pielgrzymki na Jasną Górę w czasie niewoli narodowej.* „Studia Claromontana” 1981, t. 1.
- ZIENTARA B., MĄCZAK A., IHNATOWICZ I., LANDAU Z.: *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 roku.* Warszawa 1965.
- ZIÓŁEK E.M.: *Między tronem a ołtarzem. Kościół i państwo w Księstwie Warszawskim.* Lublin 2012.
- ZIÓŁEK J.: *Udział paulinów w Powstaniu Listopadowym.* „Studia Claromontana” 1987, t. 7.
- ZŁOTKOWSKI D.: *Gospodarka miast powiatu częstochowskiego w okresie Księstwa Warszawskiego.* W: „Ziemia Częstochowska”. T. 27. Red. M. ANTONIEWICZ. Częstochowa 2000.
- ZŁOTKOWSKI D.: *Kształtowanie się cen artykułów rolnych w Królestwie Kongresowym w latach 1871—1833 (na przykładzie Częstochowy i okolic).* W: „Ziemia Częstochowska”. T. 32. Red. M. ANTONIEWICZ. Częstochowa 2005.
- ZŁOTKOWSKI D.: *Pod pruskim zaborem 1793—1806.* W: Częstochowa. *Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego.* T. 2: *W okresie niewoli 1793—1978.* Red. R. KOŁODZIEJCZYK. Częstochowa 2005.
- ZŁOTKOWSKI D.: *Udział Zakonu Ojców Paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII w.* Częstochowa 1994.
- ZŁOTKOWSKI D.: *W Księstwie Warszawskim 1806—1815.* W: Częstochowa. *Dzieje miasta i klasztoru.* T. 2: *W okresie niewoli 1793—1978.* Red. R. KOŁODZIEJCZYK. Częstochowa 2005.
- ZŁOTKOWSKI D.: *Życie codzienne w garnizonie jasnogórskim w latach 1764—1793.* „Studia Claromontana” 1999, t. 11.
- ZMUDA R.: *Kasata klasztorów paulińskich na terenie Królestwa Polskiego w 1819 roku.* „Studia Claromontana” 2007, t. 25.
- ZYSKOWSKA A.: *Praktyki religijne i zasięg w formach pątniczych do połowy XVII wieku.* „Studia Claromontana” 1984, t. 5.
- ŻABKO-POTOPOWICZ A.: *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań.* W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 16: Rok 1954. Poznań 1955.
- ŻYCHOWSKI M.: *Stan gospodarstwa wiejskiego w Królestwie Polskim w świetle statystyk z lat 1842—48.* W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 19: Rok 1957. Poznań 1958.
- ŻYTKOWICZ L.: *Następstwa ekonomiczne i społeczne niskich plonów zbóż w Polsce od połowy XVI do połowy XVIII wieku.* W: „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. T. 34: Rok 1973. Poznań 1973.

Wykaz skrótów

AACz.	— Archiwum Archidiecezjalne w Częstochowie
ACC	— Acta Castriensia Cracoviensia
ADWł.	— Archiwum Diecezjalne we Włocławku
AGAD	— Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AKMK	— Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
AMCz.	— Akta Miasta Częstochowy
ANKr.	— Archiwum Narodowe w Krakowie
APCz.	— Archiwum Państwowe w Częstochowie
APK	— Archiwum Państwowe w Kielcach
APP	— Actorum Provinciae Poloniae
APR	— Archiwum Państwowe w Radomiu
AV	— Acta Visitationis
AWAG	— Akta Wizytacji Arcybiskupów Gnieźnieńskich
b. sygn.	— bez sygnatury
BJG	— Biblioteka Klasztoru Paulinów na Jasnej Górze
BPAU-PANKr.	— Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
BPP	— Biblioteka Polska w Paryżu
br.	— brat zakonny
CWPL	— Centralne Władze Powstania Listopadowego
CWPKP	— Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego
ćw.	— ćwierć
DSiK	— Dokumenty Samoistne i Kopiańskie
g.	— garniec
gen.	— generał
gr	— grosz
grz.	— grzywna (48 gr)
ha	— hektar
hr.	— hrabia
k.	— korzec
kg	— kilogram

KK	— Księgi Konsystorskie
KMP	— Księgi Miejskie Pajęczna
kop.	— kopiejka
kpt.	— kapitan
KRz	— Komisja Rządząca
KRPiS	— Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu
KRSW	— Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych
KRWriOP	— Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
ks.	— ksiądz
kw.	— kwarta
KWM-RGW	— Komisja Województwa Mazowieckiego — Rząd Gubernialny Warszawski
ł.	— łokieć
mjr	— major
mps	— maszynopis
MSW	— Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
NMP	— Najświętsza Maryja Panna
o.	— ojciec zakonny, ksiądz zakonny
płk	— pułkownik
por.	— porucznik
ppłk	— podpułkownik
prof.	— profesor
pw.	— pod wezwaniem
RGR	— Rząd Gubernialny Radomski
RGRP	— Rząd Gubernialny Radomski Pierwszy
rkps	— rękopis
rs	— ruble srebrne
sn.	— snopy
sygn.	— sygnatura
szt.	— sztuka
TK	— Teki Krakowskiego
TKZ	— Towarzystwo Kredytowe Ziemskie
TSchn.	— Teki Schneidra
WDJ	— wskaźnik dynamiki jednopodstawowej
WDŁ	— wskaźnik dynamiki łańcuchowej
ZDP	— Zbiór Dokumentów Papierowych
złp	— złoty polski
złr	— złoty reński

Wykaz tabel

- Tabela 1.** Liczba dymów w dobrach darowanych, dokupionych i założonych przez paulinów 61
- Tabela 2.** Liczba dymów w starostwie kłobuckim 66
- Tabela 3.** Liczba dymów w starostwie brzeźnickim 72
- Tabela 4.** Posiadłości ziemskie należące do klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1382—1864 77
- Tabela 5.** Liczba wsi przypadających na 1 folwark w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1382—1864 82
- Tabela 6.** Roczna wysokość czynszów dzierżawnych opłacanych dla klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1672—1798 97
- Tabela 7.** Zobowiązania pańszczyźniane poddanych klasztoru Paulinów na Jasnej Górze (na jedno gospodarstwo w wymiarze rocznym) 129
- Tabela 8.** Średnioroczne zobowiązania feudalne jednego gospodarstwa w dobrach jasnogórskich 152
- Tabela 9.** Całkowity roczny wymiar zobowiązań feudalnych w starostwach kłobuckim i brzeźnickim 161
- Tabela 10.** Areał ziemi uprawnej w folwarkach należących do klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1792 188
- Tabela 11.** Areał ziemi uprawnej w kluczu Lisiniec w latach 1798—1864 192
- Tabela 12.** Areał folwarczny w gospodarstwach klasztornych na obszarze Rzeczypospolitej i Śląska 195
- Tabela 13.** Struktura wysiewów w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1798 201
- Tabela 14.** Wartość wysiewów w dobrach klasztoru jasnogórskiego w latach 1647—1789 209
- Tabela 15.** Struktura wysiewów w folwarku Lisiniec w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1798—1864 211
- Tabela 16.** Plony w kopach w dobrach fundacyjnych (prowizoria) w latach 1787, 1797 218
- Tabela 17.** Plony w kopach w dobrach Konopiska w 1622 r. 218
- Tabela 18.** Plony w kopach w dobrach Wiewiec w latach 1649—1728 219

- Tabela 19.** Plony w kopach w dobrach Laski (Laski, Smardze, Nowa Wieś) w latach 1728, 1793 220
- Tabela 20.** Plony w kopach w dobrach zastawnych Głusków (Głusków, Łętów, Wrzosów, Witkowice, Stara Wola) w 1730 r. 220
- Tabela 21.** Plony w kopach w starostwie kłobuckim w latach 1642—1765 221
- Tabela 22.** Plony tatarski i grochu w wozach w kluczu kłobuckim w latach 1719—1765 222
- Tabela 23.** Plony w kopach w starostwie brzeźnickim w latach 1616—1793 223
- Tabela 24.** Plony w wozach w kluczu brzeźnickim w latach 1762—1764 223
- Tabela 25.** Plony w kopach we wszystkich dobrach jasnogórskich w 1792/1793 r. 224
- Tabela 26.** Plony w wozach we wszystkich dobrach jasnogórskich w 1792/1793 r. 224
- Tabela 27.** Plony w kopach w dobrach Lisiniec w latach 1810—1864 225
- Tabela 28.** Plony w korcach w dobrach fundacyjnych, dokupionych i zastawnych w latach 1622—1786 227
- Tabela 29.** Plony w korcach w starostwie kłobuckim w latach 1642—1789 228
- Tabela 30.** Plony w korcach w starostwie brzeźnickim w latach 1693—1789 230
- Tabela 31.** Plony w korcach w dobrach Lisiniec w latach 1800—1864 231
- Tabela 32.** Wartość plonów w dobrach klasztoru jasnogórskiego 233
- Tabela 33.** Wydajność w kopach z 1 wysianego korca w dobrach jasnogórskich w latach 1622—1764 234
- Tabela 34.** Wydajność w korcach z omłóconej 1 kopy w dobrach klasztoru jasnogórskiego w latach 1622—1793 235
- Tabela 35.** Wydajność w ziarnach z 1 wysianego ziarna w dobrach klasztoru jasnogórskiego i innych 238
- Tabela 36.** Wydajność w korcach z omłóconej 1 kopy w folwarku Lisiniec w latach 1816—1863 240
- Tabela 37.** Wydatkowanie plonów w dobrach klasztoru jasnogórskiego w latach 1642—1789 244
- Tabela 38.** Wydatkowanie plonów w folwarku Lisiniec w latach 1816—1864 249
- Tabela 39.** Porównanie średnich wydatków plonów w dobrach klasztoru jasnogórskiego 252
- Tabela 40.** Areał ziemi uprawnej w dobrach należących do klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1864 254
- Tabela 41.** Dynamika rozwoju areału uprawnego w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1637—1864 255
- Tabela 42.** Dynamika wysiewów w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1637—1798 258
- Tabela 43.** Struktura wysiewów w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1798 265
- Tabela 44.** Dynamika plonów w kopach w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1642—1798 267

- Tabela 45.** Plony w kopach uzyskane z 1 łanu w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1622—1855 272
- Tabela 46.** Wydajność 4 podstawowych zbóż w korcach z 1 morgi w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1642—1864 273
- Tabela 47.** Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach fundacyjnych w latach 1788—1789 279
- Tabela 48.** Ogólny stan gospodarki hodowlanej w folwarku w Konopiskach w latach 1794 i 1798 280
- Tabela 49.** Hodowla koni i wołów w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1647—1798 282
- Tabela 50.** Hodowla bydła mlecznego w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1674—1798 284
- Tabela 51.** Hodowla owiec w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1647—1798 285
- Tabela 52.** Hodowla trzody w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1648—1798 287
- Tabela 53.** Hodowla drobiu w folwarkach klucza wiewieckiego w latach 1655—1798 288
- Tabela 54.** Ogólny stan gospodarki hodowlanej w kluczu wiewieckim w latach 1647—1798 290
- Tabela 55.** Hodowla koni i wołów w folwarkach klucza Laski w latach 1721—1793 291
- Tabela 56.** Hodowla bydła mlecznego w dobrach Laski w latach 1721—1793 291
- Tabela 57.** Hodowla owiec w folwarkach klucza Laski w latach 1721—1793 292
- Tabela 58.** Hodowla trzody w folwarkach klucza Laski w latach 1721—1793 292
- Tabela 59.** Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach Laski w latach 1721 i 1793 293
- Tabela 60.** Gospodarka hodowlana w kluczu brudzickim w 1719 r. 294
- Tabela 61.** Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach Danków i Rembielice w 1725 r. 295
- Tabela 62.** Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach góskowskich w latach 1731 i 1733 296
- Tabela 63.** Zbiory siana w starostwie kłobuckim w latach 1783 i 1789 298
- Tabela 64.** Hodowla koni i wołów w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1786 299
- Tabela 65.** Hodowla bydła mlecznego w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1793 300
- Tabela 66.** Struktura stada bydła mlecznego w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1793 301
- Tabela 67.** Hodowla owiec w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1793 302
- Tabela 68.** Struktura stada owiec w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1792—1793 303

- Tabela 69.** Hodowla trzody w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1786 304
- Tabela 70.** Hodowla kóz w folwarkach starostwa kłobuckiego w 1766 r. 305
- Tabela 71.** Hodowla drobiu w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1792 305
- Tabela 72.** Struktura stada drobiu w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1726—1792 306
- Tabela 73.** Ogólny stan gospodarki hodowlanej w starostwie kłobuckim w 1766 r. 307
- Tabela 74.** Zbiory siana w starostwie brzeźnickim w latach 1762—1793 308
- Tabela 75.** Hodowla koni i wołów w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1719—1793 309
- Tabela 76.** Hodowla bydła mlecznego w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1719—1793 310
- Tabela 77.** Struktura stada bydła mlecznego w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1719—1762 311
- Tabela 78.** Hodowla owiec w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1724—1793 313
- Tabela 79.** Struktura stada owiec w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1724—1754 314
- Tabela 80.** Hodowla trzody chlewnej w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1719—1793 315
- Tabela 81.** Struktura stada trzody chlewnej w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1719—1762 316
- Tabela 82.** Hodowla drobiu w folwarkach starostwa kłobuckiego w latach 1728—1762 317
- Tabela 83.** Struktura stada drobiu w folwarkach starostwa brzeźnickiego w latach 1728—1762 318
- Tabela 84.** Ogólny stan gospodarki hodowlanej w starostwie brzeźnickim w latach 1745—1793 320
- Tabela 85.** Ogólny stan hodowli w folwarkach jasnogórskich w 1793 r. 322
- Tabela 86.** Zbiory siana, potrawu, koniczyny i wyki w wozach w folwarku Lisiniec w latach 1797—1864 323
- Tabela 87.** Hodowla koni i wołów w dobrach Lisiniec w latach 1800—1865 326
- Tabela 88.** Hodowla bydła mlecznego w dobrach Lisiniec w latach 1800—1865 327
- Tabela 89.** Hodowla owiec w dobrach Lisiniec w latach 1800—1865 328
- Tabela 90.** Hodowla trzody chlewnej w dobrach Lisiniec w latach 1800—1865 329
- Tabela 91.** Hodowla drobiu w dobrach Lisiniec w latach 1801—1831 329
- Tabela 92.** Ogólny stan gospodarki hodowlanej w dobrach Lisiniec w latach 1800—1864 330

Tabela 93.	Średnia liczba zwierząt hodowlanych w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1798	333
Tabela 94.	Średnia liczba zwierząt hodowlanych w dobrach jasnogórskich w latach 1798—1864	339
Tabela 95.	Struktura poszczególnych stad zwierząt hodowlanych w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1864	344
Tabela 96.	Struktura procentowa całego stada w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1864	346
Tabela 97.	Porównanie sytuacji w gospodarce hodowlanej w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1798 i 1799—1864. Średnia liczba zwierząt na klucz	351
Tabela 98.	Porównanie sytuacji w gospodarce hodowlanej w dobrach jasnogórskich w latach 1647—1798 i 1799—1864. Średnia liczba zwierząt na folwark i łąn	352
Tabela 99.	Przychody ze sprzedaży produkcji propinacyjnej w starostwie kłobuckim w latach 1719—1789	370
Tabela 100.	Liczba zakładów przemysłu dworskiego w dobrach jasnogórskich	384
Tabela 101.	Średnia roczna ilość zboża przeznaczanego na produkcję propinacyjną w dobrach jasnogórskich	386
Tabela 102.	Średnia roczna ilość wyprodukowanego piwa i gorzałki w dobrach jasnogórskich	387
Tabela 103.	Struktura wydatkowania produkcji propinacyjnej w dobrach jasnogórskich	388
Tabela 104.	Średnioroczny przychód z propinacji w dobrach jasnogórskich	389
Tabela 105.	Średnioroczne przychody z produkcji młynarskiej w dobrach klasztoru jasnogórskiego	392
Tabela 106.	Struktura przychodów z dóbr ziemskich należących do klasztoru jasnogórskiego w latach 1660—1798	402
Tabela 107.	Zapisy kapitałowe na rzecz klasztoru Paulinów na Jasnej Górze	404
Tabela 108.	Zapisy kapitałowe i darowizny w klasztorach polskiej prowincji paulinów	416
Tabela 109.	Roczne przychody z wyderkafów, darowizn, zwrotu pożyczek i odsetek bankowych w latach 1719—1864	419
Tabela 110.	Roczne przychody z drukarni jasnogórskiej w latach 1722—1839	421
Tabela 111.	Roczne przychody z apteki jasnogórskiej w latach 1750—1864	424
Tabela 112.	Roczne przychody z zakrystii jasnogórskiej w latach 1702—1864	426
Tabela 113.	Roczne przychody z bractw religijnych i konfraterni działających w klasztorze jasnogórskim w latach 1725—1766	429
Tabela 114.	Roczne przychody uzyskane z kompetencji w latach 1801—1859	430
Tabela 115.	Struktura przychodów klasztoru jasnogórskiego w latach 1702—1861	433

- Tabela 116. Porównanie struktury przychodów w wybranych klasztorach polskich 435
- Tabela 117. Przychody klasztoru jasnogórskiego w latach 1702—1861 436
- Tabela 118. Średnioroczne przychody klasztoru jasnogórskiego i innych klasztorów polskich 437
- Tabela 119. Wydatki na gospodarkę roślinną, hodowlaną i przemysł dworski w latach 1717—1721, 1765—1768, 1833—1840 442
- Tabela 120. Roczna wysokość podatków płaconych przez klasztor jasnogórski w latach 1722—1864 466
- Tabela 121. Struktura podatków płaconych przez klasztor jasnogórski w latach 1722—1864 467
- Tabela 122. Roczne podatki płacone przez klasztor jasnogórski z dóbr fundacyjnych, zastawnych, dokupionych, ofiarowanych i Lisiniec w latach 1775—1864 468
- Tabela 123. Struktura wydatków klasztoru jasnogórskiego w latach 1651—1864 496
- Tabela 124. Struktura wydatków klasztoru jasnogórskiego w latach 1627—1674, 1702—1798 i 1799—1864 500
- Tabela 125. Wydatki klasztoru jasnogórskiego w latach 1702—1864 501
- Tabela 126. Średnioroczne wydatki klasztoru jasnogórskiego i innych klasztorów polskich 502
- Tabela 127. Bilans finansowy klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w latach 1702—1858 506
- Tabela 128. Porównanie bilansu finansowego klasztoru Paulinów na Jasnej Górze z innymi klasztorami polskimi 508
- Tabela 129. Liczebność konwentu jasnogórskiego od XVII wieku do 1864 r. 512

Indeks osobowy

A

- Achmatowicz Aleksander 19, 36—37
Adamczyk Władysław 199—200, 209, 263, 362
Aleksander I Romanow, car Rosji, król Polski 39, 48, 51, 75, 423, 469
Aleksander II Romanow, car Rosji 49, 486
Aleksander VI, papież 27
Aleksandrowicz Kacper, kapłan, paulin, kompozytor, przeor jasnogórski 44—45, 536
Antoni, brat, paulin, dispensator (prokurator) Jasnej Góry 540
Antoniewicz Marcei 25, 48, 377, 440, 450
August II Sas, król Polski, wielki książę litewski, książę elektor Saksonii 30, 31, 43, 64, 69
August III Sas, król Polski, wielki książę litewski, książę elektor Saksonii 31, 43, 56

B

- Baliński Michał 26, 55, 79, 498, 534
Baranowski Bohdan 18, 19, 178—180, 183, 192, 197—198, 208, 210, 216—217, 235, 238, 242, 264, 277, 326, 338—343, 347, 358—359, 361, 378, 380, 390
Bardach Juliusz 114, 118, 121
Barski-Kochler Jan, ksiądz, wizytator biskupi 89—90
Bartiowski Stanisław, obywatel Częstochowy 75
Bartyś Julian 18
Bauche Leopold, lekarz klasztoru na Jasnej Górze 42
Bebnari, lekarz klasztoru na Jasnej Górze 42
Bekiesz Augustyn, paulin, kapłan, zarządca starostwa kłobuckiego 541
Bełżecki Aleksander Stanisław, wojewoda podolski 64
Benger Mikołaj, kapłan, paulin, kronikarz zakonu 18, 28, 30, 83, 90—92, 413, 420, 470—471, 473, 543
Beranek Wacław 10
Berg Fiodor, namiestnik Królestwa Polskiego 473
Bermann Lejb, kupiec ze Starej Częstochowy 477
Bębnowski Alojzy, paulin, kapłan 40—41
Bielecki Jan, poddzierzawca młyna w Kawodrzy (1858) 381
Bieniaszewski Adam 60
Bieńkowski Gerwazy, paulin, kapłan, dispensator (prokurator) Jasnej Góry 540
Bieńkowski Ludomir 45

- Bieńkowski Marcei, paulin, kapłan, zaangażowany w działalność niepodległościową (1861—1864) 41
- Biernaccy Władysław i Salomea, dzierżawcy Walenczowa i Huty 94, 181
- Biernacki 410
- Biernacki Alojzy 181
- Biernat Andrzej 398
- Bilczyński Ludwik, dzierżawca apteki jasnogórskiej 32, 42, 423
- Biliński Jakub, paulin, kapłan, zarządca dóbr Laski 91, 516, 542
- Biliński Jakub, zarządca dóbr Laski 91, 516, 542
- Biliński Leon 48
- Binka, gospodyni w folwarku pod Pajęcznem 559
- Bloch Fiszl, poddzierżawca młyna wodnego w Kawodrzy 381
- Bobińska Celina 19, 183
- Bochenek Ryszard Henryk 11, 28, 31, 413, 420, 470—471
- Bochnak Władysław 428
- Boczkowski Wojciech, poddzierżawca młyna w Kawodrzy (1853—1856) 381
- Bogucka Maria 398—399
- Bogusz Jakub, karczmarz w Gajęcicach 375
- Bolesławski Grzegorz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Boratynski Jędrzej, dzierżawca Zakrzewa (Zakrzewka) 93, 98
- Borkiewicz Rafał, paulin, kapłan, zarządca starostwa brzeźnickiego 542
- Borkowska Urszula 48, 440
- Boroda Krzysztof 357
- Borowski Filip, paulin, kapłan, skarbnik Jasnej Góry 539
- Borzęcka Marianna z Pocijów 407
- Borzęcki Piotr 409
- Bronikowski Stanisław, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 537
- Bronowacsky, gen. austriacki 37
- Bronowski Teofil, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
- Brückner Baltazar 490
- Brühl Alojzy, gen. artylerii koronnej 33, 66
- Brykner Eryk, kapłan, paulin, kompozytor 44
- Brzeziński Pafnucy, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 537
- Brzozowski Michał, paulin, kapłan 41
- Brzuchański Franciszek, ksiądz altarysta w kościele św. Jana Chrzciciela w Starej Brzeźnicy 489
- Brzuchański Wojciech 489
- Buchner, młynarz z Wrocławia pracujący w dobrach jasnogórskich 372
- Buchholtz von Ludwig Heinrich, poseł pruski w Rzeczypospolitej, minister pruski 34
- Buckner Baltazar 42
- Bujak Franciszek 174
- Burkiewicz Łukasz 41, 590
- Burzyński Hieronim 59
- Burzyński Wojciech 59
- Butler Gottard Wilhelm, podkomorzy koronny 64
- Butterwick Richard 19, 34, 67, 71—72, 79, 440, 498
- Bużeński Hieronim, starosta brzeźnicki (1565), żupnik wielicki 68
- Bużeński Piotr, starosta brzeźnicki (1578—1584) 68
- Bykowski Ludwik 59—60
- Bystroń Jan Stanisław 46
- C
- Cackowski S. 127, 129, 147, 151, 185
- Cegielski Jakub, paulin, kapłan, zarządca dóbr Laski i Wiewiec 541—542
- Cellari Jan, płk, dowódca załogi jasnogórskiej w 1655 r. 29

- Chałupka Leon 18, 28, 32, 41, 83, 90, 413, 470, 543
- Chamara Adam, karczmarsz 375
- Chamara Wojciech, karczmarsz w Dworzowicach 375
- Chełmski Aleksander Ścibor, starosta brzeźnicki (1715—1717) 68
- Chełstowski Dionizy, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 537
- Chlebowski Bronisław 54, 64, 69, 79, 498, 535
- Chłapowski Dezydery z Turwi 181
- Chłapowski Krzysztof 61, 63, 65, 68—69, 79, 413, 447
- Chłapowski S. 69
- Chłodziński Franciszek, młynarz w Gnaszynie 380
- Chłodziński Wawrzyniec, syn Franciszka, młynarz w Gnaszynie 380
- Chmielarz Teodor Mikołaj, brat, kapłan, paulin, zarządca klucza wiewieckiego 540
- Chmielewska Katarzyna 29
- Chodakowski Stanisław 405
- Chodyński Stanisław 9, 26, 28, 32, 42
- Chomentowski Stanisław, hetman polny koronny, wojewoda mazowiecki, marszałek nadworny koronny 406
- Chreptowicz Adam 181
- Chrzanowski Franciszek Aleksander, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 540
- Chrzanowski Rafał, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 537
- Chwytała Józef, służący w Dworzowicach 559
- Cichor Dariusz 44, 83, 416
- Cielmowski Marcin, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego i starostwa kłobuckiego (klucz zagórski) 541—542
- Ciemniewski, dzierżawca Dylowa, Będkowska i Siedlca 72
- Ciesielski Tomasz 31, 417, 443
- Cieszkowski 74, 76
- Cieślak Stanisław, gospodarz w Wąsoszach 559
- Ciołkowski Stanisław, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
- Cisowski Aleksy, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 538
- Cohler Johan Ernst, asesor Collegium Medicinum we Wrocławiu 42
- Cymermann Bogumił, dzierżawca apteki jasnogórskiej 42
- Czartoryski Kazimierz, biskup wrocławski 64
- Czaykowski Franciszek 61, 79, 81, 497, 534
- Czechowicz Andrzej, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 538
- Czechowicz Tobiasz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 90, 513, 516, 536—537
- Czeredjew, mjr armii rosyjskiej 39
- Czerwień Bogumił Henryk 9, 10, 35, 44, 74, 79, 421—422, 487—488, 498
- Czerwiński Henryk 10, 106—107, 110, 487—488
- Czubaty Jarosław 36, 117, 348
- Czwojdrak Bożena 19, 26
- D
- Dahlke Krystian Ferdynand, ppłk wojsk polskich 470
- Damazy, brat, paulin, zarządca klucza wiewieckiego 540
- Dankowski Wojciech (1760—1810), kompozytor jasnogórski 45
- Dąbrowski Jan Henryk 36
- del'Aqua Andrzej 28
- Dembiński, płk Armii Księstwa Warszawskiego 37

- Denhoff Aleksander, ksiądz 405,
414—415, 420
- Denhoff Ernst, gen. artylerii litewskiej
447
- Denhoffowie Stanisław i Eufemia
408
- Derwich Marek 12, 124, 190, 196,
345, 384, 417, 434—435, 503, 508,
510
- Deschamps Jean Louis, ppłk napoleoń-
ski 36
- Dęgoński Bruno, paulin, kapłan, koa-
diutor prowizora Jasnej Góry 90,
539
- Długosz Jan 67
- Dłuski Mamert, ppłk wojsk polskich,
uczestnik powstania listopadowe-
go 471
- Dmowski Maciej 408
- Dobosz Józef 81
- Dobrzelowski Stanisław 57, 58
- Dolewscy Marcin i Katarzyna 408
- Domin W. 57, 79, 497, 534
- Drewicz Iwan, mjr wojsk rosyjskich
32
- Duchniewski Jerzy 535
- Dunin-Źasowicz Anna 183
- Durini Angelo Maria, nuncjusz apostol-
ski w Rzeczypospolitej 32
- Dworzański Albin, paulin, kapłan, prze-
or jasnogórski 95, 537
- Dybaś Bogusław 283
- Dylągowa Hanna 19, 40, 258, 429,
513
- Dymarski Romuald, paulin, kapłan,
skarbnik Jasnej Góry 88, 538
- Dynarski Albin, paulin, kapłan, prowizor
Jasnej Góry 540
- Dziedzicki Jan, paulin, kapłan, admi-
nistrator generalny dóbr jasnogór-
skich, prowizor Jasnej Góry 91,
538—539
- Dziurka H. 196
- E
- Eberstatt von Janus, gen. wojsk rosyj-
skich 447
- Efrem, paulin, kapłan, administrator
dóbr Głusków 542
- Eggerer Andrzej, kapłan, paulin, kroni-
karz zakonu 18, 41—44, 476
- Erenroth, płk wojsk rosyjskich 40
- F
- Falniowska-Gradowska Alicja 18,
65—66, 69, 121, 128, 141, 144, 149,
162, 184, 189, 273—274, 297, 304,
367, 369—370, 385, 401, 403—
404, 412, 442—444, 446, 534, 560,
563
- Favrat Franz, gen. pruski 35
- Federowicz Ambroży Ignacy, paulin, ka-
płan, zaangażowany w konspirację
(1861—1864) 19, 40—41
- Fijałak Jan 49
- Filipczak-Kocur Anna 20, 443
- Filipek Wojciech, karczmarz w Gajęci-
cach 375
- Filowski Remigiusz, paulin, kapłan, za-
angażowany w konspirację (1861—
1864) 41
- Fiszer Stanisław, gen., szef sztabu armii
Księstwa Warszawskiego 37
- Flaga Jerzy 44
- Fogler Celestyn, paulin, kapłan, admi-
nistrator generalny dóbr jasnogór-
skich 538
- Fortuński Teodor, paulin, kapłan, przeor
jasnogórski 538
- Franaszek Piotr 20, 156
- Franken 59
- Fryderyk August Wettin, król Saksonii,
książe warszawski 38, 53, 75,
116—117, 452, 483—484, 492
- Fryderyk Wilhelm II Hohenzollern, król
pruski 35—36, 43, 74

- Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern, król pruski 36, 74, 492, 516
 Fugler, kupiec gliwicki 400
- G
- Gach Piotr Paweł 11, 13, 19, 39, 44, 49—50, 448—449
 Gawelczyk Bonawentura, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
 Gawroński Andrzej, biskup krakowski 38
 Gawrysiakowa Janina 40—41, 258, 429
 Gąsiorowski Antoni 60, 62, 69, 412
 Gembicki Jan, biskup płocki 64
 Gierowski Józef Andrzej 271
 Gieysztorowa Irena 175, 347
 Gigilewicz Edward 45
 Gliński, oficer pruski, komendant twierdzy jasnogórskiej 35
 Gliński Władysław 39
 Główka Dariusz 190, 445
 Głuszczyński, dzierżawca Wiewca 93
 Głuszkiewicz Kazimierz, dzierżawca Walenczowa i Huty 98
 Gogolewski Marcei 409
 Gogolewski Wiktor 409
 Golicyn Mikołaj, książę, gen. rosyjski 33, 44
 Gołębiowski Tadeusz 117—118, 180
 Gołoś Jerzy 10, 477
 Göngyösi G., paulin, kapłan, autor traktatów dotyczących życia zakonnego 89
 Gorczyński Feliks, brat, paulin, zarządca starostwa brzeźnickiego i klucza wiewieckiego 541
 Goruski Leopold, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Gostomski Anzelm, polski pisarz gospodarczy 92
 Gotschalk Filip, kompozytor jasnogórski 10, 45
 Gólkowski Jan, paulin, kapłan, zastępca przeor jasnogórski, gen. zakonu paulinów 39, 418, 538
 Górski Antoni, płk, komendant twierdzy jasnogórskiej 38
 Górski Mateusz, burmistrz Brzeźnicy w 1793 r. 95
 Górzyński Sławomir 61, 79, 497, 534
 Grabarz Karol 382
 Gracki Jacek 43
 Grębiński Mateusz, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry i przeor jasnogórski 536, 539
 Grimaldi Hieronim, nuncjusz apostolski w Polsce 48
 Grochowicki Piotr, archidiacon gnieźnieński 58
 Groniowski Krzysztof 116
 Grozwasz Karol, kupiec gliwicki 400
 Grudziński Karol, wojewoda kaliski 64
 Grüger H. 196
 Gruszkowic Marcin, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
 Gruszkowicz Tobiasz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 513, 537
 Gryglewicz Feliks 45
 Grzegorz, owczarek w Dworszowicach 559
 Grzegorz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
 Grzelak, pracownik folwarczny w Wilkowiecku 100, 548
 Grzybowski Ewaryst, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 541
 Grzybowski Stanisław 45
 Guldon Zenon 116
 Guyon, dowódca 12. regimentu armii napoleońskiej w 1806 r. 36

- H
- Habsburgowie 15, 168, 415
- Haller Józef 414
- Hamerle Józef, architekt 478
- Hanczewski Paweł 183
- Harc Lucyna 87
- Harwoziński Czesław, paulin, kapłan 40—41
- Haugwitz Chrystian, hrabia, tajny radca pruski 74
- Hawelski Eustachy, paulin, kapłan, prowincjał paulinów polskich 28, 41, 90—91, 414, 543
- Henkel 74
- Henryk Biel z Błeszna herbu Ostoja 26
- Herbst Stanisław 28, 35
- Herszlik Lewek, dzierżawca propinacji 365
- Heydent Ferdynand, mistrz dekarski z Krakowa 478
- Hniłko Antoni 66
- Hohenzollernowie 36
- Hojka Zbigniew 9
- Hołownia Ryszard 81
- Hoszowski Stanisław 175
- Hoym von Karl Georg, minister pruski 73, 448
- Hundt, mjr, oficer pruski, komendant twierdzy jasnogórskiej 35—36
- I
- Ihnatowicz Ireneusz 180, 398
- Inglot Stefan 57, 92, 119, 177—179, 277—278, 338, 342, 349, 359, 361
- Izdebski Hubert 118
- Izydorczyk-Kamler Anna 20, 99, 104
- J
- Jabłonowski Stanisław, hetman wielki koronny 447,
- Jabłońska-Deptuła Ewa 39—41, 258, 429
- Jabłoński Szczepan Zachariasz 9, 46—48, 439—440
- Jackowski Antoni 45, 48, 440
- Jakub, owczarek w Dupicach (Dubiczach) 559
- Jakub z Sienna, biskup włocławski 27
- Jan Gruszczyński, arcybiskup gnieźnieński 27
- Jan Kazimierz Waza, król Polski i wielki książę litewski 20, 27, 29, 48, 63, 405, 412, 440, 443
- Jan Lutek z Brzezia, biskup krakowski 27
- Jan Olbracht, król Polski 27, 357
- Jan z Opatowa, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Jan, pszczelarz w dobrach brzeźnickich 559
- Janito Maciej, młynarz 375
- Janito, młynarz w Bątkowie 375
- Jankowski Hipolit, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
- Jasińska Maria 46
- Jasiński Marcin, paulin, kapłan, przeor jasnogórski, prowincjał polskiej prowincji 34, 537
- Jastrzębiec Wojciech, arcybiskup gnieźnieński 27
- Jastrzębski Jan, zastępca wójta gminy Lisiniec 109
- Jaśkiewicz Aleksander 10, 31, 45, 57, 79, 470, 477, 498, 535
- Jaworski Albin Andrzej, paulin, kapłan, adiutant twierdzy jasnogórskiej 28
- Jezierski, pracownik klucza głośkowskiego 547
- Jezierski Andrzej 19, 92, 115—116, 176—177, 179—180, 242, 358, 391, 398—399
- Jeziorkowski Józef Kalasanty 410
- Jędrzejewski Alfons 31, 48, 440

- Jungnikl Karol, prowadził papiernię na Kopcu w Białej 110
- Jutka Stanisław, młynarz w Konopi-
skach 363
- K
- Kaczmarek Krzysztof 45, 81
- Kaimski Bartłomiej paulin, kapłan, za-
angażowany w konspirację (1861—
1864) 41
- Kalinowska Anna z Brzezia, chorążyna
halicka 407
- Kallas Marian 117
- Kałużkiewicz Romuald, paulin, kapłan,
prowizor Jasnej Góry 539
- Kamień Dominik, paulin, brat zakon-
ny, prefekt apteki jasnogórskiej
42
- Kamiński A. 175, 347
- Kamiński Abraham, mistrz dekarSKI
478
- Kamocki Marcin, paulin, kapłan, przeor
jasnogórski 536
- Kamocki Michał, paulin, kapłan, prowincjał
paulinów polskich 58, 363
- Kanimir z Częstochowy Starej 25
- Kapczyński Stanisław, paulin, kapłan,
dispensator (prokurator) Jasnej Góry,
przeor jasnogórski 41, 109, 258,
474, 479, 501, 507, 538, 540
- Karbownik Henryk 20, 429, 443—
445, 448—454, 474
- Karnkowski Stanisław, biskup kujawski
90
- Karpiński Andrzej 17
- Karpowicz Mariusz 10, 478
- Karsznicki 409
- Karśnicki 413
- Karśnicki Ludwik, kasztelan wieluński,
poseł na Sejm Wielki 67
- Karwowski Jan Egidius, paulin, kapłan,
zarządca klucza wiewieckiego
541
- Kasimiński Jan Krystian, dzierżawca ap-
teki jasnogórskiej 42
- Katarzyna, służąca w Kruplinie 559
- Katarzyna, służąca w Starym Mieście
Brzeźnicy 559
- Katarzyna, służąca w Trzeczpy 559
- Kazarnicki Marcin, paulin, kapłan, prze-
or jasnogórski 537
- Kazimierski Krzysztof, ksiądz wizytator
biskupi 89
- Kazimierz Jagiellończyk, król Polski,
wielki ksiądz litewski 27, 55
- Kazimierz Wielki, król Polski 397
- Kazusek Szymon 336
- Kempczyński Zbigniew, paulin, kapłan,
przeor jasnogórski 536
- Kempisty Karol 409
- Kempny Tomasz 183
- Kersten Adam 11, 29, 258
- Kęder Wojciech 10—14, 19, 28—34,
36, 38—39, 53, 55, 65—66, 72, 75, 79,
271, 413, 420, 446, 469, 471—473, 476,
498, 535
- Kiciński Michał, kpt. wojsk koronnych
63
- Kiedrzyńscy 409
- Kiedrzyński Anastazy, paulin, kapłan,
prowincjał polskiej prowincji pauli-
nów 88, 537
- Kiedrzyński Antoni Aleksy 409
- Kiełczewski Stanisław, paulin, kapłan,
przeor jasnogórski 537
- Kierachowski, młyn i karczma w Miedz-
nie 372
- Kiryk Feliks 9, 25, 55—57, 60—62,
79, 191, 471, 473, 498, 535
- Klamiński, podstarości w folwarku pod
Pajęcznem 559
- Klamra Augustyn, żołnierz w czasie
powstania listopadowego, ranny
w walkach z Rosjanami, pracownik
w dobrach Lisiniec 111
- Klebsberg, płk austriacki 1809 r. 37

- Kleist von, mjr, oficer pruski 59,
281—283, 286, 288
- Klimecki Gerwazy, paulin, brat zakonny, prefekt apteki jasnogórskiej 42
- Kluk Krzysztof, ksiądz, proboszcz z Ciechanowca, pisarz rolniczy 179
- Kłoczowski Jerzy 29
- Kłodawski Paulin, paulin, kapłan, przeor jasnogórski, prowincjał polskiej prowincji paulinów 42, 536
- Knefliński Mateusz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski, prowincjał i generał paulinów polskich 90, 485, 505, 513, 516, 538
- Knóll Karol, kleryk pauliński 39
- Kobierkiewicz Józef, kompozytor jasnogórski 45
- Kobierzycki Stanisław 29
- Kochanowski Korwin Jakub 59
- Kocimscy Marianna i Sebastian, dzierżawcy karczmy w Białej 371
- Koczerska Maria 27
- Kolasa Jan 57
- Koławski Henryk 57, 62, 79, 466, 497, 534
- Kołątaj Hugo, ksiądz, podkanclerzy koronny 48, 67, 178
- Kołodziejczyk I. 45
- Kołodziejczyk K. 34
- Kołodziejczyk Ryszard 60, 79, 498
- Komornicki, dzierżawca Pajęczna 95, 98
- Konarski Stanisław, pijar, kapłan, pisarz polityczny 48
- Konczycki Albin, paulin, kapłan 88
- Konieczpolski Aleksander, starosta brzeziński (1603—1609) 68
- Konieczpolski Stanisław, hetman wielki koronny 446
- Konopczyński Władysław 243
- Kopiec Jan 9, 48, 440
- Korczyński Adam 408
- Kordecki Augustyn, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 29, 90, 163, 258, 469, 479, 516, 536
- Korkus Piotr, młynarz w Ostrowie 372
- Korybutiak Zygmunt Jan 278
- Koryciński Wojciech, prepozyt miechowski, sekretarz królewski 64
- Korytkiewicz 408
- Kos Jan, wojewoda Chełmski 34, 64
- Kosecki Adam 121
- Kosecki Feliks, ogrodnik ekonom w dobrach Lisiniec 109
- Kosiak Paweł 18, 28, 32, 41, 83, 90, 413, 470, 473, 543
- Kossakowski Jan, biskup inflancki 34
- Kostro Franciszek Jan, paulin, brat zakonny, zarządca klucza wiewieckiego 540
- Kostrowicka Irena 19, 180—181, 210, 263
- Kostrowicki Jerzy 181
- Kościelak Sławomir 12
- Kotewicz Ryszard 181
- Kotficzowie Jan i Dorota 405
- Kotulińscy Gabriel i Katarzyna, dzierżawca wsi Siatki 93
- Kowalczyk Rafał 20, 449—453
- Kowalska Katarzyna 59
- Kowalski Waldemar 190, 216, 344, 358, 455
- Kowalski Walenty, paulin, kapłan, prowincjał polski 57
- Kowecka Elżbieta 179, 277, 359
- Koziar Jan, gospodarz w Dupicach (Dupidzach) 559
- Koziebrodzki Pius, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego, dispensator (prokurator) Jasnej Góry, zarządca starostwa kłobuckiego (klucz zagórski) 540—541
- Kozłowska z Mszczonowa Katarzyna z Kalinowskich 411

- Koźbiałowicz Chryzostom, paulin, kapłan, generał zakonu 18, 87—89, 397
- Krabisz, rodzina karczmarzy 363
- Krajewski, pracownik klucza głoskowskiego 100, 547
- Kraśniński Zygmunt 48
- Krasowski Primus Michał, paulin, kapłan 406
- Krasuski Izidor Stanisław, paulin, kapłan, zarządca starostwa kłobuckiego (klucz zagórski), przeor jasnogórski 513, 537, 541
- Kratochwil Wilhelm, dzierżawca apteki jasnogórskiej 42
- Krótkiewicz, ksiądz poddzierżawca klucza mirowskiego 96
- Kruk Daniel Ernest z Wrocławia 42, 490
- Kruk Daniel, syn Daniela z Wrocławia 490
- Kruszkowski Szymon, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Kruszowski 409, 412
- Kruzel Izidor, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
- Kryżelski Jan, ekonom w dobrach Lisiniec 107—108
- Krzemieniewski Teodor 59
- Kubaczek Laurenty, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Kubarski Piotr, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Kubica Brunon 9, 19, 31
- Kubicki Rafał 384, 391
- Kubiński, ekonom w dobrach brzeźnickich 559
- Kuchowicz Zbigniew 45
- Kukło Cezary 20, 99, 156
- Kula Witold 19, 105, 118, 174, 176—177, 278, 359
- Kumor Bolesław 9, 35, 48, 439
- Kurczewski Romuald Stanisław, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego, przeor jasnogórski 537, 541
- Kurdysiewicz (Kordyszewski) Andrzej, paulin, kapłan 88
- Kurzowski Romuald, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
- Kusiński, pisarz w dobrach brzeźnickich 559
- Kwiatkiewicz Jerzy 65
- L
- Laberschek Jacek 25, 26, 54—55, 79, 498, 534
- Lach Adam 360
- Lachowski Eugeniusz, paulin, kapłan, p.o. przeora jasnogórskiego 538
- Lanckorońska Jadwiga 407, 412
- Lanckoroński Jan, kasztelan radomski 407, 412
- Landau Zbigniew 180, 181
- Langner January, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 537
- Lauro Wincenty, przedstawiciel nuncjusza apostolskiego w Polsce 90
- Legyel Wilhelm Franciszek, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 541
- Lenard Stanisław Bogusław 117
- Leonard z Częstochowy Starej 25
- Leskiewiczowa Janina 19, 118—120, 149, 179, 180—181, 239, 337, 341, 348—349, 357, 360
- Leszczyńscy Rafał i Katarzyna 408
- Leszczyńscy, ród magnacki 407
- Leszczyńska Celina 19, 92, 115
- Leszczyński Aleksander (1616—1680), kapłan, paulin, kompozytor 44—45
- Leszczyński Jan, wojewoda poznański 64

- Leszczyński Stanisław, król Polski, wielki książę litewski 30, 31
- Leszczyński Stefan 408
- Leszczyński Wacław, biskup warmiński 64
- Leszczyński Władysław, kapłan, paulin, kompozytor 10, 45
- Leśniak Franciszek 18, 65—66, 121, 141, 162, 184, 189, 273, 297, 369, 385, 401, 403—404, 442, 534, 560
- Leśniewicz Franciszek 408
- Leśnodorski Bogusław 114, 118, 121
- Libiszowska Zofia 149, 357—360, 390—392
- Ligęza Stanisław, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Ligocki Józef Andrzej, paulin, kapłan, adiutant twierdzy jasnogórskiej 28
- Lijewski Tadeusz 65
- Linde Bogumił Samuel 44
- Lindenberger Jan, mistrz kamieniarski z Wrocławia 470
- Lipińscy 409
- Lipiński Filip, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 538
- Lippi Baltazar, dzierżawca Pajęczna, Dylowa, Siedlca, Bętkowa, Wąsoszy 95
- Lipski Łukasz, paulin, kapłan, depozytariusz i dyspensator Jasnej Góry, zarządca klucza wiewieckiego 540—541
- Liszkowski Fortunat Wojciech, brat zakonny, paulin, zarządca klucza wiewieckiego 541
- Litak Stanisław 32, 428
- Lubojeński Ignacy, dzierżawca Walenczowa i Huty 93, 95, 98
- Lubojeński January, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 537
- Lubomirski Jerzy 64
- Lubomirski Jerzy Dominik, starosta olsztyński 48, 406
- Lubomirski Jerzy Ignacy 347, 369
- Lubomirski Stanisław, wojewoda bracki 407
- Luboś Jan, poddzierżawca młyna w Kawodrzy 381
- Lubowiedzki Władysław, sędzia krakowski 64
- Ludwik Andegaweński, król Węgier i Polski 25, 50
- Lüttichau von Chrystian 74
- Ł
- Łakociński Zbigniew 11, 30, 271
- Łakota Florenty, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Łanczewski Anzelm Maciej, paulin, kapłan, zarządca starostwa kłobuckiego (klucz zagórski), klucza wiewieckiego 540—541
- Łąbędzki Antoni, poddzierżawca klucza mirowskiego 76, 96
- Łękawski Mateusz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 90, 516, 537
- Łojowscy Kazimierz i Barbara, dzierżawcy Dupic (Dubidze) 95, 98
- Łubieński Maciej, prymas Polski 48
- Łubieński Marcin, paulin, kapłan, kompozytor 44
- Łukaszyk Romuald 45
- Łuszczewski Jan Paweł, minister finansów Księstwa Warszawskiego 37—38
- Łyjak Wiktor Z. 477
- M
- Macherzyński Jan, poddzierżawca młyna w Kawodrzy (1856—1858) 381
- Maciej, fernal w Dupicach (Dubidzach) 559
- Madalińska Zofia 59

- Madaliński Baltazar 59
Madaliński Feliks Jan 59
Madej Leszek 39—41, 472
Madurowicz Helena 19—20, 156, 241
Madurowicz-Urbańska Helena 183, 209
Magdaliński Krzysztof, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
Majdy Wojciech, młynarz w Gajęcicach 375
Majewski Antoni, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
Majewski Baltazar, subdiakon pauliński, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 40—41
Majkowski G. 33
Maligny de, płk wojsk króla Polski 447
Maliński Wacław, paulin, kapłan, zarządca starostwa brzeźnickiego 542
Maliszewski Przemysław 57, 79, 498
Małkiewicz A. 57
Mańka Wojciech, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
Marcin V, papież 27
Marczakowie, rodzina chłopska z Kusiąt 97
Maria Józefa, królowa Polski, małżonka Augusta III 32
Maria Magdalena 47
Maria Teresa, cesarzowa 32
Maria, cesarzowa Rosji, małżonka Aleksandra II 75
Marianna, służąca w Kruplinie 559
Markiewicz Mariusz 12, 447
Marszałowski Wincenty, dzierżawca apteki jasnogórskiej 42, 423
Marszewski, dzierżawca Wąsoszy 95, 229—230
Marszewski Michał Jan, biskup kujawsko-kaliski 40
Martynowski Zbigniew 48, 440
Massalski Ignacy, biskup wileński 34, 178
Maślarski Mateusz, mistrz dekarski 478
Matejko Jan 48, 440
Mateusz, paulin, brat zakonny, prefekt apteki jasnogórskiej 42
Matyszczuk Bronisław 9, 49, 428—429, 507
Mazurek M. 258, 429
Mączak Antoni 180
Mencel Tadeusz 118, 144—145
Merdyński Piotr, starosta brzeźnicki (1585—1603) 68
Męcińscy 36
Męcińska Katarzyna 408
Męciński Jan, ksiądz 406
Męciński Wojciech z Żarek, starosta brzeźnicki (1652—1655) 36, 59, 68, 587
Miaskowski, wysłannik na Jasną Górę J.H. Dąbrowskiego 36
Michalik S. 182
Michalski Narcyz, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
Michalski Rafał, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
Michał Korybut Wiśniowiecki, król Polski i wielki książę litewski 20, 64
Michałowski Hiacynt, starosta krzepicki 65
Michałowski Tobiasz Antoni, paulin, kapłan, adiutant twierdzy jasnogórskiej 28
Michrowski Antoni, dzierżawca wsi Dupice (Dubidze) 95, 98
Miedziński Walenty, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
Mieleccy Rafał i Magdalena, starostowie brzeźnicy (1698—1706) 68

- Mielecki Marcin, starosta brzeźnicki (1679—1698) 68
- Mierkiewicz Jerzy, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Miernikiewicz Teodor, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 538
- Mieroszevska Agnieszka 407
- Migasiewicz Paweł 10, 476
- Mikołaj I Romanow, car Rosji, król Polski 39, 118, 454
- Mikołaj z Wilkowiecka, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Mikosz, rycerz 55
- Mikulski Krzysztof 183, 489
- Miłaszewski Stanisław z Kalisza, dzierżawca apteki jasnogórskiej 42, 423
- Miodunka Piotr 116
- Młodzianowski Stanisław, regimentarz wojsk koronnych 30
- Mniński Patrycjusz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 90, 516, 537
- Mołędziński Wojciech, dzierżawca apteki jasnogórskiej 42, 423
- Moliński Wacław, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 541
- Molski, podstarości w Siedlcach 559
- Moniuszko Stanisław 48, 440
- Morawiec Norbert 19, 36
- Morsztyn Andrzej, referendarz koronny 64
- Morsztyn Michał, kasztelan sądecki 412
- Moszyński Antoni 62, 70
- Moszyński Hieronim z Bnina 57
- Moszyński Konstanty, paulin, kapłan, przeor jasnogórski, prowincjał paulinów polskich 10, 15, 19, 31, 62, 79, 85, 90, 95, 405, 470, 477, 498, 516, 535—537
- Mrowiec Karol 10, 45
- Mstowski Benedykt, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Müller Burhard, gen. szwedzki 29
- Muszyńska Jadwiga 19, 83, 116, 183, 190, 196, 336, 347
- Mycielscy, ród szlachecki 410
- Mykowski Maciej, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 541
- Myszkowscy, ród szlachecki 409
- Myszor Jerzy 9, 48, 440
- Myślakowscy 408
- N
- Nabiałek Karol 14—15, 25—26, 28, 53—58, 62, 65, 68, 79, 124, 497, 534
- Najman Euzebiusz, paulin, kapłan, skarbnik Jasnej Góry, przeor jasnogórski 90, 513, 516, 536—537, 539
- Napoleon I, cesarz Francuzów 36—37, 118, 450
- Naruszewicz Aleksander, podkanclerzy litewski 64
- Nawrocki Stanisław 117, 120—121
- Nawrot Dariusz 19, 36, 117
- Neapolitanus Szymon, paulin, kapłan, kompozytor 44
- Neuburg von Franciszek Ludwik, książę, biskup wrocławski 48
- Niciński Władysław 43
- Nietyksza Maria 20, 99
- Nieznakowski Szymon Andrzej, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego, zarządca starostwa brzeźnickiego, administrator generalny dóbr jasnogórskich 91, 538, 542
- Nieznanowski Stefan 46
- Nitecki Piotr 27, 41, 48, 258, 413, 415, 440
- Noniewicz Czesław 177—178, 197—198, 216—217, 336, 340, 342
- Nowacki Eryk, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację z lat 1861—1864 40—41, 539, 54

- Nowacki Jozafat Maciej, paulin, kapłan, zarządca dóbr Laski, prowizor Jasnej Góry 539, 542
- Nowak Krzysztof 9
- Nowak Ludwik 40
- Nowak Tadeusz A. 33
- Nowicki Bazyli, paulin, kapłan paulin, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 40—41
- Nowodworski M. 9, 26
- Nycz Adrian, paulin, kapłan 57
- Nyrek Aleksander 361
- O
- Obertyński Zbigniew 35
- Obrycki Aleksy, paulin, kapłan, dispensator (prokurator) Jasnej Góry, przeor jasnogórski 90, 516, 537
- Oczko, dzierżawca apteki jasnogórskiej 423
- Odescalchi Benedykt, nuncjusz apostolski w Polsce, kardynał, arcybiskup Mediolanu 48
- Odrowąż Iwon, biskup krakowski 25
- Odyniec Waclaw 104, 106, 239, 336—337
- Oleśnicki Zbigniew, biskup krakowski, kardynał 27
- Olkowski Gaudenty, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 538
- Olszakowski Tyburcy, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 541
- Olszewski Daniel 46
- Olszowski Hieronim, starosta brzeźnicki (1655—1677) 68
- Opaliński Edward 62
- Oppeln Bronikowski Ferdynand Jerzy von, prezes kamery piotrkowskiej 34
- Orłowski Tadeusz 399
- Orzechowski Kazimierz 114
- Orzeszkowa Eliza 48, 440
- Osiecki Bartłomiej, paulin, kapłan, zarządca starostwa brzeźnickiego 542
- Ossoliński Jerzy, kanclerz wielki koronny 48, 405
- Ossoliński Jerzy Dominik, podkomorzy wielki koronny 406
- Ostrowscy z Maluszyna 181, 409, 411
- Ostrowski, pracownik klucza Głoskowskiego 100, 547
- Ostrowski Daniel, sufragan łowicki 39
- Ostrowski Wojciech z Maluszyna 410
- Ostusz Aleksy Wasiliewicz, adiutant cesarza Aleksandra II 479
- Oszmiański, dzierżawca folwarku Ostatni Grosz 93
- Ozorowski Wojciech, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 541
- Ożarowski Piotr, poseł na sejm wielki 67
- Ożarowski Wojciech, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 540
- P
- Pac Krzysztof, kanclerz wielki litewski 64
- Pachoński Jan 155
- Paciorkowski Franciszek, syn Marcina, dzierżawca Miedźna 94, 98
- Paciorkowski Marcin, dzierżawca Miedźna 94
- Palus Waldemar 47
- Patecki Mikołaj 409
- Paweł z Krakowa, sufragan krakowski i biskup laodycejski 27
- Pawłowski Bronisław 37
- Pawłowski Konstanty, paulin, kapłan, zakrystian jasnogórski 477

- Pągowski Serafin, paulin, kapłan, dispensator (prokurator) Jasnej Góry 540
- Perelski Damazy, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 537
- Perneckher Franciszek, kompozytor jasnogórski 45
- Perzanowski Z. 53, 55, 64—65, 67, 74, 79, 372—373, 385, 488, 498, 535
- Petrykowski Atanazy, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Pielas Jacek 336
- Pietraszewski Antoni, zarządca Kono-pisk 91, 516, 542
- Pietrzak Michał 114, 118, 121
- Pietrzykowski, podstarości w dobrach brzeźnickich 559
- Piotrowski Jakub, dzierżawca ogrodu klasztornego (1819—1825) 97
- Piotrowski Jakub, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Plaskota Bartłomiej, pracownik w Siedl-cach 559
- Pleszyński Antoni, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Pluciński Franciszek, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Płatek Józef Stanisław 49, 428
- Płaza Aleksander, starosta brzeźnicki (1629—1652) 68
- Płaza Krzysztof, starosta brzeźnicki (1616—1629) 68
- Płaza Mikołaj, starosta brzeźnicki (1609—1615/1616) 68
- Pobóg-Lenartowicz Anna 190, 196, 434
- Pocieja Ludwik, hetman wielki litewski 62
- Podchoccy Józef i Marianna z Kuczkow-skich 69
- Podejko Paweł 10, 45
- Podemski Wawrzyniec Władysław, pau-lin, kapłan, dispensator (prokurator) Jasnej Góry 540
- Podkocki Józef 59
- Podmiotko Barbara 10, 45
- Pokorski Innocenty, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 11, 19, 30, 271, 513, 537
- Poleski Józef 409
- Politz, gen. mjr, oficer pruski, kome-dant twierdzy jasnogórskiej 35
- Polkowski Jan, zecer w drukarni jasno-górskiej w 1825 r. 110
- Poniatowski Józef, książę 37—38, 471
- Poniatowski Stanisław August, król Pol-ski i wielki książę litewski 14, 32, 37, 43, 71, 80, 448
- Poręba Anna 26
- Pośpiech Remigiusz 45
- Potoccy 181, 584
- Potocki Andrzej, kasztelan krakowski 30
- Potocki Feliks Szczęsny Kazimierz, wo-jewoda sieradzki 447
- Potocki Józef, wojewoda krakowski i het-man wielki koronny 407, 447, 470
- Potocki Mikołaj, starosta kaniowski 407
- Potocki Robert, paulin, kapłan, zaan-gażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Potocki Tomasz z Praszki 181
- Powała Bartłomiej, gospodarz w Starym Mieście Brzeźnicy 559
- Powała Jerzy, gospodarz w Starym Mie-ście Brzeźnicy 559
- Praski Jan, paulin, kapłan, administra-tor generalny dóbr jasnogórskich 538

- Prawdowski Justus, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 540
- Prażmowski Mikołaj, biskup łucki, kanclerz koronny 64
- Primipillus Grzegorz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Prus Grzegorz 45, 88
- Pruski Witold 19, 128, 144, 180, 339, 341—342, 344, 348
- Pruszek Michał, właściciel Złotego Potoka 36
- Przebendowski Jan Jerzy, wojewoda chełmiński 454
- Przewodziński Wincenty 478
- Przeździecki Pius, paulin, kapłan, kronikarz zakonu paulinów 13, 50
- Przyboś Adam 18, 30, 446
- Psarski Aleksander Szymon, paulin, kapłan, prefekt apteki jasnogórskiej 42
- Ptakowski Barnaba, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Pudłowski Franciszek Jan, paulin, kapłan, dispensator (prokurator) Jasnej Góry, prowizor Jasnej Góry 88
- Puthieur January Bernard, paulin, kapłan, zarządca starostwa brzeźnickiego 542
- Pypeć Błażej, pastuszek w Starym Mieście Brzeźnicy 559
- Q
- Quirini-Popławska Danuta 41
- R
- Raacz Anastazy Józef, paulin, kapłan 39
- Raczyńscy, ród szlachecki 412
- Raczyński Albert (Wojciech), paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Raczyński Ignacy, arcybiskup gnieźnieński 37
- Radziwiński Józef, dowódca twierdzy jasnogórskiej w czasie konfederacji barskiej 33
- Rajchman Jan, owczarz w folwarku pod Pajęcznem 559
- Rajman Jerzy 27, 55—57, 60—62, 79, 191, 434, 435, 498, 535
- Ramotowska Franciszka 180, 348
- Raszkievicz Armand, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
- Rath Johann z Krakowa 490
- Rawski Tadeusz 35
- Rechowicz Marian 44
- Rejduch-Samek Izabella 57, 79, 498
- Reszka Stanisław, ksiądz, wizytator biskupi 89
- Reymont Władysław 48, 440
- Rogala Piotr, dzierżawca Wąsoszy 95
- Rogalewicz Pankracy, paulin, kapłan, zarządca starostwa brzeźnickiego 542
- Rogojscy 60, 63
- Rogojski Jan 63
- Rogojski Walenty Sariusz 63
- Rogojski Wojciech 63
- Romanow Andrzej 36
- Romanowicz Jan, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Rosiński Ignacy, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Rosowski W. 12, 439, 508, 510
- Rotter Ksawery, przeor jasnogórski 537
- Rożej Stefan Jan 9, 428
- Rożenowa Helena 357—358, 378, 380, 391, 452
- Różycka-Glassowa Maria 179—180—181, 216, 239, 277, 339, 341, 350, 359, 361, 378, 380

- Różycki Atanazy Jan, paulin, kapłan, zarządca dóbr Laski, zarządca starostwa brzeźnickiego, adiutant twierdzy jasnogórskiej 28, 542
- Rubiszewski Bartłomiej, paulin, kapłan, zarządca dóbr Laski, prowizor Jasnej Góry, przeor jasnogórski 411, 538—539, 542
- Rudolf, paulin, kapłan, dispensator (prokurator) Jasnej Góry 459, 540
- Rudzik Wawrzyniec, fornał w Wąsoszy 559
- Rumpecy Arseniusz, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
- Rusińska-Giertych Halina 12
- Rusiński Władysław 174—175, 347
- Ruszkowski Samuel 406—407
- Ruszkowski Walerian, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 540
- Rutkowski Jan 19—20, 105, 114—116, 118, 120—121, 123, 129, 173—175, 177, 179—181, 278, 359
- Rybarski Roman 20, 443—445
- Rybiński Jakub Zygmunt, łowczy koronny 69
- Rybiński Piotr Leopold, paulin, kapłan, adiutant twierdzy jasnogórskiej 28
- Rychlikowa Irena 18, 65—66, 121, 141, 162, 184, 189, 274, 304, 367, 370, 401, 403—404, 534, 563
- Rychłowski Franciszek i Jędrzej, chorążycy sieradzcy 70
- Rygał Ewelina 29, 258
- Ryk Teresa 428
- Rylscy 63
- Rylski, dzierżawca młyna 366
- Rzeszowski Marcin, dzierżawca Pajęczna, Dylowa, Będkowa, Siedlca, Dębowa 95, 98
- S
- Samek Jan 57, 79, 98, 498
- Sapieha Benedykt Paweł, podskarbi wielki litewski 473
- Sapieha Jan, marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego 405
- Saromonowicz Wincenty, pracownik drukarni jasnogórskiej (1863—1864) 110
- Sawelski Teodor, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 540
- Schmidt Henryk, ekonom w dobrach Lisiniec 108
- Schneider 416
- Schwerin Wilhelm, gen. pruski 35
- Sebastian, pastuszek w Wąsoszy 559
- Sedlnicky Odrowąż Karol 62
- Serczyk Władysław Andrzej 360
- Siarczyński Paweł, paulin, kapłan, kompozytor 44
- Siegel Stanisław 233, 258, 267
- Siemiątkowski Reginald Kazimierz, paulin, kapłan, zarządca starostwa kłobuckiego (klucz zagórski) 541
- Siemieński Bonawentura, dzierżawca Kocina 94
- Sieniawski Adam Mikołaj, hetman wielki koronny 30, 447
- Sienkiewicz Henryk 48, 440
- Sierpowski Stanisław 33
- Sievers Jakub, ambasador carski w Rzeczypospolitej 34
- Sikorski Piotr, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 70, 539
- Skarbek Jan na Rudkach i Rykałach, podkomorzy czerski 62
- Skarszewski Wojciech, biskup chełmski 34
- Skibiński Eustachy, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 76, 96, 538
- Skotnicki Piotr, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539

- Skowron, młynarz w Miedźnej 372
Skowron Ryszard 12, 447
Skórnik Anna 59, 365
Skrzypietz Aleksandra 9, 19, 26, 413, 440
Smagalski Dominik, paulin, kapłan, zarządca starostwa brzeźnickiego, prowizor Jasnej Góry 70, 90, 539, 542
Smoleńska Barbara 180
Smulikowska Ewa 477
Sobańska-Bondaruk Melania 117
Sobański Adam 59
Sobczak Tadeusz 18, 179, 197, 337, 339, 341
Sobiescy 19, 413
Sobieska Maria Kazimiera, żona Jana III, królowa Polski 405
Sobieski Jakub, królewicz, syn Jana III 406
Sobieski Jan, hetman koronny, Jan III król Polski, wielki książę litewski 20, 30, 64, 447
Sobociński Władysław 117
Solski Jan 10, 476
Sołowski Bazyle, paulin, kapłan, adiutant twierdzy jasnogórskiej 28
Sperka Jerzy 10, 14, 19, 26
Srogosz Tadeusz 455
Stanisław, owczarz w Wąsoszy 559
Stanisławski Wojciech z Gostynina 410
Starnawski, dzierżawca Brzeźnicy 95
Starostkowie Maciej i Barbara, dzierżawcy młyna w Mirowie 383
Starzyński Jan, paulin, kapłan, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
Stasiński Gaudenty, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 538
Stawianowski Paweł 410
Stefan Batory, król Polski, wielki książę litewski 27, 397
Stemphel Karol, lekarz klasztorny 42
Stępnik Anna 478
Stobiecki Stanisław z Kłomnic 58
Stolański Tyburcy Mikołaj, paulin, kapłan, prefekt apteki jasnogórskiej 42
Stopniak Franciszek 9, 48, 440
Stożek J. 45
Streska Marcin, kapłan, paulin, kronikarz zakonu 18, 32—33, 83, 413, 416, 473
Strzelczyk Jerzy 45
Strzelecki Kazimierz 411
Strzeszewski Czesław 179—180
Strzeżek Tomasz 471
Stuart Kajetan, mjr armii Księstwa Warszawskiego 37
Stypulski Adam, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
Suchan Marcin, młynarz 372
Suchanowski Jan, pisarz w dobrach klasztornych 91
Suchecki Józef 410
Suchodolski Wojciech, poseł na Sejm Wielki 67
Sulimierski Filip 54, 64, 69, 79, 498, 535
Szaflik Józef Ryszard 121
Szafraniec Kazimierz Sykstus 9, 13—14, 26, 29, 42, 44—46, 50, 53, 55, 57—60, 62—63, 76, 79, 83, 87—92, 258, 297, 365, 385, 413, 466, 485, 488—489, 497—498, 505, 513, 535, 541, 543
Szczeniński Atanazy, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
Szczepeński Władysław 10, 403, 421, 423, 425, 433, 435, 437, 439, 490, 507
Szczeplin, kapitan armii carskiej 40
Szczygielski Wojciech 180, 198, 216—217, 235, 239, 349—350
Szembek Stanisław, prymas Polski 447

- Szewczyk Antoni, stawowy w dobrach Lisiniec 109
- Szpak Jacek 9, 12, 15, 26, 87—88, 174, 178, 187, 416, 439—440, 447, 482, 513
- Szponar Franciszek, dzierżawca Dębowa 94
- Szreniawa Piotr, starosta brzeźnicki (1584—1585) 68
- Szuffranowicz Hilarion, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 34, 38, 538
- Szufowski Fryderyk, paulin, kapłan, adiutant twierdzy jasnogórskiej 28
- Szwajcar Ferdynand, paulin, kapłan, prefekt apteki jasnogórskiej 42
- Szwarc Kazimierz, paulin, kapłan, skarbnik Jasnej Góry 539
- Szwed Ryszard W. 19, 36, 47, 440
- Szylar Anna 12, 435, 439
- Szymański Józef 324, 383, 398—399, 477
- Szymborski W. 41
- Szymon, fornał w Starym Mieście Brzeżnicy 559
- Szypowska Jadwiga 408
- Szyszkowscy Paweł i Magdalena, dzierżawcy Siatek 97
- Ś
- Śleziński Klemens, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 538
- Śliwiński Pantaleon, paulin, brat zakonny, prefekt apteki jasnogórskiej 42
- Śreniowska Krystyna 118
- Śreniowski Stanisław 118
- Święch Hermina 12, 434
- Świętochowski Aleksander 117, 119—121, 123
- Świtkowski Piotr 178
- T
- Taczanowski Józef 59
- Tałaj, młynarz w Miedznej 372
- Tarnowski Jan 64
- Teratyn Protazy, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
- Terecy Grzegorz, paulin, kapłan 44
- Thomassich Gerard, paulin, kapłan, generał zakonu paulinów 32
- Tolibowski Wojciech, biskup poznański 64
- Tolkacz Ignacy, paulin, brat zakonny, zarządca starostwa brzeźnickiego 542
- Tomaszewski Jerzy 180—181
- Tomaszewski Walenty, biskup kujawsko-kaliski 415
- Tomiczek Patrycja 9, 440
- Tomoń Stanisław 413
- Topolski Jerzy 19, 83, 113, 117, 173—175, 197, 217, 239, 277, 339
- Toronc Jacob z Opawy 490
- Trajdos Tadeusz M. 12, 439
- Trawicki Jan, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 541
- Trawiński Zygmunt, paulin, diakon, zaangażowany w konspirację lat 1861—1863, zginął w czasie powstania styczniowego w bitwie pod Lelowem w 1863 r. 41
- Trąbski Maciej 19, 36
- Trepka Aleksander 58
- Trepka Feliks 408
- Trepka Jan Nekanda 68
- Trepka Tomasz, poddzierżawca klucza mirowskiego 96, 98
- Trębicki Antoni 179
- Trzebicki Andrzej, biskup krakowski 64
- Trzebicki Jacenty, owczarz w kluczu wiewieckim 99, 285, 545
- Trzemeski Jan 59
- Tuligłowski Uriel, paulin, kapłan, kompozytor 44
- Turek Katarzyna 45
- Turkowski Romuald 121

- Tymienieck Jacek, paulin, kapłan 409
- Tyrowski, paulin 39
- Tyrzyna Edward 57
- Tyrzyński Michał, paulin, kapłan, zarządca starostwa brzeźnickiego 95, 542
- U
- Uczastkow, naczelnik wojenny Częstochowy w 1863 r. 43
- Ufniański Stanisław 128, 143, 147
- V
- Visconti Giuseppe, artysta wykonujący freski w Bibliotece Jasnogórskiej 10, 477—478
- W
- Wachowiak Bogdan 163, 191, 196, 239, 340
- Wachowski M. 179, 181, 591
- Walachowicz Tadeusz 415, 430
- Walenty z Warty, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Walewska 409
- Walewski 410
- Walewski Michał 70
- Walewski Władysław 54, 64, 69, 79, 498, 535
- Walęcki Gaudenty, paulin, kapłan 70
- Walter-Janke Zygmunt 35
- Wardzyński Michał 10, 15, 56, 79, 362, 385, 476, 478, 498, 535
- Wargawski Anastazy, paulin, kapłan, prowincjał polskiej prowincji 32
- Warszyccy Helena i Stanisław 408
- Warszycki Stanisław 62
- Wartenberg, płk wojsk pruskich 34
- Wasiak Andrzej 33, 473
- Wawrzyniec, karbowy w dobrach brzeźnickich 559
- Wawrzyńczyk Alina 173, 239
- Wąs Gabriela 87
- Werner Aleksy, prefekt apteki jasnogórskiej 42
- Wetesko Leszek 81
- Węgrzycki, patron sądowy 71
- Wichliński, dzierżawca Walenczowa 98
- Wiechulski Remigiusz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 538
- Wielgus Stanisław 11, 45, 63, 535
- Wielobidzki, dzierżawca Brudzic 93, 97
- Wielopolski Jan, kasztelan wojnicki 64
- Wienerowie Józef i Marianna z Bilskich, dzierżawcy dóbr jasnogórskich 95, 97—98, 314, 319, 321, 343, 516
- Wierzbowski Marcin, mjr, dowódca twierdzy jasnogórskiej 34
- Wiesgärber Paweł, paulin, kompozytor jasnogórski 44
- Wiesiołowski Jacek 10, 53, 55, 79, 498, 535
- Wijaczka Jacek 11, 29, 116, 175, 347
- Wilinger Gottlieb z Raciborza 490
- Wilkowicz Justus, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
- Wiśniewski Szymon, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 540
- Wiśniowiecki Dymitr Jerzy, hetman wielki koronny 30
- Witkowska Aleksandra 46
- Witkowski Seweryn Antoni, paulin, kapłan, adiutant twierdzy jasnogórskiej 28
- Wittenberg Arvid, feldmarszałek szwedzki 29
- Wlazlak Władysław Piotr 72, 79, 474—475, 498, 535
- Władysław IV Waza, król polski i wielki książę litewski 27, 446

- Władysław Jagiełło, król polski, wielki książę litewski 26—27, 84, 404
- Władysław Opolczyk, książę Opola 14, 26, 48, 54, 84, 440
- Wodzianowska Irena 12, 215, 344—346, 439, 501, 508, 510
- Wojciechowski Kasper Maciej, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego, administrator generalny dóbr jasnogórskich 91, 538, 541
- Wojciechowski Leszek 10, 14, 25—28, 53—55, 79, 497, 534
- Wojnowski Wacław 69
- Wolański Filip 12, 447
- Wolnowicz Stanisław 10, 477
- Wolscy Andrzej i Bogumiła 68
- Wolscy Andrzej i Zofia 408
- Wolski Bronisław, paulin, brat zakonny, zaangażowany w konspirację (1861—1864) 41
- Wolski Paweł, dzierżawca propinacji 378—379
- Wołowicz Andrzej, biskup kaliski 39
- Woroch Emilia 410—411
- Wójcik M. 258, 429
- Wójcik Zbigniew 29
- Wręczycka Dorota, karczmarka w Gajęcicach 375
- Wręczycki Jan, karczmarz 371
- Wrzód Mateusz, owczarz w kluczu lisińskim 111
- Wybicki Józef, autor *Mazurka Dąbrowskiego* 36
- Wybranowski Ignacy, poseł na Sejm Wielki 67
- Wybranowski Jan, mjr, dowódca twierdzy jasnogórskiej 32
- Wyczański A. 99, 105, 183
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz 128, 417
- Wydźga Jan Stefan, arcybiskup nominat gnieźnieński 64
- Wylezińska Jadwiga 408
- Wyrwa Andrzej Marek 81
- Wyrzykowski Jacek, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 537
- Wysocki Jan 35
- Z
- Zaborski Zygmunt 12, 14, 30, 58—59, 61—62, 79, 90—93, 100, 102—105, 121, 141, 158, 163, 184—185, 189, 196, 219, 225, 253—254, 271, 273—274, 281—290, 331, 335, 340, 345—346, 351—352, 363—364, 385, 387, 413, 456, 465, 474, 486, 489, 498, 513, 535, 543, 550, 552
- Zajac Marcin, gajowy w urzędzie landwójta kłobuckiego 373
- Zajączek Józef, gen. wojsk polskich, książę namiestnik Królestwa Polskiego 37, 453, 469, 484
- Zakrzewski 410
- Zakrzewski Andrzej Jerzy 13, 29, 258
- Zakrzewski Ksawery, podczaszy gnieźnieński 60
- Zalejski Jakub 43
- Zaleski Wincenty 31
- Zamorski Firmian, paulin, kapłan 183
- Zamoyscy 181
- Zamoyski Tomasz, podkanclerzy koronny 405
- Zapolscy Franciszek i Eleonora z Radlickich 406
- Zaremba Kazimierz, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Zaręba, dzierżawca Siatek (1784—1790) 97
- Zarzecki Piotr, paulin, kapłan, zarządca klucza wiewieckiego 540
- Zawacki Franciszek 408
- Zawada Adam, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
- Zawadzki Stanisław 411, 413
- Zawadzki Władysław 408

- Zawisza Jan, biskup wileński 64
Zawisza Krzysztof, marszałek wielki litewski 64
Zbudniewek Janusz 9, 11, 18, 19, 26—32, 39—44, 46—50, 53—54, 57, 59, 61—63, 69, 74, 79, 83, 90—91, 124, 258, 271, 416, 428, 440, 471—472, 474, 482, 489, 497—498, 501, 507, 534—535, 543
Zdanek Maciej 12, 124, 143, 190, 196, 336—338, 340—342
Zeisler Ludwik, mechanik i optyk z Warszawy 478
Zeltzer de, oficer pruski, komendant twierdzy jasnogórskiej 35
Zelwerowicz Aleksander 48
Zieleński Mikołaj, paulin, kapłan, skarbnik Jasnej Góry 539
Zieliński Z. 9, 36
Zieliński, porucznik, oficer wojsk polskich 454
Zientara Benedykt 179—180
Zięba Aleksander, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 90
Zięba Aleksy, paulin, kapłan, przeor jasnogórski, generał paulinów 43, 74—75, 485, 516, 538
Ziółek E.M. 11, 12, 35, 37—38, 75, 80, 450, 534
Ziółek Jan 11, 40, 472
Złotkowski Dariusz 11—12, 15, 30—32, 34—37, 56, 60—61, 74, 79, 95, 98, 155, 271, 377, 413, 420, 450, 460, 470—471, 498, 535
Zmuda Remigiusz 39, 50, 416, 439
Zniełkiewicz Hieronim, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 538
Zofia, służąca w Dupicach (Dubiedzach) 559
Zygmunt I Stary, król Polski, wielki książę litewski 27, 57
Zygmunt II August, król Polski, wielki książę litewski 27, 68
Zygmunt III Waza, król Polski, wielki książę litewski 27
Zygmunt, święty 26
Zygmuntowicz Marcin, paulin, kapłan, prowizor Jasnej Góry 539
Zygmuntowski Michał, paulin, kapłan, zarządca starostwa kłobuckiego (klucz zagórski) 541
Zyskowska Anna 48, 439
- Ż
- Żabicki Samuel, dzierżawca Zakrzewy (Zakrzewka) 93
Żabko-Potopowicz Antoni 343
Żebrowski Erazm, paulin, kapłan, dispensator (prokurator) Jasnej Góry 540
Żebrowski Marcin Józef (1710—1780), kompozytor jasnogórski 45
Żerek-Kleszcz Hanna 62
Żernicki Cyryl, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 537
Żeromscy Sebastian i Barbara 404
Żychowski Marian 341, 359
Żyga Stanisław 57
Żymicki Andrzej, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 536
Żytkowicz Leonid 190, 194, 248
Żywiecki Kilian, paulin, kapłan, przeor jasnogórski 88, 536

Indeks nazw geograficznych

- A
- Anglia 439
- Auerstedt 36
- Austria 439
- Azoja 181
- Azory 181
- B
- Babibór 60, 530,
- Bądków 17, 69, 72, 189
- Belgia 439
- Bellerive-sur-Allier 63
- Berlin 73, 448
- Beszowa 10, 476, 502, 507—508
- Będków (Bętków, Bądków) 17, 69,
71—72, 80, 95, 189, 374, 376, 475, 532
- Biała Królewska 122, 532
- Biała 59—61, 63, 66, 74, 186, 188, 205,
298—299, 304—306, 369, 372, 408,
475, 489, 530, 560
- Biskupice 25
- Blachownia, młyn w Łojkach 372,
530
- Blich, ogród klasztorny 76, 194, 478
- Błaszczyki (Błaszczyków) 57, 60, 166,
382
- Błeszno 410
- bodzentyński klucz dóbr biskupów kra-
kowskich 83
- Borowe 17, 69, 122, 166, 187, 255, 367,
371—372, 479, 493
- Borowie Wręczyckie 66
- Borowiec 72, 533
- Borowiecki (Borowy) staw 349, 375—
376
- Borowno 231, 410
- Borzymów 482
- Brdów 50, 409, 502, 507, 509
- Brudzice 60—61, 74, 92—93, 97, 121,
126, 129—130, 132—135, 137—138,
141, 185, 188, 202—203, 209, 254—
256, 265, 286, 293, 322, 334, 337, 365,
384, 392, 406, 489, 530
- Brzeg na Śląsku 489
- brzesko-litewskie województwo 83
- Brzeźnica 69—70, 72, 98, 129—141,
147, 189, 206—207, 224, 237, 254, 260,
265, 269, 272—273, 308—312, 315,
317—318, 320, 322, 334, 376, 457, 475,
532, 559
- Brzóska 532
- Bytom 10, 74, 80, 421—422, 476, 487,
498
- Bździony, młyn 376, 533
- C
- Chłopkowo 62—63, 531
- Chojnice w Poznańskim 412
- Czarna Oksa, rzeka 67, 372
- Czechy 439
- Czekarzowice 407, 412
- Czersk 474

Czerwińsk 81, 106
 Częstochowa 9—12, 17—19, 25—
 34, 36, 38—39, 41, 45, 47, 49, 53—58,
 60—62, 74, 79, 83, 88, 90, 95, 98, 110,
 184, 191, 219, 258, 271, 274, 281—283,
 351, 363, 377, 385, 413, 417, 420, 428,
 440, 450, 456, 470—471, 473, 476, 489,
 509—510, 513, 533, 543, 561
 Częstochówka 25, 54—56, 84, 278,
 361, 369, 475, 529

D

Danków 17, 62—63, 294, 294—295,
 334—335, 337, 399—405
 Darłów 195
 Dąbrowa 407, 409, 411
 Dembowa 66
 Deszkowice 181
 Dębowiec 58—59, 69—72, 92, 94—
 95, 98, 189, 206—207, 229, 281, 283,
 285—288, 309—311, 313—314, 374,
 455, 457, 532
 Długi Kąt, młyn we Wręczycy 66, 68,
 372
 Dobra Woda 74
 Dobra, osada 531
 Dobrzelów 282, 285, 287—288
 Dobrzyński folwark 282—284, 287
 Domagaliński, młyn 372
 Dupice (Dubidze) 69—70, 72, 95, 98,
 189, 206—207, 309—321, 455, 532,
 559
 Dworszowice 17, 69, 72, 189, 206—
 207, 286, 309—320, 475, 532, 559
 Dylów 69, 71—72, 80, 95, 98, 376,
 480, 532
 Działoszyn 409
 Dziewki 404
 Dźbów 56

E

Europa 180

F

Francja 439

G

Gajęcice 69—70, 72, 166, 189, 206—
 207, 309—320, 455, 475, 532, 559
 Gdańsk 12, 19, 60, 69, 104, 118,
 173, 179, 239, 277, 336, 340, 358, 359,
 443
 Gidle 58
 Gliwice 340, 400, 527
 Głogówek 29, 416, 437, 502—503,
 508, 509
 Głusków 16, 62—63, 83, 91, 100, 104,
 121—122, 126, 129—130, 132—135,
 142, 145, 148, 152—153, 185, 188, 199,
 203, 209, 220, 227, 232—233, 236, 242,
 245, 254, 256, 265, 272, 295—296, 331,
 334, 343, 353, 366, 384—387, 389—
 390, 400, 531, 542, 547, 560, 562,
 568
 Głusk, młyn 372
 Gnaszyn 16, 56, 60—61, 74, 160, 165,
 278, 327, 348—349, 354, 378—381,
 442, 456, 460, 463—464, 480, 483, 530,
 533
 Gorzelnia 74, 530
 Goźlice w ziemi sandomierskiej 405
 Grabówka 53—54, 74, 191, 361, 369,
 475, 529
 Grobelne 69, 72, 532
 Grodzisk, dobra Jerzego Dominika Lubo-
 mirskiego 406
 Grodzisko 64—66, 68, 166—167,
 188, 205, 297—299, 348, 369, 371—
 372, 532
 Gruca, młyn w Zakrzewie 372
 Grzmiąca k. Konopnicy 411, 413

H

Hajnik, młyn 375
 Henryków 194—195, 518
 Herby 490

- Hiszpania 328
 Holandia 48
 Huta (Stara Huta) 64—65, 98, 186,
 188—189, 205—206, 298—301, 305,
 306, 532
- J
- Jamiska, kąt barci 54, 56, 74, 529
 Janów na Podolu 12, 437—439, 499,
 502, 505, 508, 510
 Janów k. Częstochowy 362, 527
 Jarzecznicza, rzeczka 363
 Jaworznik 25
 Jeleń 60, 74, 530
 Jelna 70
 Jemielnica na Śląsku 195
 Jena 36
 Jędrzejów 81
 Joachimowo 75, 533
 Jura Krakowsko-Częstochowska 182
 Jurkowo 40
- K
- Kaczory 60, 74, 530
 Kalej 17, 53, 55—56, 60, 74, 84, 166,
 361, 369, 404, 529
 Kalisz 38, 42, 423, 472
 Kalwaria Zebrzydowska 128, 417
 Kamień 54, 382
 Kamyk 382
 Kamieniec Podolski 456
 Katowice 9—10, 12, 26, 447
 Kawodrza 16—17, 25, 53—54, 56, 60,
 74, 84, 124, 160, 164—165, 191, 278,
 322, 348, 354, 361, 369, 378—381, 456,
 460—461, 463—464, 475, 480—481,
 529, 533
 Kidawa 409
 Kiedrzyn 57, 60, 409, 529
 Kielce 19, 83, 116, 183, 190, 196, 336,
 340, 347, 358, 455
 Kierachowski, młyn i karczma w Miedz-
 nie 372
- Kisielów 62—63, 531, 567
 Kłobuck 21, 25, 33, 53, 55, 63—65, 67,
 79, 80, 104, 129—139, 141, 152—153,
 156, 166, 236, 245—247, 254, 259—
 260, 265, 268, 272—273, 297, 322, 344,
 370—373, 385, 488, 498, 535
 Kłomnice 43, 58, 409
 Kocienica, rzeczka 372
 Kocin 64—66, 68, 93—94, 98, 100—
 101, 139, 142, 160—161, 186, 189,
 205—206, 298—306, 348, 366—367,
 369, 371—373, 531, 548
 Kołaczkowice w Poznańskim 410,
 412
 Koły pod Wąsoszą 69, 73, 373, 532
 Koniecpol 181, 407
 Konopnica 50, 416, 509—510
 Koprzywnica 81, 190
 Kopskie 17, 59—60, 64, 159, 186,
 297—298, 348, 365, 489, 530
 Korzonek, osada 58, 60, 369, 529
 Kostrzynka, rzeczka 372
 Kostrzyń, rzeczka 365, 372
 Koźle, twierdza pruska 36
 Kórnik 62, 69, 412—413, 447
 Kraków 12, 15, 18—20, 25—27, 29—
 30, 34—42, 44—45, 49, 51, 53—55,
 60, 65—66, 69, 79, 115, 118, 121, 124,
 127—128, 156, 173—174, 179, 183—
 184, 187, 189, 197, 239, 242, 244—245,
 258, 271, 274, 277—278, 304, 336—
 337, 359—360, 367, 370, 372, 385, 401,
 403—404, 414, 428, 434, 437—438,
 440, 443—444, 446, 470, 472—473,
 481—482, 488—490, 497—498, 503,
 507, 527, 534—535, 563
 Kraniec, dobra ziemskie 412
 Kromołów 25
 Królestwo Polskie 39
 Kruplin 54, 69, 70—72, 101, 206—
 207, 307—312, 315—318, 320—321,
 373, 375—376, 457, 475, 480, 532, 559
 Kruszyna 408—409

Krzepice 25
 Krzeszów na Śląsku 195—196, 518
 Krzywanice 58—61, 92, 184, 188,
 202, 255, 281—285, 287—289, 489,
 530, 544, 546
 Kule 69, 73, 373, 532
 Kusięta 28, 75, 383, 533
 Kuźnica Gnaszyńska 529
 Kuźnica Łojkowska 64
 Kuźnikowski, młyn 372
 Kwiatkowskiego, młyn w Zakrzewie
 372

L

Laski 16—17, 59—60, 63, 74, 82,
 91, 185, 187—188, 193, 219—220,
 224, 254, 266, 268, 272, 290—293,
 321—322, 332—333, 336—337,
 341, 353, 364, 384, 387, 389—390,
 399—400, 402—403, 434, 446, 457,
 481, 489, 522, 523, 530, 542, 563,
 564
 Lelów 25
 Leszczowski, młyn 372
 Leśna na Podlasiu 50, 416, 437—438
 Leśniaki 57, 60, 530
 Leśniów 10, 26, 49, 50, 83, 127, 143,
 174, 178, 416, 437—439, 476, 482, 500,
 502—503, 509, 513
 Lgota 53—56, 60, 63, 74, 84, 92—93,
 121, 165, 185, 188, 203, 255, 278, 361,
 369, 407, 529, 531, 533
 Lgota Wielka, dobra szlacheckie 412
 Lisiniec 41, 50, 60—61, 74—76, 84,
 100, 112, 131—132, 134, 141, 153,
 187—188, 192, 210—214, 225, 231,
 233, 240, 249, 254, 256, 261—262, 265,
 269—270, 273, 322—323, 326—329,
 336, 339, 377, 379—380, 384—387,
 389, 392, 400, 456, 458, 461, 462—463,
 468, 471, 480, 484, 522, 530, 533, 553,
 560—564
 Lubelskie 144, 147, 197—198, 450

Lubiąż 195
 Lublin 9, 11, 13, 19—20, 32, 35, 39—
 40, 44—47, 50, 63, 80, 144, 179, 198—
 200, 209, 258, 263, 362, 415, 428—429,
 439, 443, 450, 513, 534—535
 Lubliniec 29
 Lutomiersk 340
 Lwów 12, 117, 174, 187, 199, 209, 263,
 362, 502, 508

Ł

Łagiewniki 411
 Łąki NMP pod Głogówkiem na Ślą-
 sku 29, 437, 508—509
 Łekno-Wągrowiec 81
 Łęczeszycze 437, 509
 Łęczycka ziemia 235, 277, 522
 Łętownia 100, 203, 547
 Łętów 62—63, 100, 188, 199, 203,
 220, 295—296, 366, 531, 547, 568
 Łobodne 64—65, 67, 100, 139, 166,
 186, 189, 205—206, 298—299, 302—
 304, 306, 348, 371—373, 531, 548
 Łochińsk 58, 404, 529
 Łodzin 69, 73, 533
 Łojki 66, 188, 205, 298—299, 532
 Łojkowski, młyn w Łojkach 372
 Łódź 19—20, 31, 60, 69, 178, 180, 192,
 359, 443, 449
 Łyki pod Wąsoszą 69, 73, 373

M

Machczyn, dobra 411
 Majdy 69, 72, 375—376, 533
 Malicze 60, 531
 Maluszyn 181, 410—411
 Małopolska 12, 19, 29, 84, 99, 104,
 116, 175—176, 182—183, 190, 195,
 239, 339, 347
 Mazowsze 190, 448, 560, 562
 Melk, opactwo benedyktynów w Au-
 strii 440
 Michałowo 181

- Miechów 81, 124, 434—435
Miedźno 64—65, 66, 93—94, 98,
122, 158—159, 166, 186, 298, 300—
302, 304—306, 366—367, 369, 371—
372, 531
Międzyrzecz Ostrogi 417
Minorowskie 59, 530
Mińsk dobra ziemskie 409
Mirów 16, 38, 50, 53, 75—76, 96, 98,
231, 348, 383, 385, 387, 392, 533
Młyny 60, 530
Mogiła 12, 124, 143, 190, 195, 196,
336—337, 340
Mokra 60, 531
Morawy 439
Morze Śródziemne 181
Mstów 37, 94, 417, 475
- N
- Nadalice 54
Nadolny, młyn 372
Naramice 409
Naramienice 410
Niechcice 411
Niegowa 37
Niemcy 48, 398, 439
Niewieża 410
Niżniów 502, 509
Nokieć, rzeczka 372
Nowa Czystochowa, miasto 44, 55—
56, 74, 76, 155, 157, 165, 351, 377, 460,
533, 561
Nowa Wieś 59—69, 74, 188, 220,
291—292, 404, 530
Nowiny, przysiółek Łobodnego 66
- O
- Ocean Atlantycki 181
Oleśnica, dobra w województwie sando-
mierskim 405
Olkusz 25
Olsztyn 25, 55, 471
Oporów 502, 509
Osmolica, struga 372
Ostromęczyn 62—63, 531, 567
Ostrowy 65, 93, 100—101, 166, 186,
189, 200, 205—206, 298—300, 302,
306, 348, 366—367, 369, 371—372,
531, 548
Ostrzeszów 54
- P
- Pajęczno 69—73, 79—80, 95—96,
98, 189, 206—207, 309—318, 320, 376,
474, 498, 532, 535
Pałyga, młyn 372
Paradyż 81
Paryż 17
Parzymiechy 62—63, 410, 531
Patrzykowice 69, 72, 532
Patrzyków 69, 72
Pawłówka 74, 530
Piasek we Wrocławiu 190, 195—196,
434
Pierzchno 64—66, 166, 428, 532
Pilica 410, 490, 527, 632
Pińczów 10, 371, 476, 502, 508
Piotrków (Trybunalski) 58, 73
Piskoszowizna 530
Pleszyn 60—61, 456, 530
Poczesna 75—76
Podole 12, 176, 437—439, 499, 502,
505, 508, 510
Polaszyn 60, 74, 530
Polska 19, 34, 45, 67, 71—72, 79, 85,
88, 358—359, 378, 380, 440, 444—
445, 498
Pomorze Zachodnie 191, 473
Poradzewo 412
Poznań 19—20, 35, 45, 81, 83, 105,
113—114, 117—118, 129, 173—174,
180, 183, 190, 196, 233, 239, 258, 277,
341, 343, 359, 398
Praszka 181
Prusy 373, 448
Prusy Książęce 176

- Prusy Królewskie 116
 Prusy Południowe 116, 448, 483
 Przemilowice 54
 Przewodziszwice 54
 Przyrów 58, 97
 Przysiółek 373
 Puchały 65—66, 100, 189, 200,
 205—206, 302, 306, 372, 531, 548
 Pustkowie Borowe 66
 Pustkowie Gajęckie 69, 72—73, 373,
 532
 Pustkowie Grodziskie 66
 Pustkowie Łojkowskie 371
 Pustkowie Wąsowskie (Kule) 69,
 72—73, 375, 532
 Pyda 531
- R
- Radomsko 58
 Rekle 410
 Rembielice 62—63, 199, 294—295,
 334—335, 337, 399—400, 531
 Rększowice 57
 Rosja 38, 75, 326, 347, 460, 468
 Rosochacz, staw 372
 Rozdziały, dobra 409, 411—412
 Ruś 176
 Rydzyna 69
 Rząsa 408
 Rzeczpospolita 10—14, 19—20, 25,
 28, 30—32, 34, 44, 47—48, 50—51,
 53, 56, 60, 65, 69, 73, 79, 81, 84—85,
 87, 95, 98—99, 149, 167, 173, 175—178,
 183, 195—196, 238, 271, 336, 349,
 370, 391, 398, 413—415, 417—418,
 420, 443, 446, 448, 449, 454—455,
 465—466, 468, 473, 491, 498, 515, 517,
 523—525, 527—528, 535
 rzepczyński folwark 282—283,
 287
 Rzym 9, 13, 26, 49—50, 53, 79, 87,
 258, 297, 365, 385, 413, 448, 481, 485,
 498, 505, 535, 541, 543
- S
- Sadkowice 295
 Saint-Germain-des-Pres, opactwo we
 Francji 511
 Sandomierskie 190—191, 216, 344,
 358, 405, 412, 435, 437—438
 Sandomierz 12, 434—435, 437, 439
 Siatki, młyn 64, 66, 93, 97, 188, 205,
 372
 Siedlce w starostwie brzeźnickim
 101, 373, 375—376, 383, 474, 480
 sieradzka ziemia 12, 26, 515
 Siewierz 37
 Sitowizna 530
 Siudcza 409
 Skalka w Krakowie 10, 19, 40, 44, 242,
 472, 476, 481—482, 502, 507—510
 Skiczak, las k. Kłobucka 373
 Skrzydłów, wieś w Sieradzkim 109,
 405—406
 Smardze 59—60, 63, 74, 188, 220,
 290—292, 489, 530
 Sosnowiec-Grodziec 479
 Spiczak, las pod wsią Hutą 67
 Spisz i Orawa 48
 Stara Brzeźnica 54, 69—72, 98,
 101—102, 189, 201, 206—207, 307—
 312, 315—318, 320—321, 373, 375—
 376, 457, 475, 489, 532, 559
 Stara Częstochowa 26, 53, 57, 76, 218,
 231, 475, 502, 509—510, 561
 Stara Wieś 416, 437, 502, 509
 Stara Wola 62—63, 100, 185, 188,
 199, 203, 220, 295, 366, 531, 547
 Stoczki 69, 72, 533
 Stopnica 410
 Stradom, dzielnica Krakowa 12, 434
 Stradziec 57, 84, 529
 Strumiany 411, 413
 Strzelce w starostwie brzeźnickim
 69, 72, 533
 Suchcice 410
 Szadek 340

Szarlejka 53—56, 74, 84, 124, 278,
361, 529

Szczecin 399

Ś

Śląsk 9, 13, 17, 19, 25, 28, 32, 36, 42,
50, 168, 175—176, 195, 339, 361, 416,
437, 440, 470, 491, 492, 518, 527, 560

Świerc (Świerce), folwark 61, 65, 100,
189, 205—206, 299—300, 306, 530

T

Topolno 502—503, 508

Toruń 42, 117, 127, 175, 183, 185

Trzebnica 194, 195, 518, 630

Trzpcza 69, 72, 101, 376

Trzpcizury 57, 60, 530

Turew 181

Tyrała młyn 372

U

Uniejów 340

W

Walenczów 64—65, 68, 93—94, 98,
122, 186, 188—189, 205—206, 297—
302, 304—306, 367, 369, 371, 475, 531

Warszawa 9—11, 17—20, 26—27, 29,
31, 35—40, 44—46, 48—49, 54—57,
60—61, 63—66, 69, 79, 92, 99, 105,
110—111, 114, 116—119, 121, 124,
128, 141, 149, 162—163, 173—177,
179—184, 189—191, 196—197, 233,
239, 243, 258, 267, 271, 273—274,
277—278, 295, 297, 324, 336, 338—
341, 345, 347—350, 357—360, 362,
367, 369—370, 383, 385, 390, 398—
399, 401, 403—405, 413, 415, 420,
428—429, 437—440, 442—443, 452,
476—477, 481—482, 489, 497—498,
502, 508—509, 534—535, 560, 563

Warta 340

Wąchock 81

Wąsosz 69—73, 93, 95—96, 98, 101,
166, 189, 201, 206—207, 229—230,
307, 309—317, 319—321, 373, 375—
376, 480, 532—533, 559

Wąsowskie 69

Węgry 25—26, 42, 48, 50, 439

Wielgomłyny 10, 50, 286, 405, 476,
499, 502, 508—509

Wielka Wieś 411, 413

Wielkopolska 9, 25, 36, 60, 174, 347

Wieluń 26, 416, 437—438, 472, 482,
495, 508—509

wieluńska ziemia 12, 26, 54, 60, 62,
84, 180, 198, 238

Wieruszów 50, 455, 482, 502—503,
509—510

Wierzchowiska 25, 60, 529

Wiewiec 12, 14, 58—62, 74, 79—80,
92, 98—99, 129—135, 141, 144, 146—
147, 152—153, 188, 201—202, 209,
219, 224, 235, 244, 254—255, 258, 265,
267—268, 273, 281—286, 289—290,
322, 332—333, 345—346, 351—353,
363—364, 384—387, 389—390, 400,
404—405, 413, 489, 498, 522, 529, 535,
543—544, 546, 560

Wiewiórszczyzna 63

Wilkowocko 63, 246

Wilno 278, 416

Witka 62—63, 531

Włochy 48, 439

Włocławek 17, 27, 64, 431

Włodawa 83, 44, 416, 437, 502, 508

Włodowice 25

Wodzisław Śląski 26

Wola Wiewiecka 58, 60—61, 63, 74,
92, 184, 187—188, 198, 202, 254—255,
281—285, 287—289, 364, 404, 474,
529, 544, 546

Wołyń 12, 176, 215—216, 343, 345,
439, 503, 508, 510

Wręczyca 298—299, 369, 532

Wręczyca Mała 166

- Wrocław 12, 18—19, 30, 33, 36, 42,
 57, 60, 65—66, 69, 79, 87, 92, 118, 121,
 124, 128, 141, 162, 173, 177—178, 179,
 184, 189—190, 195—197, 239, 271,
 274, 277, 304, 337, 358—361, 367, 370,
 372, 384, 398, 401, 403—404, 417, 428,
 434—435, 443, 446, 489, 490—491,
 497, 503, 508, 510, 527, 534, 563
 Wróże Wąsowskie 69, 73, 373, 532
 Wrzosowa 409, 481
 Wrzosów 62—63, 220, 409, 481, 531
 Wyczerpy Mniejsze 61, 529
 Wyczerpy Większe 61, 529
 Wygoda 74, 530

 Z
 Zabranów 69, 72, 533
 Zagórze 64—65, 67, 93, 159, 166,
 188—189, 205—206, 298—300, 302,
 304, 306, 369, 372, 531
 Zahorów na Wołyniu 12, 215—216,
 343, 345, 437—439, 499, 502—503,
 505, 508, 510

 Zakrzewo 62—63, 70, 92—93, 98,
 158, 189, 199—200, 203—204, 206—
 207, 209, 254, 257, 259, 265, 531
 Zakrzowski, młyn 372
 Zakrzów w ziemi sandomierskiej
 405
 Zakrzów 65, 159, 166, 188, 205—206,
 297, 299—300, 304—306, 315, 317—
 318, 372, 531
 Zaleszczyzna 63, 531
 Zawady, przedmieście Kłobucka 65
 Zberez, jurydyka paulinów jasnogór-
 skich w Częstochowie 60—61,
 530
 Zdrowa 409
 Zimna Woda 70, 73, 533

 Ż
 Żarki 10, 25, 50, 476
 Żerdzin 65, 372
 Żerdzina młyn 372
 Żerdzina 532

Jacek Szpak

The Polish Province of the Paulines from the 17th century to 1864. Economic history: the Pauline Monastery of Jasna Góra in Częstochowa

S u m m a r y

The Pauline Monastery in Jasna Góra was founded by Prince Władysław Opolczyk in 1382. Within a short time, Jasna Góra became a popular place of pilgrimage for the faithful who came to worship the Blessed Mother depicted in the painting in the monastery chapel. Because of the development of the pilgrimage phenomenon, the sanctuary and the monastery quickly rose to fame, which brought about numerous religious and economic privileges.

In order to undertake economic activity, the monastery and sanctuary had to have economic foundations. The most significant role in maintaining the institution was performed by the agricultural estates received by the Paulines from the founders and donors. However, the monks themselves also bought land estates or were involved in settlement activities.

The agricultural estates owned by the Jasna Góra monastery were divided into formations called *klucz*. The Paulines of Jasna Góra were also engaged in farming activities in the estates that were in their possession temporarily — given to them as a pledge, i.e. guarantee of financial loans. The Paulines of Jasna Góra also received two items of *klucz* formations from the endowment by the Sejm of the Republic of Poland. These were the Kłobuck and Brzeźnica starostship (district of starostwo), which constituted the financial base for the maintaining of the Jasna Góra fortress. In total, the monks were in possession of 4 cities and 83 villages and other settlement units. It must be remembered, however, that not all the properties were owned by the Pauline monks at the same time. The largest amount of properties was under the ownership of the Paulines in the 18th century.

As a result of the Second Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the areas comprising the properties of the monastery became in the possession of Prussia. In 1796—1798, the Prussian administration took over all of the monastic properties. However, owing to the great importance of the sanctuary to the society, the Prussian king Frederick William III allowed the Paulines to hold some of the existing properties on a long-term lease. The confiscation carried out by the Prussians brought on a huge loss to the Jasna Góra monastery. The number of villages fell from 92 in 1796 to 7 after the confiscation.

The monastery farming was held in a manor, that is, a farm maintained by the administration, serfs and wage hired workers. The monastery was run by the prior, who was in charge of dealing with any issues related to the economic activity of the monastery. However, the prior's decisions were controlled by the provincial and religious authorities through systematic visits and reports during the electoral chapter. In economic matters, the prior was supported by the sub-prior and the sacristan. Due to the fact that the Jasna Góra monastery had numerous estates, many of them located far away from the monastery, after the year of 1643, the prior was also supported by the collaborators, such as a provisor, dispensator (prosecutor) and depositary. However, from 1683, all

of the land estates were run by the general administrator of the properties, who was subject to the prior. This position was abolished quite quickly, however the position of general administrator of the Jasna Góra estates was reappointed again by the decision of the monastic chapter of 1719. The individual items of *klucz* formations were managed by officials usually appointed from among the monks, and only on two occasions they were run by lay persons. Such an organisation of the economic management of the monastery lasted until 1795. However, after the confiscation carried out by the Prussian authorities in the 1890s, the monastery properties remained under the direct administration of the prior, supported by the sub-prior, sacristan, prosecutor and depositary. Among the most outstanding priors in the 17th and 18th centuries were Tobiasz Czechowicz, Eusebius Najman, Konstanty Moszyński, Augustyn Kordecki, Aleksy Obrycki, Patrycjusz Mniński, Mateusz Łękowski, and in the 19th century — Aleksy Zięba and Mateusz Knefliński.

In the 17th and 18th centuries, some of the estates of the Jasna Góra monastery were leased to lay people. The lease period ranged from 1 to 3 years. Sometimes the lease contracts with the same persons were renewed several times in a row. As a rule, the lease was held on single villages or some of the *klucz* formations. Only on one occasion, in the years 1754—1757, the entire starostship of Brzeźnica was leased to Marianna and Józef Wiener. In the 19th century, the priors leased small allotments, e.g. gardens, to peasants.

The organisation of work in the Jasna Góra estates did not diverge from the prevailing rules of the then Polish-Lithuanian Commonwealth. The Paulines employed retainers and wage workers, and their number was depended on the demand for work in a given year. In the monastery's estates, vicecapitaneuses (podstarościowie), economists, writers, dispensers (szafarze), stewards (włodarze), tallymen (karbowi), husbandmen (gospodarze), housekeepers (gospodynie), servants, cooks and other staff were taken on, while in the monastery and in the church, an organist, conductor and musicians were employed. Additional employees were employed in the printing house and pharmacy. The salary was paid in kind, i.e. corn, beer, booze, clothing, shoes and money. Gradually, in the 18th and 19th centuries, the importance of remuneration in money was increasing, and became dominant in the second half of the 19th century.

Nevertheless, the most important role in the Jasna Góra properties was played by the forced labour of serfs, who were peasants living in the individual land estates. The serfdom appeared in the form of a yoke (*sprzęża*), i.e. work carried out on foot with a team of oxen or horses, usually with a sickle, scythe or other field tools. The amount of the serf labour was dependent on the size of the allotment of the given peasant, but the peasants who owed the same chunk of area were not always obliged to the same yoke. It depended on the economic conditions in a given year and on the specific economic situation of a given farmer. In addition to the duties of serfdom, the subjects paid levy in poultry and performed various services and labor, among others transport services, *szarawarki* (12 days of labour concerning maintaining roads and dykes), shearing sheep, threshing grain, scything meadows, cleaning chimneys, feeding cattle and pigs, or keeping guard (watchman).

The social structure of the subjects of the monastery was characteristic of the period of feudalism. The villages were inhabited by peasants (*kmiecie*), sub-peasants (*półkmiecie*), farmers (zagrodnicy), cottagers (*chałupnicy*), innkeepers, millers, village craftsmen, recruits (*wybrańcy*), forest service and ground rent farmers.

In the years 1622—1798, the area of farms ranged between 70.66 and 1027.40 morgens (*morga / jutrzyna*), whereas the average chunk per 1 farm was 78.46 morgens, that is 2.62 chełmiński łan. It appears that the farm grounds belonging to the Jasna Góra monastery were relatively small. However, in the years 1798—1864, the only farm that remained in hand of the Jasna Góra convent comprised 1360.80 morgens, i.e. 5.36 of chełmiński łan, of cultivated area.

Up to 1798, the total area of farms comprised about 6000 morgens, i.e. about 200 chełmiński łan. Larger estates belonged to Cistercian monasteries in Henryków, Trzebnica, and Krzeszów in

Silesia. At the time when the Prussian state annexed the monastery property in 1798, the Paulines of Jasna Góra were in the possession of merely 1360.80 morgens, i.e. 5.36 of chełmiński łan. The numbers illustrate enormous material losses, which amounted to 3866.30 morgens.

The crops grown in the Jasna Góra farms were rye, oats, buckwheat, barley, millet, potatoes, peas, flax, rape, hemp, clover, vetch and potatoes, whereas in the gardens they grow carrots, beetroots and other plants. The most of the produced yield was used for growing, consumption, *ordynaria* (renumeration for workers paid in kind), for alcohol production and fodder for farm animals.

The economy of the Jasna Góra monastery was greatly influenced by political events, military activities and natural conditions. It went through periods of crisis in the years of 1655, 1659—1664, 1706, 1754, 1760, 1783, 1793, 1817, 1830—1831, 1848—1851, 1854—1856 and 1863—1864. They resulted from military actions taking place in the region, from the general crisis in European agriculture, repression by the annexationist governments, and the crop failure. However, the biggest crisis in the amount of produced yield can be observed in the years .

The yield was very poor during the analysed period (17th century—1864). The agriculture economy in the Jasna Góra estates was conducted in accordance with the current customs and level of knowledge. At the same time, it should be emphasised that the economy was rather extensive, especially in the 18th century. It was not until the mid-19th century that the harbingers of modernity (melioration, modern agricultural machinery) appeared.

Until 1798, animal husbandry was carried out in the same way as in other estates, i.e. in the period from spring to late autumn animals were driven to pastures, whereas in the winter period, the animals were fed with grain of inferior quality. Supplementally feeding with provender was intensified in the 19th century, but it was only in the years 1855—1864 that the way of farming was changed, when apart from feeding animals with hay and grazing on pastures, feeding them with grain was increasing in importance. In the Jasna Góra estates, horses, oxen, dairy cattle, sheep, goats, pigs and poultry were kept. The most important role on the farm was played by oxen, which served as tractive force, dairy cattle and sheep. In the 17th and the first half of the 18th century, livestock farming was carried out primarily to meet the own needs of the monastery. It was not until the second half of the 18th century that some number of the animals were sold on the market.

The needs of the estates were fulfilled by the so-called manorial industry, i.e.: breweries, distilleries, malhouses, mills, brickyards and lime kiln works. In the period up to 1798, the largest number of these works operated in the starostships of the towns of Kołobuck (45) and Brzeźnica (41). In the years 1798—1864 the number of works decreased significantly, from 113 in 1796 to 6.5 in the following period.

The Jasna Góra monastery earned income from many sources. These were: economic activity in land estates, financial bequests and donations, repayment of loans and bank interest, from the activity of the printing house and pharmacy, from the sale of devotional items and candles, from the believers' offerings handed over to the sacristy, from the offerings put to the church offering-boxes, from the offerings from the vicars who wanted to express their gratitude towards the Pauline Fathers for their pastoral help, from religious brotherhoods, and from *competentia* for the confiscated land properties.

On average, the annual revenues earned by the Jasna Góra monastery amounted to approx. złp (PLN) 172 699.10. However, the actual revenues were diverse. The highest ones were generated by Jasna Góra monastery in the years 1759—1762, i.e. złp 893 103.08, in 1765—1768 — złp 673 652.22, in 1750—1753 — złp 606 612.11, and in 1742—1745 — złp 558 629.22.

The largest amounts were spent on the feudal economy (purchase of grain, livestock and agricultural tools). What was a heavy financial burden to the Jasna Góra monastery were taxes and other fees paid to the state. The highest taxes were collected during the Prussian rule in the years 1793—1807 (złp 7682) and during the Duchy of Warsaw (złp 3893.01). The taxes in the time of

the Polish-Lithuanian Commonwealth (złp 1651) and the Kingdom of Poland (złp 1372) were relatively low. A significant amount of money from the Jasna Góra budget was spent on the maintenance of the fortress's crew and repairs of the defence infrastructure. Another serious burden upon the monastic bank was the expenditure for the needs of the Polish army. A large part of the monastic budget was used for artistic, renovation and construction works in the Chapel of the Blessed Mother, the church, the monastery and in individual *klucz* formations. A considerable amount was also allocated for the purchase of the rights to estates, and for the purchase of land. Large sums were spent on the maintenance of the temple and monastery, that is, on the mass scholarships, the purchase of the mass wine, flour for communion wafers, candles to lamps, vestments, albs, belts to albs, etc. The largest amounts were spent in the years 1759—1762, i.e. złp 899 681, 1765—1768: złp 674 595.12, 1750—1753: złp 550 065.29, 1742—1745: złp 512 622.23, 1702—1705: złp 451 270.71.

The Jasna Góra monastery was in a much better financial condition than the other monasteries of the Polish province of the Paulines and other religious congregations. The monastery obtained considerable financial resources that may be compared with the funds obtained by great magnate families. However, it should be remembered that the expenditures were also high. It was necessary to provide for the monks, staff and guests. In addition, it was necessary to take care of the monastery and church buildings as well as the defensive infrastructure, and provide for the crew of the fortress.

The Jasna Góra Paulines maintained commercial contacts with other regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and with Silesia. The transactions were conducted by buyers in such centres as: Wrocław, Racibórz, Opawa, Gliwice, Kraków, Janów, Żarki-Miasto or Pilica.

Until 1655, i.e. the Deluge (Swedish invasion and occupation), in the Jasna Góra estates economic progress was observed, however the war damage brought on a subsequent period of regress. The following years (1661—1700) were a stage of economic development, which was hindered by another war, i.e. the Great Northern War. The following several decades in the economic history of the Jasna Góra monastery were a period of gradual restoration, which reached its peak of development in the years 1742—1768. The last years of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1768—1795) were the period of growing economic problems of the monastery. They resulted partly from the unfavourable policy of the king towards the order, but first of all from the aftermath of the military operations during the Bar Confederation and the Partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The occupation of the areas where the monastery was located and of its estates resulted in a deep economic crisis that lasted until 1831. The situation improved only in the mid-19th century, when modern methods in agricultural and livestock production were employed. The period of moderate economic progress lasted until 1864, when the Tsarist authorities introduced the so-called religious reform and confiscated all monastic properties in the Kingdom of Poland.

The fate of the Jasna Góra monastery was inseparable from the history of the state and the Polish nation. What the religious order most suffered from were the Partitions and the policies of the Prussian and Russian states, whose attitude towards the Catholic Church were not positive. Both Prussian and Russian officials treated the religious communities as enemies and the refugium of Polishness, which was to be destroyed. This would have made it possible to terminate the historic Polish nation. Nevertheless, all these attempts did not succeed, because the Paulines of Jasna Góra made an effort to combine evangelical teaching with patriotic attitude. However, in order to conduct these activities, it was necessary to create and maintain the economic bases for them. And despite many problems and obstacles, the Paulines of Jasna Góra managed to continue doing so until 1864.

Jacek Szpak

Die Polnische Provinz der Pauliner vom 17. Jahrhundert bis 1864. Wirtschaftsgeschichte: Paulinerkloster Jasna Góra in Częstochowa

Zusammenfassung

Das Paulinerkloster Jasna Góra wurde 1382 vom Herzog Wladislaus II. von Oppeln gegründet. Jasna Góra (dt. Heller Berg, Klarenberg) wurde schnell ein beliebter Wallfahrtsort von Gläubigen, die das Heiligtum besuchten, um die auf dem Gemälde in der Klosterkapelle abgebildete Jungfrau Maria zu verehren. Infolge der Entwicklung der Pilgerbewegung wurden das Heiligtum und das Kloster rasch bekannt, was zahlreiche religiöse und wirtschaftliche Privilegien mit sich brachte.

Da das Kloster und das Heiligtum Geschäfte machen wollten, mussten sie eine ökonomische Grundlage haben. Die wichtigste Rolle bei der Erhaltung der Anlage spielten Ländereien, die die Pauliner von Stiftern und Spendern erhielten. Doch auch die Pauliner selbst erwarben Ländereien oder betrieben Siedlungstätigkeit.

Die zu dem Paulinerkloster zugehörigen Ländereien waren in Herrschaften aufgeteilt. Die Pauliner aus Jasna Góra bewirtschafteten ebenfalls Güter, die in ihren Händen vorübergehend waren, weil sie gegen ein Darlehen verpfändet wurden. Gemäß dem Beschluss des polnischen Sejm kamen die Pauliner darüber hinaus in den Besitz von zwei Herrschaften: der Starostei Klobutzko und der Starostei Brzeznicza, die die Haupteinnahmequelle der Festung Jasna Góra waren. Insgesamt besaßen die Prioren 4 Städte, 83 Dörfer und andere Siedlungseinheiten. Man darf jedoch nicht vergessen, dass sie nicht alle Güter gleichzeitig erworben hatten. Die größten Güter waren in den Händen des Klosters im 18. Jahrhundert.

Infolge der Zweiten Teilung Polens kamen die Gebiete, in denen klösterliche Besitzungen lagen, unter preußische Herrschaft. In den Jahren 1796—1798 beschlagnahmten die preußischen Behörden alle Besitztümer des Klosters. Nur der großen sozialen Bedeutung des Heiligtums verdankten die Pauliner die Tatsache, dass der preußische König Friedrich Wilhelm III. von Preußen einen Teil der Güter langfristig pachten ließ. Die preußische Beschlagnahme brachte dem Kloster erhebliche Verluste. Von 92 Dörfern, die das Kloster im Jahre 1796 besaß, waren es nach der Beschlagnahme nur noch sieben.

Die Grundlage der klösterlichen Wirtschaft bildete das Vorwerk, ein Gutshof, der von der Verwaltung, Leibeigenen und Lohnarbeitern betrieben wurde. Das Oberhaupt des Klosters war der Prior, der alle mit der wirtschaftlichen Tätigkeit des Klosters verbundenen Probleme zu lösen hatte. Die Entscheidungen des Priors wurden von den Provinzial- und Klosterbehörden durch systematische Besuche und Berichte während des Wahlkapitels kontrolliert. In wirtschaftlichen Angelegenheiten unterstützten den Prior der Unterprior und der Sakristan. Da aber das Kloster in Jasna Góra zahlreiche Besitztümer hatte, die meist von dem Kloster weit entfernt lagen, wurden nach 1643 zu Mitarbeitern des Priors auch der Provisor, der Sachverwalter (Prokurator) und der Verwahrer. Ab 1683 beauftragte ein General-Güter-Verwalter, der dem Prior unterstellt

war, alle Besitztümer. Dieses Amt wurde verhältnismäßig schnell aufgelöst, wobei man kraft des Beschlusses des Ordenskapitels aus dem Jahre 1719 wieder einen Generalverwalter berufen hatte. Die Herrschaften wurden von Beamten, meist Mönchen, verwaltet. Nur zweimal waren es Laien. Solch eine Verwaltungsform des Klosters funktionierte bis 1795. Nach der Beschlagnahme von den preußischen Behörden in den 90er Jahren des 18. Jahrhunderts unterlagen die Besitztümer des Klosters der direkten Verwaltung des Priors, der von dem Unterprior, Sakristan, Prokurator und Verwahrer unterstützt wurde. Hervorragende Priors im 17. und 18. Jahrhundert waren: Tobiasz Czechowicz, Euzebiusz Najman, Konstanty Moszyński, Augustyn Kordecki, Aleksy Obrycki, Patrycjusz Mniński, Mateusz Łękawski. Im 19. Jahrhundert waren es vor allem Aleksy Zięba und Mateusz Kneflirski.

Im 17. und 18. Jahrhundert wurde ein Teil der Güter an Laien verpachtet. Die Pachtfrist betrug 1 bis 3 Jahre. Manchmal wurden Verträge mehrmals mit denselben Personen abgeschlossen. In der Regel wurden einzelne Dörfer oder ein Teil der Herrschaften verpachtet. Nur einmal, in den Jahren 1754—1757, wurde die gesamte Starostei Brzeznicza an Marianna und Józef Wiener verpachtet. Im 19. Jahrhundert verpachteten die Priors kleine Grundstücke, z.B. Gärten, an Bauern.

Die Arbeitsorganisation in den Gütern von Jasna Góra unterschied sich kaum von der in der damaligen Rzeczpospolita. Die Pauliner stellten Knechte und Mägde, sowie Lohnarbeiter ein; deren Zahl hing wiederum von der Nachfrage nach der Arbeit in einem bestimmtem Jahr ab. In den Ordensgütern beschäftigte man Vize-Starosten, Ökonomen, Schreiber, Aufseher, Gutshofverwalter, Kerber, Wirte, Wirtinnen, Dienstmädchen, Köchinnen und anderes Personal. Im Kloster und in der Kirche beschäftigte man dagegen einen Küster, einen Organisten, einen Kapellmeister und Musiker. Außerdem konnte man in der Druckerei und in der Apotheke eine Beschäftigung finden. Die Vergütung wurde in Naturalien (Feldfrüchte, Bier, Branntwein), Kleidung, Schuhen und Geld ausgezahlt. Im Laufe des 18. und 19. Jahrhunderts nahm allmählich die Vergütung in Geld an Bedeutung, bis sie im 19. Jahrhundert endgültig die Oberhand gewann.

Die wichtigste Rolle in den Gütern von Jasna Góra spielte jedoch die Leibeigenschaft von Bauern, die ihre Frondienste auf den einzelnen Gutshöfen leisteten. Es handelte sich dabei um Spanndienste, die mit Ochsen oder Pferden verrichtet wurden, bzw. zu Fuß — in diesem Falle in der Regel mit einer Sichel, Sense oder mit anderen landwirtschaftlichen Geräten. Das Ausmaß der zu verrichtenden Dienste hing von der Größe des Grundstücks des jeweiligen Gutsbesitzers ab; nicht immer waren aber Gutsbesitzer, die ein ähnliches Areal besaßen, zu ähnlichen Lasten verpflichtet. Die Lasten waren auf die in einem bestimmten Jahr vorherrschenden wirtschaftlichen Bedingungen und auf die jeweilige wirtschaftliche Lage eines Gutsbesitzers zurückzuführen. Neben ihren Diensten, die sich aus der Leibeigenschaft ergaben, leisteten Leibeigene Geflügelabgabe und verrichteten diverse kleinere Aushilfsarbeiten, wie das Schafscheren, Dreschen, Wiesenmähen, Schornsteineputzen, Vieh- bzw. Herdefüttern; sie leisteten auch u.a. Fuhwerk-, Scharwerks- oder Wächterdienste.

Die soziale Struktur der Klosterhörigen war charakteristisch für den Feudalismus. In den Dörfern wohnten Bauern, Halbbauer, Gärtner, Häusler, Gastwirte, Müller, Landhandwerker, Fußknechte (sog. Wybrańcy), Forstdienst und Zinsbauern.

In den Jahren 1622—1798 schwankte das Areal der Vorwerke zwischen 70,66 und 1037,40 Morgen, wobei das durchschnittliche Areal eines Vorwerkes 78,46 Morgen, also 2,62 Kulmer Hufen (Łany Chełmińskie) betrug. Die Vorwerke des Klosters in Jasna Góra waren also verhältnismäßig klein. In den Jahren 1798—1864 wurden in dem einzigen Vorwerk, das in den Händen des Konvents verblieben war, 360,80 Morgen Land, also 5,36 Kulmer Hufen bewirtschaftet.

Bis 1798 betrug das Gesamtareal in den Vorwerken ca. 6000 Morgen, also ungefähr 200 Kulmer Hufen. Größere Güter besaßen damals die Zisterzienserkloster in Heinrichau, Trebnitz und Grüssau in Schlesien. Mit der Beschlagnahme der Klostergüter durch den preußischen Staat im Jahre 1798

bewirtschafteten die Pauliner aus Jasna Góra nur 1360,80 Morgen, also 5,36 Kulmer Hufen. Es fallen folglich immense materielle Verluste in Höhe von 3866,30 Morgen auf.

In den Vorwerken von Jasna Góra wurden Roggen, Hafer, Tatarischer Buchweizen, Gerste, Hirse, Kartoffeln, Erbsen, Flachs, Raps, Hanf, Klee, Wicken und Kartoffeln angebaut, während man in den Gärten vor allem Karotten, Rote Beete und andere Pflanzen züchtete. Die größten Ernten wurden für die Aussaat, den Verzehr, das Deputatgetreide (pl. *Ordynaria*, die Bezahlung der Arbeitnehmer), die Herstellung von Alkohol und die Fütterung von Nutztieren verwendet.

Den größten Einfluss auf die Klosterwirtschaft hatten politische Ereignisse, Militärhandlungen und natürliche Bedingungen. Krisenjahre waren: 1655, 1659—1664, 1706, 1754, 1760, 1783, 1793, 1817, 1830—1831, 1848—1851, 1854—1856 und 1863—1864. Die Krisen waren das Resultat der Militärhandlungen in der Region, der allgemeinen Krise in der europäischen Landwirtschaft, der Repressalien seitens der Teilungsmächte sowie des Ernteausfalls.

In dem untersuchten Zeitraum (vom 17. Jahrhundert bis 1864) ging die Erntemenge zurück. Die Pflanzenwirtschaft in den Gütern von Jasna Góra wurde gemäß den damaligen Gepflogenheiten und dem Wissensstand betrieben. Allerdings soll man unterstreichen, dass die Wirtschaft — vor allem im 18. Jahrhundert — eher extensiv war. Erst gegen Hälfte des 19. Jahrhunderts kamen erste Vorboten der Moderne (Entwässerung, moderne Landmaschinen).

Bis 1798 wurde die Viehzucht ähnlich wie in anderen Gütern betrieben, d.h. dass man vom Frühjahr bis zum Spätherbst die Tiere auf Weiden getrieben hatte. Im Winter dagegen wurden sie mit minderwertigem Korn gefüttert. Im 19. Jahrhundert wurde zwar die Fütterung mit Futter intensiviert, aber erst in den Jahren 1855—1864 erfolgte ein Umdenken in der Viehzucht; neben der Heufütterung und dem Weiden setzte man verstärkt auf Getreidefütterung. In Jasna Góra wurden Pferde, Ochsen, Milchvieh, Schafe, Ziegen, Schweine und Geflügel gezüchtet. Die größte Rolle spielten Ochsen, die als Zugkraft dienten; daneben auch Milchvieh und Schafe. Im 17. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts betrieb man Viehzucht vor allem zum Eigenbedarf. Erst in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts wurde ein Teil der Tiere vermarktet.

Die Bedürfnisse der Güter stillte die sog. Gutsindustrie: Brauereien, Branntweinbrennereien, Mälzereien, Mühlen, Ziegeleien oder Kalkbrennereien. Bis 1798 befand sich die Mehrzahl der funktionierenden Anlagen in der Starostei Klobutzko (45) und Brzeznicza (41). In den Jahren 1798—1864 ging die Zahl der Anlagen erheblich zurück: von 113 im Jahre 1796 auf 6,5 in dem nachfolgenden Zeitraum.

Das Kloster in Jasna Góra bezog seine Einnahmen aus vielen Quellen. Zu ihnen gehörten: Geschäftstätigkeit in den Ländereien, Einnahmen aus buchhalterischen Aufzeichnungen und Schenkungen, die Rückzahlung von Darlehen und Bankzinsen, Einnahmen aus der Tätigkeit von Druckereien und Apotheken, aus dem Verkauf religiöser Gegenstände und Kerzen, Spenden von Gläubigen, die in die Sakristei gebracht wurden oder in Spardosen flossen, Spenden von Pfarrern, die sich dankbar zeigen wollten für die seelsorgerische Hilfe der Pauliner, Spenden von religiösen Bruderschaften sowie Einnahmen aus dem Schadenersatz für die beschlagnahmten Ländereien.

Durchschnittliche Einnahmen des Klosters in Jasna Góra betragen ca. 173 629,10 Zloty. Die realen Einnahmen waren jedoch unterschiedlich. Die größten Einnahmen verzeichnete das Kloster in den folgenden Jahren 1759—1762: 893 103,08 Zl, 1765—1768: 673 645,22 Zl, 1750—1753: 606 612,11 Zl und 1742—1745: 558 629,22 Zl.

Die größten Summen wurden für die feudale Wirtschaft (den Einkauf von Getreide, Nutztieren und landwirtschaftlichen Geräten) ausgegeben. Eine schwere Last waren für das Kloster Steuern und andere Abgaben an den Staat. Die größten Steuern wurden in den Jahren 1793—1807 (7682 Zl) unter preußischer Herrschaft und zur Zeit des Herzogtums Warschau (3893,01 Zl) gezahlt. In der Epoche der Adelsrepublik (1651 Zl) und des Königreichs Polen (1372 Zl) waren sie dagegen verhältnismäßig gering. Große Belastung für den Haushalt der Pauliner waren die Finanzierung der

Festungsbesatzung und die Reparaturen der Verteidigungsinfrastruktur. Stark belastet wurde die Kasse des Klosters ebenfalls durch Abgaben an das polnische Militär. Einen Großteil des Haushaltes bestimmte man für künstlerische, Renovierungs- und Bauarbeiten in der Kapelle der wundertätigen Schwarzen Madonna, in der Kirche, im Kloster und in den Herrschaften. Eine erhebliche Summe zahlte man auch für den Erwerb der Rechte auf die Ländereien und den Erwerb der Grundstücke. Viel kosteten darüber hinaus die Erhaltung der Heiligen Stätte und des Klosters: Messstipendien, Erwerb von Messwein, Mehl für Oblaten, Kerzen, Lampen, Messgewänder, Alben, Gürtel zu Alben usw. Die höchsten Ausgaben verzeichnete man in den folgenden Jahren: 1759—1762: 899 681 Zl, 1765—1768: 674 595,12 Zl, 1750—1753: 550 065,29 Zl, 1742—1745: 512 612,23 Zl, 1702—1705: 451 270,14 Zl.

Das Kloster Jasna Góra war in einer entschieden besseren finanziellen Lage als andere Klöster der polnischen Provinz der Pauliner und die Niederlassungen anderer Ordensgemeinschaften. Die Größe der Einnahmen des Klosters war vergleichbar mit den Einnahmen großer Hochadelsfamilien. Man darf jedoch nicht vergessen, dass die Ausgaben ebenfalls groß waren. Man musste den Lebensunterhalt von Ordensleuten, Gesinde und Gästen bestreiten. Darüber hinaus mussten Kloster- und Kirchengebäude, die Verteidigungsinfrastruktur und die Festungsbesatzung unterhalten werden.

Die Pauliner aus Jasna Góra betrieben Handel mit anderen Regionen der Rzeczpospolita und mit Schlesien. Die Geschäfte übernahmen Kaufleute aus solchen Zentren wie Breslau, Ratibor, Oppau, Gleiwitz, Krakau, Janów, Żarki (Stadt) oder Pilitza.

Bis 1655, also bis zu der schwedischen Sintflut (pl. Potop), erlebten die Güter von Jasna Góra einen wirtschaftlichen Aufschwung; danach erfolgte ein Rückgang, der das Resultat der Kriegsschäden war. In den nächsten Jahren (1661—1700) blühte die Wirtschaft wieder auf, wobei der Aufschwung erneut durch einen neuen Krieg, den Nordischen Krieg, aufgehalten wurde. In den nachfolgenden Jahren lässt sich in der Wirtschaftsgeschichte des Konvents in Jasna Góra ein allmählicher Wiederaufbau feststellen, wobei der Höhepunkt der Entwicklung in die Jahre 1742—1768 fällt. Die letzten Existenzjahre der Rzeczpospolita (1768—1795) bringen eine Zuspitzung der wirtschaftlichen Probleme des Klosters. Sie waren das Resultat des politischen Unwillens des Königs dem Orden gegenüber sowie der Militärhandlungen zur Zeit der Konföderation von Bar sowie der Teilungen. Die Beschlagnahme der Gebiete, in denen das Kloster und seine Güter lagen, führte einen tiefe Wirtschaftskrise herbei, die bis 1831 andauerte. Die Lage des Klosters verbesserte sich erst Mitte des 19. Jahrhunderts, als man moderne Methoden der Pflanzen- und Viehzucht eingeführt hatte. Die Periode eines gemäßigten wirtschaftlichen Fortschritts endete im Jahre 1864, als die Regierung des Zaren die sog. Ordensreform in Kraft treten ließ und das gesamte Klostergut im Königreich Polen beschlagnahmte.

Die Geschichte von Jasna Góra war unzertrennlich mit der Geschichte des polnischen Staates und der polnischen Nation verbunden. Betroffen wurde das Konvent besonders stark durch die Teilungen Polens sowie durch die Politik des preußischen und russischen Staates, die die katholische Kirche mit Unwillen behandelten. Sowohl preußische als auch russische Beamte betrachteten die Mönche als Feinde und das Kloster als Wiege des Polentums, die man zu beseitigen hatte. Dies würde dann die Vernichtung der historischen polnischen Nation ermöglichen. Alle diese Maßnahmen waren jedoch erfolglos, denn die Pauliner bemühten sich, Evangelium und Patriotismus zu predigen. Damit jedoch diese Aktivität möglich war, musste eine entsprechende wirtschaftliche Basis erschaffen und erhalten werden. Trotz vieler Schwierigkeiten und Hindernisse war dies bis 1864 möglich.

Na okładce

klasztor Paulinów na Jasnej Górze —
element ze zdjęcia wykonanego przez autora

Redakcja

Barbara Jagoda

Projekt okładki, stron działowych,
układu typograficznego oraz łamanie

Paulina Dubiel

Copyright © 2020 by

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-3711-1

(wersja drukowana)

ISBN 978-83-226-3712-8

(wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Liczba arkuszy drukarskich: 40,25.

Liczba arkuszy wydawniczych 44,0. Cena 109,90 zł (w tym VAT).

Publikację wydrukowano na papierze offsetowym klasy III 90 g/m².

Do składu użyto kroju pisma Karmina, Karmina Sans

(autorstwa Veroniki Burian & José Scaglione / TypeTogether) oraz Grenze.

Druk i oprawę wykonano w drukarni:

Volumina.pl Daniel Krzanowski (ul. Księcia Witolda 7—9, 71-063 Szczecin)

ISSN 0208-6336

Cena 109,90 zł (w tym VAT)

ISBN 978-83-226-3711-1

9 788322 637111

Więcej o książce

